

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΝΖ' (2021)

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Προεδρία

Καθηγητής Βασίλειος Λ. Κωνσταντινόπουλος

Διεύθυνση και επιστημονική επιμέλεια

Καθηγητής Γεράσιμος Γ. Ζώρας

ΤΟΜΟΣ ΝΖ' 2021

ΑΘΗΝΑΙ 2021

Συντακτική επιτροπή

Διευθυντής

Γεράσιμος Ζώρας, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Μέλη

Χριστόφορος Χαραλαμπίδης, Όμ. Καθηγητής ΕΚΠΑ

Γεώργιος Σπανός, Όμ. Καθηγητής ΕΚΠΑ

Ίωάννης Βρότσος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Σταῦρος Σταύρου, Φιλόλογος-Λογοτέχνης

Έμμανουήλ Στεργιούλης, Φιλόλογος

Έφορεία Φ.Σ. Παρνασσός

ΠΡΟΕΔΡΟΣ	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ
Άντιπρόεδροι	ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΖΩΡΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΕΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΞΕΞΑΚΗΣ
Γενικός Γραμματεὺς	Ν. ΜΑΚΗΣ ΦΩΚΑΣ
Ειδικοὶ Γραμματεῖς	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΟΥΚΑΚΟΣ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΣ ΔΕΛΛΑΣΟΥΔΑΣ
Κοσμήτωρ	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΤΖΗΝΑΚΗΣ
Έφορος Σχολῶν	ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΡΟΤΣΟΣ
Ταμίας	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΚΕΚΑΣ
Έφορος Βιβλιοθήκης	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΑΛΑΠΑΤΑΣ
Έφορος Καταστήματος	ΠΑΡΑΣΧΟΣ ΚΑΡΑΒΑΤΑΚΗΣ
Σύμβουλοι	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΛΑΜΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΙΑΡΧΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ

Όλα τὰ δικαιώματα μετάφρασης, ἀναπαραγωγῆς, προσαρμογῆς
καὶ ὁποιασδήποτε ἄλλης ἐκμετάλλευσης ἢ χρήσης
κατοχυρωμένα γιὰ ὅλες τὶς χῶρες τοῦ κόσμου.

Copyright © by Φ.Σ. Παρνασσός /

Έκδόσεις Ἡρόδοτος, Ἀθήνα, 2021.

Ἡρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Ἀθήνα.

All rights reserved.

ISSN 0048-301X

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ Η ΑΥΤΟΕΠΙΓΝΩΣΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΥΣ ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΥΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣ

Αφορμή για τη μελέτη μας αυτή υπήρξε μία αναφορά που κάνει ο Φιλόπονος στο τρίτο βιβλίο του υπομνήματός του στο *Περί Ψυχής* του Αριστοτέλη, σχετικά με την έννοια της αυτοεπίγνωσης ή συνείδησης¹. Ο Φιλόπονος εκεί αναφέρεται σε μία θεωρία σχετικά με την συνείδηση ή αυτοεπίγνωση και σε μία διάκριση που γίνεται στα πλαίσια αυτής ανάμεσα στο «προσεκτικό» μέρος της ψυχής και στο «συνειδός», τα οποία είναι υπεύθυνα για τη συνείδηση του εαυτού. Σύμφωνα με τον Φιλόπονο τη θεωρία αυτή την εισήγαγαν κάποιοι νεώτεροι ερμηνευτές. Δεν αναφέρει όμως ονομαστικά ποιοι ήταν αυτοί.

Με το θέμα αυτό είχε αρχικά ασχοληθεί ο W. Bernard στο άρθρο του: *Philoponus on Self-Awareness*². Σε αυτό όμως δεν διερεύνησε καθόλου το ερώτημα ποιοί είναι αυτοί οι νεώτεροι φιλόσοφοι. Δεν συμφωνούμε επίσης με την ερμηνεία που ο W. Bernard απέδωσε στο τελικό συμπέρασμα που εξέφρασε ο Φιλόπονος (θα αναφερθούμε σε αυτό το επίμαχο σημείο παρακάτω).

Ο P. Lautner³ θεώρησε ότι ο Δαμάσκιος είναι ο πρώτος φιλόσοφος,

1. Το ερώτημα εάν ο συγγραφέας του τρίτου βιβλίου του υπομνήματος *Περί Ψυχής* που αποδίδεται στον Φιλόπονο, όπου και εμφανίζεται η θεωρία που διαπραγματευόμαστε εδώ, είναι πράγματι ο Φιλόπονος, παραμένει ακόμα ανοικτό. Την απόδοσή του στον Φιλόπονο την είχε αμφισβητήσει ο ίδιος ο εκδότης του M. Hayduck, στον πρόλογό του, σελ. V. Στη συνέχεια είδαν το φως πλήθος μελετών επί του θέματος, άλλες υπέρ της απόδοσής του στον Φιλόπονο, άλλες κατά. Εμείς θεωρούμε ότι και αυτό το μέρος του υπομνήματος το συνέγραψε ο Φιλόπονος, σε κάποια όμως χρονική περίοδο κατοπινή της συγγραφής των δύο πρώτων βιβλίων. Για το λόγο αυτό το αποδίδουμε σε εκείνον ανεπιφύλακτα. Θα καταπιαστούμε όμως με το θέμα αυτό διεξοδικά σε προσεχή μας μελέτη. Σχετικά με την ιστορία της έννοιας της αυτοεπίγνωσης ή αυτοσυνείδησης, γενικά κατά την αρχαία ελληνική περίοδο και την περίοδο του νεοπλατωνισμού εξαιρετικές είναι οι μελέτες του R. Sorabji, “‘Self’. *Ancient and Modern Insights about individuality, Life, and Death*”, Chicago-Oxford 2006, σελ. 230-261, και το κεφάλαιο XI (Self-awareness) του βιβλίου του *Perception, conscience and Will in Ancient Philosophy*, Burlington 2013, σελ. 131-141.

2. Στο βιβλίο, *Philoponus and the rejection of Aristotelian science*, ed. R. Sorabji, Duckworth, London 1987, σελ. 154-163

3. P. LAUTNER, ‘Rival Theories of Self-Awareness on Late Neoplatonism’, *Bulletin of*

στον οποίο εμφανίζεται το δόγμα το σχετικό με το προσεκτικό μέρος της ψυχής και ότι από εκείνον πιθανότατα άντλησε ο Φιλόπονος, καθώς ήταν λίγο μεγαλύτερος αλλά σύγχρονός εκείνου. Εν συνεχεία, σε μελέτη της η I. Hadot⁴ κατέδειξε ότι ήδη ο Πρόκλος γνώριζε την «προσεκτική δύναμη», καθώς σε κάποιο χωρίο του έργου του μιλάει σχετικά με αυτή σαν να την είχε ήδη χρησιμοποιήσει ο μεσο-πλατωνικός φιλόσοφος Αττικός (ήχμασε περί το 175 μ.Χ.)⁵. Δεν διερεύνησε όμως το συνολικό έργο του Πρόκλου ούτως ώστε να δει αν ο ίδιος την ασπαζόταν. Διερεύνησε βέβαια περαιτέρω το ζήτημα, αναφέροντας χωρία του Συμπλικίου όπου εμφανίζεται μόνο ο όρος «προσεκτικόν», αλλά όχι την θεωρία καθεαυτή που εδώ μελετάμε, και προσπαθήσε να εξάγει συμπέρασμα τόσο για τον Συμπλίκιο όσο και για τον Πρισκιανό τον Λυδό από αναφορές που κάνουν εκείνοι στην έννοια «σύνεσις» και όχι σε αυτές του «προσεκτικού-συνειδότης» για τις οποίες εδώ κάνουμε λόγο⁶.

Πιο πρόσφατα και ο R. Sorabji καταπιάστηκε εκτενώς με την θεωρία του «προσεκτικού» και του «συνειδότης»⁷ και κατάφερε να εντοπίσει χωρία του Πρόκλου, στα οποία γίνεται νύξη σε αυτή την θεωρία (τα οποία είχαμε εντοπίσει και εμείς, πριν πέσουν υπό την αντίληψή μας οι σχετικές μελέτες του). Δεν έπεσε υπό την αντίληψη του όμως το εύρημα της I. Hadot, οπότε και δεν αναφέρει καθόλου τον Αττικό ως πιθανότερο εισηγητή της θεωρίας αυτής. Ο Sorabji λοιπόν υποστήριξε ότι αυτοί οι νεώτεροι εξηγητές που αναφέρει ο Φιλόπονος είναι ο Πρόκλος και ο Δαμάσκιος και ότι, προφανώς, ο Φιλόπονος έλαβε γνώση της όλης αυτής θεωρίας μέσω του διδασκάλου του Αμμωνίου, ο οποίος είχε μαθητεύσει στον Πρόκλο, και όχι από τον Δαμάσκιο⁸. Αυτά σχετικά με την ήδη υπάρχουσα έρευνα επί του θέματος αυτού.

the Institute of Classical Studies of the University of London, 39, 1994, σελ. 107-116.

4. I. HADOT, 'La théorie de la perception chez les Néoplatoniciens', *Documenti e Studi sulla Tradizione Filosofica Medievale*, VII, 1997.

5. Βλέπε I. HADOT, *οπ.π.*, σελ. 76. Το χωρίο του Πρόκλου που επικαλείται: *Εἰς τὸν Τίμαιο*, II, σελ. 306.1-2, εκδ. Diehl, «Τὸν λόγον τοῦτον ὁ μὲν <Ἀττικός> ἐπὶ τῆς προσεκτικῆς δυνάμεως ἤκουσεν».

6. I. HADOT, 'Aspects de la théorie de la perception chez les néoplatoniciens: sensation (αἴσθησις), sensation commune (κοινή αἴσθησις), sensible communs (κοινὰ αἰσθητά) et conscience de soi (συναίσθησις)', σελ. 76-85.

7. R. SORABJI, 'Aristotle's perceptual functions permeated by Platonist reason', in *Concepts and ideas*, εκδ. C. Macé - G. van Riel, Leuven 2004, Idem, *Psychology Sourcebook*, υποκεφάλαιο 4C, idem, *Self: ancient and modern insights*, Chicago- Oxford 2006, κεφ. 14: 'The unity of self-awareness'.

8. R. SORABJI, *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science*, Second edition. London 2010, σελ. 30.

Η έννοια της αυτοσυνειδησίας

Εμείς θα παρουσιάσουμε τα σχετικά χωρία του Φιλοπόνου προκειμένου να καταδείξουμε, πριν απ' όλα, ποια ερμηνεία έλαβε αυτή η θεωρία σύμφωνα με εκείνον. Το ζήτημα που αναλάβαμε να διερευνήσουμε στη συνέχεια και να παρουσιάσουμε είναι, κατ' ουσίαν, (πέραν της ανεύρεσης και ταυτοποίησης αυτών των πιο πρόσφατων ερμηνευτών) το ποια περαιτέρω νέα επεξεργασία έλαβε η θεωρία αυτή από τους μεταγενέστερους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους. Από αυτό το τελευταίο ζήτημα θα εξάγουμε ταυτόχρονα και πολύ σημαντικά συμπεράσματα και όσον αφορά τη σχέση που υπήρχε μεταξύ των χριστιανών και των νεοπλατωνικών διανοητών της εποχής αυτής. Ας ξεκινήσουμε λοιπόν με τον Φιλόπονο για να δούμε πως παρουσιάζει ο ίδιος την έννοια της συνείδησης ή αυτοεπίγνωσης στο έργο του.

Στο υπόμνημά του στο *Περὶ Ψυχῆς*⁹ ο Φιλόπονος αναφέρεται στις δυσκολίες που προκύπτουν σχετικά με το ζήτημα της συνείδησης της αισθητηριακής αντίληψης. Σε αυτό το κείμενο του ο Φιλόπονος ομιλεί πρωτίτως για την Αριστοτελική θεωρία· όμως αναλύοντας την Αριστοτελική θέση κάνει στη συνέχεια αναφορά και στην άποψη κάποιων νεώτερων ερμηνευτών. Στο υπό μελέτη χωρίο του υπομνήματός του ο Φιλόπονος σχολιάζει το λήμμα του Αριστοτέλη 425b 1210: «Ἐπεὶ δ' αἰσθανόμεθα ὅτι ὁρῶμεν καὶ ἀκούομεν, ἀνάγκη ἢ τῆ ὄψει αἰσθάνεσθαι ὅτι ὁρᾷ ἢ ἑτέρα» (Επειδὴ ὁμῶς αἰσθανόμεσθε ὅτι βλέπουμε καὶ ακοῦμε, εἶναι ἀνάγκη νὰ αἰσθανόμεσθε ὅτι βλέπουμε εἴτε μέσω τῆς ὄρασης, εἴτε μέσω <κάποιας> ἄλλης αἰσθήσεως). Σύμφωνα με τον Φιλόπονο, ο Αριστοτέλης, στο σημείο αυτό, θέλει να διερευνήσει την πιθανότητα οι αισθήσεις να μην είναι πέντε, ἀλλὰ δέκα. Παρουσιάζει λοιπὸν τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ Αριστοτέλη σχετικά με αυτό το ζήτημα, για να καταλήξει στην τελική θέση του Σταγειρίτη λέγοντας:

Αυτά λοιπὸν αναφαίνονται ἀπὸ το γράμμα τοῦ κειμένου, καὶ γιὰ νὰ μιλήσουμε ἐν συντομίᾳ, ἡ σκέψη τοῦ Αριστοτέλη εἶναι κατάδηλη: θέλει οἱ κατὰ μέρος αἰσθήσεις νὰ ἀντιλαμβάνονται ταυτόχρονα καὶ τὰ υποκείμενά τοὺς καὶ τὶς ἰδιαιτέρες τοὺς ἐνέργειες.

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Φιλόπονος παρουσιάζει τὶς ἐρμηνείες τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀφροδισιέα καὶ τοῦ Πλούταρχου:

9. ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *Ἰωάννου Ἀλεξανδρέως εἰς τὴν περὶ ψυχῆς Ἀριστοτέλους σχολικαὶ ἀποσημειώσεις ἐκ τῶν συνοουσιῶν Ἀμμωνίου τοῦ Ἐρμείου μετὰ τινῶν ἰδίων ἐπιστάσεων*, εκδ. Μ. Hayduck, *Commentaria in Aristotelem Graeca*, τόμος 15, σελ 462,26-463,27.

10. ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ὄπ.π* , σελ. 462, 24 κ. εξ.

Παρασός ΝΖ (2021)

Ο Αλέξανδρος <Ο Αφροδισιεύς> στο υπόμνημά του θέλει οι πέντε αισθήσεις να αντιλαμβάνονται τα αισθητά τους υποκείμενα, ενώ η κοινή αίσθηση να αντιλαμβάνεται και τα υποκείμενα των αισθήσεων και τις ενέργειές τους. Ο Πλούταρχος δε υποστηρίζει ότι αποτελεί έργο της λογικής ψυχής το να γνωρίζει τις ενέργειες των αισθήσεων. Διότι λέει ότι αυτό επιτελείται από το κατώτερο μέρος της λογικής ψυχής, το οποίο είναι η γνώμη (δόξα), καθώς η γνώμη, το κοινότατο και κατώτερο μέρος της <λογικής> ψυχής, συνάπτει την έλλογη <ψυχή> με τη μη έλλογη. Διότι, όπως πολλές φορές είδαμε, πάντα τα πρώτα συνάπτονται με τα δεύτερα μέσω των κατώτερων τους μερών, όπως συμβαίνει τώρα. Λέει λοιπόν <Ο Πλούταρχος> ότι η γνώμη (δόξα) έχει την αρμοδιότητα να τα επιτελεί αυτά, δηλαδή να αντιλαμβάνεται τις ενέργειες των αισθήσεων¹¹.

Και στο σημείο αυτό ο Φιλόπωνος καταλήγει στη νέα ερμηνεία που υποστηρίζεται από νεώτερους φιλοσόφους:

Οι δε πιο πρόσφατοι ερμηνευτές, ούτε την ερμηνεία του Αλέξανδρου σέβονται, ούτε όμως πείθονται από τον Πλούταρχο, αλλά απορρίπτοντας και τον ίδιο τον Αριστοτέλη επινόησαν νέα εξήγηση. Διότι λένε ότι είναι έργο του προσεκτικού μέρους της ψυχής το να αντιλαμβάνεται τις ενέργειες των αισθήσεων. Καθώς, σύμφωνα με εκείνους, η λογική ψυχή δεν έχει μόνο πέντε δυνάμεις, το νου, το διανοητικό στοχασμό, τη γνώμη, τη βούληση και την προαίρεση, αλλά προσέθεσαν και κάποια άλλη, έκτη δύναμη, στη λογική ψυχή, την οποία αποκαλούν προσεκτική. Το οποίο προσεκτικό, λένε, επιβλέπει αυτά που συμβαίνουν μέσα στον άνθρωπο και λέγει: «εγώ σκέφτηκα νοητικά», «εγώ συλλογίστηκα», «εγώ σχημάτισα αυτή τη γνώμη (εδόξασα)», «εγώ θύμωσα», «εγώ επιθύμησα». Και γενικά, αυτό το προσεκτικό μέρος της λογικής ψυ-

11. Φιλόπωνος, *οπ.π.*, σελ. 464, 20-30: «Ἀλέξανδρος δὲ ἐν τῷ ὑπομνήματι τὰς μὲν πέντε αἰσθήσεις τῶν ὑποκειμένων αὐταῖς αἰσθητῶν βούλεται εἶναι ἀντιληπτικὰς, τὴν δὲ κοινὴν αἴσθησιν εἶναι βούλεται καὶ τῶν ὑποκειμένων καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν ἀντιληπτικὴν. Πλούταρχος δὲ λογικῆς ψυχῆς ἔφη εἶναι ἔργον τὸ γνῶναι τὰς ἐνεργείας τῶν αἰσθήσεων· φησὶ γὰρ ὅτι κατὰ τὸ ἄτιμον μέρος τῆς λογικῆς ψυχῆς, ὅπερ ἐστὶν ἡ δόξα, τοῦτο γίνεται. ἢ γὰρ δόξα, τὸ κοινότατον μέρος τῆς ψυχῆς καὶ ἄτιμον, συνάπτει τὴν λογικὴν τῇ ἀλόγῳ. αἰεὶ γὰρ, ὡς πολλὰκις ἔγνωμεν, κατὰ ἄτιμα μέρη ἑαυτῶν τὰ πρῶτα συνάπτεται τοῖς δευτέροις, ὥσπερ οὖν καὶ νῦν. τῆς οὖν δόξης εἶναι λέγει τὸ ταῦτα ποιεῖν καὶ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἐνεργειῶν τῶν αἰσθήσεων.

Η έννοια της αυτοσυνειδησίας

χής περνά μέσω όλων <των ψυχικών δυνάμεων>, τόσο των λογικών όσο και των μη έλλογων και των φυτικών¹².

Εάν λοιπόν, όπως λένε, το προσεκτικό περνά μέσω όλων <των ψυχικών δυνάμεων>, τότε ας περνά και μέσω των αισθήσεων και ας λέει: «εγώ είδα», «εγώ άκουσα». Καθώς αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό εκείνου που αντιλαμβάνεται τις ενέργειες το να διατυπώνει αυτά. Εάν λοιπόν το προσεκτικό είναι αυτό που τα διατυπώνει αυτά, αυτό είναι άρα που αντιλαμβάνεται και τις ενέργειες των αισθήσεων. Διότι αυτό που αντιλαμβάνεται τα πάντα πρέπει να είναι ένα, επειδή ένας είναι και ο άνθρωπος. Καθώς εάν ήταν άλλο αυτό που αντιλαμβανόταν τα μεν, άλλο τα δε, θα ήταν όμοιο με αυτό που σε άλλο σημείο ο ίδιος <ο Αριστοτέλης> λέει, σαν να αισθανόσουν εσύ το μεν, ενώ εγώ το δε. Πρέπει λοιπόν να είναι ένα <αυτό που αντιλαμβάνεται τα πάντα>, το οποίο είναι το προσεκτικό <μέρος της λογικής ψυχής>. Αυτό, το προσεκτικό, περνάει διά μέσου όλων των δυνάμεων της ψυχής και των γνωστικών και των ζωτικών. Αλλά εάν περνάει διά μέσου των γνωστικών, ονομάζεται προσεκτικό εξ ου και όταν θέλουμε να επιπλήξουμε κάποιον αφηρημένο κατά τις γνωστικές ενέργειες λέμε σε αυτόν: «πρόσχε τον εαυτό σου», εάν όμως περνάει διά μέσου των ζωτικών δυνάμεων, ονομάζεται συνείδηση. Εξ ου και η τραγωδία λέει: «η σύνεση, διότι συνειδητοποίησα ότι έχω διαπράξει φοβερά πράγματα»¹³. Το προσεκτικό λοιπόν είναι αυτό που αντιλαμβάνεται τις ενέργειες των αισθήσεων»¹⁴.

12. Όπ.π. σελ. 464, 30-σελ. 465,3: «οί δέ γε νεώτεροι εξηγηται μήτε τήν Άλεξάνδρου καταιδεσθέντες όφρον μήτε Πλουτάρχω πειθόμενοι, αλλά και αυτόν Άριστοτέλη άπωσάμενοι νεωτέραν έφευρον εξήγησιν. φασί γάρ ότι τοῦ προσεκτικοῦ μέροςος τῆς λογικῆς ψυχῆς έστι τὸ αντιλαμβάνεσθαι τῶν ενεργειῶν τῶν αισθήσεων. ἡ γάρ λογικῆ ψυχῆ οὐ μόνον πέντε δυνάμεις ἔχει, νοῦν, διάνοιαν, δόξαν, βούλησιν και προαίρεσιν κατ' αυτόους, αλλά και ἄλλην ἕκτην τινὰ δύναμιν προστιθέασι τῇ λογικῇ ψυχῇ, ἣν καλοῦσι προσεκτικῆν, ὃ προσεκτικόν, φασίν, ἐπιστάνει τοῖς γινομένοις ἐν τῷ ἀνθρώπῳ και λέγει ἐγὼ ἐνόησα, ἐγὼ διενόηθην, ἐγὼ ἐδόξασα, ἐγὼ ἐθυμώθην, ἐγὼ ἐπεθύμησα, και ἅπλως τοῦτο τὸ προσεκτικόν μέροςος τῆς λογικῆς ψυχῆς διά πασῶν τῶν δυνάμεων δίδεισιν, τῶν τε λογικῶν και τῶν ἀλόγων και τῶν φυτικῶν».

13. Εὐριπίδης, Ὀρέστης.

14. Φιλοπονος, όπ.π., σελ. 465,3-σελ. 465, 17: «ει οὖν δεῖ, φασί, τὸ προσεκτικόν διά πάντων διέναι, και διά τῶν αισθήσεων χωρεῖτω και λεγέτω ἐγὼ εἶδον, ἐγὼ ἤκουσα· τοῦ γάρ αντιλαμβανομένου τῶν ενεργειῶν ἴδιον τὸ ταῦτα λέγειν. ει οὖν τὸ προσεκτικόν έστι τὸ ταῦτα λέγον, αυτό ἄρα έστι τὸ τῶν ενεργειῶν αντιλαμβανόμενον τῶν αισθήσεων. δεῖ γάρ ἐν είναι τὸ πάντων αντιλαμβανόμενον, επειδή και εἰς έστιν ὁ ἄνθρωπος, ει γάρ ἄλλο μὲν τῶνδε αντιλαμβάνοιτο, ἄλλο δὲ τῶνδε, ὅμοιον έστιν, ὡς ἐν ἄλλοις αὐτὸς λέγει, ὡς ει σὺ μὲν τοῦδε αἰσθοιο, τοῦδε δὲ ἐγὼ. δεῖ οὖν ἐν είναι, ὃ έστι τὸ προσεκτικόν· τοῦτο γάρ τὸ προσεκτικόν διά πάντων φοιτᾷ τῶν δυνάμεων και τῶν γνωστικῶν και τῶν ζωτικῶν. ἀλλ' ει μὲν διά τῶν γνωστικῶν φοιτᾷ,

Παρασός NZ (2021)

Στη συνέχεια ο Φιλόπονος συγκατατίθεται με την ερμηνεία αυτών των νεότερων ερμηνευτών, αναφέροντας τα εξής:

Και εμείς συγκατατιθέμεθα με αυτούς, <δηλαδή> ότι δεν υπάρχει έκτη αίσθηση, η οποία γνωρίζει ότι <η αισθητική ενέργεια δρα>, <και> βέβαια ότι ούτε η ίδια η αίσθηση βλέπει και γνωρίζει ότι βλέπει, αλλά ότι αυτό αποτελεί έργο της έλλογης ψυχής, και από εκείνη, <συγκεκριμένα> του προσεκτικού <της μέρους>¹⁵.

Και παρακάτω επαναλαμβάνει την ίδια θέση λέγοντας:

ώστε δεν ομιλεί ορθώς ο Αριστοτέλης, αλλά όπως είπαμε, αποτελεί <αρμοδιότητα> του προσεκτικού <μέρους> της ψυχής το να γνωρίζει τις ενέργειες των αισθήσεων¹⁶.

Ο Bernard ισχυρίζεται ότι στη συνέχεια ο Φιλόπονος απορρίπτει την ιδέα ότι το προσεκτικό συνιστά λειτουργία της ψυχής¹⁷. Σε αυτό το συμπέρασμα παρασύρεται επειδή ο Φιλόπονος, αμέσως μετά, αντικαθιστά τον όρο «προσεκτικό» με τον όρο «Λόγος», προφανώς με την ευρύτερη έννοια της έλλογης ψυχής, μέρος της οποίας, όπως ανέφερε, είναι το προσεκτικό. Συγκεκριμένα, αμέσως μετά το δεύτερο σχόλιο του Φιλόπονου που μόλις αναφέραμε, ο ίδιος, για να εξηγήσει τι εννοεί αναφέρει το εξής παράδειγμα:

όταν ασχολείται ο Λόγος με κάτι, ακόμα και αν βλέπει η όραση, δεν γνωρίζουμε ότι βλέπει, διότι ο Λόγος είναι απασχολημένος. Στη συ-

λέγεται προσεκτικόν, ὅθεν ὅτε κατὰ τὰς γνωστικὰς ἐνεργείας ῥεμβομένῳ τινὶ θέλομεν ἐπιπλήξαι, φαμὲν αὐτῷ “πρόσεχε σαυτῷ”. εἰ δὲ διὰ τῶν ζωτικῶν χωρεῖ, λέγεται συνειδός, ὅθεν ἡ τραγωδία φησὶν “ἢ σύνεσις, ὅτι σύννοϊδα ἐμαυτῷ δεῖναι εἰργασμένῳ”. τὸ προσεκτικὸν οὖν ἐστὶ τὸ τῶν ἐνεργειῶν τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβανόμενον.

15. ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ὄπ.π.*, σελ. 465, 31-43: «καὶ ἡμεῖς δὲ τούτοις συντιθέμεθα ὅτι οὐκ ἔστιν ἕκτη αἴσθησις, ἢ τὸ ὅτι γινώσκουσα, οὔτε μὴν ὅτι καὶ ἡ αὐτὴ ὄρα καὶ οἶδεν ὅτι ὄρα, ἀλλ’ ὅτι τῆς λογικῆς ἐστὶν τοῦτο ψυχῆς, καὶ ταύτης τοῦ προσεκτικοῦ».

16. ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ὄπ.π.*, σελ. 466, 37-29: «ὥστε οὐκ ὀρθῶς λέγει Αἰριστοτέλης, ἀλλ’ ὡς εἴπομεν τοῦ προσεκτικοῦ ἐστὶ τῆς ψυχῆς τὸ γινώσκειν τὰς ἐνεργείας τῶν αἰσθήσεων».

17. W. BERNARD, ‘Philoponus on Self-Awareness’, *Philoponus and the rejection of Aristotelian science*, εκδ. R. Sorabji, London 1987, σελ. 159- 162, *Μετάφραση στα ελληνικά, Ο Φιλόπονος και η απόρριψη της Αριστοτελικής επιστήμης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σελ. 296-304.

Η έννοια της αυτοσυνειδησίας

νέχεια, επειδή ο Λόγος επανήλθε στον εαυτό του, παρότι δεν βλέπει πια τον φίλο, τώρα λέει ότι τον είδε, σαν να είχε δεχθεί μέσα του μια αμυδρή εντύπωση αυτού που είχε δει παρότι ήταν απασχολημένος, και τώρα, έχοντας επανέλθει <σε εγρήγορηση>, λέει ότι είδε. Επομένως, αποτελεί αρμοδιότητα του Λόγου το να λέει ότι είδε.

Ο Bernard θεωρεί πως από αυτό το χωρίο διαφαίνεται ότι για τον Φιλόπονο η αυτοεπίγνωση δεν είναι ούτε αυτοδύναμη, ούτε αποτελεί ιδιαίτερη λειτουργία, αλλά ότι αποτελεί ικανότητα του Λόγου να στοχάζεται τις ίδιες του τις ενέργειες. Όμως, το σχόλιο αυτό, όπως ήδη αναφέραμε, έπεται της παραγράφου στην οποία ο Φιλόπονος υποστηρίζει ότι: «όπως είπαμε, αποτελεί αρμοδιότητα του προσεκτικού <μέρους> της ψυχής το να γνωρίζει τις ενέργειες των αισθήσεων». Θεωρούμε λοιπόν ότι ο Φιλόπονος χρησιμοποιεί εδώ τον όρο «Λόγος» ως συνώνυμο του «όρου» «προσεκτικού» <μέρους της ψυχής>, επειδή, όπως δήλωσε προηγουμένως, το «προσεκτικό» αποτελεί μέρος της έλλογης ψυχής. Στην περίπτωση που θα ήθελε να αναιρέσει κάτι σε σχέση με όσα υποστήριξε προηγουμένως, θα έφερε κάποια εναντίωση ως προς την αρχική του θέση. Σε καμία περίπτωση όμως ο Φιλόπονος δεν δηλώνει ότι απορρίπτει το γεγονός πως το προσεκτικό αποτελεί λειτουργία της έλλογης ψυχής. Θεωρούμε, συνεπώς, ότι ο Bernard δεν έχει δίκαιο. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και η I. Hadot¹⁸.

Ο Φιλόπονος, λοιπόν, ως εισηγητές αυτής της θεωρίας, αναφέρει κάποιους νεώτερους ερμηνευτές, τους οποίους όμως δεν κατονομάζει. Θεωρεί δε ότι το «προσεκτικόν», δηλαδή η αυτοσυνείδηση, αποτελεί μία διακριτή δύναμη της έλλογης ψυχής.

Κάνοντας μία αναδρομή σε προγενέστερους του Φιλοπόπου συγγραφείς βρήκαμε να γίνεται κάποια μικρή αναφορά για πρώτη φορά στην έννοια του προσεκτικού σε δύο χωρία του έργου του Πρόκλου. Το πρώτο, στο οποίο γίνεται και πιο εκτενής λόγος σχετικά με αυτή ως δύναμη της ψυχής, είναι απόσπασμα του υπομνήματός του στον Παρμενίδη του Πλάτωνα. Εκεί ο Πρόκλος αναφέρει τα εξής:

Γιατί αλλιώς αντιλαμβάνεται η ακοή τα ακούσματα και αλλιώς η κοινή αίσθηση που βρίσκεται πριν από αυτές <δηλ. τις μερικές αισθήσεις> αντιλαμβάνεται όλα τα αισθητά. Πριν από αυτήν πάλι, αλ-

18. Βλέπε I. HADOT, *όπ.π.*, σελ. 85, και υποσημ. 167: «...De tout manière, Pseudo-Philopon ne dit rien dans ce sens».

Παρασός NZ (2021)

λιώς γνωρίζει ο Λόγος και αυτά <δηλ. τα αισθητά> και τα άλλα που δεν γνωρίζει η αίσθηση. Και πάλι, ενώ άλλα ορέγεται η επιθυμία και άλλα επιθυμεί ο θυμός και σε άλλα παρακινεί η προαίρεση, μία είναι η ζωή, η οποία παρακινεί την ψυχή προς όλα αυτά, μέσω της οποίας λέμε εγώ επιθυμώ και εγώ θυμώνω και εγώ αποφασίζω. Διότι εκείνη <η ζωή> συγκλίνει με όλες και συμβιώνει με όλες <τις ζωές>, καθώς είναι δύναμη ορμητική προς καθετί το επιθυμητό. Βέβαια και πριν από αυτές τις δύο <δυνάμεις, δηλαδή την αίσθηση και τη ζωή> βρίσκεται η ενοποιητική δύναμη (το *έν*) της ψυχής, το οποίο πολλές φορές λέει, εγώ αισθάνομαι» και «εγώ συλλογίζομαι» και «εγώ επιθυμώ» και «εγώ θέλω», και η οποία παρακολουθεί όλες αυτές τις ενέργειες και συνεργάζεται μαζί τους. Διαφορετικά δεν θα τις γνωρίζαμε όλες <αυτές τις ενέργειες>, ούτε θα μπορούσαμε να πούμε σε τι <αυτές> διαφέρουν εάν δεν υπήρχε μέσα μας κάτι ενιαίο και αδιαίρετο που τις γνωρίζει όλες, το οποίο βρίσκεται πάνω από την κοινή αίσθηση και πριν από την γνώμη, και πριν από την επιθυμία και πριν από τη θέληση, και γνωρίζει τις γνώσεις εκείνων και έχει συγκεντρώσει κατά τρόπο αδιαίρετο τις ορέξεις τους, λέγοντας στην περίπτωση της καθεμιάς το «εγώ» και το «ενεργώ»¹⁹.

Στο χωρίο αυτό διαβλέπουμε αγνά την αναφορά από τον Πρόκλο σε μία δύναμη, η οποία, όπως ρητά διατυπώνει, παρακολουθεί τις υπόλοιπες ψυχικές δυνάμεις, δρα ως ενοποιητική αυτών και είναι αυτή που ταυτίζει το υποκείμενο, δηλαδή το «εγώ», με τις ιδιαίτερες ενέργειές ή επιθυμίες του. Το δεύτερο χωρίο του Πρόκλου έχει ως εξής:

Γιατί δεν είμαστε μόνο νους, αλλά και διάνοια και δόξα και προ-

19. Πρόκλος, *Εἰς τὸν Πλάτωνος Παρμενίδην*, εκδ. V. Cousin, σελ. 957, 27-958,11: «Καὶ γὰρ ἄλλως τῆς ἀκοῆς τὰ ἀκουστά, καὶ τῆς κοινῆς αἰσθήσεως ἄλλως πρὸ τούτων τὰ αισθητὰ πάντα· πρὸ ταύτης πάλιν, ἄλλως ὁ λόγος καὶ ταῦτα καὶ τὰ ἄλλα γινώσκει ὅσα μὴ αἰσθῆσις. Καὶ αὐτὸ πάλιν τῆς ἐπιθυμίας ἄλλων ὄρεγομένης, τοῦ θυμοῦ δὲ ἄλλων ἐπιεμένου καὶ τῆς προαιρέσεως εἰς ἄλληλα κινούσης, ἔστι τις μία ζωὴ πρὸς πάντα ταῦτα κινούσα τὴν ψυχὴν, δι' ἣν φαμεν, ἐγὼ ἐπιθυμῶ, καὶ ἐγὼ θυμοῦμαι, καὶ ἐγὼ προαιρούμαι· συνεπινεύει γὰρ ἐκείνη πάσας καὶ συζῆ μετὰ πασῶν, οὐσα δυνάμεις ὀρμητικὴν πρὸς πᾶν ὀρεκτόν. Καὶ δὴ καὶ πρὸ τούτων ἀμφοτέρων ἔστι τῆς ψυχῆς *έν*, ὃ δὴ λέγειν πολλάκις, ἐγὼ αισθάνομαι, καὶ ἐγὼ λογίζομαι, καὶ ἐγὼ ἐπιθυμῶ, καὶ ἐγὼ βούλομαι, καὶ παρακολουθοῦν πάσας ταύταις ταῖς ἐνεργείαις καὶ συνεργοῦν αὐταῖς. Ἡ οὐκ ἂν ἐγινώσκομεν πάσας, οὐδ' ἂν εἴποιμεν ὅτι διαφέρουσι, μὴ ἐνὸς τινος τοῦ γινώσκοντος πάσας ἀμεροῦς ὄντος ἐν ἡμῖν, ὃ δὴ καὶ ἐπὶ ταῆς κοινῆς αἰσθήσεως καὶ πρὸ δόξης καὶ πρὸ ἐπιθυμίας καὶ πρὸ βουλήσεως ὄν, καὶ τὰς ἐκείνων οἶδε γνώσεις, καὶ τὰς ὀρέξεις αὐτῶν ἀμερῶς συνῆρκεν, ἐφ' ἐκάστῳ λέγον τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ἐνεργῶ.»

Η έννοια της αυτοσυνειδησίας

σοχή και προαίρεση, και πριν από αυτές τις δυνάμεις <είμαστε> μία ουσία και πολλή, και διαιρετέα και αδιαίρετη²⁰.

Το χωρίο αυτό είχε πέσει στην αντίληψη του H. J. Blumenthal, ο οποίος έχει την ίδια άποψη με τη δική μας, ότι δηλαδή από αυτό μπορούμε να ταυτίσουμε τον εισηγητή της θεωρίας του προσεκτικού, δηλαδή της συνείδησης, για την οποία έκανε λόγο στη συνέχεια ο Φιλόπονος, με τον Πρόκλο. Συγκεκριμένα, για το χωρίο αυτό έκανε τα εξής σχόλια: «Ο Πρόκλος έχει εισαγάγει στη σειρά των δυνάμεων που αναφέρονται στην Εννεάδα I, 1 του Πλωτίνου το «προσεκτικόν», (το οποίο αποκαλεί επίσης «προσοχή») ένα είδος συνείδησης, το οποίο πιθανότατα επινόησε ο ίδιος, εφόσον, απ' ότι ο Φιλόπονος αναφέρει, ούτε ο Αριστοτέλης, ούτε ο Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς, αλλά ούτε και ο δάσκαλος του Πρόκλου, ο Πλούταρχος, πρέσβευαν την ύπαρξή του»²¹. Βέβαια ο Blumenthal δεν είχε αντιληφθεί την απόδοση που έκανε ο Πρόκλος της προσεκτικής δύναμης στον Αττικό.

Και σε αυτό το χωρίο λοιπόν διαφαίνεται ξανά ότι ο Πρόκλος πρέσβευε ότι η «προσοχή» αποτελεί μία διακριτή δύναμη της έλλογης ψυχής. Δυστυχώς όμως δεν κάνει κανένα περεταίρω σχόλιο επ' αυτής ούτε στη συνέχεια αυτού του κειμένου, ούτε σε κανένα άλλο έργο του, ούτως ώστε να σχηματίσουμε μία πιο ολοκληρωμένη άποψη για αυτήν από εκείνον.

Εκτός από τον Πρόκλο, η θεωρία αυτή, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, εμφανίζεται και στο Δαμάσκιο στο υπόμνημά του στον Φαίδωνα²². Εκεί ο Δαμάσκιος αναφέρει τις δύο έννοιες «συνειδός» και «προσεκτικόν» στα πλαίσια της ανάλυσης που κάνει σχετικά με τη λειτουργία της ανάμνησης. Διατυπώνει λοιπόν τα εξής:

Για ποιο λόγο όταν έχουμε μία ανάμνηση δεν συνειδητοποιούμε το

20. Πρόκλος, *Eclogae de philosophia Chaldaica*, εκδ. E. De Places, Paris 1971, σελ. 4, 55: «οὐ γὰρ ἔσμεν νοῦς μόνον, ἀλλὰ καὶ διάνοια καὶ δόξα καὶ προσοχή καὶ προαίρεσις, καὶ πρὸ τῶν δυνάμεων τούτων οὐσία μία τε καὶ πολλή καὶ μεριστή τε καὶ ἀμερής». Αυτό το χωρίο δεν είχε πέσει υπό την αντίληψη του R. Sorabji.

21. H.J. BLUMENTHAL, 'Plotinus and the Platonic Theology of Proclus', *Proclus et la Théologie platonicienne: Actes du Colloque International de Louvain 13-16 mai 1988: en l'honneur de H.D. Saffrey et L. G. Westerink*, Louvain-Paris 2000, εκδ. Presses Universitaires de Louvain-Les Belles Lettres.

22. Την αναφορά αυτή την είχε επισημάνει, όπως αναφέραμε στην αρχή του άρθρου μας, για πρώτη φορά ο P. LAUTNER, 'Rival Theories of Self-Awareness on Late Neoplatonism', *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*, 39, 1994, σελ. 107-116.

Παρασός NZ (2021)

γεγονός ότι έχουμε μία ανάμνηση; Διότι στην πραγματικότητα, σε αυτή τη ζωή (την επίγεια), αυτό <η συνείδηση αυτού του γεγονότος> πάει μαζί με την ανάμνηση. Πριν απ' όλα, αυτό δεν συμβαίνει πάντα, καθώς, αν και έχουμε συχνά αναμνήσεις, θεωρούμε ότι έχουμε λάβει γνώση <του τάδε ή του δείνα πράγματος> για πρώτη φορά, διότι είναι πιο εύκολο να θυμηθούμε κάτι από το να γνωρίζουμε ότι έχουμε κάποια ανάμνηση. Διότι η προσεκτική <δύναμη της ψυχής> εκτρέπεται, επειδή κατευθύνεται πάντα προς διαφορετικά πράγματα και επίσης, διότι η συνείδηση προκύπτει διά της επιστροφής <προς εαυτόν>, ενώ κάθε άλλη γνώση προκύπτει, τρόπον τινά, κατά ευθεία κατεύθυνση. Άλλωστε, αυτό οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι η ψυχή έχει υποστεί μία τόσο μεγάλη πτώση. Και πράγματι οι ασθενείς ενίοτε ξεχνάνε αυτά που τους συνέβαιναν όταν ήταν υγιείς, ενώ οι υγιείς θυμούνται ολότελα αυτά που τους συνέβησαν κατά τη διάρκεια της νόσου²³.

Και λίγο παρακάτω επικαλείται και πάλι το ίδιο σκεπτικό λέγοντας:

Τι είναι αυτό που θυμάται ότι υπάρχει μία ανάμνηση; Η απάντηση είναι ότι πρόκειται για μία άλλη δύναμη, πέραν των άλλων, η οποία, τρόπον τινά, μαρτυρεί πάντα κάποια από τις άλλες <δυνάμεις>, ως συνείδηση, τις ορεκτικές δυνάμεις, ως προσεκτικό δε τις γνωστικές²⁴.

Ο Δαμάσκιος λοιπόν, πράγματι μιλά για μία άλλη δύναμη, πέραν από τις γνωστές, η οποία παρατηρεί και μαρτυρεί τις ψυχικές δυνάμεις, και όπως έλεγε και ο Φιλόπονος, ως συνείδηση, έχει επίγνωση των ορεκτικών δυνάμεων, ως προσεκτικό δε, των γνωστικών δυνάμεων.

23. Δαμάσκιος, *Εἰς τὸν Φαίδωνα*, εκδ. L.G. Westerink, § 269: «Διὰ τὴν ἀναμνηστικὴν οὐκ ἐπιστάνομεν ὅτι ἀναμνηστικὴ; καὶ γὰρ ἐν τῷδε τῷ βίῳ πρόσεστι τοῦτο τῇ ἀναμνήσει. Ἡ μάλιστα οὐδὲ τοῦτο αἰεὶ (πολλάκις γὰρ ἀναμνησθέντες ὅμως οἴομεθα πρῶτην ποιῆσθαι τὴν γνώσιν, ὅραον γὰρ τινος ἀνάμνησις γίνεται ἢ ἐπίστασις τῆς ἀναμνήσεως· ἐκρούεται γὰρ τὸ προσεκτικὸν ὡς ἄλλοτε πρὸς ἄλλοις αἰεὶ γινόμενον, διότι καὶ μετὰ ἐπιστροφῆς ἢ ἐπίστασις, ἢ δὲ ἄλλη γνώσις οἷον κατὰ εὐθυωρίαν)· ἄλλως τε καὶ τῆς ψυχῆς πτώμα τηλικούτου πιπτούσης, καὶ γὰρ οἱ μὲν νοσοῦντες ἐπιλανθάνονται ἐνίοτε τῶν ἐν ὑγείᾳ, οἱ δὲ ὑγιαζόμενοι τῶν ἐν τῇ νόσῳ μέμνηται πάντως».

24. Δαμάσκιος, *ὄπ.π.*, § 271: «Τὶ τὸ ἀναμνηστικὸν ὅτι ἀναμνηστικὸν; -Ἡ ἄλλη δύναμις παρὰ τὰς ἄλλας, αἰεὶ γε τινὲς τῶν ἄλλων οἷον ἐπιμαρτυροῦσα, ὡς μὲν συνειδὸς ταῖς ορεκτικαῖς, ὡς δὲ προσεκτικὸν ταῖς γνωστικαῖς· διόπερ οὐ θαυμαστὸν εἶ καὶ ἀναμνηστικὸν οὐκ ἐπιστάνομεν, ὥσπερ οὐδὲ ἀναγιγνώσκοντες ἐνίοτε».

Η έννοια της αυτοσυνειδησίας

Δεδομένου δε ότι δεν εμφανίζεται σε κανένα προγενέστερο του Πρόκλου και του Δαμασκίου κείμενο αυτή η συλλογιστική, δεν μπορούμε παρά να υποθέσουμε ότι οι νεώτεροι εξηγητές, για τους οποίους έκανε λόγο ο Φιλόπωνος, ήταν αυτοί οι δύο, και ότι ενδεχομένως, όπως αναφέραμε παραπάνω, εάν η αναφορά του Πρόκλου είναι ορθή, τη θεωρία αυτή την εισήγαγε ο μεσο-πλατωνικός φιλόσοφος ο Αττικός.

Αυτό που είναι όμως πολύ ενδιαφέρον και που αποτελεί το ουσιαστικά πρωτότυπο στοιχείο που σύρουμε στην επιφάνεια με αυτή μας την έρευνα είναι η νέα σημασία που η θεωρία αυτή έλαβε στη συνέχεια από τον μεταγενέστερο του Φιλοπόνου νεοπλατωνικό φιλόσοφο, τον Ολυμπιόδωρο. Εκείνος ταύτισε τη δύναμη της συνείδησης με τον «ειληχότα» δαίμονα, με τον δαίμονα δηλαδή που έχει λάβει διά κλήρου ο κάθε άνθρωπος²⁵.

Είναι πολύ ενδιαφέρον, πριν να περάσουμε στο επίμαχο χωρίο του κειμένου του, να σταθούμε στην παρατήρηση που κάνει ο Ολυμπιόδωρος λίγο παραπάνω σχετικά με τους «ειληχότες δαίμονες». Λέει λοιπόν εκεί: «και από την διαδεδομένη <στην εποχή μας> παράδοση <και προφανώς εδώ υπονοεί τη χριστιανική παράδοση>, αναγνωρίζονται αυτά <που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με τους δαίμονες>, αν και όχι με τα ίδια ονόματα. «Διότι αντί του <όρου> δαίμονα, <κείνοι> που ζουν ιδιαίτερα θεοφιλώς <εδώ προφανώς εννοεί τους χριστιανούς ασκητές - μοναχούς>, μιλάνε για «άγγελο του καθενός»²⁶.

Με άλλα λόγια ο Ολυμπιόδωρος θεωρεί ότι τα όσα αναφέρει ο ίδιος για τους δαίμονες τα προσβεύουν και οι σύγχρονοί του χριστιανοί, αντικαθιστώντας όμως τον όρο δαίμονας με τον όρο άγγελος.

Αυτό το χωρίο είναι άκρως σημαντικό, διότι καταδεικνύει πως η στάση του Ολυμπιόδωρου δεν είναι «πολεμική» ως προς τον τότε επικρατούντα

25. Μέρος των δύο χωρίων που παραθέτουμε και μεταφράζουμε στη συνέχεια τα παρουσιάζει σε μετάφραση στην Αγγλική ο L.G. WESTERINK, 'The Alexandrian commentators and the introductions to their commentaries', *Aristotle Transformed. The Ancient commentators and their influence*, εκδ. R. Sorabji 1990, σελ. 334-5, σε διαφορετικό όμως πλαίσιο λόγου.

26. Ολυμπιόδωρος, *Σχόλια εις τὸν Πλάτωνα Ἀλκιβιάδην*, εκδ. L.G. Westerink, Amsterdam 1956, σελ. 16: «Ἄλλ' ἐπειδὴ δαίμονας εἰληχότας εἰρήκαμεν, δεῖ γινώσκειν ὅτι καὶ παρὰ τῇ κοινῇ συνηθείᾳ συνέγνωσται ταῦτα, εἰ καὶ μὴ τοῖς αὐτοῖς ὀνόμασιν. ἀντὶ γὰρ τοῦ δαίμονος ἄγγελον ἐκάστου φασίν· ἀμέλει ἐστὶν αὐτῶν ἀκούειν 'τὸν ἄγγελόν σου', ἐπὶ τῶν μάλιστα θεοφιλῶς ζώντων.» Αναφορά τόσο σε αυτό όσο και σε μέρος του παρακάτω χωρίου, σε διαφορετικό όμως πλαίσιο λόγου, καθώς και μετάφρασή τους (από την οποία βέβαια εμεῖς αποκλίνουμε), κάνει ο L.G. WESTERINK στο άρθρο του 'The Alexandrian commentators and the introductions to their commentaries', *Aristotle Transformed. The Ancient commentators and their influence*, ed. R. Sorabji, 1990, σελ. 325-348, συγκεκριμένα στη σελ. 334-5.

Χριστιανισμό, αλλά αντιθέτως, συμφιλιωτική. Υποστηρίζουμε ότι θα πρέπει να αναθεωρηθούν πολλά από τα θέσφατα των σύγχρονων μελετητών της φιλοσοφικής και ιστορικής σκέψης αυτής της περιόδου. Εμείς προσωπικά θεωρούμε ότι η συμφωνία που επετεύχθη από τον διευθυντή της Φιλοσοφικής σχολής της Αλεξάνδρειας, τον Αμμώνιο, με τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας, δεν συνίστατο σε καμία επιβολή δογματικού συμβιβασμού από τους Χριστιανούς στους νεοπλατωνικούς, όπως υποστηρίζεται από τους σύγχρονους διανοητές που καταπιάνονται με την νεοπλατωνική σκέψη αυτής της περιόδου, αλλά σε μία συμφωνία για αμοιβαία συνύπαρξή τους και αλληλοσεβασμό. Αυτή η ερμηνεία που δίνουμε εξηγεί απόλυτα και τη φράση του Ολυμπιόδωρου «ἐπὶ τῶν μάλιστα θεοφιλῶς ζώντων». Δείχνει δηλαδή ότι και ο ίδιος και το κοινό του, σέβονταν και αναγνώριζαν τους φωτισμένους Χριστιανούς ασκητές-μοναχούς. Ας θυμίσουμε τέλος στο σημείο αυτό πως το γεγονός ότι συμμετείχαν και Χριστιανοί μαθητές στη σχολή αυτή είναι και κοινά αποδεκτό από όλους τους σύγχρονους ερευνητές, αλλά και τεκμηριωμένο από πολυάριθμα ιστορικά τεκμήρια.

Στη συνέχεια του κειμένου ο Ολυμπιόδωρος διατυπώνει τα εξής:

Και αυτά μεν ανέφεραν οι ερμηνευτές σχετικά με τους δαίμονες <γενικά> και τους <δαίμονες που έχουμε δεχθεί> διά κλήρου. Εμείς όμως θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε αυτά <τα πράγματα> κατά τρόπο συναρμόζων με τις παρούσες συνθήκες. Διότι ο Σωκράτης καταδικάστηκε να πιεί το κώνειο επειδή θεωρήθηκε ότι εισηγήθηκε καινούργιους δαίμονες στους νέους και επειδή πίστεψε σε θεούς, τους οποίους η Πόλη δεν αναγνώριζε ως θεούς²⁷. Πρέπει λοιπόν να πούμε ότι ο δαίμονας που έχουμε λάβει διά κλήρου είναι η συνείδηση (το συνειδός), που είναι το πιο αγνό <μέρος> της ψυχής και το αναμάρτητο <στοιχείο> μέσα μας, και το οποίο αποτελεί αλύγιστο δικαστή και μάρτυρα όλων όσων συμβαίνουν εδώ, <σε αυτή τη ζωή>, μπροστά στον Μίνωα και τον Ραδάμανθυ²⁸. Αυτό <το μέρος της ψυχής> αποτε-

27. Εδώ, λοιπόν, αυτό που λέει ο Ολυμπιόδωρος είναι ότι ενώ ο Σωκράτης, επειδή διατύπωνε ανατρεπτικές για την εποχή του δοξασίες, θεωρήθηκε ότι εισάγει «καινά» δαιμόνια, ο ίδιος και οι ομογνομούντες με αυτόν, δεν λένε άλλα πράγματα από αυτά που πιστεύουν και οι Χριστιανοί.

28. Σύμφωνα με την Ελληνική μυθολογία, ο Μίνωας ήταν ένας ήρωας της Κρήτης, υιός του Δία και της Ευρώπης, και ο Ραδάμανθυς ήταν αδερφός. Μετά το θάνατό του, ο Πλούτωνας του ανέθεσε να δικάζει τους νεκρούς στον Άδη μαζί με τον Μίνωα και τον Αιακό.

Η έννοια της αυτοσυνειδησίας

λεί επίσης αίτιο της σωτηρίας μας, καθώς παραμένει μέσα μας πάντα αναμάρτητο και δεν καταδικάζεται μαζί με τα <μέρη της ψυχής> που αμαρτάνουν, αλλά στρέφεται γύρω από αυτά και επιστρέφει αυτήν <την ψυχή> προς το δέον²⁹.

Όπως ακριβώς ένα παιδί που κλαίει και ξυπνάει από τον ύπνο εξ αιτίας κάποιας κακής παραίσθησης, έτσι και η συνείδηση επαναφέρει την ψυχή από τα σφάλματά της, εξ ου και λέει <ο Ευριπίδης>:

«Από τι πάσχεις; Και ποιά αρρώστια σε ταλαιπωρεί;» και εκείνος απαντά: «Η συνείδησή μου. Γνωρίζω τι φρικτό έχω διαπράξει». Και από τα αντίθετα ο λυρικός <ποιητής αναφέρει>: «Η καλή ελπίδα τον μεγαλώνει και είναι τροφός στα γηρατιά του».

«Εάν λοιπόν αποκαλέσεις τη συνείδηση δαίμονα που έχουμε δεχθεί διά κλήρου, δεν θα σφάλεις. Και πρέπει να γνωρίζεις ότι το ένα μέρος της συνείδησης, αυτό που καταπιάνεται με τις γνωστικές μας δυνάμεις, ονομάζεται συνείδηση ομωνύμως με το γένος...»³⁰.

Στο σημείο αυτό διακόπτεται δυστυχώς το κείμενο. Πιθανολογούμε ότι στη συνέχεια θα έκανε λόγο για το προσεκτικό, το οποίο θα θεωρούσε ως αυτό που επιστατεί τις ορεκτικές μας δυνάμεις, αντιστρέφοντας τους δύο όρους σε σχέση με την αρχαία θεωρία την οποία εξετάσαμε εκτενώς παραπάνω. Όμως, ελλείπει κειμένου που να επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας αυτή, δεν μπορεί παρά να παραμείνει απλή εικασία.

29. Ολυμπιόδωρος, *όπ.π.*, σελ. 17: «Καὶ ταῦτα μὲν οἱ ἐξηγηταὶ περὶ τε δαιμόνων καὶ εἰληγόντων ἡμεῖς δὲ συμβιβαστικῶς τοῖς παροῦσι ταῦτα πειρασόμεθα διεξελθεῖν. καὶ γὰρ καὶ Σωκράτους κώνειον κατεψηφίσθη ὡς καινὰ δαιμόνια τοῖς νέοις εἰσηγουμένου καὶ θεοὺς νομίζοντος οὗς ἡ πόλις οὐχ ἤγειτο θεοῦς, ῥητέον οὖν εἰληγοτα δαίμονα τὸ συνειδὸς ὑπάρχειν, ὅπερ ἄκρον ἄτων ἐστὶ τῆς ψυχῆς καὶ ἀναμάρτητον ἐν ἡμῖν καὶ ἀκλινὲς δικαστὴς καὶ μάρτυς τῶν ἐνταῦθα γινομένων τῷ Μινωῖ καὶ τῷ Ῥαδαμανθυῖ. τοῦτο δὲ καὶ σωτηρίας ἡμῖν αἴτιον γίνεται ὡς ἀναμάρτητον ἀεὶ διαμένων ἐν ἡμῖν καὶ μὴ συγκαταψηφιζόμενον τοῖς ὑπὸ τῆς ψυχῆς ἀμαρτανόμενοις, ἀλλὰ καὶ ἀνιλλόμενον ἐπὶ τούτοις καὶ επιστρέφον αὐτὴν πρὸς τὸ δέον».

30. Ολυμπιόδωρος, *όπ.π.*, σελ. 17: «καθάπερ δὲ παιδίον κλαυθυμρίζον ἀφ' ὕπνου γίνεται φαντασία τινί, οὕτω καὶ τὴν ψυχὴν ἐπανάγει τὸ συνειδὸς ἀπὸ τῶν πλημμελημάτων, ἥνικα φησὶν "τι χρῆμ' ἄλυεις; Τίς σ' ἀπόλλυσι νόσος;" κάκεινος λέγει: "ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδα δεῖν" εἰργασμένος, καὶ τῶν ἐναντίων ὁ λυρικός: ἐλπὶς δ' ἀτάλλοισα καὶ ἀγαθὴ γηροτρόφος. τὸ συνειδὸς οὖν εἰληγότα καλῶν δαίμονα οὐκ ἂν ἀμάρτοις. ἰστέον δὲ ὅτι τοῦ συνειδότης τὸ μὲν ἐπὶ ταῖς γνωστικαῖς ἡμῶν δυνάμεσι λέγεται συνειδὸς ὁμωνύμως τῷ γένει...».

Παρασός ΝΖ (2021)

Είδαμε λοιπόν ότι ο Ολυμπιόδωρος ταύτισε το «συνειδός», δηλαδή την συνείδηση, με τον «εΐληχότα δαίμονα», τον δαίμονα που έχει λάβει κάθε άνθρωπος διά κλήρου για να επιστατεί τη ζωή του, τον οποίο παραλληλίζει με τον άγγελο του καθενός σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση, δηλαδή τον φύλακα άγγελο. Έτσι, από μία ιδιαίτερη λειτουργία της λογικής ψυχής, το «συνειδός», δηλαδή η συνείδηση ή αυτοεπίγνωση, πλέον υποστασιοποιείται και θεωρείται ότι ανήκει στη σφαίρα του μεταφυσικού πεδίου, ότι αποτελεί δηλαδή λειτουργία μίας οντότητας άλλης από τον “εαυτό”.

Αυτή ήταν η τύχη της θεωρίας της συνείδησης, με την οποία καταπιστήκαμε, που όπως είδαμε, προφανώς την εισήγαγε ο Αττικός, την υιοθέτησε και επεξεργάστηκε περαιτέρω ο Πρόκλος και στη συνέχεια και ο Δαμάσκιος, την παρουσίασε εκτενώς στο υπόμνημά του ο Φιλόπονος και την υιοθέτησε, και τέλος, την ασπάστηκε, θέτοντάς την όμως σε νέες βάσεις, ο κατοπινός εκείνων νεοπλατωνικός φιλόσοφος, ο Ολυμπιόδωρος.

SUMMARY

In this study we present the theory of consciousness or self-awareness of the late Neo-platonic philosophers. According to this theory, the consciousness or self-awareness is a faculty of the rational soul, distinct from its other five known faculties, (intellect, discursive thinking, opinion, wish and deliberate choice) and is called “attentive”. Philoponus refers extensively to this theory in his commentary on Aristotle’s “*On the Soul*”, and attributes it to some “more recent exponents” without mentioning them by name. Upon thorough research we conclude that it was probably Atticus that had initiated this theory and that Proclus must have adopted it as well.

We then present a new interpretation that was attributed to the notion of consciousness by the – posterior to Philoponus – Neo-platonic philosopher, Olympiodorus.

ΤΟ *ΕΓΚΩΜΙΟΝ* ΚΑΙ ΤΟ *ΠΑΙΓΝΙΟΝ* ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ

*οὔτος (ὁ λόγος) γὰρ περὶ τῶν δικαίων καὶ τῶν ἀδίκων
καὶ τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχροῶν ἐνομοθέτησεν, ὧν μὴ διαταχθέντων
οὐκ ἂν οἶοί τ' ἦμεν οἰκεῖν μετ' ἀλλήλων. τούτῳ καὶ τοὺς κακοὺς
ἐξελέγχομεν καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἐγκωμιάζομεν. διὰ τούτου τοὺς
τ' ἀνοήτους παιδεύομεν καὶ τοὺς φρονίμους δοκιμάζομεν· τὸ γὰρ
λέγειν ὡς δεῖ τοῦ φρονεῖν εὐ μέγιστον σημεῖον ποιούμεθα,
καὶ λόγος ἀληθῆς καὶ νόμιμος καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς
καὶ πιστῆς εἰδωλὸν ἐστίν*

Ἰσοκρ. 15.255

Παρακολουθώντας την σκέψη του Αριστοτέλους σχετικά με την ρητορική¹ (Ρητ. 1355b 32-40) Ἔστω δὴ ἡ ρητορική δύναμις περὶ ἕκαστον τοῦ θεωρησῆσαι τὸ ἐνδεχόμενον πιθανόν. τοῦτο γὰρ οὐδεμιᾶς ἐτέρας ἐστὶ τέχνης ἔργον· τῶν γὰρ ἄλλων ἐκάστη περὶ τὸ αὐτῇ ὑποκειμένον ἐστίν διδασκαλική καὶ πειστική, οἷον ἰατρική περὶ ὑγιεινῶν καὶ νοσερῶν, καὶ γεωμετρία περὶ τὰ συμβεβηκότα πάθη τοῖς μεγέθεσι, καὶ ἀριθμητικὴ περὶ ἀριθμῶν, ὁμοίως δὲ καὶ αἱ λοιπαὶ τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν· ἡ δὲ ρητορική περὶ τοῦ δοθέντος ὡς εἰπεῖν δοκεῖ δύνασθαι θεωρεῖν τὸ πιθανόν, διὸ καὶ φαμεν αὐτὴν οὐ περὶ τι γένος ἴδιον ἀφωρισμένον ἔχειν τὸ τεχνικόν) οδηγείται κάποιος στην διαπίστωση πως η ρητορική αποτελεί μία ικανότητα, μία δεξιότητα – όχι εγγενής – που καλλιεργείται και συνίσταται στην προσπάθεια κάποιου ατόμου, χωρίς απαραίτητα ειδικές γνώσεις, να ανακαλύπτει συγκεκριμένα επιχειρήματα, τα οποία άλλοτε

1. Για την ρητορική τέχνη γενικότερα και για την *Ρητορική* του Αριστοτέλους βλ. Dobson (1919), Marrou (1948), Radermacher (1951), Bryant (1968), Sprague (1972), de Romilly (1975), Kennedy (1980), Fuhrmann (1984), Barilli (1989): 3-18, Fey (1990), Pernot (2000), Κακριδῆν (2005), Stroh (2009), MacDonald (2017), Vickers (1998), Walker (2000), Jansinski (2001), Garver (1995), Kennedy (1991), Kuypers (2014), Sloane (2001), Gunderson (2009), Corbett (1990) Leff (1993) Hallo (2004), Bizzell, P. and Bruce Herzberg (2000), Dillon (2003), Θεοδωρακόπουλον (2017).

αρούνται εκ της πραγματικότητας και είναι αδιαμφισβήτητα (άτεχνα), και άλλοτε κατασκευάζονται από τον ομιλητή (έντεχνα), εφευρίσκονται και δημιουργούνται με βάση την λογική σκέψη, προκειμένου να πεισθεί ο ακροατής (Ρητ. 1355b 42 τῶν δὲ πίστειν αἰ μὲν ἄτεχνοὶ εἰσιν αἰ δ' ἔντεχνοι. Κατὰ ταῦτα ἡ ρητορικὴ εἶναι μίᾳ τέχνῃ τῆς ορθῆς καὶ ωραίας ομιλίας (ars bene dicendi), ἡ τέχνῃ ἀνάδειξης τῆς ἀξιολογίας τῶν λόγων τοῦ ομιλητῆ (Ρητ. 1356a 4-6 διὰ μὲν οὖν τοῦ ἤθους, ὅταν οὕτω λεχθῆ ὁ λόγος ὥστε ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα), στὴν προσπάθειά του νὰ θεωρήσει τὸ πιθανὸ καὶ νὰ πείσει γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν λεγομένων του ἢ νὰ συμβουλευεῖ ἢ ἀπλῶς νὰ ἐπιδείξει τὴν ἰκανότητά του καὶ νὰ προσφέρει τέρψη. Ἀναμφίβολα, λοιπόν, ἡ ρητορικὴ εἶναι ἡ τέχνῃ τῆς κατανόησης, τῆς πληροφόρησης, τῆς πειθούς καὶ τῆς κινήτοποίησης τῆς σκέψης πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀναπαράστασης τῶν ἰδεῶν ὡς λογικὰ ορθῶν μέσα ἀπὸ τὴν διαδικασία χρήσης συγκεκριμένων μέσων καὶ τρόπων². Εἶναι ἡ τέχνῃ τῆς παρατήρησης τῶν πραγμάτων, καταστάσεων, ἰδεῶν καὶ ἡ εὕρεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν κατάλληλων ἐπιχειρημάτων μέσω τῆς χρησιμοποίησης συγκεκριμένων τρόπων καὶ μέσων πειθούς (Πλάτ. Γοργ. 453a 3-4 ῥητορικὴν ἦντινα τέχνῃν ἡγή εἶναι, καὶ εἴ τι ἐγὼ συνήμι, λέγεις ὅτι πειθοῦς δημιουργός ἐστιν ἡ ῥητορικὴ, καὶ ἡ πραγματεία αὐτῆς ἅπασα καὶ τὸ κεφάλαιον εἰς τοῦτο τελευτᾷ³. Ὁ Κοϊντιλιανός

2. Ἡ γέννηση τῆς ρητορικῆς, τῆς τέχνης τοῦ λόγου, ἐνός δημόσιου λόγου οργανωμένου, συνδέεται με τὴν περιοχὴ τῆς Σικελίας. Ἡ πρώτη ἰσως οὐσιαστικὴ μελέτη γιὰ τὴν δύναμη τῆς γλώσσας καὶ τοῦ λόγου οφείλεται στὴν θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλή γιὰ τὴν ἀνθρώπινη γνώση. Ὁ Διογένης Λαέρτιος διασώζει ὅτι στὸν διάλογο Σοφιστής (βλ. Rose, 1863: 75) τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ ὡς εὐρέτη τῆς ρητορικῆς τὸν Ἐμπεδοκλή (Διογ.Λ. 8.57 Ἀριστοτέλης δ' ἐν τῷ Σοφιστῇ φησι πρῶτον Ἐμπεδοκλέα ῥητορικὴν εὐρεῖν, 9.25 φησὶ δ' Ἀριστοτέλης εὐρετὴν αὐτὸν γενέσθαι διαλεκτικῆς, ὡσπερ Ἐμπεδοκλέα ῥητορικῆς, Sextus adv. math. 7.6: Ἐμπεδοκλέα μὲν γὰρ ὁ Ἀριστοτέλης φησὶ πρῶτον ῥητορικὴν κεινηκέναι). Ὑπάρχει βεβαίως καὶ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν Ὀμηρῶς εὐρέτη τῆς ρητορικῆς (Artium Scriptores, A, IV, 1-4). Συνδέεται ἐπίσης ἡ ρητορικὴ με τὰ ονόματα τοῦ Κόρακα καὶ τοῦ Τ(ε)ισία (Πλάτ. Φαίδρ. 273a6-273c9 εἰπέτω τοῖνον καὶ τότε ἡμῖν ὁ Τεισίας, μὴ τι ἄλλο λέγει τὸ εἰκός ἢ τὸ τῷ πληθεῖ δοκοῦν... τοῦτο δὴ, ὡς εἶοικε, σοφὸν εὐρῶν ἅμα καὶ τεχνικὸν ἔγραψεν..., Ἀριστ. Ρητ. 1402a 17-23 ἔστι δ' ἐκ τούτου τοῦ τύπου ἡ Κόρακος τέχνῃ συγκεκριμένη) ὡς συγγραφέων ἐνός εγχειριδίου ρητορικῆς (Κικ. Βρ. 12.46 Itaque, ait Aristoteles, cum sublatis in Sicilia tyrannis res privatae longo intervallo iudiciis repeterentur, tum primum, quod esset acuta illa gens et controversiae nata, artem et praecepta Siculos Coracem et Tisiam conscripsisse).

3 Δείγματα ρητορείας ὑπάρχουν στα ομηρικὰ ἔπη (Artium Scriptores A, IV, 3 [Plut.] de vita et poesi Homeri 74: ἐπεὶ δὲ παντὸς τοῦ ἀσχομένου παρ' ἀνθρώποις λόγου ὁ μὲν τίς ἐστιν ἱστορικός, ὁ δὲ θεωρητικός, ὁ δὲ πολιτικός, φέρε θεασάμεθα, εἰ καὶ τούτων εἰσιν αἰ ἀρχαὶ παρ' αὐτῷ. Ibid. 161: ὁ δὲ πολιτικὸς λόγος ἐστιν ἐν τῇ ῥητορικῇ τέχνῃ, ἥς ἐντός Ὀμηρος πρῶτος γέγονεν, ὡς φαίνεται. εἰ γὰρ ἐστιν ἡ ῥητορικὴ δύναμις τοῦ πιθανῶς λέγειν, τίς μᾶλλον Ὀμήρου ἐν τῇ δυνάμει ταύτῃ

Το εγκώμιον και το παίγνιον

αποδίδει στον Ισοκράτη τον ορισμό της ρητορικής ως πειθοῦς δημιουργοῦ [Institutio oratoria 2.15.4, Haec opinio originem ab Isocrate (si tamen revera Ars, quae circumfertur, eius est) duxit]. Η ρητορική, ως μία τέχνη, συνιστά την χρήση της γλώσσας με τέτοιον τρόπο ώστε να εντυπωσιάσει και να επηρεάσει τον ακροατή υπέρ ή κατά μίας άποψης ή μίας αντίληψης ή μίας πράξης. Υπό την έννοια αυτή η ρητορική είναι η τέχνη της ωραίας ομιλίας, αυτής που ταιριάζει σε κάθε δεδομένη περίπτωση, όχι της ορθής ομιλίας με βάση τους κανόνες της γραμματικής. Η γραμματική έχει ως χαρακτηριστικό την γνώση της ορθής ομιλίας, του ορθού λόγου, ενώ η ρητορική είναι η τέχνη του ωραίου λόγου⁴.

Σύμφωνα με αυτές τις σχέσεις η ρητορική απαιτεί την ύπαρξη του ομιλητή και του ακροατή ή των ακροατών. Είναι μία αμφίδρομη σχέση επικοινωνίας, η οποία βασίζεται στην τέχνη του λόγου του ομιλητή και στο ήθος του (Κοῖντ. Institutio Oratoria II, 17,37, Vir bonus dicendi peritus), καθώς αυτός είναι ο φορέας των επιχειρημάτων του και ο χαρακτήρας του αποτελεί βασικό στοιχείο αξιοπιστίας των λόγων· στηρίζεται επίσης στην συμμετοχή του ακροατή μέσω της διέγερσης του πάθους από τον ομιλητή, το οποίο θα διαμορφώσει και το κατάλληλο υπόβαθρο ώστε να επέλθει η πειθώ και στην χρήση λογικών επιχειρημάτων (πίστεις) και, σε ορισμένες περιπτώσεις, της επίδειξης, με την έννοια της προβολής της δεξιότητας του ρήτορα στην αντιμετώπιση περιεργων ή και παράδοξων ακόμη θεμάτων. Για τον Αριστοτέλη, επειδή πειστικό σημαίνει «πειστικό για κάποιον» (Ρητ. 1356b 26-29), ο σκοπός της ρητορικής και ο στόχος της είναι ο ακροατής. Υπάρχει το πιθανόν, το πιθανόν ως ενδεχόμενο, το πιθανώς πειστικό, που σημαίνει ότι μπορεί να υπάρχουν δύο διαφορετικοί δρόμοι (ένδεχεσθαι ἀμφοτέρως ἔχειν) και αυτό που δεν απαιτεί κάποια περαιτέρω εξήγηση, η απόδειξη δηλαδή βάσει τεκμηριωμένων στοιχείων. Η ρητορική είναι μία επίπονη διαδικασία, που απαιτεί την προσοχή και την συγκέντρωση, σαφή σκοπό και ευκρινή μέσα και τρόπους. Βεβαίως, η αλήθεια είναι αποδεκτή, κατανοητή και δεν επιδέχεται αμφισβήτηση, ενώ παράλληλα πρέπει να αποτελεί τον βασικό στόχο κάθε προσπάθειας πειθοῦς. Η αληθοφάνεια, όμως,

καθέστηκεν;). Ο Όμηρος αναγνωρίζει την δύναμη του λόγου και θεωρεί την ευγλωττία θεϊκό χάρισμα. Ο ιδανικός ήρωας στον Όμηρο διαπρέπει στη συνέλευση (τὴν ἀγορὴν), που χαρακτηρίζεται «κυδιάνειρα» = παρέχει κῦδος = δόξα). Ο ιλιαδικός ήρωας γενικότερα οφείλει να συνδυάζει τα λόγια με τα έργα του, να είναι λόγων τε ῥήτηρ ἔργων τε πρηκτῆρ (Ιλ. 1.248-9, 3.212-224, 10. 222-605, 10. 443).

4. Βλ. Tuszyńska, 2015: 7-8.

(φαινόμενον, Ρητ. 1356a 20) απαιτεί μία διαφορετική προσέγγιση σημασιολογικά και νοηματικά, καθώς αποκαλύπτει μία διττή ή και διαφορούμενη σχέση που ενέχει και μια σχέση πιθανότητας, δηλαδή κάτι μπορεί (δύναται) να είναι αληθές, πράγμα που δεν είναι επιβεβαιωμένο και σίγουρο. Με την άποψη αυτή συνάδει και η σκέψη του Αριστοτέλους (Ρητ. 1355b 32-33 *Ἔστω δὴ ἡ ῥητορικὴ δύναμις περὶ ἕκαστον τοῦ θεωρῆσαι τὸ ἐνδεχόμενον πιθανόν, ἀφοῦ ἡ ἀλήθεια συχνὰ διαφοροποιεῖται καὶ, σε πολλές περιπτώσεις, δεν αποτελεί θέσφατο καὶ ἀξιωματικὴ προσέγγιση.* Ο Σταγειρίτης σε ένα χωρίο της Ρητορικής αποκαλύπτει την ωφέλεια της ρητορικής τέχνης. Ο πρώτος λόγος είναι (Ρητ. 1355a 21-24 *χρήσιμος δέ ἐστιν ἡ ῥητορικὴ διὰ τε τὸ φύσει εἶναι κρείττω τὰ ληθῆ καὶ τὰ δίκαια τῶν ἐναντιῶν ὅτι ἡ τέχνη τῆς συζήτησης συνδέεται μετὰ τὴν ἀλήθεια, στοιχείο που και νωρίτερα στο έργο είχε υποδειχθεί από τον φιλόσοφο (Ρητ. 1354b 10, 1355a 17-18) και αργότερα (Ρητ. 1355a 31-38)⁵. «Ο Αριστοτέλης, από την άλλη, διαφοροποιείται εν μέρει ορίζοντάς την ως ικανότητα εύρεσης των κατάλληλων επιχειρημάτων, διαχωρίζοντάς την από το αποτέλεσμα, δηλαδή την επιτυχία, δηλαδή την πειθώ (προς την οποία, ωστόσο, ασφαλώς στοχεύει). Μάλιστα διευκρινίζει ότι η αποστολή της δεν είναι ακριβώς η διαμόρφωση μιας πλήρους πεποίθησης, αλλά η υπόδειξη της πιθανότερης εκδοχής, του σχετικά πειστικού, του «ενδεχομένως πιθανού». Η ρητορική συνδέεται άρρηκτα με την πιθανότητα, την δυνατότητα. Το δεσπόζον χαρακτηριστικό της είναι η πληρότητα, το να μην παραλείπεται κανένα από τα μέσα και να χρησιμοποιείται ὅτι πειστικό υπάρχει σε κάθε θέμα»⁶.*

Η ρητορική είναι η τέχνη της πειθούς, η οποία εμπεριέχει το στοιχείο του λόγου και του διαλόγου, της εκφοράς επιχειρημάτων και της συνομιλίας. Κατά τούτο έχει μία αναλογική σχέση με την διαλεκτική (Ρητ. 1354a 1-4 *Ἡ ῥητορικὴ ἐστὶν ἀντίστροφος τῇ διαλεκτικῇ· ἀμφοτέραι γὰρ περὶ τοιούτων τινῶν εἰσὶν ἃ κοινὰ τρόπον τινὰ ἀπάντων ἐστὶ γνωρίζειν καὶ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης ἀφωρισμένης· διὸ καὶ πάντες τρόπον τινὰ μετέχουσιν ἀμφοῖν, 1356a 25-28, 31-34 ἔστι γὰρ μόνιον τι τῆς διαλεκτικῆς καὶ ὁμοίωμα, καθάπερ καὶ ἀρχόμενοι εἵπομεν· περὶ οὐδενὸς γὰρ ὠρισμένου οὐδετέρα αὐτῶν ἐστὶν ἐπιστήμη πῶς ἔχει, ἀλλὰ δυνάμεις τινὲς τοῦ πορίσαι λόγους.* Ως προς την σχέση των δύο αυτών εννοιῶν υπάρχουν διάφορες αναγνώσεις και ερμηνείες σχετιζόμε-

5. Βλ. Grimaldi (1972), 1978: 173, Gellrich, 1990: 241-256.

6. Μπασάκος, 2016: εισ. 42.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

νες αφενός με την αντίληψη του Αριστοτέλη και αφετέρου με αυτή του Πλάτωνα για την ρητορική και την διαλεκτική⁷. Η διαλεκτική, όπως και η ρητορική, είναι μία συζήτηση, ένας διάλογος μεταξύ δύο ή περισσοτέρων ανθρώπων που υιοθετούν διαφορετικές απόψεις για ένα θέμα, αλλά συγχρόνως επιθυμούν να καταδειχθεί η αλήθεια μέσα από την εκφορά λογικών επιχειρημάτων (Ρητ.1356b 35- 40, 1357a 1 οὐδὲ ἡ ῥητορικὴ τὸ καθ' ἕκαστον ἔνδοξον θεωρήσει, οἷον Σωκράτει ἢ Ἰππία, ἀλλὰ τὸ τοιοσδί, καθάπερ καὶ ἡ διαλεκτικὴ καὶ γὰρ ἐκείνη συλλογίζεται οὐκ ἔξ ὧν ἔτυχεν (φαίνεται γὰρ ἄττα καὶ τοῖς παραληροῦσιν), ἀλλ' ἐκείνη μὲν ἐκ τῶν λόγου δεομένων, ἡ δὲ ῥητορικὴ ἐκ τῶν ἤδη βουλευέσθαι εἰωθότων). Σε αντίθεση με τις άλλες τέχνες μόνο η ρητορική και η διαλεκτική μπορούν να συλλογίζονται προς δύο αντίθετες κατευθύνσεις και να εξάγουν με βάση τον συλλογισμό αντίθετα συμπεράσματα. Ενέχουν και οι δύο τέχνες το στοιχείο της πειθούς με την διαφορά ότι η ρητορική χρησιμοποιεί και το πάθος, τη διέγερση συναισθημάτων του ακροατή, ώστε να συνεισφέρει στην διαδικασία της πειθούς, ενώ η διαλεκτική είναι πιο πραγματιστική μέθοδος, περισσότερο λογική – ή λογιχοφανής έστω – και επιδιώκει την διατύπωση επιχειρημάτων που απευθύνονται στην λογική. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαλεκτικής μπορεί να είναι η αμφισβήτηση μιας σχετικής πρότασης, ή μιας σύνθεσης, ή ενός συνδυασμού των αντιτιθέμενων ισχυρισμών, ή μια ποιοτική βελτίωση του διαλόγου (Ρητ. 1355a 31-38 ἔτι δὲ τάναντία δεῖ δύνασθαι πείθειν, καθάπερ καὶ ἐν τοῖς συλλογισμοῖς, οὐκ ὅπως ἀμφοτέρα πράττωμεν (οὐ γὰρ δεῖ τὰ φαῦλα πείθειν), ἀλλ' ἵνα μὴ λανθάνῃ πῶς ἔχει καὶ ὅπως ἄλλου

7. Για την σχέση ρητορικής και διαλεκτικής βλ. McAdon, 2001: 113-150, Conley (1990), Ausland (2012), Kinney, 1983:229-246, Hohmann, 2002: 41-51, Mack (2008), Blair, 2012: 148-164, Benitez, 1996: 515-546, Rosseti, 1989: 225-238. Για τον Αριστοτέλη (Ρητ. 1355b 20-30) ενώ ο όρος διαλεκτικός αναφέρεται σε ένα πρόσωπο που έχει ικανότητες επιχειρηματολογίας, υπάρχει και όρος «σοφιστής»(σοφιστική) που σχετίζεται όχι με το σύνολο των δυνατοτήτων που αφορούν σε μία τέχνη (οὐκ ἐν τῇ δυνάμει) και με την ικανότητα του συλλογίζεσθαι, αλλά με την ηθελημένη επιλογή συλλογισμών και επιχειρημάτων για συγκεκριμένο σκοπό (ἐν τῇ προαίρεσει). Ο ρήτωρ περιλαμβάνει και τις δύο λειτουργίες (πλὴν ἐνταῦθα μὲν ἔσται ὁ μὲν κατὰ τὴν ἐπιστήμην ὁ δὲ κατὰ τὴν προαίρεσιν ῥήτωρ, ἐκεῖ δὲ σοφιστής μὲν κατὰ τὴν προαίρεσιν, διαλεκτικὸς δὲ οὐ κατὰ τὴν προαίρεσιν ἀλλὰ κατὰ τὴν δυνάμιν). Για τον Πλάτωνα (Φαίδρ. 265d, 270b) η διαλεκτική είναι μία εσωτερική διαδικασία αποκάλυψης της αλήθειας με την εκφορά επιχειρημάτων και διαλόγου, η οποία χρησιμοποιώντας τα ρητορικά μέσα δίνει στην ψυχή την επιθυμητή πίστη και αρετή. Ο Herrick (2001) σημειώνει ότι οι σοφιστές χρησιμοποιούσαν την διαλεκτική μέθοδο εφευρισκοντας επιχειρήματα υπέρ της μίας ή της άλλης πρότασης. Πρβλ. Vegetti, 2003¹⁰:144-146, Θεοδωρακόπουλον, 2009⁸: 51-57, McCoy (2008).

χρωμένου τοῖς λόγοις μὴ δικαίως αὐτοὶ λύειν ἔχωμεν. τῶν μὲν οὖν ἄλλων τεχνῶν οὐδεμία τάναντία συλλογίζεται, ἡ δὲ διαλεκτικὴ καὶ ἡ ῥητορικὴ μόναι τοῦτο ποιοῦσιν). Ἡ διαλεκτικὴ μοιάζει με συζήτηση, ἀλλὰ ἡ ἔννοια αποκλείει υποκειμενικά στοιχεῖα ὅπως ἡ συναισθηματικὴ ἐκκλήση καὶ ἡ σύγχρονη λογοτεχνικὴ αἰσθησις τῆς ῥητορικῆς⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πεπεισμένος ὅτι ὑπάρχει σαφέστατη ἀναλογία ἀνάμεσα στὴν ῥητορικὴ καὶ τὴν διαλεκτικὴ. Ἡ λέξη ἀντίστροφος (Ρητ. 1354a1), ἡ λέξη παραφυές (1356a 25) καὶ ἡ λέξη μόριον (1356a 30) δείχνουν αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἀποψη τοῦ φιλοσόφου. Οἱ λέξεις μόριον καὶ ἀντίστροφος παραπέμπουν καὶ στὸν Γοργία τοῦ Πλάτωνος (463c μόριον τῆς κολακείας φημί εἶναι τὴν ῥητορικὴν, 464b ἀντίστροφον) ὅπου ἡ ῥητορικὴ υποβαθμίζεται καὶ ἀντιμετωπίζεται εἰρωνικά ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἀναλογικά με τὴν μαγειρικὴ τέχνη⁹, «Ὁ Πλάτων στὸν Γοργία ἐπιτέθηκε με σφοδρότητα ἐναντίον τῆς ῥητορικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς του, υποστηρίζοντας ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ τέχνη: αὐτὸ που παρέχει εἶναι μὴ κάποια δεξιότητα στὴν κολακεία τοῦ ἀκροατηρίου. Ἐπειδὴ δὲν κατευθύνεται – ὅπως ἄλλες τέχνες – σε κάποιο συγκεκριμένο ἀντικείμενο, δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρει στους ἀκροατὲς τῆς γνώση, παρὰ μόνον ἀπόψεις καὶ ἐντυπώσεις. Ἐνας τέτοιος στόχος ἔχει τελικὰ νόημα μόνον ἀν, στὸ πλαίσιο ἐνός ἀνήθικου τρόπου ζωῆς, θέλουμε νὰ χειραγωγήσουμε τους ἀκροατὲς μας πρὸς διασφάλιση τοῦ προσωπικοῦ μας συμφέροντος» (Βλ. Rapp, 2010). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει μὴ ἀντιστοιχὴ ἀναλογία. Αὐτὸ που εἶναι ἡ διαλεκτικὴ ὡς μὴ ἰδιωτικὴ ἢ ἀκαδημαϊκὴ πρακτικὴ ἐπίθεσης καὶ διατήρησης ἢ υποστήριξης ἐνός ἐπιχειρήματος, εἶναι ἡ ῥητορικὴ γιὰ τὴν δημόσια πρακτικὴ τῆς υπεράσπισης κάποιου ἢ τῆς κατηγορίας ἐνός ἀντιπάλου.

Οἱ δύο τέχνες παρουσιάζουν ὁμοιότητες καὶ διαφορές. Ἡ ῥητορικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ ἐνδιαφέρονται γιὰ πράγματα που δὲν ἀνήκουν σε κάποιο συγκεκριμένο γένος ἢ κατηγορία ἢ ἐπιστήμη, βασιζόμενοι σε ἀποδε-

8. Ὁ στωικὸς Ζήνων ἀναδεικνύει τὴν διαφορὰ μετὰξὺ ῥητορικῆς καὶ διαλεκτικῆς λέγοντας ὅτι ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μὴ κλειστὴ γροθιά ἐνὸς ἢ ῥητορικὴ ἐνὸς ἀνοιχτοῦ χέρι (Κοῖντ. *Institutio oratoria* 2.20.7 *Itaque cum duo sint genera orationis, altera perpetua, quae rhetorice dicitur, altera concisa, quae dialectice, quas quidem Zenon adeo coniunxit ut hanc compressae in pugnum manus, illam explicatae diceret similem, etiam disputatrix uirtus erit: adeo de hac quae speciosior atque apertior tanto est, nihil dubitabitur*, SVF 1.75. Ὁ Κικέρων (*De Oratore* II, 159-160) με τὴν φωνή τοῦ Ἀντωνίου δηλώνει ὅτι αὐτὸς που σπουδάζει καὶ μελετᾷ τὴν διαλεκτικὴ εἶναι ικανὸς νὰ κριτικάρει ἐκφράσεις ὄχι νὰ τις παράγει μόνος του. Γιὰ τὸν Κικέρων ἡ ῥητορικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν φιλοσοφία (*De Oratore* III, 59-60). Ὁ καλὸς ῥήτορας πρέπει νὰ γνωρίζει τὴν διαλεκτικὴ (*Orator* 114). Βλ. Fredborg, 2011: 165-66.

9. Βλ. Black, 1958: 361-374, Quimby, 1974: 71-79.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

κτές προτάσεις, εξετάζουν και τις δύο πλευρές μιας αντίθεσης. Από την άλλη πλευρά η ρητορική είναι χρήσιμη για πρακτικά και δημόσια ζητήματα, ενώ η διαλεκτική θίγει οποιοδήποτε θέμα. Η διαλεκτική διαδικασία βασίζεται στη μέθοδο των ερωταποκρίσεων, ενώ η ρητορική περισσότερο στον συνεχή λόγο· η διαλεκτική ασχολείται με γενικά ζητήματα περισσότερο, ενώ η ρητορική με συγκεκριμένα θέματα· η διαλεκτική βασίζεται σε επιχειρήματα, ενώ η ρητορική συχνά χρησιμοποιεί μη-επιχειρηματολογικές πρακτικές για να πείσει.

Αναντίρροπα, το πεδίο ανάπτυξης της ρητορικής είναι η δημοκρατία, ένα πολίτευμα που διαθέτει την ελευθερία και την παρρησία, ώστε να εκφράζονται αδιαλείπτως και χωρίς δεσμεύσεις ή περιορισμούς όλες οι απόψεις και να θίγονται τα ζητήματα¹⁰. Αν και γεννήθηκε, όπως ειπύεται από πολλούς, στην Σικελία¹¹, ωρίμασε και εμπεδώθηκε ως μία τέχνη με συγκεκριμένα μέσα, σύστημα, δομή και τρόπους ανάπτυξης στην Αθήνα, όπου συνδέθηκε οργανικά και αιτιακά με το δημοκρατικό πολίτευμα και τους θεσμούς του, οι οποίοι προϋπέθεταν την παρουσία του λόγου, δηλαδή στην Εκκλησία του Δήμου, στα δικαστήρια, στο θέατρο, εκεί όπου οι πολίτες γίνονταν θεαταί λόγων (Θουκ. 3.38.4 *αἴτιοι δ' ὑμεῖς κακῶς ἀγωνοθετοῦντες, οἵτινες εἰώθατε θεαταί μὲν τῶν λόγων γίγνεσθαι, ἀκροαταί δὲ τῶν ἔργων, τὰ μὲν μέλλοντα ἔργα ἀπὸ τῶν εὖ εἰπόντων σκοποῦντες ὡς δυνατὰ γίγνεσθαι, τὰ δὲ πεπραγμένα ἤδη, οὐ τὸ δρασθὲν πιστότερον ὄφει λαβόντες ἢ τὸ ἀκουσθέν, ἀπὸ τῶν λόγῳ καλῶς ἐπιτιμησάντων*). Θα μπορούσαμε να πούμε δίχως αμφισβήτηση ότι η ρητορική υπήρξε μία πολιτική τέχνη. Η ρητορική για τον Αριστοτέλη είναι η ικανότητα να βρίσκουμε σε κάθε περίπτωση τα στοιχεία που μπορούν να πείσουν.

Δεδομένου ότι για τον αρχαίο Έλληνα – και δη τον Αθηναίο – η πολιτική ήταν πάνω από κάθε ατομική ανάγκη, η εκφορά επιχειρημάτων και η πειθώ για τα πολιτικά ζητήματα ήταν το βασικό στοιχείο χρήσης της τέχνης αυτής. Ο Σταγειρίτης στην Ρητορική (1354b 1-7 *ἔπειθ' αἱ μὲν νομοθεσίαι ἐκ πολλοῦ χρόνου σκεψαμένων γίνονται, αἱ δὲ κρίσεις ἐξ ὑπογυίου, ὥστε χαλεπὸν ἀποδιδόναι τὸ δίκαιον καὶ τὸ συμφέρον καλῶς τοὺς κρίνοντας. τὸ δὲ πάντων μέγιστον, ὅτι ἢ μὲν τοῦ νομοθέτου κρίσεις οὐ κατὰ μέρος, ἀλλὰ περὶ μελλόντων τε καὶ καθόλου ἐστίν, ὁ δ'*

10. Για την άμεση σύζευξη της ρητορικής με το δημοκρατικό πολίτευμα βλ. Αλεξίου (2016), Dryzek, 2010: 319-339, Yunis (2013), Todd, 2005: 63-79.

11. Για την ιστορία της αρχαίας ρητορικής βλ. G. Kennedy: Ιστορία της κλασικής ρητορικής, εκδ. Παπαδήμα, 2000.

ἐκκλησιαστῆς καὶ δικαστῆς ἤδη περὶ παρόντων καὶ ἀφωρισμένων κρίνουσιν, 1358a 10-14 *Λέγω γὰρ διαλεκτικούς τε καὶ ῥητορικούς συλλογισμούς εἶναι περὶ ὧν τοὺς τόπους λέγομεν· οὗτοι δ' εἰσὶν οἱ κοινοὶ περὶ δικαίων καὶ φυσικῶν καὶ περὶ πολιτικῶν καὶ περὶ πολλῶν διαφερόντων εἶδει*) θεωρεῖ ὅτι ἡ ρητορική ἔχει εὐρεία χρῆση στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ σε ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐπόμενη διάκριση τῆς ρητορικῆς σε τρία εἶδη (1358b *τρία γένη τῶν λόγων τῶν ῥητορικῶν, συμβουλευτικόν, δικανικόν, ἐπιδεικτικόν*) καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀνάλυσή τους καταδεικνύει ὅτι τὰ τρία αὐτὰ εἶδη παίζουσι κάποιον ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ὁ Πλάτων βρίσκει κενὰ στὴν ἀντίληψη αὐτῆ περὶ τῆς ρητορικῆς ὡς πολιτικῆς τέχνης (βλ. *Γοργίας* καὶ *Φαῖδρος*) θεωρώντας ὅτι εἶναι δυνατὸν ἡ ρητορική νὰ κινητοποιεῖ τὴν πολιτικὴ γνώμη καὶ νὰ παρασύρει τὸν λαό¹², Ὁ Κικέρων (*De oratore*) πιστεύει ὅτι ὁ καλὸς ῥήτορας χρειάζεται νὰ εἶναι ἐπίσης καὶ καλὸς ἄνθρωπος, ἕνα πρόσωπο που φωτίζει μίαν ποικιλίαν θεμάτων. Ἡ ρητορική ὡς πολιτικὴ τέχνη υποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν ῥήτορα Ἰσοκράτη¹³, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ καὶ πιστοποιεῖ τὸν θεμελιώδη ρόλο τῆς ρητορικῆς στὴν πολιτικὴ ζωὴ (15. 254 *ἀλλὰ καὶ συνελθόντες πόλεις ὠκίσασμεν καὶ νόμους ἐθέμεθα καὶ τέχνας εὖρομεν, καὶ σχεδὸν ἅπαντα τὰ δι' ἡμῶν μεμηχανημένα λόγος ἡμῖν ἐστὶν ὁ συγκατασκευάσας*). Ὁ λόγος εἶναι αὐτὸς που δημιουργεῖ καὶ διαμορφώνει τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ, καὶ χρησιμοποιοῦται ἐν ὅλες τῆς πλευρῆς τοῦ βίου. Ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ἔτσι καὶ ὁ Ἰσοκράτης πιστεύει ὅτι ἡ ἀσκηση στὸν πολιτικὸν λόγον διαμορφώνει τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, καθοδηγεῖ καὶ οἰκοδομεῖ πτυχῆς τοῦ ἤθους (13. 21 *οὐ μὴν ἀλλὰ συμπαρακελεύεσθαι γε καὶ συνασκήσαι μάλιστ' ἃ οἴμαι τὴν τῶν λόγων τῶν πολιτικῶν ἐπιμέλειαν*)¹⁴. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὁ Πλάτων περιγράφει στὸν *Γοργία* τὴν ρητορική ὡς μίαν ἐμπειρία (ἐπιδεξιότητα) *χάριτός τινος καὶ ἡδονῆς ἀπεργασίας* (*Γοργ.*462b), ἐνῶ στὸν *Φαῖδρο* ὑπάρχει μίαν πιο ἥπια ἀντιμετώπιση τῆς ρητορικῆς (293e κ.ε.). Ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸν ῥήτορα νὰ ἀποκτᾶ, με τὴν βοήθεια τῆς διαλεκτικῆς, γνώση καὶ σαφεῖς ἐννοιες γιὰ τὰ πράγματα. Ὁφείλει ὁ ῥήτορας νὰ θηρεύει τὴν ἀλήθεια, νὰ ἔχει γνώση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἡ πραγματικὴ τέχνη τοῦ λόγου ἀπαιτεῖ ὑψηλὴ παιδεία. Ἡ γνώση εἶναι αὐτὴ που θα συνεισφέρει στὴν πειθῶ, ἡ ὁποία ὁμως ἐνέχει πάντοτε τὸ στοιχεῖο τοῦ πιθανοῦ. Ἡ ρητορική σχετίζεται με τὸ πιθανόν.

12. Βλ. Kochin, 2002 : introd. 2-3.

13. Σχετικὰ με τὴν ρητορική τοῦ Ἰσοκράτους βλ. Mathieu (1995), Pernot (2000), Worthington (2007), Δημητριάδην (1983), Kennedy (2003').

14. Βλ. Hogan, 2013: 4-5.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

Οι δύο Λόγοι του Γοργία Έλένης *ἐγκώμιον* και *Υπέρ Παλαμήδους ἀπολογία* φανερώνουν την δύναμη του πιθανού, του δυνατού.

Οι σοφιστές ασχολήθηκαν και καλλιέργησαν την ρητορική τέχνη, ίσως όχι στον βαθμό και με τον τρόπο που ήταν πάντοτε αποδεκτός, αλλά είναι βέβαιο πως η σοφιστική κίνηση (μέσα 5ου αι. π.Χ.) συνδέεται με την ρητορική. Και οι δύο συνδέονται με μία χρονική περίοδο σημαντικών αλλαγών τόσο ως προς την εμπέδωση πολιτικών και ιδεολογικών δομών όσο και ως προς την αμφισβήτηση παραδοσιακών αντιλήψεων. Οι σοφιστές ασκούσαν την ρητορική τέχνη, τη δίδασκαν προσωπικά και την εξέδιδαν σε γραπτά εγχειρίδια, *Τέχναι*, που κάλυπταν τόσο τη ρητορική επιχειρηματολογία όσο και τη σωστή χρήση της γλώσσας¹⁵.

Οι σοφιστές προωθούν την σκέψη και την εξέταση ηθικών και πολιτικών εννοιών, ενώ παράλληλα υπόσχονται μέσα από την διδασκαλία τους – έναντι υψηλού αντιτίμου – να διαμορφώσουν τον άριστο πολίτη (Πλάτ. Πρωτ. 318e5-319a2 *τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν*)¹⁶. Βεβαίως, ο λόγος τους ήταν αρκετά εξεζητημένος, με λογικά άλματα, συχνά με παράδοξες σημασιοδοτήσεις εννοιών και συμπερασμάτων, παραλογικούς συλλογισμούς (σοφιστείες) και λόγο μεγαλόστομο χάριν επίδειξης και εντυπωσιασμού¹⁷. Ο όρος σοφιστής μετά τον Πλάτωνα σήμαινε τον διδάσκαλο της ρητορικής, της γραμματικής, των φυσικών επιστημών που αμείβεται αδρά για τα μαθήματά του (Ξεν. Απομν. 1.6.13 *καὶ τὴν σοφίαν ὡσαύτως τοὺς μὲν ἀργυρίου τῷ βουλομένῳ πωλοῦντας σοφιστὰς [ὥσπερ πόρνοους] ἀποκαλοῦσιν, ὅστις δὲ ὄν ἂν γνῶ εὐφυᾶ ὄντα διδάσκων ὅτι ἂν ἔχη ἀγαθὸν φίλον ποιεῖται, τοῦτον νομίζομεν, ἃ τῷ καλῷ κἀγαθῷ πολίτη προσήκει, ταῦτα ποιεῖν*)¹⁸. Σύμφωνα με τον «σοφιστικό» ορισμό της ρητορικής, η ρητορική

15. De Romilly, 1994: 104, Guthrie, 2014: 399 σημ. 45

16. Βλ. Fey, 1990: 16, Meister, 2010: 31-37

17. Βλ. Σπυρόπουλον, 1992: 23.

18. Στην αρχαιότητα όμως ο ίδιος όρος σημαίνει καταρχήν αυτόν που κατέχει σε βάθος τη σοφία ή μια τέχνη, επομένως τον επιδέξιο και ευφυή άνθρωπο· επιπλέον, τον συνετό πολιτικό. Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τον όρο για μάντεις (2.49.1 *ἀτρεκέως μὲν οὐ πάντα συλλαβὸν τὸν λόγον ἔφηνε, ἀλλ' οἱ ἐπιγενόμενοι τοῦτω σοφιστὰι μεζόνως ἐξέφηναν*), ο Πίνδαρος για ποιητές (*Ἴσθμ.* 5.28-30 κλέονται δ' ἐν τε φορμίγγεσσιν ἐν αὐλῶν τε παμφώνοις ὁμοκλαῖς μυρίον χρόνον: μελέταν δὲ σοφισταῖς. Διδὸς ἕκατι πρόσβαλον σεβιζόμενοι), κάποιοι δραματικοί ποιητές για μουσικούς (βλ. π.χ. Ευριπίδη, *Ρήσος* 923-925 *Μοῦσαι μεγίστην εἰς ἔριν μελωδίας κείνω σοφιστῆ Θρηκί, ἀκτύφλωσαμεν Θάμυριν, ὃς ἡμῶν πόλλ' ἐδέσσασεν τέχνην*).

είναι η τέχνη που φαίνεται να συλλαμβάνει σε επίκαιρες στιγμές αυτό που είναι κατάλληλο να ειπωθεί και επιχειρεί να το προτείνει ως δυνατό· κατ' επέκταση αυτός ο ορισμός συνδέει τη ρητορική με μια κίνηση που εδράζεται στη σφαίρα της πραγματικότητας και που προσπαθεί να επιτύχει μια θέση στον χώρο της δυνατότητας. Οι παράγοντες ή οι όροι- κλειδιά που διαμορφώνουν και μπορούν να χαρακτηρίσουν τη ρητορική ως τέχνη είναι: η αξιολόγηση της κατάλληλης στιγμής (καιρός), το δυνατόν, το πρέπον και το ύφος ως προσωπικός τρόπος έκφρασης¹⁹. Για τον σοφιστή και τους μαθητές του η ρητορική ήταν ένα μέσο για να πετύχουν στους αγώνες της ζωής²⁰. Οι σοφιστές θεώρησαν την ρητορική ως μία τέχνη της οποίας το μέσο είναι ο λόγος και ο σκοπός είναι η τέρψη (Γοργ. Έλ. έγκ. 13 *εἷς λόγος πολὺν ὄχλον ἔτερψε καὶ ἔπεισε τέχνη γραφεῖς, οὐκ ἀληθείᾳ λεχθεῖς*). Η βασική μορφή της σοφιστικής ρητορικής ήταν η επίδειξις (Ιππ.Μεῖζ. 286a) Οι σοφιστές ανέπτυξαν μια μέθοδο επιχειρηματολογίας που στηρίζεται στην τεχνική της ερωταπόκρισης. Αυτή η τεχνική φαίνεται να ακολουθείται από τον Πρωταγόρα (Πλάτ. Πρωτ. 329b 1- 5, 334e4-335a3) αλλά και τον Γοργία (Πλάτ. Γοργ. 449c1-8). Η Σωκράτης καθώς αποτελεί τη βάση της σωκρατικής παράδοσης στην εκπαίδευση²¹. Ο Pernot (2005,43) σημειώνει ότι με τους σοφιστές η ομιλία θεμελιώθηκε ως αυτόνομος και θεωρητικός γνωστικός κλάδος. Το αντικείμενο του ὁμιλείν απομονώθηκε και έγινε αφ' εαυτού αντικείμενο στοχασμού και τέχνης. Αυτή η τέχνη συμπεριέλαβε θεωρίες πειθούς και φιλοσοφικών θεμελίων του λόγου, τεχνικές έρευνες στον τομέα του ύφους και της επιχειρηματολογίας και διδασκαλία. Η μέθοδος της βραχυλογίας συνδέθηκε με τον Σωκράτη, ενώ η δύναμη της λογοσοφίας είναι τέτοια που μπορεί να διαμορφώνει τη γνώμη, να πείθει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στους *Δισσοῦς Λόγους* (DK 90 VIII 3) *ἔτι δὲ ὁ τὰς τέχνας τῶν λόγων εἰδῶς ἐπιστασείται καὶ περὶ πάντων ὀρθῶς λέγειν*. Ο σοφιστής Πρωταγόρας (Πλάτ. Πρωτ. 317b καὶ ὁμολογῶ τε σοφιστὴς εἶναι καὶ παιδεύειν ἀνθρώπους) θεωρεῖ ότι ο κατάλληλος ορισμός για το έργο των σοφιστών είναι «παιδεύειν ἀνθρώπους». Βεβαίως η καταδίκη των σοφιστών από τον Πλάτωνα και από άλλους σύγχρο-

19. Poulakos, 1983: 36, 47 σημ. 4.

20. Gagarin, 2010: 32. Γενικότερα για τους σοφιστές και την σοφιστική ρητορική βλ. Αθανασάτο (2011), Barthes, 1970: 172-223, Meister (2010), Marrou (1948), Jarrat (1991), Kennedy (1994), Ψυχάρη, 2017: 5-43, Romilly (1994), Guthrie (2014), Kerferd (2014) Κωνσταντινόπουλος (2014), Cahn (1990), Whitmarsh (2013).

21. Βλ. Kerferd, 2014: 56.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

νους ή και μεταγενέστερους σχετίζεται ακριβώς με την διαφοροποίησή τους ως προς την χρήση της ρητορικής τέχνης με την αριστοτελική σημασία, όπως προαναφέρθηκε, αφού συχνά η επιχειρηματολογία τους ήταν ψευδεπίγραφη και κατασκευασμένη με έναν τρόπο οφθαλμοφανώς παραπειστικό, με λογικά άλματα, χρήση λέξεων και όρων με φαινομενικά συνώνυμη σημασία, επιδεικτικό λόγο χωρίς ουσία και μια προσπάθεια επιτήδευσης χωρίς ουσιαστικό λογικό περιεχόμενο²². Κατά τον Jeager οι Σοφιστές εμφανίζονται στην ιστορία του πνεύματος με αυτή ακριβώς την αναγκαιότητα με την οποία εμφανίζονται ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας, των οποίων η παρουσία θα ήταν αδιανόητη χωρίς τους Σοφιστές²³.

Στο σημείο αυτό, και στην προσπάθειά μου να διερευνηθούν οι όροι εγκώμιον και παίγνιον, θα εστιάσω την προσοχή μου στο τρίτο – κατά την διάκριση του Αριστοτέλους – είδος ρητορικής, την επιδεικτική ρητορική. Ο επιδεικτικός ρητορικός λόγος σχετίζεται με τον έπαινο ή τον ψόγο (Ρητ. 1358b 13 *ἐπιδεικτικῷ δὲ τὸ μὲν ἔπαινος τὸ δὲ ψόγος*) και ο ρήτορας χρησιμοποιεί τον ενεστώτα χρόνο (Ρητ. 1358b 17-18 *τῷ δ' ἐπιδεικτικῷ κυριώτατος μὲν ὁ παρών (κατὰ γὰρ τὰ ὑπάρχοντα ἐπαινοῦσιν ἢ ψέγουσιν πάντες)*, δεδομένου ότι οι έπαινοι ή οι ψόγοι πραγματοποιούνται για σύγχρονα γεγονότα²⁴. Είναι μια μορφή ρητορικής επίδειξης και τελετουργικού λόγου. Χρησιμοποιήθηκε με μια μυστηριακή σημασία, ως μια γενική κατηγορία ρητορικής, η οποία επικεντρώνεται στις αισθήσεις και έχει στυλιστική φόρμα, χωρίς να επιδιώκει την εύρεση της αλήθειας αλλά μάλλον την ψυχαγωγία [Burgess (1902), Chase (1961)]. Ως μια μορφή πειθούς η επιδεικτική ρητορική δεν προσπαθούσε να κινητοποιήσει τον ακροατή σε δράση ή ενέργεια, αλλά να καθιερώσει και να ενδυναμώσει μια κοινή αντίληψη με τον έπαινο ή εγκώμιο και τον ψόγο²⁵. Η Tuszyńska (2015,7) σημειώνει ότι η λέξη *ἐπίδειξις* έχει δύο πτυχές, δύο σημασιολογικές όψεις: η μία είναι, φυσικά, η ικανότητα ενός ρήτορα, ενός ομιλητή, το ρητορικό του ταλέντο, ενώ η άλλη σχετίζεται με την ηθική αξία ή απαξία του αντικειμένου, προσώπου, ιδέας που παρουσιάζεται. Η επιδεικτική ρητορική αφορά σε δύο στοιχεία, στην παρουσίαση των απόψεων του ρήτορα και στην διέγερ-

22. Βλ. Σπυρόπουλον, 1992: 23.

23. Jeager, 1974: 329.

24. Κικ. *De Oratore*, 2.341. Σχετικά με την επιδεικτική ρητορική βλ. Pernot (2015), Carey, 2010: 236- 252, Kennedy, 1963: 152-201, Fitzmaurice (1991), Miecznikowski Sheard (1996).

25. Schandorf, 2015: 3.

ση συναισθημάτων στο ακροατήριο. Για τον Αριστοτέλη ο επιδεικτικός ρήτορας επαινεί ή ψέγει σύγχρονα γεγονότα. Δεν είναι όμως λίγοι και αυτοί που χρησιμοποιούν επίσης τον παρελθοντικό χρόνο όταν υπενθυμίζουν πράγματα που έγιναν ή τον μέλλοντα, όταν προδιαγράφουν πράγματα που πρόκειται να γίνουν (Ρητ. 1358 b τῶ δ' ἐπιδεικτικῶ κυριώτατος μὲν ὁ παρών (κατὰ γὰρ τὰ ὑπάρχοντα ἐπαινοῦσιν ἢ ψέγουσιν πάντες), προσχωρῶνται δὲ πολλάκις καὶ τὰ γενόμενα ἀναμιμνήσκοντες καὶ τὰ μέλλοντα προεικάζοντες). Θα ἔλεγε κανείς πως η επιδεικτική ρητορική είναι η λιγότερη αγαπητή και έχει συγκεκριμένο και καθορισμένο θεματικό αντικείμενο. Είναι λόγοι που ταιριάζουν με μια ατμόσφαιρα τελετουργίας, με τις προτροπές, τα εγκώμια, τις παραινέσεις, τον λόγο που χρησιμοποιείται περισσότερο επιδεικτικά και θίγει τα θέματα όχι με σκοπό να τα εξετάσει εις βάθος με την λογική, αλλά να αναθερμάνει μία αντίληψη και να την ενδυναμώσει. Ο επιδεικτικός λόγος δεν διεισδύει στην ουσία αλλά στέκεται στην μορφή, στο ιδιαίτερο στυλ έκφρασης, για να εντυπωσιάσει, αν και πολλές φορές περιέχει ηθικά και πολιτικά μηνύματα. Αυτή, βέβαια, η αντίληψη της απουσίας τού βάθους και της ουσίας στην επιδεικτική ρητορική, καθώς αυτή δεν εμμένει στην λογική επιχειρηματολογία αλλά χρησιμοποιεί τον λόγο ως φορέα επηρεασμού των αισθήσεων και ανάδειξης της αξίας ή απαξίας ενός προσώπου, κατάστασης ή ζητήματος, δεν είναι απολύτως ορθή. Το θετικό στοιχείο της επιδεικτικής ρητορικής είναι ότι οργανώνει, συστηματοποιεί με εύσχημο τρόπο την αξία – είτε με την έννοια του καλού ή του κακού, του δίκαιου ή του άδικου – συναισθημάτων, σκέψεων, αντιλήψεων, συμπεριφορών ή χαρακτήρα. Έτσι, η ρητορική αυτή καθίσταται ένα πρόσφορο μέσο για να επηρεάσει τις προσωπικές ή πολιτισμικές αξίες, ενώ η κατ' ουσίαν ρητορική (δικανική, συμβουλευτική) απευθύνεται καθαρά στην λογική. Η επιδεικτική ρητορική δεν επιδιώκει να εντροφήσει σε κάποιο ζήτημα και να το ανακαλύψει εκτενώς και πολύπλευρα. Καταγράφει με έναν αισθητικό λόγο μία άποψη ή μία σκέψη, εγκωμιάζει, ψέγει, αναδεικνύει τις στάσεις ή γεγονότα, χωρίς να εμμένει σε μια υπερβολική θεώρηση πειθούς με όλα τα μέσα της λογικής προσέγγισης του θέματος. Το κύριο χαρακτηριστικό των επιδεικτικών λόγων είναι η αύξησις (1368 a 11-12 Χρηστέον δὲ καὶ τῶν ἀυξητικῶν πολλοῖς, οἷον εἰ μόνος ἢ πρῶτος ἢ μετ' ὀλίγων ἢ καὶ [δ] μάλιστα πεποίηκεν, 28-30 ἢ μὲν ἀυξησις ἐπιτηδειοτάτη τοῖς ἐπιδεικτικοῖς (τάς γὰρ πράξεις ὁμολογουμένας λαμβάνουσιν, ὥστε λοιπὸν μέγεθος περιθεῖναι καὶ κάλλος). Εξετάζεται το γεγονός ως προς την σημασία του και ως προς την ηθική του ατόμου που το διέ-

Το εγκώμιον και το παίγνιον

πραξε. Άρα η επιδεικτική ρητορική ενέχει το στοιχείο του ήθους. Η αύξηση, το μέγεθος, η μεγέθυνση είναι γνώρισμα του επιδεικτικού λόγου. Είτε ο έπαινος είτε ο φόγος απαιτούν την ανάδειξη του μεγέθους της πράξης. Σημαντικό ρόλο στους επιδεικτικούς λόγους διαδραματίζουν τα προοίμια, ο πρόλογος, στα οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική του* (1414b19- 1414b29, 1). Από την άλλη μεριά όμως θα μπορούσε κανείς να επισημάνει – ξεετάζοντας ορισμένους επιδεικτικούς λόγους – ότι η επιδεικτική ρητορική έχει και μία ηθική και πολιτική πλευρά. Ένας ρήτορας επιδεικτικών λόγων είχε, αναμφίβολα, εξαιρετικές ικανότητες στην σύνθεση του λόγου, στην χρήση λέξεων, στην ορθή δομή της σκέψης, και είναι βέβαιο ότι δεν ήταν αποστασιοποιημένος από τον πολιτικό βίο. Ήταν γνώστης της ηθικής μιας κοινωνίας και των πολιτικών θεμάτων. Μπορούσε, λοιπόν, να χρησιμοποιήσει αυτές τις δεξιότητες στην προσέγγιση, μέσω ενός επιδεικτικού λόγου, ηθικών και πολιτικών θεμάτων. Κατά την Krystyna Tuszyńska [Porownania 17 (2015),17] τέσσερις Λόγοι – ως παραδείγματα – αναδεικνύουν την ηθική και πολιτική ποιότητα των επιδεικτικών λόγων: *Υπέρ Παλαμήδους Άπολογία* του Γοργία, *Έλένης εγκώμιον και Εύαγόρας* του Ισοκράτους και ο *Λόγος Περί βασιλείας Β΄ του Δίωνος Χρυσοστόμου*. Η σύνθεση των επιδεικτικών λόγων απαιτούσε γνώση του τρόπου εκφοράς του λόγου, ικανότητα στην παραγωγή εννοιών, ασυνήθιστες λέξεις και έννοιες, μεγαλόπρεπο ύφος, υψηλά νοήματα, λέξεις που εγκωμιάζουν ή φέγουν, συχνά μεγαλοστομία, θεατρικότητα και ένα ύφος περισσότερο γλαφυρό και λυρικό. Ήταν μία σοφιστική παράσταση – με την έννοια της χρήσης ενός λόγου προς επίδειξη και εντυπωσιασμό – με ποιητικά χρωματισμένο λόγο, όχι τόσο λογικό. Ήταν μία μελέτη του καλύτερου τρόπου διακήρυξης και ανάδειξης των θετικών ή αρνητικών χαρακτηριστικών προσώπων, εννοιών ή καταστάσεων. Μία μελέτη με την έννοια της παρουσίασης όχι τόσο της εμβάθυνσης. Η λέξη μελέτη (LSJ s.v.) σημαίνει την εξάσκηση, την πρακτική, την πρόβα, την δοκιμή και ταιριάζει περισσότερο σε δικανικούς λόγους και συμβουλευτικούς. Αναφέρομαι σε μία μελέτη χαρακτήρων, ήθους, αξιών²⁶. Οι επιδεικτικοί λόγοι (πανηγυρικοί) που συντάχθηκαν κατά την αρχαία ελληνική περίοδο του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα είχαν αυτά

26. Ο πρώτος που εφάρμοσε την μελέτη στους επιδεικτικούς Λόγους ήταν ο ρήτορας Μένανδρος στην πραγματεία του *Για την Επιδεικτική Ρητορική*: «Η επίδειξη δημόσιων ομιλιών που συνθέτουν οι άνθρωποι που είναι γνωστοί ως σοφιστές, θεωρώ ότι είναι μία πρακτική για πραγματικές υποθέσεις και όχι πραγματικά επιδεικτική» (331.16), βλ. Heath, 2004: xvii.

τα χαρακτηριστικά²⁷. Ο γνωστός κανόνας των Δέκα Αττικών Ρητόρων²⁸ υποδεικνύει τους κορυφαίους ρήτορες και τους Λόγους τους.

Από τους δέκα ρήτορες αυτός που κυρίως ασχολήθηκε με το επιδεικτικόν γένος της ρητορικής ήταν ο Ισοκράτης, μαθητής του Γοργία (Σούδα, τ.2.,152 διδάσκαλος δέ Γοργίας)²⁹. Ο ίδιος ο Ισοκράτης στην επιστολή Τοῖς Ἰάσονος παισίν αναφέρει ότι ποτέ δεν ενδιαφέρθηκε για την επιδεικτική ρητορική ή για οποιαδήποτε μορφή ανταγωνισμού (αγών λόγου) σε αυτός το είδος ρητορικής (6.5 ἔπειτ' εἵπερ ἐπιδείξει προσεῖχον τὸν νοῦν ἀλλὰ μὴ πρὸς ὑμᾶς ἐσπούδαζον, οὐκ ἂν ταύτην ἐξ ἀπασῶν προειλόμην τὴν ὑπόθεσιν, περὶ ἧς χαλεπὸν ἐστὶν ἐπιεικῶς εἰπεῖν, ἀλλὰ πολὺ καλλίους ἐτέρας ἂν εὔρον καὶ μᾶλλον λόγον ἐχούσας. ἀλλὰ γὰρ οὔτε πρότερον οὐδὲ πώποτ' ἐφιλοτιμήθην ἐπὶ τούτοις, ἀλλ' ἐφ' ἐτέροις μᾶλλον, ἃ τοὺς πολλοὺς διαλέληθεν, οὔτε νῦν ἔχων ταύτην τὴν διάνοιαν ἐπραγματευσάμην). Παρ' όλα αυτά το Ελένης Εγκώμιον εγράφη ως μία απάντηση στον αντίστοιχο Λόγο του Γοργία με την πρόθεση να διορθώσει κάποια λάθη του. Ο Ισοκράτης στους Λόγους του ενδιαφέρθηκε κυρίως για πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά ζητήματα, έγραφε όμως και επιδεικτικούς Λόγους.

Αυτός, όμως, που κυρίως ασχολήθηκε και ανέδειξε την επιδεικτική ρητορική ήταν ο σοφιστής Γοργίας, επιφέροντας σημαντικές καινοτομίες στον τρόπο έκφρασης και στο ύφος του λόγου (Σούδα,τ.1, Γοργίας ῥήτωρ, μαθητής Ἐμπεδοκλέους, διδάσκαλος Πώλου Ἀκραγαντίνου καὶ Περικλέους καὶ Ἰσοκράτους καὶ Ἀλκιδάμαντος τοῦ Ἐλεάτου, οὗτος πρῶτος τῷ ῥητορικῷ εἶδει τῆς παιδείας δύναμίν τε φραστικὴν καὶ τέχνην ἔδωκε, τροπαῖς τε καὶ μεταφοραῖς καὶ ἀλληγοραῖς καὶ ὑπαλλα-

27. Αλκιδάμας, *Οδυσσεύς* [μᾶλλον νόθος λόγος, βλ. O'Sullivan, 2008: 638-647, Crisholm, 1911: 523], *Λυσίας Ολυμπικός*, *Λυσίας Επιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοήθοις*, *Ισοκράτης Πανηγυρικός-Ἀρεοπαγίτικος*, *Περὶ εἰρήνης*, *Φίλιππος*, *Παναθηναϊκός*, *Πλαταϊκός κ.ά.*, *Ἐλένη και Βούσιρις Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, *Περὶ ἀντιδόσεως*, *Υπερείδης*, *Επιτάφιος*, *Θουκ. Περικλέους Επιτάφιος κ.ά.*, βλ. Jacobsen, 2005: 250-254.

28. Ο Κανόνας αυτός συντάχθηκε από αλεξανδρινούς φιλόλογους και περιλαμβάνει δέκα ρήτορες, τους πιο διάσημους και με την μεγαλύτερη επίδραση, που ορίζουν το ύφος της αττικής ρητορείας. Ίσως τα ονόματα αυτά να οφείλονται στην *Ρητορική τέχνη* του Απολλόδωρου (έργο που δεν σώζεται. Βλ. Κακριδῆν, 2006,48). Σύμφωνα με άλλη άποψη εισηγητής του Κανόνα ήταν ο Καϊκίλιος στο έργο του *Περί του χαρακτήρος των δέκα ρητόρων* (Σούδα, *Περὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν δέκα ῥητόρων*). Βλ. Πλούτ. *Ηθ.* 832b -850e, Φώτ. *Βιβλ.* 259-268 [Wilson (1994)] Πρβλ. Smith, R.M., 1995: 74, Douglas, 1956: 40, Worthington, 1994: 244-263, Roisman & Worthington, 2015: introd. 6-10.

29. Fitzmaurice, 1991: 63-108, Poulakos, 1987: 317-328, Pernot, 2015: 66-100.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

γαῖς καὶ καταχρήσεις καὶ ὑπερβάσεις καὶ ἀναδιπλώσεις καὶ ἐπαναλήψεις καὶ ἀποστροφαῖς καὶ παρισώσεις ἐχρήσατο).

Οι επιδεικτικοί του Λόγοι ἀπετέλεσαν πρότυπο προς μίμηση για ὅσους ἀσκούσαν ἢ διδάσκονταν την ρητορική τέχνη. Ο Γοργίας ὑπεδείκνυε ὅτι δεν υφίστανται ἀντικειμενικές ἀλήθειες, ὁπότε η κρίση μας δεν μπορεῖ να ἀποβῆ βέβαιη ἀλλὰ πιθανή. Οι κρίσεις βασίζονται σε ἀναπόδεικτες καὶ συχνά ἀλληλοαναιρούμενες ἀντιλήψεις ἢ προκαταλήψεις. Κατὰ τούτο θεώρησε ὅτι δεν ὑπάρχει ἀπόλυτη γνώση παρά μόνο δόξα, δηλαδή μια γνώμη για την πραγματικότητα. Συγχρόνως ἀνέπτυξε καὶ μία προβληματική για διάφορα ἠθικά ζητήματα, ὅπως ἐκεῖνο της ἀρετῆς, για την ὁποία πίστευε ὅτι ἦταν μια ψυχική ιδιότητα, μια μορφή συμπεριφοράς που σχετίζεται με την πραγματικότητα καὶ την κοινωνική ομάδα ἢ κατηγορία που ἀνήκει ο καθένας, καὶ ἔτσι διαμορφώνεται η ἀπόψη για την ἀρετή ἀναλόγως³⁰. Το πεδίο ἐνασχόλησης του Γοργία ἦταν η ρητορική³¹. Για τον Γοργία η ρητορική ἦταν αυτοσκοπός (Πλατ. Γοργ. 456c οὐ γὰρ ἔστιν περὶ οὗτου οὐκ ἂν πιθανώτερον εἶποι ὁ ῥητορικὸς ἢ ἄλλος ὅστισοῦν τῶν δημιουργῶν ἐν πλήθει. ἢ μὲν οὖν δύναμις τοσαύτη ἔστιν καὶ τοιαύτη τῆς τέχνης). Η ρητορική διέθετε μεγάλη δύναμη, καθὼς με τον λόγο μποροῦσε να ἀντεπεξέλθει σε κάθε ζήτημα καὶ να πραγματοποιεῖ με τον καλύτερο τρόπο κάθε θέμα (Γοργ. Ελ.Εγκ. 8 λόγος δυνάστης μέγας εἶναι). Ο Γοργίας δεν ἀσχολήθηκε με την ρητορική ἔχοντας ἐντυφῆσει στους κανόνες της καὶ ἔχοντας καταγράψει ἕνα συγκεκριμένο σύστημα διδασκαλίας (Αριστ. Σοφ. Ελ. 184a 7-8 αὐτῆς δὲ τῆς πραγματείας οὐ τὸ μὲν ἦν τὸ δ' οὐκ ἦν προεξεργασμένον, ἀλλ' οὐδὲν παντελῶς ὑπῆρχεν), 8. Καὶ γὰρ τῶν περὶ τοὺς ἐριστικὸς λόγους μισθαρνούντων ὁμοία τις ἦν ἢ παιδεύσεις τῇ Γοργίου πραγματεία· λόγους γὰρ οἱ μὲν ῥητορικὸς οἱ δὲ ἐρωτητικὸς ἐδίδοσαν ἐκμανθάνειν, εἰς οὓς πλειστάκις ἐμπίπτειν ὥθησαν). Ἐπικεντρώθηκε στους ἐπιδεικτικούς Λόγους, οι ὁποῖοι ἐνσάρκωναν για τον ἴδιο το νόημα της ρητορικής, ὅπου η δύναμη του λόγου, οι δεξιότητες καὶ η ικανότητα του ρήτορα μποροῦν να πείσουν (Πλατ. Γοργ.453a πειθοῦς δημιουργός ἔστιν ἡ ῥητορική, καὶ ἡ πραγματεία αὐτῆς ἅπασα καὶ τὸ κεφάλαιον εἰς τοῦτο τελευτᾷ, 450b-c). Για ἐκεῖνον η τέχνη της πειθοῦς διέφερε ἀπὸ τις ἄλλες τέχνες, καθὼς

30. Lesky, 1990³: 495-498.

31. Για την ρητορική τοῦ Γοργία βλ. Higgins (2019) *Internet Encyclopedia of Philosophy*, Guthrie (1971), Gronbeck (1972) 27-38, Caston (2002), Consigny(1992, 2001), McComiskey(1997, 2001), Poulakos, 1986: 300-307, Πεντζοπούλου- Βαλαλά (1999), Kahn, C H 1998, Porter, J 1993, Segal, C (1962).

όλα τα πράγματα γίνονται σκλάβοι της με τη θέλησή τους και όχι με τη βία (Πλατ. Φιλ.58a-58b *ἤκουον μὲν ἔγωγε, ὦ Σώκρατες, ἐκάστοτε Γοργίου πολλάκις ὡς ἢ τοῦ πείθειν πολὺ διαφέρει πασῶν τεχνῶν πάντα γὰρ ὑφ' αὐτῆ δουλα δι' ἐκόντων ἀλλ' οὐ διὰ βίας ποιοῖτο, καὶ μακρῷ ἀρίστη πασῶν εἶη τῶν τεχνῶν*). Ο Γοργίας ήταν εξαιρετος ομιλητής και ένας καλλιτέχνης του λόγου. Εισήγαγε καινοτομίες και εφάρμοσε ρηξικέλευθες πρακτικές που σχετιζονταν με την δομή, την «διακόσμηση» του λόγου και την εισαγωγή της ιδέας της παράδοξης σκέψης και της παράδοξης έκφρασης. Γι' αυτό έχει χαρακτηριστεί ως ο «πατέρας της σοφιστικής»³². Ο Γοργίας είναι επίσης γνωστός για την συμβολή του στην διάδοση της αττικής διαλέκτου ως τη γλώσσας της λογοτεχνικής πεζογραφίας. Ήταν ο πρώτος ρήτορας που ανέπτυξε και συνέβαλε στην εξέλιξη της ρητορικής και διδάξε έναν ξεχωριστό τρόπο ομιλίας³³. Ο λόγος του Γοργία ήταν ποιητικός (Αριστ. Ρητ. 1404 a 25-26 *διὰ τοῦτο ποιητικῆ πρώτη ἐγένετο λέξις, οἶον ἢ Γοργίου*). Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι το ύφος της ρητορικής του Γοργία είναι ειρωνικό και ότι ο ίδιος έλεγε πως πρέπει να χαλούμε τη σοβαρότητα των αντιπάλων με το γέλιο και το γέλιο τους με τη σοβαρότητα (Ρητ. 1419b 3-5 *Περὶ δὲ τῶν γελοίων, ἐπειδὴ τινα δοκεῖ χρῆσιν ἔχειν ἐν τοῖς ἀγῶσι, καὶ δεῖν ἔφη Γοργίας τὴν μὲν σπουδὴν διαφθείρειν τῶν ἐναντίων γέλῳτι τὸν δὲ γέλῳτα σπουδῆ*). Η ρητορική του Γοργία, λοιπόν, είναι ορισμένες φορές αόριστη, ενέχει μία σύγχυση και είναι δύσκολο να αντιληφθῆ κανείς τη διαχωριστική γραμμὴ ανάμεσα στο σοβαρό και το αστείο, αφού συχνά ο ρήτορας, χρησιμοποιώντας περίτεχνες λέξεις και φράσεις ή σχήματα λόγου, θολώνει το νόημα και, ενώ τίγονται σοβαρά ζητήματα, μοιάζει να μεταπίπτει ο λόγος σε μια καλοσχηματισμένη σάτιρα.

Στο σημείο αυτό ας σταθούμε στην λέξη ἐγκώμιον. Η λέξη ἐγκώμιον (ἐγκώμιος LSJ s.v.) έχει διττή ετυμολογική προέλευση: προέρχεται είτε από τη λέξη κώμη, που σημαίνει το χωριό, μία μικρή περιοχή, οπότε ἐγκώμιος ομοιάζει με το εγχώριος (Ησ. Εργ.& Ημ. 344 *εἰ γὰρ τοι καὶ χρῆμ' ἐγκώριον ἄλλο γένηται*), είτε από την λέξη κώμος, που ήταν μια φαιδρὰ πανήγυρις με μουσική και χορό· κώμος ήταν αυτός που ανήκε σε Βακχικό θίασο ή πομπή ή σε μια επινίκια γιορτή. Ο Πίνδαρος χρησιμοποιεί τη λέξη ἐγκώμιος και ἐπικώμιος, θέλοντας να δηλώσει αυτόν

32. Υπήρξε μαθητής του Εμπεδοκλή (Διογένης Λαέρτιος, 8.58, Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 3.1.8) ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για την ποιητικὴν λέξιν του Γοργία (Ρητορική 3.1.1404a25-26), βλ. Wardy, 1996: 33.

33. Matsen, Rollinson and Sousa, 1990: 33.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

που εξυμνεί τον νικητή (Πινδ. Ο. 2.47, Π.10.82). Το εγκώμιον ήταν μια επαινετική ωδή στον νικητή. Το εγκώμιον είχε μια ποιητική διάσταση και μουσικό υπόβαθρο. Τα εγκώμια σε πεζό λόγο πρωτοεμφανίστηκαν τον 5ο αι.π.Χ. Ήταν περισσότερο ένα παιχνίδι μυαλού, όπως χαρακτηρίζει ο Γοργίας το *Ελένης Εγκώμιον* (παίγνιον). Τα θέματα συχνά ήταν παράδοξα³⁴ ή μυθολογικά με διάθεση σατιρική και παιγνιώδη. Ο Ιωάννης Sardonios³⁵, σχολιαστής των προγυμνασμάτων³⁶ του Αφθονίου διέγνωσε τον παράδοξο χαρακτήρα των εγκωμίων. Στην συζήτηση του Αφθονίου για το εγκώμιον και τον έπαινο, φαίνεται ότι ο έπαινος απευθύνεται στους θεούς και είναι σύντομος, ενώ το εγκώμιον απευθύνεται σε θνητούς και έχει την τάση να αναδεικνύει κάποιες καλλιτεχνικές και αισθητικές δεξιότητες. Για τον Σαρδιανό ο έπαινος σχετίζεται με αληθινά πράγματα, ενώ το εγκώμιο με την πειθώ. Μια σαφής και καθορισμένη δομή των εγκωμίων δημιουργήθηκε αργότερα (Πλάτωνος *Συμπόσιον*, Ισοκράτους *Ευαγόρας*, Ξενοφώντος *Αγησίλαος*). Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι τα εγκώμια έχουν τη φύση του επαίνου για τα αγαθά της ψυχής, όχι για τα εξωτερικά γνωρίσματα, και για τον χαρακτήρα ενός ανθρώπου.

34. Ορισμένα εγκώμια με παράδοξα θέματα είναι: παράδοξα εγκώμια του Πολυκράτη στην Κλυταιμνήστρα, στην Ελένη, *Απολογία του Βούσιρι*, Εγκώμιον στα ποντίκια και στο αλάτι. Επίσης: Λουκιανός, *Μνιάς εγκώμιον*, *Συνέσιος Φαλάκρας Εγκώμιον*, Έρασμος, *Εγκώμιον της τρέλας*, Δίων Χρυσόστομος, *Εγκώμιον της κόμης*, Μέναιδρος, *Εγκώμιον στην φτώχεια*, Ζώιλος, *Εγκώμιον στον Πολύφημο* (ArtiumScriptores 200 n.5Schol. in Platonis Hipparchum 229 D: Ζώιλος *ἐν τῷ εἰς Πολύφημον ἐγκωμίῳ*, Strab. VI 271 C: *Ἀλφειὸν δὲ Ζώιλος ὁ ῥήτωρ ἐν τῷ Τενεδίῳ ἐγκωμίῳ φησὶν ἐκ Τενέδου ῥεῖν, ὁ τὸν Ὅμηρον ψέγων ὡς μυθογράφον*), Philod. rhet. I p. 215, 9 S.: *ἡμεῖς φήσομεν χωρὶς τοῦ καὶ ἀναισθητῶν οὐχ οἷον ἀλόγων ζῶων αὐτοὺς ἐγκώμια πεποιημένα, διότι θεῶν μὲν οὐδεὶς οὐδ' ἥρώων ἐγκωμίου δεῖται τοῦ παρ' ἀνθρώπων*, Γοργίας, *Υπὲρ Παλαμῆδους Ἀπολογία*, Αντισθένης, *Αἴας ἢ Αἴαντος λόγος*, Ὀδυσσεὺς ἢ περὶ Ὀδυσσεύς (Διογ. Λ. 6.15), Υπήρχαν και εγκώμια σε έντομα ἢ ζῶα και αντικείμενα. Ο Ισοκράτης (10.12τῶν μὲν γὰρ τοὺς βομβυλοὺς καὶ τοὺς ἄλας καὶ τὰ τοιαῦτα βουληθέντων ἐπαινεῖν οὐδεὶς πώποτε λόγων ἠπόρησεν) ἀναφέρει εγκώμια σε βομβυλοὺς (αγριομέλλισες), στο αλάτι (σε αυτό ἀναφέρεται και ο Πλάτων, *Συμπ.* 177b *ἀλλ' ἔγωγε ἤδη τινὶ ἐνέτυχον βιβλίῳ ἀνδρὸς σοφοῦ, ἐν ᾧ ἐνήσαν ἄλες ἐπαινον θαυμάσιον ἔχοντες πρὸς ὠφέλειαν · καὶ ἄλλα τοιαῦτα*). Ο Πλάτων ἀναφέρεται σε ἕνα έπαινο για ἕνα γάδαρο και την σκιά του (*Φαῖδρο*. 260 b *ἀλλ' ὅτε δὴ σπουδῆ σε πειθοίμι, συντιθεῖς λόγον ἔπαινον κατὰ τοῦ ὄνου*), Ο Πολυκράτης, ἐπίσης, μίλησε επαινώντας τις κατσαρόλες, τις πέτρες και τα ποντίκια (Artium Scriptores, p.75, Αριστ. *Ρητ.* 1401b Ἄλλος διὰ τὸ συμβεβηκός, οἷον ὃ λέγει Πολυκράτης εἰς τοὺς μῦς, ὅτι ἐβοήθησαν διατραγόντες τὰς νευράς). Ο Αλκιδάμας ἔγραφε ἕνα εγκώμιο στον θάνατο (Guido Avezzi (ed.), *Alcidamante. Orazioni e frammenti* (now the standard text, with Italian translation, 1982. Βλ. Pernot, 1993 : 19-21, Pease, 1926: 27-42, Hawhee, 2017: 89-112, pepe(2013) 24-28,74-78, 103-112.

35. Alpers (2009), Ammon, 1929: 1009-18,

36. Kennedy (2003).

Βεβαίως, το εγκώμιον, όπως προαναφέρθηκε, σχετίζεται και με την ρητορική³⁷. Ήταν ένα βασικό γνώρισμα ενός επιδεικτικού λόγου, όπου ο ρήτορας εξυμνούσε, επαινούσε ένα πρόσωπο ή μια κατάσταση ή προσπαθούσε να πείσει για την αξία του ήθους (ή την απαξία αναφορικά με τον φόγο) ή ακόμη να αποδείξει και να πείσει για την αλήθεια ενός συμβάντος, αναιρώντας μια προγενέστερη αντίληψη. Ανήκε στα ρητορικά προοιμιακά και ως ένα λογοτεχνικό είδος είχε συγκεκριμένη δομή: πρόλογος, αναφορά στη γέννηση και την ανατροφή, αναφορά στις πράξεις ενός προσώπου και συγκρίσεις που πιστοποιούν τον έπαινο, και επίλογος (Στον Λόγο *Ελένης Εγκώμιον* του Γοργία η δομή είναι: προοίμιο, αφήγηση, απόδειξη, επίλογος).

Η σοφιστική ρητορική³⁸, πέρα από τη νεωτερικότητα που επέφερε στον τρόπο εξέτασης των πραγμάτων, στον τρόπο συζήτησης και εκφοράς επιχειρηματολογίας, χαρακτηρίστηκε δυσμενώς ως μία οιονεί τέχνη που δεν βασίζεται σε σταθερό έδαφος και αποτελεί μια ενσυνείδητη διαισθητική διαλόγου και ανάπτυξης επιχειρηματολογίας, αφού συχνά θηρεύει την σοφιστεία, τα τεχνάσματα και την παραδοξολογία, στοιχεία που αντίκεινται στην λογική προσέγγιση των θεμάτων.

Προτρέπει σε μία γνώση που εξανεμίζεται μετά από την εξέταση των πραγμάτων, αφού βασίζεται συνήθως στην επίδειξη και τον εντυπωσιασμό, και όχι στην ουσία και στην εμπέδωση της γνώσης. Ένα επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό τής σοφιστικής ρητορικής ήταν η αγάπη για το παράδοξο και για το παιχνίδι με τις λέξεις και τις ιδέες. Αυτή η τάση της ρητορικής ως ενός παιχνιδιού ουσιαστικά δίνει στον λόγο ένα σατιρικό ύφος και παρουσιάζει σοβαρά ζητήματα μεταμφιεσμένα σε μια πιο ελαφρά μορφή, ώστε να κινήσει το ενδιαφέρον των ακροατών – ιδιαιτέρως των νεαρών μαθητών των σοφιστών – και η διδασκαλία να γίνει πιο ευχάριστη. Ίσως ήταν και ένας τρόπος άρνησης των παραδοσιακών και κατεστημένων ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών αντιλήψεων, στοιχείο που επεδίωκαν οι σοφιστές κατά την διδασκαλία τους, δηλαδή την αλλαγή, το διαφορετικό, το αναπάντεχο, το ξαφνικό. Η προσπάθεια, με παιγνιώδη διάθεση, να αναιρεθούν αντιλήψεις και καθιερωμένες απόψεις ήταν στοιχείο του επιδεικτικού λόγου. Ο σοφιστής Γοργίας στο τέλος του *Ελένης Εγκώμιον* αναφέρεται στον-

37. Διογ.Λ.3.87. *ἑτέρα δὲ διαίρεσις λόγου, ὃν οἱ ῥήτορες γράφουσιν εἰς ἐπίδειξιν προφέρουσιν εἰς ἐγκώμια καὶ ψόγους καὶ κατηγορίας· τὸ δὴ τοιοῦτον εἶδος ἐστὶ ῥητορικόν.*

38. Βλ. Schiappa, 1991: 5-18, LoFaro (2009).

Το εγκώμιον και το παίγνιον

Λόγο αυτό ως παίγνιον (21 ἐβουλήθη γράφαι τὸν λόγον Ἑλένης μὲν εγκώμιον, ἐμὸν δὲ παίγνιον).

Ο Λόγος αυτός του Γοργία ίσως δεν αποτελεί ένα ακριβές εγκώμιο, με τους όρους που τέθηκαν παραπάνω, αλλά μάλλον μία προσπάθεια εκφοράς επιχειρημάτων προς υπεράσπιση της Ελένης, προσπαθώντας έτσι ο ρήτορας να μεταβάλλει την κοινή αντίληψη, την κοινή γνώμη, και αναδεικνύει ευκρινώς την δύναμη που έχει ο λόγος, ώστε να μπορεί να επιδεικνύει την πιθανότητα μία αντίληψη να μην είναι ορθή ή να έχει και μία διαφορετική οπτική, η οποία μπορεί να είναι πειστική και κατά τού το αποδεκτή και ορθή. Η λέξη παίγνιον (LSJ s.v.) σημαίνει αυτό που χρησιμεύει προς παιδιάν, το παιχνίδι (Πλάτ. Νομ. 803c θεοῦ τι παίγνιον εἶναι μεμηχανημένον, 796b κατὰ μὲν τὸν τόπον τόνδε Κουρήτων ἐνόπλια παίγνια), είναι η κωμική παράσταση (Νόμ. 816e- 817 a ὅσα μὲν οὖν περὶ γέλωτά ἐστιν παίγνια, ἃ δὴ κωμωδίαν πάντες λέγομεν), ένα ανάλαφρο ποίημα και, στον πεζό λόγο, ένα αστείο (Γοργ. Ελ.Εγκ. 21). Σκοπός μου στη συγκεκριμένη εργασία δεν είναι να προχωρήσω σε μια ανάλυση του Λόγου του Γοργία. Αυτό που προβληματίζει στο τέλος του Λόγου είναι η λέξη παίγνιον. Για τον Γοργία ο λόγος έχει διπλό σκοπό: την αλήθεια και την τέρψη, την ευχαρίστηση (Ελ. Εγκ. 21 ἐνέμεινα τῷ νόμῳ ὃν ἐθέμην ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου· ἐπειράθην καταλῦσαι μώμου ἀδικίαν καὶ δόξης ἀμαθίαν, ἐβουλήθη γράφαι τὸν λόγον Ἑλένης μὲν εγκώμιον, ἐμὸν δὲ παίγνιον). Ο Γοργίας προσπάθησε, επιχειρηματολογώντας, αφενός να προσεγγίσει την δική του υποκειμενική αλήθεια, ανασκευάζοντας μία παγιωμένη αντίληψη και να αναδείξει την αλήθεια ή μάλλον την πιθανή αλήθεια μέσα από την πειθώ, και αφετέρου με τον λόγο του να ευχαριστήσει τον ίδιο αλλά και τον ακροατή. Για εκείνον η προσπάθεια αναίρεσης μιας αντίληψης αποτελεί διασκέδαση και ευχαρίστηση, προκαλεί συναισθήματα χαράς. Η προσπάθειά του ξεφεύγει από την συνηθισμένη πρακτική ενός λόγου εγκωμιαστικού και συνδυάζει τόσο την πειθώ των επιχειρημάτων όσο και την ευχαρίστηση που προκαλεί στον ρήτορα η επιδίωξη της ανασκευής. Το παίγνιον (παιχνίδι) του Γοργία είναι ακριβώς η προσπάθειά του να αλλάξει την κοινή γνώμη μέσα από την διαδικασία της πειθούς. Η υιοθέτηση της αντίθετης άποψης και η προσπάθεια απόδειξής της είναι κοινό στοιχείο της σοφιστικής ρητορικής κατά την άποψη του Πρωταγόρα (Sen., Ad Lucillum Epistulae Morales, LXXXVIII, 43). Αυτή ακριβώς είναι η δύναμη του λόγου, την οποία υποστήριζε σθεναρά ο Γοργίας (Ελ.Εγκ. 14 τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἔχει ἢ τε τοῦ λόγου δύναμις πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς τάξιν ἢ τε

τῶν φαρμάκων τάξις πρὸς τὴν τῶν σωμάτων φύσιν. ὥσπερ γὰρ τῶν φαρμάκων ἄλλους ἄλλα χυμοὺς ἐκ τοῦ σώματος ἐξάγει, καὶ τὰ μὲν νόσου τὰ δὲ βίου παύει, οὕτω καὶ τῶν λόγων οἱ μὲν ἐλύπησαν, οἱ δὲ ἔτερψαν, οἱ δὲ ἐφόβησαν, οἱ δὲ εἰς θάρσος κατέστησαν τοὺς ἀκούοντας, οἱ δὲ πειθοῖ τιμι κακῇ τὴν ψυχὴν ἐφαρμάκευσαν καὶ ἐξεγοήτευσαν). Η λέξη παίγνιον μπορεί να εξεταστεί από διαφορετικές πλευρές ως προς την σημασία της στον Λόγο αυτό³⁹. Κατά την ερμηνεία ορισμένων μπορεί να εντάσσεται στο πλαίσιο των παράδοξων εγκωμίων, όπως προαναφέρθηκε, όπου ο ρήτορας με παιγνιώδη διάθεση προσεγγίζει ένα σοβαρό θέμα. Άλλη ερμηνεία δείχνει ότι πρόκειται για ένα καλλιτεχνικό προϊόν που τονίζει την ποιότητα ενός λόγου ως παιχνίδι. Ίσως πρόκειται για ένα εγκώμιο-παρωδία, ίσως για απόδειξη της αποστασιοποίησης του Γοργία από μια κοινή λογική και για την έμπρακτη απόδειξη της δύναμης του λόγου, ο οποίος μπορεί να πείθει και να παρουσιάζει μία θέση αντίθετη από την κοινή αντίληψη. Ο Γοργίας πάντως καταφέρνει με την χρήση φαινομενικά λογικών επιχειρημάτων να προσεγγίσει ένα ζήτημα, κάνοντας τον ακροατή να ταλαντευτεί ανάμεσα στη θέση του υποκειμένου και του αντικειμένου. Ίσως είναι ένα ακόμη παίγνιον με την επικάλυψη μιας σοβαρότητας⁴⁰. Θα έλεγε κανείς ότι το παίγνιον εδώ είναι ένα ψυχολογικό παιχνίδι με τον ακροατή και την κοινή γνώμη, αλλά και η απόδειξη της δυνατότητας του λόγου να εγείρει αμφιβολίες, να πείθει και να αναιρεί παγιωμένες θέσεις. Άλλωστε, ο σκοπός των σοφιστών δεν ήταν τόσο η αποκάλυψη της αντικειμενικής αλήθειας αλλά η διατήρηση της συζήτησης γύρω από διάφορα θέματα και η εκφορά διαφορετικών απόψεων, που συχνά είχαν έναν χαρακτήρα αντιλογίας (δισσοί λόγοι)⁴¹, η οποία προέρχεται από την πίστη τους στην σχετικότητα των πραγμάτων⁴². Η λέξη παίγνιον καταδεικνύει απερίφραστα ότι ο Λόγος αυτός ξεφεύγει από την παραδοσιακή επιδεικτική ρητορική και υποδεικνύει ότι ο λόγος έχει και μια διασχεδαστική και ψυχαγωγική

39. Haskins, 2018: 245-270, Hawhee, 2002: 27-28.

40. Σχετικά με αυτή την εικασία της επικάλυψης ενός παιγνίου με μία σοβαρότητα κάποιοι υποστηρίζουν ότι μπορεί να αποκαλυφθεί στον Μόνιμο από τις Συρακούσες, έναν πρώιμο κυνικό, ο οποίος έγραψε παίγνια αναμειγμένα με ένα κάλυμμα σοβαρότητας (βλ. Bracht R. Branham, and Marie-Odile Goulet-Cazé, introduction to *The Cynics*, 1996, 10-11). Ο Δημήτριος ο Φαληρεύς (βλ. Bayer 1942), αναφέρει την υπάροξη ενός «σοβαροκωμικού» ύφους στην ρητορική κατά την εποχή του Γοργία (Rhys Roberts, 1969: 151).

41. Βλ. Robinson (1979), Silvermintz, 2008: 147-153.

42. Ο Charles Segal (1962 :112) γράφει ότι η τέχνη του Γοργία ήταν σκόπιμα αντίθετη με την αλήθεια, βλ. Valiavitcharska, 2006: 147.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

χροιά. Ο Γοργίας συμμετέχει στο παιχνίδι των λέξεων που ο ίδιος ορίζει και επιδεικνύει στο ακροατήριό του πόσο καλός παίκτης είναι, παίκτης των λόγων, και το γεγονός ότι προσπάθησε να κάνει και τους άλλους να συμμετέχουν σε αυτό το παιχνίδι. Αυτό συνιστά και την ευχαρίστηση που νιώθει ο ρήτορας και την διασκέδαση που του προσέφερε αυτή η διαδικασία. Το έμδον παίγνιον υποδηλώνει την αλήθεια του ρήτορος με την μορφή και την έννοια ενός παιχνιδιού. Το παίγνιον (Έλ. έγκ 21) αυτό του Γοργία θα μπορούσαμε να το εκλάβουμε και ως ισχυρό επίτευγμα χειρισμού της επιχειρηματολογίας και του παράδοξου, ενώ εκφράζει έναν βαθύ προβληματισμό για τη φύση και λειτουργία της γλώσσας στις σχέσεις της με την πειθώ.

Τα παίγνια ήταν μία μορφή ρητορικών παιγνιδιών ασκήσεων (επιδεικτική ρητορική) από έναν ρήτορα με μεγάλη επιδεξιότητα στην χρήση του λόγου και δεινότητα στον χειρισμό της γλώσσας. Το κοινό - ακροατήριο των παιγνίων ήταν άνθρωποι (και μαθητές) που ενδιαφέρονταν για την ικανότητα του ομιλητή κυρίως. Είχαν την σημασία μιας στυλιστικής άσκησης και πρακτικής, μιας άσκησης ύφους. Δεν συνιστούσαν μια εριστική ρητορική – αν και πολλές φορές είχαν την έννοια της διαμάχης, της λογομαχίας – αλλά μια άσκηση στην τεχνική της επιχειρηματολογίας πάνω σε λογικά παράδοξα, αλλά και μια ανασκευή καθιερωμένων αντιλήψεων.

Ανεδείκνυαν τα παίγνια, έστω και με αυτή την παιχνιδιάρικη και ελευθεριάζουσα μορφή, την ικανότητα του ρήτορα να αντιμετωπίζει ζητήματα λογικά με έναν τρόπο που αντιτίθεται στην κοινή αίσθηση και στον κοινό νο. Τα παίγνια ήταν μια μορφή εγκωμίου με παράδοξο συχνά περιεχόμενο, αλλά αυτό δεν απέκλειε να διέθεταν φιλοσοφικό και ηθικό υπόβαθρο, και να περιελάμβαναν μηνύματα και διδασκαλίες ηθικού περιεχομένου. Ήταν Λόγοι που συντάσσονταν και εκφωνούνταν έξω από το καθιερωμένο θεσμικό πλαίσιο ή τους ρητορικούς κανόνες και αποτελούσαν μία άσκηση μυαλού. Δεν αποτελούσαν μελέτες ή σπουδάσματα με θεωρητικό και κανονιστικό περιεχόμενο, παρά μόνο μία άσκηση ρητορικής δεξιότητας. Ήταν, αναμφίβολα, μία παιγνιώδης άσκηση που αντιτίθεται στην πολιτική (συμβουλευτική) και δικανική ρητορική. Αντιτίθεται ακόμη και σε Λόγους που περιέχουν επαίνους ή ψόγους, όπως οι επιτάφιοι Λόγοι. Το παίγνιον ήταν μία ατομική παράσταση, μία προσωπική στιγμή του ρήτορα, που πραγματοποιούνταν για τη δική του ευχαρίστηση. Θα μπορούσε να πει κάποιος ότι το παίγνιον ήταν μια άσκηση αυθόρμητου λόγου, που ακολουθούσε όμως μία δομή, αλλά διέθετε μεγαλύτερη ελευ-

θερία στην αποδεικτική διαδικασία, καθώς προσπαθούσε να θίξει πολλές φορές σοβαρά θέματα επενδεδυμένα όμως με μία παιγνιώδη διάθεση.

Ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική* του διακρίνει σαφώς τα τρία είδη του ρητορικού λόγου και αναμφίβολα τα συνδέει με το ακροατήριο (Ρητ. 1358a36- b8) των Λόγων αυτών. Εισάγει αυτή την τριμερή διάκριση κάνοντας την διάκριση του ακροατηρίου ανάμεσα σε κριτές και θεωρούς, δηλαδή απλούς θεατές (*ἀνάγκη δὲ τὸν ἀκροατὴν ἢ θεωρὸν εἶναι ἢ κριτὴν*). Κριτές είναι οι ακροατές όλων των ρητορικών λόγων, αλλά κρίνουν με διαφορετικό τρόπο και διαφορετικά πράγματα. Ο ακροατής ενός επιδεικτικού Λόγου (όπου ανήκει το εγκώμιον και το παίγνιον) είναι θεωρός της δύναμης (*ὁ δὲ περὶ τῆς δυνάμεως ὁ θεωρός*). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η λέξη δύναμις αναφέρεται στην ικανότητα του ρήτορα να επαινεί ή να φέγει. Το ακροατήριο κρίνει αυτή ακριβώς την δύναμη του λόγου που πραγματώνει και ολοκληρώνει αυτή την διαδικασία. Βεβαίως υπάρχουν και διαφορετικές αντιλήψεις μελετητών ως προς την σημασία της λέξης δύναμις, η οποία μπορεί να αναφέρεται και στον χαρακτήρα, το ήθος του επαινούμενου ή ψεγόμενου⁴³. Η επίδειξη συνοψίζει ουσιαστικά δύο πράγματα: από τη μια μεριά είναι η επίδειξη του ύφους και της δεξιοτήτας και από την άλλη μεριά είναι η πρόκληση ευχαρίστησης στον ακροατή αλλά και στον ίδιο τον ρήτορα. Η επιδεικτική ρητορική, πέρα από την ελαφρά ή παιγνιώδη μορφή της, εμπεριέχει φιλοσοφικές θέσεις και ηθικά μηνύματα. Ο ακροατής είναι και αυτός κριτής, αλλά όχι με την καθιερωμένη έννοια του κριτού βάσει της λογικής (Ρητ.1391b7,15-19). Μόνο στους πολιτικούς αγώνες (συζητήσεις) υπάρχουν πραγματικοί κριτές (Ρητ. 1391b7,15-19). Εκεί υπάρχει αμφισβήτηση και διαβούλευση, και απαιτείται η κρίση και η απόφαση. Στον επιδεικτικό λόγο ο ακροατής, ακόμη και αν διαφωνεί με την γνώμη που εκφράζεται, δεν κρίνει, γιατί δεν έχει αυτό τον ρόλο, δηλαδή να αξιολογεί και να αποφασίζει ανάμεσα σε διάφορες εναλλακτικές προτάσεις⁴⁴. Στον επιδεικτικό λόγο ο ακροατής θεωρεί (παρατηρεί), ακούει, αισθάνεται, αντιλαμβάνεται και κρίνει την δύναμη του ρήτορα αλλά και την αξία ή απαξία του επαινούμενου ή ψεγόμενου. Τα παίγνια, λοιπόν, είναι μια ακραία μορφή ενός τέτοιου επιδεικτικού λόγου. Λόγοι που αφορούσαν δίκες μυθικών προσώπων (ψευδοδικανικοί) ή παράδοξα εγκώμια. Οι Λόγοι τέτοιου είδους (παίγνια) χαρακτηρίζονται από τον Αριστοτέλη

43. Pratt, 2012: n.8 &9.

44. Αριστ. Ρητ. προς Αλέξανδρον 36.2 (*οὐκ ἀγῶνος, ἀλλ' ἐπιδείξεως ἔνεκα λέγομεν*).

Το εγκώμιον και το παίγνιον

«άνευ σπουδῆς» (Ρητ. 1366a 29-31 ἐπει δὲ συμβαίνει καὶ χωρὶς σπουδῆς καὶ μετὰ σπουδῆς ἐπαινεῖν πολλάκις οὐ μόνον ἄνθρωπον ἢ θεὸν ἀλλὰ καὶ ἄψυχα καὶ τῶν ἄλλων ζώων τὸ τυχόν), και ἀπό τον Ισοκράτη Λόγοι «μετά παιδιᾶς» (12.246, ἀλλὰ τῆς δυναμένης μετὰ παιδιᾶς ὠφελεῖν ἢ τέρπειν τοὺς ἀκούοντας), αν και χρησιμοποιούσαν και επεδείκνυαν μεθόδους που θα ταίριαζαν σε σοβαρά ζητήματα και θέματα. Τέτοιου είδους Λόγοι γράφονταν ή εκφωνούνταν για να εντυπωσιάσουν, να παρουσιάσουν θέσεις αντίθετες από την κοινή γνώμη και λογική, να ευχαριστήσουν τον ακροατή. Απαιτούσαν, όμως, επιδεξιότητα στον χειρισμό του λόγου, κοφτερή σκέψη, αμεσότητα και ιδιαίτερες δεξιότητες, καθώς ο παράδοξος έπαινος ή η ανασκευή μιας δεδομένης αντίληψης ενείχε το στοιχείο της γλωσσικής ικανότητας και της τεχνικής του ρήτορα. Βασικό σημείο του επιδεικτικού λόγου τέτοιου είδους είναι ότι η επιτυχία της ρητορικής δεξιότητας είναι ανεξάρτητη από το να πείσει κανείς το ακροατήριο ότι οι προτάσεις ή τα επιχειρήματά του είναι αληθή. Με βάση τον σχεδιασμό του ένα παίγνιον βασίζεται και εκφράζει μία θέση ή αντίληψη που είναι αδύνατον να την αποδεχθεί κάποιος ή που φαντάζει εξωπραγματική για τον κοινό νο. Το νόημα και η σημασία της επιλογής από τον ρήτορα ενός θέματος που αντίκειται στην συμβατική άποψη (δόξα) ή γνώμη είναι να κάνει την προσπάθεια του ρήτορος περισσότερο διασκεδαστική, απεικονίζοντας παράλληλα την τεχνική και μεθοδολογική του επιδεξιότητα στην αντιμετώπιση αντισυμβατικών θέσεων. Τα τέτοιου είδους περιεργα και παράδοξα εγκώμια ανήκουν στα παίγνια. Όσο πιο παράδοξο είναι το θέμα τόσο πιο μεγάλη είναι και η επιβεβαίωση της ρητορικής δεινότητας του ομιλητή. Ο Kennedy⁴⁵ παρατηρεί ότι το επιδεικτικό ρητορικό είδος είναι μια μορφή λογοτεχνίας που έχει σχετικά λίγους θαυμαστές σήμερα, αλλά, αν θέλουμε να κατανοήσουμε τους Έλληνες, φαίνεται ότι είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε την αγάπη τους γι' αυτό το είδος λόγου. Στοιχεία της ρητορικής που σχετίζεται με το επιδεικτικό είδος συναντούμε και κατά την Αυτοκρατορική εποχή. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Δεύτερης Σοφιστικής ο επιδεικτικός λόγος καλλιεργήθηκε⁴⁶.

Πέρα από την αναγνώριση της παραδοσιακής λειτουργίας της επιδεικτικής ρητορικής ως μίας μορφής επαίνου ή ψόγου, πολλοί μελετητές προχώρησαν σε αποτύπωση και άλλων λειτουργιών του επιδεικτικού

45. Kennedy, 1963: 153.

46. Σχετικά με την επιδεικτική ρητορική κατά την Δεύτερη Σοφιστική και γενικότερα για την εξέλιξη της ρητορικής κατά την περίοδο αυτή βλ. Τσίτρας, 2019: 25-42.

λόγου που σχετίζονται με την διαλεκτική σχέση ομιλητή και ακροατή. Ο Condit⁴⁷ καταμετρά τρεις τέτοιες λειτουργίες: ορισμός/κατανόηση, εμφάνιση/ ψυχαγωγία, διαμόρφωση κοινής γνώμης. Ο Sullivan⁴⁸ καταγράφει ως σκοπούς της την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία, και την αισθητική δημιουργία. Ο Danish⁴⁹ αναμιγνύει όλα αυτά τα σχήματα και προτείνει τρία χαρακτηριστικά του επιδεικτικού λόγου: αισθητικές πρακτικές επίδειξης που αποκαλύπτουν κάτι που είναι κρυμμένο, εστίαση στην σκιαγράφηση των κοινών αξιών του ακροατηρίου και μηχανισμούς για την δημιουργία συνοχής της κοινότητας. Ο επιδεικτικός λόγος με την μορφή του εγκωμίου και παιγνίου ουσιαστικά αποδομεί τα ειωθότα, προκαλεί ευχαρίστηση με την χρήση μιας μη συμβατικής γλωσσικής και υφολογικής φόρμας, εξαιρεί την αξία ή την απαξία, και αναδεικνύει το ήθος και το πάθος, όχι τόσο με σκοπό την πειθώ όσο την ανάδειξη της δύναμης του λόγου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασάτος Κωνσταντίνος (2011), *Πλάτων και σοφιστική ρητορική, Δεδεμάδη, Αθήνα.*
- Αλεξίου Ευάγγελος. Β. (2016), *Η ρητορική του 4ου αι. π.Χ.: Το ελιξίριο της δημοκρατίας και η ατομικότητα*, Gutenberg, Αθήνα.
- Alpers Klaus (2009), *Untersuchungen zu Johannes Sardinianus und seinem Kommentar zu den Progymnasmata des Aphthonios*, J. Kramer Verlag, Braunschweig.
- Ammon Georg (1929), «Review of Hugo Rabe, Ioannis Sardiniani Commentarium in Aphthonii Progymnasmata», *Philologische Wochenschrift* 49, pp. 1009-18.
- Αποστολόπουλος Χαράλαμπος (1998), «ANTI-ΠΛΑΤΩΝ. Η φιλοσοφική θεώρηση της Ρητορικής στον Ισοκράτη», περ. *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 15, 3-23.
- Ausland Hayden W.(2012), «Socratic Induction in Plato and Aristotle», in: *The Development of Dialectic from Plato to Aristotle*, ed. by Jakob Leth Fink, Cambridge University Press, pp. 224-250.
- Avezù Guido (ed.) (1982) *Alcidamante. Orazioni e frammenti*, « L'Erma » di Bretschneider, Bolletino dell'Istituto di Filologia Classica, Supplemento 6, Roma.

47. Condit, 1985: 284-299.

48. Sullivan, 1993: 116.

49. Danish, 2006: 291.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

- Barilli Renato (1989), *Rhetoric* (Volume 63) (Theory and History of Literature), University of Minnesota Press, Minnesota.
- Barthes Roland (1970), «L'ancienne rhétorique. Aide-mémoire», *Communications* 16, 172-223.
- Bayer Erich (1942), *Demetrios Phalereus, der Athener*, Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft 36, Stuttgart/Berlin.
- Benitez Eugenio (1996), «"Republic" 476d6-E2: Plato's Dialectical Requirement», *The Review of Metaphysics* 49, 515- 546.
- Bizzell Patricia-Bruce Herzberg (ed.) (1990), *The Rhetorical Tradition: Readings from Classical Times to the Present*, Bedford /St. Martin's, Boston.
- Black Edwin (1958) «Plato's view of Rhetoric», *The Quarterly Journal of Speech* 44, 361-374.
- Blair J. Anthony (2012), «Rhetoric, Dialectic, and Logic as Related to Argument», *Philosophy & Rhetoric* 45, 148-164.
- Bracht Branham, R.-Goulet-Cazé, M.O. (1996) *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, University of California Press, Berkeley/ Los Angeles/ London .
- Bryant Donald (ed.) (1968), *Ancient Greek and Roman Rhetoricians: A Biographical Dictionary*, University of Missouri Press, Columbia.
- Burgess Theodore (1902), *Epidictic Literature*, Chicago.
- Cahn Michael (1990), «Η ιδεολογία της ρητορικής», στο Σπαθάρας Δ. / Τζαλλήλα Λ. (επιμ.), Πειθώ: Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική, μτφρ. Τάτση Α., Αθήνα, 2003, 63-85.
- Carey Christopher (2007), «Epidictic Oratory», στο Ian Worthington (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing, Blackwell Companions to the Ancient World, West Sussex/ London, pp. 236-252.
- Cassin Barbara (2017), «Rhetoric and Sophistics», στο M.J. McDonald (ed.), *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, Oxford University Press, Oxford, pp. 143-158.
- Caston Victor (2002), «Gorgias on thought and its objects», στο V.Caston and D. Graham (ed.), *Presocratic Philosophy: Essays in honor of Alexander Mourelatos*, Routledge, Abingdon, pp. 205-232.
- Chase J. Richard (1961), «The Classical Conception of Epidictic», *Quarterly Journal of Speech* 47, 293-300.
- Condit, C.M. (1985), «The functions of epidictic: The Boston Massacre orations as exemplar», *Communication Quarterly* 33(4), 284-299.

- Conley Thomas (1990), *Rhetoric in the European Tradition*, University of Chicago Press, Chicago.
- Consigny Scott (2001), *Gorgias: Sophist and Artist*, University of South Carolina Press, South Carolina.
- . (1992), «Gorgia's Use of Epideictic», *Philosophy & Rhetoric* 25.3 281-297.
- Corbett Edward P.J. (1990), *Classical rhetoric for the modern student*, Oxford University Press, New York.
- Crisholm Hugh (ed.) (1911), «Alcidamas», *Encyclopædia Britannica*. 1 (11th ed.), Cambridge University Press, p. 523.
- Danish Rob (2006), «Power and the celebration of the self: Michel Foucault's epideictic rhetoric», *Southern Communication Journal* 71(3), 291-307.
- De Romily Jaqueline (1975), *Magic and Rhetoric in Ancient Greece*, Harvard University Press, Cambridge Mass, London.
- . (1992), *The Great Sophists in Periclean Athens*, Clarendon Press, Oxford, μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής, *Οι Μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περιοκλή*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Δημητριάδης Νικόλαος (1983), *Ανατομία της Ρητορικής: Η "διαφωνία" Πλάτωνος και Ισοκράτους*, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα .
- Dillon John (2003), *The Greek Sophists*, Penguin, London.
- Dobson John Frederick (1919), *The Greek Orators*, Methuen & Co., London.
- Dodds Eric R. (1959), *Plato. Gorgias*, Clarendon Press, Oxford.
- Douglas Alan E. (1956), «Cicero, Quintilian, and the Canon of the Ten Orators», *Mnemosyne*, 4th ser., IX ,30-40.
- Dryzek John S. (2010), «Rhetoric in Democracy: A Systemic Appreciation», *Political Theory*, 38:3, 219-339.
- Fey Gudrun (1990), *Das ethische Dilemma der Neuzeit in der Theorie der Antike und der Neuzeit*, (diss.), Stuttgart.
- Fitzmaurice Andrew (1991) *Epideictic*, (thesis), New South Wales.
- Fredborg Karin Margareta (2011), «Rhetoric and Dialectic», στο Virginia Cox and John Ward (ed.), *The Rhetoric of Cicero in its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition*, Brill, Leiden, pp. 165-192.
- Fuhrmann Manfred (1984), *Die antike Rhetorik. Eine Einführung*, Artemis, München, (Zürich 1995⁴).
- Futter Dylan (2011), «Gorgias and the Psychology of Persuasion», *Akroterion* 56, 3-20.
- Gagarin Michael (2007), «Background and Origins. Oratory and Rhetoric before the Sophists», στο Ian Worthington (ed.), *A Companion to*

Το εγκώμιον και το παίγνιον

- Greek Rhetoric*, Malden, Mass; Oxford: Blackwell, 27-37, West Sussex/London, pp. 27-37.
- Garver Eugene (2017), «Aristotle's Rhetoric in Theory and Practice», στο M.J. McDonald (ed.), *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, Oxford University Press, 133-142, Oxford, pp. 133-142.
- . (1995), *Aristotle's Rhetoric: On Art of Character*, University of Chicago Press, Chicago.
- Gellrich Michelle W. (1990), «Aristotle's Rhetoric: Theory, Truth, and Metarhetoric», in: M. Griffith and D.J. Mastrorarde (eds), *Cabinet of the Muses*, Scholars Pr., Berkeley, pp. 241-256.
- Grimaldi William (1978), *The Enthymeme in Aristotle*, (diss.), Ann Arbor Microfilms.
- . (1972), «Studies in the Philosophy of Aristotle's Rhetoric», *Hermes* 25.
- Gronbeck Bruce E. (1972), «Gorgias on rhetoric and poetic: A rehabilitation», *Southern Journal of Communication*, 38.1, 27-38.
- Gunderson Erik (ed.) (2009), *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Guthrie William Keith C. (1962-1978), *A Hisotry of Greek Philosophy*, Vols I-V, Cambridge University Press.
- . (1971), *The Sophists*, Cambridge, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Τσεκουράκης Δ., (2014⁴), εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα.
- Hallo William W. (2004), «The Birth of Rhetoric», στο C.S. Lipson & R.A. Binkley (ed.), *Rhetoric before and beyond the Greeks*, State University of New York Press, New York, pp.25-46.
- Haskins Ekaterina (2004), *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*, University of South Carolina Press.
- . (2018), «Reimagining Helen of Troy: Gorgias and Isocrates on Seeing and Being Seen», στο A. Kampakoglou–A. Novokhatko (ed.), *Gaze, Vision, and Visuality in Ancient Greek Literature*, De Gruyter, Berlin/Boston, pp. 245-270.
- Hawhee Debra (2017), *Rhetoric in Tooth and Claw*. Animals, Language, Sensation, *University of Chicago Press*, Chicago.
- Heath Malcolm (2004), *Menander: a rhetor in context*, Oxford: Oxford University Press.
- Higgins, C.F.(2019), «Gorgias», *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
- Hogan J. Michael (2013), «Persuasion in the rhetorical tradition», στο J.P. Dillard & L.Shen (ed.), *The Sage handbook of persuasion. Developments in theory and practice*, SAGE Publications, Inc, California, pp. 2-19.

- Hohmann Hanns (2002), «Rhetoric and Dialectic», στο Van Eemeren F.H., Houtlosser P. (ed.), *Dialectic and Rhetoric*, Springer, Dordrecht, pp. 41-51.
- Jaeger Werner (1974), *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, Vol.1, Oxford University Press.
- Jarrat Susan (1991), *Rereading the Sophists: Classical Rhetoric Refigured*, Southern Illinois University Press.
- Jasinski James (2001), *Sourcebook on Rhetoric: Key Concepts in Contemporary Rhetorical Studies*, Sage Publications, California.
- Kahn Charles H. (1998), «Pre-Platonic Ethics», στο S. Everson (ed.), *Companions to Ancient Thoughts*, (4: Ethics), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 27-48.
- Κακριδής, Φ.Ι. (2006), *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη.
- Kennedy George A. (1980) *Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, University of North Carolina Press, North Carolina.
- . (1991), *Aristotle, On Rhetoric*, Oxford University Press.
- . (1994), *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton University Press, Princeton, μτφρ. Ν.Νικολούδη (2000), *Ιστορία της κλασικής ρητορικής αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.
- . (1963), *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press. Kerferd George B. (2014³), *Η Σοφιστική Κίνηση*, μτφρ. Φαναράς Π., εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Kinney Ann (1983), «The Meaning of Dialectic in Plato», *Auslegung* 10, 229- 246.
- Kochin Michael S. (2002), *Gender and Rhetoric in Plato's Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kuypers Jim A. (ed.) (2014), *Purpose, Practice, and Pedagogy in Rhetorical Criticism*, Lexington Books, Lahnam.
- Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος (2014), *Το ύφος του αρχαίου ελληνικού πεζού λόγου*, Τόμος 2^{ος}, *Από τον Γοργία στον Ισαίο*, (επιμ.) Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Leff Michael (1993), «The Habitation of Rhetoric» στο *Contemporary Rhetorical Theory: A Reader*, ed. John Louis Lucaites et al., Guilford Press, New York, pp. 52-64.
- Lesky Albin (1990⁵) *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Τσοπανάκης Α., Θεσσαλονίκη.

Το εγκώμιον και το παίγνιον

- LoFaro Elisabeth (2009), *A New Understanding of Sophistic Rhetoric: A Translation, with Commentary*, of Mario Untersteiner's "Le origini sociali della sofistica", (diss.), University of South Florida.
- Marrou Irénée (1948), *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1948, μτφρ. Θ. Φωτεινοπούλου (1961), *Ιστορία της εκπαιδευσεως κατά την Αρχαιότητα*, Αθήναι.
- Mack Peter (2008), *Rhetoric and Dialectic*, Wiley Online Library.
- Mathieu Georges (1966), *Les Idées politiques d'Isocrate*, Les Belles Lettres, Paris, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου (1995), *Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Matsen Patricia P.-Rollinson Philip-Sousa Marion, (ed.) (1990), *Readings from Classical Rhetoric*, South Illinois University Press.
- McAdon Brad (2001), «Rhetoric is a Counterpart of Dialectic», *Philosophy & Rhetoric* 34, 113-150.
- McComiskey Bruce (1997), «Gorgias and the Art of Rhetoric: Toward a Holistic Reading of the Extant Gorgianic Fragments», *Rhetoric Society Quarterly* 27.4, 5-27.
- . (2001), *Gorgias and the New Sophistic Rhetoric*, Southern Illinois University Press.
- McCoy Marina (2008), *Plato on the Rhetoric of Philosophers and Sophists*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Meister Klaus (2010), "Aller Dinge Maß ist der Mensch", *Die Lehren der Sophisten*, München/Paderborn.
- Μπασάκος Παντελής (2016), *Τέχνη Ρητορική (19^{ος} τόμος)*, εκδ. Νήσος, Αθήνα.
- Pease, A.S. (1926), «On Paradoxical Encomia», *CPh* 21, 27-42.
- Pepe Cristina (2013), *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity*, Brill, Leiden/Boston 2013.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερέζα (1999), *Γοργίας*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη. Pernot Laurent (1993), *La Rhétorique de l' éloge dans le monde grécoromain*, Paris, Inst. d'Études Augustiniennes, (Diffusion: Éd. Brepols, Paris- Turnhout), Paris.
- . (2000), *La Rhétorique dans l' Antiquité*, Librairie générale française, Paris, transl. by W.E.Higgins (2005), *Rhetoric in Antiquity*, The Catholic University of America Press, Washington.
- . (2015), *Epideictic Rhetoric: Questioning the Stakes of Ancient Praise*, University of Texas Press, Texas.
- Poulakos John (1983), «Toward a Sophistic Definition of Rhetoric», *Philosophy and Rhetoric* 16, 35-48.

- . (1994), *Sophistical Rhetoric in Classical Greece*, University of South Carolina Press, Columbia.
- . (1986), «Gorgias' and Isocrates' use of the encomium», *Southern Speech Communication Journal* 51:4, 300-307.
- Poulakos Takis (2001), «Isocrates' Use of doxa», *Philosophy and Rhetoric* 34.1 61-77.
- . (1987), «Isocrates's use of narrative in the Evagoras: Epideictic rhetoric and moral action», *Quarterly Journal of Speech* 73.3, 317-328.
- Porter James (1993), «The Seduction of Gorgias», *Classical Antiquity* 12, 276- 299.
- Pratt Jonathan (2012), «The Epideictic Agōn and Aristotle's Elusive Third Genre», *American Journal of Philology* 133.2, 177-208.
- Ψυχάρη Σοφία (2017), *Σχέση Ρητορικής και Φιλοσοφίας κατά τον Ισοκράτη: Κατά τῶν Σοφιστῶν*, (διπλ. εργ.), Καλαμάτα.
- Quimby Rollin W. (1974), «The Growth of Plato's Perception of Rhetoric», *Philosophy & Rhetoric* 7, 71-79.
- Radermacher Ludwig (1951), *Artium Scriptores (Reste der voraristotelischen Rhetorik)*, Rohrer, Wien.
- Roberts Rhys W. (1969), *Demetrius on Style: The Greek Text of Demetrius De Elocutione*, Hildesheim G. Olms.
- Robinson, E. (2008), «Οι σοφιστές και η δημοκρατία πέρα από την Αθήνα», στο *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική Αθήνα*, μτφρ. Μεζίτη, Μ., (επιμ.) Μπάλλα, Χλ., 221-241, Αθήνα.
- Robinson Thomas (ed.) (1979), *Contrasting Arguments: An Edition of the Dissoi Logoi*, Arno Press, London.
- Roisman, J.-Worthington, I. (introd. and comm.) (2015), *Live of the Attic Orators: Texts from Pseudo-Plutarch, Photius and Suda*, transl. R.Waterfield, Clarendon Ancient History Series, Oxford.
- Rose Valentin (1863), *Aristoteles Pseudepigraphus*, Teubner, Lipsiae.
- Rosseti Livio (1989), «The Rhetoric of Socrates», *Philosophy & Rhetoric* 22, 225- 238.
- Schandorf Michael (2015), *Epideictic Rhetoric (Chapter 3) of A Gesture Theory of Communication*, University of Illinois at Chicago.
- Schiappa Edward (1991), «Sophistic Rhetoric: Oasis or Mirage?», *Rhetoric Review* 10 , 5-18.
- . (2017), «The Development of Greek Rhetoric», in M.J. McDonald (ed.), *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, Oxford Handbooks, Oxford, pp.33-42

Το εγκώμιον και το παίγνιον

- Segal Charles (1962), «Gorgias and the Psychology of the Logos», *Harvard Studies in Classical Philology* 66, 99-155.
- Sheard-Miecznikowski, C. (1996), «The Public Value of Epideictic Rhetoric», *College English* 58:7, 765-794.
- Silvermintz Daniel (2008), «The Double Arguments», στο Patricia O'Grady (ed.), *The Sophists: An Introduction*, London Duckworth Academy, pp. 147-153.
- Sloane Thomas O. (2001), *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford University Press, Oxford.
- Smith, R.M. (1995), «A New look at the Canon of the ten Attic Orators», *Mnemosyne* 48.1, 66-79.
- Σπαθάρας Δήμος (2008), «Δόξα, γνώση και απάτη στον Γοργία», στο *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική Αθήνα*, (επιμ.) Μπάλλα, Χλ., Παν/κές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 149-171.
- Sprague, R.K. (ed.) (1972), *A Complete Translation by Several Hands of the Fragments in Die Fragmente Der Vorsokratiker*, Edited by Diels-Kranz. With a New Edition of Antiphon and of Euthydemus, Hackett Publishing Company Indianapolis/Cambridge.
- Σπυρόπουλος Ηλίας (1992), *Πλάτωνος Πρωταγόρας*. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, ερμηνευτικά σχόλια, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη(1^η εκδ. 1975).
- Stroh Wilfried (2009), *Die Macht der Rede. Eine kleine Geschichte der Rhetorik im alten Griechenland und Rom*, Ullstein Verlag GmbH, Berlin.
- Sullivan Dale (1993), «The ethos of the epideictic encounter», *Philosophy & Rhetoric* 26 (2), 113-133.
- Θεοδωρακόπουλος Βασίλης (2017), *Εισαγωγή στην Αττική Ρητορεία*, εκδ. Γιαλός, Αθήνα.
- Τζαλλήλα Λένια-Σπαθάρας Δήμος (επιμ.) (2003), *Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για τη ρητορική των κλασικών χρόνων*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα.
- Todd, S.C., (2005), «Law, Theatre, Rhetoric and Democracy in Classical Athens», *European Review of History* 12:1, 63-79.
- Τσίπρας Κωνσταντίνος (2019), *Τέσσερις Λόγοι του Δίωνος Χρυστόμου περί Διογένους του Κυνικού*, (διδ.διατρ.), ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Tuszýńska Krystyna (2015), «Ethical and Political Qualities of Epideictic Rhetoric in ancient Greece», *Porównania* 17, 5-21.
- Valiavitcharska Vessela (2006), «Correct Logos and Truth in Gorgias' Encomium of Helen», *Rhetorica* 24.2, 147-161.

Παρουασός NZ (2021)

- Vegetti Mario (1975), *Filosofia e Sapere della Citta Antica*, Bologna, μτφρ. Γ. Δημητρακόπουλος (2003¹⁰), Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας, εκδ. Τραυλός, Αθήνα.
- Vickers Brian (1998), *In Defence of Rhetoric*, Oxford University Press, New York.
- Walker Jeffrey (2000), *Rhetoric and poetics in antiquity*, Oxford University Press, New York 2000.
- Wardy Robert (2009), «The philosophy of rhetoric and the rhetoric of the philosophy», in E. Gunderson (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*, Cambridge University Press, pp. 43-58.
- . (1996), *The birth of rhetoric: Gorgias, Plato and their successors*, Routledge, London.
- Whitmarsh Timothy (2013), *Η Δεύτερη Σοφιστική*, μτφρ. Καρακάσης, εκδ. Δαίδαλος, Αθήνα.
- Wilson N.G. (1994), *Photius: The Bibliotheca*, Bristol Classical Press. Worthington Ian (1994), «The Canon of the ten Greek Orators», στο I. Worthington (ed.), *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, Routledge, London- New York, pp. 244-263.
- . (2007) (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd., West Sussex.
- Yunis Harvey (1996), *Taming Democracy: Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Cornell University Press.
- . (2013), «Political Uses of Rhetoric in Democratic Athens», στο Johann P. Arnason-Kurt A. Raaflaub-Peter Wagner (ed.), *The Greek Polis and the Invention of Democracy: A Politico cultural Transformation and Its Interpretations*, Wiley-Blackwell, West Sussex, pp. 144-162.
- . (1998), «The constraints of Democracy and the Rise of the art of Rhetoric», στο Democracy, *Empire, and the arts in Fifth Century Athens*, (επιμ.) Boedeker D./Raaflaub K.A, Cambridge, pp. 223-240.

SUMMARY

Rhetoric is the art of accurate and fine speech (ars bene dicendi), the art of showcasing the credibility of the speaker's word in his attempt to explore the possible and to convince the audience of the legitimacy of his sayings, or to counsel them or just to demonstrate his capabilities and provide delight. In addition to judicial and deliberative rhetoric, which

Το εγκώμιον και το παίγνιον

address logic, epideictic rhetoric is concerned with the presentation of the orator's views and the arousal of emotion through praise or rebuke. It systematizes efficiently the value of emotions, thoughts, views, behaviours. Εγκώμιον was the key feature of an epideictic speech, in which the orator praised a person or a situation or attempted to persuade the audience of an individual's moral value or lack thereof, often by overturning a previous concept. Παίγνια were a form of stylistic exercise, a loose exercise of style, a rhetorical approach on the technique of reasoning on logical paradoxes, and a reconstruction of standard notions.

ΛΙΝΑΡΔΟΥ ΤΕΛΛΑΜΠΟΡΤΑ, *ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ*
ΚΑΙ ΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΞΕΝΟΥ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑΣ:
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΦΗΓΗΣΗΣ, ΠΗΓΩΝ
ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

1. Η ζωή και το έργο του Λινάρδου Τελλαμπόρτα

Τα ποιήματα του Λινάρδου Τελλαμπόρτα παραδίδονται από το χειρόγραφο 140 της μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, στο οποίο έχουν σταχωθεί μαζί δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους χειρόγραφα, το δεύτερο από τα οποία, αντιγραμμένο στις αρχές του ΙΣΤ'αι., παραδίδει τα ποιήματα που μας ενδιαφέρουν. Εκτός από τα *Ερωτήματα και Αποκρίσεις Ξένου και Αληθείας*, το πολύστιχο ποίημα που παρουσιάζουμε στη συνέχεια, στο χειρόγραφο της μονής Παντοκράτορα παραδίνονται κι άλλα δύο, μικρότερης έκτασης, ποιήματα του Τελλαμπόρτα, ο *Λόγος περί ανταποδόσεως και απομνησθητικόν της αυτού ψυχής* και οι *Στίχοι θρηνητικοί εις τον Επιτάφιον Θρήνον*.

Τα καθέκαστα της ζωής του Λινάρδου Τελλαμπόρτα τα έχει διευκρινήσει ο πρώτος εκδότης των ποιημάτων Μ. Μανούσακας ύστερα από επίπονη αναδίφηση αρχειακών και άλλων πηγών¹, επομένως, εδώ θα περιοριστούμε σε μια σύνοψη των αποτελεσμάτων της έρευνάς του. Ο συγγραφέας γεννήθηκε, όπως μας λέει ο ίδιος στον στίχ. 1206 των *Ερωτημάτων*, μέσα στο κάστρον το λαμπρόν της Κρήτης, στον Χάνδακα:

Λινάρδος είναι το όνομα, το επίκλην Τελλαμπόρτα
και Χριστιανός ορθόδοξος και Κρητικός υπάρχω.
Δεν είμαι από την Σύμβριτον, ουδέ από τους Βολιώνες,
μέσα εις το Κάστρο το λαμπρό της Κρήτης εγεννήθην.
Δεν έμαθα παπλωματάς, δεν έμαθα τσαγγάρης,
ουδέ ζουπάρης έμαθα, αλλά ουδέ καλαφάτης.

1. Μανούσακας (1995), 12-38, βλ. και Κακλαμάνης (2020), 107-108.

*Εἰς τὸ σκολεῖον ἐκάθηκα, κερά μου², ἀπὸ μικρόθεν,
 ἔμαθα τάχα γράμματα φράγκικα καὶ ρωμαίικα. 1210
 Καὶ ὡς πολεμοῦσι τὰ παιδία τῶν ευγενῶν ἀνθρώπων
 καὶ κατ' ὀλίγον ὀλίγον³ προσήφερέ με ἡ Τύχη,
 φροντίδα μου ἐσυνέβηκεν νὰ ἰδῶ, κερά, τὰ ξένα.
 Τότε μεν ὡς πραγματευθῆς μικροῦτσικος, ἀφέντρια,
 τότε μεν ὡς γιὰ ὄρεξιν, εἶδα, κερά, τὰ ξένα,
 Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν τε, Ἄρκτον καὶ Μεσημβρίαν.
 Καὶ ὡς ἤθελεν τὸ ριζικόν, ὁ χρόνος ἤφερέ με,
 καὶ τὸ σκαλὶν ἐπάτησα τῆς Εὐτυχοτυχίας.*

Ἦταν ὀρθόδοξος, παρὰ τὸ φράγκικο ὄνομά του, καὶ δείχνει περήφανος γι' αὐτό. Ἄλλωστε, ὅπως θα δούμε στὴ συνέχεια, στὴ βυζαντινὴ ἀσκητικὴ γραμματεία εἶχε ἐντυφῆσει, ἀπὸ νέος προφανῶς, καὶ τὴ γινώριζε καλά. Ὁ Μανούσακας τοποθετεῖ τὴ γέννησή του λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1330. Ἀπὸ νωρὶς ἔκανε πολλὰ ταξίδια, μάλλον γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους, πού τον ἔφεραν μέχρι τὴ Χαλκίδα (Εὐρίπο), ὅπου υπῆρξε μάρτυρας τῆς σύγκρουσης Βενετῶν-Γενουατῶν τὸ 1351, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος στους στίχ. 1367-1368, ἀλλὰ καὶ ἀκόμη πιο μακριά, στὴ Βενετία καὶ στὸ Τρεβίζο, ὅταν πολιορκούσε τὴ πόλη ὁ βασιλιάς τῆς Ουγγαρίας Λουδοβίκος ὁ Μέγας τὸ 1356-1358, ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ ἴδιος πάλι, στους στίχ. 1363-1364. Στὰ χρόνια τῆς ἐφήμερης Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Τίτου, πού ἱδρυσαν οἱ ἐπαναστατημένοι ἀποικοὶ τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη, φαίνεται ὅτι ὁ Τελλαμπόρτας εἶχε κάποια ἀνάμειξη στα γεγονότα, γιὰτί, ὅταν ἡ Βενετία ἀποκατέστησε τὴν τάξη στὸ νησί, φυλακίστηκε γιὰ μικρὸ διάστημα, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἐγγράφα πού μελέτησε ὁ Μανούσακας, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας μας ἀποκρύπτει στὸ ποίημα αὐτὸ τὸ γεγονός. Πάντως τὸ 1382, βρίσκεται στὴν Τεργέστη, ὅταν ἡ πόλη παραδίνεται ἀπὸ τοὺς Βενετούς στὸν δούκα τῆς Αὐστρίας Λεοπόλδο Β' (στίχ. 1365-1366), ἀλλὰ καὶ ἀκόμη μιὰ φορά στὸν Εὐρίπο (στίχ. 1238-1245), ἰσῶς τὸ 1378-1381.

Στὴν ἐκτενὴ αὐτοβιογραφικὴ ἐνότητα τοῦ ποιήματος ὁ Τελλαμπόρτας κάνει λόγο κυρίως γιὰ τὶς διπλωματικὲς ἀποστολές πού ἀνέλαβε ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Βενετίας, στὸν Ὀθωμανὸ σουλτάνο Μουράτ Α' (στίχ. 1238-1245), μάλλον τὸ 1385, στὸν δεσπότη τοῦ Μορέως Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο, τὸν ὁποῖο συνάντησε στὸν Ἄργος τὸ 1389 (στίχ. 1246-

2. Κερά μου Μ, κηρά μου χφ.

3. χφ., ὀλιγόν Μ.

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

1251), στον σουλτάνο της Τύνιδας το ίδιο έτος (στίχ. 1252-1291), και τέλος στον εμίρη του Μεντεσέ το 1403 (στίχ. 1303-1336). Το διάστημα 1390-1402 ο Τελλαμπόρτα ανέλαβε το αξίωμα του αβοκάτου στον Χάνδακα, από το οποίο κηρύχτηκε έκπτωτος, μάλλον μετά το 1403, και φυλακίστηκε εξαιτίας μιας υπόθεσης αρκετά σκοτεινής, για την οποία μιλά στο ποίημα. Πάντως κατόπιν η κατάστασή του κάπως βελτιώθηκε, εφόσον το 1411 βρίσκουμε τον Τελλαμπόρτα λαϊκό προϊστάμενο του νοσοκομείου του αγίου Λαζάρου στον Χάνδακα. Το τελευταίο έγγραφο που εντόπισε ο Μανούσακας με την υπογραφή του Τελλαμπόρτα είναι της 21^{ης} Ιουνίου του 1419. Ο Τελλαμπόρτα αναφέρεται ως αποβιώσας σε έγγραφο της 12^{ης} Ιουνίου του επόμενου έτους.

2. Οι πηγές του έργου

Ο Μανούσακας έχει επισημάνει ότι η βασική πηγή του Τελλαμπόρτα κατά τη σύνθεση του ποιήματος είναι η *Διόπτρα* του Φίλιππου του Μονότροπου, που συντέθηκε στα τέλη του ΙΑ΄ αι. επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118). Πρόκειται για ένα έμμετρο (στο μεγαλύτερο μέρος του) διάλογο Σώματος και Ψυχής, ο οποίος στην πραγματικότητα, μαζί με άλλους τέτοιους διαλόγους⁴, εντάσσεται στο γραμματειακό είδος των Ερωταποκρίσεων, δηλαδή της εξέτασης ποικίλων ηθικών, φιλοσοφικών, και κύρια θεολογικών ζητημάτων υπό τη μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων. Η *Διόπτρα* είναι προς το παρόν προσιτή μόνο στην ερασιτεχνική έκδοση του μοναχού Σπυριδώνα Λαυριώτη. Με βάση τη *Διόπτρα* ο Μανούσακας διόρθωσε πολλά χωρία του Τελλαμπόρτα που παραδίνονταν φθαρμένα στο χειρόγραφο.

Δεν είναι η *Διόπτρα* το μόνο έργο της λόγιας (ή καλύτερα της ημι-λόγιας) γραμματείας των Βυζαντινών που αξιοποιεί ο Τελλαμπόρτας. Δυο άλλα έργα που εντάσσονται στο είδος των Ερωταποκρίσεων, οι *Ερωτήσεις και Αποκρίσεις προς Αντίοχον άρχοντα*, ψευδεπίγραφο έργο του Μ. Αθανασίου, και οι *Ερωτήσεις και Αποκρίσεις περί διαφόρων κεφαλαίων*, που αποδίδονται στον Αναστάσιο τον Σιναΐτη, έργο του Ζ΄ αι. χρησιμοποιούνται από τον συγγραφέα μας σε αρκετά μεγάλη κλίμακα. Ο Μανούσακας επεσήμανε τη χρήση από τον Τελλαμπόρτα του πρώτου έργου σε μερικά χωρία (στίχ. 2173-2193), όχι όμως σε όλα. Σημειώνω

4. Βλ. για τη παρουσία του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους στη δημόδη κρητική λογοτεχνία Lassithiotakis (2010), 585-598.

Παρασός NZ (2021)

εδώ μια αντιστοιχία με το έργο του Ψευδο-Αθανασίου που διέφυγε της προσοχής του Μανούσακα: οι στίχ. 2623-2640 και 2651-2667 είναι ειλημμένοι σχεδόν κατά λέξη από την PG 28, 673, 30-52. Το έργο του Αναστάσιου του Σιναΐτη δεν αναφέρεται από τον Μανούσακα ως πηγή του έργου, όμως οι στίχ. 2238-2275 προέρχονται από το έργο αυτό, Appendix 8 (Richard-Munitiz 178), ενώ μια άλλη περίπτωση χρήσης του ίδιου έργου θα συζητήσουμε στη συνέχεια.

Άλλα λόγια έργα της βυζαντινής γραμματείας που χρησιμοποιεί ο Τελλαμπόρτα, όπως διαπίστωσε ο Μανούσακας, είναι η *Σύνοψις Ιστοριών* του Γεωργίου Κεδρηνού, τα *Γραμματικά Ερωτήματα* του Μανουήλ Μοσχόπουλου, και ένας λόγος που αποδίδεται στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, από τον οποίο προέρχεται το χωρίο του Τελλαμπόρτα για την πονηρή γυναίκα (στίχ. 1403-1417). Ο πρώτος λόγος *Περί μετανοίας*, ψευδεπίγραφο του Χρυσόστομου, χρησιμοποιείται επίσης σε μεγάλη έκταση στο τελευταίο μέρος του έργου του Τελλαμπόρτα, όταν περιγράφονται τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα (στίχ. 2405-2418 από PG 60, 683, 45-78, και στίχ. 2481-2582 από PG 60, 689-697). Ο Μανούσακας δεν έχει επισημάνει την πηγή αυτή. Για τη συγκεκριμένη πηγή θα μιλήσουμε και στη συνέχεια.

Από τα κείμενα της δημόδους γραμματείας ο Τελλαμπόρτα χωρίς αμφιβολία είχε υπόψη του το μυθιστόρημα *Λίβιστρος και Ροδάμνη*, και τον *Λόγον παρηγορητικόν περί Ευτυχίας και Δυστυχίας*. Ο Μανούσακας πιστεύει ότι ο Τελλαμπόρτας γνώριζε οπωσδήποτε το *Χρονικόν του Μορέως*, τον *Σπανέα*, τα μυθιστορήματα *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*, *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα*, και *Φλώριος και Πλατζιαφλώρα*, και τα έργα του Στέφανου Σαχλίκη, σύγχρονου σχεδόν και συντοπίτη του συγγραφέα μας, όμως τα παράλληλα χωρία που παραθέτει δεν είναι πάντα απόλυτα πειστικά.

Ο Τελλαμπόρτα που γνώριζε, όπως μας λέει ο ίδιος, *γράμματα φράγκικα και ρωμαίικα* (στίχ. 1210) έχει χρησιμοποιήσει και δυτικές πηγές στο ποίημά του. Η ιστορία για τον εξευτελισμό του Βιργίλιου εξαιτίας του έρωτά του για μια γυναίκα (στίχ. 1442-1451), η παραλλαγή της ιστορίας για τη χήρα της Εφέσου (στίχ. 1692-1759), οι δύο ιστορίες για τον Σολομώντα (στίχ. 1976-2112), αλλά και η πραγματική ιστορία για τη σφαγή του ηγεμόνα της Πάδοβας το 1345 από τον ξάδελφό του (στίχ. 559-563) προέρχονται, όπως επισήμανε ο Μανούσακας από δυτικές πηγές, όμως δεν έχει διευκρινιστεί ακόμη ποια κείμενα συγκεκριμένα (στο πρωτότυπο ή σε ελληνική μετάφραση) είχε υπόψη του ο Τελλαμπόρτα.

Ένα χωρίο του οποίου η εύρεση της πηγής προβλημάτισε τον Μανούσακα είναι το ακόλουθο:

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

Ερώτησις

Ευχαριστώ σε, αφέντρια μου, μυριοχαριτωμένη,
πάντα να ζεις να χαίρεσαι, χαρά να μη σε λείψει,
ότι καλά το διάκρινες, κερά, το ερώτημά μου.
Αμέ άλλον, λέγω, επεθυμώ και ορέγομαι να μάθω
και ειπέ με το, κεράτσα μου, αν είναι θέλημά σου.
Είδα πολλάκις περισσούς ανθρώπους αναξίους,
οπού είχαν πάθη περισσά και πονηρίες μεγάλες 940
και γλώσσαν να ἴναι λοίδορη και αυτόν πάντα να πράττουν,
άσπλαγχνοι, ανελεήμονες, εις αρχιερωσύνην
ως άξιιοι ν' ανέβουσιν, {και} να λάβουν εξουσίαν
και να επο[τ]άξουν <δύναμιν> να κρίνουσιν τους άλλους.
Πόθεν συμβαίνει, ειπέ με το, ορέγομαι να μάθω.

ΙΔ' Απόκρισις

Καλέ, και αυτό να σε το ειπώ και να σου το ερμηνεύσω.
Ο Θεός ετούτα πολεμά, ο Θεός αυτά χαρίζει
ετουτουών των πονηρών και των κακών ανθρώπων,
να επαίρουν φίκια και τιμές⁵, να λογούνται αφέντες
και να καθίζουν εις θρονίν και να ἔχουν εξουσίαν, 950
όχι διατί είναι φρόνιμοι, διατί ἔχουν καλωσύνην,
όχι διατί ἔχουν αρετήν και γνώσιν οι τοιούτοι,
αμέ διατί είναι πονηροί, είναι κακούργοι άνθρωποι,
λαός χυδαίος, άνομος, δίχως δικαιοσύνην,
δια τούτο προχειρίζεται ο Θεός τέτοιους αυθέντας
και πέμπτει να ποιμαίνουσιν τέτοιους κακούς ανθρώπους.
Ἐπαρε ξόμπλι, άνθρωπε, και πίστευσε τα λέγω:
Ἵντεν εκάμαν τον Φουκάν τον τύραννον εκείνον
εις την Κωσταντινόπολιν, λέγω σε, βασιλέαν,
εκίνησεν να πολεμάν τας αιματοχυσίας 960
και άλλα δεινά κα[ι] λυπηρά αυτός προς τους Πολίτες.
[Ἡ]τον οκά[πο]ιος έγκλειστος εν Κωσταντινουπόλει⁶,
απλούστατος και άγιος, και προς Θεόν ετούτος
είχεν μεγάλην παρρησίαν, ως ίδιον του πατέραν
συχνάκις να δικάζεται και τον Θεόν να λέγει:
«Διατί τοιούτον βασιλιάν να ποίσεις εις την Πόλιν,

5. Ο Μ προσθέτει και.

6. Διατηρώ το τελικό -ν του χρ.

Παρασσός NZ (2021)

λαίμαργον, κλέπτην, τύραννον και εχθρόν της βασιλείας;»
Ταῦτα του εφάνην ἄγγελος και λέγει: «Τίμιε πάτερ,
δεν ἠύρηκαν⁷ χειρότερον ἄνθρωπον παρά τούτον,
και, αν εἶχα εὔρειν χειρότερον, εκείνον εἶχα ποιήσει, 970
δια τας πολλάς τας αμαρτίας, τας κάμνουν οι Πολίτες».
Πάλιν δε πόλις θαυμαστή εκεί εις την Θηβαΐδαν
εἶχεν ανθρώπους πονηρούς, αρπάκτες και δυνάστες,
πόρνονς, ληστάδες, τύραννους και παντελώς κακούργους.
Εκεί εκατοίκαν ἄνθρωπος, υπόκριτος οκάτις.
Τινά ψευδοκατάνυξιν κτησάμενος <ετούτος>,
εκούρευσε την κεφαλήν και μοναχός εγένη
και σχήμα ημφιάσατο μοναχικόν ο δόλιος,
πλην ἦτον πάντα ενεργητής των πονηρῶν πραγμάτων.
Συνέβην [γ]αρ, ἐπόθανεν ο ἐπίσκοπος τ[ης] χώρας 980
και ταῦτα εφάνη ἄγγελος ἐνός ἀνθρώπου αγίου
και λέγει: «Εγείρου σύντομα και ποίσε το σε λέγων⁸.
Ἀπελθε, παρασκευάσον την πόλιν, λέγω, τώρα.
Ταῦτα ας χειροτονήσουσιν ἐπίσκοπον ετούτον».
Ευθύς ο δούλος του Θεού τον ορισμόν του αγέλου
επλήρωσεν, ἐποίκασιν ἐπίσκοπον εκείνον.
Ταῦτα κατά διάνοιαν φαντάζεται ο τάλας,
ως ἄξον⁹ της ἐπισκοπῆς και της ιερωσύνης
χειροτονεῖται ἐπίσκοπος, κάλλιον ἀπέ τους ἄλλους.
Μεγαλαυχεῖν¹⁰, ψηλοφρονεῖν¹¹ ο ἄθλιος εκείνος. 990
Και μίαν ἡμέραν φαίνεται ο ἄγγελος Κυρίου
και λέγει: «Τί μεγαλαυχεῖς, ψηλοφρονεῖς τοσοῦτα;
Μάθε, καλέ, < ουχ> ως ἄξιος¹² ἐσύ¹³ ιερωσύνης,
μηδέ εγίνου ἐπίσκοπος, ἀλλ' ὅτι η πόλις αὐτη
ἀξία ἐναί να ἔχει ἐπίσκοπον τέτοιον ὡσάν ἐσένα».

Ο Μανούσακας θεώρησε ὅτι το χωρίο που παραθέσαμε ἀποτελεῖ συρ-

7. Διατηρώ το τελικό -ν του χφ.

8. Διατηρώ το τελικό -ν του χφ.

9. ἄξος διορθώνει ο Μ.

10. Διατηρώ το τελικό -ν του χφ.

11. Διατηρώ το τελικό -ν του χφ.

12. ὡς <ουχ> ἄξιος Μ. Η διόρθωσή μου ἀνταποκρίνεται καλύτερα σε αὐτό που παραδίδει η πηγή.

13. ει συ Σοφιανός.

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

ραφή μιας ενότητας από το Χρονικόν του Κωνσταντίνου Μανασσή και μιας ασκητικής αφήγησης που παραδίδεται (ανέκδοτη) στον κώδικα Marcianus gr. Cl. VII, 45, f. 24v. Η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Πρόκειται για κείμενο κατευθείαν ειλημμένο από τις Έρωτήσεις και Άποκρίσεις περι διαφόρων κεφαλαίων που αποδίδονται στον Αναστάσιο τον Σιναΐτη (65, 11-33, Munitiz-Richard (2006), 116-117):

Ὅτε οὖν γέγονε βασιλεὺς Φωκᾶς ὁ τύραννος καὶ ἤρξατο τὰς αἰματεκχυσίας ἐκείνας διὰ Βωνόσου τοῦ δημίου ἐργάζεσθαι, τὶς ἐγκλειστὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀνὴρ ἅγιος καὶ ἀπλοῦστατος, καὶ πολλὴν παρησίαν πρὸς Θεὸν ἔχων, ὡσανεὶ πρὸς πατέρα αὐτοῦ τινα ἢ γνήσιον φίλον, διεδικάζετο πρὸς Θεὸν ἐν ἀπλότῃ λέγων, Κύριε διὰ τι τοιοῦτον βασιλέα ἐποίησας; Εἶτα ὡς ἐπὶ ἱκανὰς ἡμέρας τοῦτο πρὸς τὸν Θεὸν ἔλεγεν ὅτι Διὰ τι τοιοῦτον βασιλέα ἐποίησας; ἤλθεν αὐτῷ φωνὴ ἐκ τοῦ Θεοῦ λέγουσα, Ὅτι οὐχ εὖρον χεῖρω. Ἄλλη δε τις πόλις ὑπῆρχε κατὰ τὴν Θηβαΐδα παράνομος καὶ πολλὰ μισὰ καὶ ἄτοπα διαπραττομένη, ἐν ἧ ἡδημότης τις ἐξωλέστατος ἐξαίφνης τινὰ φευδοκατάνυξιν κησάμενος ἀπελθὼν ἐκάρη καὶ τὸ μοναχικὸν σχῆμα ἡμφιάσατο. Μέντοιγε τῶν πονηρῶν πράξεων οὐδαμῶς ἐπαύσατο. Συνέβη γοῦν τὸν ἐπίσκοπον τῆς πόλεως τελευτῆσαι, καὶ φαίνεται τινι ἀνδρὶ ἀγίῳ ἄγγελος Κυρίου λέγων, Ἄπελθε καὶ παρασκεύασον τὴν πόλιν, ἵνα τὸν δεῖνα ἀπὸ δημοτῶν χειροτονήσωσιν ἐπίσκοπον. Ἄπελθὼν οὖν πεποίηκε τὰ κελευσθέντα αὐτῷ. Χειροτονηθεὶς οὖν ὁ ἀπὸ δημοτῶν, μᾶλλον δὲ ὁ δημότης ἤρξατο κατὰ διάνοιαν φαντάζεσθαι καὶ μεγαλοφρονεῖν. Καὶ ἐπιστὰς αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου λέγει, Τι ὑψηλοφρονεῖς καὶ μεγαλαυχεῖς; Ὅντως οὐχ ὡς ἄξιός τῆς ἱερωσύνης ἐγένου ἐπίσκοπος, ἀλλὰ ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἀξία τοιοῦτου ἐπίσκοπου ἐστίν.

Ἄς ἐλθουμε τώρα στην αρχική προσευχή του συγγραφέα στην Θεοτόκο:

Εδάρτε την Πανύμνητον ἐξ ὅλης μου καρδίας,
ἐξ ὅλης της ἰσχύος μου ἄς την παρακαλέσω
να κλίνει ολίγον πρὸς ἐμὲν καὶ να με χαριτώσει
καὶ λόγους διδασκαλικούς της γλώσσης μου να δώσει,

Παρασός ΝΖ' (2021)

τον λογισμόν μου τίποτες μικράν¹⁴ να τον φωτίσει 40
και να συθέσω και να πω τό έχει η καρδιά μου μέσα.
Δέσποινα, μήτηρ του Θεού, Μαρία χαριτωμένη¹⁵,
Θεογεννήτρια Δέσποινα, υπερευλογημένη,
δοχείον της θεότητος, Μαρία δεδοξασμένη¹⁶,
θρόνε, Μαρία, πυρίμορφε, υπερενδοξοτέρα,
πάναγνε και πανάχραντε, πάντων μεγαλοτέρα,
πανάσπυλε, αμόλυντε, κόρη τιμιωτέρα,
πανύμνητε, πανάφθορε, Θεοτόκε Μαρία,
πάντιμε, παντευλόγητε¹⁷, των πάντων σωτηρία,
των ανελπίστων η ελπίς και τυφλών βακτηρία, 50
επάκουσον την δέησιν του δούλου σου, Κυρία.

Πρόκειται για προσευχή παρμένη από κείμενο που αποδίδεται στον Εφραίμ τον Σύρο, την Εύχη της Θεοτόκου (Φρατζολάς (1995), 362-364):

Δέσποινα, υπεραγία μου Θεοτόκε κεχαριτωμένη Θεογεννήτρια,
υπερευλογημένη θεοχαρίτωτε Θεομήτορ, δοχείον της θεότητος
τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ ἀθανάτου και ἀοράτου Πατρός, θρόνε
πυρίμορφε, τῶν τετραμόρφων ὑπερενδοξοτέρα, πάναγνε, πα-
νάχραντε, πανάσπυλε, παναμόλυντε, παναμώμητε, πανύμνητε,
πανάφθορε, παμμακάριστε, πανακήρατε, πάνσεπτε, πάντιμε,
παντευλόγητε, ... των τυφλών βακτηρία.

Περνάμε τώρα στην ενότητα που αναφέρεται στις κακές γυναίκες:

Τοιούτος ου μνησικακεί, ἀλλ' οὔτε κατακρίνει
ἄνθρωπον αμαρτάνοντα εν τῷ παρόντι βίῳ.
Οὔτως¹⁸ κομίζεται ἀφεςιν ως εκ τριῶν προσώπων.
Ὡς γαρ μη κρίνων, λέγων σε, ου κρίνεται ο τοιούτος
και ως ταπεινόφρων ἄνθρωπος, οὔτος γαρ δικαιοῦται,
και ὡσπερ τούτον συγχωρών, οὔτος γαρ συγχωρεῖται. 2220

14. Διατηρώ το τελικό -ν του χφ.

15. Ίσως μυριοχαριτωμένη.

16. Ίσως μυριοδεδοξασμένη.

17. Πανευλόγητε Μ.

18. Οὔτος Μ χφ.

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

Ως πηγή υπόκειται το χωρίο από το έργο του Ψευδο-Αθανασίου, Έρωτήσεις πρὸς Ἀντίοχον ἄρχοντα, PG 656^A, το οποίο όμως δεν επισημαίνεται από τον Μανούσακα:

Ταπεινοφροσύνη ἐστὶ ψυχὴ μὴ προσέχουσα μηδὲ κρίνουσα ἄλλων ἀνθρώπων πταίσματα, ἀλλὰ μόνο τὰ ἑαυτῆς βλέπουσα καὶ ὑπεύθυνον τῆς αἰωνίου κολάσεως ἑαυτὴν ἔχουσα, καὶ τοῦτο πρὸς Θεὸν λέγουσα, Σῶσόν με ἔνεκα τοῦ ἐλέους σου καὶ οὐχ ἔνεκεν τῶν κατορθωμάτων σου. Ὁ δὲ οὕτως ἑαυτὸν ὑπεύθυνον λογιζόμενος οὐδὲ μνησικακήσει ἀνθρώπῳ ποτέ, οὐδὲ κατακρίνει ἄνθρωπον ἀμαρτάνοντα, καὶ λοιπὸν ἐκ τριῶν τρόπων τὴν τῶν ἀμαρτιῶν ἄφεσιν κομίζειται. Ὡς γὰρ μὴ κρίνων οὐ κρίνεται, καὶ ὡς ταπεινοφρονῶν δικαιούται, καὶ ὡς συγχωρῶν συγχωρεῖται. Με βᾶση το χωρίο αὐτό προτείνεται καὶ ἡ διόρθωση τοῦ στίχου 2217 σε ὡς ἐκ τριῶν τῶν τρόπων.

Στην ενότητα που αναφέρεται στη φιλαργυρία συναντούμε το ακόλουθο χωρίο:

*οὐδὲν εντράπην Μ (οὐδὲν ετράπην χφ) ἡ μιανρά, ὡσπερ ληστής
εγέρθη. 2470*

Πηγή του χωρίου είναι ο λόγος *Περὶ μετανοίας* του Ψευδο-Χρυσόστομου (PG 60, 692, 36-67), από τον οποίον ο Τελλαμπόρτα έχει αντιγράψει σχεδόν ὅλη την περί παθῶν ενότητα:

Δεῦτε ἀκούσατε καὶ διηγῆσομαι ὑμῖν ὅποιον κακὸν φιλεῖτε. Ρίζα πάντων τῶν κακῶν φιλαργυρία. Ἄγνοεῖτε τὸ ποθούμενον παρ' ἡμῶν θηρίον καὶ ψυχοφθόρον; Οὐδεὶς φιλόχρυσος γέγονε ποτε φιλάνθρωπος, ὁ δὲ μὴ φιλάνθρωπος οὐδὲ φιλόχριστος. Ἐννοήσατε ὅποια ἐστὶν ἀναιδῆς καὶ ἀναίσχυντος. Οὐκ ἐνετράπη εἰς τὸν τίμιον ἐκεῖνον καὶ μακάριον χορὸν τῶν ἀποστόλων, ὃν καὶ δαίμονες φρίττουσιν, ὧν καὶ αἱ σκιαὶ παθῶν φυγαδευτήρια, ὧν τὰ χρώτα νοσήματα ἰῶντο, ὧν ὑπὸ τοὺς πόδας πάντα τὰ ἔθνη καὶ βασιλεῖς καὶ δυνασταὶ καὶ σοφοὶ ὑπετάγησαν. Ἄλλ' ὅμως ἡ ἀναιδῆς ἐπεπήδησεν ὡσπερ ληστής καὶ ὡς λέων ὠρούμενος, καὶ ἀφῆρπασε τὸν ἀπόστολον, ἀλλ' ἐκ τῶν δώδεκα τῶν ἐκλεκτῶν, τῶν λογάδων καὶ κορυφαίων, οὐκ ἄμοιρον

Παρονασός ΝΖ (2021)

τῆς Χριστοῦ εὐλογίας καὶ δωρεᾶς παρὰ τοῖς ἔνδεκα, οὐδὲ τῶν χαρισμάτων. Ἄφθονος γὰρ ὢν ὁ διδάσκαλος, ὥσπερ τοὺς λοιποὺς κάκεινον ἐτίμησεν, καὶ παρέσχετο χάρισμα τῶν ἰαμάτων καὶ τὴν κατὰ τοῦ ἀλλοτρίου ἐξουσίαν. Ἀλλὰ καὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ τοὺς κατὰ τοῦ διδασκάλου τρέχοντας οἰκείαις χερσίν, ὥσπερ καὶ τῶν λοιπῶν μαθητῶν ἔνιψεν ὁ ἀγαθὸς καὶ ἀνεξίκακος Κύριος ... Καὶ τί λέγω περὶ ἀποστόλων καὶ μαθητῶν; Αὐτὸν τὸν Κύριον καὶ δεσπότην τῶν ὅλων ἠδέσθη, ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτὸν τὰς χεῖρας ἐπέβαλε καὶ τὸν ἄπρατον ἔπρασε. Με βάση το χωρίο αὐτό προτείνεται ἡ διόρθωσις οὐδ' ἐνετράπην.

Προβληματική εἶναι καὶ ἡ ἐνότης γιὰ τὴν ἀσπλαγχίαν:

Δεύτερον να σου δηγηθῶ ὡς δια τὴν ἀσπλαγχίαν.
Κτήμαν δεινὸν καὶ ολέθριον ἐκείνη ὀνομάζουσι,
λέγω σε, τὴ μισόθειον αὐτὴν τὴν ἀσπλαγχίαν.
Τούτῃ ἐμποδίζει πάντοτε τὰς ἀρετὰς τοῦ κόσμου
καὶ τοὺς ἰδρωτὰς τῶν πολλῶν ἐδειξεν ἀνονήτους.
<Ἐχεις> (Μ) τὰ σπλάγχνα Μ (τὰ σπλάγχνα χφ) μιὰρὰ, ὀργῆς
Θεοῦ ἀποθήκη,
μισάδελφε, μισόθειε, ὑπάρχεις, ἀσπλαγχία,
ἐσύ κατοικητήριον ὑπάρχεις τῶν δαιμόνων,
ἔχεις τὸ πυρὸς τὸ ἐξώτερον, κλαυθμὸν, βρυγμὸν ὀδόντων.
Μικρὸν κτήμαν φαινόμενον {η} ἐτούτῃ τῇ ἀσπλαγχίᾳ, 2490
ἀλλὰ μεγάλα προξενὰ κρίματα τῶν ἀνθρώπων.

Με βάση πάλι τὴν ομιλίαν Περὶ μετανοίας τοῦ Ψευδο-Χρυσόστομου, PG 60, 689, 49-60:

Ἐπὶ πᾶσι δὲ προσελάβοντο δεινὸν κτήμα καὶ ολέθριον, τὴν μισόθειον ἀσπλαγχίαν, ἣτις πάσας αὐτῶν τὰς προειρημένους ἀρετὰς καὶ ἰδρωτὰς ἀνονήτους ἀπέδειξεν. Ὡς ἀσπλαγχία μισάδελφε καὶ μισόθειε, ὡς ἀσπλαγχία ὀργῆς Θεοῦ ἀποθήκη, ὡς ἀσπλαγχία κατοικητήριον ἔχον τὸ πῦρ τὸ ἐξώτερον, ὅπου ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων. Εἶδες κτήμα μικρὸν μὲν φαινόμενον καὶ ἀφανίζον πολλὰς καὶ μεγάλας ἀρετὰς καὶ κατορθώματα; Πιστεύσατέ μοι, ἀδελφοί, ἔμφοβός εἰμι καὶ ἐντρομος, ἐννοῶν πῶς τὸ ἐν ἐκείνῳ πάθος πάντα ἐκείνα τὰ κατορθώματα

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

*άνόνητα και άπρόσδεκτα άπέδειξεν, προτείνω τη διόρθωση <Ω
> ασπλαγχνία μαρά, οργής Θεού αποθήκη.*

3. Το λογοτεχνικό είδος

Για να προσδιορίσουμε με ακρίβεια το λογοτεχνικό είδος του κειμένου του Τελλαμπόρτα, καλό θα ήταν να ξεκινήσουμε από όσα λέει ο ίδιος για το κείμενό του. Ο πρώτος προσδιορισμός απαντά στον στίχ. 3 όπου το ποίημα χαρακτηρίζεται ως *τεθλιμμένοι στίχοι*. Πέρα από τον όρο *λόγοι* που χρησιμοποιεί σε άλλα σημεία(στίχ. 39, 536 *λόγους διδασκαλικούς*), συναντούμε επίσης τους όρους *διήγησιν* (στίχ. 33), *στιχερόν, καταλόγιν ...παραπονετικόν* (στίχ. 56-57), ενώ ένα μικρό τμήμα του κειμένου χαρακτηρίζεται ως *μοιρολόγιν* (να *μοιάζει*, στίχ. 57). Τα αποτελέσματα των λόγων της Αλήθειας χαρακτηρίζονται ως *διδαχή και παρηγορία* (στίχ. 2278, 3140), *διδαχή* (στίχ. 2432), *παρηγόρημα* (στίχ. 1380, 2643), όμως η Αλήθεια λέει και κάτι περισσότερο αποκαλυπτικό των προθέσεων του συγγραφέα, στίχ. 1390-1392: *καθώς μ' επαρεκάλεσες να δώσω απιλογίαν, αντίς εσένα εκεινών οπού σε κατακρίνουν, και να ένα παρηγόρημα της καρδιακής σου λύπης*. Πρόκειται για επανάληψη όσων έχει ζητήσει από αυτήν ο συγγραφέας στους στίχ. 1183 (*απιλογήσου ... παρηγόρησε*). Υπάρχουν και μικρότερες ενότητες μέσα στο κείμενο, όπως η αυτοβιογραφική αφήγηση στο μέσο του κειμένου που ο ίδιος ο συγγραφέας την χαρακτηρίζει ως *πράξιν και πολιτείαν του δούλου σου του ταπεινού Λουνάρδου Τελλαμπόρτα* (στίχ. 1375-1376), ή τα *παραδείγματα* (π.χ. στίχ. 1442). Στους στίχ. 365-372 υπάρχει ακόμη ένα μικρό *μοιρολόγιν* (στίχ. 364). Καμιά φορά η Αλήθεια κατηγορεί τον Τελλαμπόρτα (στίχ. 811 *λόγους κατηγορικούς*). Και τα ρήματα που χρησιμοποιεί ο Τελλαμπόρτα είναι ενδιαφέροντα. Πέρα από τα αναμενόμενα σε Ερωταποκρίσεις (π.χ. στίχ. 719 *το επεθυμώ και ορέγομαι να μάθω*), υπάρχει το πολύ ενδιαφέρον στον στίχ. 660 *στριγώ την αδικίαν την είς εμέν εποίκαν*. Επίσης αξιοπρόσεχτα είναι τα ρήματα που χρησιμοποιεί η Αλήθεια για τις απαντήσεις της (π.χ. στίχ. 1440 *να σε φηγηθώ*, 1458 *Τίς να δηγάται*, 1507 *να σε το πω και να σου το ερμηνέψω*), ή κι ο ίδιος ο Τελλαμπόρτα για τα λόγια της συνομιλητριάς του (π.χ. 1532 *εδίδαξές με*).

Φυσικά υπάρχει και ο προσδιορισμός που απαντά στο τέλος του χφ.: *Τέλος του τοιούτου βιβλίου περί των ερωτημάτων και αποκρίσεων του Ξένου και της Αληθείας*. Είναι μάλλον βέβαιο ότι αυτός θα ήταν (περί-

που) ο (χαμένος σήμερα, το χειρόγραφο της μονής Παντοκράτορος είναι ακέφαλο) τίτλος που έδωσε ο συγγραφέας στο κείμενό του, εφόσον μάλιστα συχνά στο κείμενο απαντούν οι όροι *ερώτημα*, -τα (π.χ. στίχ. 380, 526), *ζήτημα* (στίχ. 931). Ο προσδιορισμός *Ξένος* δηλώνει κατά βάση στα δημώδη κείμενα τον δυστυχημένο άνθρωπο¹⁹, προφανώς είναι παρμένο από την πηγή του Τελλαμπόρτα, τη *Διόπτρα*²⁰.

Ας συνοψίσουμε προσωρινά. Μοιρολόγι, παρηγοριά²¹, απολογία είναι, νομίζω, οι τρεις βασικοί προσδιορισμοί που δίνει ο Τελλαμπόρτα στο κείμενο του. Δεν προσδιορίζουν βέβαια και οι τρεις όροι εξίσου το σύνολο του κειμένου. Άλλες ενότητες έχουν περισσότερο τον χαρακτήρα παραμυθίας, άλλες θυμίζουν πιο πολύ θρήνο, άλλες έχουν απολογητικό χαρακτήρα (γι' αυτή την ιδιότητα του κειμένου του, είναι αλήθεια, ο Τελλαμπόρτα μιλά σπάνια, όμως η απολογητική διάθεσή του δεν μπορεί να κρυφτεί, ακόμη και από τον πιο απρόσεχτο αναγνώστη). Και οι τρεις στόχοι (μοιρολόγι, παρηγοριά, απολογία) επιτυγχάνονται με την διήγηση, ή μάλλον με τη διδασκαλία (νομίζω ότι οι δύο όροι ταυτίζονται στον Τελλαμπόρτα). Δεν είναι δύσκολο λοιπόν να αντιληφτεί κανείς την γενικότερη ειδολογική κατεύθυνση ενός κειμένου που προσδιορίζεται με τέτοιο τρόπο από τον συγγραφέα του, ο οποίος είναι φυλακισμένος. Σωστά ο Μανούσακας το συνέδεσε με τα κείμενα της φυλακής, από τα οποία το πιο γνωστό δείγμα είναι το *De consolatione philosophiae* του Βοήθιου, που μάλλον γνώριζε ο Τελλαμπόρτα²². Δείγματα του είδους υπάρχουν όμως και στο Βυζάντιο, πιο γνωστό είναι το δημώδες ποίημα του Μιχαήλ Γλυκά του ΙΒ΄ αι. Ο βασικός στόχος των κειμένων αυτών είναι η παραμυθία και η προσπάθεια υπέρβασης των ψυχολογικών συνεπειών της φυλάκισης.

Το πρόβλημα όμως του ακριβέστερου ειδολογικού προσανατολισμού του κειμένου δεν λύνεται ούτε με την (αναγκαία οπωσδήποτε) επισήμανση των παραμυθητικών μοτίβων που αφθονούν στο κείμενο και εντάσσουν το κείμενό μας στην αχανή εκείνη γραμματεία της παραμυθίας, που ξεκινά από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και συνεχίζεται σε Ανατολή και Δύση σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ούτε με την ένταξή του στη γραμματεία των κειμένων της φυλακής. Το ερώτημα, στο οποίο οφείλει να απαντήσει ο ερευνητής είναι γιατί ο Τελλαμπόρτα συνδέει το παραμυθητικό-απολογητικό κείμενό του με ένα λογοτεχνικό είδος, φαινομενικά τουλάχιστο, τελείως

19. Βλ. Καραπιδάκης (2007), 2 282, σημ. 43.

20. Καραπιδάκης (2007), 2301.

21. Βλ. και Καραπιδάκης (2007), 288.

22. Μανούσακας (1995), 118-120.

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

άσχετο, εκείνο των Ερωταποκρίσεων, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να προτιμά (κατά πάσα πιθανότητα) να τιτλοφορήσει το έργο του *Ερωτήματα και Αποκρίσεις*, κι όχι *Εις την εαυτού ψυχήν λόγος, Παραμυθία*, ή κάτι ανάλογο. Ποια ήταν η σκοπιμότητα του Τελλαμπόρτα; Το ερώτημα μας οδηγεί αναγκαστικά στην εξέταση της στρατηγικής του συγγραφέα, η οποία θα μας βοηθήσει να καταλήξουμε και σε ένα πιθανό συμπέρασμα για την ένταξη του κειμένου στο είδος των Ερωταποκρίσεων.

4. Η ρητορική στρατηγική του Τελλαμπόρτα: Απολογία και συγκάλυψη

Δεν θα υπήρχε αμφιβολία για την απολογητική πρόθεση του Τελλαμπόρτα, ακόμη κι αν δεν υπήρχαν οι στίχ. 1390-1392 (να δώσω απιολογίαν ... και νάναι παρηγόρημα της καρδιακής σου λύπης), που επισημάνανε προηγουμένως. Ένας φυλακισμένος για μοιχεία ή/και αποπλάνηση ξένης γυναίκας τι άλλο από το να απολογηθεί μπορεί να θέλει να κάνει, γράφοντας ένα ποίημα, (υποτίθεται, μέσα στο σκοτεινό μπουντρούμι);

Οι Ερωταποκρίσεις είναι είδος που έχει τις ρίζες του στους πλατωνικούς διαλόγους, διαμορφώνεται όμως οριστικά στην ύστερη αρχαιότητα και γνωρίζει μεγάλη άνθηση στο Βυζάντιο²³. Φυσικά τα κείμενα αυτά λόγω του εξ ανάγκης συμπληματικού χαρακτήρα τους και των ποικίλων αναγκών, στις οποίες καλούνται κατά καιρούς να ανταποκριθούν, είναι επιδεκτικά τροποίσεων, διασκευών και χρήσεων κάθε λογής. Εφόσον έχει το ποίημα του Τελλαμπόρτα απολογητικό χαρακτήρα, η επιλογή της ένταξης του κειμένου στο ευρύτερο πλαίσιο των Ερωταποκρίσεων, δεν πρέπει να είναι άσχετη με την απολογητική διάθεση του συγγραφέα. Είδαμε ότι η Αλήθεια δύο φορές τουλάχιστον του απευθύνει «λόγους κατηγορικούς», άρα παριστάνει τον δικαστή, ταυτόχρονα όμως απολογείται αντί για τον Τελλαμπόρτα. Με την εναλλαγή ερωτήσεων και αποκρίσεων ο Τελλαμπόρτα ανακρίνει στην ουσία την Αλήθεια, επιδιώκοντας να αντιληφτεί τη αντίδικη μοίρα του και το βαθύτερο νόημα των γεγονότων που ανέτρεψαν τόσο ριζικά τη ζωή του. Επομένως, η επιλογή του είδους των Ερωταποκρίσεων εξυπηρετεί τον Τελλαμπόρτα, ο οποίος δεν διστάζει να στήσει ένα δικαστήριο, το οποίο είναι σκηνοθετημένο τυπικά εναντίον του, αλλά ουσιαστικά είναι επιφορτισμένο με το καθήκον να τον αθωώσει. Πρόκειται στην ουσία για αντιστροφή των συνθηκών της πραγματικής δίκης του, η οποία κατέληξε στην «άδικη»

23. Μια επισκόπηση βλ. στον Rey (2004), 165-180.

καταδίκη του σε φυλάκιση. Ο Τελλαμπόρτα, στην απελπισία της φυλακής σκηνοθετεί μία νέα δίκη που καταλήγει στην αθώωσή του. Μόνο που σε αυτή τη δίκη δεν ρωτά ο δικαστής-Αλήθεια τον κατηγορούμενο Τελλαμπόρτα, όπως θα γινόταν σύμφωνα με τους κανόνες της δικονομίας σε κάθε εποχή²⁴, αλλά ο κατηγορούμενος ζητά εξηγήσεις και θέτει ερωτήματα στον ίδιο τον δικαστή του.

Την απολογία του ποιητή εξυπηρετεί λοιπόν η επιλογή του γραμματειακού είδους των Ερωταποκρίσεων. Όμως είναι μια απολογία καλά κρυμμένη κάτω από ένα προκάλυμμα φαινομενικά άσχετων ερωτήσεων, οι οποίες οδηγούν τον αναγνώστη σε κατευθύνσεις διαφορετικές από τις αναμενόμενες, που θα εξυπηρετούσαν φαινομενικά καλύτερα τους στόχους του Τελλαμπόρτα. Ο συγγραφέας προσπαθεί να πείσει την ψυχή του να αναλάβει το ρόλο του συμβουλάτορα, ή καλύτερα του δικαστή, στην αρχή του ποιήματος, όμως ύστερα από μια σειρά διαξιφισμών, η ψυχή αποσύρεται, κάπως άτεχνα, είναι αλήθεια, από το προσκήνιο, για να δώσει τη θέση της στην Αλήθεια, η οποία αρχίζει να απαντά, τότε με υπομονή, τότε με θυμό, σε έναν καταιγισμό ερωτήσεων που προέρχονται από τον φυλακισμένο Τελλαμπόρτα. Πρώτα ο Τελλαμπόρτα ρωτά για τη συκοφαντία. Πρόκειται για ερώτημα που έχει άμεση σχέση με τις δικές του περιπέτειες, όπως θα διαπιστώσει στη συνέχεια ο αναγνώστης από τις πληροφορίες που θα του δώσει, με το σταγονόμετρο βέβαια και με αρκετή φειδώ, ο Τελλαμπόρτα. Όμως ο Τελλαμπόρτα δεν μας λέει εδώ για ποιο πράγμα ακριβώς συκοφαντήθηκε. Καλύπτει το προσωπικό του πρόβλημα κάτω από γενικόλογες διαπιστώσεις. Η Αλήθεια του απαντά με την αφήγηση της ιστορίας του Ιωσήφ. Ο Τελλαμπόρτα κατόπιν ρωτά γιατί έχασε τη κοινωνική θέση του χωρίς να κάνει καμιά παρανομία, η Αλήθεια του αναφέρει παραδείγματα μεγάλων βασιλιάδων που έχασαν την εξουσία τους, τονίζοντας πόσο ευμετάβολη είναι η Τύχη. Ρωτά κατόπιν για την αξία της υπομονής και της αγάπης, και εκφράζει τη διαφωνία του με την Αλήθεια, αμφισβητώντας την ύπαρξη πραγματικής αγάπης στον κόσμο. Για πρώτη φορά κάνει λόγο για τη δίκη του, στηλιτεύοντας τη στάση του δικαστή που ήταν φίλος του και τον πρόδωσε. Στους στίχ. μάλιστα 790-792 μιλά για πρώτη και μοναδική φορά, έστω συγκαλυμμένα, για την κατηγορία που του απηύθυναν και, πιο ξεκάθαρα, για την ποινή

24. Για τη διάσταση αυτή του κειμένου του Τελλαμπόρτα και για τις σχέσεις του με τις ρητορικές θεωρίες του καιρού του βλ. Καραπιδάκης (2007), 292-296, δεν συμμερίζομαι, ωστόσο, την άποψη ότι το κείμενο είναι έμμετρη πραγματεία «περί παθών».

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

που του επέβαλαν: κατηγορήθηκε ότι ήταν πατέρας νόθου παιδιού και του επιβλήθηκε πρόστιμο. Επίσης κατέβαλε έξοδα για τη διατροφή του παιδιού. Ο ποιητής αρνιέται την πατρότητα του νόθου τέκνου της ερωμένης του. Η Αλήθεια παραβάλλει τον δικαστή αυτόν με τον Ιούδα. Ο Τελλαμπόρτα ρωτά γιατί τέτοιοι ανάξιοι άνθρωποι σαν εκείνον που τον δίκασε αποκτούν αξιώματα. Η Αλήθεια απαντά με ιστορικά παραδείγματα. Ο Τελλαμπόρτα ρωτά με τη σειρά του γιατί άνθρωποι πονηροί που κατηγορούν άδικα τους δίκαιους ευδοκιμούν στα δικαστήρια. Η Αλήθεια περιγράφει αναλυτικά τις δόλιες πρακτικές των ανάξιων δικαστών. Κατόπιν ο Τελλαμπόρτα έρχεται σε ένα κρίσιμο ερώτημα: γιατί κάποιοι που υποκρίνονταν τους φίλους του τον περιγέλασαν για την ατυχία που τον βρήκε εξαιτίας μιας πενιχρής γυναίκας; Με την αναφορά αυτή στη ερωτική σχέση του, την οποία και πάλι δεν παραδέχεται ξεκάθαρα, με μια γυναίκα κατώτερης κοινωνικής τάξης δίνεται στον αναγνώστη η τελευταία από τις έτσι κι αλλιώς πενιχρότατες πληροφορίες του κειμένου για την περιπέτεια του ποιητή. Ο Τελλαμπόρτα αποφεύγει να πει αν είχε όντως σχέσεις με τη γυναίκα αυτή.

Έχουμε φτάσει σχεδόν στο μισό του ποιήματος κι ακόμη δεν έχουμε ακούσει τίποτε το συγκεκριμένο για την προσωπικότητα του Τελλαμπόρτα, μόνο γενικές κατηγορίες έχουν διατυπωθεί και από τον ίδιο και από την Αλήθεια ενάντια στους φθονερούς συκοφάντες και στους άδικους κριτές του. Επομένως, όταν η Αλήθεια δηλώνει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι δεν μπορεί να απαντήσει στο συγκεκριμένο ερώτημα, αν δεν μάθει κάτι συγκεκριμένο για το πρόσωπό του στους στίχ. 1185-1199, προφανώς με τον τρόπο αυτόν εκφράζει και τις ενστάσεις ή τις απορίες των αναγνωστών, οι οποίοι δεν αντιλαμβάνονται την στρατηγική συγκάλυψης των γεγονότων που εφαρμόζει ο Τελλαμπόρτα. Πάντως, αν το ερώτημα αυτό δημιουργεί στον αναγνώστη την προσδοκία να μάθει τι ακριβώς συνέβη στον Τελλαμπόρτα και κλείστηκε φυλακή, αυτή και πάλι δεν εκπληρώνεται απόλυτα. Μαθαίνει βέβαια αρκετά πράγματα για τον βίο και τη πολιτεία του πριν καταδικαστεί, όχι όμως για ποιο πράγμα ακριβώς κατηγορήθηκε και φυλακίστηκε.

Φυσικά η Αλήθεια δεν περιμένει να μάθει από τον Τελλαμπόρτα αν πράγματι είχε συνάψει σχέσεις με μια ταπεινή γυναίκα. Χωρίς να αποδέχεται *expressis verbis* την κατηγορία εναντίον του, την προϋποθέτει ως αληθινή, όταν αρχίζει να κάνει και πάλι γενικού χαρακτήρα διαπιστώσεις για τη δολιότητα των γυναικών, οι οποίες είναι ικανές να οδηγήσουν στην καταστροφή σπουδαίους και επιφανείς άνδρες. Η διαπίστωση αυτή εισάγει

μια εκτενέστατη συζήτηση για τις καλές και τις κακές γυναίκες. Θυμίζει πολύ ανάλογα κείμενα της δημόδους γραμματείας για το θέμα αυτό, η μόνη διαφορά είναι ότι το θέμα αναπτύσσεται διαλεκτικά: στην ουσία ο Τελλαμπόρτα στήνει πάλι μια δίκη των γυναικών, εκείνος είναι ο κατηγορός τους και η Αλήθεια τις υπερασπίζεται. Η αντιδικία διεξάγεται με παράθεση παραδειγμάτων από την ιστορία. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Τελλαμπόρτα στους στίχ. 1590-1622 ότι ο άντρας πολλές φορές αναγκάζεται να ξενοκοιτάζει, απογοητευμένος από την κακή συμπεριφορά της νόμιμης συζύγου του. Αυτοβιογραφική παρατήρηση; Δεν υπάρχει αμφιβολία. Πάλι παρατηρούμε την εφαρμογή της μεθόδου του Τελλαμπόρτα που είδαμε και προηγουμένως: συγκάλυψη πραγματικών καταστάσεων της δικής του ζωής μέσω γενικών παρατηρήσεων και αποφάνσεων²⁵.

Από τα ερωτήματα που αφορούν στην πορνεία, η οποία είναι το κατεξοχήν αμάρτημα του Τελλαμπόρτα, (ο ίδιος, ωστόσο, δεν το ομολογεί ποτέ), η συζήτηση διευρύνεται στο θέμα της σωτηρίας της ψυχής. Η ταπεινοφροσύνη κι η ελεημοσύνη είναι οι βασικές αρετές που συνιστά στον Τελλαμπόρτα η Αλήθεια, του μιλά επίσης για την ανάγκη εξομολόγησης, για τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα, για τις αρετές που πρέπει να έχει ο καλός δικαστής, για το θέμα της μαγείας και της δωροδοκίας. Μετά τα ερωτήματα του Τελλαμπόρτα αρχίζουν να στρέφονται σε προβληματισμούς σχετικούς με τη μέλλουσα ζωή: πού βρίσκονται οι ψυχές, πώς θα αναγνωρίσουν οι ψυχές τα σώματά τους την ώρα της ανάστασης όλων στην έσχατη κρίση, πώς οι άυλοι άγγελοι υμνούν τον Θεό; Η Αλήθεια, μετά τις απαντήσεις που δίνει στις απορίες αυτές, δηλώνει ότι πρέπει να φύγει, για να παρηγορήσει κάποιον άλλον (ποιητική δήλωση ότι η παραμυθία του Τελλαμπόρτα είναι πλέον ολοκληρωμένη), και φεύγει συνοδευόμενη από τις ευχές του συγγραφέα.

Ο Μανούσακας πιστεύει ότι το τελευταίο μέρος του ποιήματος περιέχει «ποικίλα ερωτήματα, τα οποία ξεφεύγουν από τον κεντρικό πυρήνα του έργου (που επικεντρώνεται στην οδυνηρή προσωπική περιπέτεια του ποιητή, βλ. μέρος Α'), μαρτυρούν», ωστόσο, «την προσπάθεια του» συγγραφέα «να δώσει μεγαλύτερες προεκτάσεις στο έργο του, προσθέτοντας και κεφάλαια άσχετα με το κύριο θέμα του, αλλά, που, κατά την κρίση του, θα καθιστούσαν το έργο του αυτό περισσότερο ενδιαφέρον και χρήσιμο στον ευλαβή αναγνώστη του έργου»²⁶. Είναι

25. Για τις αποσιωπήσεις του Τελλαμπόρτα βλ. και Καραπιδάκης (2007), 2308-316.

26. Μανούσακας (1995), 48, πρβλ. και 116.

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

αλήθεια ότι το είδος των Ερωταποκρίσεων έχει και μια τέτοια διάσταση στο Βυζάντιο, όπου οι συγγραφείς οικοδομούσαν το υλικό της κατήχησης για βασικά ζητήματα πίστης υπο τη μορφή ερωταποκρίσεων. Δεν νομίζω όμως ότι αυτός είναι ο βασικός στόχος του Τελλαμπόρτα. Όλο το ποίημα αφορά στον εαυτό του. Όμως η στρατηγική του είναι να συγκαλύπτει το προσωπικό του ενδιαφέρον κάτω από τις γενικόλογες επισημάνσεις. Το ίδιο συμβαίνει και στο τελευταίο μέρος του ποιήματος. Μάλιστα εδώ η αγωνία του δείχνει να κορυφώνεται: από τη εγκόσμια δίκη του Χάνδακα μεταβαίνει στην υπερκόσμια (και τελεσίδικη) δίκη του ουρανού. Όπως ο φθόνος και η συκοφαντία των άλλων τον οδήγησαν στην καταδίκη, έτσι τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα, πάνω από όλα φυσικά τα σαρκικά, μπορούν να τον οδηγήσουν στην αιώνια καταδίκη. Η αγωνία του είναι φυσικό να είναι αυξημένη. Τα ερωτήματα που υποβάλλει στην Αλήθεια πηγάζουν από τη δική του αβεβαιότητα. Όμως ξέρει ότι συντάσσει κείμενο απολογητικό, επομένως, δεν τον συμφέρει να ομολογήσει ρητά τα ολισθήματά του. Άρα και οι φαινομενικά άσχετες ερωτήσεις του τελευταίου μέρους του ποιήματος εξηγούνται αν ληφθεί υπόψη η στρατηγική του Τελλαμπόρτα που περιγράψαμε πιο πάνω, της συγκαλύψης των πραγματικών περιστατικών μέσω γενικόλογων, φαινομενικά αθώων ερωτήσεων.

Υπάρχει ακόμη ένα σημείο που συνδέει το τελευταίο μέρος του ποιήματος (τα ερωτήματα σχετικά με την ψυχή και τη μέλλουσα κρίση) με την αρχή του. Στην αρχή, όπως είδαμε, υπάρχει ο διάλογος του σώματος και της ψυχής, ο οποίος μένει κατά κάποιον τρόπο μετέωρος (θα δώσουμε παρακάτω μια εξήγηση γι' αυτό), ή μάλλον ανολοκλήρωτος, γιατί κάποια στιγμή η ψυχή αντικαθίσταται από την Αλήθεια, η οποία επωμίζεται αποκλειστικά το βάρος των απαντήσεων στα ερωτήματα του Τελλαμπόρτα. Προηγουμένως όμως η ψυχή έχει απευθυνθεί στο σώμα με βαρείς χαρακτηρισμούς, δανεισμένους από τη Διόπτρα του Φίλιππου Μονότροπου (στίχ. 192-218), ελεεινολογώντας το και εκφράζοντας την απογοήτευσή της για τη σύνδεσή της μαζί του, η οποία τόσο την εξευτελίζει και την υποτιμά, ενώ δεν παραλείπει να του απευθύνει ορισμένες συμβολές, για να σωθεί (στίχ. 219-260). Το ζήτημα όμως των σχέσεων της ψυχής και του σώματος επανέρχεται στο τέλος του ποιήματος (στίχ. 2890-3094), πάλι με αναφορές ειλημμένες από τη Διόπτρα. Γίνεται πάλι λόγος για τη δυσωδία του σώματος και την αποστροφή που νιώθει η ψυχή γι' αυτό (στίχ. 2893-2895, σύγκρινε τους στίχ. 168-174) δίνεται όμως εδώ μια επιπλέον βασική διευκρίνιση, η οποία δεν έχει δοθεί στην

Παρασός NZ (2021)

αρχή του ποιήματος: υπάρχουν και ψυχές, των οποίων τα σώματα λάμπουν σαν ήλιος (στίχ. 2900-2902). Πρόκειται βέβαια για τις ψυχές των δικαίων, οι οποίες με χαρά θα ξαναμπούν στο λαμπρό, «πνευματικό» σώμα τους, όπως το χαρακτηρίζει ο απόστολος Παύλος. Αντίθετα οι ψυχές των αμαρτωλών θα επιστρέφουν σε ένα κορμί ρυπαρό και κατάστικτο από τις πληγές των αμαρτιών που διέπραξαν κατά τη διάρκεια της επίγειας βιοτής τους (στίχ. 2896-2899).

Επομένως, το τελευταίο μέρος του ποιήματος, κάθε άλλο παρά άσχετο εν πολλοίς παράρτημα του ποιήματος πρέπει να θεωρηθεί, εφόσον απαντά σε ερωτήματα που είχαν μείνει αναπάντητα και αιωρούνταν απειλητικά πάνω από τον Τελλαμπόρτα (και τον αναγνώστη). Σκόπιμα, πρέπει να υποθέσουμε, ο Τελλαμπόρτα μετέθεσε στο τελευταίο μέρος του ποιήματος την οριστική απάντηση στα ερωτήματα του πρώτου μέρους, το οποίο ίσως ήταν αρχικά ανεξάρτητο. Όταν ο αρχικά ανεξάρτητος διάλογος ψυχής σώματος συνδέθηκε με τον διάλογο Ξένου και Αλήθειας, το ποίημα έγινε η πορεία της λύτρωσης του Τελλαμπόρτα: από τον εξουτελισμό της αμαρτίας του σώματος και την αθλιότητα της ζωής πάνω στη γη όπου κυριαρχούν τα πάθη, ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει, μέσω της κάθαρσης της ψυχής που έρχεται σαν αποτέλεσμα της άσκησης των αρετών, όπως η ελεημοσύνη, στην δόξα του παραδείσου. Χωρίς ποτέ να δηλώνει ποια ακριβώς ήταν η αμαρτία του, ο Τελλαμπόρτα προσπαθεί μέσα από τα ερωτήματα που θέτει πρώτα στην ψυχή και κατόπιν στην Αλήθεια, να ξεδιπλώσει τις αγωνίες του, αλλά και να βρει παρηγορία σε μια δύσκολη στιγμή της ζωής του (υποτίθεται ότι βρίσκεται στη φυλακή), ζωγραφίζοντας την ελπίδα ενός καλύτερου μέλλοντος που θα έρθει με τη μέλλουσα κρίση και θα αντιστρέψει όλα τα δεινά που υπέστη στον κόσμο τούτο. Θα μπορούσαμε μάλιστα να προχωρήσουμε λίγο περισσότερο. Ο Τελλαμπόρτα δείχνει να προχωρά στο ποίημα του από την αγωνία του παρόντος, στην ευτυχία του παρελθόντος, για να καταλήξει στην αγωνία για το μέλλον της ψυχής του. Έτσι το μόνο μέρος του ποιήματος που δεν είναι διαλογικό, η αυτοβιογραφική αφήγηση για την προηγούμενη δόξα, αναδεικνύεται καλύτερα εντασόμενο σχεδόν στο μέσο του ποιήματος, καθώς έρχεται μετά από μια ζωνρή περιγραφή της ατίμωσης της δίκης, αλλά προηγείται των αναφορών του συγγραφέα στη δόξα των ενάρετων ανθρώπων, όταν έρθει η ώρα της ανάστασης των νεκρών.

Δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι το σχήμα αυτό που προτείνεται εδώ για την ερμηνεία του ποιήματος είναι ευδιάκριτο για τον

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

αναγνώστη. Η τάση του Τελλαμπόρτα να συγκαλύπτει τα πραγματικά γεγονότα που οδήγησαν στην καταδίκη του δυσχεραίνει οπωσδήποτε και τη διάγνωση των πραγματικών προθέσεων του και την αποκρυπτογράφηση του σχεδίου του. Ούτε είναι βέβαιο ότι υπήρξε απόλυτα επιτυχής η επιλογή της ένταξης της απολογίας του στο παραδοσιακό σχήμα των βυζαντινών Ερωταποκρίσεων. Ενώ είναι συγγραφέας με αξιοπρόσεκτες αφηγηματικές ικανότητες (οι στίχ. 1200-1376, όπου εκθέτει τον βίο και την πολιτεία του το αποδεικνύουν περίτρανα), δεν μπόρεσε ενδεχομένως να δώσει αυτό που μπορούσε, επειδή το λογοτεχνικό είδος, πάνω στο οποίο επέλεξε να συνθέσει την απολογία του, δεν ήταν κατάλληλο για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου: οι Ερωταποκρίσεις δεν είναι το πιο ενδεδειγμένο πλαίσιο για τη σύνθεση κειμένων με έντονο το προσωπικό/αυτοβιογραφικό στοιχείο. Δύσκολα μπορεί ο αναγνώστης να παρακολουθήσει πάντοτε με ευχέρεια τη σύζευξη του προσωπικού/αυτοβιογραφικού στοιχείου με τις (αναγκαστικά λόγω των συμβάσεων του λογοτεχνικού είδους) γενικόλογες τοποθετήσεις της Αλήθειας, οι οποίες αρκετές φορές μοιάζουν να έρχονται τελείως αναπάντεχα, δημιουργώντας την αίσθηση ότι ο συγγραφέας πλατειάζει, ξεχνώντας την προσωπική του περιπέτεια και το προσωπικό ενδιαφέρον που έχει για τις απαντήσεις της Αλήθειας και αφήνοντας ορισμένες τουλάχιστον από τις απαντήσεις της Αλήθειας χωρίς επαρκή σύνδεση με τα γεγονότα της δικής του ζωής. Εν τούτοις ο πειραματισμός του είναι αρκετά τολμηρός. Και μόνο αυτό καθιστά το κείμενο του Τελλαμπόρτα πρωτοποριακό.

5. Διαρρηγνύοντας τα όρια ενός λογοτεχνικού είδους: οι συμβάσεις των Ερωταποκρίσεων, η σκηνοθεσία και ο αφηγηματικός χρόνος

Το κείμενο του Τελλαμπόρτα είναι σε μεγάλο μέρος γραμμένο σε μορφή διαλόγου, αν και ο διάλογος εναλλάσσεται με την αφήγηση του Τελλαμπόρτα, ο οποίος, πλαισιώνοντας τα διαλογικά μέρη, αφηγείται πώς διαλέχτηκε ό ίδιος ως σώμα, πρώτα με τον λογισμό του, που ταυτίζεται τελικά με την Ψυχή του, και ύστερα με την Αλήθεια, και κατόπιν παρεμβαίνει αρκετές φορές στον διάλογο με νέες αφηγηματικές προσθήκες που δίνουν τις απαραίτητες κατευθύνσεις και πληροφορίες στον αναγνώστη. Ο διάλογος αποτελεί συνέπεια του γραμματειακού είδους των Ερωταποκρίσεων, το οποίο επέλεξε ο συγγραφέας ως πλαίσιο για να εντάξει και να παρουσιάσει την απολογία του με τον τρόπο που θεωρούσε ότι τον συνέφερε. Η συνακόλουθη θεατρικότητα του κειμένου δεν πρέπει λοιπόν να μας εκπλήσσει, εφόσον

και σε άλλες Ερωταποκρίσεις πολύ συχνά εμφανίζεται ένα δεύτερο, υπαρκτό ή φανταστικό, πρόσωπο, το οποίο απαντά στις ερωτήσεις του συγγραφέα. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι να παρακολουθήσουμε τον τρόπο, με τον οποίο χειρίζεται ο Τελλαμπόρτα τις συμβάσεις αυτές.

Ο διάλογος, όσο μπορούμε να αντιληφτούμε από τις πληροφορίες του Τελλαμπόρτα, διεξάγεται σε δύο μερόνυχτα. Το πρώτο μέρος του διαλόγου του συγγραφέα (Ξένου), ο οποίος, όπως φαίνεται, ταυτίζεται με το σώμα του σε πρώτη φάση τουλάχιστον, στην αρχή με τη Ψυχή (λογισμός), που έχει εγκαταλείψει προσωρινά το σώμα²⁷, κι ύστερα με την Αλήθεια, ολοκληρώνεται την πρώτη νύχτα (στίχ. 362). Την άλλη μέρα το πρωί ο διάλογος συγγραφέα-Αλήθειας συνεχίζεται. Η Αλήθεια δύο φορές προειδοποιεί ότι βραδιάζει (στίχ. 848), και ότι χρειάζονται οι συνομιλητές κάποια ανάπαυλα (στίχ. 2805 *ας αναπαυθούμεν*), όμως ο διάλογος δεν διακόπτεται, εκτός αν υποθέσουμε ότι έχουν εκπέσει στίχοι, στους οποίους δίνονταν πληροφορίες για προσωρινή/ές διακοπή/ές της συζήτησης. Ωστόσο, η διάσταση του αφηγηματικού χρόνου δεν δείχνει να απασχολεί ιδιαίτερα τον Τελλαμπόρτα, χρησιμοποιείται απλώς σε ελάχιστα σημεία του κειμένου για να δώσει μια διάσταση αληθοφάνειας στη συζήτηση, χωρίς όμως ο συγγραφέας να δείχνει διάθεση να εκμεταλλευτεί περαιτέρω τις δυνατότητες, που θα του προσέφερε.

Ενώ στον διάλογο με τη Ψυχή ο συγγραφέας δεν παραλείπει να εισάγει τους λόγους των δύο συνομιλητών με τις ανάλογες πληροφορίες (στίχ. 69, 89, 125, 144, 162, 191, 261), στον διάλογο με την Αλήθεια δεν συμβαίνει πάντα αυτό. Ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις και στο τμήμα αυτό δεν απουσιάζουν οι συγγραφικές παρεμβάσεις, που εισάγουν τα λόγια του ενός από τους δύο πρωταγωνιστές της συνομιλίας, συνήθως της Αλήθειας (στίχ. 382, 808-811, 877-879, 1156, 1184, 1377, 1436, 1478, 1765, 2116, 2199, 2311, 2448, 2685, 3063), ενίοτε με τη συνοδεία ορισμένων σχολίων ή και τίτλων, οι οποίοι ίσως προέρχονται από τον ίδιο τον συγγραφέα, τις περισσότερες φορές ο Ξένος και η Αλήθεια διαλέγονται, χωρίς να παρεμβαίνει ο συγγραφέας με οποιαδήποτε πληροφορία. Αυτό οπωσδήποτε ενισχύει τη θεατρικότητα του κειμένου. Θα είχε ενδιαφέρον να διαβαστούν ακόμη και οι παρεμβάσεις του συγγραφέα εκεί που υπάρχουν, όχι μόνο ως αφηγηματικό πλαίσιο, αλλά και ως «σκηνοθετικές» οδηγίες, οι οποίες, ενδεχομένως ενισχύουν αυτή τη θεατρικότητα, τονίζοντας π.χ. τα συναισθήματα της

27. Βλ. και όσα επισημαίνει για τον προσωρινό αυτό χωρισμό, λόγω δυστυχίας, του σώματος από την ψυχή ο Καραπιδάκης (2007), 298-299.

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

Αλήθειας, εξάπτοντας τη φαντασία του αναγνώστη. Ήδη ο Μανούσακας έχει μιλήσει για τα σκηνοθετικά ευρήματα του συγγραφέα.²⁸ Για παράδειγμα, αλλού ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η Αλήθεια θυμώνει από τα ερωτήματα του Ξένου (στίχ. 808, 2116), αλλού ότι φέρεται με μεγαλύτερη συγκατάβαση και αγάπη (στίχ. 1478, 2311, 2348). Επομένως, δεν είναι άσκοπη η σταδιακή μείωση των συγγραφικών παρεμβάσεων που παρατηρείται στον διάλογο Αλήθειας και Ξένου, ο συγγραφέας δείχνει διάθεση να δώσει περισσότερη ζωντάνια στο κείμενό του, καθώς αυτό εξελίσσεται, παρεμβαίνοντας μόνο όπου χρειάζεται και προσφέροντας στον αναγνώστη τα απολύτως απαραίτητα στοιχεία: οι διαλεγόμενοι όσο προχωρά το κείμενο ανεξαρτητοποιούνται από τον αφηγητή, αποκτούν δική τους προσωπικότητα, το παιχνίδι των Ερωταποκρίσεων μετατρέπεται σιγά σιγά σε παιχνίδι θεατρικό. Έτσι ο Τελλαμπόρτα προσπαθεί να ενισχύσει τη θεατρικότητα ενός λογοτεχνικού είδους, αυτού των Ερωταποκρίσεων, το οποίο εξορισμού είναι διαλογικό και διαθέτει θεατρικότητα έστω σε λανθάνουσα μορφή. Με τον τρόπο αυτόν οι απρόσωπες απαντήσεις του είδους των Ερωταποκρίσεων στο κείμενο του Τελλαμπόρτα ζωντανεύουν: Η Αλήθεια οργίζεται, θυμώνει, απογοητεύεται ή ικανοποιείται ανάλογα με τις ερωτήσεις που θέτει ο συνομιλητής της, ο οποίος μένει πάντα ικανοποιημένος με τις απαντήσεις της «αφέντριάς» του. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις εγκαταλείπεται η σύμβαση του είδους, που συνίσταται στην παρουσία ενός δήθεν απληροφόρητου και αφελούς αναγνώστη²⁹, καθώς η αλήθεια εξοργίζεται για την άγνοια του Τελλαμπόρτα, η οποία είναι ασύμβατη και ανεξήγητη για έναν Χριστιανό (στίχ. 812 κεξ.), ή ακόμη και για ένα βρέφος (στίχ. 1111 κεξ.), ή, αντίθετα, απορεί για τις φρόνιμες και συνετές ερωτήσεις του, που δεν ταιριάζουν με την χωρική του καταγωγή (στίχ. 663 κεξ.). Γίνεται δηλαδή η Αλήθεια πραγματικό πρόσωπο με σάρκα κι οστά και οι συμβάσεις του λογοτεχνικού είδους διαρρηγνύονται ή τουλάχιστον απειλούνται με διάρρηξη, καθώς η ίδια η Αλήθεια, ή μάλλον ο ίδιος ο Τελλαμπόρτα, ο οποίος κρύβεται πίσω από αυτήν, φτάνει στο σημείο να διερωτάται για τη λογική και την αληθοφάνεια των συμβάσεων αυτών! Στην ουσία στα σημεία αυτά ο Τελλαμπόρτα αυτοσχολιάζεται. Πρόσωπο από την άλλη πλευρά είναι κι εκείνος που θέτει τα ερωτήματα, ο οποίος δεν παραθέτει απλώς κατεβατά ολόκληρα από ερωτήματα γενικού θεολογικού ή επιστημονικού ενδιαφέροντος, αλλά εκφράζει προσωπικούς προβληματισμούς, περιμένο-

28. Μανούσακας (1995), 43, βλ. και Καραπιδάκης (2007), 293.

29. Βλ. Πούχγερ (2009), 118.

Παρασός ΝΖ (2021)

ντας εναγώνια την απάντηση της πάνσοφης Αλήθειας. Συνεπώς ενισχύεται ο προσωπικός τόνος ενός λογοτεχνικού είδους, που είναι διαλογικό, έχει όμως, κατά κανόνα, απρόσωπο χαρακτήρα. Σε ένα κείμενο όμως σαν αυτό του Τελλαμπόρτα, το οποίο έχει, όπως είδαμε, έντονα αυτοβιογραφικό χαρακτήρα, η ενίσχυση αυτής της θεατρικότητας είναι αναμενόμενη.

Πού αποσκοπεί όμως αυτή η θεατρικότητα; Σε όλο το κείμενο κυριαρχεί η λαχτάρα του συγγραφέα για την απόδοση δικαιοσύνης, η οποία όμως δεν καθίσταται εφικτή λόγω των εγγενών δυσχερειών μιας κοινωνίας ταξικής, στην οποία οι δωροδοκίες, τα δόσια ή τα εξόνια, όπως τις αποκαλεί ο Τελλαμπόρτα, κάνουν το άδικο πάντοτε να κατισχύει. Επομένως, ως μόνη διέξοδο για να εκφράσει τον πόθο του για δικαιοσύνη βρίσκει ο συγγραφέας τη θεατρική αναπαράσταση μιας φανταστικής συνομιλίας του με την Αλήθεια, η οποία λειτουργεί ως alter ego. Η συνομιλία ισοδυναμεί, όπως ήδη επισημάνθηκε, στην πραγματικότητα με μια δίκαιη δίκη, που λειτουργεί σε αντίστιξη προς την πραγματική δίκη του, που κατέληξε με τη φυλάκισή του. Η θεατρική αυτή δίκη καταλήγει φυσικά στη τελική δίκη των έσχατων χρόνων, όπου κριτής είναι ο ίδιος ο Χριστός. Ο Τελλαμπόρτα δεν λέει ρητά ότι αναμένει δικαίωση από τον Χριστό, τουλάχιστον στην έσχατη κρίση, όμως η εικόνα της αντιπαράθεσης δικαίων και αμαρτωλών μπροστά στον θρόνο του δίκαιου κριτή των στίχ. 2734-2799 δεν μπορεί παρά να έχει αυτό το νόημα. Το διδακτικό είδος των Ερωταποκρίσεων, που παρείχε εχέγγυα αντικειμενικής και μη αμφισβητήσιμης γενικά γνώσης, εξυπηρετεί λοιπόν τη στόχευση του Τελλαμπόρτα: παρείχε μια μη αμφισβητήσιμη αιτιολόγηση και δικαιολόγηση εν τέλει των πράξεών του, η οποία λειτουργούσε και ως απολογία σε μια ιδεατή, δίκαιη δίκη, που λάμβανε χώρα σε μια διάσταση στην ουσία εξωκοσμική, με δικαστή την ίδια την Αλήθεια. Η θεατρικότητα του κειμένου, επομένως, ενισχύεται, ακόμη και με τη διάρρηξη ορισμένων λογοτεχνικών συμβάσεων, και σε συνδυασμό με την θεωρητικά τουλάχιστον διασφαλισμένη αντικειμενικότητα του είδους των Ερωταποκρίσεων, εξυπηρετεί καλύτερα τον σκοπό του συγγραφέα, που είναι η απολογία.

6. Η ενότητα του κειμένου

Έχει το κείμενο του Τελλαμπόρτα ενότητα; Η εντύπωση μου είναι ότι το κείμενο, στην μορφή που μας παραδίδεται, αποτελεί συρραφή δύο κειμένων, τα οποία σίγουρα συντέθηκαν από τον ίδιο συγγραφέα και αργότερα συνενώθηκαν από τον ίδιο, για να αποτελέσουν μια ενότητα.

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

Το κείμενο, όπως είδαμε, ξεκινά με τον διάλογο συγγραφέα-σώματος και λογισμού-ψυχής. Τα δύο βασικά συστατικά του ανθρώπου ερίζουν στην ουσία για την αξία τους και για το ποιο από τα δύο προηγείται ως προς την αξία. Πρόκειται για διασσκευή ενός τμήματος της Διόπτρας του Φίλιππου Μονότροπου. Το κείμενο αρχίζει με μια αποστροφή του συγγραφέα προς τον αναγνώστη, ο οποίος πληροφορείται, σε αδρές γραμμές, για την αλλαγή της τύχης που του έφερε η ζηλοφθονία (στίχ. 1-35). Ακολουθεί, χωρίς εμφανή σύνδεση με όσα προηγήθηκαν, η επίκληση στο θείο, που έχει τη μορφή προσευχής στην Παναγία, να τον βοηθήσει στη σύνθεση του έργου (στίχ. 36-51), και κατόπιν απευθύνεται ευθέως στον λογισμό, καλώντας τον να τον βοηθήσει στη σύνθεση του έργου (στίχ. 54-68). Ο λογισμός απαντά (στίχ. 69-88) και μετά ο συγγραφέας εισάγει το κορμί του, με το οποίο ταυτίζεται πλέον (στίχ. 89-91 *Αμα το ακούσειν το κορμίν το πώς μου επιλογήθην./ εμούγκρισα, ενεστέναξα την τύχη μου ονειδίζω/ με καρδιακά στενάγματα και σχήματα βαρέα*) Ο Τελλαμπόρτα μετά αρχίζει την καταγραφή των συζητήσεων του σώματος και της ψυχής, φροντίζοντας πάντα να δηλώνει με μια δική του παρέμβαση ενός ή δύο στίχων, την εναλλαγή των συνομιλητών. Για την ζηλοφθονία όμως που αναφέρει στον πρόλογο (στίχ. 22) στον διάλογο σώματος ψυχής δεν γίνεται πουθενά λόγος. Η ψυχή αποδεικνύει τελικά την δική της προτεραιότητα, οπότε στους στίχ. 263-269 το σώμα αποδέχεται την υπεροχή της ψυχής με έναν τρόπο μάλλον βεβιασμένο. Στους στίχ. 263-265 το σώμα ευχαριστεί την ψυχή για τις ορθές συμβουλές της, και μετά, με πολύ απότομο τρόπο (στίχ. 266-269) δηλώνει πως σκέφτεται να γράψει κάτι για τη ζηλοφθονία (*τώρα δια την ζηλοφθονίαν πρέπει να γράψω οκάτι*), για την οποία έχει γίνει λόγος στον στίχ. 22. Πέφτει στο κρεβάτι και τότε εμφανίζεται μπροστά του η Αλήθεια, σαν πανέμορφο κορίτσι (στίχ. 275-279) της οποίας τον διάλογο μαζί του αρχίζει να καταγράφει. Ο Τελλαμπόρτα φαίνεται να ξεχνά την ταύτιση με το σώμα που είχε διαπιστωθεί στο πρώτο τμήμα του έργου. Η Αλήθεια για πρώτη φορά (τουλάχιστον στο σωζόμενο τμήμα του κειμένου) τον αποκαλεί Ξένο στον στίχ. 388. Πρόκειται ακόμη για μια ένδειξη της όχι απόλυτα ομαλής μετάβασης από τον διάλογο σώματος-ψυχής στον διάλογο Ξένου-Αλήθειας.

Χωρίς να μπορώ να το αποδείξω με ατράνταχτα επιχειρήματα, πιστεύω ότι οι στίχ. 263-272 αποτελούν ραφή του κειμένου: ο άτεχνος και βιαστικός τρόπος, με τον οποίο «ολοκληρώνεται» ο διάλογος ψυχής και σώματος, ο απότομος τρόπος με τον οποίο εισάγεται το θέμα της ζηλοφθονίας, αλλά και η έλλειψη ουσιαστικής απάντησης στο αρχικό ερώτημα του συγγραφέα

Παροασσός NZ (2021)

(γιατί ταλαιπωρείται το σώμα για τα σφάλματα της ψυχής, στίχ. 65-68) συνηγορούν υπέρ της άποψης αυτή. Οι στίχ. λοιπόν 54-265 ενδεχομένως αποτελούσαν ένα μικρό ανεξάρτητο ποίημα, που είχε γράψει αρχικά ο Τελλαμπόρτα στη φυλακή, για να δώσει έκφραση στα εναγώνια ερωτήματά του σχετικά με την αντίξοχη τύχη του. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο αποχαιρετισμός του σώματος στην ψυχή (στίχ. 263-265 *Ψυχή μου, μυριοευχαριστώ το ορθοσυμβούλευτόν σου./ αμέ το τέως παρακαλώ πολλά την ευγενειάν σου./ αν έχεις πίστιν εις Θεόν, μηδέν μου λησιμονήσεις*) αντιστοιχεί σχεδόν κατά λέξη προς τον αποχαιρετισμό του Ξένου προς την Αλήθεια στο τέλος του ποιήματος (στίχ. 3143-3144 *Αμέ το τέως, βασίλισσα, αφότις υπαγαίνεις./ του δούλου σου του ταπεινού μηδέν του λησιμονήσεις, και* στίχ. 3165-3166 *Εις τέλος μυριοευχαριστώ πολλά την ευγενειάν σου./ ότι καλά με δίδαξες εις τα ερωτήματά σου*). Ενδεχομένως, κατά συνέπεια, οι στίχ. 263-265 ήταν αρχικά η κατακλείδα του μικρού ποιήματος, την οποία επανέλαβε ο συγγραφέας με παραλλαγές στο τέλος του μεγάλου διαλόγου με την Αλήθεια. Άλλωστε δεν πρέπει να μας διαφεύγει από την προσοχή και κάτι άλλο: πουθενά στον διάλογο με την Αλήθεια δεν γίνεται αναφορά στον διάλογο με το σώμα που προηγήθηκε, εκτός αν υποθέσουμε ότι γινόταν κάποια αναφορά σε αυτόν στο χάσμα που υπάρχει στο χειρόγραφο μετά τον στίχ. 294. Όταν βέβαια τα δύο ανεξάρτητα αρχικά τμήματα ενώθηκαν, ο αποχαιρετισμός του συγγραφέα προς την Αλήθεια λειτουργούσε πλέον για τον αναγνώστη ως κατοπτρισμός του αρχικού αποχαιρετισμού του σώματος προς την ψυχή. Προφανώς τότε ο Τελλαμπόρτα πρόσθεσε τον πρόλογο των στίχ. 1-35. Ίσως η προσευχή στην Παναγία (στίχ. 36-53), με την οποία ο Τελλαμπόρτα παρακαλεί την παρθένο να φωτίσει τον λογισμό του (στίχ. 40), ήταν ο πρόλογος του αρχικού ποιήματος.

Δεν είμαι βέβαιος ότι η λύση που προτείνω στην δομική ανωμαλία της μετάβασης από το πρώτο στο δεύτερο τμήμα του ποιήματος του Τελλαμπόρτα είναι σωστή, ωστόσο, εξηγεί κάπως τα πράγματα.

7. Γλωσσικές ιδιαιτερότητες του κειμένου

Η παρουσία του τελικού -ν και η αναλογική επέκταση της προσθήκης του σε πολλές περιπτώσεις αποτελεί, σύμφωνα με τους συντάκτες της σύγχρονης Γραμματικής της μεσαιωνικής και πρώιμης νεοελληνικής δημόδους γλώσσας ένα από τα πιο σύνθετα ζητήματα της μεσαιωνικής

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

ελληνικής φωνολογίας³⁰. Στην έκδοση του κειμένου του Τελλαμπόρτα από τον Μανούσακα δεν καθίσταται όμως εμφανής η ύπαρξη του προβλήματος στο χειρόγραφο της μονής Παντοκράτορος που παραδίδει το έργο. Μόνο σε ένα σημείο αναφέρεται από τον Μανούσακα ο οβελισμός του -ν³¹, τον οποίο αποδέχεται ανεπιφύλακτα και ο Holton³². Πρέπει να προσφύγει κανείς στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης, για να αντιληφτεί με πόσο αυθαίρετο τρόπο προχώρησε στις επιλογές του ο εκδότης στο συγκεκριμένο ζήτημα: χωρίς καμιά αιτιολόγηση, ο Μανούσακας διέγραψε το παραδιδόμενο στο χειρόγραφο τελικό ν από ένα πλήθος λέξεων του κειμένου (όχι όμως όλων, βλ. π.χ. στίχ. 262 *ελάλειν*, στίχ. 2087 *εκράτειν*) Δίνω παρακάτω μια υποτυπώδη κατάταξη του φαινομένου της προσθήκης τελικού ν, όπως εμφανίζεται στο χειρόγραφο της μονής Παντοκράτορος. Παραλείπω φυσικά την παρουσία του (εφελκυστικού) ν στο τρίτο πρόσωπο πληθυντικού ενεστώτα της ενεργητικής φωνής και στο τρίτο ενικό παρατατικού και αορίστου της ενεργητικής φωνής των βαρύτονων ρημάτων πριν από σύμφωνα:

1. Στην κατάληξη ουδέτερων της τρίτης κλίσης, στίχ. 63 *Γράμμαιν* αντί της διόρθωσης *Γράμμα*, στίχ. 330 *φέμαν* αντί *φέμα*. Ο Μανούσακας φυσικά διατηρεί αυτούς τους τύπους. Πρβλ. όμως και στίχ. 1076 *μέγαν δίκαιον*.

2. Στο πρώτο ή τρίτο πρόσωπο του παρατατικού και του αορίστου της ενεργητικής φωνής, στίχ. 20, *ήπλωσαν* αντί της διόρθωσης *ήπλωσα* του Μανούσακα, στίχ. 166 *επήραν* αντί *επήρα*, στίχ. 376 *εγέμισαν* αντί *εγέμισα*, στίχ. 460 *εσυντήραν* αντί *εσυντήρα*, στίχ. 603 *έχασαν* αντί *εχάσα*, στίχ. 756 *ηγάπαν* αντί *ηγάπα* (το διατηρεί και ο Μανούσακας), στίχ. 969 *ηύρηκαν* αντί *ηύρηκα*, στίχ. 975 *εκατοίκαν*, στίχ. 1206 *εγεννηθήκαν*, στίχ. 1295 *εποχαιρετήσαν* αντί *εποχαιρετήσα*, στίχ. 1311 *είχαν* αντί *είχα*, στίχ. 1354 *έφεράν* αντί *έφερά*, στίχ. 1374 *ηύρηκαν*, στίχ. 2281 *ουδ' ενεντράνισαν* αντί *ουδ' ενεντράνισα*, στίχ. 2474 *ηγάπαν* αντί *ηγάπα*, στίχ. 2672, 3105 *ήκουσαν* αντί *ήκουσα*.

3. Στις αντωνυμίες στην αιτιατική του ουδετέρου, στίχ. 63, 2170, 2646, 2647, 2686, 2711, 2983 *τον* αντί *το*, στίχ. 941, 2314 (το διατηρεί εδώ και ο Μανούσακας), στίχ. 2980 *αυτόν* αντί *αυτό*, στίχ. 201, 788, 1319, 1342, 1347 *μεν* αντί *με*, στίχ. 2453 *σεν* αντί *σε*, στίχ. 1108, 2459

30. Holton (2019), 164.

31. Μανούσακας (1995), 11.

32. Holton 99.

Τούτον αντί Τούτο. Πρβλ. και στίχ. 231 τιν αγαθόν (το διατηρεί και ο Μανούσακας).

4. Στην οριστική ή υποτακτική τρίτου ενικού ενεστώτα (με αναλογική επίδραση του απαρεμφάτου, υποστηρίζουν, μάλλον όχι σωστά, οι συντάκτες της πρόσφατης Γραμματικής), στίχ. 65 *να πράττειν* αντί της διόρθωσης *να πράττει*, στίχ. 103-104 *κλωθογυρίζειν ... γυρίζειν* αντί *κλωθογυρίζει ... γυρίζει*, στίχ. 199 *ρίκτειν* αντί *ρίκτει*, στίχ. 256, 2589 *μεσιτεύσειν* αντί *μεσιτεύσει*, στίχ. 360 *ξημερώσειν* αντί *ξημερώσει*, στίχ. 437 *λάβειν* αντί *λάβει*, στίχ. 462 *σκίζειν* αντί *σκίξειν*, στίχ. 501 *να τον φιλήσειν* αντί *να τον φιλήσει*, στίχ. 685 *να λάβειν* αντί *να λάβει*, στίχ. 718 *δροσιίζειν* αντί *δροσιίζει*, στίχ. 777 *ποισειν* αντί *ποισει*, στίχ. 915 *οπόταν έλθειν* αντί *οπόταν έλθει*, στίχ. 988 *μεγαλαυχείν ... ψηλοφρονείν* αντί *μεγαλαυχεί ... ψηλοφρονεί*, στίχ. 1039 *εξοφλίζειν* αντί *εξοφλίζει*, στίχ. 1055 *συγκατεβαίνειν* αντί *συγκατεβαίνει*, στίχ. 1077 *βλέπειν* αντί *βλέπει*, στίχ. 1258 *φανείν*, στίχ. 1454-1455, *ιδείν* αντί *ιδεί*, στίχ. 1514 *γεννάιν* αντί *γεννά*, στίχ. 1617 *στραφείν* αντί *στραφεί*, στίχ. 1708 *θαφθείν* αντί *θαφθεί*, στίχ. 1723 *ακούειν* αντί *ακούει*, στίχ. 1729 *πίπτειν* αντί *πίπτει*, στίχ. 960, 1825, 1830, 1832 *πολεμάιν* αντί *πολεμά*, στίχ. 1844 *απομένειν* αντί *απομένει*, στίχ. 1865 *τυλίσσειν* αντί *τυλίσσει*, στίχ. 1899 *δίδειν* αντί *δίδει*, στίχ. 1996 *κράζειν* αντί *κράζει*, στίχ. 2001 *δειν* (ήδην το χφ.) αντί *δει*, στίχ. 2051 *χορταίνειν* αντί *χορταίνει*, στίχ. 2062 *σκοτώσειν* αντί *σκοτώσει*, στίχ. 2096 *ευρίσκειν* αντί *ευρίσκει*, στίχ. 2587 *λυτρώσειν* αντί *λυτρώσει*, στίχ. 2620 *συμβείν* αντί *συμβεί*, στίχ. 2735 *γινώσκειν* αντί *γινώσκει*, στίχ. 2738 *πασχίσειν* αντί *πασχίσει*, στίχ. 2808 *λείψειν* αντί *λείψει*, στίχ. 2892 *καταστραφείν* αντί *καταστραφεί*, στίχ. 2965 *γνωρίσειν* αντί *γνωρίσει*, στίχ. 3090 *παραλάβειν* αντί *παραλάβει*. Εδώ ανακύπτει ένα άλλο ζήτημα. Συχνά, όπως συνηθίζεται στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα, στο χειρόγραφο η κατάληξη *-ει* δεν αναγράφεται, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι σε πολλές περιπτώσεις αν ο συγγραφέας είχε γράψει *-ει* ή *-ειν*, βλ. π.χ. στίχ. 1557 *δω^σ*, στίχ. 1759 *πλερω^σ*, στίχ. 2540 *ποιη^σ*, στίχ. 2586 και 2644 *χαρη^σ*. Επίσης, σε πολύ λιγότερη έκταση, το φαινόμενο παρατηρείται και στο τρίτο πρόσωπο του παρατατικού, στίχ. 262 *ελάλειν*.

5. Στον ενικό ή πληθυντικό της ονομαστικής πολλών θηλυκών, ουσιαστικών ή μετοχών, ανεξάρτητα κλίσης, στίχ. 121 *κατηγορικήν* αντί *κατηγορική*, στίχ. 148 *ψυχήν* αντί *ψυχή*, στίχ. 667 *ρίζαν* αντί *ρίζα*, στίχ. 211 *ρερυπωμένην* αντί *ρερυπωμένη*, στίχ. 773 *Δυστυχίαν* αντί *Δυστυχία*, στίχ. 775 *αδικίαν* αντί *αδικία*, στίχ. 818 *δολερήν* αντί *δολερή*, στίχ. 868

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

σωφροσύνην αντί σωφροσύνη, στίχ. 910 αλήθειαν αντί αλήθεια, 1172 συκοφαντίαν αντί συκοφαντία, στίχ. 1309 τέλειαν αντί τέλεια, στίχ. 1330, 1352 χρείαν αντί χρεία, στίχ. 1568 εκείνην αντί εκείνη, στίχ. 1717 εξουσίαν αντί εξουσία, στίχ. 1776 σοφοτάτην αντί σοφοτάτη, στίχ. 1782 νηστείαν αντί νηστείαν, στίχ. 373, 1882 η μέραν αντί η μέρα, στίχ. 1967 γυναίκαν αντί γυναίκα, στίχ. 2075 απιστίαν αντί απιστία, στίχ. 2113 αυτήν αντί αυτή, στίχ. 2188 επιθυμίαν, στίχ. 2198 ή ταπεινοφροσύνην, στίχ. 2319 η στράταν αντί η στράτα, στίχ. 2345 η ελεημοσύνην αντί η ελεημοσύνη, στίχ. 2467 η φιλαργυρίαν αντί η φιλαργυρία, στίχ. 2589 μεσίτριαν αντί μεσίτρια, στίχ. 2809, 3155 καλοψυχίαν αντί καλοψυχία, στίχ. 2957, 3164 ευγενεστάτην αντί ευγενεστάτη, στίχ. 3005 οσφραινομένην αντί οσφραινομένη. Υπάρχουν και ορισμένες περιπτώσεις προσθήκης τελικού -ν στη δοτική, στίχ. 737 εν ταύτην αντί εν ταύτη, στίχ. 2192 συνεργίαν, ακόμη και στη γενική, στίχ. 606 Καμβύσους.

6. Στο πρώτο πρόσωπο ενικού ενεστώτα οριστικής και υποτακτικής, στίχ. 206 κοντύων (κοντύνουν το χφ.) αντί κοντύνω, στίχ. 302 διδάξων αντί διδάξω, στίχ. 473, 591, 996 βλέπων αντί βλέπω, στίχ. 926, 982, 1234, 1513 (αντί λέγουν), 2198, 2398, 2457, 2688, 2793, 2857, 3046 λέγων αντί λέγω, στίχ. 498 πολεμών αντί πολεμώ, στίχ. 1009 έχων αντί έχω, στίχ. 1025 κρίνων αντί κρίνω, στίχ. 1035 συγρουλίζων αντί συγρουλίζω, στίχ. 1058 κερδίσων (κερδίσον το χφ.) αντί κερδίσω, στίχ. 1139, 2297, 3157 δουλεύων αντί δουλεύω, στίχ. 1796 ελευθερώσων αντί ελευθερώσω, στίχ. 1869 πολεμών αντί πολεμώ, στίχ. 2009 θανατώσων αντί θανατώσω, στίχ. 2068 γράφων (γράφουν το χφ.) αντί γράφω, στίχ. 2165 μάθων αντί μάθω, στίχ. 2304 σώσων αντί σώσω, στίχ. 2536 ειπών αντί ειπώ, στίχ. 2642 επαινών αντί επαινώ, στίχ. 2644 παρεκαλών αντί παρεκαλώ, στίχ. 3124 ευρών ... ιδών αντί ευρώ ... ιδώ.

7. Στην ονομαστική και αιτιατική πληθυντικού ουδετέρων, στίχ. 113 πουλίαν αντί πουλία, στίχ. 250 πλούτην αντί πλούτη, στίχ. 1211 παιδίαν, 1899 πλούτην αντί πλούτη, στίχ. 298 σίδεραν αντί σίδερα, στίχ. 448 μακρέαν αντί μακρέα, στίχ. 1076 μέγαν αντί μέγα, στίχ. 1089, 2703 εξένιαν αντί εξένια, στίχ. 2900 σώματα, στίχ. 3036 τα ρητάν αντί τα ρητά.

8. Στο πρώτο πρόσωπο ενικού ενεστώτα ρημάτων στη μέση ή παθητική φωνή, στίχ. 274 στρέφομαιν αντί στρέφομαι, στίχ. 719, 843, 937 ορέγομαιν (ορέγομεν το χφ.) αντί ορέγομαι, στίχ. 1059 εφελούμαιν αντί εφελούμαι, στίχ. 1144 και 2170 θαυμάζομαιν αντί θαυμάζομαι, στίχ. 1290 απιλογούμαιν αντί απιλογούμαι, στίχ. 1330 εδηγούμαιν αντί δηγούμαι, στίχ. 1326 βαριούμαιν αντί βαριούμαι, στίχ. 3124 δύνομαιν αντί δύνομαι.

Παρασός NZ (2021)

9. Στο δεύτερο πρόσωπο της προστακτικής, στίχ. 338 Έπαρεν αντί Έπαρε, στίχ. 691 Σκόπησεν αντί Σκόπησε, στίχ. 1119 άκουσεν αντί άκουσε, στίχ. 1283 Χαιρέτησεν αντί Χαιρέτησε, 1359 Αφκράσσουν αντί Αφκράσου, στίχ. 1451 και 1756 ανάγνωσεν αντί ανάγνωσε, στίχ. 1668 έχεν αντί έχε, στίχ. 1916 Θαύμασεν και αντί Θαύμασε και, στίχ. 2100 διάγειρεν αντί διάγειρεν, στίχ. 1451, 2138 ανάγνωσεν αντί ανάγνωσε, στίχ. 2365 χάριζεν αντί χάριζε, στίχ. 2523 άκουσεν αντί άκουσε, στίχ. 2763 εγνώρισεν αντί εγνώρισε, στίχ. 2767 έλθειν αντί έλθει, στίχ. 2986 ζήτειν αντί ζήτηι, στίχ. 2988 φαντάζουεν αντί φαντάζου.

10. Σε σύνθετες λέξεις μεταξύ πρώτου και δεύτερου συνθετικού, στίχ. 860 όνπερ αντί όπερ, στίχ. 861 αγωντριαδίτην αντί αγιοτριαδίτην, ή ακόμη και σε μη σύνθετες πριν από την κατάληξη, στίχ. 1400 υβρίζανσί αντί υβρίζασιν, στίχ. 2372 ανιμένουνσι αντί ανιμένουσι ή και μέσα στη λέξη, ίσως στίχ. 1482 ηνδονήν (συνδονήν το χφ) αντί ηδονήν, στίχ. 2849 Ανζιαζός αντί Ναζιανζός, πρβλ. και στίχ. 385, 515 συγχοφαντίαν (αντί συκοφαντία), στίχ. 2 δολοσυγχοφαντίαν. Σημειώνω εδώ και τον τύπο του στίχ. 2042 ο άνδραν αντί ο άνδρας.

11. Στο άρθρο του ουδετέρου, στίχ. 1276 τον λαμπρόν Κουμούνιν, στίχ. 1384 τον δίκαιον, στίχ. 1547 τον δημιούργημάν του.

12. Στον πληθυντικό ονομαστικής αρσενικών της δεύτερης κλίσης ή μετοχών, στίχ. 30 φρονίμοιν, στίχ. 458 πραγματευθαίν, στίχ. 701 ετούτοι, στίχ. 952 τοιούτοι, στίχ. 1135 εκείνοι (εκείνην το χφ.) αντί εκείνοι, στίχ. 1371 πειρασμοίν αντί πειρασμοί, στίχ. 1888 απολεσμένοι αντί απολεσμένοι, στίχ. 2091 υπουργοίν αντί υπουργοί, στίχ. 2370 αυτοίν αντί αυτοί.

13. Σε επιρρήματα, στίχ. 318 αμέριμναν, στίχ. 334 απάνων, στίχ. 1923 ετότεν αντί ετότε, στίχ. 2523 πάλεν αντί πάλε.

Υπάρχουν βέβαια ορισμένες αντενδείξεις που ίσως θα συνηγορούσαν υπέρ της γενικής και χωρίς εξαιρέσεις απάλειψης του τελικού -ν: σε μερικές περιπτώσεις η παρουσία του διαταράσσει το μέτρο, ενώ ο οβελισμός του το αποκαθιστά πλήρως, βλ. π.χ. στίχ. 815 όπου το χφ. παραδίδει και αγάπη τέλειαν ουκ ήτον, όπου ο εκδότης δικαιολογημένα γράφει τέλεια, προκειμένου να υπάρξει η απαιτούμενη συνίζηση. Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις, βλ. π.χ. στίχ. 1000, 2343, και 2700 όπου ο εκδότης γράφει πάλι αντί για το παραδομένο πάλιν, στίχ. 2007, όπου ο Μανούσακας γράφει είχα αντί για το παραδομένο είχαν, στίχ. 2153, όπου ο Μανούσακας διορθώνει σε ύστερα το ύστεραν του χειρογράφου, στίχ. 2319, όπου ο Μανούσακας γράφει ετούτη αντί

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

ετούτην, στίχ. 2555, όπου ο Μανούσακας γράφει φωνιάζει αντί φωνιάζιν. Δεν επαρκούν όμως, κατά τη γνώμη μου, οι αντενδείξεις αυτές, για να προβούμε σε μια τόσο ριζική προσαρμογή του παραδομένου κειμένου στα δικά μας δεδομένα, εφόσον δεν έχουμε καμιά εγγύηση ότι αυτοί οι τύποι δεν προέρχονται από το χέρι του ίδιου του συγγραφέα. Η προσθήκη του τελικού -ν είναι φαινόμενο μαρτυρημένο από αρκετά παλιά σε πολλές περιοχές, αν και όχι στην Κρήτη, οπότε είναι προτιμότερο να μείνει κανείς πιστός στα δεδομένα του χειρογράφου, έστω κι αν η μορφή του κειμένου μιας μελλοντικής έκδοσης θα φανεί σίγουρα ασυνήθης ή και αποκρουστική στους σύγχρονους αναγνώστες.

8. Η μετρική του κειμένου

Το ερώτημα αυτό μας φέρνει στο ζήτημα των υπομετρικών (ή των, κάπως λιγότερων, υπέρμετρων) στίχων που υπάρχουν στο χειρόγραφο. Μπορούν τέτοιοι στίχοι να προέρχονται από το χέρι του Τελλαμπόρτα; Ο Holton έχει εγείρει ενστάσεις, εν μέρει δικαιολογημένες κατά την άποψή μου, για την πρακτική του Μανούσακα να διορθώνει τους ελαττωματικούς από μετρική άποψη στίχους του κειμένου μας³³. Ας εξετάσουμε λίγο λεπτομερέστερα πώς έχουν τα πράγματα, για να δούμε αν οι ενστάσεις αυτές δικαιολογούνται και σε ποιο βαθμό.

Οι περισσότεροι ανώμαλοι μετρικά στίχοι είναι υπομετρικοί. Ένας αριθμός από αυτούς τους στίχους χωλαίνει και νοηματικά, οπότε, κι αν ακόμη υποθέσει κανείς ότι θα ήταν ανεκτή η έλλειψη μιας ή δύο συλλαβών από μετρική άποψη λόγω αδεξιότητας του συγγραφέα, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η προσθήκη συλλαβών επιβάλλεται από το νόημα. Παραθέτω ορισμένους στίχους, στους οποίους συνδυάζεται η ύπαρξη μετρικού με την παρουσία νοηματικού προβλήματος: στίχ. 34 (μη <με> κακίσειτε), 136 (εκείνος <οπού σ'> έπλασεν), 429 (<ας πούμεν του> ότι εφάγαν τον <τα> άγρια θηρία), 844 (και <δεν> βαριέσαι), 993 (ως <ουκ> άξιος), 1612 (τον κάματον <και> το νοικοκυράτον), 1712 (το τόσον το <κακόν σου>), 1826 (<να ποιήσει> το ορίσεις), 2179 (εκ σατανικής και <κακής> ενεργείας), 2387 (τον <Θεόν> επόικες φίλον), 2435 (<διατί λαλείς> το δίκαιον), 2931 (αλλά <ουδέ> δαιμονιάρης). Ορισμένοι υπομετρικοί στίχοι επιβάλλεται μάλλον να διορθωθούν με βάση το κείμενο που υπόκειται ως πηγή στο συγκεκριμένο χωρίο, βλ.

33. Holton 99.

Παρασσός NZ (2021)

π.χ. στίχ. 194 (αλλ' ὡσπερ <ίππος> ταινιστής, το χωρίο διορθώνεται από τον Μανούσακα με βάση τη Διόπτρα). Υπάρχουν βέβαια αρκετοί στίχοι που διορθώνονται από τον Μανούσακα με προσθήκη συλλαβής, ενώ, αν διαβαστεί μια λέξη του κειμένου χωρίς συνίζηση, η προτεινόμενη διόρθωση καθίσταται περιττή, βλ. π.χ. στίχ. 906 (αρετήν ακεραϊαν αντί <την> αρετήν ακέραϊαν), 1046 (ουδέν καταπιάνει αντί ουδέν <τα> καταπιάνει. Το ίδιο ισχύει για τον στίχ. 949 (να λογούνται αφέντες αντί <και> να λογούνται αφέντες).

Οι υπέρμετροι στίχοι, κάπως λιγότεροι από τους υπομετρικούς, δημιουργούν, ωστόσο, μεγαλύτερο προβληματισμό στον εκδότη. Ο οβελισμός περιττών λέξεων είναι δυσχερέστερος, διότι είναι πιο δύσκολο να εξηγηθεί η εμφάνισή τους, εφόσον δεν προέρχονται από το χέρι του συγγραφέα. Η διόρθωση ορισμένων από αυτούς επιτυγχάνεται εύκολα με τον οβελισμό μιας μικρής λέξης ή μιας συλλαβής, οπότε η αποκατάσταση που προτείνει ο Μανούσακας έχει πολλές πιθανότητες να είναι δικαιολογημένη, βλ., π.χ., στίχ. 12 (πόννοι αντί πονηρά), 21 (ετρύφουν αντί ετρέφουμου), 574 (εσύρνασιν αντί εσηκόνασιν, που όμως θα μπορούσε στην προφορική εκφορά να ακουστεί ως εσκώνασιν) 1122 (μετρείτε αντί μετριτεθήσασθαι), 1168 (πλουταίνουν αντί πλουταίνουσι, αν και δεν μπορεί κανείς να είναι βέβαιος ότι το πλουταίνουσι σε προφορική εκφορά δεν διαβαζόταν ως πλουταίνουν), 1219 (νικιάρην αντί νικυριάρην), 1762 (δολομηχανήματα αντί δολερά μηχανήματα), 1872 (ανυπόμονον αντί ανεπίμονον με, αν και ο τύπος ανεπίμονον εδώ πρέπει μάλλον να διατηρηθεί), 1889 (εβγαίνουν αντί εβγαίνουσιν), 1915 (καταφρονείς αντί καταφρονέσις), 2534 (κληρονομήσουν αντί κληρονομήσουσιν). Υπάρχουν όμως στίχοι περισσότερο προβληματικοί. Στον στίχ. 34 ο Μανούσακας αντί για το υπέρμετρο μηδέ με αφήκετε λέγω διορθώνει μηδέ μεμφθείτε. Πιστεύω ότι θα ήταν πιο κοντά στα δεδομένα του χειρογράφου η διόρθωση μηδέ με αφείτε, όμως δεν είναι βέβαιο ότι το χωρίο πρέπει απαραίτητα να διορθωθεί.

Υπάρχουν επίσης αρκετές περιπτώσεις, όπου η προφορική εκφορά μπορεί να εξομαλύνει την ανωμαλία που προκύπτει από την υπέρμετρη γραφή του κώδικα. Για παράδειγμα, το εις την του στίχ. 2416 δεν είναι ανάγκη να διορθωθεί σε στην, ούτε το εικονίσματα του στίχ. 1958 σε εικόνισμα, εφόσον η λέξη μπορεί να διαβαστεί ως κονίσματα. Το ίδιο ισχύει πιθανόν για το υπέρμετρο πεντήκοντα των στίχ. 2265 και 2267, του οποίου η προφορική εκφορά οπωσδήποτε ήταν πενήντα. Είναι αυτονόητο ότι ο συγγραφέας αλλιώς έγραφε κι αλλιώς πρόφερε. Τέτοιες

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

είναι οι περιπτώσεις των στίχ. 99, 120, 139, 159, 314, 347, 433, 572, 655, 714, 1272, 1357, 1855, 1955, 1963, 2001, 2416, 3124. Δεν είναι φυσικά όλες αυτές οι περιπτώσεις βέβαιες, ορισμένες προφορικές εκφορές είναι εντελώς υποθετικές (π.χ. *’πακοή, φλακές*). Στον στίχ. 234 το υπέρμετρο *αμαρτάνοντας* μπορεί να γίνει ανεκτό, αν λάβουμε υπόψη ότι ίδιος τύπος υπάρχει και στην πηγή του Τελλαμπόρτα, τη Διόπτρα του Φίλιππου του Μονότροπου. Σε άλλες περιπτώσεις, με την απαλοιφή ενός μόνο γράμματος γίνεται επιτρεπτή η συνίζηση εκείνη, που καθιστά ομαλό μετρικά τον στίχο, οπότε η διόρθωση του Μανούσακα καθίσταται περιττή, βλ. π.χ. στίχ. 395 (*είπειν*) ο άνθρωπος αντί *είπεν* {ο} άνθρωπος που προτείνει ο Μανούσακας), 494 (*μία(ν)* ημέρα αντί *μιαν μέρα* που προτείνει ο Μανούσακας), 1194 (*κατά λεπτό(ν)* ορέγομαι να το μάθω αντί *κατά λεπτόν ορέγομαι να {το} μάθω* που προτείνει ο Μανούσακας), 2371 (*ου σπέρνουσι, ου θερίζουσιν* αντί *ου σπέρνουν ου θερίζουσι* που προτείνει ο Μανούσακας, 2545 (*Πάλε αυτό ο Χριστός* με διαδοχικές συνιζήσεις, αντί *Πάλε {αυτό} ο Χριστός* που προτείνει ο Μανούσακας), 2550 (*εις την οργή οπού ’ναι* με διαδοχικές συνιζήσεις αντί *εις την οργήν οπού ’ν’* που προτείνει ο Μανούσακας), 2753 (*των ουρανών αι δυνάμεις* αντί *{των} ουρανών αι δυνάμεις* που προτείνει ο Μανούσακας). Δεν είναι φυσικά βέβαιο ότι η απαλοιφή του γράμματος (συνήθως του τελικού -ν) εκφράζει πάντα τη βούληση του Τελλαμπόρτα, ο οποίος μπορεί να είχε γράψει στο κείμενό του το γράμμα που οβελίζεται στην έκδοση, υπολογίζοντας ότι σε προφορική εκφορά δεν θα ακουστεί.

Ο Μανούσακας αρκετές φορές διορθώνει τον τονισμό του χειρογράφου, πράγμα όχι απαραίτητο κατά την άποψή μου, εφόσον η προφορική εκφορά αποκαθιστούσε οπωσδήποτε τη φαινομενική δυσκολία, που δημιουργούσε η γραφή. Έτσι, π.χ., νομίζω ότι πρέπει να διατηρηθούν οι τύποι, στίχ. 1 *Οποίος* αντί *Όποιος*, στίχ. 20 και 529 *επίασα* αντί *επιάσα*, στίχ. 136 *ψυχοπαρηγορία* αντί *ψυχοπαρηγοριά*, στίχ. 264, στίχ. 541 *προνοίες* αντί *πρόνοιες* 765 *ευγενία(ν)* σου αντί *ευγενιά σου*, στίχ. 1680 *έδωκεν* αντί *εδώκεν*, στίχ. 2020 *έταξες* αντί *ετάξες*, στίχ. 2066 *να ειπεί* αντί *να είπει*, στίχ. 2142 *ποιές* αντί *ποιές*, στίχ. 2552 *καρδίες* αντί *καρδιές* στίχ. 3095 *έδωκεν* αντί *εδώκεν*.

Με την ομαλοποίηση της μετρικής μορφής του κειμένου, όπου αυτή είναι εφικτή, στην οποία προβαίνει ο Μανούσακας, δεν μένει σχεδόν κανένα περιθώριο για ύπαρξη μετρικών προβλημάτων που οφείλονται ενδεχομένως σε αδεξιότητα ή απροσεξία του συγγραφέα. Αυτό είναι ένα ζήτημα που δεν μπορεί να λυθεί και ισχύει και για άλλα κείμενα της

Παρασός ΝΖ' (2021)

δημώδους μεσαιωνικής γραμματείας. Κανείς δεν μπορεί να διακρίνει με σαφήνεια τα όρια μεταξύ λάθους της χειρόγραφης παράδοσης και «λάθους» του συγγραφέα. Πάντως το γεγονός ότι το κείμενο του Τελλαμπόρτα παραδίδεται από ένα τόσο κακό χειρόγραφο, γεμάτο λάθη και παρανοήσεις κάθε είδους, επιτρέπει να ελπίζουμε ότι η εξομάλυνση των μετρικών προβλημάτων, στην οποία προέβη ο Μανούσακας, δεν έγινε σε όλες τις περιπτώσεις ερήμην της βούλησης του Τελλαμπόρτα. Όμως ασφάλεια για το ζήτημα αυτό δεν μπορεί να υπάρξει. Σίγουρα ο Μανούσακας, προχώρησε σε αρκετά σημεία περισσότερο από όσο ήταν θεμιτό στη διόρθωση του μέτρου, ξαναγράφοντας το κείμενο

9. Συζήτηση μεμονωμένων χωρίων

Προχωρούμε τώρα στην εξέταση ορισμένων προβληματικών χωρίων του κειμένου:

33-34 *Τώρα, αν ευρείτε τίποτε εις την διήγησίν μου/ σφάλμα, <μη> με κακίσητε, μηδὲ μεμφθείτε, λέγω. Το χφ. έχει σφάλ^μ με κακίσιται, μηδέμε αφήκεται λέγω. Προτείνω να γραφτεί: σφάλμα<τα>, μη κακώσητε, μηδέ με αφείτε, λέγω. Το μηδὲ με αφήκετε φαίνεται να είναι παράκληση του συγγραφέα προς τους αναγνώστες να μην παρατήσουν το βιβλίο, απογοητευμένοι από την αμάθειά του. Μπορεί βέβαια να δεχτούμε ότι ο στίχος έχει μείνει υπέρμετρος εξαιτίας αδεξιότητας ή απροσεξίας του συγγραφέα, οπότε μπορούμε να γράψουμε σφάλμα μη κακώσητε, μηδέ με αφήκετε λέγω. Αν πρέπει να προκρίνουμε μετρική ομαλοποίηση (πράγμα όχι βέβαιο), μπορούμε να γράψουμε σφάλμα, μη με κακώσητε, μηδέ με αφείτε, λέγω.*

52. Δεν θεωρώ αναγκαία τη διόρθωση του παραδομένου υποκινήσω σε αποκινήσω.

56-60 *Να γράψω θέλων στιχερόν, να ποίσω καταλόγιν./νά `ναι παραπονετικόν, να μοιάζει μοιρολόγιν./ να το φωνιάζω, να το ειπώ και να το μάθει ο κόσμος./ πως κάθομαι εις την φυλακήν απέσω κλειδωμένος/ τρίμηνον, δίχως αφορμήν και διχωστά να πταίσω. Το πως είναι διόρθωση του εκδότη από το παρά να του χφ. Παρόλο που η γραφή του χφ. δημιουργεί μετρικές δυσκολίες, νομίζω πως μπορεί να διατηρηθεί αν γράψουμε: παρά να κάθομαι εις {την} φυλακήν απέσω κλειδωμένος. Είναι προτιμότερο για τον συγγραφέα να ασχοληθεί με το γράψιμο των περιπετειών του παρά να κάθεται αργός στη φυλακή. Η λέξη φυλακήν μπορεί σε προφορι-*

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

κή εκφορά να ακουστεί ως φλακήν. Παρόμοιο τύπο αποκαθιστά ο Μανούσακας στον στίχ. 1272.

71-80 Ο πόνος σου ο αβάστακτος και η περισσή πικρία/ έθλιψεν, ετσιγάρισεν και καταφλόγισέν με./ ξένον με εποίικεν από σέ και περπατώ θλιμμένους/ εις τα λαγκάδια, εις τα βουνά, απάνου εις τα άγρια όρη./ όπ' ου νερόν ουδέ δενδρόν, αλλά ουδέ χλωρασία./ αλλά ουδέ βρύση ευρίσκεται, ουδέ χλωρόν βοτάνι./ αμέ είναι τόποι δύσβατοι, είναι εγκρεμνοί μεγάλοι./ εκείνα (χφ) ευρίσκω και περνώ, εκείνα (χφ) περιτρέχω./ εκεί έχω εις νουν ο ταπεινός να πέσω ν' αποθάνω/ δι[α] την πολλήν την αδικίαν, τήν έλαβες αδίκως. Πιστεύω ότι το εκείνα του χειρογράφου και στις δύο περιπτώσεις του στίχ. 78 είναι καλύτερα να διαβαστεί ως εκεί να.

118. Διατηρώ τον τονισμό του χφ. κλουβία αντί της διόρθωσης κλουβιά του Μανούσακα.

234. Δεν υιοθετώ τη διόρθωση αμαρτόντας και προτιμώ να κρατήσω το υπέρμετρο αμαρτάνοντας που υπάρχει και στη Διόπτρα, το πρότυπο του Τελλαμπόρτα.

242. απέμεινεν: υπέμεινεν έχει το χφ., το οποίο μπορεί να διορθωθεί σε ηπέμεινεν. Το ίδιο ακριβώς ρήμα παραδίδεται και στον στίχ. 246 και πάλι διορθώνεται από τον Μανούσακα.

304. Οπόταν ο πρωτάγγελος, ο μέγας Εωσφόρος./ εξέπεσεν εξ ουρανού, δεν ήτον μοναχός του./ αμέ είχεν και άλλους περισσούς αγγέλους μετά αυτόν, Το Οπόταν είναι διόρθωση του εκδότη από όπου των χφ. Μήπως μπορεί να γραφεί οπού 'τον (=ήτον);

311-312. Άλλος του ψεύδους έγινεν, άλλος επιορκίας./ και ζήλου τε και φθόνου τε και της περηφανίας. Οι διορθώσεις είναι του Μανούσακα, το χφ. παραδίνει τὸ ψεύδος ἔλαβεν ... ἐπιορκίαν. Δεν νομίζω ότι χρειάζεται να διορθωθεί σε του ψεύδους έγινεν ... επιορκίας, έστω κι αν αυτό συντακτικά συνάπτεται καλύτερα με όσα ακολουθούν. Άλλωστε ο επόμενος στίχ. (311), ο οποίος στο χφ. παραδίνεται και ζηλούτε και φθονείται και τοίς περηφανίας, μπορεί να διορθωθεί σε: και ζήλους τε και φθόνους (ή ενδεχομένως φθόνη, αιτιατική πληθυντικού του ουσιαστικού το φθόνος) τε και τας περηφανίας, οπότε και οι αιτιατικές αυτές θα εξαρτώνται από το έλαβεν. Ο συγγραφέας μπορεί όντως να πήρε από τη Διόπτρα τον στίχ. 311 (η έκδοση της Διόπτρας, στην οποία παραπέμπει ο Μανούσακας, έχει: τοῦ ζήλου και τοῦ φθόνου τε τῆς ὑπερηφανίας), όμως φρόντισε να τον εντάξει σε άλλη συντακτική αλληλουχία.

316. Το χφ. δεν έχει λοιδορους, αλλά λοιδορούς.

Παρασός NZ (2021)

366. δένδρη: Το δένδροι του χφ. μπορεί να διορθωθεί και δένδρα.

481. επροσούφανεν: έπροσούφερεν (όχι έπροσούφενεν, όπως δηλώνεται στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης Μανούσακα) το χφ. Καλύτερα επροσήφερεν.

515-516 Ήκουσες τώρα τί κακόν είναι η συγχοφαντίαν./ αφκράστηκες τα έργ[α] της, της +απορηκιομένοις+. Το άπορηκιομένοις του κώδικα τυπώνεται στην έκδοση Μανούσακα ως cux. Η διόρθωση απορρικτισμένης που προτείνω σημαίνει ενδεχομένως την άθλια και άσχημη, σαν έμβρου που αποβλήθηκε.

523. διότι σε βλέπω πρόθυμη: διότι σε βλέπ(εις) (βραχυγραφία) πρόθυμη χφ. Μήπως: διότι 'σαι, βλέπω, πρόθυμη;

566. πλ[έο]ν. Νομίζω ότι είναι προτιμότερο να συμπληρώσουμε πλ[η]ν.

587. το πώς τα κάτω απανω υπάν, πάλιν τα απάνου κάτω Μανούσακας: τὸ πῶς τὸ κάτω ἀπάνω ἤπᾶν, πάλιν τὸ ἀπάνου κάτω χφ. Καλύτερα: το πώς το κάτω απάνω υπά[ν], πάλιν το απάνου κάτω.

590. μετά τιμής <και> αξίας. Η προσθήκη του και δεν απαραίτητη, αν το αξίας εκληφτεί ως επίθετο.

622. Ήκουσε πώς οι βασιλείς έχασαν βασιλείας. Το χφ. έχει πᾶσα βασιλείς, προτείνω πόσας βασιλείς.

668. αμέ το τέως να σε το ειπώ: καί τότε ὡς νὰ σὲ τὸυπῶ χφ. Μήπως πρέπει να γραφτεί: καί <τού>το τέως να σε το ειπώ;

685. Ποτέ ουκ αν δυνηθή τινάς την βασιλείαν να λάβει. Στο χφ. διαβάζω: τότε οὐκ ἐ[δυνή]θη τινας τ]ήν βασιλείαν νὰ λάβειν και διορθώνω: Ποτέ ουκ εδυνήθη τινάς την βασιλείαν να λάβειν.

690. δοκιμήν διορθώνει ο Μανούσακας, δώκιμον έχει το χφ. Προτιμώ δόκιμον.

691-692 Σκόπησεν πώς επόμεινεν εκείνος ο προφήτης/ ο Ησαΐας προκριθείς (αποκριφοίς χφ) εκείνον να πριονίσουν. Το προκριθείς του Μανούσακα δεν ικανοποιεί. Προτείνω τη διόρθωση από κορφής. Ο Ησαΐας πριονίστηκε από την κορυφή, το κεφάλι του δηλαδή, μέχρι κάτω.

739. Άκουσον: ἤκουσαν χφ. Προτιμώ τύπο προστακτικής Ήκουσον.

753. [Π]ιστεύω: Όμως στο χφ. διαβάζεται καθαρά Σὲ λέγω.

768. και μη με το απιστήσεις: Το χφ. έχει και μη μετώπιθεις. Μήπως και μη με το απιθ<ήσ>εις ἢ και μη με το απίσθεις (δηλαδή: και μη με το απιστείς);

772. σπλάγγνος. Η γραφή σπλάγγνον του χφ. μπορεί να διατηρηθεί.

779. φλυαρήματα: Το χφ. έχει φλύαρχέματα που μπορεί να διατηρηθεί.

789-791 υπέρπυρα μου επήρασι πολλά, μα την αλήθειαν./ μοίραν

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

επήρε η αφεντία και μοίρα πάλι εδώκαν/ του νοθογέννητου παιδιού. Έδε παραδικία. Το επήρην η αφεντία είναι διόρθωση του Μανούσακα, το χφ. έχει επήραν ή αφεντίες, που το διατηρώ, λόγω και του πληθυντικού εδώκαν που ακολουθεί..

797-801. Και ωσάν επιλογήθηκα απάνω εις το παλάτιν/ και ωσάν εδημηγόρησεν ο φύλακας του νόμου/ και λόγους κατηγορικούς ήφε-
ρεν προς εμέναν./ η αγάπη ουδέν εφάνη εκεί ποτέ κοντά μου. Το ήφεραν είναι διόρθωση του Μανούσακα. Προτιμώ τη διόρθωση ήφερεν (ενν. ο δικαστής).

885-888. Τί πράγμα τιμιώτερον υπάρχει της σοφίας;/ Ουκ είναι τιμιώτερον, άνθρωπε, πίστεψέ το./ ή τί, καλέ, υψηλότερον πάλε θεολογίας;/ μηδέν υπάρχει σήμεραν εδώ εις τον κό[σι]μον τ[ούτ]ον. Το χφ. έχει ότι καλέ, που μπορεί ίσως να διατηρηθεί: διότι τίποτε υψηλότερο από τη θεολογία δεν υπάρχει. Προτιμότερο όμως είναι να γραφτεί: ούτε καλέ. Πάντως και στις δυο περιπτώσεις το ερωτηματικό στο τέλος του στίχ. 887 πρέπει να απαλειφτεί.

889 [Αλλ'αν: Μήπως [Αν ε]ν;

897-901 Και φέρνω σε παράδειγμα και καλογοροίκησέ το./ Έπαρ' τα δένδρη, τα φυτά, όντεν αρχήν αθούσιν (όντεν ναρχούν αθούσιν χφ),/ να είναι τα φύλλα των μικρά, τότε ο καρπός να δένει./ και έλθει χαλάζι ή άνεμος, λίβας ή μεσημβρίας./ ή σκούληκας από την γην ή κεραυνού φανέντος, / εσβήνει αυτά και φθείρει τα και απρόκοπα απομένουν/ ταύτα, εις την γην πέμπτει ο καρπός, μαραίνονται τα φύλλα. Ο συγγραφέας στο παραπάνω απόσπασμα συγκρίνει τη φιλοσοφία που συνδυάζεται με αρετή, με λουλούδι. Η διόρθωση που προτείνω όντεν αρχού (ή αρχούν) ν'αθούσιν νομίζω πως ανταποκρίνεται πιστότερα σε ό,τι παραδίδει το χειρόγραφο σε σχέση με τη διόρθωση που πρότεινε ο εκδότης.

906. αν ουδέν έχει μετ[']α[υτήν <την> αρετήν ακέρ[αι]αν. Η προσθήκη δεν είναι απαραίτητη, αν διαβάσουμε ακεραϊάν (χφ.: άκερ[έ]αν).

1000. να σε το ειπώ και πάλι[ν] εσύ, κερά, ίσασέ το, αν θέλεις. Το κερά πρέπει να οβελιστεί, υπάρχει και στον προηγούμενο στίχ. Το χφ. έχει σάν, όχι αν.

1075. παύει τα κολακέματα. Το χφ. έχει βάνει, προτείνω β<γ>άνει.

1125-1129. Πάλι[ν] έχουν άλλην αμαρτίαν οι δολεροί κριτάδες./ ότι τον Θεόν καταφρονούν, όντεν {αυτή} αδίκως κρίνουν./ τον όρκον παρεχβαίνουσιν, μόνο ως δια τα δώρα./ πάλιν τον δίκαιον αδικού[ύ]ν, να επαίρουν το εδικόν του./ και εγδύνουσιν τον δίκαιον, τον άδικον να εντύνουν. Μήπως τον δίκαιον <ν'> αδικούν;

Παρονασσός NZ' (2021)

1342. βάνουν με: βάνουμεν χφ. Προτιμώ βάνου μεν (με με προσθήκη τελικού -ν), πρβλ. και 1345 εγδύνουμεν, το οποίο πρέπει ίσως να μεταγραφτεί ως εγδύνου μεν.

1385. το δίκαιον: Το χφ. έχει τὸν δίκαιον. Ἄραγε ο Τελλαμπόρτα εννοεί τον δίκαιο άνθρωπο, ή το δίκαιο, την δικαιοσύνη ως έννοια (με προσθήκη τελικού -ν στο άρθρο);

1398-1400. Αμέ αν ηξεύραν γράμματα και αν είχαν αναγνώσει/ τον Ιωάννην τον χρυσόν την γλώσσαν και το στόμαν./ ουδέν σε καταδίκασαν, αλλά ουδέ υβρίζασί σε. Το χφ. παραδίνει ανύξευραν. Προτιμώ τη διόρθωση αν ήξευραν. Επίσης αντι και αν είχαν, το χφ. έχει καινα ήχαν. Προτιμώ: και να είχαν ... σ' εκαταδίκασαν.

1487-1489. Τα κάλλη της της δίγνωμης μηχανική παγίδα/ είναι, να πιάνει την ψυχήν του ανθρώπου, να την δένει/ δεσμόν, σε λέγω, δυνατόν και δύσκολα να λύεται. Αντί είναι να το χφ. έχει αν εν. Πρέπει μάλλον να διατηρηθεί, βλ. και στίχ. 1392 (η απόδοση της υποθετικής πρότασης είναι το να την δένει, στίχ. 1488). Στο τέλος του στίχ. 1487 πρέπει να μπει σημείο στίξης.

1490-1491 Να' ναι δεμένος ως τον βουν οπού τον μακελλεύουν (μακελλεύειν χφ)/ θέλει αν ου θέλει καρτερεί δια να τον αποκτείνουν (ἀποκτείνη χφ). Προτείνω τη διόρθωση οπού τον μακελλεύειν ... αποκτείνει. Το νόημα: να είναι δεμένος σαν το βόδι, το οποίο, είτε θέλει είτε δεν θέλει, περιμένει αυτόν που θα το σφάζει, για να το σκοτώσει.

1511. πονηρός: Το χφ. έχει πονηροίς, μπορούμε να γράψουμε και πονηράς.

1539. η έσμιξις να γίνεται: ή έσμιξις ναγήνουνται χφ. Μήπως οι έσμιξις να γίνονται;

1569. μία σάρκα, λέγω, να γενούν. Όμως το χφ. έχει γνωστούν. Προτιμότερο είναι να γραφτεί γνωστούν (να γίνουν γνωστοί ως σάρξ μία).

1609. με<τά> ταύτα. Η γραφή του χφ. μεταύτα μπορεί να διορθωθεί σε μετ' αυτά.

1646-1650 Λιθάρι είναι ατίμητον η ευγενική γυναίκα/ και λιχνιτάριν καθαρόν, το ισπίτιν σου να φέγγει./ ως φέγγει, μάθε, ο αυγερινός και ο ήλιος την ημέραν./ Τέτοιαν αν έχεις, άνθρωπε, μηδέν την αχαμνίζεις./ τα ορέγεται τα επεθυμά, τα θέλει να πλερώνει. Ίσως στον στίχ. 1650 μπορούμε να γράψουμε τα ορέγεται να επεθυμά.

1658. καρβούνιν έχε, κάτεχε: Μήπως καρβούνιν έχεις, άτυχε; Η διόρθωση από παλαιογραφική άποψη δικαιολογείται.

1687-1688. Πολλά επαινάς, αφέντρια μου, των γυναικών το γέ-

Λινάρδου Τελλαμπόρτα

νος./ Τί μας δοξάζεις την γυνήν ώσπερ το λυχνιάριν. Το Τιμάς του χφ. δεν χρειάζεται διόρθωση (ρήμα ενεστώτα, β πρόσωπο ενικού, οριστική).

1692-1695. Ο Άλμπε, λέγω, ο βασιλεύς, ρήγας Αλαμανίας./ είχαν υιόν πανέμορφον, πανώριον παλληκάριν/ και έγινε χρόνων είκοσιν και έδωκέν τον γυναίκαν/ βασιλεοπούλα θαυμαστή, ομορφότατην κόρην. Αντί χρόνων είκοσιν το χφ. έχει γυναίκτησεν. Μήπως μήπως πρέπει να γραφτεί συνοίκεσιν (=συνοικέσιον);

1857. πιάσε, πια το: Το χφ. έχει πιάσε το, πύε το (το πρώτο το προστέθηκε εκ των υστέρων). Επομένως καλύτερα: πιάσε το, πία το.

1906. άκουσε: ήκουσες χφ. Προτιμώ Ήκουσε (τύπος προστακτικής που υπάρχει κι αλλού στο κείμενο).

2156. Πολλές ειν' και αρίφνητες, δια τούτο ουδέν τα γράφω. Μήπως τα<ς>;

2337. και θέλεις εύρει θησαυρόν στον ουρανόν απάνω». Αντί θησαυρόν το χφ. έχει αφορμήν. Μήπως αμοιβήν;

2352. ότι, αν το ποίσεις, άνθρωπε, σ' αυτόν μισθόν ουκ έχει. Μήπως έχεις;

2479. Ακούσετε. Προτιμώ το Ηκούσετε του χφ.

2497. Ακούσατε. Δεν χρειάζεται να διορθωθεί η γραφή Ηκούσατε του χφ.

2499. Οι τυραννούντες, μάθε το, και οι καταπονούντες. Το χφ. μάθεται. Ίσως μάθετε.

2563. Ακούσετε. Προτιμώ το ηκούσετε του χφ.

2588. και να με δώσει συντριμμόν. Το χφ. έχει σύντριμμον. Μήπως μπορούμε να γράψουμε σύντριμμαν;

2700-2702. Πάλι, αν επάρουν μεγαλείον τέτοια μικρά αθρωπάρια./ τα μάγια ουδέν τα πολεμούν, διατί αρετήν ουκ έχουν./ αλλά ουδέ δύναμιν αυτά τέτοια να πολεμούσιν. Το δύναμιν είναι διόρθωση του Μανούσακα, το χφ. έχει δυνάμεθ. Μήπως δυνάμενα (ενν. εισίν);

2766. ου γράφω το. Το χφ. έχει τω, καλύτερα τα.

2897. δέρονουσι γαρ εκείνοι. Το χφ. έχει εκείνη, που μπορεί να διατηρηθεί ή να γραφτεί εκείνην (δηλαδή την ψυχήν).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κείμενο

Λεονάρδου Ντελλαπόρτα Ποιήματα (1403/1411). Έκδοση κριτική. Εισαγωγή, σχόλια και ευρετήρια Μ. Ι Μανούσακας (Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού), Αθήνα 1995.

Μελέτες

D. Holton, “Notes on some verb forms in the work of Leonardos Dellaportas”, *Philia. Studies in Honour of Bo-Lennart Eklund*. Edited by V. Sabatakakis-P. Vejleskov, Lund χ.χ., 97-108.

D. Holton-G. Horrocks-M. Janssen-T. Lendari-I. Manolessou-N. Touflexis, *The Cambridge Grammar Medieval and Early Modern Greek*. Volume 1: *General Introduction and Phonology*, Cambridge 2019.

Σ. Κακλαμάνης, *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.)*. Τόμ. Β'. *Ανθολογία (14ος αι.-περ. 1580)*, Αθήνα 2020.

Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Κατάθλιψη και μελαγχολία: τα «Ερωτήματα και Αποκρίσεις Ξένου και Αλήθειας» του Λεονάρδου Ντελλαπόρτα», *Ιστορικά* 25 (τεύχος 47), 2007, 275-316.

Μ. Lassithiotakis, «Η Φυλλάδα της Ψυχής του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή και οι βυζαντινοί και δυτικοί Διάλογοι Ψυχής και Σώματος», *Littérature et culture de la Crète vénitienne*, Paris-Athènes 2010, 585-598.

Β. Πούχγερ, *Παλαιά και Νέα Διαθήκη, ανώνυμο κρητικό ποίημα. Σχόλια και παρατηρήσεις*, Βενετία 2009

A-L. Rey, “Les Erotapokriseis dans le monde byzantin: tradition manuscrite des textes anciens et production des nouveaux textes”, A. Volgers & C. Zamagini (eds.), *Erotapokriseis. Early Christian Question-and-Answer Literature in Context*, Leuven 2004, 165-180

Μ. Richard-J. Munitiz, *Anastasio Sinaitae Quaestiones et Responiones (Corpus Christianorum Series Graeca 59)*, Turnhout-Leuven 2006

Κ. Γ. Φραντζολά, *Οσίου Εφραίμ του Σύρου Έργα*, τόμος έκτος, Θεσσαλονίκη 1995

SUMMARY

Some problems of the sources and the textual tradition of the first Poem of Leonardo Dellaporta are discussed.

ΜΙΑ ΧΑΜΕΝΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥΣ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ:
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Τὸ ἔτος 1730 ὁ Γάλλος περιηγητὴς Michel Fourmont¹ σὲ ταξίδι του στὸν Μυστρᾶ κατέγραψε μία ἐπιγραφή, χαμένη σήμερα, στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας,² ἡ ὁποία ἀνεγέρθηκε μὲ χορηγία τοῦ δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ, Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ³. Πρόκειται γιὰ μία ἀσυνήθιστα ἐκτενῆ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία συνετέθη πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνοῦ, τῆς συζύγου του Εἰρήνης Ἀσανίνας καὶ τοῦ υἱοῦ τους Μανουὴλ καὶ δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ (1349-1380) καὶ ζωγραφίστηκε ἢ χαράχτηκε στοὺς κίονες τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο προστώων τῆς ἐκκλησίας,

1. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ταξίδεψε τὴν περίοδο 1690-1746 στὴν Βασιλεύουσα ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ'. Τὴν περίοδο ποὺ ἐπισκέφτηκε τὸν Μυστρᾶ, ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶχε μετατραπῆ σὲ ὀθωμανικὸ τέμενος καὶ τὸ κωδωνοστάσιο εἶχε μετασκευαστεῖ σὲ μιναρέ, βλ. Τάντσης Ἀν., (2015), «Παλαιολόγοι καὶ Καντακουζηνοὶ ὡς χορηγοὶ ἐκκλησιῶν στὸν Μυστρᾶ», *Βυζαντιακὰ* 32, 266. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν περιηγητὴ βλ. Σιμόπουλος Κ. (1991), *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα 1700-1800. Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμὸς, ἐκκλησία καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ, ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρονικά*, Ἀθήνα, 128-151. Βλ. καὶ Rhoby A., (2014), *Byzantinische Epigramme auf Stein. Nebst addenda zu den Bänden 1 und 2*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, p. 298, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας στὸν Μυστρᾶ βλ. Sinos St., (2005), "Mistras", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 6, 430-433 καὶ 512-514· Μαρίνου Γ., «Ἁγία Σοφία», στὸν τόμο Σίνος Στεφ., (2009), *Τὰ Μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ. Τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀναστήλωσης Μνημείων Μυστρᾶ*, Ἀθήνα, σσ. 155-174. Γιὰ τὴν ζωγραφικὴ καὶ τοὺς κτήτορες τῆς ἐκκλησίας, βλ. Emmanuel M., (2007), «Religious Imagery in Mystra. Donors and Iconographic Programmes», στο *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453)*. Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001), ἐκδ. M. Grünbart κ.ά., *Veröffentlichungen zur Byzanzforschung Bd. XI*, Wien, 119-127· τῆς ἴδιας, (2003), «Ἡ Ἁγία Σοφία τοῦ Μυστρᾶ. Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες καὶ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα», στὸν τόμο *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996)*. Ἀφιέρωμα, ἐκδ. Α. Παλιούρας-Α. Σταυροπούλου, τόμ. I-II, Ἰωάννινα 2003, τ. I, σσ. 153-198.

3. Γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς Παλαιολόγειας περιόδου ὡς χορηγοὺς ἐκκλησιῶν στὸν Μυστρᾶ, βλ. Τάντσης (2015), 257-290, ὅπου ὅλες οἱ σχετικὲς βιβλιογραφικὲς καὶ ἄλλες ἀναφορές.

πιθανότατα του δυτικοῦ. Σύμφωνα με τὸν περιηγητὴ ὁ ὁποῖος εἶδε καὶ διάβασε τὴν ἐπιγραφή, οἱ 46 στίχοι τοῦ ἔμμετρου κειμένου ἦταν γραμμένοι σὲ τέσσερις στήλες καὶ τὸ κείμενο διαβαζόταν κατὰ σειρά ἀπὸ κάθε στήλης καὶ ὄχι ἀνὰ στήλη⁴.

Γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν βάσει τῶν ἐνδείξεων στὸ κείμενο ἀλλὰ καὶ τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὸν Μανουήλ, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται δεσπότης (στ. 31) καὶ ἐπαινεῖται γιὰ τὶς διοικητικὲς του ἰκανότητες (στ. 32-37) καθίσταται σαφές ὅτι ἡ ἐπιγραφή συνετέθη τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ ἦταν ὁ Μανουήλ (1349-1380)⁵, ὄχι ὅμως μετὰ τὸ 1361 ὁπότε ἐγκαταστάθηκε στὸν Μυστρᾶ καὶ συγκυβέρνησε μαζί του ὁ ἀδελφός του Ματθαῖος⁶, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει στὴν ἐπιγραφή καμία ἀναφορὰ στὸ πρόσωπό του.

Ὁ Rhoby, ἐκδότης τῆς ἐπιγραφῆς, βασιζόμενος στὸν στ. 9 «καὶ θανάτου μέλημα τῷ μανδυλίῳ», καὶ πιθανότατα ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὸ σταυρικὸ σκῆπτρο καὶ τὴν ἀκακία ποῦ φέρει ὁ Καντακουζηνός στὴν ἀπεικόνισή του (στ. 7-8), τοποθετεῖ χρονολογικῶς τὴν ἐπιγραφή μετὰ τὸ 1354, ἔτος

4. Ὁ Millet, ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς ἐπιγραφῆς, ἐξέδωσε τὸ κείμενο ἀνὰ στήλη, δυσχεραίνοντας τὴν ἀνάγνωσι τῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ δεῦτερος ἐκδότης Rhoby ἐνῶ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐπιγραφή διαβάζεται κατὰ στίχο ἀπὸ κάθε στήλης καὶ ὄχι ἀνὰ στήλη, δὲν τηρεῖ αὐτὴ τὴν σειρά στὸς στ. 17-32, ἀλλὰ πιθανὸν ἐκ παραδρομῆς γράφει σὲ λανθασμένη σειρά τοὺς στ. 18, 22, 26 καὶ 30 καὶ ὡς ἐκ τούτου παρατηρεῖται σύγχυσι τόσο στὸ νόημα ὅσο καὶ στὴν στίξι στὸ συγκεκριμένο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀντιθέτως, ἡ Λούβη, ἡ ὁποία ἐξέδωσε πρόσφατα τὴν ἐπιγραφή, διαβάζει μετὰ τὴν ὀρθὴν σειρά τοὺς στίχους τῆς ἐπιγραφῆς, μὴ ἔχοντας ὅμως ὑπόψη τῆς τὴν προσηγθεῖσα ἔκδοσι τοῦ Rhoby. Ἡ σειρά τῶν στίχων καθὼς καὶ ἡ στίξι ἀποκαθίστανται στὴν κριτικὴ ἔκδοσι ποῦ ἀκολουθεῖ. Γιὰ τὴν τετράστηλῃ μορφή τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Rhoby (2014), 298· Λούβη-Κίζη Α. (2019), *Ἡ Φραγκικὴ πρόκλησι στὸν Βυζαντινὸ Μυστρᾶ: Περιβλεπτός καὶ Παντάνασσα*, Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀρ. 74, τ. 2, Ἀθήνα, 216-223· Nicol D. (1968), *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460*, Dumbarton Oaks, 127· Millet G. (1899), "Inscriptions byzantines de Mistra", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 23, 145. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. καὶ Nicol (1968), 127 καὶ Nicol D. (1996), *The Reluctant Emperor, A biography of John Cantacuzene, Byzantine emperor and monk, c. 1295-1383*, Cambridge University press, 98.

5. Ὁ Μανουήλ Καντακουζηνός ἔφτασε ὡς δεσπότης στὸν Μυστρᾶ στίς 25 Ὀκτωβρίου 1349 σὲ ἡλικία 20 ἐτῶν καὶ ἔμεινε ἐκεῖ ὡς δεσπότης ἕως τὸν θάνατό του τὸ 1380. Στὰ ἔτη διακυβερνήσεως του ὁ Μυστρᾶς ἐξελίχθηκε σὲ πολὺ σημαντικὸ περιφερειακὸ πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο. Βλ. Nicol (1968), 123-124. Βλ. καὶ Τάντσης Α. (2019), «Μία Θεσσαλονικιὰ Προγκίπισσα στὴν Αὐλὴ τοῦ Μυστρᾶ», *Θέματα Ἀρχαιολογίας*, τ. 3.1, 55-56.

6. Γιὰ τὸν Ματθαῖο Καντακουζηνό, τὸν πρωτότοκο γιὸ τοῦ Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνοῦ, βλ. PLP 10983· ODB 2, 1316· Nicol (1968), 108-122 καὶ Τσερεβελάκης (2020), 73-94. Ὁ Ματθαῖος ἔφτασε στὴν Πελοπόννησο μαζί μετὰ τοὺς γονεῖς του καὶ ὅλη του τὴν οἰκογένεια τὸ ἔτος 1361, βλ. Nicol (1968), 87-88, 107, 125.

Μία χαμένη έπιγραφή για τούς Καντακουζηνούς στον Μυστρα

κατά τὸ ὅποιο ὁ Καντακουζηνὸς ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ σκηνὴ καὶ ἐκάρη μοναχός⁷. Ὅμως, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ στὴν συνέχεια, ἡ ἀπεικόνιση αὐτῆ τοῦ Καντακουζηνοῦ δὲν σχετίζεται μὲ τὴν μοναχικὴ του κουρά, ἀφοῦ τὸ μανδύλιο στὴν συγκεκριμένη ἀναφορὰ συμβολίζει τὴν ἐξουσία καὶ τὸ ἄστατο αὐτῆς καὶ ὄχι τὸν μοναχισμό. Ἀντιστοίχως, τὰ ἄλλα δύο σύμβολα, τὸ σταυρικὸ σκῆπτρο καὶ ἡ ἀκακία, συμβολίζουν τὴν ἀστάθεια τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν ταπείνωση ποὺ ὀφείλει νὰ ἔχει ὡς θνητὸς ὁ σωστὸς ἡγεμὼν. Ὁ Καντακουζηνός, λοιπόν, στέκεται στὴν ἐπιγραφή ἔχοντας ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀληθινοῦ αὐτοκράτορος⁸: κρατᾶει σταυρικὸ σκῆπτρο στὸν ὦμο⁹, ἔνα σακουλάκι μὲ χῶμα, γνωστὸ ὡς ἀκακία,¹⁰ γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι εἶναι θνητὸς καὶ ταπεινός, καὶ ἔνα μανδύλιο ὡς ἐνδεικτικὸ τῆς ἄστατης ἐξουσίας, ἡ ὁποία ἀνατρέπεται καὶ ἀλλάζει συνεχῶς¹¹. Τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ Ψευδο-Κωδινὸς περιγράφοντας τὰ βασιλικά ἐνδύματα καὶ τὸν συμβολισμό τους: «Ἄπὸ μὲν οὖν τῶν τοιούτων φορεμάτων καὶ ἐνδυμάτων φορεῖ ὁ βασιλεὺς οἷα ἂν βούλοιο, τὸν δὲ γε σταυρὸν ἐν δεξιᾷ φέρει ἀεί, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ βλάτιον κώδικι ἐοικός, δεδεμένον μετὰ μανδουλίου· ἐοικός, δεδεμένον μετὰ μανδουλίου· ὁ βλάτιον ἔχει χῶμα ἐντός, καὶ καλεῖται ἀκακία. Καὶ τὸν μὲν σταυρὸν ὁ βασιλεὺς φέρων δι' αὐτοῦ δείκνυσι τὴν εἰς Χριστὸν

7. Γιὰ τὴν μοναχικὴ κουρά τοῦ Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνοῦ τὸ ἔτος 1354, βλ. ἐνδεικτικὰ Nicol (1968), 86· Nicol (1996), 134-160.

8. Ἄλλωστε, δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ ἔμμετρο αὐτὸ κείμενο τὸ ἀξίωμα τοῦ αὐτοκράτορος ἀποδίδεται μὲ τρεῖς διαφορετικὲς λέξεις γιὰ νὰ ὑπερτονισθεῖ ὡς ἔννοια καὶ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Καντακουζηνό: αὐτάναξ (στ. 1), αὐτοκράτωρ (στ. 2), γίγας βασιλεὺς (στ. 15-16).

9. Τὸ σταυρικὸ σκῆπτρο τοῦ αὐτοκράτορος συμβολίζει τὴν πίστη του στὸν Χριστό. Ὁ Καντακουζηνὸς ἀπεικονίζεται ὡς βασιλεὺς μὲ σταυρικὸ ἀντὶ βασιλικὸ σκῆπτρο ὡς ὑπόμνηση τῆς ἀποστολῆς του καὶ τῶν δυσκολιῶν ποὺ καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει ὡς ἡγεμὼν, ἀλλὰ καὶ ὡς σύμβολο τῆς ταπεινώσεώς του. Ὅπως ὁ βασιλεὺς Χριστὸς μὲ τὸ σκῆπτρο τοῦ Σταυροῦ νίκησε τὸν θάνατο καὶ τὴν ἁμαρτία, ἀντιστοίχως καὶ ὁ Καντακουζηνὸς κρατᾶει τὸν Σταυρὸ ὡς ὄργανο τῆς νίκης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπόδειξη τῆς πίστεώς του.

10. Πρόκειται γιὰ μίαν κυλινδρική μεταξωτὴ μῶβ ἢ κόκκινη θήκη, ἡ ὁποία περιεῖχε μίαν χούφτα σκόνης καὶ τὴν κρατοῦσε ὁ αὐτοκράτωρ στὶς τελετὲς στὸ ἀριστερὸ του χέρι ὡς σύμβολο τῆς ἀστάθειας τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ταπεινώσεως ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ὡς θνητός. Γιὰ τὴν ἀκακία σὲ μικρογραφίες ἡγεμόνων βλ. Spatharakis I. (1976), *The Portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden, 69, 132, 135-136, 167-168. Γιὰ τὸν ὄρο ἀκακία βλ. ἐνδεικτικὰ ODB 1, 42· Rhoby (2014), 302, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

11. Τὸ μανδύλιον συμβολίζει τὸ ἄστατον τῆς ἐξουσίας καὶ δὲν σχετίζεται μὲ τὸ κουκούλιο τοῦ μοναχοῦ. Ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὑπόλοιπα σύμβολα συνδέεται μόνον μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ιδιότητα τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ ἀποτυπώνει τὴν προσωπικότητα ἐνὸς ἰκανοῦ ἡγέτη καὶ ὄχι ἐνὸς ρασοφόρου.

ἑαυτοῦ πίστιν, διὰ τοῦ στέμματος τὴν τιμὴν, διὰ τῆς ζώνης, ἢ νῦν, ὡς εἴρηται, καλεῖται διάδημα, τὸ στρατιώτην εἶναι αὐτόν, διὰ τοῦ σάκκου μέλανος ὄντος τὸ τῆς βασιλείας κρύφιον, διὰ τοῦ χύματος, ὅπερ καλεῖται ἀκακία, ὡς εἴπομεν, τὸ τὸν βασιλέα ταπεινὸν εἶναι ὡς θνητὸν καὶ μὴ διὰ τὸ τῆς βασιλείας ὕψος ἐπαίρεσθαι καὶ μεγαλαυχεῖν, διὰ τοῦ μανδουλίου τὸ ταύτης ἄστατον καὶ τὸ μεταβαίνειν ἀφ' ἑτέρου εἰς ἕτερον, διὰ τῆς σπάθης τὸ ἐξουσιαστικόν...»¹².

Συνεπῶς, δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ ἢ ὑπαιγιμὸς στὸ κείμενο στὴν μοναχικὴ κουρὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὥστε νὰ τοποθετηθεῖ μὲ βεβαιότητα ἢ σύνθεσις τῆς ἐπιγραφῆς μετὰ τὸ 1354, ὅπως ὑποστηρίζουν ὁ Rhoby καὶ ἡ Λούβη¹³. Ἀντιθέτως, ἐπαινεῖται ὡς βασιλεὺς ἀλλὰ καὶ ὡς γνώστης τῶν θεολογικῶν δογμάτων, τῶν ὁποίων ὑπῆρξε κραταῖος θεματοφύλακας, κατατροπώνοντας μὲ τὴν ρητορικὴ του δεινότητα τοὺς αἰρετικούς (στ. 11-12 καὶ στ. 27). Αὐτὸ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ὑπαιγιμὸς στὴν τελευταία ἐκκλησιαστικὴ Σύνοδος περὶ ἡσυχασμοῦ στὴν ὁποία πρωτοστάτησε ὡς αὐτοκράτορας ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς τὸ ἔτος 1351.

Ἐπίσης, ἀξιοσημεῖωτη εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ στὶς νίκες τοῦ Μανουὴλ στὴν Πελοπόννησο στοὺς στ. 36-40. Ὁ Rhoby βάσει τοῦ στ. 36 τοποθετεῖ τὴν ἐπιγραφὴ μετὰ τὸ 1354¹⁴, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μανουὴλ ἤρθε ἀντιμέτωπος μὲ μία ἐπανάσταση στὴν Πελοπόννησο καὶ κατάφερε νὰ τὴν καταστείλει. Ὅμως, ὅπως καθίσταται σαφές ἀπὸ τοὺς ἐν λόγω στίχους, οἱ ἀναφορὲς στὰ κατορθώματα τοῦ Μανουὴλ εἶναι γενικόλογες καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ σχετίζονται μὲ γεγονότα ποὺ συνέβησαν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1354, ὅπως π.χ. μὲ μία ἐκστρατεία του ἐναντίον τῆς Σερβίας (1348), ἢ μὲ τὴν συμμετοχὴ του στὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1350¹⁵. Δὲν ὑπάρχει κάποια ἐνδειξὴ ὅτι οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς σχετίζονται μὲ τὴν δράση τοῦ Μανουὴλ στὴν Πελοπόννησο, ὥστε νὰ τοποθετεῖ ὁ Rhoby μὲ βεβαιότητα τὴν σύνθεσις τῆς ἐπιγραφῆς μετὰ τὸ 1354. Ἐπίσης, κανένα στοιχεῖο δὲν ὑποδεικνύει τὴν χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς τὴν περίοδο 1361-1363, ὅποτε ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς μαζί μὲ τὴν σύζυγό του

12. Βλ. Ps.-Codinus, *De officiis*, Verpeaux (1966) 200,14-202,7. Παρόμοιες εἶναι καὶ οἱ ἀναφορὲς τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης: «Ὁ δὲ γε βασιλεὺς μετὰ τὸ χρισθῆναι τε καὶ εὐλογηθῆναι ἀρχιερατικῆ χειρὶ, καὶ τὸ στέμμα λαβεῖν ἐπὶ κεφαλῆς, καὶ τὸν σταυρὸν εἰς δεξιῶν τῆς εὐσεβείας, καὶ τὴν ἀκακίαν, ὅπερ χροῦς ἐστὶν ἐν μανδουλίῳ σημαῖνον τὸ φθαρτὸν τῆς ἀρχῆς, καὶ τὴν ἐκ τούτου ταπεινώσιν, καὶ παρὰ πάντων τῆς εὐφημίας ἀξιωθῆναι καὶ κατελθεῖν», Symeon Thess., *De sacro templo*, PG 155,356AB.

13. Βλ. Rhoby (2014), 301-302 καὶ Λούβη-Κίζη (2019), 220-229.

14. Βλ. Rhoby (2014), 301.

15. Γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Μανουὴλ σὲ ἐκστρατείες πρὶν ἐγκατασταθεῖ στὸν Μυστρά ὡς δεσπότης βλ. ἐνδεικτικὰ Nicol (1968), 111-112.

Μία χαμένη έπιγραφή για τούς Καντακουζηνούς στον Μυστρά

έπισκέφθηκαν τον Μυστρά και παρέμειναν εκεί για περισσότερο από ένα χρόνο¹⁶. Ο έκτενης έγκωμιασμός του αυτοκρατορικού ζεύγους εντάσσεται σε μία γενικότερη προσπάθεια να έγκωμιασθεί έμμεσα ο δεσπότης Μανουήλ ως άπόγονός τους και δέν άπαιτούσε την φυσική παρουσία του Καντακουζηνού και τής Ειρήνης Άσανίνας, ώστε να αξιοποιηθεί ως χρονολογική ένδειξη για την έπιγραφή.

Βάσει, λοιπόν, των προαναφερθέντων και λαμβάνοντας υπόψη ότι τον Ιούνιο του 1365 ή έκκλησία του Ζωοδότου Χριστού συνδέθηκε με πατριαρχικό έγγραφο¹⁷ με την Άγία Σοφία¹⁸, ή έπιγραφή πιθανότατα συνετέθη και τοποθετήθηκε στις πύλες τής Έκκλησίας του Ζωοδότου Χριστού πριν τò έτος 1354, ίσως και πριν ακόμα από τò έτος 1350, όχι όμως μετά τò έτος 1361.

Άκολουθεί τò κείμενο τής έπιγραφής¹⁹:

16. Για την χρονολογική τοποθέτηση τής έπιγραφής την περίοδο 1361-1363, βλ. Λούβη-Κίζη (2019), 220-227.

17. Τόν Ιούνιο του 1365 με αίτημα του ίδιου του κήτορος μετατράπηκε σε καθολικό άνδρικής μονής, αποκτώντας τίτλο και προνόμια πατριαρχικού ιδρύματος με σιγίλλιο από τόν ίδιο τόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεο Κόκκινο. Για τò πατριαρχικό έγγραφο βλ. Miklosich F.-Müller I., (1860). *Acta et diplomata graeca medii aevi I*, 472-474· Sinos (2005), 430· Λούβη-Κίζη (2019), 224-228.

18. Ο ναός βρίσκεται στην συνοικία του Παλατιού, γι' αυτό ονομάστηκε έκκλησία του Παλατιού. Δέν είναι ξεκάθαρο αν ή έκκλησία τής Άγίας Σοφίας χρησιμοποιείτο για τόν έκκλησιασμό των Καντακουζηνών, δεδομένου ότι βρισκόταν κοντά στην περιοχή των παλατιών αλλά όχι σε τόσο άμεση θέση, ώστε να λειτουργεί ως ή επίσημη έκκλησία του δεσπότη και τής οικογενείας του. Για τόν ρόλο τής Άγίας Σοφίας και την ταύτισή της με τόν ναό του Ζωοδότου Χριστού βλ. ένδεικτικά ODB 2, 1384 και Άρβανιτόπουλος Στ. Ι., (2015). «Ανάγλυφη εικόνα από τò κωδωνοστάσιο τής Άγίας Σοφίας του Μυστρά», *Χριστιανική Αρχαιολογική Έταιρεία*, 35ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, σσ. 22-23· Άχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., (2003). *Μυστράς. Ιστορικός και αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα, σ. 56· Έμμανουήλ (2003), 186· Μαρίνου (2009), 156· Τάντσης Άν. (2014), «Η χρονολόγηση του ναού τής Οδηγήτριας στο Μυστρά», *Βυζαντιακά* 31, 194· του ίδιου (2015), 265-267· του ίδιου (2019), 57-58, 65-66· Χατζηδάκης Μ., (1987). *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και τò κάστρο*, Αθήνα, σ. 69. Για την σύνδεση τής μονής του Ζωοδότου με την Παντάνασσα και όχι με την Άγία Σοφία, βλ. Λούβη-Κίζη (2019), 215-246.

19. Τò έμμετρο κείμενο εκδίδεται με βάση τόν κώδικα Parisinus Suppl. gr 855, f. 99 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52506379g/f204.item.r=>), λαμβάνοντας υπόψη και τις προηγούμενες εκδόσεις (: Millet G. (1899). "Inscriptions byzantines de Mistra", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 23, 144-145· Rhoby (2014), 298-299· Λούβη-Κίζη (2019), 218-219. Στο κριτικό υπόμνημα δηλώνονται: Millet, Rhoby και Louvi. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ή Λούβη άρνοεί την ύπαρξη τής εκδόσεως του Rhoby και γράφει μεταξύ άλλων ότι: «είναι χρήσιμο να ξαναδούμε τò σύνολο του κειμένου του σιχουρογγήματος, που μετά την δημοσίευση του Millet δέν έχει έξεταστεί από άλλον έρευνητή», βλ. Λούβη-Κίζη (2019), 217. Ως εκ τούτου, εκδίδει τò σιχουρογγημα χωρίς να λάβει υπόψη της τις διορθώσεις και τις συμπληρώσεις του Rhoby.

Παρονασσός NZ' (2021)

[Ἦρ]ως χαριτώνυμος αὐτάναξ μέγας
 Καντακουζηνὸς Αὐσόνων αὐτοκράτωρ
 βασιλέων αἵμασιν ὠραῖσμένος
 τῆς Ἀρεϊκῆς Ἐνουῦς ἐπιστάτης
 5 λαοσσός πράξει τε καὶ σοφοῖς λόγοις
 ἔστηκεν εἰς ἔνδειξιν ὀρθοδοξίας
 ἐπωμαδὸν μὲν σταυρικὸν σκῆπτρον φέρων
 καὶ χοῦν ἀπεικόνισμα τῆς ἀκακίας
 καὶ θανάτου μέλημα τῷ μανδυλίῳ·
 10 δι' ὧν ἀληθῶς πρὸς Θ(ε)οῦ πεφραγμένος
 καὶ πν(ευματ)ικῶν χαρίτων πεπλησμένος
 τῶν αἰρετικῶν ἅπαν ἐμφράττει στόμα
 καὶ τοὺς νοητοὺς ἀνταναιρῶν σατράπας
 τῶν βαρβάρων ἔπτηξεν οὐδένα λόχον·
 15 ὀπλίζεται γὰρ καὶ κατ' ἀμφοῖν ὡς γίγας
 Θ(ε)οῦ πεποι<θ>ῶς βασιλεὺς τῇ δυνάμει
 καὶ τῆς νίκης πτέρουξιν ἀρθεῖς ὑψόσε
 πᾶσαν ἑαυτῆς νοσιᾶν περισκέπει.

1 [Ἦρ]ως supplevi ex Millet 3 αἵμασιν cod., Millet: εἵμασιν corr. Louvi: αἵμασιν scripsi cum Rhoby 3 ὠραῖσμένος cod., Millet: ὠραῖσμένος scripsi cum Rhoby et Louvi 4 ἔνουῦς cod.: ἔνουῦς Millet: Ἐνουῦς scripsi cum Rhoby et Louvi 6 ἔστηκεν cod., Millet, Louvi: ἔστηκεν scripsi cum Rhoby 10 δι' ὧν cod., Millet: δι' ὧν scripsi cum Rhoby et Louvi 10 ἀληθῶς cod.: ἀλήτως corr. Millet, Rhoby: ἀληθῶς scripsi cum Louvi 14 οὐδὲν ἀλόχων cod.: οὐδένα λόχον scripsi cum editoribus 16 πεποῖως cod. 18 ἑαυτοῦ νοσιᾶν cod., Millet, Louvi: ἑαυτῆς νοσιᾶν correxi cum Rhoby 18 πᾶσαν-περισκέπει post v. 29 transp. Rhoby

1 ἦρος ἄναξ: cf. Tzetzes, *Chiliades*, 7, 688, Leone (1972) 282 1-2 ἄναξ μέγας Αὐσονίων: cf. Th. Prodromus, *Carmina historica*, 6,144, Hörandner (1974) 224 μέγας χαριτώνυμος ἄναξ: cf. Th. Prodromus, *Carmina historica*, 8,61, Hörandner (1974) 265 αὐτάναξ μέγας: cf. Th. II Ducas Lascaris, *Laudatio Ioannis Ducae Imperatoris*, 672, Tartaglia (2000) 72 & 804, Tartaglia (2000) 77 2 αὐτοκράτωρ Αὐσόνων: cf. Philes, *Carmina*, 3,63,2-3, Miller II (1857), 131; Th. Prodromus, *Carmina historica*, 4,171, Hörandner (1974) 206; Th. Prodromus, *De magnanis carmina xii*, 4,162, Bernardinello (1972) 44 et 7,2, Bernardinello (1972) 60 3 αἵμασιν ὠραῖσμένος: cf. AHG IX, Schirò 82,119-120; AHG III, Schirò 19,203 4 τῆς Ἀρεϊκῆς-ἐπιστάτης: cf. Th. Prodromus, *Rodanthe et Dosicles*, 5,117, Marcovich (1991) 77 5 λαοσσός: cf. Th. Prodromus, *Carmina Historica* 3,1, Hörandner (1974) 193 7-9 ἐπωμαδὸν-μανδυλίῳ: cf. Ps.-Codinus, *De officiis*, Verpeaux (1966) 200,14-202,7; Symeon Thess., *De sacro templo*, PG 155,356AB 12 τῶν αἰρετικῶν-στόμα: cf. Ioh. Chrys., *De consubstantiali*, PG 48,766,11-12; id., *De mutatione nominum*, PG 51,115,57-59; id., *In Matthaëum*, PG 57,223,27-28; id., *In Iohannem*, PG 59,242,62-63 13 τοὺς νοητοῦς-σατράπας: cf. Philes, *Carmina* 1, 223,12, Miller I (1855), 118 15-16 γίγας-βασιλεὺς: cf. Ps 32,16 18 πᾶσαν-περισκέπει: cf. Od 2,11; Mt 23,37; Luc 13,34

Μία χαμένη ἐπιγραφή γιὰ τοὺς Καντακουζηνοὺς στὸν Μυστραῶ

- Ἡ σύζυγος δ' ἔστηκεν αὐτῷ πλησίον
20 οἷα βοηθὸς καὶ σοφὴ ξυνεργάτις,
πόρρωθεν ἐμφαίνουσα κὰκ τῶν βλεμμάτων
ὡς ἔστι τοῦ γήμαντος αὐτὴν ἀξία
καὶ τοῦ γένους ἔκητι καὶ τῆς ἀξίας,
25 διδασκάλῳ τε τῷ βασιλεῖ χρωμένη
νικῶντι καὶ νοῦν καὶ τὸ ῥητόρων στόμα
καὶ κατόπιν βαίνουσα τῶν τούτου τρόπων
πάσας γυναικῶν ἐκνικᾷ τὰς προκρίτους·
οὐσα δ' ἀπαράβλητος ἢ συζυγία
ὡς πᾶσι χρηστοῖς εὐκλεῶς κοσμουμένη
30 κὰν τῷδε νικᾷ καὶ πλέον σεμνύνεται.
Τίκτουσι καὶ γὰρ τὸν Μανουῆλ δεσπότην
ἄνδρα στιβαρὸν καὶ φρενῶν πλήρη, ξένη,
ὑπερφυᾶ λόγοις τε καὶ τοῖς πρακτέοις
ὃς εὐτυχῆς ὢν καὶ καλὸς καὶ γεννάδας
35 καὶ πραγμάτων ἔμπειρος ἐξ εὐβουλίας·
πάντας καθαιρεῖ δυσμενεῖς κατὰ κράτος·
νέμει δὲ τὴν Πέλοπος ἐξ εὐανδρίας
σωτῆρ ἀληθῶς ἢ π(ατ)ῆρ δεδειγμένος·
καὶ τόνδε σηκὸν ἀνεγείρας ἐκ βάθρων
40 τῷ παντοποιῷ τοῦ Θ(ε)οῦ Π(ατ)ρ(ὸ)ς Λόγω
[.....]σε χρηστῶν ἀγέλην μονοτρόπων
καὶ φιλοπάτωρ εὐρεθεῖς ἀπὸ βρέφους
πρὸ τῶν πυλῶν ἔγραψε τῆς ἐκκλησίας
τὴν βασιλικὴν πατέρων συζυγίαν·
45 [.....] ἀτεχνῶς ὡς Θ(ε)ῶ καὶ πατράσι
σέβας νέμειν δεῖ καὶ φιλεῖν τὸν πλησίον.

Ὁ ἥρωας μὲ τὸ ὄνομα ποῦ σημαίνει χάρις, ὁ μέγας βασιλεὺς,
ὁ Καντακουζηνὸς ὁ αὐτοκράτωρ τῶν Αὐσόνων,

19 αὐτῶν cod.: αὐτῷ scripsi cum editoribus 21 πόρρωθεν cod., Millet: πόρρω-
θεν Louvi: πόρρωθεν scripsi cum Rhoby 22 ὡς ἔστι-ἀξία post v. 17 transp. Rhoby
26 και-τρόπων post v. 21 transp. Rhoby 30 κὰν-σεμνύνεται post v. 25 transp.
Rhoby 31 Ἰμανουῆλ cod., Millet, Louvi: Μανουῆλ scripsi cum Rhoby 32 ξένον corr.
Louvi 39 τὸν δὲ cod., Millet: τόνδε scripsi cum Rhoby, Louvi 41 [ἤθοι]σε supplevi
45 [φράζων] supplevi

.....
36 κατὰ κράτος: cf. I Th 64,3 46 φιλεῖν τὸν πλησίον: cf. I Cor 13,1-13

Παρνασσός ΝΖ' (2021)

ὁ κεκοσμημένος μὲ τὸ αἶμα τῶν βασιλέων,
ὁ ἄριστος γνώστης τῆς πολεμικῆς Ἐννουῦς,
5 ὁ σωτήρας τοῦ λαοῦ μὲ τίς πράξεις καὶ τὰ σοφὰ του λόγια,
στέκεται σὲ ἔνδειξη τῆς ὀρθοδοξίας του
κρατώντας τὸ σταυρικὸ σκῆπτρο στοὺς ὦμους
καὶ χῶμα γιὰ νὰ ἀπεικονίσει τὴν ἀκακία
καὶ τὸ μανδύλιο γιὰ τὴν μνήμη τοῦ θανάτου·
10 μὲ αὐτὰ ἀδιάλειπτα ὀχυρωμένος ὀλόγυρα ἀπὸ τὸν Θεὸ
καὶ γεμάτος χαρίσματα πνευματικὰ
βάζει φραγμὸ σὲ κάθε στόμα αἰρετικὸ
καὶ ἐξαλείφοντας τοὺς νοεροὺς σατράπεις
δὲν φοβήθηκε καμία βαρβαρικὴ ἐνέδρα.
15 Ἐξοπλίζεται, λοιπόν, ἀπὸ τίς δύο πλευρὰς ὁ βασιλεὺς σὰν γίγαντας,
ἔχοντας πεποίθησι στὴν δύναμη τοῦ Θεοῦ,
καὶ ἀφοῦ ὑψώνεται μὲ τὰ φτερὰ τῆς νίκης,
προστατεύει ὅλα του τὰ νεογνά.
Ἡ σύζυγος στέκεται κοντὰ του
20 σαν βοηθὸς καὶ σοφὴ συνεργάτις,
καὶ ἀπὸ μακριὰ ὅπως τὴν βλέπεις καὶ ἀπὸ τὸ βλέμμα,
δείχνοντας ὅτι εἶναι ἄξια τοῦ συζύγου της
καὶ ἐξαιτίας τοῦ γένους καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀξίας της,
καὶ ἔχει σὰν διδάσκαλό της τὸν βασιλέα,
25 ἐκεῖνον ποὺ νικᾷ καὶ τὸ μυαλὸ καὶ τὴν εὐφράδεια τῶν ρητόρων
καὶ ἀκολουθεῖ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ του
καὶ ὑπερισχύει συγκρινόμενη μὲ ὅλες τίς ἐκλεκτὲς γυναῖκες.
Καθὼς, λοιπόν, εἶναι ἀσύγκριτο αὐτὸ τὸ ζευγάρι,
ἀφοῦ εἶναι στολισμένο ἔνδοξα μὲ ὅλα τὰ καλά,
30 καὶ σὲ αὐτὸ ὑπερτερεῖ καὶ ἐπαινεῖται περισσότερο:
διότι γεννοῦν λοιπὸν ξένε, τὸν δεσπότη Μανουήλ,
ἄνδρα ἰσχυρὸ καὶ συνετό,
θαυμαστὸ στὰ λόγια καὶ στίς πράξεις,
ὁ ὁποῖος ὄντας εὐδαίμων καὶ καλὸς καὶ εὐγενὴς
35 καὶ ἔμπειρος στὴν διαχείριση τῶν ὑποθέσεων λόγῳ
τῆς φρονήσεως του,
νικᾷ κατὰ κράτος ὅλους τοὺς ἐχθροὺς
καὶ κυβερνᾷ τὴν γῆ τοῦ Πέλοπος ἐξαιτίας τῆς ἀνδρείας του
ἀποδεδειγμένος πραγματικὰ σωτήρας καὶ πατέρας.
Καὶ αὐτὸν ἐδῶ τὸν ναὸ ἐκ θεμελίων ἀφοῦ ἀνήγειρε

Μία χαμένη ἐπιγραφή για τούς Καντακουζηνούς στὸν Μυστρά

- 40 στὸ ὄνομα τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ Πατρὸς καὶ Λόγου
(συνάθροι)σε ὁμάδα εὐσεβῶν μοναχῶν
καὶ καθὼς ἀπὸ τὴν βρεφικὴ του ἡλικία τιμοῦσε τὸν πατέρα του,
ζωγράφησε πρὸ τῶν πυλῶν τῆς ἐκκλησίας,
τὸ βασιλικὸ ζεῦγος τῶν γονέων του,
45 (λέγοντας) μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅτι εἶναι ἀνάγκη
νὰ δείχνουμε σεβασμὸ στοὺς γονεῖς, στὸν Θεὸ
καὶ νὰ ἀγαπᾶμε τοὺς συνανθρώπους μας.

Τὸ ἔμμετρο κείμενο ἐκτάσεως 46 στίχων φαίνεται προσεκτικὰ δομημένο, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποτυπωθοῦν ποιητικὰ οἱ ἀρετὲς τῶν τριῶν ἐγκωμιαζομένων προσώπων. Ἔτσι, οἱ 17 πρῶτοι στίχοι εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό²⁰, οἱ στ. 18-27 ἀναφέρονται στὴν σύζυγό του Εἰρήνη²¹, ἐνῶ ἀκολουθοῦν τρεῖς στίχοι ἀφιερωμένοι στὴν «ἀπαράβλητον συζυγίαν» (στ. 28-30) γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐπιγραφή μὲ τοὺς στίχους ποὺ ἀφιερώνονται στὸν Μανουὴλ Καντακουζηνό²² (στ. 31-46).

20. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Γ΄ Καντακουζηνό βλ. *PLP* 10973· *ODB* 2, 1050-1051· Nicol (1968), 35-103· Nicol D. (1996), *The Reluctant Emperor, A biography of John Cantacuzene, Byzantine emperor and monk, c. 1295-1383*, Cambridge University press. Βλ. καὶ Beck H.-G. (1959), *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 731-732· Hunger H. (2000) *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Γ', ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, 312-326· Krumbacher K. (1974), *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. Α', Ἀθήνα 601-607· Moravcsik G. (1958), *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berliner Byzantinische Arbeiten 10-11, Berlin, 321-323· Ostrogorsky G. (1993), *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, τ. Γ', Ἀθήνα, 155-231. Weiß G. (1969), *Johannes Kantakuzenos, Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Schriften zur Geistgeschichte des Östlichen Europas Bd.4, Harrassowitz, Wiesbaden 1969. Βλ. ἐπίσης Cojoc M. (1991), «Ioan VI Cantacuzino: împărat, istoric și monah» *Biserica Ortodoxă Română* 109, 131-152· Kazhdan A. (1980), «L' Histoire de Cantacuzène en tant qu' oeuvre littéraire», *Byz* 50, 279-335· Κουρούσης Στ. (1965), «Ἰωάννης Στ΄ Καντακουζηνός», *ΘΗΕ* 7, 29-35· Maksimovič L. (1966), «Politička uloga Jovana Kantakuzina posle adbdikacije (1354-1383)», *Zbornik Rdoava Vizantološkog Instituta* 9, 116-193· Nicol D. (1986), *Studies in late byzantine history and prosopography*, Collected studies, Variorum Reprints, London· Τσερεβελάκης Γ. (2020), *Ἡ οἰκογένεια τῶν Καντακουζηνῶν. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, ἐκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, σσ. 33-72. Γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τίς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του βλ. παρακάτω ὑπόσ. 38.

21. Γιὰ τὴν Εἰρήνη Ἀσασίνα βλ. *ODB* 1, 202· Nicol (1968), 104-108. Βλ. καὶ Τσερεβελάκης (2020), 98-99.

22. Γιὰ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνό βλ. *PLP* 10981· *ODB* 2, 1292· Nicol (1968), 122-129. Βλ. καὶ Zakythinis D., (1975), *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*. Édition revue et augmentée par Chryssa Maltezou [Variorum Reprints], London, pp. 95-113, 335-338· Τσερεβελάκης (2020), σσ. 95-97.

Από τούς πρώτους στίχους καθίσταται σαφής ἡ διάθεση τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἐγκράκτου ποιήματος νὰ ἐπαινέσει τὸν αὐτοκράτορα Καντακουζηνὸ προσδίδοντάς του ὑψηλὲς ιδιότητες καὶ ἀρετές: ἥρωες²³ χαριτώνυμος²⁴, αὐτάναξ μέγας, αὐτοκράτωρ Αὐσόνων, βασιλέων αἵμασιν ὠραϊσμένος²⁵, τῆς Ἀρεϊκῆς Ἐνουῦς ἐπιστάτης²⁶, λαοσσὸς πράξει τε καὶ σοφοῖς λόγοις²⁷. Ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποδίδονται στὸν Καντακουζηνὸ δὲν ἐπιλέγονται τυχαία, ἀλλὰ ἔρχονται νὰ ἐπισφραγίσουν τὴν εἰκόνα του στὴν ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποδίδεται πολὺ γλαφυρὰ μέσα στοὺς τρεῖς ἐπόμενους στίχους (στ. 6-9):

*ἔστηκεν εἰς ἔνδειξιν ὀρθοδοξίας / ἐπωμαδὸν μὲν σταυρικὸν
σκήπτρον φέρων²⁸ / καὶ χοῦν ἀπεικόνισμα τῆς ἀκακίας / καὶ
θανάτου μέλημα τῷ μανδυλίῳ²⁹.*

Πρόκειται γιὰ μία ἀπεικόνιση ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω, ἀποτυπώνει συμβολικὰ ὅλα ὅσα ὀφείλει νὰ ἔχει ὁ ἀληθινὸς ἡγεμὼν

23. Στὸ ποίημα *Εἰς τὸν μέγαν δομέστικον τὸν Καντακουζηνὸν* τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ ὁ Καντακουζηνὸς χαρακτηρίζεται «χρυσοῦς ἥρωες», στ. 35, Martini (1900) 98.

24. Τὸ ἐπίθετο *χαριτώνυμος* συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάννης, τὸ ὁποῖο δὲν ἀναφέρεται στὸ ποίημα, εἶναι ἐβραϊκῆς προελεύσεως καὶ σημαίνει τὸ δῶρο τοῦ Θεοῦ ἢ αὐτὸν ποὺ νέμει τὴν χάριν, τὸν γενναϊόδωρο.

25. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς καταγόταν ἀπὸ ἐπιφανῆ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια. Ἡ μητέρα του ἦταν ἡ Θεοδώρα Παλαιολογίνα, θεία τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341). Στὴν γνωστὴ μικρογραφία τοῦ κώδικος Paris. gr 1242, f. 5 ὅπου ἀπεικονίζεται ὡς προεδρεύων στὴν ἐκκλησιαστικὴ Σύνοδο τοῦ 1351 δηλώνεται ὡς «Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ Αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Παλαιολόγος Ἄγγελος ὁ Καντακουζηνός», βλ. Nicol, (1968), 103- τοῦ ἴδιου (1996), 181. Τὴν βασιλικὴ του καταγωγὴ ἐγκωμιάζει καὶ ὁ Φιλῆς ἡδὴ στοὺς πρώτους στίχους τοῦ προαναφερθέντος ποιήματός του: «καὶ δένδρον ἀνθοῦν ἀπὸ ῥιζῶν ὀλβίων / τοῖς ἐμφύτοις αἵμασι τῶν βασιλέων» στ. 2-3, Martini (1900) 97.

26. Πρόκειται γιὰ τὴν μυθικὴ Ἐνωῦ, θεότητα τοῦ πολέμου, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν Ἰλιάδα (E 333, 592), ὡς θεότητα ποὺ λεηλατεῖ καὶ κυριεύει πόλεις. Βλ. Gordon R. (1997), "Enyo", *Der Neue Pauly* 3, 1054.

27. Ὁ Φιλῆς στὸ προαναφερθὲν ποίημα ὑπερτονίζει σὲ ἀρκετὰ σημεία τὴν σοφία, τὴν ὠριμότητα καὶ τὴν σύνεσή του. Τὸν προσφωνεῖ: «ὦ πρὸ τῆς ἥβης γέρον», στ. 1, Martini (1900) 97, ἐνῶ στοὺς στ. 130-133 (Martini (1900) 101) ἐγκωμιάζει τὴν σύνεσή του: «φρονήσεως γάρ ἐστι νυμφῶν τὸ στόμα / συμμετρία ῥήγματος ὀργανομένον, / καὶ χειλέων ἀνθρακας ἐνδρόσους φέρον / ἅπαν σχεδὸν πρόβλημα ῥαδίως φλέγει», ὅπως καὶ στοὺς στ. 136-137, Martini (1900) 102 «ἡ γὰρ ἄνω φρόνησις ἐντείνει τόδε / πλήκτρον λαλητῶν τὴν σοφὴν γλῶτταν φέρον», καθὼς καὶ στοὺς στ. 218-220, Martini (1900) 104 «λαλεῖς γὰρ ἂ χροὴ καὶ σιωπᾶς ἂν δέοι, / λέξις δε σοι πρέπουσα κοσμεῖ τοὺς λόγους, / καὶ νοῦς ἐν αὐτοῖς καὶ στροφὴ καὶ πυκνότης».

28. Γιὰ τὸν συμβολισμό τοῦ σταυρικοῦ σκήπτρου βλ. παραπάνω ὑποσ. 9.

29. Γιὰ τὸν συμβολισμό τῆς ἀκακίας καὶ τοῦ μανδυλίου βλ. παραπάνω ὑποσ. 10 καὶ 11.

Μία χαμένη έπιγραφή για τούς Καντακουζηνούς στον Μυστρα

καί θυμίζει αρκετές μικρογραφίες βυζαντινών ήγεμόνων. Στόν κώδ. Paris. gr 1242 ό Καντακουζηνός στό f. 5 άπεικονίζεται στην κεντρική θέση ένθρονος ως προεδρεύων στην έκκλησιαστική Σύνοδο τοῦ 1351, φορώντας ένα χρυσό στέμα και κρατώντας στό δεξί του χέρι σκήπτρο με σταυρό στην κορυφή του και στό άριστερό μία κόκκινη άκακία.³⁰ Τά ίδια σύμβολα φέρει ως αυτοκράτωρ και στό f. 123, ένω δίπλα του στέκεται ό ίδιος ως μοναχός σε γεροντική πλέον ηλικία³¹. Επίσης, στόν κώδ. Monacensis gr 442, f. 7v έντοπίζεται ή μικρογραφία τοῦ Θεόδωρου Δούκα Λάσκαρη, ό όποίος έκτός άπό τά αυτοκρατορικά ένδύματα πού φέρει, έχει στό δεξί του χέρι σταυρικό σκήπτρο και στό άριστερό την άκακία³². Παρόμοιες είναι και οι μικρογραφίες τοῦ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, ό όποίος στέκεται δίπλα στην σύζυγό του Έλένη Δραγάση και τά τρία άπό τά παιδιά του, τόν Ίωάννη Η΄ Παλαιολόγο, τόν Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο και τόν Άνδρόνικο Παλαιολόγο³³, κρατώντας στό δεξί του χέρι ένα σταυρό και στό άριστερό του μία κόκκινη άκακία³⁴.

Συνεπώς, ή εικόνα τοῦ Καντακουζηνού ως ισχυρού ήγεμόνος κρατώντας τά σύμβολα τής εὐμετάβλητης και άσταθοῦς έξουσίας, δέν έχει σχέση με την εικόνα τοῦ μοναχοῦ, όπως υποστηρίζει ό Rhoby³⁵, έφόσον στό κείμενο δέν έντοπίζεται κάποιος ύπαινιγμός στην μοναχική ιδιότητά του. Άντιθέτως, υπερτονίζεται ή ισχυρή παρουσία του στα θεολογικά ζητήματα τής έποχής του και επαινείται για τά πνευματικά του χαρίσματα³⁶ μέσω των όποίων κατατροπώνει τούς αίρετικούς και έξαλείφει τούς «νοητούς σατράπας»³⁷. Οι στίχοι αυτοί (στ. 10-13) συνδέονται με τόν στ. 6, όπου ό Καντακουζηνός «έστηκεν εις ένδειξιν όρθοδοξίας» και άναδεικνύουν την άνάμειξή του στην ήσυχαστική έριδα ή όποία ταλάνισε επί αίωνες την

30. Για την περιγραφή τής μικρογραφίας βλ. Spatharakis (1976), 132.

31. Για την περιγραφή τής μικρογραφίας βλ. Spatharakis (1976), 135-136.

32. Βλ. Spatharakis (1976), 167-168.

33. Για τόν Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο βλ. *PLP* 21513 και *ODB* 2, 1291-1292.

34. Βλ. κώδ. Paris. Suppl. gr 309, f. vi και κώδ. Louvre Ivoires n. 400, f. 2. Βλ. και Spatharakis (1976), 139-142.

35. Βλ. Rhoby (2014), 301-302.

36. Ό στ. 11 «και πνευματιών χαρίτων πεπλησμένος» έπισφραγίζει τόν πρώτο στίχο όπου ό Καντακουζηνός χαρακτηρίζεται «χαριτώνυμος», ένω ταυτόχρονα θυμίζει αντίστοιχες έκφράσεις τοῦ Μανουήλ Φιλή για τις άρετές και τις χάριτες τοῦ μεγάλου δομέστικου Καντακουζηνού: «έν άρετών άγαλμα φανεις τῷ χρόνῳ» στ. 40, Martini (1900) 99 και «τίς γάρ τὸ σὸν πρόσωπον οὐ κατεπλάγη / τὸ χαρίτων άντικυρος έμφύτων γέμον» στ. 59-60, Martini (1900) 99.

37. Νοητοί σατράπαι θεωροῦνται όχι μόνο οι ύπαρκτοί σατράπες και βάρβαροι πού έποφθαλμιούν την έξουσία του και έπιχειροῦν νά βλάψουν την βασιλεία του, αλλά και οι δάιμονες, οι όποιοι στήνουν πνευματικές ένέδρες για νά τόν παγιδεύσουν. Βλ. και Rhoby (2014), 301.

Ἐκκλησία καὶ ἔληξε ὀριστικὰ μὲ τὴν δυναμικὴ παρουσία τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ βαθιὰ πνευματικότητα, πηγαία εὐλάβεια, εἰλικρινὴ καὶ ἀνόθευτη ἀφοσίωση στὴν ὀρθόδοξη θεολογία καὶ ταυτόχρονα μὲ ἀστερευτὴ μαχητικότητα γιὰ τὴν προάσπιση τῆς ἡσυχαστικῆς διδασκαλίας, κατόρθωσε μὲ δύο ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς συνόδους καὶ τελικὰ μὲ τὸν Τόμο τοῦ 1351 νὰ κλείσει ὀριστικὰ μία πληγὴ ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὸ σῶμα τῆς ἐκκλησίας, ἀναγνωρίζοντας τὴν θεολογία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ὡς ἐπίσημη διδασκαλία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ταυτοχρόνως, ὡς λόγιος μὲ ὑψηλὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα ἐπιδόθηκε στὴν συγγραφή πολλῶν ἐκτενῶν ἀντιρρητικῶν κειμένων καὶ ἀναδείχθηκε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους συγγραφεῖς τῆς βυζαντινῆς ἀντιρρητικῆς γραμματείας τοῦ ΙΔ' αἰ.³⁸.

Κλείνοντας τὸ ἐγκώμιο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Καντακουζηνό³⁹ τονίζονται ἡ γενναϊότητά του καὶ οἱ ἐπιτυχίες του ἔναντι τῶν ἐχθρῶν, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται στὴν πίστη καὶ στὴν ἀφοσίωσή του στὸν Θεό. Ὁ Καντακουζηνὸς χαρακτηρίζεται «ὡς γίγας βασιλεύς», ὁ ὁποῖος

38. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἀφιέρωσε τὰ 29 χρόνια τοῦ μοναχικοῦ του βίου (1354-1383) συγγράφοντας κείμενα μὲ ἱστορικὴ, θεολογικὴ καὶ ἐνίοτε λογοτεχνικὴ ἀξία. Γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τὶς ἐκδόσεις του βλ. Bowman S.B. (1980), «Two late Byzantine dialogues with the Jews», *Greek Orthodox Theological Review* 25, 83-93· τοῦ ἴδιου (1985), «The Jews of Byzantium, 1204-1453», Alabama· Darrouzès J. (1959), «Lettre inédite de Jean Cantacuzène relative à la controverse palamite», *REB* 17, 7-27· Külzer A. (1999), *Disputationes graecae contra Iudaeos*, Untersuchungen zur byzantinischen antijüdischen Dialogsliteratur und ihrem Judenbild, Byzantinische Archiv 18, Teubner Stuttgart-Leipzig· Meyendorff J. (1960), «Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de Concile Œcuménique en 1367», *Akten des XI. Interantionalen Byzantinisten Kongresses*, München· Μοινοῦ Δ.Ι. (2021), *Ἡ Ἀντιρρητικὴ πραγματεία τοῦ Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνοῦ κατὰ τοῦ Ἰωάννη Κυπαρισσιώτη*, Κριτικὴ ἔκδοση· Προοίμιο, Βιβλία Α' & Β', τ. Α'-Β', ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα· Μπάγκαβος Γρ. (2008), *Ἰωάννης Γ' Καντακουζηνός, τὸ θεολογικὸ του ἔργο*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ (ἀδημοσίευτη), Θεσσαλονίκη· Schopen L. (1828-1832), *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris, Historiarum Libri IV*, 3vols., *CSHB XX*, Bonn· Σωτηρόπουλος Γ.Χ. (1983), *Ἰωάννου Στ' Καντακουζηνοῦ Κατὰ Ἰουδαίων λόγοι ἐννέα*, τὸ πρῶτον νῦν ἐκδιδόμενοι, Ἀθήνα· Todt K.-P. (1991), *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos under der Islam, Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz*, *Religionswissenschaftliche Studien* 16, Echter Verlag, Würzburg· τοῦ ἴδιου (1992), «Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und die Juden», *JÖB* 42, 177-190· Voordeckers E.-Tinnefeld F. (1987), *Johannis Cantacuzeni Refutationes duae Prochori Cydonii et Disputatio cum Paulo patriarcha latino epistulis septem tradita*, (CChr. 16), Turnhout-Louvain· Voordeckers E. (1964), «Quelques remarques sur les prétendues Chapitres théologiques de Jean Cantacuzène», *Byz* 34, 619-621.

39. Γιὰ τὰ ἐγκώμια πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ τὶς πτυχὲς τοῦ χαρακτήρος του ὅπως ἀποτυπώνονται σὲ αὐτὰ βλ. ἐνδεικτικὰ Nicol (1968), 96-98 καὶ τοῦ ἴδιου (1996), 161-186.

Μία χαμένη έπιγραφή για τούς Καντακουζηνούς στον Μυστρά

«όπλιζεται κατ' άμφοϊν», δηλ. κατὰ τῶν ὑπαρκτῶν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν νοητῶν ἐχθρῶν, καὶ νικᾷ χάριτι Θεοῦ⁴⁰, προστατεύοντας τὸν λαό του μετὰ τὰ φτερά ποῦ ὀρθώνει⁴¹. Στους στίχους αὐτοὺς (στ. 15-18) ὁ δημιουργὸς τοῦ ἔμμετρου κειμένου συνοφίζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ: εἶναι ὁ ἄξιος ἡγεμῶν, ὁ γενναῖος στρατηγός, ὁ πιστὸς χριστιανὸς καὶ ὁ προστατευτικὸς καὶ στοργικὸς πατέρας τοῦ λαοῦ. Εἶναι λοιπὸν διάχυτη ἡ διάθεση σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς στίχους γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ ὡς τοῦ μόνου ἡγεμόνος σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς Παλαιολόγους. Ἄξιοσημείωτο, ὡστόσο, εἶναι ὅτι παρόλο ποῦ στὴν ἐπιγραφή δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῆς οἰκογένειας τῶν Παλαιολόγων, μετὰ τὴν ὁποία ὡς γνωστὸν συνδεόταν ὁ Καντακουζηνὸς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του, ἀντίθετα σὲ μία κρήνη στὸν εὐρύτερο χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὰ λεγόμενα παλάτια, ὑπάρχει ἐπιγραφή γιὰ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνό, στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπίθετο τῶν Παλαιολόγων⁴². Ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ ἀντιμετώπιση πρὸς τοὺς Παλαιολόγους εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς διακυμάνσεως στὶς σχέσεις τῶν δύο αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἄλλοτε ὑπερτονιζόταν ἡ κοινὴ βασιλικὴ καταγωγὴ καὶ ἄλλοτε διαφοροποιεῖτο ἡ κάθε δυναστεία⁴³.

Στους ἐπόμενους στίχους (19-27) ἐγκωμιάζεται ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Εἰρήνη Ἀσανίνα⁴⁴, ἡ ὁποία παρὰ τὸ ὅτι δὲν κατονομάζεται, ἐπαινεῖται ὄχι ἐξαιτίας τῶν ἀρετῶν της ἀλλὰ ἀπὸ τὴν στάση της ἀπέναντι

40. Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορος ποῦ ὑψώνεται μετὰ τὰ φτερά τῆς νίκης θυμίζει τὴν Νίκη, θεὰ τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας, ἡ ὁποία συμβόλιζε τὴν νίκη καὶ ἀπεικονιζόταν μετὰ χρυσὰ συνδάλια, στεφάνι στὸ κεφάλι καὶ μετὰ φτερά σὲ ἀντίθεση μετὰ τὶς ὑπόλοιπες θεότητες, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν φτερά.

41. Μετὰ τὸν στ. 18: «πᾶσαν ἑαυτῆς νοσησιὰ ἀποτυπώνεται πολὺ εὐστοχα ἡ προστατευτικὴ τοῦ ἡγεμόνος Καντακουζηνοῦ πρὸς τὸν λαό του, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ὑπὸ τὴν σκέπη του.

42. Βλ. Λούβη-Κίζη Ἀσπ. (2003), «Οἱ κτήτορες τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ΚΔ'*, 107· Τάντσης (2015), 268.

43. Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν περίοδο διακυβερνήσεως τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ εἶχε ἀποκτήσει ἰδιαίτερη πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σημασία σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ὑπόλοιπη αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ἔχανε συνεχῶς ἐδάφη. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ Καντακουζηνῶν καὶ Παλαιολόγων ποῦ φαινομενικὰ ἔληξε μετὰ τὴν παραίτηση ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνοῦ, συνεχιζόταν ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἐνῶ ἀποτυπώθηκε ἀκόμα καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, βλ. ἐνδεικτικὰ Τάντσης (2019), 55-57.

44. Στὴν ἐπιγραφή δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀναφορὰ ἢ κάποιος ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν Εἰρήνη ὡς μοναχῆ. Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀκόμα στοιχεῖο ποῦ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ἀναφορὲς στοὺς στ. 6-9 ἀφοροῦν στὸν αὐτοκράτορα Καντακουζηνὸ καὶ ὄχι στὸν μοναχό.

Παρνασσός ΝΖ' (2021)

στον σύζυγό της⁴⁵. Στέκεται επάξια δίπλα του⁴⁶ στην άπεικόνιση ως βοηθός και συνεργάτης. Μὲ ἕναν στίχο ιδιαίτερα γλαφυρό, ὁ ὁποῖος ὀπτικοποιεῖ τὴν φιγούρα τῆς αὐτοκράτειρας, τονίζεται πόσο διακριτικά στέκεται δίπλα του (στ. 21) μὲ σεβασμὸ καὶ ὑπακοή, ὑποδεικνύοντας ὅτι δικαιολογημένα τὴν ἐπέλεξε ὁ Καντακουζηνὸς ὡς σύζυγό του, ἀφοῦ ἡ καταγωγή της⁴⁷ καὶ οἱ ἀρετές της (στ. 23) ἀποτελοῦσαν ἐχέγγυα γιὰ τὸν χαρακτήρα της. Ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιγραφῆς ἀκόμα καὶ στὸ πλαίσιο τοῦ ἐγκωμιασμοῦ τῆς αὐτοκράτειρας δρᾶττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐπανέλθει στὸν Καντακουζηνὸ καὶ νὰ τονίσει τὴν εὐφροσύνη καὶ τὴν εὐφράδειά του ποὺ τὸν καθιστοῦν ἱκανὸ νὰ κατατροπώνει ἀκόμα καὶ τοὺς ρήτορες. Τὴν ἀρετὴ του αὐτὴ ἔχει ἤδη ἀναδείξει στὸν στ. 12 ὅπου ἐμφανίζεται νὰ φράττει «ἅπαν στόμα τῶν αἰρετικῶν», μὲ σαφὴ ὑπαινιγμὸ στὴν καταλυτικὴ γιὰ τὴν λήξη τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος παρουσία του. Ἄλλωστε, ὁ Καντακουζηνὸς ἀσχολήθηκε γιὰ περισσότερο ἀπὸ 25 χρόνια μὲ τὴν συγγραφὴ ὄχι μόνο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου ἀλλὰ καὶ θεολογικῶν κεμένων καὶ ἐπιστολῶν. Γι' αὐτὸ ἡ σύζυγός του τὸν θεωρεῖ διδάσκαλό της καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὴν καθιστᾷ ξεχωριστὴ καὶ ἀνώτερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἐκλεκτὲς γυναῖκες⁴⁸.

Εἶναι λοιπὸν «ἀπαράβλητος ἡ συζυγία» τοῦ Καντακουζηνοῦ μὲ τὴν Ἀσανίνα, ἀφοῦ ὡς ζευγάρι ἔχει ὅλες τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς χάρες καὶ εἶναι στολισμένο μὲ δόξα καὶ ὅλα τὰ χρηστὰ ἦθη. Ὑπερτερεῖ ὁμως, ξεχωρίζει καὶ ἐπαινεῖται ἰδιαίτερος, γιὰτὶ ἀπέκτησαν τὸν δεσπότη Μανουήλ. Οἱ στίχοι αὐτοὶ (στ. 28-30) συνοψίζουν τὰ δύο προηγηθέντα ἐγκώμια τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς συζύγου του γιὰ νὰ ἀναδείξουν τὴν ἀξία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους καὶ νὰ προβάλλουν ἔμμεσα τὸ δυναστικὸ δικαίωμα τοῦ Μανουήλ, ὡς διαδόχου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους.

Στὴν συνέχεια, ἀκολουθεῖ ὁ ἐγκωμιασμὸς τοῦ Μανουήλ Καντακουζηνοῦ (στ. 31-38), τοῦ κτήτορος τοῦ ναοῦ καὶ κεντρικοῦ προσώπου τῆς ἐπιγραφῆς.

45. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Γρηγοῦρα: «ἡ βασιλὶς Εἰρήνη, πολλὴν πλουτοῦσα τὴν σύνεσιν καὶ ἀγχίνουσαν καὶ τοσοῦτῳ νικῶσα τῇ τῶν φρενῶν ἐν ταῖς βουλαῖς ὀξύτητι, ὅσον ἐν γυναιξὶ τῷ κράτει τῆς γνώσεως καὶ τῇ τῶν ἡθῶν ἀρμονία... φρόνημα γὰρ αὐτοφύεσ τε καὶ αὐτοχάλκευτον εἶπειν κεκτημένη ἔμπρακτον παρῆιχε τῷ συζύγῳ καὶ βασιλεῖ καὶ μεγίστην ἐν τοιαύταις γενομένῳ ταῖς περιστάσεσι τὴν ἐπικουρίαν...». Gregoras, *Byzantina Historia*, II, Schopen (1830) 625,12-18.

46. «Ἡ σύζυγος ἔστηκεν αὐτῷ πλησίον» (στ. 19) κατὰ ἀντιστοιχία πρὸς τὸν στ. 6, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸν Καντακουζηνὸ «ἔστηκεν εἰς ἔνδειξιν ὀρθοδοξίας».

47. Ἦταν μικρότερη κόρη τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου Ἀσάν, δευτερότοκου γιου τοῦ Ἰωάννη Γ' Ἀσάν τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Εἰρήνης Παλαιολογίνας. Γιὰ τοὺς Ἀσάν βλ. ἐνδεικτικὰ *ODB* 1, 202 καὶ *PLP* 1472-1535.

48. Ἡ ἀναφορὰ στὰς προκρίτους τῶν γυναικῶν ἀφορᾷ ὄχι μόνο στὶς σύγχρονες τῆς ἐκλεκτὲς γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐκλεκτὲς παλαιότερων ἐποχῶν.

Μία χαμένη έπιγραφή για τούς Καντακουζηνούς στον Μυστρα

«Τίχτουσι και γάρ τον Μανουήλ δεσπότην» (στ. 31), χάριν του οποίου και όχι του πατέρα του Καντακουζηνού⁴⁹, συνετέθη και τοποθετήθηκε ή συγκεκριμένη τετράστηλη έπιγραφή. Άλλωστε, ό Μανουήλ είχε πιθανότατα ίδρύσει και άλλα εκκλησιαστικά κτίσματα στον Μυστρα, γι' αυτό και τó όνομά του έντοπίζεται και σε άλλες έπιγραφές⁵⁰. Ό δεσπότης και κτήτωρ του ναού⁵¹ χαρακτηρίζεται συνετός, ισχυρός, μεγαλοφυής, έμπειρος και γενναίος. Γενικότερα, μέσα σε 7 στίχους (στ. 32-38) ξεδιπλώνονται όλες οι άρετές του και ό ίδιος προβάλλεται ως πρότυπο ήγέτη, που κατατροπώνει τούς έχθρους και άποδεικνύεται σωτήρας και πατέρας για τον λαό του. Ό Rhoby σε μία προσπάθεια να χρονολογήσει την έπιγραφή, όπως προαναφέρθηκε, συνδέει τις ήγετικές ικανότητες και τις έπιτυχίες του Μανουήλ, όπως γενικότερα αναφέρονται στο έμμετρο κείμενο, με συγκεκριμένες έπιτυχίες του στην Πελοπόννησο μετά τó 1354⁵². Ωστόσο, είναι σαφές ότι πρόκειται για γενικότερες αναφορές, με σκοπό να άποδοθει ή πρέπουσα τιμή στον δεσπότη του Μυστρα, ό όποιος υπήρξε καλός κυβερνήτης με άξιοθαύμαστη δραστηριότητα και διοικητικές ικανότητες. Στα χρόνια διακυβέρνησής του κατέπνιξε άμεσα τις έξεγέρσεις ύποκινούμενων ντόπιων άρχόντων και απέκρουσε τούς πολιτικούς του αντίπαλους Μιχαήλ και Άνδρέα Άσάν, οι όποιοι με την στήριξη του Ίωάννη Ε' έπιχείρησαν να τον εκτοπίσουν. Επίσης, έπεδίωξε συνεργασία με τούς Φράγκους τής νότιας Πελοποννήσου, απέκρουσε τούς Τούρκους έπιδρομείς, έξασφάλισε καλή συνεργασία με τó πριγκιπάτο τής Άχαΐας, συνετέλεσε στην άνέγερση περικαλλών κτηρίων και ναών και

49. Τó γεγονός ότι τó μεγαλύτερο μέρος τής έπιγραφής άφιερώνεται στον Ίωάννη Καντακουζηνό σε συνδυασμό με την εικονογραφία του ναού, ή όποια μαρτυρεί άρρηκτη σχέση με την ήσυχαστική θεολογία, δημιουργούν έρωτήματα για την σχέση του πρώην αυτοκράτορος με τον ναό και τον ένδεχομένως πρωτεύοντα ρόλο του στην ίδρυση του συγκεκριμένου ναού. Για την ήσυχαστική εικονογραφία τής Άγίας Σοφίας βλ. ένδεικτικά Τάντσης (2019), 66.

50. Ό Μανουήλ με την σύζυγό του πρωτοστάτησαν στην ίδρυση δύο εκκλησιών στον Μυστρα, τής Άγίας Σοφίας και τής Περιβλέπτου, αλλά και άλλων κτισμάτων. Βλ. Λούβη-Κίζη (2019), 247-264· Τάντσης (2015), 264, 266-267 και 279· του ίδιου (2019), 57-60 και 63-67. Για την σχέση τής Isabelle de Lusignan με τούς δύο ναούς βλ. Τάντσης (2015), 267-270. Για την Περιβλεπτο ως χορηγία των πρώτων δεσποτών του Μυστρα, του Μανουήλ και τής Isabelle, βλ. Louvi A. (1980), *L' architecture et la sculpture de la Perioleptos de Mistra*, Paris· Λούβη-Κίζη (2003), 101-118.

51. Στο έσωτερικό του ναού, στα έπίκρανα των παραστάδων των δύο κίωνων στον κυρίως ναό έντοπίζονται συμπιλήματα του όνόματος του Μανουήλ: «Δεσπότης Καντακουζηνός», βλ. Μαρίνου (2009), 172. Για τά μονογράμματα στα έπίκρανα και τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί βλ. Κατζηδάκης (1987), 69· Άχειμάστου-Ποταμιάνου (2003), 56· Έμμανουήλ (2003), 154· Τάντσης (2015), 264.

52. Βλ. Rhoby (2014), 301.

γενικότερα συνέβαλε στην πνευματική ανάπτυξη της περιοχής, αφήνοντας ένα ισχυρό δεσποτάτο, το οποίο άποτέλεσε τον 15ο αί. καταφύγιο της πνευματικής έλιτ της εποχής και ένα από τα ανθηρότερα τμήματα του ύστερου μεσαιωνικού έλλητισμοῦ⁵³.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ σύντομο ἐγκώμιο πρὸς τὸν Μανουὴλ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἔλλειψη στὴν ἐπιγραφὴ ὅποιασδήποτε ἀναφορᾶς στὴν σύζυγο τοῦ Μανουὴλ Isabelle de Lusignan⁵⁴, ἡ ὁποία ἔζησε μαζί του στὸν Μυστρά ἕως καὶ τὸν θάνατό του τὸ 1380. Ἡ δυτικὴ πριγκίπισσα ἦταν πολὺ δυναμικὴ, μὲ ἰσχυρὴ προσωπικότητα καὶ ἐπηρεάζε τὸν Μανουὴλ ὑπὲρ τῶν Λατίνων ἀρχόντων Πελοποννήσου καὶ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας, ἐνῶ ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη ἰσχυρῶν δεσμῶν μὲ τὸ φραγκικὸ βασίλειο τῆς Κύπρου. Ἄλλωστε, ὁ γάμος τοῦ Μανουὴλ μὲ τὴν Isabelle de Lusignan ἐντασσόταν σὲ μία γενικότερη πολιτικὴ ἀνάπτυξης ἰσχυρῶν δεσμῶν μὲ τοὺς Φράγκους⁵⁵. Γενικότερα, τὰ φιλοδυτικὰ αἰσθήματα τῆς πριγκίπισσας⁵⁶ ὄχι μόνον καθόρισαν τὴν φιλενωτικὴ στάση καὶ φιλοδυτικὴ

53. Γιὰ τὴν προσωπικότητά του καὶ γιὰ τὰ χρόνια διακυβερνήσεώς του βλ. παρὰπάνω ὕποσ. 33.

54. Γιὰ τὴν δυτικὴ πριγκίπισσα καὶ τοὺς Lusignan βλ. Τάντσης Α. (2019), «Μία Θεσσαλονικιά Πριγκίπισσα στὴν Αὐλὴ τοῦ Μυστρά», *Θέματα Ἀρχαιολογίας*, τ. 3.1, 52-71. Βλ. καὶ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μ. (2010) «Ἡ Isabelle de Lusignan Καντακουζηνὴ καὶ τὰ τιμαλφὴ τῆς ἀπὸ τὸν Μυστρά στὴν Κρήτη», *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου στὴν μνήμη τοῦ Νικόλαου Β. Δρανδάκη γιὰ τὴν βυζαντινὴ Μάνη*, (Σπάρτη, 2008-2009), 161-17· Binon, St. (1937) «Guy d'Arménie et Guy de Chypre, Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra», *AIPHOS* 5, 125-142· Λούβη-Κίζη (2019), 53-72· Zakythinos D. (1936), «Une princesse française à la court de Mistra au XIVe siècle. Isabelle de Lusignan Cantacusène», *REG* 49, 62-76, ὅπου οἱ σχετικὲς πηγὲς καὶ ἡ βιβλιογραφία.

55. Τὴν ἴδια πολιτικὴ ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἐπόμενοι δεσπότες τοῦ Μυστρά. Γιὰ τὶς δυτικὲς πριγκίπισσες κατὰ τὴν Παλαιολόγεια περίοδο καὶ τὰ βασιλικά συνοικέσια, βλ. Andriopoulou St. (2011), *Diplomatic communication between Byzantium and the West under the late Palaiologoi (1354-1453)*, University of Birmingham (<https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/1515/>). Βασιλοπούλου Ν. (2015), *Τὰ βασιλικά συνοικέσια κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1258-1453), Πολιτικὲς προσεγγίσεις*. (Ἀδμη. διδ. Διατριβή), Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ (<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/37048#page/1/mode/2up>)· Κοτζάμπαση Σ. (2017), «Δυτικὲς πριγκίπισσες στὴν αὐλὴ τῶν Παλαιολόγων», στὸν τόμο *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους χρόνους. Σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ Ἀφετηρία τοῦ Νέου Ἑλλητισμοῦ*, Πρακτικὰ Συνεδρίων, Μυστράς 6-8 Νοεμβρίου 2015 & 27-29 Μαΐου 2016, ἐπιμ. Ξανθάκη-Καραμά-νου Γ., ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα, σσ. 41-52.

56. Ἡ Isabelle de Lusignan δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι βαπτίστηκε Χριστιανή. Σὲ ἐπιγραφὴ στὸν Μυστρά ἀναφέρεται ὡς Μαρία Καντακουζηνή (βλ. Chassoura O. (2002), *Les peintures murales byzantines des églises de Longanikos*, Athènes, pp. 19-20), στίς λατινικὲς πηγὲς τῆς Κύπρου ἀναφέρεται ὡς Μαργαρίτα (Dardel J. (1906), *Recueil des historiens des croisades*, Documents arméniens, t. II, Paris, p. 36), ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Σ' Καντακουζηνὸς στὴν *Ἱστορία* του τὴν ὀνομάζει θυγατέρα τοῦ Συργῆ (βλ. Ioannis

Μία χαμένη έπιγραφή για τούς Καντακουζηνούς στον Μυστρά

πολιτική του συζύγου της Μανουήλ, αλλά και άποτυπώθηκαν στην άρχιτεκτονική και στην τέχνη του Μυστρά, όπου έντοπίζονται δυτικότροπα στοιχεία, πολλά από τα όποια αποδίδονται στην πριγκίπισσα Isabelle⁵⁷. Έξαιρέση αποτελεί ή εικονογράφηση τής μονής του Ζωοδότου Χριστού, όπου δέν έντοπίζεται κάποιο δυτικότροπο στοιχείο, αλλά άντιθέτως άναγνωρίζεται ή άρρηκτη σχέση τής εικονογραφίας του ναού με την ήσυχαστική θεολογία⁵⁸.

Ό στ. 39 μάς πληροφορεί για τον τόπο όπου στήθηκε ή έπιγραφή. Είναι ο ναός τον όποιο έκτισε ο Μανουήλ και άφιέρωσε στον Ζωοδότη Χριστό⁵⁹. Σε αυτόν τον ναό, ο όποιος άργότερα συνδέθηκε με την Άγία Σοφία, και λειτουργούσε ως καθολικό άνδρώας μονής αλλά και ως χώρος ταφής γυναικών τής αυτοκρατορικής οίκογένειας⁶⁰, ο Μανουήλ συγκέντρωσε ομάδα εύσεβών μοναχών. Στον στ. 41 «[...]σε χρηστών άγέλην μονοτρόπων» ή Λούβη πιθανολογεί ότι το ρήμα που δέν έχει σωθει έχει την έννοια τής προστασίας των μοναχών και όχι άπλώς τής στεγάσεώς τους, άφου αυτή ήταν δεδομένη με την ίδρυση του καθολικού, και ύποστηρίζει ότι το έμμετρο κείμενο συντάχθηκε από τούς μοναχούς τής μονής τόσο λόγω τής χρήσης γ' προσώπου όσο και λόγω του

Cantacuz., Historiarum, III, 48, Schopen (1831), 290,12-292,9). Άξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι ο πατέρας της Guy, βασιλεύς τότε τής Μικρής Άρμενίας, είχε δολοφονηθεί όταν προσπάθησε να επιβάλει στο βασίλειό του το λατινικό δόγμα (βλ. Binon St. (1937), "Guy d' Arménie et Guy de Chypre, Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra", *Aiphos* 5, p. 133· Λούβη-Κίζη (2003), 112· τής ίδιας (2019), 57-72· Τάντσης (2019), 63-67.

57. Βλ. Τάντσης (2019), 57-60 και 63-69. Ίδιαίτερο ένδιαφέρον έχουν τα δυτικόμορφα θυρώματα, τα διακοσμητικά στοιχεία ή στοιχεία δόμησης κυρίως στις μονές Περιβλέπτου και Παντάνασσας, τα όποια είναι σαφώς έπηρεασμένα από την δυτική τεχνική και τεχνοτροπία, βλ. Λούβη-Κίζη Α. (2019), *Η Φραγκική πρόκληση στον Βυζαντινό Μυστρά: Περιβλέπτος και Παντάνασσα*, Πραγματεία τής Άκαδημίας Άθηνών άρ. 74, τ. 2, Άθήνα.

58. Βλ. και παραπάνω ύποσ. 49.

59. Συχνά επικαλείται το όνομα του Θεού στο έμμετρο κείμενο, ύποδηλώνοντας τον σεβασμό και την πίστη του προς τον Δημιουργό, στον όποιο άφιερώνει και τον συγκεκριμένο ναό (βλ. στ. 10, 16, 40, 45).

60. Στην μονή του Ζωοδότου Χριστού ένταφιάστηκαν μέλη τής οίκογένειας των Παλαιολόγων και εκεί μεταφέρθηκαν μετά το 1429 τα όσα τής Θεοδώρας Tocco, συζύγου του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ένω το 1433 στην ίδια μονή ένταφιάστηκε ή Cleopa Malatesta, σύζυγος του Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου. Βλ. Zakythinos D. A. (1975), *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, Édition revue et augmentée par Chryssa Maltezu [Variorum Reprints], London, pp. 190, 211· του ίδιου (1975), *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*. Édition revue et augmentée par Chryssa Maltézu [Variorum Reprints], London, p. 298. Έπίσης, το νοτιοανατολικό παρεκκλήσι του ναού συνδέθηκε πρόσφατα με την σύζυγο του Μανουήλ Καντακουζηνού, Isabella de Lusignan, βλ. Τάντσης (2015), 266-267, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

έγκωμιασμοῦ τοῦ κτήτορος Μανουήλ⁶¹. Μάλιστα συσχετίζει τὸν στίχο αὐτὸν μὲ τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ 1365 καὶ τὴν μετατροπὴ τοῦ ναοῦ σὲ σταυροπηγιακὴ μονὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου συνδέει τὴν μονὴ τοῦ Ζωοδότου μὲ τὴν Παντάνασσα καὶ ὄχι μὲ τὴν ἁγία Σοφία⁶².

Ὅμως, δὲν ὑπάρχει καμία ἔνδειξη γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ σύνθεση τοῦ στιχουργήματος στοὺς μοναχοὺς. Ἀντιθέτως, γίνεται μία σύντομη ἀναφορὰ στὴν «χρηστῶν ἀγέλην μονοτρόπων». Ὁ στ. 41 θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸν τύπο [ἤθροι]σε, ἀφοῦ ὁ Μανουήλ οἰκοδόμησε ἐκ βάρων τὸν ναὸ καὶ συνάθροισε ἐκεῖ μοναχοὺς. Ἄλλωστε, γι' αὐτὸ ἐγκωμιάζεται ὁ Μανουήλ μεταξὺ ἄλλων, γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ καὶ τὴν στέγαση τῶν μοναχῶν. Μάλιστα ἀποφάσισε λόγω τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς γονεῖς του⁶³ νὰ χαράξει πρὸ τῶν πυλῶν ἐπιγραφή⁶⁴, ἡ ὁποία κλείνει μὲ ἓνα δίστιχο ρητό. Ὁ Μανουήλ μὲ τοὺς δύο τελευταίους στίχους ὑπερτονίζει τὴν ἀνάγκη τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, παρομοιάζοντας τὴν μὲ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ καὶ πρὸς τοὺς γονεῖς. Ἔτσι, συνδέει ἀναπόσπαστα τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεό, ἡ ὁποία ὑποδηλώνεται μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ συγκεκριμένου ναοῦ, μὲ τὴν ἀγάπη πρὸς τοὺς γονεῖς, ἡ ὁποία ἐν μέρει ἀποτυπώνεται στοὺς στίχους τῆς ἐπιγραφῆς, καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ βασικὴ ἀρχὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ ταυτόχρονα πρέπει νὰ εἶναι κύρια μέριμνα τοῦ σωστοῦ, δίκαιου καὶ συνετοῦ ἡγεμόνος.

Ἡ ἐκτενὴς αὐτὴ, χαμένη δυστυχῶς σήμερα, ἐπιγραφή στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μυστρά εἶναι ἓνα ἐγκώμιο πρὸς τὴν οἰκογένεια τῶν Καντακουζηνῶν ποὺ διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο ὄχι μόνον στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς Αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ στὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρά. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι συνετέθη καὶ τοποθετήθηκε στὶς πύλες τῆς ἐκκλησίας πρὸς τιμὴν τοῦ κτήτορος Μανουήλ Καντακουζηνοῦ, ἀφιερώνονται οἱ 30 πρῶτοι στίχοι κυρίως στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ ἐν μέρει στὴν σύζυγό του, γιὰ νὰ ὑπερτονίσουν τὶς ἀρετὲς καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ ἐστεμμένου λόγιου. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἔμμεσα ἐπαινεῖται

61. Βλ. Λούβη-Κίζη (2019), 220-226.

62. Βλ. Λούβη-Κίζη (2019), 215-246.

63. Ἡ ἀγάπη καὶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ Μανουήλ πρὸς τοὺς γονεῖς του ἀποτυπώνεται στοὺς 30 στίχους σὲ σύνολο 46 στίχων τῆς ἐπιγραφῆς, τοὺς ὁποίους ἀφιερώνει στὶς ἀρετὲς τους, ἐνῶ συχνὴ εἶναι καὶ ἡ χρῆση τῆς λέξεως πατήρ (στ. 42 «φιλοπάτωρ», στ. 44 «πατέρων βασιλικὴν συζυγίαν», στ. 45 «πατράσι»).

64. Στὸν στ. 32 στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Μανουήλ ὁ δημιουργὸς τῆς ἐπιγραφῆς ἀπευθύνεται στὸν ἐκάστοτε ἐπισκέπτη τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος διαβάξει τὴν ἐπιγραφή καὶ τὸν προσφωνεῖ («... ξένε.»).

Μία χαμένη ἐπιγραφή γιὰ τοὺς Καντακουζηνούς στὸν Μυστρά

καὶ ὁ Μανουήλ ὡς γιὸς ἐνὸς ἄξιου πατρὸς καὶ προικισμένου ἡγεμόνος. Μάλιστα δὲν ἀποκλείεται τὴν περίοδο τῆς συνθέσεως τῆς ἐπιγραφῆς ὁ Καντακουζηνὸς νὰ βρισκόταν στὸν Μυστρά, καὶ τιμῆς ἔνεκεν νὰ δόθηκε ἔμφαση σὲ ἐκεῖνον στὸ πλαίσιο μιᾶς γενικότερης προσπάθειας νὰ προβληθεῖ ὁ Καντακουζηνὸς ὡς γνήσιος καὶ νόμιμος αὐτοκράτορας σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τοὺς Παλαιολόγους.

Γιὰ τὸν δημιουργὸ τοῦ ἔμμετρου κειμένου δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι συγγραφέας τοῦ ἦταν ὁ Μανουήλ Ραούλ⁶⁵, στενὸς συνεργάτης τοῦ δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνοῦ. Τὸ μόνον βέβαιο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα συγγραφέα ὁ ὁποῖος μὲ εὐστοχες ἐκφράσεις καὶ λέξεις, μὲ πλούσια ἐκφραστικὰ μέσα καὶ σχήματα λόγου, μὲ συνεχή παρουσία μετοχῶν καὶ ἐπιθέτων κατορθώνει νὰ μετατρέψει ἕνα ἄψυχο κείμενο σὲ μία εἰκόνα ποὺ ζωντανεῖ μπροστὰ στὸν ἐκάστοτε ἐπισκέπτη τοῦ ναοῦ. Ἔτσι, ἡ ἐπιγραφή μὲ ξεκάθαρες ἐπιρροὲς ἀπὸ κλασικοὺς συγγραφεῖς, ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ρητορικὴ, μετατρέπεται χάρις στὸ τάλαντο τοῦ δημιουργοῦ σὲ ἕνα ἔντεχνο δημιούργημα, ἀντάξιο τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς προσφορᾶς τοῦ Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ γιοῦ του Μανουήλ. Δίπλα σὲ αὐτὸ τὸ λόγιον ἔμμετρο κείμενον στέκονται χαραγμένες οἱ φιγούρες τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους γιὰ νὰ θυμίζουν στοὺς ξένους ποὺ ἐπισκέπτονται τὸν τόπο, ὅλα ὅσα μὲ τέχνη ἀποδίδονται στοὺς στίχους.

SUMMARY

The article presents an inscription, now lost, which once adorned the four columns of one of St. Sophia's porticoes at Mistra. The church known as St. Sophia is associated with Manuel Kantakouzenos, the first despot of the area and the sponsor of the church. The metrical inscription is a lengthy (46 vers.) celebration of the Kantakouzenos family, and especially of John VI Kantakouzenos, his wife Eirene Asenina Kantakouzene and his son Manuel Kantakouzenos.

65. Βλ. ἐνδεικτικὰ Rhoby (2014), 303. Γιὰ τὸν Μανουήλ Ραούλ βλ. Fassoulakis St. (1973), *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es*, Athens· ODB 3, 1771· Loenertz R.-J. (1956), "Emmanuelis Raul epistulae XII", *EEBS* 26, 130-163.

ΔΑΝΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ*

Ο Βασίλης Βασιλικός πρωτογνώρισε την Ιταλία και πρωτίστως τη Ρώμη κάτω από αντίξοες συνθήκες και με ιδιαίζοντως περίεργη αφορμή: το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967. Θα γύριζε τότε στην Αθήνα από τη Στοκχόλμη, όπου είχε πάει για την παρουσίαση της μετάφρασης στα σουηδικά της τριλογίας του *Το φύλλο, Το πηγάδι, Τ' αγγέλιασμα*. Αλλά ενώ το τρένο βρισκόταν στη Φρανκφούρτη, πληροφορήθηκε από το ραδιόφωνο για το πραξικόπημα, και έτσι σταμάτησε — προσωρινά ήλιπιζε — στη Ρώμη. Γράφει σχετικά: «το απόγευμα, καθώς αφήναμε πίσω μας τη Νυρεμβέργη, στις 6 ακριβώς, κι ενώ έλεγα της Μιμής να σκύψει στο παράθυρο για να δει τα κτίρια όπου έγινε η περίφημη δίκη, από το σταθμό των αμερικανικών ενόπλων στη Φρανκφούρτη ακούσαμε, εμβρόντητοι, σαν πρώτη είδηση, τα νέα του στρατιωτικού πραξικοπήματος στην Ελλάδα. Η ανακοίνωση της χούντας, στα αγγλικά, ήταν λιτή: “Everyone circulating after 6 o’ clock will be shot”. Κοίταξα το ρολόι μου: ήταν έξι και δύο. (...) Στη Ρώμη, όπου βρεθήκαμε την επομένη, μείνανε σε μία “πανσιόν” κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό. Είχα την άποψη ότι η ταλαιπωρία μας δεν θα κρατούσε πάνω από τρεις μέρες και το καλύτερο θα ήταν να προωθηθούμε ως το Πρίντιζι, έτσι ώστε, μόλις ανοίξουν τα σύνορα, να επιστρέψουμε στην Ελλάδα. Δεν είχαμε και μία, που λέν. Όλα τα λεφτά τα είχαμε ψωνίσει»¹.

Ωστόσο, στη Ρώμη έμεινε τότε όχι τρεις μέρες, αλλά τρεις μήνες, από τις 23 Απριλίου ως τον Ιούλιο του 1967. Στη συνέχεια μεταβαίνει στο Παρίσι, όπου διαμένει μέχρι το 1972. Ακολούθως, ύστερα από

* Μέρος του υλικού του παρόντος άρθρου περιλαμβάνεται στη μελέτη μου *Η Ιταλία του Βασίλη Βασιλικού*, Προλογικό σημείωμα του Βασίλη Βασιλικού, Εκδόσεις Μπαρτζουλιάνος, Αθήνα 2009 [=«Η Ιταλία του Βασίλη Βασιλικού», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 40 (2008-2009), σσ. 217-284].

1. *Η μνήμη επιστρέφει με λαστιχένια πέδιλα*, (κεφ. 9), Νέα Σύνορα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, [Έργα Βασίλη Βασιλικού, 21], Αθήνα 1999, σσ. 328-329.

παρότρυνση του Italo Calvino, ο Βασιλικός επιστρέφει στη Ρώμη. Εκεί νοικιάζει ένα διαμέρισμα στη via della Frezza 48. Σε αυτό διαμένει μαζί με την πρώτη του γυναίκα, ώς την ημέρα του θανάτου της, την 3η Αυγούστου 1978. Στη συνέχεια, έως το 1981, ενώ εξακολουθεί να νοικιάζει το διαμέρισμα, προτιμά να βρει κατάλυμα στο σπίτι του φίλου του Antonio Federici, στην περιοχή Campo dei Fiori. Ακολούθως, από το 1981 έως το 1984, ήρθε στην Ελλάδα, γιατί ανέλαβε τη θέση τού Αναπληρωτή Γενικού Διευθυντή της Ε.Ρ.Τ., υπεύθυνου για το πρόγραμμα. Στο διαμέρισμα της via della Frezza ξαναγύρισε τα Χριστούγεννα του 1984, με τη δεύτερη πλέον σύζυγό του, την καταξιωμένη διεθνώς υψίφωνο Βάσω Παπαντωνίου. Τον Σεπτέμβριο του 1987 — ύστερα από έξωση που του έγινε — έφυγε από τη Ρώμη και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι έως το 1994, οπότε γύρισε στην Ελλάδα.

Διαμένοντας ο Βασιλικός τόσα χρόνια στην Αιώνια Πόλη, ήταν φυσικό να δεχτεί πολλές γόνιμες επιδράσεις από Ιταλούς ομοτέχνους του. Την πρωτοκαθεδρία στις προτιμήσεις του, όπως είναι φυσικό, την έχει ο αρχηγέτης των ιταλικών γραμμάτων, ο Δάντης², του οποίου φέτος συμπληρώνονται 700 χρόνια από τον θάνατό του. Ο Τ. Σ. Έλιοτ επεσήμεινε εύστοχα ότι «Η απόλαυση της *Θείας Κωμωδίας* είναι μια διαρκής διαδικασία. Αν από την πρώτη επαφή δεν σου δώσει τίποτε, πιθανότατα δεν θα σου δώσει ποτέ. Μόλις όμως αρχίσεις να την ξεδιαλύνεις και να δοκιμάζεις πότε πότε εκείνη την άμεση ένταση και αναστάτωση που δίνει η ποίηση, τότε τίποτε, πάρεξ η τεμπελιά, δεν θα σου κατασιγάσει την επιθυμία να κατακτάς ολοένα και περισσότερο το έργο»³. Ενδεικτικά θυμίζουμε και τα λόγια του Σεφέρη, το 1966: «από την πρώτη επαφή, δεν αποχωρίστηκα πια τον Δάντη»⁴. Αλλά ο μεγάλος Φλωρεντίνος αποτέλεσε όχι μόνον πηγή έμπνευσης, αλλά και συνταξιδιώτη ζωής για τον Καζαντζάκη, ο οποίος στην αρχή του μυθιστορήματός του *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946), εκθείαζε το δαντικό έργο που ο ίδιος είχε παλαιότερα μεταφράσει (αρχικά το 1934, και αργότερα το

2. Σχετικά με δαντικές επιδράσεις σε Έλληνες ποιητές, βλ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Γ. ΖΩΡΑΣ, *Στα ίχνη του Δάντη / Sulle orme di Dante (1321-2021)*, Προλογικό σημείωμα Cardinale Gianfranco Ravasi, ETPbooks, [Μίμηση, 1. Σειρά κειμένων και μελετών, Διευθυντής Γεράσιμος Ζώρας], Αθήνα 2021.

3. Τ.Σ. Έλιοτ, *Δάντης*, Μετάφραση, Πρόλογος, Σχόλια ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΣ, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004, σ. 123.

4. ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ, «Στα 700 χρόνια του Δάντη», *Δοκιμές, Δεύτερος τόμος (1948-1971)*, Ίκαρος, ³1974, σ. 249.

Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού

1954)⁵, εξομολογούμενος τη γοητεία που αυτό συνεχώς ασκούσε πάνω του: «Εβγαλα από την τσέπη μου το μικρό μου Ντάντε το Συνταξιδιώτη άναψα την πίπα μου, ακούμπησα στον τοίχο, βολέυτηκα. Καμπάνισε μια στιγμή η πεθυμιά μου· από πού ν' ανασύρω τους αθάνατους στίχους; Από την καυτή πίσσα της Κόλασης, από τη δροσάτη φλόγα του Καθαρηρίου ή να χιμήξω ολόϊσια στο πιο αφηλό πάτωμα της Ελπίδας του ανθρώπου; Ό,τι θέλω διαλέγω»⁶. Και αναφέρει σε άλλο σημείο: «Ξεφύλλιζα, διάβαζα σκόρπια ένα στίχο, μιαν τερτσίνα, θυμόμουν όλο το κάντο, ανέβαιναν ουρλιάζοντας από τις πύρινες σελίδες οι κολασμένοι· μάχουνταν πιο πέρα μεγάλες λαβωμένες ψυχές να σκαρφαλώσουν ένα πανύψηλο βουνό· πιο πάνω ακόμα σεριάνιζαν σε λιβάδια από σμαράγδι οι μακάριες ψυχές, σαν κατάφωτες πυγολαμπίδες. Ανεβοκατέβαινα το φοβερό τρίπατο οικοδόμημα της Μοίρας, κυκλοφορούσα άνετα στην Κόλαση, στο Καθαρήρι, στον Παράδεισο, σα νά 'ταν το οικοδόμημα ετούτο το σπίτι μου. Πονούσα, προσδοκούσα και χαιρόμουν αρμενίζοντας απάνω στους εξάισιους στίχους»⁷.

Ο Βασιλικός όμως δεν αρκούταν μόνον να διαβάξει δαντικούς στίχους ή να ακούει να τους απαγγέλλουν φίλοι του, όπως ο Italo Calvino⁸, αλλά επιπλέον φρόντιζε να μαγνητοφωνεί απαγγελίες δαντικών ασμάτων από τον φίλο του Piero Tosi⁹. Αυτός ήταν στενός συνεργάτης του Luchino Visconti και προικισμένος ενδυματολόγος, τον οποίο ο Βασιλι-

5. Βλ. Δάντη, *Η Θεία Κωμωδία*, Έμμετρη μετάφραση ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 2010.

6. ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Εκδόσεις ΕΛ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1964, σ. 22.

7. *Ο.π.*, σ. 44.

8. Ο Βασιλικός είχε την ευκαιρία να ακούσει και τον Italo Calvino να απαγγέλλει ένα άσμα από την Κόλαση. Βλ. *Η μνήμη επιστρέφει με λαστιχένια πέδιλα*, (κεφ. 9), *ό.π.*, σ. 332: «Ένα βράδυ ο Ίταλο κατέβασε από τη βιβλιοθήκη του τον Δάντη και μας διάβασε ένα canto της Κόλασης».

9. Στο σχετικό με τον Piero Tosi λήμμα — που περιλαμβάνεται στα *290 Πρόσωπα (1973-1974)*, Ελληνικά Γράμματα, [Βιβλιοθήκη Βασίλη Βασιλικού], Αθήνα 2006, σσ. 280-281 —, ο Βασιλικός αναφέρει μεταξύ άλλων: «Έχει “ντύσει” σχεδόν όλες τις ταινίες του Λουκίνο τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, αφήνοντας κυριολεκτικά εποχή με τα κοστούμια του Θανάτου στη Βενετία, του Γατόπαρδου, του Λυκόφωτος των Θεών. “Είνα ο μόνος”, είπε ο Τσαρούχης βλέποντας τη δουλειά του Τόζι στη Μανόν Λεσκό, σε σκηνοθεσία Βισκόντι, “που παραδέχομαι για καλύτερο από μένα”. (...) Τσοκανός στην καταγωγή κι αρχιτέκτονας τελειωμένος, κατέβηκε με τον Τζεφιρέλι και τον Μπολονίι απ' τη Φλωρεντία στη Ρώμη, κι έκτοτε έζησε εκεί. Έχει το χάρισμα του φρέσκου λόγου που προέρχεται από την αίσθηση κι όχι απ' τις θεωρίες. Μια βόλτα, π.χ., μαζί του στο Παλατίνο ζωντανεύει τα λουτρά, τις θέρμες, (...) τις παλαιότερες. Μπορεί να σου ξαναζωντανέψει, μιλώντας, ολόκληρη μιαν εποχή, έναν άνθρωπο που δεν υπάρχει».

κός τον αναφέρει συχνά στα έργα του με το ψευδώνυμο Λίβιο¹⁰. Συγκεκριμένα, τον ηχογραφούσε σε κασέτες και ξανάκουγε συχνά τις απαγγελίες του. Επίσης πολλά είναι τα χωρία από τη *Θεία Κωμωδία*, με τα οποία διανθίζει ο Βασιλικός τα έργα του *Η Φλόγα της Αγάπης*¹¹ και *Το Γράμμα της Αγάπης*¹². Ιδιαίτερα, μετά τον θάνατο της πρώτης του συ-

10. Ο Βασιλικός αναφέρει τον Tosi ως Λίβιο στα έργα του *Η Φλόγα της Αγάπης* και *Το Γράμμα της Αγάπης*, ενώ το ίδιο ψευδώνυμο το χρησιμοποιεί και για τον Antonio Federici, στο έργο του *Γλαύκος Θρασάκης*.

11. Βλ. *Η Φλόγα της Αγάπης* (*Foco d'amor*). *Μυθιστόρημα*, (μέρος 4, κεφ. 2: «Το μαγνητόφωνο»), Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1990, σσ. 175-176: «Η σιγουριά της, το πάθος της, η ένταση, ο χρωματισμός, η προφορά, η στίξη, τα πάντα λειτουργούν θαυμάσια, γιατί είναι ακόμα ζεστή απ' το κείμενο, το θυμάται: *quanto in femina FOCO D'AMOR dura, / se l'occhio o 'l tatto spesso non l'accende* [Purg. VIII 77-78] (πόσο κρατά η φλογη της ΑΓΑΠΗΣ στη γυναίκα / αν το μάτι ή η αφή συχνά δεν την πυρώνουν); *Perché FOCO D'AMOR compia in un punto* [Purg. VI 38] (γιατί η φλογη της ΑΓΑΠΗΣ εκπληρώνεται σε μια στιγμή). *L'amor che move il sole e l'altre stelle* [Par. XXXIII 146]» βλ. *Η Φλόγα της Αγάπης*, (μέρος 5), ό.π., σσ. 195-196: «Έβαλε την κασέτα. Ξάπλωσε. *Lo 'mperador del doloroso regno...* [Inf. XXXIV 28] *Io non mori' e non rimasi vivo...* [Inf. XXXIV 25]. Η φωνή του Λίβιο τον ξανάφερε στην αγαπημένη του ατιμόσφαιρα. Ήταν νύχτα, όπως και τότε, και στο δωμάτιο οι τρεις... *l'anima mia gustava di quel cibo...* [Purg. XXXI 128] (...) *Con sei occhi piangèa...* [Inf. XXXIV 53] (...) Ο Λίβιο τέλειωσε με το: *una persona in due nature...* [Purg. XXXI 81] *e la morte è nulla*» βλ. *Η Φλόγα της Αγάπης*, (μέρος 6, κεφ. 1: «Ημερολόγιο: 2.11.78»), ό.π., σσ. 204-205: «*Amor mi mosse, che mi fa parlare* [Inf. II 72]. (...) Μόνο εκείνα φοβόσυνα που μπορούσαν να σε πληγώσουν. Τα άλλα όχι, δεν σε τρώαζαν. *Temer si dee di sole quelle cose / c'hanno potenza di fare altrui male; / de l'altre no, ché non son paurose* [Inf. II 88-90]. (...) *Che molte volte... il dir vien meno* [Inf. IV 147]. Καταδικάστηκα να ζω με σένα και τον Δάντη. Μα οι κύκλοι της δικής μου κόλασης δεν είναι ιεραρχημένοι. Ο Κέρβερος είναι οι τύψεις μου» βλ. *Η Φλόγα της Αγάπης*, (κεφ. «Επίλογος»), ό.π., σ. 238: «*Tu stesso ti fai grosso / con falso imaginar* [Par. I 88-89], εσύ ο ίδιος μεγαλοποιείς τα πράγματα με ψευτοφαντασιώσεις» βλ. *Η Φλόγα της Αγάπης*, (κεφ. «Επίλογος»), ό.π., σ. 239: «*Beatrice quella che sí scorge / di bene in meglio sí subitamente, / che l'atto suo per tempo non si sporge* [Par. X 37-39] (Κι η Βεατρίκη που οδηγεί απ' το καλό στο καλύτερο, αστραπιαία τόσο που η πράξη της δεν πιάνει τόπο στον καιρό, καταργεί τον χρόνο, τον μηδενίζει)».

12. Βλ. *Το Γράμμα της Αγάπης*, (μότο βιβλίου), Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1979, σ. 9: «Διάβασε ακόμα ένα canto απ' το *Καθατήριο*. Το ότι εκεί μιλούσαν οι ασώματες ψυχές στον ενσώματο Δάντη, τον ανακούφισε» βλ. *Το Γράμμα της Αγάπης*, (κεφ. «11.1.79. Βράδυ»), ό.π., σ. 32: «*Tutta esta gente, che piangendo canta, / per seguir la gola oltra misura, / in fame e 'n sete qui si rifà santa* [Purg. XXIII 64-66] (Όλοι αυτοί οι άνθρωποι που κλαίγοντας τραγουδούν / για το που ήσαν κοιλιόδουλοι πέρα απ' το μέτρο / με την πείνα και την δίψα ξαναγίνονται άγιοι)» βλ. *Το Γράμμα της Αγάπης*, (κεφ. «12.1.79»), ό.π., σ. 33: «*Κάνε προσευχές για μένα, για να εξαρνητώ και μια ώρα αρχύτερα να πάω στον Παράδεισο*» [Purg. XVI 50-51], παρακαλούν οι ψυχές στο *Καθατήριο* τον Δάντη. Άλλοι [ενν. οι λαίμαργοι] έχουν πρόσωπα με δέρμα στο σχήμα των οστών [Purg. XXIII 24]. Άλλοι σιγοψήνονται [Purg. XXVI 15]. Όσοι πρόλαβαν να μετανιώσουν *in extremis* [Purg. V 54-56], είναι σε καλύτερη μοίρα. Μα υπάρχουν ψυχές που τα μάτια τους είναι χωρίς το διαμάντι τής φεγγβολής τους [Purg. XIII 69-72]. Όταν μου έρχεται στο νου εκείνη η στιγμή, θέλω να γίνω τρίτος για να την αντέξω».

Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού

ζύγου, της Μιμής, ο Βασιλικός επέλεξε και αυτός ως συνταξιδιώτη τον Δάντη, καθώς συχνά έβαζε στο μαγνητόφωνο τις συγκεκριμένες κασέτες για να ακούει τη φωνή της, ενώ εκείνη απάγγελλε, μαζί με τον Λίβιο, δαντικά άσματα. Το πιο αγαπημένο τους ήταν το V της Κόλασης, γνωστότερο ως το άσμα της Francesca: «Η φωνή του Λίβιο μπήκε μελωδική, με ένα απόσπασμα από το διάλογο του Πάολο και της Φραντσέσκας απ' την Κόλαση: "*Francesca, i tuoi martiri / a lacrimar mi fanno tristo e pio. / Ma dimmi: al tempo dei dolci sospiri, / a che e come concedette amore / che conosceste i dubbiosi disiri?* [Inf. V 116-120]". Ο Λίβιο διάβαζε με ρυθμό, μελωδικά και σιγά-σιγά, ώστε να μπορούν αυτοί να το παρακολουθούν απ' τη μετάφραση ρίχνοντας ματιές στο πρωτότυπο: "*E quella a me: Nessun maggior dolore / che ricordarsi del tempo felice / ne la miseria; e ciò sa 'l tuo dottore* [Inf. V 121-123]". Όσο τον άκουγε να διαβάζει, ο νους του επέστρεφε σ' εκείνες τις βραδιές, όπου το σπίτι ήταν ζεστό, το τζάκι αναμμένο. (...) Καμιά φορά μπορούσαν να κοιμηθούν και μόνο πάνω στα στρώματα που, όπως ήταν πολλά, κάναν αναπαυτικό τον ύπνο¹³. Όταν τέλειωσε η ωδή, η πέμπτη, της Κόλασης, έπεσε σιωπή. Ύστερα ακούστηκε πάλι η φωνή του να λέει "bello" και μετά η δική της, σιγαλή, σβησμένη, που συμφωνούσε»¹⁴. Και συνεχίζει παρακάτω: «Στην κασέτα τώρα άρχιζε πάλι απ' την αρχή. Το κομμάτι ξανά για τον Πάολο και την Φραντσέσκα. *Nessun maggior dolore / che ricordarsi del tempo felice ne la miseria* [Inf. V 121-122] (Κανέννας πόνος δεν είναι πιο μεγάλος απ' το να αναθυμάσαι μες στη δυστυχία σου τις ευτυχισμένες μέρες)»¹⁵.

Στη συνέχεια ο Βασιλικός σχολιάζει το περίφημο αυτό δαντικό άσμα, ή μάλλον αφορμάται από αυτό για να στοχαστεί σχετικά με τα δύο αλληλένδετα και εναγώνια προβλήματα του έρωτα και του θανάτου: «Ο έρωτας, η φλόγα, το άνθος. Δεν είναι πια ο έρωτας του Δάντη για τη Βεατρίκη, αλλά του Πάολο και της Φραντσέσκας που τους συγκλόνιζε. *E caddi come corpo morto cade* [Inf. V 142] (Κι έπεσα, όπως πέφτει νεκρό ένα σώμα). Τα λόγια, η φωνή του κι η δική της φωνή που τον συνοδεύει, στους καιρούς της δυστυχίας σου δεν υπάρχει χειρότερο βασιανιστήριο απ' το να θυμάσαι τις ευτυχισμένες μέρες. Γλυκιά Φραντσέσκα, τα μαρτύριά σου φαίνονται από τ' αναστενάγματά σου. Μια μέρα διαβάσαμε μαζί τον Λανσελότ, ώσπου καταλάβαμε πως δεν μπορούσαμε να διαβάσουμε άλλο. Τα χέρια μας αγγίζονταν πάνω στις σελίδες του βιβλίου. Θόλωσα...

13. Ακολουθεί το δαντικό κείμενο: «*E caddi come corpo morto cade* [Inf. V 142]».

14. Η Φλόγα της Αγάπης, (μέρος 4, κεφ. 2: «Το μαγνητόφωνο»), ό.π., σσ. 167-168.
15. Ό.π., σ. 172.

Μα να που πέρα απ' αυτό τον επίγειο έρωτα, γιατί έπεσε όπως πέφτει νεκρό ένα σώμα, υπάρχουν τα μάτια της Βεατρίκης που μεταμορφώνονται σε φως του Θεού. Είναι από τα μάτια της που ο ποιητής μπορεί να φτάσει στον Παράδεισο. Εκεί η θριαμβεύουσα εκκλησία τον προσμένει. Πέρασε τη στράτευση της ζωής, στρατευμένος ο ίδιος στα εθνικιστικά κινήματα της εποχής του, εξόριστος ο ίδιος απ' την αγαπημένη πολιτεία του, τη Φλωρεντία, παθιασμένος, φανατικός, στην Κόλαση βλέπει τους εχθρούς του να υποφέρουν, ωστόσο όλα καταυγάζονται, γιατί ο έρωτας της ποίησης κάνει την ποίηση τού έρωτα αιώνια»¹⁶.

Αλλά και ο Παλαμάς είχε θαυμάσει την ιστορία της Francesca, όπως την απαθανατίζει ο Δάντης στη *Θεία Κωμωδία*. Γι' αυτήν κάνει εκτενή λόγο σε ομότιτλο άρθρο του, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Εμπρός*, στις 13 Οκτωβρίου 1914¹⁷. Εκεί, παίρνοντας αφορμή από ομόθεμα ιταλικά και αγγλικά δραματικά έργα, παρουσιάζει στους αναγνώστες το ερωτικό επεισόδιο της Francesca και του κουνιάδου της Paolo Malatesta, τη δολοφονία τους από τον σύζυγό της Giovanni Malatesta, και ακολούθως διεκτραγωδεί τη μεταθανάτια τιμωρία τους, ως ερωτόληπτων μοιχών, στην Κόλαση, όπως εξιστορείται από τον Δάντη. Ο Παλαμάς όμως προτού ασχοληθεί με το συγκεκριμένο θέμα, μάς δίνει μια λακωνική, ωστόσο, συνθετική εικόνα της *Θείας Κωμωδίας*: «Η *Θεία Κωμωδία* είναι ομού εποποιΐα και αυτοβιογραφία. Κήρυγμα και εξομολόγησις. Όλη η μεσαιωνική Ιταλία και όλη η ψυχή του ποιητού περιπλέκονται μέσα της και συνταυτίζονται. Και εις το βάθος ροδίζει ο όρθρος της Αναγεννήσεως. Η μουσική και η γεωμετρία, η λύρα και ο διαβήτης: όλα της σκέψεως τα βάθη και όλα τα όργανα της εκφράσεως συνειργάσθησαν δια να κτίσουν τον ναόν τούτον. Το έπος, το δράμα, η σάτυρα, η θεολογία, η επιστήμη, η μεταφυσική, υλοποιούνται εκεί και επιδεικνύονται. Το επεισόδιον της Φραγκίσκας εκπροσωπεί το λυρικόν μέρος της δαντικής εμπνεύσεως».

Στη συνέχεια ο Παλαμάς επικεντρώνει την προσοχή του στην ιστορία της Francesca, την οποία έντεχνα ο μεγάλος Φλωρεντινός την είχε συμπεριλάβει στο αθάνατο έργο του: «Το ένοχον αυτό πάθος των δύο συγγενών εραστών εχάραξεν ανεξάλειπτον την σφραγίδα του εις την νεανικήν φαντασίαν του Δάντου. Εικοσαετής ήτον ότε συνέβη το επεισόδι-

16. Ό.π., σσ. 175.

17. Βλ. Κωστή Παλαμά, «Φραγκίσκα», *Άρθρα και χρονολογήματα*, τόμ. Β', Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1993, 231-233. Πβλ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΖΩΡΑΣ, *Ιταλοί λογοτέχνες στο έργο του Παλαμά*, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 2004, σσ. 34-38.

Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού

ον εις την Φλωρεντίαν. Ο ποιητής ο αυστηρός, ο τραχύς, ο αδέκαστος, ο αμείλικτος και μέσα εις τους φοβερούς πυρίνους κύκλους της Κολάσεως απαλύνεται εξαιρετικώς δια να το ζωγραφίση το μαρτύριον εκείνο των αγαπημένων. Είναι αυτοί και οι ιδικοί του αγαπημένοι. Η Φραγκίσκα την αγαπά την κόλασίν της· η voluptè de souffrir των γάλλων ποιητών είναι ως να την κυριεύη. Ο Παύλος δεν ομιλεί, κλαίει μόνον. Και ο Δάντης συμπαθεί και σχεδόν ευλογεί το ζεύγος των κολασμένων εραστών. Ως η Ιουλία και ο Ρωμαίος, ως ο Τριστάνος και η Ιζόλδα, ως ο Κωνσταντής και η Ηλιογέννητη του θαυμαστού μας δημοτικού τραγουδιού και η Φραγκίσκα και ο Παύλος, ωραίοι από την αλήθειαν του πάθους και μό-νου, αναζώσιν εις τον Όλυμπον της τέχνης».

Αλλά στον Βασιλικό ήταν εξίσου αγαπητό και το τελευταίο άσμα της Θείας Κωμωδίας, το XXXIII του Παραδείσου, όπως μάς αφήνει να εννοήσουμε στο κεφάλαιο «Το μαγνητόφωνο» του έργου του *Η Φλόγα της Αγάπης*¹⁸. Απόσπασμα αυτού του άσματος ακούει στην κασέτα να απαγγέλλει ο Λίβιο, παρατηρώντας ότι το κομμάτι αυτό ήταν πιο δύσκολο από το προηγούμενο, δηλαδή το V της Κόλασης. Ο Βασιλικός παραθέτει το απόσπασμα:

Oh quanto è corto il dire e come fioco
al mio concetto! e questo, a quel ch' i' vidi,
è tanto, che non basta a dicer "poco".
O luce eterna, che sola in te sidi,
sola t'intendi, e da te intelletta
ed intendente te, ami ed arridi!
Quella circolazion, che sí concetta
pareva in te come lume riflesso,
da li occhi miei alquanto circunspetta,
dentro da sé, del suo colore stesso,
mi parve pinta de la nostra effige;
per che 'l mio viso in lei tutto era messo [Par. XXXIII 121-132].

Ακολούθως συνεχίζεται η απαγγελία από τον Λίβιο:

Qual è 'l geometra che tutto s'affige
per misurar lo cerchio, e non ritrova,

18. *Η Φλόγα της Αγάπης*, (μέρος 4, κεφ. 2: «Το μαγνητόφωνο»), ό.π., σσ. 168-169.

pensando, quel principio ond'elli indige,
tal era io a quella vista nova:
veder voleva come si convenne
l'imago al cerchio e come vi s'indova;
ma non eran da ciò le proprie penne:
se non che la mia mente fu percossa
da un fulgore in che sua voglia venne.
A l'alta fantasia qui mancò possa;
ma già volgeva il mio disio e 'l velle,
sí come rota ch'igualmente è mossa,
l'amor che move il sole e l'altre stelle [Par. XXXIII 133-146].

Κατόπιν ο Βασιλικός παραθέτει τον σχολιασμό του Λίβιο: «Είναι, τους εξηγούσε, γεμάτο δύσκολες έννοιες, όπως αυτή του Γεωμέτρη, που ο Δάντης τον περιγράφει με στίχους πυκνούς, στίχους που, για να τους διαβάσει σωστά, έπρεπε να μη σταματήσει να πάρει ανάσα. Εκείνη τον ρώτησε για το *fioco*, που δεν έπιασε σε ποια λέξη της μετάφρασης αντιστοιχεί. (...) *Fioco*, της λέει, θα πει δεμένο. *O quanto è corto il dire*, δηλαδή πόσο δεν φτάνουν τα λόγια, πόσο δεν υπάρχουν λόγια, και πόσο αδύνατο είναι *al mio concetto*, στην αντίληψή μου (του ποιητή), να εκφράσει αυτό το υπερκόσμιο φως που είδε. *È tanto, che non basta a dicer "poco"*, και τόσο που δεν φτάνει να πει κανείς μονάχα λίγα γι' αυτό [Par. XXXIII 121-123]. Άρα το *fioco* που τον ρωτά μάλλον θα σημαίνει ότι η γλώσσα του είναι δεμένη μπροστά στο θαύμα»¹⁹.

Και καθώς προχωρά η κασέτα, ακούγεται η προσπάθεια της Μιμής να απαγγείλει και εκείνη το ίδιο απαιτητικό άσμα: «Με την ίδια ανάσα κι Εκείνη έβγαζε το μακροβούτι του στίχου για τον “Γεωμέτρη” [Par. XXXIII 133], με την ίδια ανακούφιση του σπρίντερ που τερματίζει, έφτανε να πει *l'amor che move il sole e l'altre stelle* [Par. XXXIII 146] (ο έρωτας που κινεί τον ήλιο και τ' άλλα αστέρια)»²⁰. Και ο Λίβιο για να την βοηθήσει την σιγοντάρει με τη δική του απαγγελία: «Και ξαναπιάνουν πάλι το τελευταίο κάντο. *Vergine Madre, figlia del tuo figlio, / umile ed alta piú che creatura, / termine fisso d'eterno consiglio, / tu se' colei...* [Par. XXXIII 1-4] (Παρθένα Μητέρα, θυγατέρα εσύ του Γιου σου / πιο ταπεινή και πιο τρανή από πλάσμα, / στέρεος σκοπός της Αιώνιας Βού-

19. Ο.π., σ. 170.

20. Ο.π., σ. 173.

Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού

λησης / εσύ είσαι αυτή...). Πιο θαρραλέα τώρα τον συνοδεύει. Έχει ανοίξει την περπατησιά της φωνής της. Ο Λίβιο τη σκεπάζει λιγότερο. *Nel ventre tuo si raccese l'amore / per lo cui caldo ne l'eterna pace / così è germinato questo fiore* [Par. XXXIII 7-9] (Στη μήτρα σου άναψε πάλι η αγάπη / που κάτω από τη ζέστα της στην αιώνια ειρήνη, / αυτό το λουλούδι έχει ανθίσει)²¹.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Βασιλικός απέδωσε στα ελληνικά — με τη βοήθεια δίγλωσσης αγγλικής μετάφρασης της *Θείας Κωμωδίας*²² — δύο εκτενή δαντικά χωρία του *Καθαρτηρίου*. Συγκεκριμένα, μετέφρασε 47 στίχους από το XXV άσμα του, και ισάριθμους από το XXXI. Στη μετάφραση του πρώτου χωρίου προχώρησε αφορμώμενος από τη διαπίστωσή του ότι «Με τον Δάντη σχεδόν πιστεύω πως υπάρχει ψυχή»²³. Η μετάφραση έχει ως εξής:

Κι ύστερα άρχισε: Αν τα λόγια μου, παιδί μου, το μυαλό σου τα δεχτεί και τα κρατήσει, φως θα ρίξουν πάνω σ' αυτό που ρώτησες. Το τέλειο αίμα, ποτέ δεν πίνεται από τις διψασμένες φλέβες, μένει σαν φαγί σε πλούσιο τραπέζι, περίσσειμα και η καρδιά, που είναι αρετή, ειδοποιεί όλα τα μέλη, καθώς στις φλέβες τρέχοντας το αίμα τις φουσκώνει.

Αναποροφημένο, φτάνει εκεί όπου η σιωπή είναι πιο όμορφη απ' τα λόγια κι έτσι, φιλτράρεται, μέσα απ' το αίμα των άλλων. Εκεί τόνα με τάλλο σμίγουν, τόνα για να δεχτεί, τάλλο να δώσει, στην τέλεια πηγή απ' όπου αναβρύζει.

Και ενωμένο πια αρχίζει να δουλεύει, πρώτα πήζοντας κι ύστερα υγροποιώντας ό,τι για χάρη του πρώτα έπηξε.

Η στρατευμένη αρετή έγινε ψυχή, σαν τη θριαμβεύουσα ψυχή, μόνο που είναι ακόμα εν δυνάμει κι η άλλη σε πλέρια άνθηση τόσο δουλεύοντας που ήδη, νιώθει, κινιέται, σαν το θαλασσινό σφουγγάρι, τις δυνάμεις που η ίδια φύτρεψε, οργώνοντας.

Τη μια πλαταίνει, την άλλη διαστέλλεται, η αρετή που είναι στην καρδιά του ανθρώπου.

21. Ό.π., σ. 174-175.

22. Για να κατανοήσει καλύτερα το δαντικό κείμενο, ο Βασιλικός χρησιμοποίησε την αγγλική μετάφραση των εκδόσεων J.M. Dent, στη σειρά *The Temple Classics*. Πρόκειται για τρεις τόμους: *The Inferno of Dante Alighieri*, translated by John A. Carlyle, *The Purgatorio of Dante Alighieri*, translated by Thomas Okey, *The Paradiso of Dante Alighieri*, translated by Philip Henry Wicksteed.

23. *Το Γράμμα της Αγάπης*, (κεφ. «12.1.79»), ό.π., σ. 33.

Παρασός NZ (2021)

Αλλά εσύ ακόμα δεν κατάλαβες πώς απ' το ζώο γίνεται ο άνθρωπος κι όποιος αυτό το κατάλαβε γίνεται σοφότερος.

Το μελλοντικό μυαλό χώρισε απ' την ψυχή, με το δικό του τρόπο, γιατί αυτή δεν ήταν δεμένη με κανένα όργανο.

Άνοιξε, παιδί μου, στην αλήθεια και μάθε: το σύστημα τού μυαλού μόλις τελειοποιηθεί στο έμβρυο μέσα,

γυρνά την Πρώτη Προπέλα, πασίχαρη, με τόση γνώση τής μάνας φύσης που εμφυσά καινούργιο πνεύμα από αρετή γεμάτο.

Ό,τι βρίσκει εκεί, στα σπάργανα, τ' αφομοιώνει η ίδια και κάνει μια και μόνη την ψυχή που ζει κι αισθάνεται και γυροφέρει.

Και για να μη θαυμάζεις αυτά που σου λέω, δεξ πώς η ζέστα του ήλιου μεταμορφώνεται σε κρασί όταν σμίγει με τους χυμούς του κλήματος.

Κι όταν η Λάχηση δεν έχει άλλη κλωστή, λυτρώνεται απ' το σώμα και πετάει με την αρετή της, μαζί την ανθρώπινη και τη θεία²⁴.

Παραθέτουμε ακολούθως και το δαντικό κείμενο:

Poi cominciò: “Se le parole mie,
figlio, la mente tua guarda e riceve,
lume ti fiero al come che tu die.
Sangue perfetto, che poi non si beve
da l’assetate vene, e si rimane
quasi alimento che di mensa leve,
prende nel core a tutte membra umane
virtute informativa, come quello
ch’a farsi quelle per le vene vane.
Ancor digesto, scende ov’è più bello
tacer che dire; e quindi poscia geme
sovr’altrui sangue in natural vasello.
Ivi s’accoglie l’uno e l’altro insieme,
l’un disposto a patire, e l’altro a fare
per lo perfetto loco onde si preme;
e, giunto lui, comincia ad operare
coagulando prima, e poi avviva
ciò che per sua matera fé constare.
Anima fatta la virtute attiva

24. Ο.π., σσ. 33-34.

Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού

qual d'una pianta, in tanto differente,
che questa è in via e quella è già a riva,
tanto ovra poi, che già si move e sente,
come spungo marino; e indi imprende
ad organar le posse ond'è semente.
Or si spiega, figliuolo, or si distende
la virtù ch'è dal cor del generante,
dove natura a tutte membra intende.
Ma come d'animal divegna fante,
non vedi tu ancor: quest'è tal punto,
che più savio di te fé già errante,
sì che per sua dottrina fé disgiunto
da l'anima il possibile intelletto,
perché da lui non vide organo assunto.
Apri a la verità che viene il petto;
e sappi che, sì tosto come al feto
l'articular del cerebro è perfetto,
lo motor primo a lui si volge lieto
sopra tant'arte di natura, e spira
spirito novo, di virtù repleto,
che ciò che trova attivo quivi, tira
in sua sustanzia, e fassi un'alma sola,
che vive e sente e sé in sé rigira.
E perché meno ammiri la parola,
guarda il calor del sole che si fa vino,
giunto a l'omor che de la vite cola.
Quando Làchesis non ha più del lino,
solvesi da la carne, e in virtute
ne porta seco e l'umano e 'l divino [Purg. XXV, 34-81].

Το δεύτερο απόσπασμα το μετέφρασε στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει κάποιους δαντικούς συμβολισμούς: «Στο τέλος της XXXI ωδής, μας εξηγεί (ο μεταφραστής και σχολιαστής) πως πρόκειται για την Εκκλησία. Αλλά εγώ νομίζω πως ο Δάντης, θα είχε άλλα πράγματα στο νου του, πολύ πιο καθημερινά»²⁵. Ακολουθεί μετάφραση δαντικού χωρίου από τον Βασιλικό:

25. Το Γράμμα της Αγάπης, (κεφ. «14.1.79»), ό.π., σ. 40.

Παρασός NZ (2021)

“Παραμέρισε το σπέρμα του θρήνου κι άκουσε. Θα έπρεπε σ’ αντίθετη μεριά να σ’ οδηγήσει το θαμμένο κορμί μου.

Ποτέ δεν σου παρουσίασε η φύση ή η τέχνη χαρά τέτοια, τα ωραία μέλη μου που ήταν μέσα σ’ αυτήν πλασμένα, νάναι τώρα σκόρπια στη γη.

Κι αν την ανώτατη χαρά δεν γεύτηκες από τον θάνατό μου, ποια άλλη θνητή αιτία θα έπρεπε λοιπόν να σε κάνει να την γευτείς; Έπρεπε και καλά, με την πρώτη αλλαγή, να ανυψωθείς πάνω απ’ τα πράγματα που άλλο δεν ήμουν πια οργανικό τους μέρος.

Δεν θάπρεπε να σου βαραίνει τα φτερά η αναμονή άλλων χτυπημάτων, ή νεαρές υπάρξεις, κι άλλες εφήμερες ματαιότητες.

Το νέο πουλί περιμένει δυο ή τρεις, μα μπροστά απ’ τα μάτια των ... ή χτίζει την φωλιά του ή το τρουπά το βέλος”.

Σαν τα μικρά παιδιά που ντρέπονται σιωπηλά με τα μάτια καρφωμένα στη γη, κι ακούν και παραδέχονται και μετανοιώνουν,

έτσι έστεκα κι εγώ. Κι Εκείνη είπε: “Αφού ακούγοντάς με στεναχωριέσαι, σήκωσε το κεφάλι και πιο πολύ θα πονέσεις θωρώντας με”.

Πιο εύκολα ξεριζώνεται ο δυνατός δρυς, απ’ τον δικό μας άνεμο ή απ’ τον αέρα που έρχεται από τη γη της Γιάρμπας,

παρά εγώ όταν σήκωνα το σαγόνι μου με την προσταγή της και ζήτησε μέσα απ’ τα γένια μου να δει το πρόσωπό μου.

Ήξερα το δηλητήριο που θα μου έσταζε. Τα μάτια μου είδαν, εκείνα τα πρώτα όντα, να αναπαύονται μέσα στις πλεξίδες των λουλουδιών,

κι ακόμα, ελάχιστα σίγουρος, είδα τη Βεατρίκη γυρισμένη προς το τέρας που είναι ένα μονάχα πρόσωπο σε δυο μέσα υπάρξεις.

Κάτω απ’ το πέπλο της και πέρα απ’ το ποτάμι, μου φάνηκε πως ξεπερνούσε τον παλιό της εαυτό, όσο ήταν ακόμα κοντά μας.

Η βελόνα τής μετάνοιας με τρύπησε, κι ό,τι με έκανε άλλοτε να την αγαπώ τώρα με έσπρωχνε πιο δυνατά να τη μισήσω.

Τόσο η ευγνωμοσύνη μου κατάτρωγε τα σωθικά που έπεσα κάτω νικημένος και της κατάντιας μου Εκείνη ήξερε το λόγο.

Έπειτα, σαν η καρδιά μου ξανάδωσε κουράγιο, η γυναίκα που είδα πριν μοναχή της, μου έλεγε: “Κράτα με, κράτησέ με”²⁶.

Το δαντικό κείμενο έχει ως εξής:

26. Ο.π., σσ. 40-41.

Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού

pon giù il seme del piangere e ascolta:
sì udirai come in contraria parte
mover dovieti mia carne sepolta.
Mai non t'appresentò natura o arte
piacer, quanto le belle membra in ch'io
rinchiusa fui, e che so' 'n terra sparte;
e se 'l sommo piacer sì ti fallio
per la mia morte, qual cosa mortale
dovea poi trarre te nel suo disio?
Ben ti dovevi, per lo primo strale
de le cose fallaci, levar suso
di retro a me che non era più tale.
Non ti dovea gravar le penne in giuso,
ad aspettar più colpo, o pargoletta
o altra vanità con sì breve uso.
Novo augelletto due o tre aspetta;
ma dinanzi da li occhi d'i pennuti
rete si spiega indarno o si saetta".
Quali fanciulli, vergognando, muti
con li occhi a terra stannosi, ascoltando
e sé riconoscendo e ripentuti,
tal mi stav'io; ed ella disse: "Quando
per udir se' dolente, alza la barba,
e prenderai più doglia riguardando".
Con men di resistenza si dibarba
robusto cerro, o vero al nostral vento
o vero a quel de la terra di Iarba,
ch'io non levai al suo comando il mento;
e quando per la barba il viso chiese,
ben conobbi il velen de l'argomento.
E come la mia faccia si distese,
posarsi quelle prime creature
da loro aspersion l'occhio comprese;
e le mie luci, ancor poco sicure,
vider Beatrice volta in su la fiera
ch'è sola una persona in due nature.
Sotto 'l suo velo e oltre la rivera
vincer pariemi più sé stessa antica,

Παρορασμός ΝΖ (2021)

vincer che l'altre qui, quand'ella c'era.
Di penter sì mi punse ivi l'ortica
che di tutte altre cose qual mi torse
più nel suo amor, più mi si fé nemica.
Tanta riconoscenza il cor mi morse,
ch'io caddi vinto; e quale allora femmi,
salsi colei che la cagion mi porse.
Poi, quando il cor virtù di fuor rendemmi,
la donna ch'io avea trovata sola
sopra me vidi, e dicea: "Tiemmi, tiemmi!" [Purg. XXXI 46-93].

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η πρόσληψη του δαντικού κειμένου από τον Βασιλικό γίνεται σε δύο περιόδους που χωρίζονται μεταξύ τους από τη χρονική στιγμή του θανάτου της Μιμής. Πριν από το τραγικό γεγονός, η *Θεία Κωμωδία* αποτελούσε για αυτόν ένα ενδιαφέρον και ευχάριστο ανάγνωσμα, ένα μέσο εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας και ικανοποίησης των φιλολογικών του ερεθισμάτων. Μετά όμως τον αιφνίδιο θάνατό της, το κείμενο λειτούργησε σε άλλο πιο προσωπικό επίπεδο. Ο Βασιλικός τότε θα αισθανθεί ότι εγκλωβίζεται στη δαντική *Κόλαση*: «Ακόμα δεν μπορώ να τελειώσω την *Κόλαση* του Δάντη. Ούτε να βγω απ' τη δική μου. Μακαρισμένος αυτός που τόγραψε, γιατί μπόρεσε να πει όσα εδώ εγώ ψελλίζω»²⁷. Ωστόσο — αναλογιζόμενος τη μεταφυσική συνάντηση του Δάντη με τη Βεατρίκη —, θα νοιώσει να αναθάλλει μέσα του η ελπίδα της μεταθανάτιας συνάντησης: «Επιτέλους. Τα δάκρυα λυτρωτικά ήρθαν να μ' ανακουφίσουν, ανάμεσα σε δυο ξυπνήματα χωρίς χάπια και δυο τσάγια, χωρίς φίλτρο. Μεσολάβησε ο Δάντης στο σημείο που ο Βιργίλιος τον αφήνει, γιατί σε λίγο τού υπόσχεται πως θα συναντήσει τη Βεατρίκη (στον *Παράδεισο*) [Purg. XXVII 127-142]. Όπως είχα ήδη διαβάσει τον *Παράδεισο*, ήξερα τι θα βρει εκεί, ενώ ο ίδιος ακόμα δεν το ξέρει. Κι ανάβλυσαν έτσι, από πηγές καθαρές, τα πρωτόγονα δάκρυα, όπως τις πρώτες μέρες τού χαμού σου, όταν ξυπνώντας δεν μπορούσα να παραδεχτώ πως δεν είσαι δίπλα μου»²⁸.

Καταλήγει με την επισήμανση ότι το τέλος κάθε μέρους του μεταθανάτιου κόσμου του Δάντη σηματοδοτεί και την αρχή του επόμενου:

27. Το *Γράμμα της Αγάπης*, (κεφ. «9.1.79. Απόγευμα»), ό.π., σσ. 18-19.

28. Το *Γράμμα της Αγάπης*, (κεφ. «13.1.79»), ό.π., σ. 38.

Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού

«Κόσμος, υπόκοσμος, υπέρκοσμος συνθέτουν τα τρία στάδια της Θείας Κωμωδίας αλλά και της Ανθρώπινης. Κόλαση, Καθακτήριο, Παράδεισος. Υπάρχει ένα Επέκεινα, που περιμένει να μας ανταμείψει για όσα υποφέρουμε εδώ στη γη. Σίγουρα υπάρχει, αλλιώς δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει το σύστημα, δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει το σύμπαν. Αλίμονο αν το όποιο τέλος δεν είχε μιαν άλλη αρχή»²⁹. Παρόμοια ήταν και η ακόλουθη παρατήρηση του Καζαντζάκη: «Κόλαση, Καθακτήριο, Παράδεισος υπάρχουν μέσα μας, μυστική, φοβερή ανθρώπινη Τριάδα (...) Κολασμένος, Αγωνιστής, Λυτρωμένος, να τα τρία πατώματα του τέλειου ανθρώπου. Ένα από αυτά τα τρία να λείπει — και του Κολασμένου ακόμα, προπάντων του Κολασμένου — ο άνθρωπος είναι μισερός»³⁰.

RIASSUNTO

Essendo stato Vassilikos residente per tanti anni a Roma, è naturale che abbia assunto molte e fertili influenze dai letterati italiani. Al primo posto delle sue preferenze naturalmente è posto il Sommo delle lettere italiane, Dante, di cui quest'anno si celebra il settecentenario dalla morte. Ciò che dimostra la sua ammirazione per il poeta fiorentino consiste nel fatto che Vassilikos, non solo leggeva i versi danteschi, ma si divertiva nel sentirli recitare dai suoi amici, quali Italo Calvino e Piero Tosi. Spesso registrava le loro declamazioni per poterle poi risentire. Molti sono, d'altronde, i passi della *Divina Commedia* con i quali Vassilikos ornava le proprie opere.

29. Η μνήμη επιστρέφει με λασιχένια πέδιλα, (κεφ. 8), ό.π., σ. 298.

30. Δάντη, Η Θεία Κωμωδία, Έμμετρη μετάφραση ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, ό.π., σσ. 27-28.

ΙΑΚΩΒΟΣ ΘΗΡΑΣ ΚΑΡΑΜΟΛΕΓΚΟΣ
Καθηγητής Θεολογίας και Φιλοσοφίας
Συγγραφέας

Ο ΕΝΤΜΟΥΝΤ ΜΠΕΡΚ, ΤΟ ΥΨΗΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΩΡΑΙΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν δοκίμιο καταπιάνεται με την αισθητική πραγματεία του Έντμουντ Μπερκ «A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful», την οποίαν — αποδεχόμενοι σε μεγάλο βαθμό την επιλογή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου — μεταφράζουμε ως «Φιλοσοφική διερεύνηση της καταγωγής των ιδεών μας περί του υψηλού και του ωραίου»¹. Οι αισθητικές ποιότητες του υψηλού και του ωραίου έχουν απασχολήσει και συνεχίζουν να απασχολούν μείζονες στοχαστές και καλλιτέχνες. Για να γίνει πιο ξεκάθαρη η ουσία της επιχειρηματολογίας του Μπερκ, κρίθηκε σκόπιμη μια συνοπτική ιστορική αναδρομή. Μετά τα βασικά περί Μπερκ βιογραφικά στοιχεία, ακολουθούν μερικές απολύτως απαραίτητες αναφορές σε πρόσωπα και ιδέες από την κλασική Ελλάδα, τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, την χριστιανική παράδοση, την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό, τόσο του καρτεσιανού όσο και του εμπειρικού τύπου. Η ανάλυση αυτής καθαυτής της «Φιλοσοφικής διερεύνησης» είναι λιτή και στοχευμένη, όπως και η ενότητα που τιτλοφορείται «Επιδράσεις της αισθητικής πραγματείας του Μπερκ». Ο επίλογος και η βιβλιογραφία στο τέλος του δοκιμίου σε καμία περίπτωση δεν εξαντλούν ένα απ' τη φύση του ανεξάντλητο θέμα.

ΒΑΣΙΚΑ ΠΕΡΙ ΜΠΕΡΚ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ο Έντμουντ Μπερκ γεννήθηκε στο Δουβλίνο το 1730 (από ρωμαιοκαθολική μητέρα και προτεστάντη πατέρα) και πέθανε στο Μπίκονσφιλντ του Ηνωμένου Βασιλείου το 1797. Ήταν γιος δικηγόρου και σπούδασε

1. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος – 14^{ος} τόμος (από τον Άνταμ Σμυθ ως τον Γκαίτε)*, Αθήνα: Το Βήμα, χ.χ., σελ. 20.

νομικά στη γενέτειρά του. Το 1750, στα είκοσί του δηλαδή, εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο, όπου και πέρασε -με κάποια διαλείμματα- το υπόλοιπο της ζωής του. Εγκατέλειψε γρήγορα τη δικηγορία και στράφηκε στην επισταμένη μελέτη της φιλοσοφίας, της ιστορίας και της λογοτεχνίας. Το 1757 υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική χρονιά για εκείνον, μιας και τον Μάρτιο νυμφεύεται την Τζέιν Νάτζεντ και τον Απρίλιο δημοσιεύεται το βιβλίο που έμελλε να τον καθιερώσει ως αισθητικό φιλόσοφο, η περίφημη «Φιλοσοφική διερεύνηση της καταγωγής των ιδεών μας περί του υψηλού και του ωραίου» (A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful). Το βιβλίο ξαναβγήκε το 1759 με την προσθήκη μιας εισαγωγής για την έννοια του γούστου-καλαισθησίας (taste). Αξίζει να σημειωθεί πως στις δύο πρώτες εκδόσεις το όνομα του Μπερκ δεν αναφέρεται πουθενά. Το βιβλίο πρωτοβγήκε επωνύμως μόλις το 1796. Το 1758 έρχεται στον κόσμο ο γιος του Ρίτσαρντ. Το 1764 ο εικαστικός και ιστορικός τέχνης Τζόσουα Ρέυνολντς (1723-1792), ο συγγραφέας Σάμιουελ Τζόνσον (1709-1784), ο Μπερκ και άλλοι διανοούμενοι ιδρύουν το φιλολογικό σωματείο «Η Λέσχη» (The Club). Το 1766 εκλέγεται μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων με το κόμμα των Ουίγων². Το 1770 δημοσιεύει το βιβλίο με τίτλο «Σκέψεις περί της αιτίας των τωρινών δυσαρεσκειών» (Thoughts on the cause of the present discontents), όπου στηλιτεύεται το κακό κοινωνικό παρόν της Μεγάλης Βρετανίας και προβλέπεται το κακό κοινωνικό μέλλον της Γαλλίας³. Το 1790 δημοσιεύει την εκτενή μελέτη «Σκέψεις για την επανάσταση στη Γαλλία, και για όσα συμβαίνουν σε ορισμένους κύκλους στο Λονδίνο σχετικά με το γεγονός αυτό» (Reflections on the revolution in France, and on the proceedings in certain societies in London relative to that event). Σε γενικές γραμμές, υπήρξε θεωρητικός και κοινοβουλευτικός υποστηρικτής της Αμερικανικής Επανάστασης και πολέμιος της Γαλλικής, μα και ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στη βρετανική καταπίεση σε Ινδία και Ιρλανδία. Ο Μπερκ, με την όλη δράση του, επηρέασε όσο λίγοι τη σύγχρονη αισθητική φιλοσοφία, την τέχνη, τον πολιτικό συντηρητισμό και τον φιλελευθερισμό⁴.

2. Edmund Burke, *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful*, επιμ. Paul Guyer, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015, σελ. xlii-xliv.

3. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 24.

4. Anthony Quinton, «Πολιτική φιλοσοφία», στο Anthony Kenny (επιμ.), *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, μετ. Δέσποινα Ρισσάκη, Αθήνα: Νεφέλη, 2005, σελ. 453-456.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ, ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΥΨΗΛΟ ΚΑΙ ΩΡΑΙΟ

Η πραγματεία του Μπερκ για το υψηλό (sublime) και το ωραίο (beautiful), αν και έχουν περάσει δυόμιση αιώνες απ' τη δημοσίευσή της, δεν έχει πάψει να επανεκδίδεται, να μελετάται και να εμπνέει. Οι αισθητικές ποιότητες του υψηλού-υπέροχου και του ωραίου-ομορφιάς εννοείται πως δεν εισήχθησαν στη φιλοσοφική σκέψη απ' τον Ιρλανδό στοχαστή. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο βρίσκονται σε χρήση απ' την αρχαιότητα. Ο ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στις τέχνες — και ιδίως στα ποιητικά κακώς κείμενα — Πλάτων (427-347) αναφέρει με μεγάλη συχνότητα το ωραίο (το καλόν) στους διαλόγους του. Στον «Γοργία», για παράδειγμα, βάζει τον Σωκράτη να μιλά για την ωφελιμότητα που προσφέρουν τα ωραία σώματα⁵, ενώ στο «Συμπόσιο» γίνεται λόγος για τα διαφορετικά στάδια της ομορφιάς: από τη σωματική περνάμε -αν περνάμε- στην πνευματική ομορφιά και από την πνευματική σ' αυτήν των θεσμών, των νόμων και των επιστημών, με τελικό στόχο τη θέαση της ίδιας της ιδέας της ομορφιάς⁶. Ο Αριστοτέλης (384-322), απ' την άλλη, στην «Περί ποιητικής» πραγματεία του, δίνει τα καλλιτεχνικά πρωτεία στην ποίηση και υποστηρίζει ότι το ωραίο όλων των ειδών έγκειται στο ευσύνοπτο μέγεθος και στην τάξη-διάταξη⁷. Τον πρώτο μετά Χριστόν αιώνα ο ανώνυμος συγγραφέας της «Περί ύψους» μελέτης, γνωστός ως Ψευδολογγίνος, ασχολείται συστηματικά με το ζήτημα του υψηλού στην ιστορία του πνεύματος (ποίηση, φιλοσοφία, ρητορική). Προς το τέλος της πραγματείας του γράφει τα εξής αξιοπρόσεκτα:

Γι' αυτό στον ορίζοντα της ανθρώπινης θεωρίας και διάνοιας δεν αρκεί ούτε όλος ο κόσμος, αλλά συχνά και τα όρια του κόσμου που μας έχει τα ξεπερνούν τα διανοήματά μας, και αν κανείς ιδεί συνολικά, σαν σε κύκλο, τη ζωή, πόσο πάνω απ' όλα κυριαρχεί το μεγάλο (με την έννοια του υψηλού) και το ωραίο, γρήγορα θα διαπιστώσει για ποιον σκοπό έχουμε γεννηθεί⁸.

5. Πλάτων, *Γοργίας ή Περί ρητορικής*, μετ. Βασίλειος Μανδηλαράς, Αθήνα: Κάκτος, 1993, σελ. 144-145.

6. Πλάτων, *Συμπόσιον ή Περί έρωτος*, μετ. Ηλέκτρα Ανδρεάδη, Αθήνα: Κάκτος, 1991, σελ. 130-135.

7. Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής*, μετ. Σίμος Μενάρδος, επιμ. Ιωάννης Συκουτρός, Αθήνα: Εστία, 2011, σελ. 68-71.

8. Ανώνυμος, *Περί ύψους*, μετ. Κώστας Χωρεάνθης, Αθήνα: Αστρολάβος / Ευθύνη, 1991, σελ. 72-73.

Παρνασσός ΝΖ (2021)

Ο Πλωτίνος (205-70), απ' την άλλη, πολύ κοντά στο πνεύμα τού δασκάλου του Πλάτωνα και δίχως να αρνείται τη σπουδαιότητα της ορατής πραγματικότητας, θεωρεί πως η εσωτερική ομορφιά είναι πιο σημαντική απ' την εξωτερική και φτάνει στο σημείο να ταυτίσει το ωραίο με το θεικό είναι⁹.

Απ' τους δυτικούς Πατέρες της Εκκλησίας ενδιαφέροντα πράγματα για το ωραίο καταθέτει ο ιερός Αυγουστίνος (354-430). Γράφει χαρακτηριστικά στις «Εξομολογήσεις» του: «Παρατηρούσα και έβλεπα ότι τα υλικά δημιουργήματα συγκροτούνται σε σύνολο και ότι η ωραιότητά τους βρίσκεται στο ότι εναρμονίζονται ανάμεσά τους και με το σύνολο»¹⁰. Σε γενικές γραμμές, στη θεωρία του Αυγουστίνου για το ωραίο οι βασικότερες έννοιες είναι αυτές «της ενότητας, του αριθμού, της ισότητας, της αναλογίας και της τάξης»¹¹. Όσον αφορά την καθ' ημάς Ανατολή, αξίζει κανείς να σκύψει με προσοχή στα αρεοπαγιτικά συγγράμματα του 5^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον Ψευδοδιονύσιο, το ωραίο είναι η αρχή, η κινητήριος δύναμη και το τέλος των πάντων, η αιτία της αρμονίας, της καλοσύνης και της λάμψης τους, μα και η βάση κάθε ένωσης, φιλίας και κοινωνίας. Το ωραίο είναι ένα με την αγάπη¹².

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ, ΚΑΡΤΕΣΙΑΝΟΣ ΡΑΣΙΟΝΑΛΙΣΜΟΣ, ΥΨΗΛΟ ΚΑΙ ΩΡΑΙΟ

Την περίοδο της πρώιμης Αναγέννησης στη Φλωρεντία, η παρουσία του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού (1355-1452) στην πόλη το 1439, ο Μαρσίλιο Φιτσίνο (1433-1499) και ο μαθητής του Τζοβάννι Πίκο ντελλά Μιράντολα (1463-1494) δίνουν μια νέα ώθηση στις νεοπλατωνικές σπουδές¹³. Για τον Φιτσίνο οτιδήποτε ωραίο και ειδικά η μουσική χαρακτηρίζεται από ένα είδος υπερβατικότητας και βοηθά τον άνθρωπο να κατανοήσει τον εαυτό του, τον κόσμο, τ' αστέρια και τον ίδιο τον Θεό¹⁴. Έναν αιώνα μετά τον Φιτσίνο, ο Τζορντάνο Μπρούνο (1548-1600) εξυμνεί την έμφυχη

9. Πλωτίνος, *Εννεάδων βιβλία 30-33*, μετ. Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 1995, σελ. 31-32 & 148-149.

10. Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις – Τόμος Α'*, μετ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα: Πατάκης, 2001, σελ. 212.

11. Monroe C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ & Παύλος Χριστοδουλίδης, Αθήνα: Νεφέλη, 1989, σελ. 86.

12. Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων*, μετ. Ιγνάτιος Σακαλής, Αθήνα: Παπαζήσης, 1978, σελ. 60-63.

13. Γρηγόριος Φ. Κωσταράς, *Φιλοσοφική προπαιδεία*, Αθήνα: 2003, σελ. 347-349.

14. Θεοδόσιος Ν. Πελεγρίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998, σελ. 190-198.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

ομορφιά, τη μοναδικότητα και την ενότητα ορατών και αοράτων, απ' την απλή πέτρα έως και την αιτία, την αρχή και το τέλος των πάντων¹⁵.

Ο Ρενέ Ντεκάρτ (1596-1650) και η έντονα επηρεασμένη απ' το παράδειγμα του ρασιοναλιστική σκέψη του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα μ' αυτές καθαυτές τις αισθητικές ποιότητες του υψηλού και του ωραίου, με τρανταχτή εξαίρεση τη γαλλική μετάφραση του «Περί ύψους» τού Ψευδολογγίνου απ' τον Νικολά Μπουαλώ (1636-1711) και τη δημοσίευσή της το 1674¹⁶. Η αναζήτηση επικεντρώθηκε σε ζητήματα ποιητικής, ζωγραφικής και μουσικής¹⁷, με αποκορύφωμα τον Γκότχολντ Εφραίμ Λέσσιγκ (1729-1781) και το έργο του «Λαοκόων», όπου με σαφήνεια καταγράφεται τι μιμείται η ποιητική τέχνη και τι η ζωγραφική¹⁸. Ο όρος «αισθητική», όπως τον ξέρουμε σήμερα, χρησιμοποιείται για πρώτη φορά απ' τον Αλεξάντερ Μπαουμγκάρτεν (1714-1762) το 1735¹⁹ και καθιερώνεται στο ομώνυμο έργο (*Aesthetica*) τού 1750, όπου ο Γερμανός στοχαστής προβαίνει σε μια καρτεσιανού τύπου σύνδεση ομορφιάς και καλαισθησίας²⁰, εφαρμόζοντας στην ποίηση κυρίως μα και στις άλλες τέχνες την παραγωγική μέθοδο των τυπικών ορισμών και των αποδείξεων²¹.

ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ, ΥΨΗΛΟ ΚΑΙ ΩΡΑΙΟ

Σε αντίθεση με τους ρασιοναλιστές καρτεσιανού και ακαδημαϊκού τύπου που κυριαρχούν στην ηπειρωτική Ευρώπη, στην Βρετανία του 17^{ου} και κυρίως του 18^{ου} αιώνα τον κανόνα αποτελούν οι εμπειριστές, η φιλοσοφία και η αισθητική τους, που ως επί το πλείστον ασχολείται «με τις ψυχολογικές αιτίες και επιδράσεις των έργων τέχνης»²². Σε αυτό το περιβάλλον, η συζήτηση, η έρευνα και ο θεωρητικός λόγος σχετικά με

15. Τζορντάνο Μπρούνο, *Περί της αιτίας, της αρχής και του ενός*, μετ. Ι. Μούστρον, Αθήνα: Νέα Ακρόπολη, 1989, σελ. 103-207.

16. Νικολά Μπουαλώ, *Ποιητική τέχνη*, μετ. Φανή Παιδιά, Αθήνα: Στιγμή, 2010, σελ. 13-14.

17. Monroe C. Beardsley, *ό.π.*, σελ. 131-147.

18. Rensselaer W. Lee, «*Ut pictura poesis: The humanistic theory of painting*», *The Art Bulletin*, τόμος 22, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1940, σελ. 260-263.

19. Reinold Schmücker, «*Αισθητική*», στο Stefan Jordan & Christian Nitz (επιμ.), *Λεξικό φιλοσοφίας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου & Ηλίας Κρίππας, Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, 2014, σελ. 28.

20. Τζούλιαν Μπελ, *Καθρέφτης του κόσμου: Μια νέα ιστορία της τέχνης*, μετ. Γιώργος Λαμπράκος & Ελεάνα Πανάγου, επιμ. Κωνσταντίνος Ιωαννίδης, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018, σελ. 283.

21. Monroe C. Beardsley, *ό.π.*, σελ. 147-150.

22. Στο ίδιο, σελ. 157.

τη σημασία του υψηλού (sublime), του ωραίου (beautiful), αλλά και του γούστου-καλαισθησίας (taste), στην ζωή και στην τέχνη, βρίσκουν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης. Πριν απ' την πρώτη εμφάνιση, στα 1757, της «Φιλοσοφικής διερεύνησης της καταγωγής των ιδεών μας περί του υψηλού και του ωραίου», είχε ήδη διαμορφωθεί μια αρκετά μεγάλη σχετική βιβλιογραφία στα αγγλικά, γνώστης της οποίας ήταν ο Μπερκ. Πολύ χαρακτηριστική και κάπως πρώιμη είναι η περίπτωση του Τρίτου Κόμη του Σάφτσμπερου (1671-1713), ενός στοχαστή με έντονες νεοπλατωνικές καταβολές, που πρεσβεύει τη συνύφανση ενάρτετης ζωής, αιώνιας αρμονίας, ομορφιάς και καλού γούστου. Δίπλα στους καθολικούς ηθικούς νόμους τοποθετεί τους καθολικούς αισθητικούς νόμους, υποστηρίζοντας πως ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως προικισμένος να ξεχωρίζει το καλό και το ωραίο απ' το κακό και το άσχημο τόσο στη ζωή όσο και στην τέχνη²³. Όσον αφορά το αισθητικό βίωμα-ποιότητα του υψηλού, ο Σάφτσμπερου θεωρεί πως γεννιέται κυρίως χάρη στην απεραντοσύνη της φυσικής πραγματικότητας, που με τη σειρά της μας παραπέμπει στην απεραντοσύνη και στο μεγαλείο του Θεού²⁴. Κοντά στην προβληματική του Σάφτσμπερου βρίσκεται ο Τζόζεφ Άντισον (1672-1719), συνιδρυτής του περιοδικού «Spectator», στο οποίο δημοσίευσε το 1712 μια σειρά δοκιμίων που φέρουν τον τίτλο «Οι απολαύσεις της φαντασίας» (On the pleasures of the imagination). Ως απολαύσεις της φαντασίας θεωρούνται το μεγαλοπρεπές (great), το ασυνήθιστο (unusual) και το ωραίο (beautiful). Στον διαχωρισμό του Άντισον οφείλει πολλά ο Μπερκ, με βασική διαφοροποίηση την αντικατάσταση του μεγαλοπρεπούς από το υψηλό και του ασυνήθιστου από το καινοτόμο (novelty)²⁵. Ο Μπερκ οφείλει πολλά και στον Φράνσις Χάτσεσον (1694-1746), ερμηνευτή των ιδεών του Σάφτσμπερου. Υπό την επίδραση του Τζον Λοκ (1632-1704), ηγετικής μορφής του βρετανικού εμπειρισμού, ο Χάτσεσον σχετικοποιεί -αν και δεν αρνείται πλήρως- τις βασικές θέσεις του δασκάλου του²⁶. Στο φιλοσοφικό έργο του 1725 με τίτλο «Πραγματεία περί κάλλους, τάξης, αρμονίας και σχεδίου» (Enquiry concerning beauty, order, harmony and design), ο Χάτσεσον διαφοροποιείται απ' τον Τόμας Χομπς (1588-

23. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 95-97.

24. Monroe C. Beardsley, *ό.π.*, σελ. 172-173.

25. Χρήστος Γρηγορίου, *Από την Ιρλανδία στη Μεγάλη Βρετανία: ο Έντμουντ Μπερκ ως επίδοξος «άνθρωπος των γραμμάτων» (ευγένεια και αρετή)*, Αθήνα: Νήσος, 2009, σελ. 164.

26. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 97-99.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

1679) και τη γνωστή του ρήση «homo hominis lupus» (ο άνθρωπος φέρεται στον άλλον άνθρωπο ως λύκος)²⁷, υποστηρίζοντας πως δεν είναι ο εγωισμός και η ιδιοτέλεια οι μόνες κινητήριες δυνάμεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς²⁸. Για τον υμνητή της αρετής και του κάλλους Χάτσεσον, η ιδέα της ομορφιάς γεννιέται με ακαριαίο και άμεσο τρόπο στην ανθρώπινη ψυχή μέσω όλων των αντικειμένων «στα οποία υπάρχει ομοιομορφία μες στην ποικιλία» και μπορεί να είναι είτε απόλυτου είτε σχετικού χαρακτήρα²⁹. Το 1747 δημοσιεύεται το έργο του Τζον Μπαίηλυ (...-1743) με τίτλο «Δοκίμιο για το υψηλό» (Essay on the sublime), απ' το οποίο επίσης άντλησε στοιχεία ο Μπερκ. Ο Μπαίηλυ υποστηρίζει ότι το βασικό ποιητικό αίτιο του υψηλού -είτε στη φύση είτε στις τέχνες- είναι το τεράστιο³⁰. Ο Μπερκ επηρεάστηκε και από τον σκεπτικισμό του Ντέιβιντ Χιουμ, ο οποίος το 1757 -τη χρονιά που εκδίδεται η «Φιλοσοφική διερεύνηση» του πρώτου- δημοσιεύει το δοκίμιο που τιτλοφορείται «Το μέτρο του γούστου» (Of the standard of taste). Το γεγονός πως ο Μπερκ επιλέγει στη δεύτερη έκδοση του 1759 να προτάξει μια «Εισαγωγή για το γούστο» (Introduction on taste) δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο, μιας και -όπως ο ίδιος ομολογεί- προσπάθησε να δώσει στην αναθεωρημένη εκδοχή της πραγματείας του μια περισσότερο ικανοποιητική και πλήρη εικόνα, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψιν τις συμβουλές των φίλων του και τις κριτικές όλων των ειδών για το εγχείρημα του 1757³¹.

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΠΕΡΚ

Η αισθητική πραγματεία του Μπερκ και τα προγενέστερα νεανικά του έργα, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την περιπαικτική «Υπεράσπιση της φυσικής κοινωνίας» (Vindication of natural society), είναι τέκνα του νευτώνειου πειραματισμού και του βρετανικού εμπειρισμού³². Η «Φιλοσοφική διερεύνηση» χωρίζεται σε έξι βασικές ενότητες: η πρώτη είναι μια εισαγωγή πάνω στην έννοια του γούστου (Introduction on taste)³³, η δεύτερη -δηλαδή το πρώτο κεφάλαιο- καταπιάνεται σε αδρές γραμμές

27. Γρηγόριος Φ. Κωσταράς, *ό.π.*, σελ. 354.

28. Έντμουντ Μπερκ, *Περί του υψηλού και του ωραίου*, μετ. Χρήστος Γρηγορίου, επιμ. Νίκος Αυγελής, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2016, σελ. 21.

29. Monroe C. Beardsley, *ό.π.*, σελ. 176-178.

30. Στο ίδιο, σελ. 188.

31. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. 5.

32. Έντμουντ Μπερκ, *ό.π.*, σελ. 18-19.

33. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. 13-26.

με τις βασικές αισθητικές αρχές και ποιότητες³⁴, η τρίτη αφιερώνεται στην εξέταση του υψηλού (Of the passion caused by the sublime)³⁵, η τέταρτη καταπιάνεται με το ωραίο (Of beauty)³⁶, η πέμπτη έχει τον τίτλο «Το ποιητικό αίτιο του υψηλού και του ωραίου» (Of the efficient cause of the sublime and beautiful)³⁷, ενώ η έκτη ασχολείται με τη δύναμη των λέξεων και την ποιητική τέχνη (Of words)³⁸.

Αν και ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στους ορισμούς, ο Μπερκ στην αρχή της πραγματείας του ορίζει το γούστο-καλαισθησία ως εξής: «Με τον όρο γούστο μιλάω γι' αυτήν τη νοητική δύναμη ή τις δυνάμεις που διεγείρουν ή σχηματίζουν κρίση για τα έργα της φαντασίας και τις καλές τέχνες»³⁹. Σύμφωνα με τον Ιρλανδό φιλόσοφο, «το γούστο βελτιώνεται με τον τρόπο που βελτιώνεται και η κρίση μας, δηλαδή με τη διεύρυνση της γνώσης, με τη σταθερή προσήλωση σε ό,τι μελετάμε και με την αδιάκοπη άσκησή μας»⁴⁰. Το κείμενο ζωντανεύουν οι αναφορές, μεταξύ άλλων, στους Ρωμαίους ποιητές Οράτιο και Βιργίλιο, καθώς και σ' έναν πίνακα του Τζεντίλε Μπελλίνι (1429-1507) με θέμα τον αποκεφαλισμό του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή. Ο Μπερκ χρησιμοποιεί παραδείγματα απ' τον χώρο των τεχνών για να υποστηρίξει τη θέση του πως οι αρχές του λόγου και της φαντασίας είναι κοινό κτήμα όλων των ανθρώπων, οι οποίοι όμως διαφοροποιούνται στον βαθμό και στην ποιότητα της συγκίνησης⁴¹. Με λίγα λόγια, στόχος του Μπερκ στην εισαγωγή της πραγματείας του για το υψηλό και το ωραίο είναι η θεωρητική υποστήριξη ενός αντικειμενικά έγκυρου και καθολικά εφαρμόσιμου μέτρου του γούστου⁴².

Το κύριο μέρος της «Φιλοσοφικής διερεύνησης» ξεκινά με τη σύνδεση περιέργειας (curiosity) και καινοτομίας (novelty). Η περιέργεια είναι το πιο απλό πάθος του ανθρώπου, και εμπεριέχεται λίγο ως πολύ σε όλα τα άλλα πάθη, ενώ τα πράγματα που μας συγκινούν είναι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο νέα και καινοτόμα⁴³. Στη συνέχεια υποστηρίζεται πως τόσο ο πόνος (pain) όσο και η ηδονή (pleasure), στις απλούστερές τους εκδηλώσεις, είναι θετικής μορφής, με τον ανθρώπινο νου τις πιο

34. Στο ίδιο, σελ. 27-46.

35. Στο ίδιο, σελ. 47-71.

36. Στο ίδιο, σελ. 73-101.

37. Στο ίδιο, σελ. 103-128.

38. Στο ίδιο, σελ. 129-140.

39. Στο ίδιο, σελ. 14.

40. Έντμουντ Μπερκ, *ό.π.*, σελ. 100-107.

41. Στο ίδιο, σελ. 87-105.

42. Monroe C. Beardsley, *ό.π.*, σελ. 184.

43. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. 27.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

πολλές φορές να βρίσκεται σε μια κατάσταση αδιαφορίας (indifference), δηλαδή ούτε πόνου ούτε ηδονής. Όπως πιστεύει ο Μπερκ, η ηδονή ποτέ δεν προέρχεται απ' το σβήσιμο του πόνου ή του κινδύνου. Αντιθέτως, η αίσθηση που συνοδεύει το σβήσιμο του πόνου ή του κινδύνου και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το ένστικτο της αυτοσυντήρησης λέγεται τέρψη (delight)⁴⁴. Υψηλό ονομάζεται οτιδήποτε διεγείρει την τέρψη⁴⁵. Πέρα από τα πάθη που σχετίζονται με την αυτοσυντήρηση και το υψηλό, υπάρχουν και πάθη που αφορούν την κοινωνία, η οποία χωρίζεται σε κοινωνία των δύο φύλων και γενική κοινωνία (συνάνθρωποι, ζώα, άψυχος κόσμος). Το ωραίο είναι μια ποιότητα κοινωνικής φύσεως και βασικός πρόξενος των θετικών ηδονών (αγάπη, τρυφερότητα, στοργή)⁴⁶. Τα τρία βασικά και ως επί το πλείστον θετικά κοινωνικά πάθη είναι η συμπάθεια, η μίμηση και η φιλοδοξία. Με τη συμπάθεια (sympathy) οι άνθρωποι έρχονται στη θέση των άλλων ανθρώπων, και κυρίως χάρη σ' αυτήν οι τέχνες της ποίησης και της ζωγραφικής τέρπουν και προσφέρουν ανάταση⁴⁷. Όσον αφορά τη μίμηση (imitation) και τη σχέση της με την τέχνη, και δη με τη δραματική ποίηση, ο Μπερκ ομολογεί πως η ανάλυσή του οφείλει πολλά στην «Περί ποιητικής» πραγματεία του Αριστοτέλη. Σύμφωνα με τον Ιρλανδό φιλόσοφο, «αντλούμε τέρψη βλέποντας πράγματα που όχι μόνο δεν θα θέλαμε να κάνουμε, αλλά και τα οποία θα επιθυμούσαμε μ' όλη μας την καρδιά να δούμε να επανορθώνονται»⁴⁸. Για το θείο δώρο της φιλοδοξίας (ambition) πιστεύει πως αν αξιοποιηθεί σωστά γίνεται πρόξενος αγαλλίασης, ενδόμυχης μεγαλοπρέπειας, προσωπικής καταξίωσης και κοινωνικής προκοπής. Για την υποστήριξη της θέσης του, ο Μπερκ παραπέμπει στην «Περί ύψους» μελέτη του Ψευδοαριστοτέλη και στα όσα λέει για την επίδραση που ασκούν στον ανθρώπινο ψυχισμό τα υψηλά ποιητικά και ρητορικά συγγράμματα⁴⁹.

Η τρίτη ενότητα της υπό εξέταση πραγματείας αφιερώνεται σ' αυτή καθ'αυτή την αισθητική ποιότητα του υψηλού-υπέροχου. Τα πάθη που γεννούν τα υψηλά βιώματα και θεάματα είναι -από το ισχυρότερο στο ασθενέστερο- τα έξης: θάμβος (astonishment), θαυμασμός (admiration), σεβασμός (reverence) και εκτίμηση (respect). Ο όρος «θάμβος» δηλώνει

44. Στο ίδιο, σελ. 28-32.

45. Στο ίδιο, σελ. 43.

46. Στο ίδιο, σελ. 34-37.

47. Στο ίδιο, σελ. 38-39.

48. Έντμουντ Μπερκ, *ό.π.*, σελ. 126-130.

49. Στο ίδιο, σελ. 130-131.

είτε τον τρόμο (terror) είτε την κατάπληξη (wonder). Τον τρόμο συνοδεύει σχεδόν πάντα η ασάφεια (obscurity). Στη σύγκριση ανάμεσα σε ποίηση και ζωγραφική ο Μπερκ βγάζει «νικήτρια» την ποίηση. Οι λέξεις και η σχετική ασάφεια της ποίησης επιβάλλονται στον ανθρώπινο ψυχισμό με τρόπο πιο έντονο σε σχέση με τα χρώματα και τη μεγαλύτερη σαφήνεια της ζωγραφικής⁵⁰. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική (building), ο Μπερκ πιστεύει πως υπέροχα είναι τα κτήρια που -κατά κανόνα- έχουν μεγάλον όγκο ή ύψος και όχι όσα έχουν υπερβολικό μήκος. Στη μεγαλοπρέπεια ενός έργου συμβάλλει και η δυσκολία στη σύλληψη, την εκτέλεση και την ολοκλήρωσή του. Η υποβλητική μουσική, η μεγάλη ψυχική και σωματική δύναμη, η σιγή, η μοναχικότητα, οι μεγάλες δυσκολίες, τα μεγάλα βάθη, ο θάνατος, η αίσθηση της απεραντοσύνης και της αιωνιότητας ανήκουν όλα στο υψηλό⁵¹. Οι υψηλές ιδέες, συν τοις άλλοις, γεννιούνται περισσότερο σε σκοτεινά ή ημιφωτισμένα περιβάλλοντα και λιγότερο στο άπλετο φως με τ' απαλά και πρόσχαρά του χρώματα⁵². Ο τρόπος που ο Μπερκ μιλά για το υψηλό θυμίζει έντονα τους Βρετανούς προρομαντικούς ποιητές του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα και ειδικά τους καταγεγραμμένους στην ιστορία της λογοτεχνίας ως «ποιητές του νεκροταφείου»⁵³.

Η τέταρτη ενότητα της «Φιλοσοφικής διερεύνησης» είναι αφιερωμένη στην αισθητική ποιότητα του ωραίου. Ο Μπερκ ξαναθυμίζει στους αναγνώστες της πραγματείας του πως θεωρεί ομορφιά (beauty) «εκείνη την ιδιότητα ή τις ιδιότητες των σωμάτων μέσω των οποίων τα σώματα αυτά προκαλούν αγάπη ή κάποιο κοντινό στην αγάπη πάθος»⁵⁴. Διαφωνεί με όσους θεωρούν την ομορφιά αποκλειστικά ζήτημα ιδανικών αναλογιών, μετρήσεων, υπολογισμών, ευαρμοστίας (fitness) ή τελειότητας (perfection). Κάτι τέτοιο δεν ισχύει ούτε για τα φυτά, ούτε για τα ζώα, ούτε για τους ανθρώπους· ούτε καν για τις τέχνες⁵⁵. Η αναλογία, η ευαρμοστία και η τελειότητα είναι έξοχα πράγματα. Στα έργα τέχνης φανερώνουν τη δύναμη και την αξία τους με τον πληρέστερο τρόπο. Δεν είναι όμως οι καθοριστικοί παράγοντες της ομορφιάς⁵⁶. Επί της ουσίας, τα χαρακτηριστικά απ' τα οποία εξαρτώνται η ομορφιά

50. Στο ίδιο, σελ. 137-142.

51. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. 53-63.

52. Έντμουντ Μπερκ, *ό.π.*, σελ. 159-166.

53. Στο ίδιο, σελ. 36-37.

54. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. 73.

55. Στο ίδιο, σελ. 74-88.

56. Στο ίδιο, σελ. 86-88.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

και η χάρη (grace) είναι το σχετικά μικρό μέγεθος, η απαλότητα και η ποικιλία στη σύσταση των μερών. Τα μέρη των όμορφων αντικειμένων δεν έχουν πολλές γωνίες και σβήνουν με λεπτότητα το ένα μες στο άλλο. Έχουν ντελικάτη δομή, δίχως υπερβολική δύναμη. Τα χρώματά τους είναι κατά βάση καθαρά, γλυκά και όχι πολύ έντονα. Οι κινήσεις και οι στάσεις τους γίνονται μ' έναν καλόβολο και σχεδόν μαγικό τρόπο⁵⁷. Όμορφα, χαριτωμένα και αξιαγάπητα είναι τα πρόσωπα που ενσαρκώνουν και μπολιάζουν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ενώ όμορφα είναι τα μάτια που διαπνέονται από καθαρότητα, ευγενή ζωηράδα, αρετή⁵⁸. Απ' τον χώρο της γλυπτικής, ο Μπερκ θεωρεί ως πρότυπα ομορφιάς και χάρης τα αγάλματα της Αφροδίτης των Μεδίκων και του Αντίνοου, απ' τα οποία το πρώτο βρίσκεται στη Φλωρεντία και το δεύτερο στο Βατικανό⁵⁹. Σύμφωνα με τον Ρενέ Βέλλεκ (1903-1995), έναν απ' τους πιο σημαντικούς κριτικούς λογοτεχνίας του 20^{ου} αιώνα, ο χαριτωμένος τρόπος με τον οποίον ο Μπερκ περιγράφει το ωραίο είναι «τυπικά ροκοκό»⁶⁰.

Στο τέλος του κεφαλαίου για το ωραίο γίνεται η σύγκρισή του με το υψηλό. Τα υψηλά αντικείμενα είναι τεράστια, τα ωραία όχι. Το υψηλό είναι τραχύ και κάπως ατημέλητο, το ωραίο όχι. Η ευθεία γραμμή ταιριάζει περισσότερο στο πρώτο και λιγότερο στο δεύτερο. Το υψηλό είναι κάπως ασαφές, το ωραίο όχι. Το πρώτο έχει ως θεμέλιο τον πόνο, ενώ το δεύτερο την ηδονή. Σε αρκετές όμως περιπτώσεις το υψηλό και το ωραίο συνδυάζονται. Τέτοιες ενώσεις συναντάμε και στη φύση και στους ανθρώπους και στην τέχνη, αλλά η επίδρασή τους στον ψυχισμό μας δεν μπορεί να συγκριθεί με την τέρψη που συνοδεύει το αμιγώς υψηλό ή την αγαλλίαση που φέρνει το αμιγώς ωραίο⁶¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μπερκ στην εξέταση του ωραίου αντλεί στοιχεία απ' τον ζωγράφο και θεωρητικό Ουίλλιαμ Χόγκαρθ (1697-1764) και τη μελέτη του 1753 με τίτλο «Η ανάλυση της ομορφιάς» (The analysis of beauty). Η βασική θέση του Χόγκαρθ είναι πως «μια κυματιστή γραμμή θα είναι πάντα πιο όμορφη από μια γραμμή που σχηματίζει γωνίες»⁶².

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Το ποιητικό

57. Στο ίδιο, σελ. 95-97.

58. Στο ίδιο, σελ. 95-96.

59. Έντμουντ Μπερκ, *ό.π.*, σελ. 208.

60. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 20-21.

61. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. 100-101.

62. E. H. Gombrich, *Το χρονικό της τέχνης*, μετ. Λίνα Κάσδαγλη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002, σελ. 464.

αίτιο του υψηλού και του ωραίου», ο Μπερκ εκκινεί ομολογώντας την αδυναμία του ως προς την ανεύρεση της πραγματικής τελικής αιτίας του υψηλού και του ωραίου, την οποία ταυτίζει με τον ίδιο τον Θεό. Οι δυνάμεις μας περιορίζονται στην εμπειρία και στη νοητική επεξεργασία των αισθητών ιδιοτήτων των πραγμάτων⁶³. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όσα γράφει για την άσκηση (exercise) και την εργασία (labour), που είναι απολύτως απαραίτητες σωματικά, ψυχικά και νοητικά. Η άσκηση και η εργασία ανήκουν στις αιτίες του υψηλού λόγω του πόνου που απαιτεί η εκτέλεσή τους. Η υπερβολική χαλάρωση (relaxation) μόνο κακό προξενεί. Η λελογισμένη όμως επιδίωξή της είναι αναπόσπαστο κομμάτι της θετικής ηδονής, της γλυκύτητας, της ομορφιάς και της αγάπης⁶⁴. Προς το τέλος της συγκεκριμένης ενότητας, ο Μπερκ ξαναμιλά για το υψηλό, το ωραίο και τις αρκετά συχνές -σε φύση, ανθρώπους, κοινωνία και τέχνη- συνθέσεις τους. Η αισθητική ποιότητα που γεννιέται απ' την ένωση αυτή ονομάζεται θαυμάσιο (fine)⁶⁵.

Το τελευταίο κεφάλαιο της «Φιλοσοφικής διερεύνησης» φέρει τον τίτλο «Οι λέξεις» και αποτελεί έναν ύμνο στην τέχνη της ποιήσεως. Τα φυσικά αντικείμενα, η ζωγραφική και η αρχιτεκτονική έχουν τον δικό τους τρόπο να συγκινούν και να τέρπουν. Η ζωγραφική αποτελεί μίμηση (imitation) της φύσης, ενώ η αρχιτεκτονική βασίζεται τόσο στη φύση όσο και στον λόγο (reason) και τους κανόνες της συμμετρίας (proportion). Η ποίηση, απ' την άλλη, ενώ διαθέτει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, υπηρετεί το υψηλό, το ωραίο και το θαυμάσιο μ' έναν τρόπο πιο βαθύ⁶⁶. Η ποιοτική της διαφορά έναντι των άλλων τεχνών έγκειται στις λέξεις που χρησιμοποιεί και στους κάπως ασαφείς και φορτισμένους συνδυασμούς των λέξεων αυτών. Η κύρια δουλειά της ποίησης δεν είναι η πιστή περιγραφή της πραγματικότητας και η γέννηση αισθητών εικόνων, μα η πρόκληση της ανώτερης δυνατής συγκίνησης. Αν υπάρχει μια τέχνη που κάπως πλησιάζει την ποίηση και αποδεικνύεται το ίδιο ή και περισσότερο κοινωνικά χρήσιμη απ' την ποίηση, αυτή είναι η ρητορική⁶⁷.

Στην τελευταία παράγραφο της αισθητικής του πραγματείας ο Μπερκ, με απολογητικό ύφος, ομολογεί πως η ανάλυσή του δεν έχει τον

63. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. 103-104.

64. Στο ίδιο, σελ. 107-120.

65. Στο ίδιο, σελ. 125.

66. Στο ίδιο, σελ. 129.

67. Στο ίδιο, σελ. 129-140.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

συστηματικό χαρακτήρα που ενδεχομένως να περίμεναν οι αναγνώστες του. Δεν είχε ως στόχο να καταπιαστεί λεπτομερώς με όλες τις τέχνες και τον τρόπο που υπηρετούν το υψηλό και το ωραίο. Πυρήνας της εμπειρικής διερεύνησής του είναι ο τρόπος που το θάμβος και η αγάπη επηρεάζουν τον άνθρωπο ως όλον⁶⁸.

Το αισθητικό μανιφέστο του Μπερκ είναι γραμμένο σε απλά και θαυμάσια αγγλικά. Ο λόγος ρέει ευχάριστα, τα κεφάλαια είναι όσο πρέπει αναλυτικά και τα υποκεφάλαια είναι λιτά και πολύ στοχευμένα. Πολύ στοχευμένες και ταιριαστές μ' αυτά που υποστηρίζει είναι και οι αναφορές του σε παλαιοδιαθηκικά κείμενα, κλασικούς και σύγχρονους του φιλοσόφους, επιστήμονες και κυρίως ποιητές. Ο Όμηρος, ο Βιργίλιος, ο Οβίδιος, ο Οράτιος, ο Σαίξπηρ, ο Μίλτον και αρκετοί άλλοι επιστρατεύονται για να ζωντανέψουν, να συμπληρώσουν και να δικαιώσουν την επιχειρηματολογία και τα συμπεράσματα του νεαρού φιλοσόφου. Ορισμένες θέσεις του, πάντως, μοιάζουν κάπως υπερβολικές. Στην προσπάθειά του, παραδείγματος χάριν, να αποσυνδέσει πλήρως το ωραίο από το τέλειο, υποστηρίζει ότι στις γυναίκες το ωραίο συνοδεύεται σχεδόν πάντα από μιαν αίσθηση αδυναμίας και ατέλειας. Οι γυναίκες και ειδικά οι ωραίες ξέρουν πως όσο πιο αδύναμες και ταλαιπωρημένες φαντάζονται τόσο πιο αξιαγάπητες γίνονται. Η κυριολεκτική και βαριάς μορφής αρρώστια, όμως, μόνο αξιέραστη δεν μπορεί να θεωρηθεί. Σύμφωνα πάντα με τον Μπερκ, το κοκκίνισμα του προσώπου και η σεμνότητα κάνουν τη γυναίκα που μας ενδιαφέρει πραγματικά ακαταμάχητη⁶⁹. Δριμεία κριτική εναντίον των αισθητικών και πολιτικών θέσεων του Μπερκ, και ιδίως σε ό,τι έχει να κάνει με τη σύνδεση αδυναμίας και γυναίκας, άσκησε το 1790 η φιλόσοφος Μαίρη Γουόλστονκραφτ (1759-1797)⁷⁰. Ο Μπερκ δεν είναι ιδιαίτερα πειστικός και όταν γράφει ότι οι πικρές ή ξινές γεύσεις, οι άσχημες μυρωδιές και οι δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις μπορούν να μας οδηγήσουν σε υψηλές και μεγαλοπρεπείς ατραπούς. Το γεγονός όμως ότι, εν προκειμένω, μιλά περισσότερο μεταφορικά και λιγότερο κυριολεκτικά, μετριάξει κάπως τις αναγνωστικές απορίες και ενστάσεις⁷¹. Περίεργη εντύπωση προξενεί και η σχεδόν πλήρης απουσία της μουσικής απ' την αισθητική πραγματεία του Μπερκ και οι ελάχι-

68. Στο ίδιο, σελ. 140.

69. Έντμουντ Μπερκ, *ό.π.*, σελ. 196-197.

70. Peter J. King, *Εκατό φιλόσοφοι*, μετ. Αθανάσιος Κατσικερός, Αθήνα: Σαββάλας, 2005, σελ. 115.

71. Έντμουντ Μπερκ, *ό.π.*, σελ. 170-172.

στες αναφορές στις άλλες — πλην της ποίησης — τέχνες. Πέρα από τα παραπάνω, στα γραφόμενα του Μπερκ υπάρχει μια κομβικής σημασίας αντίφαση. Ενώ στο πρώτο μισό της πραγματείας επιχειρεί να ξεχωρίσει πλήρως το υψηλό από το ωραίο, στο δεύτερο μισό μάλλον συνειδητοποιεί πως κάτι τέτοιο είναι εκ των πραγμάτων αδύνατον και εισηγείται τη σύνθετη αισθητική ποιότητα του θαυμάσιου. Στα θετικά οπωσδήποτε συγκαταλέγονται η κρυστάλλινη κριτική σκέψη, το θάρρος, η ευρυμάθεια και η πολυγλωσσία ενός ανθρώπου που βρίσκεται μόλις στο δεύτερο μισό της τρίτης δεκαετίας της ζωής του.

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΜΠΕΡΚ

Η «Φιλοσοφική διερεύνηση της καταγωγής των ιδεών μας περί του υψηλού και του ωραίου» διαβάστηκε πολύ, παρά τις κριτικές που της ασκήθηκαν μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Συνέβαλε στη γέννηση και την εξέλιξη του γοτθικού μυθιστορήματος και της νεογοτθικής αρχιτεκτονικής⁷², και απασχόλησε σημαντικούς στοχαστές και διάφορα φιλοσοφικά και καλλιτεχνικά ρεύματα, κυρίως ιδεαλιστικών και ρομαντικών κατευθύνσεων, τόσο στη Μεγάλη Βρετανία όσο και στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Η βρετανική ζωγραφική του δεύτερου μισού του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα οφείλει αρκετά πράγματα στην ανάλυση του Μπερκ για το υψηλό και το ωραίο. Οι ζωγράφοι «γραφικών» τοπίων, όπως ο Τζόζεφ Ράιτ του Ντέρμπυ (1734-1797), προβάλλουν την ποικιλία και τις δυνατές, συνεχείς και αντιθετικές συγκινήσεις που προσφέρουν η φύση και το ωραίο⁷³. Ο Ουίλλιαμ Τέρνερ (1775-1851) και ο Ουίλλιαμ Μπλέηκ (1757-1827) δημιουργούν πίνακες όπου το υψηλό και το ωραίο αλληλοδιαπλέκονται με έναν διφορούμενο, ιλιγγιώδη και μεγαλοπρεπή τρόπο⁷⁴. Ο ελβετικής καταγωγής Γιόχαν Χάινριχ Φίσλι (1741-1825), απ' την άλλη, με τις υψηλές, σκοτεινές και μαγικές του μορφές, φέρνει στο φως το υποσυνείδητο, τα όνειρα και τα φαντάσματα της νύχτας⁷⁵.

72. E. H. Gombrich, «Kunstliteratur», μετ. Max Marmor, *Art Documentation*, τόμος 11, τεύχος 1, Άνοιξη 1992.

73. Ντανιέλα Ταράμπρα, *Ιστορία της τέχνης – 7^{ος} τόμος*, μετ. Αντωνία Τσίτσοβιτς-Ραντίν & Πιέτρο Ραντίν, επιμ. Βασίλης Καρδάσης, Αθήνα: Τόπος, 2008, σελ. 80-84.

74. Στο ίδιο, σελ. 85-88.

75. Ντανιέλα Ταράμπρα & Γκαμπριέλε Κρεπάλντι, *Ιστορία της τέχνης – 8^{ος} τόμος*, μετ. Αντωνία Τσίτσοβιτς-Ραντίν, Πιέτρο Ραντίν & Κωνσταντίνος Μητρόπουλος, επιμ. Βασίλης Καρδάσης, Αθήνα: Τόπος, 2008, σελ. 16-17.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

Ο Λέσσιγγ και η ημιτελής του πραγματεία «Λαοκόων ή Περί των ορίων της ζωγραφικής και της ποιήσεως» (1766) μοιράζονται με τον Μπερκ την ίδια αγάπη για την ποίηση. Σύμφωνα με τον πρώτο, «η ποίηση είναι ευρύτερη τέχνη, μιας και διαθέτει κάλλη ανέφικτα στη ζωγραφική»⁷⁶. Ο Ιμμάνουελ Καντ (1724-1804) στην περίφημη «Κριτική της κριτικής δύναμης» (1790), στην οποία επιχειρείται μια συστηματοποίηση της αισθητικής φιλοσοφίας, λέει ότι ο Μπερκ «αξίζει να αποκληθεί ο εξοχότερος συγγραφέας της εμπειρικής έκθεσης του υψηλού και του ωραίου»⁷⁷. Σε γενικές γραμμές, ο Καντ υιοθετεί τη διάκριση του Μπερκ ανάμεσα στις δύο βασικές αισθητικές ποιότητες, μα οι συνθέσεις που επιχειρεί έχουν μεγαλύτερο βάθος και εύρος. Τις αρχές του Μπερκ αποδέχεται και ο Άρθουρ Σοπενχάουερ (1788-1860), για τον οποίο, μεταξύ άλλων, «η βίωση του ωραίου είναι το αποτέλεσμα της παρατήρησης του κόσμου με βλέμμα παιδιού που θαυμάζει. Πάνω απ' την ομορφιά της φύσης βρίσκεται η ομορφιά της τέχνης. Το έργο τέχνης — υψηλό, ωραίο ή θαυμάσιο — είναι το παιδί της μεγαλοφυΐας»⁷⁸. Ακόμα και ο Νίτσε (1844-1900) χρωστά πράγματα στον αισθητικό φιλόσοφο Μπερκ. Στο νεανικό του έργο με τίτλο «Η γέννηση της τραγωδίας ή Ελληνισμός και απαισιοδοξία» (1872) οι όροι «διονυσιακό» και «απολλώνιο» άνετα μπορούν να αντικατασταθούν απ' τους αντίστοιχους όρους «υψηλό» και «ωραίο» ή «κωμικό». Για τον Νίτσε το υψηλό τιθασειεί το τρομερό, ενώ το κωμικό μάς απαλλάσσει απ' την αηδία του ακατανόητου. Η πρωτοκαθεδρία των τεχνών, σύμφωνα με τον Νίτσε μα και τον Σοπενχάουερ, ανήκει στη μουσική, ενώ για τον Μπερκ — όπως προαναφέρθηκε — στην ποίηση⁷⁹.

Απ' την πληθώρα των Βρετανών στοχαστών που επηρεάστηκαν απ' τον αισθητικό φιλόσοφο Μπερκ, αξίζει να πει κανείς δυο λόγια για τον Άρτσιμπαλντ Άλισον (1757-1839) και τον Τζον Ράσκιν (1819-1900). Ο Άλισον, στα «Δοκίμια για τη φύση και το γούστο» (Essays on the nature and the principles of taste), που πρωτοπαρουσιάστηκαν το 1790, αντιμετωπίζει τον διαχωρισμό του Μπερκ μεταξύ υψηλού και ωραίου ως δεδομένο και πλήρη. Υποστηρίζει ότι πίσω απ' όλες τις απολαύσεις στη ζωή και στην τέχνη βρίσκεται η φύση. Αυτή διεγείρει τα συναισθήματα και

76. Λέσσιγγ, *Λαοκόων ή Περί των ορίων της ζωγραφικής και της ποιήσεως*, μετ. Αριστομένης Προβελέγγιος, Αθήνα: Πελεκάνος, 2003, σελ. 67.

77. Immanuel Kant, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, μετ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Σμίλη, 2013, σελ. 202-203.

78. Γρηγόριος Φ. Κωσταράς, *ό.π.*, σελ. 382-383.

79. Φρειδερίκος Νίτσε, *Η γέννηση της τραγωδίας ή Ελληνισμός και απαισιοδοξία*, μετ. Χρήστος Μαρσέλλος, Αθήνα: Εστία, 2009, σελ. 88-103.

τους συνειρμούς της φαντασίας. Για παράδειγμα, η χαρά που αντλούμε απ' τα απαλά χρώματα και τις καμπυλωτές γραμμές ενεργοποιείται την άνοιξη και κατά την επαφή μας με νέους ανθρώπους, ή μέσω οποιουδήποτε προσώπου ή πράγματος θυμίζει άνοιξη και νεότητα⁸⁰. Το 1849 — έναν αιώνα περίπου μετά τη δημοσίευση της «Φιλοσοφικής διερεύνησης» του Μπερκ — ο κριτικός, ιστορικός τέχνης και ζωγράφος Τζον Ράσκιν δημοσίευσε την πραγματεία με τίτλο «Τα επτά φώτα της αρχιτεκτονικής» (The seven lamps of architecture). Ο τρόπος που μιλά για τη δύναμη (power) και την ομορφιά (beauty) είναι πολύ κοντά στον τρόπο που ο Μπερκ μιλά για το υψηλό και το ωραίο. Σύμφωνα με τον Ράσκιν, η δύναμη διέπεται από μια σοβαρή και συχνότατα μυστηριώδη μεγαλοπρέπεια (majesty), την οποία φέρνουμε στον νου με το ίδιο πάντα δέος (awe). Η ομορφιά, απ' την άλλη, χαρακτηρίζεται από μια εξαιρετικά πολύτιμη λεπτότητα (delicacy), στην οποία επιστρέφουμε με στοργικό θαυμασμό (admiration)⁸¹.

Ένας απ' τους πρώτους Νεοέλληνες που δίδαξαν φιλοσοφία σε πανεπιστημιακό περιβάλλον και πιο συγκεκριμένα στην Ιόνιο Ακαδημία ήταν ο ποιητής Ανδρέας Κάλβος (1792-1869). Στα «Μαθήματα φιλοσοφίας» του ακαδημαϊκού έτους 1840-1841 ο Κάλβος αναφέρεται εκτενώς στις βασικές αρχές της αισθητικής. Σύμφωνα με αυτόν, «τρία είναι τα αντικείμενα της νοητικής δύναμης που ονομάζουμε ορεκτική: η καινοτομία, το μέγεθος και το κάλλος... Τα μεγάλα και υψηλά αντικείμενα μάς εμπνέουν σοβαρούς στοχασμούς και μας παίρνουν το μυαλό χωρίς αντίσταση... Τα ωραία αντικείμενα, είτε απευθείας είτε μέσω των συνειρμών της φαντασίας, ξυπνούνε πάντα μέσα μας ένα αίσθημα χαράς και ικανοποίησης. Συστατικά στοιχεία της ωραιότητας είναι το χρώμα, το σχήμα και η κίνηση»⁸². Βασικός πρωταγωνιστής των παραδόσεων του καθηγητή Κάλβου είναι ο ηγέτης της σκωτικής φιλοσοφικής σχολής Τόμας Ρηντ (1710-1796) και το σύνολο του έργου του⁸³. Ο Ρηντ και οι αισθητικές του αντιλήψεις ακολουθούν, σε γενικές γραμμές, τις αντίστοιχες του Μπερκ⁸⁴.

80. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. xxxiv.

81. Στο ίδιο, σελ. xxxvi.

82. Ανδρέας Κάλβος, *Έργα – Τόμος Β' – Πεζά κείμενα*, επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2018, σελ. 464-480.

83. Στο ίδιο, σελ. 289-295.

84. Monroe C. Beardsley, *ό.π.*, σελ. 190.

Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ως γενικό συμπέρασμα, δεν είναι άτοπο να υποστηριχθεί ότι οι αισθητικές ποιότητες του υψηλού και του ωραίου ήταν, είναι και θα είναι ζωτικής σημασίας για την ανθρώπινη και τη διανθρώπινη σκέψη και δράση, τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία και την τέχνη (σε όλες τις μορφές και εκδηλώσεις της).

Όσον αφορά αυτή καθαυτή την πραγματεία του Μπερκ για το υψηλό και το ωραίο, έγινε ξεκάθαρο πως έχουμε να κάνουμε μ' ένα καινοτόμο -για τα δεδομένα της εποχής του- έργο, το οποίο ενσωματώνει με εκλεκτικότητα και εξελίσσει τον σχετικό φιλοσοφικό και καλλιτεχνικό προβληματισμό τού παρελθόντος και του -τότε- παρόντος. Ο πυρήνας της σκέψης του Μπερκ παραμένει ανθεκτικός, διαχρονικός και επίκαιρος. Σύγχρονοι φιλόσοφοι όπως ο Φράνσις Φέργκιουσον και ο Αλέξανδρος Νεχαμάς συνομιλούν μαζί του μ' έναν ιδιαίτερα γόνιμο τρόπο⁸⁵. Με τη σχετικά πρόσφατη ελληνική μετάφραση της «Φιλοσοφικής διερεύνησης» απ' τον μελετητή του Μπερκ Χρήστο Γρηγορίου -σε συνδυασμό με τις έντιμες κριτικές εστάσεις για το εγχείρημα αυτό⁸⁶- ανοίγονται νέοι δρόμοι στον τόπο μας για τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης: δρόμοι υψηλών αναζητήσεων, ωραίων εκπλήξεων και θαυμασίων συνθέσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανώνυμος, *Περί ύψους*, μετ. Κώστας Χωρεάνθης, Αθήνα: Αστrolάβος / Ευθύνη, 1991.
- Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής*, μετ. Σίμος Μενάρδος, επιμ. Ιωάννης Συκουτρής, Αθήνα: Εστία, 2011.
- Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις – Τόμος Α'*, μετ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα: Πατάκης, 2001.
- Beardsley Monroe C., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ & Παύλος Χριστοδουλίδης, Αθήνα: Νεφέλη, 1989.
- Burke Edmund, *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful*, επιμ. Paul Guyer, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015.
- Γρηγορίου Χρήστος, *Από την Ιρλανδία στη Μεγάλη Βρετανία: ο*

85. Edmund Burke, *ό.π.*, σελ. xxxvi-xxxvii.

86. Άρης Σαραφινός & Εβίτα Αντωνοπούλου, «Edmund Burke – Περί του υψηλού και του ωραίου». *Ιστορία της τέχνης*, τεύχος 6, Καλοκαίρι 2017, σελ. 170-180.

Παρασός ΝΖ (2021)

- Έντμουντ Μπερκ ως επίδοξος «άνθρωπος των γραμμάτων» (ευγένεια και αρετή), Αθήνα: Νήσος, 2009.
- Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων*, μετ. Ιγνάτιος Σακαλής, Αθήνα: Παπαζήσης, 1978.
- Gombrich E. H., «Kunstliteratur», μετ. Max Marmor, *Art Documentation*, τόμος 11, τεύχος 1, Άνοιξη 1992.
- Gombrich E. H., *Το χρονικό της τέχνης*, μετ. Λίνα Κάσδαγλη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002.
- Jordan Stefan & Nimtz Christian (επιμ.), *Λεξικό φιλοσοφίας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου & Ηλίας Κρίππας, Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, 2014.
- Κάλβος Ανδρέας, *Έργα – Τόμος Β' – Πεζά κείμενα*, επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2018.
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος – 14^{ος} τόμος (από τον Άνταμ Σμιθ ως τον Γκαίτε)*, Αθήνα: Το Βήμα, χ.χ.
- Kant Immanuel, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, μετ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Σμίλη, 2013.
- Kenny Anthony (επιμ.), *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, μετ. Δέσποινα Ρισσάκη, Αθήνα: Νεφέλη, 2005.
- King Peter J., *Εκατό φιλόσοφοι*, μετ. Αθανάσιος Κατσικερός, Αθήνα: Σαββάλας, 2005.
- Κωσταράς Γρηγόριος Φ., *Φιλοσοφική προπαιδεία*, Αθήνα: 2003.
- Lee Rensselaer W., «Ut pictura poesis: The humanistic theory of painting», *The Art Bulletin*, τόμος 22, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1940.
- Λέσσιγγ, *Λαοκώων ή Περί των ορίων της ζωγραφικής και της ποιήσεως*, μετ. Αριστομένης Προβελέγγιος, Αθήνα: Πελεκάνος, 2003.
- Μπελ Τζούλιαν, *Καθρέφτης του κόσμου: Μια νέα ιστορία της τέχνης*, μετ. Γιώργος Λαμπράκος & Ελεάννα Πανάγου, επιμ. Κωνσταντίνος Ιωαννίδης, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018.
- Μπερκ Έντμουντ, *Περί του υψηλού και του ωραίου*, μετ. Χρήστος Γρηγορίου, επιμ. Νίκος Αυγελής, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2016.
- Μπουαλώ Νικολά, *Ποιητική τέχνη*, μετ. Φανή Παιδή, Αθήνα: Στιγμή, 2010.
- Μπρούνο Τζορντάνο, *Περί της αιτίας, της αρχής και του ενός*, μετ. Ι. Μούστρον, Αθήνα: Νέα Ακρόπολη, 1989.
- Νίτσε Φρειδερίκος, *Η γέννηση της τραγωδίας ή Ελληνισμός και απαισιοδοξία*, μετ. Χρήστος Μαρσέλλος, Αθήνα: Εστία, 2009.
- Πελεγρίνης Θεοδόσιος Ν., *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Ο Έντμουont Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο

- Πλάτων, *Γοργίας ή Περί ρητορικής*, μετ. Βασίλειος Μανδηλαράς, Αθήνα: Κάκτος, 1993.
- Πλάτων, *Συμπόσιον ή Περί έρωτος*, μετ. Ηλέκτρα Ανδρεάδη, Αθήνα: Κάκτος, 1991.
- Πλωτίνος, *Εννεάδων βιβλία 30-33*, μετ. Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 1995.
- Σαραφειανός Άρης & Αντωναρπούλου Εβίτα, «Edmund Burke – Περί του υψηλού και του ωραίου», *Ιστορία της τέχνης*, τεύχος 6, Καλοκαίρι 2017.
- Ταράμπρα Ντανιέλα, *Ιστορία της τέχνης – 7^{ος} τόμος*, μετ. Αντωνία Τσίτσοβιτς-Ραντίν & Πιέτρο Ραντίν, επιμ. Βασίλης Καρδάσης, Αθήνα: Τόπος, 2008.
- Ταράμπρα Ντανιέλα & Κρεπάλντι Γκαμπριέλε, *Ιστορία της τέχνης – 8^{ος} τόμος*, μετ. Αντωνία Τσίτσοβιτς-Ραντίν, Πιέτρο Ραντίν & Κωνσταντίνος Μητρόπουλος, επιμ. Βασίλης Καρδάσης, Αθήνα: Τόπος, 2008.

SUMMARY

Irishman Edmund Burke was an extremely important politician and thinker who lived in the second half of the 18th century. His youthful work for the sublime and the beautiful was studied a lot in his time, and continues to be read to this day. The main objective of this essay is the summary of the «Philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful» to the Greek-speaking public.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΙΝΤΟΥΔΗΣ

Καθηγητής Πανεπιστημίου Ρώμης Sapienza

ΛΕΟΠΑΡΝΤΙ ΚΑΙ ΚΑΒΑΦΗΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΙΝΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΗΔΟΝΗΣ

της Α. Π.,
του Δ. Μ.,
της F. Ζ.,
της Μ. και της Α.,
memorie e speranze

Ο σημαντικός αριθμός λογοτεχνών του ελληνικού 19ου αιώνα, το έργο των οποίων παρουσιάζει σημεία σύγκλισης με την ποίηση και τη φιλοσοφική σκέψη του Giacomo Leopardi (1798-1837), καθώς επίσης και το γεγονός πως αρκετοί από αυτούς τους Έλληνες λογοτέχνες κατέχουν περίοπτες θέσεις στην ιστορία των ελληνικών γραμμάτων, σκιαγραφούν μια εικόνα της λεοπαρδικής πρόσληψης στην Ελλάδα σε απόλυτη σχεδόν αντίθεση με εκείνη που η κριτική είχε υποστηρίξει μέχρι το 2008¹. Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε, τόσο σε μεταφραστικό όσο και σε κριτικό επίπεδο, τα άριστα σε πολλές περιπτώσεις αποτελέσματα που είχαν παραχθεί στα Επτάνησα και στους αθηναϊκούς κύκλους, τότε η εικόνα της λεοπαρδικής πρόσληψης στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα αναθεωρείται ριζικά.

Παρόμοια υποδοχή επιφύλαξαν και οι πρώτες δεκαετίες του ελληνικού 20ού αιώνα στο έργο του Λεοπάρντι, με επιπλέον κριτικές μελέτες και μεταφράσεις, που πριμοδοτούσαν και επιχειρούσαν να αναδείξουν από τη λεοπαρδική ποίηση κυρίως την αρχική και την ωριμότερή της περίοδο, καθώς και την πεσιμιστική της προοπτική. Αντιθέτως, τη δεκαετία του 1930 την προσοχή των Ελλήνων μεταφραστών του Λεοπάρντι κερδίζουν τα λεγόμενα *μικρά ειδύλλια* (Στη σελήνη, Το άπειρο) και το *Εις εαυτόν*, ενώ τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια σηματοδοτούνται από

1. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. C. Bintoudis, *Leopardi in Grecia*, εισαγωγή Ν. Bellucci, Bulzoni Editore-Saggi di greco moderno. Filologia, Letteratura, Traduzione, Roma 2012, σσ. 293-337.

Παρασός ΝΖ (2021)

την σταδιακή αύξηση του αριθμού μεταφράσεων κυρίως ποιητικών κειμένων του Ιταλού λογοτέχνη. Η ίδια τάση κορυφώνεται την τελευταία τριακονταετία του 20ού αιώνα, εμπλουτισμένη μάλιστα από μία παράλληλη εκδήλωση ενός συγκριτικού ενδιαφέροντος μεταξύ του λεοπαρδικού έργου και της ελληνικής λογοτεχνίας.

Πέρα από τα παραπάνω, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα η ελληνική πρόσληψη του Λεοπάρντι διαμορφώνεται και μέσα από τις λογοτεχνικές σχέσεις που δημιουργούνται. Στο παρελθόν είχε σχολιάσει τις ομοιότητες που παρουσιάζει σε κάποια σημεία το έργο του Καρυωτάκη με τη λεοπαρδική σκέψη, επιχειρώντας να αναδείξω κάποια φιλολογικά τεκμήρια που μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε δεδομένο πως ο Έλληνας ποιητής γνώριζε το έργο του Ιταλού ομοτέχνου του και το είχε μελετήσει προσεκτικά², πιθανότατα και μέσα από γαλλικές μεταφράσεις. Μία ακόμη περίπτωση της ίδιας περιόδου συνιστά ο Κ. Π. Καβάφης, το έργο του οποίου σε μερικά σημεία του φαίνεται να συγχρωτίζεται με τη λεοπαρδική σκέψη.

Επισκόπηση

Ο Ιταλός ελληνιστής Paolo Stomeo υπήρξε ο πρώτος που αναφέρθηκε σε ομοιότητες μεταξύ του λεοπαρδικού και του καβαφικού έργου: το 1955 στην εισαγωγή του για την *Antologia della lirica greca moderna*. Dionisio Solomòs e Costantino Kavafis, που εκδίδεται στο Matino του Lecce από τον εκδοτικό οίκο La Nuova Ellade, ο Stomeo παρατηρεί:

Tutti gli argomenti da lui [Kavafis] cantati sono pervasi, con spontaneità mirabile, dell'originale impronta della sua anima sensuale e pessimista. Per il sentimento del tempo, della storia e della vanità del tutto l'ispirazione di Kavafis ha delle analogie col mondo poetico del Leopardi, con la differenza che essi furono figli di epoche diverse. Tutti e due hanno una potente disposizione alla meditazione filosofica, ma mentre la filosofia, là dove affiora come ragionamento, inaridisce nel Leopardi l'impeto della ispirazione

2. Χρ. Μπιντούδης, «Λεοπάρντι, Καρυωτάκης και οι νεκροζώντανοι δύο εποχών», στο *Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας. Πρακτικά ΙΔ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Ξ.Α. Κοκόλη* (Θεσσαλονίκη, 27-30 Μαρτίου 2014), Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 761-770.

Λεοπάρντι και Καβάφης

poetica, nel Kavafis invece, proprio là dove la densità filosofica è più profonda, l'espressione scarna di epiteti e la nudità desolata del vocabolo si rivelano essenzialmente ricche di afflato lirico³.

Όσα θέματα τραγούδησε [ο Καβάφης] εμφορούνται, με έναν θαυμάσια φυσικό τρόπο, από το προσωπικό αποτύπωμα της αισθησιακής και πεσιμιστικής ψυχής του. Για την αίσθηση του χρόνου, της ιστορίας και της ματαιότητας των πάντων η έμπνευση του Καβάφη διαθέτει αναλογίες με τον ποιητικό κόσμο του Λεοπάρντι, με τη διαφορά πως οι δύο ποιητές υπήρξαν τέκνα διαφορετικών εποχών. Και οι δύο διαθέτουν μια ισχυρή ροπή προς τον φιλοσοφικό στοχασμό· ενώ όμως η φιλοσοφία, τη στιγμή που αναδύεται ως συλλογισμός, στον Λεοπάρντι εξαντλεί την ορμή της ποιητικής έμπνευσης, στον Καβάφη συμβαίνει το αντίθετο: στο σημείο που η φιλοσοφική ένταση βαθαίνει, η απογυμνωμένη από επίθετα έκφραση και η απαρηγόρητη γύμνια της λέξης αποδεικνύονται ουσιαστικά πλούσιες σε λυρική έμπνευση⁴.

Πέρα από αυτό το σχόλιο, ο Ιταλός επιμελητής παραθέτει μία σειρά από ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις που συσχετίζουν το ποιητικό έργο του Λεοπάρντι με κάποια συγκεκριμένα ποιήματα του Καβάφη. Έτσι, σχολιάζοντας την *Ιθάκη* ο Stomeo σημειώνει:

Itaca è la patria adorata [...]. Itaca è il simbolo della meta desiderata e mai raggiunta [...]. Itaca è la dolce illusione che fa agire [...]. Prima di giungere ad Itaca è bene viaggiare a lungo [...] perché, una volta giunti ad Itaca, tutto è finito. Itaca non è ricca e non può dare altro se non l'occasione di fare un bel viaggio, un lungo viaggio, e di acquistare la saggezza della vita. Il viaggio è più bello dell'approdo. Il sabato è più bello della domenica. È più bello sognare che realizzare i propri sogni. Il concetto profondo [...] sembra riecheggiare il senso amaro del pessimismo contenuto nella

3. P. Stomeo, *Antologia della lirica greca. Dionisio Solomòs e Costantino Kavafis* [Ανθολογία ελληνικής ποίησης. Διονύσιος Σολωμός και Κωνσταντίνος Καβάφης], επιλογή, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Paolo Stomeo, τόμ. Α', La Nuova Ellade, Matino 1955, σσ. 162-163.

4. Όλες οι μεταφράσεις, όταν δε δηλώνεται διαφορετικά, ανήκουν στον συγγραφέα του παρόντος άρθρου. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

chiusa dell'idillio *Il sabato del villaggio*, dove il nostro Leopardi [...] rivolge un saggio consiglio al giovanetto inesperto che aspetta con impazienza l'alba della domenica. Il poeta sa, infatti, per sua dura esperienza, che, sorgendo la domenica, s'abbrevia il tempo della festa; e sa ancora che dietro questa gioia, che dura [...] così poco, si leva la spettrale immagine della vecchiaia e della morte⁵.

Η Ιθάκη είναι η λατρεμένη πατρίδα [...]. Η Ιθάκη είναι το σύμβολο του επιθυμητού σκοπού που ποτέ δεν φθάνεις [...]. Η Ιθάκη είναι η γλυκιά πλάνη που ωθεί προς τη δράση [...]. Πριν φθάσεις στην Ιθάκη είναι καλύτερα το ταξίδι σου να είναι μακρύ [...] καθώς, όταν φθάσεις εκεί, όλα θα έχουν τελειώσει. Η Ιθάκη δεν είναι πλούσια· το μόνο που μπορεί να σου προσφέρει είναι η ευκαιρία να κάνεις ένα ωραίο ταξίδι, ένα μακρύ ταξίδι, και να αποκτήσεις τη σοφία της ζωής. Το ταξίδι είναι ωραιότερο από την άφιξη. Το Σάββατο είναι ωραιότερο από την Κυριακή. Είναι ωραιότερο να ονειρεύεσαι παρά να υλοποιείς τα όνειρά σου. Το βαθύτερο νόημα [της Ιθάκης του Καβάφη] φαίνεται να απηχεί το πικρό αίσθημα του πεσιμισμού που συναντάμε στο κλείσιμο του ειδυλλίου *Il sabato del villaggio*, όπου ο δικός μας Λεοπάρντι [...] απευθύνει μία σοφή παραίνεση στον άπειρο νεαρό που περιμένει ανυπόμονα την αυγή της Κυριακής. Ωστόσο, ο ποιητής γνωρίζει ήδη, με βάση τη σκληρή προσωπική εμπειρία, πως, όσο πλησιάζει η Κυριακή, ο χρόνος της γιορτής τελειώνει. Και γνωρίζει πως μετά από αυτή τη χαρά, που διαρκεί [...] τόσο λίγο, εμφανίζεται η τρομακτική εικόνα των γηρατειών και του θανάτου.

Παρόμοια σχόλια εντοπίζουμε και στο εισαγωγικό σημείωμα του Stomeo για τις *Φωνές*, όπου και πάλι αναφέρει ομοιότητες με το λεοπαρδικό έργο, σχολιάζοντας όμως και τις διαφορετικές προοπτικές από τις οποίες ξεκινούν οι δύο ποιητές:

[...] è una delle più potenti rievocazioni degli antichi ricordi sperduti nel tempo. Quei ricordi ci riportano le voci ideali e care di coloro che morirono o sono, per noi, perduti come i morti e nel

5. Stomeo, *Antologia della lirica greca*, ό.π., σσ. 175-176.

Λεοπάρντι και Καβάφης

sogno e nel pensiero. Sono come l'eco della poesia della nostra fanciullezza.

Ritornano solo per un istante e poi si perdono di nuovo nell'abisso del tempo «come, nella notte, musica lontana che si spegne». Stato d'animo leopardiano, ma diverso. Nel Leopardi lo stimolo ai fantasmi e ai ricordi è dato da un suono, da un canto notturno, e comunque da un'immagine auditiva e visiva: «Viene il vento recando il suon dell'ora» (*Ricordanze*); «Odo non lungi il solitario canto dell'artigian che riede a tarda notte» (*La sera del dì di festa*). Invece in questa lirica [*Voci*] i ricordi affiorano dalle profondità degli abissi del mistero della nostra esistenza, e passano nel cielo della nostra anima come percezioni inafferrabili⁶.

Πρόκειται για μία από τις ισχυρότερες ανακλήσεις των παλαιών αναμνήσεων που χάθηκαν μέσα στο χρόνο. Εκείνες οι αναμνήσεις μάς επαναφέρουν τις ιδανικές κι αγαπημένες φωνές όσων πεθάναν, ή όσων είναι για μας χαμένοι σαν τους πεθαμένους, στα όνειρα ή στη σκέψη. Είναι σαν ήχοι από την πρώτη ποίηση της ζωής μας.

Επιστρέφουν μόνο για μια στιγμή κι έπειτα χάνονται ξανά στην άβυσσο του χρόνου «σα μουσική, την ύχτα, μακρυνή, που σβήνει»: πρόκειται για λεοπαρδική διάθεση, αλλά και διαφορετική: στον Λεοπάρντι το ερέθισμα για τα φαντάσματα και για τις αναμνήσεις προέρχεται από τον ήχο, από ένα νυχτερινό τραγούδι, δηλαδή από μία ακουστική και οπτική εικόνα: «Viene il vento recando il suon dell'ora» (*Αναμνήσεις*). «Odo non lungi il solitario canto dell'artigian che riede a tarda notte» (*Το βράδυ της γιορτής*). Αντιθέτως, στο ποίημα αυτό [*Φωνές*] οι αναμνήσεις ξεπροβάλλουν από τα βάθη της άβυσσου του μυστηρίου της ύπαρξής μας, και περνούν στον ουρανό της ψυχής μας ως άπιαστες αισθήσεις.

Τέλος, ο Stomeo σχολιάζει για τη *Μονοτονία*:

Tutta monotonia è la vita. I veri istanti di felicità non sono quelli che viviamo nella materiale realtà, ma quelli che, sognando, vagheggiamo e aspettiamo nella nostra fantasia. I giorni e i mesi trascorrono gravi e immutabili, e portano sempre le stesse cose. Il

6. Ο.π., σ. 183.

giorno d'oggi è come quello di ieri, e il domani non rassomiglia più al domani. In questa costante incontentabilità la noia è irreparabile e senza conforto, perché nasce dalla coscienza che tutta la vita è vana. Ma mentre Leopardi accetta ancora l'illusione che la vigilia sia migliore del dì di festa e che sia più bello sognare che vivere, il Kavafis è privo anche del dono dell'illusione, e se la sua fantasia si illumina di sogno, è nel piacere già gustato ed irrevocabile che essa trova il suo momentaneo rifugio per uscirne subito più sconsolata e più triste⁷.

Η ζωή είναι απλώς μονοτονία. Οι πραγματικές στιγμές ευτυχίας δεν είναι αυτές που βιώνουμε στην υλική πραγματικότητα, αλλά όσες, τη στιγμή που φτιάχνουμε όνειρα, θαυμάζουμε και περιμένουμε μέσα στη φαντασία μας. Μέρρες και μήνες περνούν βαριά και αργά, φέροντας πάντοτε τα ίδια πράγματα. Η σημερινή ημέρα είναι όπως η χθεσινή, το αύριο δε μοιάζει πια με αύριο. Σε αυτή τη μόνιμη δυσσάρεσκεια η πλήξη είναι αγιάτρευτη και δε γνωρίζει παρηγοριά, διότι προέρχεται από τη συνείδηση πως όλη η ζωή είναι μάταιη. Ενώ όμως ο Λεοπάρντι αποδέχεται ακόμη την πλάνη πως η παραμονή είναι καλύτερη από την ίδια τη μέρα της γιορτής και πως είναι ωραιότερο να ονειρεύεσαι παρά να βιώνεις, από τον Καβάφη λείπει ακόμη και η ίδια η πλάνη κι όταν η φαντασία του φωτίζεται από το όνειρο, αυτό συμβαίνει μόνο μέσα από την ήδη βιωμένη κι αμετάκλητη ηδονή όπου αυτή βρίσκει ένα πρόσκαιρο καταφύγιο πριν βγει από αυτό ακόμη πιο απαραηρόρητη και θλιβερή.

Οι παρατηρήσεις του Stomeo θα προσεχθούν από την Gabriella Macrì, η οποία στον τόμο της για την *Fortuna di Kavafis in Italia* (Η τύχη του Καβάφη στην Ιταλία), αφού αναφέρει τα σχόλια του Ιταλού φιλολόγου, θα υποστηρίξει:

Il confronto si rivela interessante, visto che i due poeti sono vissuti in epoche ben diverse, e *Kavafis non conosceva di certo la poetica leopardiana per poter trovare in essa un motivo d'ispirazione*⁸.

7. Ο.π., σ. 225.

8. G. Macrì, *La fortuna di Kavafis in Italia. Un contributo allo studio delle traduzioni italiane di Kavafis*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 130. Η υπογράμμιση είναι δική μου.

Λεοπάρντι και Καβάφης

Η σύγκριση φαίνεται ενδιαφέρουσα, καθώς οι δύο ποιητές έζησαν σε εντελώς διαφορετικές εποχές, και ο Καβάφης δε γνώριζε σίγουρα τη λεοπαρδική ποιητική προκειμένου να μπορέσει να βρει μέσα σε αυτήν στοιχεία έμπνευσης.

Παρόλα αυτά, εμείς γνωρίζουμε πολύ καλά πως ο Καβάφης όχι μόνο γνώριζε σίγουρα το λεοπαρδικό έργο, αλλά φαίνεται μάλιστα να έθρεφε γι' αυτό μία αξιοσημείωτη εκτίμηση: η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από μία σειρά τεκμηρίων που η βιβλιογραφία έχει φέρει στο φως ήδη από το 1974, τη χρονιά δηλαδή που είχε κυκλοφορήσει για πρώτη φορά η βιογραφία του Αλεξανδρινού ποιητή από τον Robert Liddell. Στον τόμο εκείνο ο βιογράφος του Καβάφη πληροφορεί πως είχε εντοπίσει στο αρχείο του ποιητή μια επιστολή του όπου υπάρχει σαφής αναφορά στο όνομα του Λεοπάρντι, καθώς και κάποια σχόλια για το έργο του⁹.

Πέρα από τη βιογραφία του Liddell, η ίδια πληροφορία παραδίδεται και από τη Renata Lavagnini η οποία το 1983, στο καβαφικό Συμπόσιο για την ποίηση του Πανεπιστημίου Πατρών, θύμιζε πως ο Καβάφης σε μια επιστολή του έκανε λεπτομερή αναφορά στον Λεοπάρντι. Μάλιστα, στην ίδια ανακοίνωση η Ιταλίδα νεοελληνίστρια ανέφερε πως στα κατάλοιπα της καβαφικής βιβλιοθήκης είχε βρεθεί ένας τόμος με έργα του Ιταλού ποιητή¹⁰. Πράγματι, το 2003 η Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού θα δημοσιεύσει τον αναλυτικό κατάλογο της βιβλιοθήκης του Έλληνα ποιητή, όπου μεταξύ άλλων συγκαταλέγεται και ένας λεοπαρδικός τόμος: πρόκειται για την έκδοση G. Leopardi, *Poesie*, Casa Editrice italiana de' Guigoni, Torino-Milano, 1862¹¹.

Επιστρέφοντας στην επιστολή που ο Liddell και η Lavagnini αναφέρουν, να σημειωθεί πως πρόσφατα αυτό το πολύτιμο, για την παρούσα έρευνα, τεκμήριο δημοσιεύτηκε στον δικτυακό τόπο του Αρχείου Καβάφη, μαζί με μία σειρά άλλων επιστολών του ποιητή προς τον Αλέκο

9. R. Liddell, *Cavafy. A critical biography*, Gerald Duckworth & Co. Ltd., Λονδίνο 1974. Πρβλ. και την ελληνική έκδοση: *Καβάφης. Μία βιογραφία*, μετάφραση Δ. Τσεκούρα-Ε. Θωμά, Γκοβόστης, Αθήνα 2002, σ. 249, καθώς και την ιταλική έκδοση: *Kavafis. Una biografia critica*, μετάφραση M. Lavagnini, Crocetti, Μιλάνο 1998, σ. 221.

10. R. Lavagnini, *Ο Καβάφης και η ιταλική φιλολογία*, στο *Πρακτικά τρίτου συμποσίου ποίησης. Αφιέρωμα στον Κ. Π. Καβάφη* (Πανεπιστήμιο Πατρών, 1-3 Ιουλίου 1983), Γνώση, Αθήνα 1984, σσ. 369, 372.

11. Πρβλ. Μ. Καραμπίνη-Ιατρού, *Η βιβλιοθήκη του Κ. Π. Καβάφη*, Ερμής, Αθήνα 2003, σ. 117. Βλ. και στον ιστοχώρο του Αρχείου Καβάφη <http://www.kavafis.gr/>.

Παρασός ΝΖ (2021)

Σεγκόπουλου. Η επιστολή είναι χρονολογημένη τη 17η Οκτωβρίου 1918 και τα σχόλια, που συναντάμε μέσα, μόνο ασήμαντα δε θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν για το θέμα μας. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα της επιστολής:

[...] Ο Λεοπάρντι ήταν τώντι γερός ποιητής. Τα ποιήματα του *Προς της Ιταλία και Επί του μνημείου του Δάντη* είναι πολύ ακουσμένα. Έζησε στας αρχάς του παρελθόντος αιώνας. Ήταν σαράντα ετών σαν πέθανε' αλλά μες στον βραχύ του βίον απέκτησε μεγάλες γνώσεις. Χώρια από την γλώσσα του και τα λατινικά, ήταν ελληνιστής καλός. Έκαμε μεταφράσεις από αρχαίους Έλληνας ποιητάς – από τον Όμηρο, από τον Μόσχο. Έκαμε και έργα φιλολογίας – μιαν περίφημη έκδοσιν του Πετράρχη. Λένε που γνώριζε κιόλας εβραϊκά, και τα γαλλικά, και δυο, τρεις γλώσσες ακόμη [...] ¹².

Τέλος, ένα ακόμη στοιχείο που θα μπορούσε να συσχετιστεί με το θέμα μας, παρόλο που μας αφορά μόνο έμμεσα, είναι οι επιλογές που ο Filippo Maria Pontani κάνει στις πρώτες καβαφικές μεταφράσεις που δημοσιεύει στην Ιταλία τη δεκαετία του 1930, όπου φαίνεται να συσχετίζει, μέσα από τις λεξιλογικές και υφολογικές επιλογές του, τους στίχους του Έλληνα ποιητή με το έργο του Λεοπάρντι. Κάποιες φορές μάλιστα αυτό γίνεται με τρόπο που σήμερα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σχεδόν προκλητικός. Είναι αλήθεια πως τη δεκαετία του 1930 στην Ιταλία η χρήση του λεοπαρδικού λεξιλογίου και ύφους δεν σπάνιζαν· όπως επίσης αποτελεί γεγονός πως ο Pontani στις αναδημοσιεύσεις των συγκεκριμένων μεταφράσεων θα ξαναδουλέψει τα κείμενα περιορίζοντας το λεοπαρδικό τους χρώμα. Ωστόσο, εκείνες οι πρώτες μεταφραστικές επιλογές του Pontani μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε μία πρόθεση συσχέτισης του καβαφικού έργου με τη λεοπαρδική ποίηση. Αντιγράφω ένα σύντομο παράδειγμα όπου ο διάλογος, που ο Pontani επιχειρεί να αναδείξει μεταξύ του καβαφικού ποιήματος *Θυμήσου σώμα και του λεοπαρδικού A Silvia*, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ξεκάθαρος.

12. <http://www.kavafis.gr/archive/texts/content.asp?id=106> Ημερομηνία ανάκτησης: 14 Νοεμβρίου 2016. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω προς τον Μ. Σαββίδη και τον Μ. Πιερή για τη βοήθεια που μου πρόσφεραν στον εντοπισμό της συγκεκριμένης επιστολής μέσα στο Αρχείο Καβάφη, καθώς και για τη δυνατότητα ανάγνωσής της, στο μακρινό 2007.

Λεοπάρντι και Καβάφης

Corpo, rimembra, e non quanta passione
solo t'avvolse, o i letti ove in amor giacesti.
Ma i desideri che riscintillavan
chiari, per te, negli occhi
tremavan nella voce – e furon vani
per sorte.
Ora, che tutto affonda nel passato
par che tu ti sia dato a quei richiami
desiderosi... oh come ribrillavan
negli occhi fissi su di te, rimembra,
e nella voce oh come
tremavano per te, rimembra, corpo...¹³.

Η κλειστή γενέθλια πόλη

Τόσο στον Λεοπάρντι όσο και στον Καβάφη τα πρώτα ποιητικά βήματα συμπίπτουν με μία περίοδο κατά την οποία οι δύο νεαροί ποιητές βιώνουν ένα αρνητικό αίσθημα ως προς τον τόπο όπου διάγουν τη ζωή τους. Πιο συγκεκριμένα για τον Ιταλό ποιητή το έτος 1819 υπήρξε σημαντικό ως προς τη σχέση του με το γενέθλιο χωριό του, το Ρεκανάτι: τη χρονιά εκείνη ο Λεοπάρντι θα επιχειρήσει να φύγει κρυφά από το πατρικό του, ελπίζοντας να γιατρέψει την πλήξη που αισθανόταν εξαιτίας του εγκλωβισμού του στο μικρό χωριό. Η φυγή αυτή αποσκοπούσε στην κατάκτηση μιας διανοητικής και πρακτικής ελευθερίας σε σχέση με το συντηρητικό και ασφυκτικά περιοριστικό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ο νεαρός Τζάκομο ήταν αναγκασμένος να ζει. Το αίσθημα εγκλεισμού και απομόνωσης, που είχε βιώσει μέχρι εκείνη τη στιγμή, αποτυπώνεται ξεκάθαρα σε μια επιστολή της 30ής Απριλίου 1817 του Λεοπάρντι στον Pietro Giordani:

A questo modo amerò ancor io la mia patria quando ne sarò lontano; ora dico di odiarla perchè vi son dentro [...]. Del luogo dove s'è passata l'infanzia è bellissima e dolcissima cosa il ricordarsi. È un bellissimo dire, qui sei nato, qui ti vuole la provvidenza [...]; a me non va di dar la vita per questi pochissimi, nè di rinunciare

13. F.M. Pontani, «C. Cavafis: *Rimembra corpo... e Lungi*», στο *Poeti d'oggi. Quaderni della poesia italiana e straniera*, τόμ. Α', τχ. 6, Asti 1937, σ. 29.

Παρορασμός NZ (2021)

a tutto per vivere e morire a pro loro in una tana [...]. Qui [...] tutto è morte, tutto è insensataggine e stupidità [...]. Ora Iddio ha fatto tanto bello questo nostro mondo, tante cose belle ci hanno fatto gli uomini, tanti uomini ci sono che chi non è insensato arde di vedere e di conoscere, la terra è piena di meraviglie, ed io di dieciott'anni potrò dire, in questa caverna vivrò e morirò dove sono nato? Le pare che questi desideri si possano frenare? che siano ingiusti soverchi sterminati? che sia pazzia il non contentarsi di non veder nulla, il non contentarsi di Recanati¹⁴?

Κι έτσι, όταν θα βρίσκομαι μακριά, θα αγαπήσω κι εγώ την πατρίδα μου. Τώρα λέω πως την μισώ, γιατί βρίσκομαι μέσα σε αυτήν [...]. Η ανάμνηση του τόπου όπου πέρασε κανείς την παιδική του ηλικία είναι ωραιότατη και γλυκύτατη. Είναι πάνμορφο να λες: εδώ γεννήθηκες, εδώ σε θέλησε η θεία πρόνοια [...]. Δε θέλω να θυσιάσω τη ζωή μου για μια φούχτα ανθρώπων, μήτε να απαρηνηθώ τα πάντα προκειμένου να ζήσω και να πεθάνω για αυτούς, εδώ, μέσα σε τούτη την χοάνη [...]. Εδώ [...] τα πάντα είναι νεκρά, τα πάντα είναι ασήμαντα κι ανόητα [...]. Κι ενώ Θεός έπλασε τούτο τον κόσμο τόσο όμορφο, και οι άνθρωποι έχουν πετύχει τόσο ωραία πράγματα, και υπάρχουν πολλοί που όποιος δεν είναι ανόητος φλέγεται να δει και να γνωρίσει· κι ενώ η γη είναι γεμάτη από θαυμάσια πράγματα, εγώ, στα δεκαοχτώ μου, πρέπει να πω ότι θα ζήσω και θα πεθάνω σε αυτήν την τρύπα που γεννήθηκα; Πιστεύετε πως μπορεί κανείς να συγκρατήσει αυτές τις επιθυμίες; Τις βρίσκετε άδικες, περιττές και υπερβολικές; Νομίζετε πως είναι τρέλα αν κάποιος, που δεν βλέπει τίποτα ή δεν χαιρέται με τίποτα στο Ρεκανάτι, δεν είναι ικανοποιημένος;

Από την επιστολή προκύπτει ξεκάθαρα μια προβληματική σχέση μεταξύ του Λεοπάρντι και της γενέθλιας πόλης: από τη μία το έντονο αίσθημα πλήξης και εγλεισμού και η συνεπακόλουθη επιθυμία για φυγή και για ταξίδια μακρινά· κι από την άλλη η αγάπη για τον (στενό) γενέθλιο τόπο, την οποία μπορεί κανείς να βιώσει αφού πάρει αποστάσεις από

14. G. Leopardi, *Lettera a P. Giordani* (30/4/1817), στο *Epistolario*, επιμ. F. Brioschi και P. Landi, Bollati Boringhieri, Torino 1998.

Λεοπάρντι και Καβάφης

αυτόν. Κοντολογίς, χρειάζεται κανείς πρώτα να απομακρυνθεί από το παρόν, προκειμένου εν συνεχεία να μπορέσει να το εκτιμήσει. Οι θεωρητικές βάσεις πάνω στις οποίες δομείται αυτή η επίπονη σχέση μεταξύ του Λεοπάρντι και της γενέθλιας πόλης του μπορούν να συγκεφαλαιωθούν μέσα από το αντιθετικό ζεύγος των εννοιών δράση (φυγή, ταξίδι) και αδράνεια (στάση, ακινησία).

Στον Καβάφη, το ζήτημα της προβληματικής σχέσης του ατόμου με τον περιβάλλοντα χώρο θεματοποιείται ήδη στα πρώτα ποιητικά βήματα του Αλεξανδρινού. Δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτής της προβληματικής σχέσης συνιστούν τα ποιήματα *Ο Βεΐζαδές προς την ερωμένη του*¹⁵ και *Dünay Güzeli*, τα οποία γράφτηκαν το 1884, κατά την περίοδο της διαμονής του Καβάφη στην Κωνσταντινούπολη.

Στον *Βεΐζαδέ* ο εσωτερικός κόσμος του πρωταγωνιστή και τα συναισθήματά του για την πανέμορφη «κόρη του ψαρά» βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση με τον εξωτερικό κόσμο, ο οποίος, εξαιτίας της κοινωνικής διαφοράς που χωρίζει τα δύο νεαρά άτομα, περιορίζει την ελευθερία του λυρικού υποκειμένου. Έτσι, η προβληματική σχέση μεταξύ λυρικού υποκειμένου και κοινωνίας παρουσιάζεται σχεδόν μοιραία από τον ποιητή μας («Μεταξύ μας έχ' η μοίρα στήσει φοβερόν φραγμόν»¹⁶).

Παρόμοια κατάσταση συναντάμε και στο ποίημα *Dünay Güzeli*, όπου η νεαρή μωαμεθανή πρωταγωνίστρια δυσανασχετεί εξαιτίας του αυστηρού τρόπου ζωής που η θρησκεία επιβάλλει στις γυναίκες, περιορίζοντας ουσιαστικά την ελευθερία της, καθώς δεν της επιτρέπει να παρουσιάσει δημοσίως την ομορφιά της¹⁷. Η λύση που προτάσσεται στο ποίημα για το ξεπέραςμα της καταπίεσης που το περιβάλλον επιβάλλει στην πρωταγωνίστριά μας είναι μία και είναι ριζική: αλλαγή θρησκείας, δηλαδή αλλαγή αξιών και νοοτροπίας, και κατ' επέκταση αλλαγή περιβάλλοντος («Ας ήμην Χριστιανή»¹⁸).

Για τα δύο αυτά ποιήματα ο Μιχάλης Πιερής μας έχει παραδώσει μια σειρά από πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις που αφορούν άμεσα το θέμα μας. Ο κύπριος καβαφιστής σημειώνει πως οι πιθανότητες που έχουν, τόσο ο Βεΐζαδές όσο και η όμορφη μωαμεθανή, να υλοποιήσουν τα όνειρά τους, να ξεπεράσουν τον εγλωβισμό και

15. Κ.Π. Καβάφης, *Ο Βεΐζαδές προς την ερωμένην του*, στο *Κρυμμένα ποιήματα*. 1877;-1923, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1997, σ. 19.

16. Ο.π.

17. Κ.Π. Καβάφης, *Dünay Güzeli*, στο *Κρυμμένα ποιήματα*, ό.π., σ. 20.

18. Ο.π.

τον αποκλεισμό που κατά κάποιον τρόπο και οι δύο βιώνουν εξαιτίας του περιβάλλοντος στο οποίο είναι αναγκασμένοι να ζουν, είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες, καθώς, για διαφορετικούς σε κάθε περίπτωση λόγους, οι λύσεις που προκρίνονται μέσα στα αντίστοιχα ποιήματα είναι εκ προοιμίου ουτοπικές. Έτσι, οι πόθοι και των δύο πρωταγωνιστών είναι καταδικασμένοι να παραμείνουν κρυφοί και ως εκ τούτου να αδρανήσουν και να μην εκδηλωθούν ποτέ. Κοντολογίς, η ευτυχία ως προς αυτό το σημείο, ουσιαστικά παρουσιάζεται άπιαστη. Τέλος, συσχετίζοντας τους πρωταγωνιστές των δύο ποιημάτων με τον ίδιο τον Καβάφη, ο Πιερής εύστοχα παρατηρεί πως οι *persone* και των δύο ποιημάτων «αντανακλούν», κατά έναν τρόπο, την αδυναμία [του Καβάφη] να αποδεσμευτεί ως τεχνίτης από τον χώρο του φαναριώτικου αθηναϊκού ρομαντισμού»¹⁹.

Ο συσχετισμός των λυρικών προσώπων με τον ίδιο τον ποιητή ως προς το μοτίβο του ανυπέρβλητου εμποδίου που ο Πιερής σχολιάζει όχι μόνο δεν είναι αυθαίρετος, αλλά θα μπορούσε μάλιστα να μελετηθεί, πέρα από την αισθητική σκοπιά, και σε ένα ευρύτερο φιλοσοφικό πεδίο, καθώς για τον Καβάφη το ζήτημα συνιστά μίας από τις σημαντικότερες προβληματικές της ποιητικής του, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του και οπωσδήποτε πριν από το 1910.

Τον Αύγουστο του 1894 ο Καβάφης γράφει το ποίημα *Πάλι στην ίδια πόλι*, που θα πρωτοδημοσιευτεί αρκετά χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1910, με τίτλο *Η Πόλις*. Στην πρώτη μορφή του ποιήματος ο Καβάφης αναφέρεται στο ζήτημα της συγκρουσιακής σχέσης μεταξύ λυρικού υποκειμένου και γενέθλιας πόλης, η οποία μάλιστα παρουσιάζεται ως μία κοινωνία ερμητικά κλειστή και κατά συνέπεια ασφυκτική. Διαβάζοντας την πρώτη μορφή του ποιήματος μπορούμε να κάνουμε μία σειρά παρατηρήσεων²⁰: τόσο η διχοτόμηση του λυρικού υποκειμένου μέσα από τη χρήση της διαλογικής μορφής όσο και το περιεχόμενο του ποιήματος παρουσιάζουν μια προβληματική, σχεδόν δραματική, σχέση με το γενέθλιο τόπο, όπως την είδαμε και στη λεοπαρδική περίπτωση. Και στην περίπτωση του Καβάφη η σχέση αυτή δομείται επάνω στο δίπολο δράση (Θα πάγω σ' άλλη γη) και αδράνεια (πάλι στην ίδια πόλι θα σε

19. Μ. Πιερής, *Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του «μέσα»-«έξω» στην ποίηση του Καβάφη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1992, σσ. 34-42.

20. Αντιγράφω το ποίημα από το: R. Lavagnini, «Kavafis e Théodore De Banville», στο *Miscellanea neogreca. Atti del I Convegno Nazionale di Studi Neogreci*, Palermo, 17-19 maggio 1975, Palermo, σσ. 47-48.

Λεοπάρντι και Καβάφης

δω). Το αντιθετικό ζεύγος των δύο αυτών εννοιών απασχολεί τον Αλεξάνδρινό εντονότατα ολόκληρη τη δεκαετία του 1890. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα δύο συγγενικά ποιήματα *Τείχη* (1896)²¹ και *Τα Παράθυρα* (1897)²².

Τα *Τείχη* θα μπορούσαν να διαβαστούν ως εξέλιξη των μοτίβων της πλήξης, της απελπισίας και του εγκλωβισμού, που είχαν παρουσιαστεί τρία χρόνια νωρίτερα στο *Πάλι στην ίδια πόλι*. Ωστόσο, το στοιχείο που παρουσιάζει ενδιαφέρον συγκεκριμένα για το θέμα μας είναι η επιλογή του Καβάφη να εντάξει στον ποιητικό του προβληματισμό το ζήτημα της προσωπικής ευθύνης, ένα θέμα που το 1894 μονάχα εμμέσως είχε επιτρέψει να εννοηθεί. Η χρήση του 3ου πληθυντικού προσώπου (*έκτισαν, έκτιζαν, έκλεισαν*) — πίσω από το οποίο κρύβονται αυτοί που δρουν και υψώνουν τείχη γύρω από το λυρικό υποκείμενο εγκλωβίζοντάς το — ουσιαστικά τονίζει, μέσα από την αντίθεση που δημιουργεί με την παθητική στάση της πρωτοπρόσωπης *persona* (*κάθομαι, πράγματα πολλά έξω να κάμω είχαν, πώς να μην προσέξω, δεν άκουσα*), την ευθύνη που το λυρικό υποκείμενο φέρει ως προς την ολιγωρία και την αδράνειά του. Αποτέλεσμα της διπλής αυτής συμπεριφοράς (οι άλλοι που χτίζουν, εγώ που δεν αντιδρώ) είναι η ματαίωση της ίδιας της δράσης/πράξης που αποτυπώνεται στον καταληκτικό στίχο του ποιήματος: «Ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμο έξω».

Στα *Παράθυρα*, που γράφτηκε το 1897 και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1903, εξ αρχής η νωθρότητα του λυρικού υποκειμένου μετατρέπεται σε συστατικό στοιχείο του ίδιου του ποιήματος. Με αυτόν τον τρόπο η αδράνεια εξισώνεται σχεδόν με το φόβο που γεννά η προοπτική της δράσης, του καινούριου, του «φωτός». Έτσι ο Καβάφης στα *Παράθυρα* επιδιώκει πλέον τους περιορισμούς που αυτά επιβάλλουν σε σχέση με τον (έξω) κόσμο: με αυτόν τον τρόπο η έννοια του *ορίου* και του περιορισμού αποκτούν μια προοπτική διαφορετική, καθώς πλέον συνδέονται με τις επιλογές του λυρικού υποκειμένου.

Στην μελέτη *Η καβαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου* ο Edmund Keeley, ξεδιπλώνοντας την ποιητική του Έλληνα ποιητή, αποδεικνύει πως τόσο το *Πάλι στην ίδια πόλι* όσο και τα *Παράθυρα* και *Τείχη* αποτελούν ισχυρότατες ενδείξεις μιας αμφιταλαντευόμενης στά-

21. Κ.Π. Καβάφης, *Τείχη*, στο *Τα ποιήματα (1897-1918)*, τόμ. Α', επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1997^α, σ. 117.

22. Κ.Π. Καβάφης, *Τα παράθυρα*, στο *Τα ποιήματα (1897-1918)*, τόμ. Α', ό.π., σ. 109.

Παρασός ΝΖ' (2021)

σης του Καβάφη απέναντι στη γενέθλια πόλη που θεματοποιούν και περιγράφουν την εξέλιξη μίας σχέσης έλξης-απόθησης. Προκειμένου μάλιστα να τονίσει με περισσότερη σαφήνεια την ένταση που χαρακτηρίζει τη σχέση αυτή, παραθέτει ένα καβαφικό σημείωμα²³ το οποίο, σε πολλά σημεία του, θυμίζει την επιστολή του Λεοπάρντι στον Pietro Giordani της 30ής Απριλίου του 1817.

Την συνείθισα πια την Αλεξάνδρεια, και πιθανότατα και πλούσιος αν ήμουν εδώ να έμνησκα. Αλλά με όλον τούτο, πώς με στενοχωρεί. Τι δυσκολία, τι βάρος που είναι η μικρή πόλις – τι έλλειψις ελευθερίας.

Θα έμνησκα εδώ (δεν είμαι πάλι βέβαιος όλως διόλου αν θα έμνησκα) γιατί είναι σαν πατρίς, γιατί σχετίζεται με τες αναμνήσεις της ζωής μου.

Αλλά πώς εχρειάζονταν σ' έναν άνθρωπο σαν κ' εμένα — τόσο διαφορετικό — η μεγάλη πόλις.

Η Λόνδρα, να πούμε. Αφ' ότου έφυγεν... Ρ. Μ., πώς την βάζω στον νου μου

28.4.1907.

Από το παραπάνω σημείωμα μάς ενδιαφέρουν κυρίως δύο στοιχεία: αρχικά η σύνδεση της γενέθλιας πόλης με την έννοια της πατρίδας και της ανάμνησης (Αλεξάνδρεια, πατρίς, αναμνήσεις), ένα τρίπτυχο που πανομοιότυπο συναντούμε και στον λεοπαρδικό προβληματισμό τη στιγμή που η σχέση με τη γενέθλια πόλη γίνεται θέμα που περνάει στους στίχους του· έπειτα η αντίθεση μεταξύ της μεγάλης πόλης (Λόνδρα), ως χώρου ελευθερίας, και της μικρής (Αλεξάνδρεια), ως χώρου εγκλωβισμού και ως εκ τούτου περιορισμού της ελευθερίας. Σε αυτά χρειάζεται να προστεθούν μια παρατήρηση του Keeley ο οποίος τονίζει πως η σχέση του Καβάφη με τη γενέθλια πόλη συνιστά ένα εν εξελίξει ζήτημα που απασχολεί τον ποιητή μας για πολλά χρόνια:

Το σημείωμα [της 28ης Απριλίου 1907] μας λέει όσα χρειαζόμαστε. [...] Υποδηλώνει μια μακρά ιστορία αναγκαστικής προσαρ-

23. E. Keeley, *Η καβαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου*, μτφρ. Τζ. Μαστοράκη, Ίκαρος, Αθήνα 1991², σσ. 31-37.

Λεοπάρντι και Καβάφης

μογής [...]. Ωστόσο, το βάρος των μικρών πόλεων [...] εξακολουθεί να υπάρχει και [...] στην Τρίτη δεκαετία αυτής της σχέσης αγάπης-μίσους με τη μικρή κόχη στον κόσμο. Η προσαρμογή αυτή, η απόφαση, δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα τούτη τη στιγμή²⁴.

Τα τρία καβαφικά ποιήματα που αναφέρθηκαν (*Πάλι στην ίδια πόλι, Τείχη, Παράθυρα*) σκιαγραφούν ένα χώρο περιχαρακωμένο και κλειστό μέσα στον οποίο όμως το λυρικό υποκείμενο βρίσκεται σχεδόν εκουσίως. Αυτό το όριο, τα κλειστά δωμάτια και τα σκοτεινά σπίτια, θα περάσουν τα επόμενα χρόνια σε στίχους της καβαφικής ποίησης σε βαθμό κανονιστικό. Ταυτόχρονα, όμως, θα σταθούν αφορμή εξέλιξης της ποιητικής του Αλεξανδρινού: το όριο σταδιακά μοιάζει να αποκτά θετικά χαρακτηριστικά που μπορούν να εγγυηθούν την αδράνεια και την ασφάλεια του λυρικού υποκειμένου.

Το ταξίδι και ο αρχαίος κόσμος

Είναι ενδιαφέρον, τόσο από ποιητικής όσο και φιλοσοφικής εξέλιξης του καβαφικού έργου, το γεγονός πως το ζήτημα της κλειστής γενέθλιας πόλης περνάει σε στίχους για πρώτη φορά με το ποίημα *Πάλι στην ίδια πόλι* (1894), δηλαδή την ίδια ακριβώς στιγμή που στην καβαφική ποίηση πρωτοεμφανίζεται το μοτίβο του ταξιδιού (και ο προβληματισμός που γεννά ένα τέτοιο μοτίβο): πρόκειται για τη *Δευτέρα Οδύσσεια* που ο Καβάφης γράφει τον Ιανουάριο του 1894. Κατά μία έννοια, θα έλεγε κανείς πως όσο η πλήξη και ο εγκλωβισμός στήνουν αδιέξοδα στη σκέψη και υψώνουν φράγματα και όρια στον ποιητή μας, τόσο οι στίχοι επιχειρούν να δημιουργήσουν (δι-)εξόδους.

Από το ποίημα *Δευτέρα Οδύσσεια* μάς ενδιαφέρει τόσο ο τρόπος που ο Καβάφης διαχειρίζεται το μοτίβο του ταξιδιού (κατεξοχήν μοτίβο δράσης, κινητικότητας, εξέλιξης και αλλαγής), όσο και η φιγούρα του Οδυσσέα που παρουσιάζεται σε συγκρουσιακή σχέση μάλλον με την έννοια της πατρίδας (Ιθάκη, θαλπωρή, ασφάλεια, σταθερότητα που οδηγούν όμως στην αδράνεια και τον εγκλωβισμό)²⁵. Έτσι, τη στιγμή που η καβαφική ποίηση μετριέται απέναντι στα αδιέξοδα που η έκφραση και το περιεχόμενο θέτουν, την ίδια στιγμή το μοτίβο του ταξιδιού, της κί-

24. Keeley, *ό.π.*, σ. 38.

25. Κ.Π. Καβάφης, *Δευτέρα Οδύσσεια*, στο *Κρυμμένα ποιήματα ό.π.*, σσ. 48-49.

νησης, πρωτοεμφανίζεται μέσα στο έργο του Αλεξανδρινού και μάλιστα μέσα από αναγωγή στο κλασικότερο μοντέλου ταξιδιού της αρχαιότητας: την Οδύσσεια. Αυτή η “μετακίνηση” του Καβάφη θα οδηγήσει σε μία σειρά ποιητικών εξελίξεων επιφέροντας αλλαγές στο ίδιο το περιεχόμενο και στα θέματα (είναι τα χρόνια του περάσματος, σύμφωνα με τον Edmund Keeley, από μια φανταστική, μυθική σχεδόν Αλεξάνδρεια, σε μια ρεαλιστικότερη πόλη). Ταυτόχρονα, όμως ο Αλεξανδρινός θα ξεκινήσει κάποιους πειραματισμούς και σε επίπεδο μορφής και ύφους που θα τον οδηγήσουν στην ωριμότερη φάση του έργου του και στη λεγόμενη ποίηση του κράματος, όπως μάς έδειξε η Paola Maria Minucci στη *Λυρική αφήγηση στον Καβάφη*²⁶. Κοντολογίς, ο Καβάφης ανακαλύπτει έναν νέο ποιητικό κόσμο, τον δικό του, μέσα από τη μελέτη της αρχαιότητας και βρίσκει διεξόδους στα ποιητικά προβλήματά του μέσα από τη σύνδεση με την αρχαία εποχή. Μια παρόμοια διαδικασία παρατηρείται και στον Λεοπάρντι.

Ήδη το 1818 ο Ιταλός ποιητής είχε επαινέσει στο ποιητικό του μαγεύεστο *Discorso di un italiano intorno alla poesia romantica* [Λόγος ενός Ιταλού γύρω από τη ρομαντική ποίηση] τη δύναμη της φαντασίας συσχετιζοντάς την με την ελευθερία της παιδικής ηλικίας. Στη διάσημη παράγραφο 64 του κειμένου ο Λεοπάρντι, επιχειρώντας μία ανθρωπολογική προσέγγιση, περιγράφει την αλλαγή που ο μοντέρνος άνθρωπος έχει υποστεί ως προς την ικανότητα της φαντασίας του και, υιοθετώντας ένα ιδιαίτερο λυρικό ύφος που στηρίζεται στην παρατακτική σύνδεση των εικόνων, παρομοιάζει την ιστορική φάση της αρχαιότητας με την παιδική ηλικία του ανθρώπου στην οποία ανάγεται μέσω της ανάμνησης²⁷. Μάλιστα, η προσωπική εμπειρία του νεαρού λογοτέχνη μετατρέπεται μέσα στον *Λόγο ενός Ιταλού* σε ποιητική μαρτυρία με τη βοήθεια της μνημονικής ανάκλησής της στο παρόν²⁸.

Τον Ιούλιο του 1819, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Λεοπάρντι θα επιχειρήσει να φύγει κρυφά από το πατρικό του με την ελπίδα να ζήσει περιπέτειες και να γνωρίσει πράγματα καινούργια, ακόμη και ασήμαντα, όπως ο ίδιος θα γράψει στην αποχαιρετιστήρια επιστολή του στον αδερφό του Carlo:

Sono stanco della prudenza, che non ci poteva condurre se non a

26. P.M. Minucci, *Η λυρική αφήγηση στον Καβάφη*, Ύψιλον, Αθήνα 1987.

27. Leopardi, *Discorso di un italiano intorno alla poesia romantica*, a cura di O. Besomi et al., ed. Casagrande, Bellinzona 1988, σσ. 18-19.

28. Ο.π., σ. 20 [66].

Λεοπάρντι και Καβάφης

perdere la nostra gioventù, ch'è un bene che più non si racquista. Mi rivolgo all'ardire, e vedrò se da lui potrò cavare maggior vantaggio [...]²⁹.

Κουράστηκα με τη σύνεση η οποία πουθενά αλλού δε θα μπορούσε να μας οδηγήσει παρά στο ξόδεμα της νιότης μας που είναι ένα αγαθό το οποίο δεν μπορεί κανείς να το επανακτήσει. Στρέφομαι προς το θάρρος, και θα δω αν από αυτό θα μπορέσω να αποκομίσω κάποιο μεγαλύτερο κέρδος [...].

Η απόπειρα φυγής τελικά θα αποτύχει και ο Λεοπάρντι, εγκλωβισμένος και πάλι στο επαρχιακό περιβάλλον της γενέθλιας πόλης, θα στοχαστεί γύρω από την κατάσταση του αποκλεισμού και της απομόνωσης που αισθάνεται. Έτσι, και προκειμένου να “αποδράσει” από τον ασφυκτικά κλειστό χώρο του παρόντος και της γενέθλιας πατρίδας που αντιλαμβάνεται σχεδόν σαν φυλακή, θα στρέψει την προσοχή του προς τη φαντασία και τη δημιουργική ικανότητά της που την θεωρεί πηγή ελευθερίας και θα στοχαστεί γύρω από την αρχαιότητα και την έννοια του χρόνου, περιγράφοντας την ανθρωπολογική εξέλιξη που σημειώθηκε μεταξύ αρχαίας και μοντέρνας εποχής. Στο ποίημα *L'infinito* [Το Άπειρο] το λυρικό υποκείμενο καταφεύγοντας στη μνημονική ανάκληση της εμπειρίας δημιουργεί έναν “χώρο” που σχεδόν επιβάλλει με τα στενά όριά του την ακινησία στο ποιητή:

Sempre caro mi fu quest'ermo colle,
E questa siepe, che da tanta parte
Dell'ultimo orizzonte il guardo esclude.
Ma sedendo e mirando, interminati
Spazi di là da quella, e sovrumani
Silenzi, e profondissima quiete
Io nel pensier mi fingo; ove per poco
il cor non si spaura³⁰.

Πάντα μού ήταν λατρευτός αυτός ο έρμος λόφος

29. G. Leopardi, *Lettera a Carlo Leopardi* (Ιούλιος 1819), στο *Epistolario* ό.π.

30. G. Leopardi, *L'infinito*, στο *Tutte le poesie, tutte le prose e lo Zibaldone*, επιμ. Lucio Felici και Emanuele Trevi, Newton Compton Editori, Roma 2010², σσ. 120-121 [στο εξής *TPTPZ*].

Παρνασσός ΝΖ (2021)

κι αυτός ο φράχτης που μακριά
στο βάθος του ορίζοντα τη θέα μου αποκρύβει.
Μα σαν σταθώ κι όταν θωρώ, ατέλειωτα
λαγκάδια από εδώ που απλώνουν πέρα
κι εκτάσεις αχανείς και μια σιωπή βαθύτατη
στη σκέψη αναπλάθω³¹.

Ωστόσο, αυτή η “επιβεβλημένη” ακινησία, που συνδέεται με την απομόνωση στον κλειστό, οικείο (δηλαδή βιωμένο) και ως εκ τούτου μονότονο χώρο, με την παρέμβαση της φαντασίας μετατρέπεται σε μία προνομιούχα θέση που επιτρέπει στο λυρικό υποκείμενο το ξεπέραςμα αυτών των ορίων (*questa siepe* – αυτός ο φράχτης) και την προώθησή του στο επέκεινα, σε αυτό που βρίσκεται πέρα από αυτόν τον φράχτη, που συνίσταται σε έναν χώρο άγνωστο, ανεξερεύνητο και ως εκ τούτου ευχάριστο και ηδονικό. Έτσι, η στοχαστική φαντασία επιχειρεί να σπάσει τα όρια μεταξύ του κοντινού και του μακρινού χώρου και να τα ενοποιήσει σε μία στέρηση μονάδα. Αυτή η χωρική ενότητα, όμως, σύντομα εγχολπώνεται τις δύο προοπτικές του χρόνου, του παρόντος και του παρελθόντος, προσφέροντας στο λυρικό υποκείμενο, μέσα από την κατάκτηση του χρόνου και του χώρου, την ολότητα της ηδονής που προέρχεται από τη φαντασία³²:

[...] e mi sovvien l'eterno,
E le morte stagioni, e la presente
E viva, e il suon di lei³³.

[...] Και φθάνει το αιώνιο και οι χαμένες εποχές
φθάνουν τα χρόνια μας τα τωρινά κι ο ήχος
ο δικός τους³⁴.

Το ίδιο μοτίβο, λίγο αργότερα, θα εμφανιστεί και στα *Ανάλεκτα* του Ιταλού ποιητή επεξεργασμένο πλέον προς μια κατεύθυνση που θα απο-

31. G. Leopardi, *Το άπειρο*, μτφρ. Χρήστος Μπιντούδης, στο *Ποιητική*, Αθήνα φθινόπωρο-χειμώνας 2018, σ. 60.

32. L. Blasucci, *I tempi dei «Canti»*, στο *I tempi dei «Canti»*. *Nuovi studi leopardiani*, Einaudi, Torino 1996, σ. 196.

33. Leopardi, *L'infinito* ό.π.

34. Leopardi, *Το άπειρο* ό.π.

Λεοπάρντι και Καβάφης

τελέσει τη βάση πάνω στην οποία θα δομηθεί στη συνέχεια η διάσημη λεοπαρδική *Θεωρία της Ηδονής*:

Indipendentemente dal desiderio del piacere, esiste nell'uomo una facoltà immaginativa, la quale può concepire le cose che non sono, e in un modo in cui le cose reali non sono. Considerando la tendenza innata dell'uomo al piacere, è naturale che la facoltà immaginativa faccia una delle sue principali occupazioni della immaginazione del piacere. E stante la detta proprietà di questa forza immaginativa, ella può figurarsi dei piaceri che non esistano, e figurarseli infiniti 1. in numero, 2. in durata, 3. e in estensione. Il piacere infinito che non si può trovare nella realtà, si trova così nella immaginazione, dalla quale derivano la speranza, le illusioni ec.³⁵.

Ανεξάρτητα από την επιθυμία της ηδονής, ο άνθρωπος διαθέτει μια ικανότητα φαντασίας με την οποία μπορεί να συλλαμβάνει τα πράγματα που δεν υπάρχουν, και με έναν τρόπο που για τα αληθινά πράγματα στην πραγματικότητα δεν υπάρχει. Δεδομένης της έμφυτης τάσης του ανθρώπου προς την ηδονή, είναι φυσικό η ικανότητα της φαντασίας του να καθιστά την ηδονή πρωταρχική της απασχόληση. Και δεδομένης της ικανότητας της φαντασίας του, ο άνθρωπος μπορεί να πλάσει ηδονές που δεν υπάρχουν και μάλιστα να τις παρουσιάσει άπειρες: 1. σε αριθμό, 2. σε διάρκεια, 3. σε έκταση. Η άπειρη ηδονή, που κανείς δεν μπορεί να βρει μέσα στην πραγματικότητα, στη φαντασία παρουσιάζεται ως τέτοια, και από αυτήν πηγάζουν η ελπίδα, οι πλάνες κτλ.

Αν πλάι σε αυτόν τον λεοπαρδικό στοχασμό διαβάσουμε ένα απόσπασμα από τον καβαφικό *Καισαρίωνα*, νομίζω πως μπορούμε να κάνουμε κάποιες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις:

A, να, ήρθες συ με την αόριστη
γοητεία σου. Στην ιστορία λίγες
γραμμές μονάχα βρίσκονται για σένα,
κ' έτσι πιο ελεύθερα σ' έπλασα μες στον νου μου.

35. Leopardi, *Zibaldone di pensieri*, στο *TPTPZ*, σ. 167.

Παρασός NZ (2021)

Σ' έπλασα ωραίο κ' αισθηματικό.
Η τέχνη μου στο πρόσωπό σου δίνει
μιαν ονειρώδη συμπαθητική μορφιά.
Και τόσο πλήρως σε φαντάσθηκα,
που χθες την νύχτα αργά, σαν έσβυνεν
η λάμπα μου — άφισα επίτηδες να σβήνει —
εθάρρεψα που μπήκες μες στην κάμαρά μου,
με φάνηκε που εμπρός μου στάθηκες.

Και στον Καβάφη η φαντασία φαίνεται να ενεργοποιείται ακριβώς στο σημείο που η γνώση λείπει, χωλαίνει ή συναντά κάποιο εμπόδιο· όπως ακριβώς μάς εξηγεί ο Λεοπάρντι στον τελευταίο στοχασμό, αλλά και όπως είδαμε ότι συμβαίνει στο *Άπειρο* με τη θεά του ορίζοντα: το λυρικό υποκείμενο, μέσω της φαντασίας, μπορεί με περισσότερη ελευθερία να πλάσει ό,τι λείπει, και ως εκ τούτου ό,τι προσφέρει ηδονή. Τόσο στον Καβάφη όμως όσο και στον Λεοπάρντι ο περιορισμός που ενεργοποιεί τη φαντασία μετατρέπεται σε πηγή γνώσης, σε έμπνευση και εν τέλει γίνεται αφορμή συνείδησης. Έτσι, αυτό που αρχικά παρουσιάστηκε ως κάτι αρνητικό, σταδιακά, μέσα στο ποίημα και όσο προχωρούν οι στίχοι, αποκτά πρόσημο αμιγώς θετικό: θα έλεγε κανείς πως το μοτίβο του έγκλειστου λυρικού υποκειμένου του παρελθόντος δίνει τη σκυτάλη πλέον στην εικόνα ενός προνομιούχου παρατηρητή, ο οποίος μέσα από τη βιωμένη εμπειρία και τη διαδικασία της παρατήρησης συνειδητοποιεί τη θέση του μέσα στο παρόν.

Στον Λεοπάρντι, και πιο συγκεκριμένα στο *Άπειρο*, υπάρχει μία πρόθεση να κατοικηθεί ο χώρος του απείρου και ο ορίζοντας που κρύβεται πίσω από το φράχτη. Η πρόθεση αυτή οδηγεί αναπόφευκτα στην τριχοτόμηση του χώρου ο οποίος αποκτά τρεις διαφορετικές διαστάσεις:

- τον παρόντα χώρο: το εδώ και τώρα, *quest'ermo colle e questa siepe*
- τον κρυμμένο χώρο (μέσα στον οποίο δρα η φαντασία): το εκεί και τώρα, *al di là di quella*
- τον χώρο της συνείδησης (όπου δρα ο ποιητής και, μέσω αυτού, ο αναγνώστης): *quello che di qua scopro*

Αυτή η τριπλή διάσταση του χώρου σταδιακά αλλοιώνεται, καθώς ο χώρος της συνείδησης επικαλύπτει εν μέρει τόσο τον παρόντα χώρο όσο

Λεοπάρντι και Καβάφης

και τον κρυμμένο που βρίσκεται στο βάθος του ορίζοντα. Κοντολογίς, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα καίριο σημείο της διαμόρφωσης της Θεωρίας της ηδονής το οποίο η λεοπαρδική διάνοια θα αναλύσει τα επόμενα χρόνια με ακρίβεια και προσοχή. Πριν προχωρήσουμε όμως θα ήταν χρήσιμο να δούμε αναλυτικότερα αυτήν τη λεοπαρδική θεωρία που σχετίζεται άμεσα με το θέμα της ηδονής.

Σύμφωνα με την εν λόγω Θεωρία του Ιταλού ποιητή, βασικό στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης είναι ο αυτοσεβασμός (*amor proprio*), ο οποίος πηγάζει από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και της κατάκτησης της ηδονής και της ευτυχίας, που ουσιαστικά, για τον Ιταλό ποιητή, αποτελούν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Στις σελίδες των *Αναλέκτων* του ο Λεοπάρντι σημειώνει:

Il sentimento della nullità di tutte le cose, la insufficienza di tutti i piaceri a riempierci l'animo, e la tendenza nostra verso un infinito che non comprendiamo, forse proviene da una cagione semplicissima, e più materiale che spirituale. L'anima umana (e così tutti gli esseri viventi) desidera sempre essenzialmente, e mira unicamente, benchè sotto mille aspetti, al piacere, ossia alla felicità, che considerandola bene, è tutt'uno col piacere. Questo desiderio e questa tendenza non ha limiti, perch'è ingenita o congenita coll'esistenza, e perciò non può aver fine in questo o quel piacere che non può essere infinito, ma solamente termina colla vita³⁶.

Το αίσθημα της μηδαιμνότητας όλων των πραγμάτων, η αποτυχία όλων των ηδονών να γεμίσουν την ψυχή μας, και η κλίση μας προς ένα άπειρο που δεν κατανοούμε, ίσως προέρχεται από μια απλούστατη αιτία, περισσότερο υλική παρά πνευματική: η ανθρώπινη ψυχή (όπως και όλων των ζωντανών όντων) επιθυμεί πάντοτε θεμελιακά, και στοχεύει αποκλειστικά, αν και κάτω από χίλιες δυο διαφορετικές μορφές, την ηδονή, ήτοι την ευτυχία, που αν την εξετάσουμε με προσοχή, αποτελεί το ίδιο ακριβώς πράγμα με την ηδονή. Αυτή η επιθυμία και αυτή η κλίση δεν έχουν όρια, καθώς είναι έμφυτες και σύμφυτες με την ύπαρξη, και ως εκ τούτου δεν μπορούν να ξεπεραστούν με

36. Leopardi, *Zibaldone* ό.π., σ. 165.

Παρασός NZ (2021)

τη μια ή την άλλη ηδονή, που δεν γίνεται να είναι ατελείωτη, αλλά σβήνουν μονάχα μαζί με τη ζωή.

Καθώς όμως κάθε ηδονή είναι άπιαστη στην ολότητά της, το ίδιο άπιαστη φαντάζει στον Λεοπάρντι και η απόλυτη ευτυχία του ανθρώπου, δεδομένου του γεγονότος πως κάθε ηδονή γίνεται αισθητή από τον άνθρωπο μόνο μέχρι ενός σημείου, με αποτέλεσμα αυτός συχνά να αισθάνεται πλήξη, δηλαδή να είναι δυστυχισμένος.

Σε αυτήν την πρώτη περίοδο της διαμόρφωσης της Θεωρίας της ηδονής, ο Λεοπάρντι αναγνωρίζει τον ανασταλτικό ρόλο που η Φύση μπορεί να διαδραματίσει μέσω της πλάνης και της τεράστιας ποικιλίας των ηδονών που προσφέρει: με την επίδραση της ο άνθρωπος μπορεί να στρέψει την προσοχή του, όταν πλήττει, από τη μια ηδονή στην άλλη· κι όταν πιστέψει ότι τις έχει δοκιμάσει όλες, να αποσπά την προσοχή του από την πλήξη θολώντας το νου του με την τεράστια ποικιλία των πραγμάτων που υπάρχουν μέσα στη Φύση³⁷. Αυτή η διαδικασία, σύμφωνα με τον Λεοπάρντι, μπορεί να επιτευχθεί κατά κύριο λόγο μέσα από τη διατήρηση της ελπίδας για το μέλλον, καθώς αυτή μας παρουσιάζεται πάντοτε ως μία ενδεχόμενη μελλοντική πραγματικότητα, ασαφή και ως εκ τούτου όχι παντελώς οριοθετημένη, αφήνοντας κάποιες ελευθερίες στην ανθρώπινη σκέψη: έτσι ο άνθρωπος μπορεί να κατασκευάσει μέσα στο νου του την ηδονή ξεγελώντας την πλήξη του³⁸.

Το σχήμα που προκύπτει με βάση τη Θεωρία της ηδονής είναι το ακόλουθο:

ηδονή = προβολή ως ελπίδα

Κοντολογίς, ο άνθρωπος μπορεί να βιώσει την ηδονή μόνον εάν αυτή παρουσιάζεται σε μία (χρονική) απόσταση, ως κάτι άπιαστο και επομένως δίχως τέλος. Η απόσταση αυτή όμως με τη σειρά της επιβάλλει μια απουσία από το εδώ και το τώρα την οποία μπορούμε να επισημάνουμε και στην περίπτωση του Αλεξανδρινού καθώς, όπως θα φανεί παρακάτω, η φιλοσοφική σκέψη που εμποτίζει το έργο του ακολουθεί έναν παρόμοιο δρόμο.

Όπως γνωρίζουμε το 1903 ο Καβάφης θα αρχίσει να υποβάλλει κά-

37. Ο.π., σσ. 167-168.

38. Ο.π., σσ. 646-649.

Λεοπάρντι και Καβάφης

θε ένα από τα ποιήματά του σε μία εξονυχιστική Φιλοσοφική εξέταση (*Philosophical Scrunity*). Στο κείμενο αυτό ο Καβάφης αναφέρει μία σειρά σκέψεων που παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τη λεοπαρδική σκέψη. Πιο συγκεκριμένα για το ρόλο της φαντασίας στην ποίηση ο Αλεξανδρινός αναφέρει στο κείμενό του:

Guess work therefore is not to be avoided by any means in a wholesale manner; but of course it must be used cautiously. Guess work indeed — when intelligently directed — loses much of its riskiness, if the user transforms it into a sort of hypothetical experience. This is easier in the description of a battle, of a state of society, of a scenery. By the imagination (and by the help of incidents experienced and remotely or nearly connected) the user can transport himself into the midst of the circumstances and can thus create an experience. The same remark holds good — though it presents more difficulty — in matters of feeling.

Η εικασία λοιπόν δεν θα πρέπει να αποκλείεται οπωσδήποτε, χονδρικών· αλλά θα πρέπει φυσικά να χρησιμοποιείται με σύνεση. Η εικασία μάλιστα — όταν κατευθύνεται ευφυώς — χάνει μεγάλο μέρος από την αβεβαιότητά της, αν ο χρήστης την μετατρέψει σε ένα είδος υποθετικής εμπειρίας. Αυτό είναι ευκολότερο για την περιγραφή μιας μάχης, μιας κοινωνικής κατάστασης, ενός σκηνικού. Με την φαντασία του (και με τη βοήθεια γεγονότων που έζησε, και έχουν κοντινή ή μακρινή σχέση), ο χρήστης μπορεί να βρεθεί στο μέσον των καταστάσεων και έτσι να δημιουργήσει μίαν εμπειρία. Η ίδια παρατήρηση ισχύει — αν και έχει περισσότερες δυσκολίες εφαρμογής — και για ζητήματα συναισθηματικά³⁹.

Ωστόσο, η Φιλοσοφική εξέταση του 1903 δεν αφορά μονάχα ζητήματα αισθητικά, αλλά και αμιγώς φιλοσοφικά. Έτσι, στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Καβάφης σκιαγραφεί τη μετατόπισή του από την πεποιθήση της ματαιότητας της ανθρώπινης ζωής σε μία πεσιμιστική θεώρησή της.

39. Κ.Π. Καβάφης, *Philosophical Scrunity-Φιλοσοφική εξέταση*, στο Πεζά (1882;-1931), φιλολογική επιμ. Μ. Πιερής, Ίκαρος, Αθήνα 2003, σσ. 256, 330.

The work is not vain when we leave the individual and we consider the result. Here there is no death, at least no sure death: the result may perhaps be immense; there is no shortness of life, but an immense duration of it. So the absolute vanity disappears: at best only a comparative vanity may remain for the individual, but when the individual separates himself from his work and considers only the pleasure or the profit it has given him for a few years and then its vast importance for centuries and centuries even this comparative vanity disappears or vastly lessens.

Η εργασία [δηλαδή η ποίηση] δεν είναι μάταια όταν αφήνουμε το άτομο και εξετάζουμε το αποτέλεσμα. Εδώ δεν υπάρχει ο θάνατος, τουλάχιστον όχι βέβαιος θάνατος: το αποτέλεσμα μπορεί να είναι απέραντο· δεν υπάρχει η συντομία της ζωής, αλλά η απέραντη διάρκειά της. Έτσι η απόλυτη ματαιοδοξία εξαφανίζεται: στην καλύτερη περίπτωση μόνο μια σχετική ματαιοδοξία παραμένει για το άτομο, αλλά όταν το άτομο αποστασιοποιείται από το έργο του και εξετάζει μόνο την ευχαρίστηση ή το κέρδος που του έδωσε για μερικά χρόνια, και στη συνέχεια εξετάζει την τεράστια σημασία του για αιώνες επί αιώνων, ακόμη και αυτή η σχετική ματαιοδοξία εξαφανίζεται, ή ελαττώνεται σημαντικά⁴⁰.

Ενώ ολοκληρώνει το κείμενό του με μία αφοριστική πρόταση.

And things cannot and should not be lasting, for man would then be «all of a piece» and stagnate in sentimental inactivity, in want of change.

Και τα πράγματα δεν μπορούν και δεν θα έπρεπε να είναι διαρκή, γιατί τότε ο άνθρωπος θα ήταν παγωμένος και θα βάλτωνε σε συναισθηματική αδράνεια, ελλείψει αλλαγής⁴¹.

Το στοιχείο που μας ενδιαφέρει από τη Φιλοσοφική εξέταση της καβαφικής ποίησης είναι η προσπάθεια που καταβάλεται από τον ποιητή να ξεπεραστεί το αδιέξοδο της ματαιότητας, το οποίο συνδέεται άμεσα

40. Ο.π., σσ. 258, 332.

41. Ο.π., σσ. 259, 333.

Λεοπάρντι και Καβάφης

και με τα συναισθήματα του εγκλωβισμού, της πλήξης και της μονοτονίας που είχαν εξεταστεί, όπως είδαμε, ήδη από τη δεκαετία του 1890 και είχαν εισχωρήσει ως θέματα στο καβαφικό έργο μέσα από μία σειρά ποιημάτων, όπως για παράδειγμα τα *Τείχη*. Γνωρίζουμε ακόμα πως στα δύο καβαφικά Τεύχη 1905-1915 και 1916-1918 τα κείμενα τακτοποιούνται θεματικά, δημιουργώντας μεταξύ τους νοηματικές και ερμηνευτικές σχέσεις και συνδέσεις που οπωσδήποτε υποδηλώνουν νόημα. Ας δούμε ένα παράδειγμα αναλυτικά: το 1911 με το *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον* ο Καβάφης αποχαιρετά την Αλεξάνδρειά του. Το διάσημο ποίημα αποτελεί όριο για την καβαφική ποιητική όπως μάς έχουν δείξει ο Σεφέρης, ο Keeley και ο Anton στις αντίστοιχες εργασίες τους για την καβαφική ποίηση⁴². Στο κείμενο αποδίδεται ξεκάθαρα ο διανοητικός ηρωισμός του Καβάφη, όπως περιγράφηκε και στη *Φιλοσοφική θεώρηση*, ο οποίος φτάνει ως απάντηση στην επίφοβη θέση της ανασφάλειας που αισθάνεται κανείς μπροστά στο χαμό, στο θάνατο και στο κενό:

Σαν έτοιμος από καιρό, σα θαρραλέος,
σαν που ταιριάζει σε που αξιώθηκες μια τέτοια πόλι,
πλησίασε σταθερά προς το παράθυρο,
κι άκουσε με συγκίνησιν, αλλ' όχι
με των δειλών τα παρακάλια και παράπονα,
ως τελευταία απόλαυσι τους ήχους,
τα εξάισια όργανα του μυστικού θιάσου,
κι αποχαιρέτα την, την Αλεξάνδρεια που χάνεις⁴³.

Επίσης, στον *Θεόδοτο* που ακολουθεί μέσα στο καβαφικό *corpus* και που κατά κάποιο τρόπο αποτελεί δίδυμο ποίημα του *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον* επιβεβαιώνονται τα ίδια φιλοσοφικά συμπεράσματα του προηγούμενου ποιήματος, μέσα από την προώθηση μιας μαχητικής στάσης που στηρίζεται στην επαγρύπνηση:

Και μη επαναπαύεσαι που στην ζωή σου
περιωρισμένη, τακτοποιημένη, και πεζή,
τέτοια θεαματικά και φοβερά δεν έχει.

42. Γ. Σεφέρης, *Ακόμη λίγα για τον Αλεξανδρινό*, στο *Δοκίμες*, τόμ. Α', Ίκαρος, Αθήνα 1999⁷, σσ. 364-457· Keeley, *ό.π.* και J. Anton, *Η ποίηση και η ποιητική του Κ.Π. Καβάφη. Αισθητικοί οραματισμοί και αισθησιακή πραγματικότητα*, Ίκαρος, Αθήνα 2000.

43. Κ.Π. Καβάφης, *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον*, στο *Τα ποιήματα ό.π.*, σ. 26.

Παρασός ΝΖ (2021)

Ίσως αυτήν την ώρα εις κανενός γειτόνου σου
το νοικοκρεμένο σπίτι μπαίνει —
αόρατος, άυλος — ο Θεόδοτος,
φέρνοντας τέτοιο ένα φρικτό κεφάλι⁴⁴.

Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό πως και τα δύο αυτά ποιήματα κλείνουν με μία συντελεσμένη απώλεια: στο *Απολείπειν* «την Αλεξάνδρεια που χάνεις», στον *Θεόδοτο* «ένα φρικτό κεφάλι». Και οι δύο φράσεις υποδηλώνουν ένα τέλμα, ένα όριο, μία απώλεια που εκ των πραγμάτων δημιουργεί ένα αδιέξοδο. Το αδιέξοδο αυτό περιγράφεται λεπτομερώς στο ποίημα *Μονοτονία*⁴⁵ που ο Καβάφης τοποθετεί στο Τεύχος Α΄ 1905-1915, ακριβώς μετά τον *Θεόδοτο*.

Στην περίπτωση της *Μονοτονίας* θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για ένα απόλυτο όριο, για μια απόλυτη ματαιότητα, για έναν απόλυτο πεσιμισμό όπου μάς οδηγεί η καβαφική ποίηση. Κάτι τέτοιο όμως δεν ευσταθεί αλλά είναι ξεκάθαρα παραπλανητικό, καθώς η καβαφική ποίηση την στιγμή που περιγράφει το αδιέξοδο της *Μονοτονίας*, την ίδια ακριβώς στιγμή θα προσφέρει και το αντίδοτο στο αδιέξοδο αυτό: αναφέρομαι στον καρπό της μακράς πορείας που είχε ξεκινήσει ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 για να φθάσει, το 1911, να αποκαλύψει το πραγματικό της περιεχόμενο, το οποίο συγκεφαλαιώνεται στη διάσημη *Ιθάκη* η οποία, σύμφωνα με τη σειρά των ποιημάτων που επέλεξε ο Καβάφης, αμέσως μετά το “δηλητήριο” της *Μονοτονίας* θα προσφέρει το αντίδοτο στην πλήξη και την ανία, μέσω μίας δυναμικής στάσης που δεν παραιτείται αλλά επιλέγει την κίνηση που συνδέεται με την εμπειρία του ταξιδιού.

Σα βγεις στον πηγαιμό για την Ιθάκη,
να εύχεται νάναι μακρύς ο δρόμος,
γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις⁴⁶.

Η παλαιά ιστορία που είχε ξεκινήσει με τον *Βεΐζαδέ* και συνεχίστηκε με το *Νιχώρι* και τους *Τέσσερες τοίχους της κάμαράς μου*, που συνάντησε αντιστάσεις με τη *Δευτέρα Οδύσσεια* και που είχε το σθένος να αποχαιρετήσει την Αλεξάνδρεια ως άλλος Αντώνιος, θα καταλήξει

44. Κ.Π. Καβάφης, *Θεόδοτος*, στο *Τα ποιήματα*, ό.π., σ. 27.

45. Κ.Π. Καβάφης, *Μονοτονία*, στο *Τα ποιήματα*, ό.π., σ. 28.

46. Κ.Π. Καβάφης, *Ιθάκη*, στο *Τα ποιήματα*, ό.π., σ. 29.

Λεοπάρντι και Καβάφης

στο ταξίδι για την *Ιθάκη*: ένα ταξίδι που θα μπορούσε να θεωρηθεί η ύστατη προσπάθεια της καβαφικής ποίησης να καταπολεμήσει την πλήξη και τη μονοτονία βιώνοντας, δηλαδή γνωρίζοντας, το χώρο και τον χρόνο. Το ταξίδι αυτό αποκαλύπτει την ιδιαιτερότητά του στους τελευταίους στίχους:

Κι αν πτωχική την βρεις, η *Ιθάκη* δεν σε γέλασε.

Έτσι σοφός που έγινες, με τόση πείρα,

ήδη θα το κατάλαβες η *Ιθάκες* τι σημαίνουν⁴⁷.

Η διαδικασία του ταξιδιού προσφέρει στον ανώνυμο Οδυσσέα την ευκαιρία να γεμίσει, δηλαδή να ζήσει, το χώρο και τον χρόνο. Αυτό που ο ταξιδιώτης ανακαλύπτει στο τέλος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ματαιότητα του ίδιου του ταξιδιού, καθώς ο (σύγχρονος) Οδυσσέας εν τέλει συνειδητοποιεί πως στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν πλούτη που θα μπορούσε να αποκομίσει. Ωστόσο, μέσα στο ποίημα επιτελείται μία μετατόπιση από τον ενικό αριθμό στον πληθυντικό: από την μοναδική *Ιθάκη*-σκοπό του ταξιδιώτη στην αρχή του ποιήματος («Σα βγεις στον πηγαιμό για την *Ιθάκη*»), φθάνουμε στις πολλές *Ιθάκες* που αποκαλύπτονται στους τελευταίους στίχους του κειμένου («η *Ιθάκες* τι σημαίνουν»). Με αυτόν τον τρόπο ο αρχικός μοναχικός ταξιδιώτης του ποιήματος, στο τέλος ταυτίζεται με τους υπόλοιπους ταξιδιώτες, οι οποίοι ακολούθησαν το δικό τους ταξίδι και μία αυτόνομη πορεία, αλλά κατέληξαν στην ίδια κοινή ομάδα: αυτών που γνωρίζουν επειδή έχουν εμπειρία, έχουν βιώσει δηλαδή τον χώρο και τον χρόνο. Αν τα πράγματα έχουν έτσι, τότε το ταξίδι της *Ιθάκης* δεν έχει ως στόχο του την ανεύρεση μίας ατομικής ταυτότητας, αλλά μίας συλλογικής, με την οποία μάλιστα ο ταξιδιώτης μας εν τέλει ταυτίζεται ακυρώνοντας χρόνο και χώρο.

Η θέση αυτή δεν είναι τίποτα άλλο παρά το τελικό ξεπέραςμα των ρομαντικών καταβολών της καβαφικής ποίησης: η ταύτιση του λυρικού υποκειμένου με την ανθρώπινη εμπειρία εν γένει αποδίδει σαφώς ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά στο ποίημα τα οποία στηρίζουν μία φιλοσοφική σκέψη που συναντήσαμε πανομοιότυπη και στο λεοπαρδικό έργο: η ευτυχία για τον άνθρωπο είναι άπιαστη μέσα στο παρόν του· και προκειμένου αυτή να κατακτηθεί για μία στιγμή, ο άνθρωπος πρέπει να

47. Ο.π., σ. 30.

Παρασός NZ' (2021)

ξεγελάσει την πλήξη του μέσα από τη διαρκή μετακίνηση. Ωστόσο, αυτή η παρατήρηση αφήνει στο τέλος μία στυφή γεύση, καθώς στην πραγματικότητα πρόκειται για μία πλάνη. Σε αυτό το αρνητικό συναίσθημα ο Λεοπάρντι θα προσπαθήσει να απαντήσει μέσα από τον εμπλουτισμό της Θεωρίας της ηδονής, η οποία, αν το επαναλάβουμε, μέχρι αυτό το σημείο στηρίχθηκε στην ελπίδα που προωθείται μέσα στο μέλλον. Εφεξής, ο Ιταλός ποιητής θα στρέψει το βλέμμα προς το παρελθόν, καθώς συνειδητοποιεί πως υπάρχει μία ηδονή θαμμένη μέσα στη μνήμη που μπορεί να επανέλθει μέσω της ανάμνησης.

Η απόσταση από την ηδονή

Στις 10 Μαρτίου του 1829 ο Λεοπάρντι θα σημειώσει στα *Ανάλεκτά* του ένα στοχασμό με τον οποίο συνδέει την έννοια του ταξιδιού με το *ρομαντικό* και το *παθητικό* που για τον Ιταλό ποιητή είναι συνώνυμα με το *ηδονικό*:

Notano quelli che hanno molto viaggiato [...] che per loro una causa di piacere viaggiando, è questa: che, avendo veduto molti luoghi, facilmente quelli per cui si abbattono a passare di mano in mano, ne richiamano loro alla mente degli altri già veduti innanzi, e questa reminiscenza per se e semplicemente li diletta. [...] Così accade: un luogo ci riesce romantico e sentimentale, non per se, che non ha nulla di ciò, ma perchè ci desta la memoria di un altro luogo da noi conosciuto, nel quale poi se noi ci troveremo attualmente, non ci riescirà (nè mai ci riuscirà) punto romantico nè sentimentale⁴⁸.

Παρατηρούν όσοι έχουν ταξιδέψει πολύ [...] πως μια πηγή ηδονής που προσφέρει το ταξίδι είναι η ακόλουθη: ότι, έχοντας δει πολλούς τόπους [...], εύκολα, τη στιγμή που προσπαθούν να γνωρίσουν νέους τόπους, ανακαλούν σιγά σιγά στο νου τους περασμένους· κι αυτή η αμυδρή ανάμνηση των περασμένων τούς προκαλεί ευχαρίστηση [...]. Έτσι ένας τόπος μάς φαίνεται ρομαντικός και παθητικός όχι από μόνος του, καθώς δεν έχει τίποτα το ρομαντικό και το παθητικό, αλλά γιατί ξυπνά μέσα μας

48. Leopardi, *Zibaldone*, ό.π., σ. 4471.

Λεοπάρντι και Καβάφης

τη μνήμη ενός άλλου τόπου που γνωρίσαμε κατά το παρελθόν, και στον οποίο αν ξαναβρισκόμασταν στο παρόν, δε θα ξυπνούσε μέσα μας (όπως ποτέ δεν το έκανε) τίποτα το ρομαντικό μήτε το παθητικό.

Για να επιτευχθεί λοιπόν η ηδονή ο άνθρωπος χρειάζεται την αλλαγή, να μετακινηθεί και να πάρει αποστάσεις από την πραγματικότητα και το βίωμα. Η κατάκτηση, ή αν θέλουμε η δημιουργία, αυτής της απαραίτητης απόστασης επιτυγχάνεται μέσω της γνωστής για τις λεοπαρδικές σπουδές διπλής όρασης που ο Ιταλός ποιητής περιγράφει στο παρακάτω απόσπασμα των *Αναλέκτων* του:

All'uomo sensibile e immaginoso, che viva, come io sono vissuto gran tempo, sentendo di continuo ed immaginando, il mondo e gli oggetti sono in certo modo doppi. Egli vedrà cogli occhi una torre, una campagna; udrà cogli orecchi un suono d'una campana; e nel tempo stesso coll'immaginazione vedrà un'altra torre, un'altra campagna, udrà un altro suono. In questo secondo genere di obbietti sta tutto il bello e il piacevole delle cose. Trista quella vita (ed è pur tale la vita comunemente) che non vede, non ode, non sente se non che oggetti semplici, quelli soli di cui gli occhi, gli orecchi e gli altri sentimenti ricevono la sensazione⁴⁹.

Για τον ευαίσθητο κι ευφάνταστο άνθρωπο που ζει, όπως έζησα εγώ για αρκετό καιρό, χωρίς να πάψει να αισθάνεται και να φαντάζεται, ο κόσμος και τα αντικείμενα είναι κατά κάποιον τρόπο διπλά. Αυτός ο άνθρωπος όταν βλέπει με τα μάτια του έναν πύργο, ένα τοπίο, όταν ακούει με τα αυτιά του τον ήχο μιας καμπάνας, την ίδια στιγμή με τη φαντασία του βλέπει έναν άλλον πύργο, ένα άλλο τοπίο, ή ακούει έναν άλλον ήχο. Όλη η ομορφιά και η χάρη των πραγμάτων βρίσκεται σε αυτό το δεύτερο είδος αντικειμένων. Η ζωή είναι θλιβερή — και είναι τέτοια συνήθως — για όποιον βλέπει, ακούει, αντιλαμβάνεται μόνο τα απλά αντικείμενα, μόνο εκείνα των οποίων την εντύπωση δέχονται τα μάτια, τα αυτιά και οι λοιπές αισθήσεις.

49. Ό.π., σ. 4418.

Παρασός NZ (2021)

Κοντολογίς, η σύλληψη του παρόντος χώρου στο σύνολό του, προκειμένου να επιτευχθεί η ηδονή, προαπαιτεί μια απόσταση η οποία επιτρέπει τη “διχοτόμηση” του χώρου που οριοθετείται από το παρόν. Η διχοτόμηση αυτή εφεξής εφαρμόζεται και στον χρόνο μέσα από τη μνημονική διαδικασία και την ανάμνηση. Έτσι όμως και η θέα ενός αντικειμένου μπορεί να ξυπνήσει μέσα μας ηδονή που βιώθηκε κατά το παρελθόν. Αυτό το στοιχείο καθιστά ποιητικά και τα αντικείμενα, δηλαδή πηγή ηδονής.

Un oggetto qualunque, p. e. un luogo, un sito, una campagna, per bella che sia, se non desta alcuna rimembranza, non è poetica punto a vederla. La medesima, ed anche un sito, un oggetto qualunque, affatto impoetico in se, sarà poeticissimo a rimembrarlo. La rimembranza è essenziale e principale nel sentimento poetico, non per altro, se non perchè il presente, qual ch'egli sia, non può esser poetico; e il poetico, in uno o in altro modo, si trova sempre consistere nel lontano, nell'indefinito, nel vago⁵⁰.

Ένα οποιοδήποτε αντικείμενο, π.χ. ένας τόπος, ένα μέρος, η ύπαιθρος, όσο κι αν είναι όμορφη, αν δεν εγείρει μέσα μας κάποια ανάμνηση, η θέα της δεν είναι διόλου ποιητική. Ωστόσο, η ίδια, ή και ένας τόπος, ή ένα οποιοδήποτε αντικείμενο, που από μόνο του είναι εντελώς αντιποιητικό, αν το ανακαλέσουμε μέσα από τη μνήμη μας γίνεται ποιητικότερο. Η ανάμνηση είναι απαραίτητη και βασική για το ποιητικό συναίσθημα, όχι για άλλο λόγο παρά μόνο γιατί το παρόν, όποιο κι αν είναι αυτό, δεν μπορεί να είναι ποιητικό· και το ποιητικό, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, συνίσταται πάντοτε σε κάτι που βρίσκεται μακριά, που είναι ακαθόριστο και ασαφές.

Ενώ λίγες μέρες αργότερα θα συμπληρώσει το συλλογισμό του με ένα σχόλιο που θα μπορούσε κάποιος να χαρακτηρίσει αμιγώς καβαφικό.

Certe idee, certe immagini di cose supremamente vaghe, fantastiche, chimeriche, impossibili, ci diletano sommamente, o nella poesia o nel nostro proprio immaginare, perchè ci richiamano le ri-

50. Ό.π., σ. 4426.

Λεοπάρντι και Καβάφης

membranze più remote, quelle della nostra fanciullezza, nella quale siffatte idee ed immagini e credenze ci erano familiari e ordinarie. E i poeti che più hanno di tali concetti (supremamente poetici) ci sono più cari. [...] Analizzate bene le vostre sensazioni ed immagini più poetiche, quelle che più vi sublimano, vi traggono fuor di voi stesso e del mondo reale; troverete che esse, e il piacer che ne nasce, (almen dopo la fanciullezza), consistono totalmente o principalmente in rimembranza⁵¹.

Κάποιες ιδέες, κάποιες εικόνες πραγμάτων εξαιρετικά αόριστων, φανταστικών, ουτοπικών, απραγματοποιήτων, μας ευχαριστούν ιδιαίτέρως, είτε στην ποίηση είτε στον προσωπικό μας φανταστικό κόσμο, γιατί ανακαλούν τις πιο μακρινές μας αναμνήσεις, εκείνες της παιδικής μας ηλικίας, όταν αυτές οι ιδέες κι αυτές οι εικόνες και οι πεποιθήσεις μάς ήταν οικείες και συνηθισμένες. Οι ποιητές που είναι πλούσιοι σε τέτοιες ιδέες (εξαιρετικά ποιητικές) μάς είναι οι πιο αγαπητοί. Αναλύστε καλά τις πιο ποιητικές και φανταστικές σας εντυπώσεις, όσες σας συναρπάζουν περισσότερο, που σας βγάζουν από τον εαυτό σας και από τον πραγματικό σας κόσμο· θα ανακαλύψετε ότι αυτές οι ίδιες, καθώς και η ηδονή που σας προσφέρουν (τουλάχιστον μετά την παιδική ηλικία) συνίσταται αποκλειστικά ή κυρίως σε μια ανάμνηση.

Οι παραπάνω φιλοσοφικές σκέψεις θα αποτυπωθούν στην ποίηση του Λεοπάρντι σε αρκετά ποιήματα μέσα από τα οποία ο ποιητής μας θα εμπλουτίσει και τη Θεωρία της ηδονής. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα ποιήματα από αυτήν την άποψη είναι οπωσδήποτε οι διάσημες Αναμνήσεις που ο Λεοπάρντι έγραψε το καλοκαίρι του 1829, λίγους μήνες μετά την υποχρεωτική επιστροφή του στο γενέθλιο τόπο, το Ρεκανάτι.

Vaghe stelle dell'Orsa, io non credea
Tornare ancor per uso a contemplarvi
Sul paterno giardino scintillanti,
E ragionar con voi dalle finestre
Di questo albergo ove abitai fanciullo,

51. Ο.π., σ. 4513.

Παρονασσός NZ (2021)

E delle gioie mie vidi la fine.
Quante immagini un tempo, e quante fole
Creommi nel pensier l'aspetto vostro
E delle luci a voi compagne!
[...]
E che pensieri immensi,
Che dolci sogni mi spirò la vista
Di quel lontano mar, quei monti azzurri,
Che di qua scopro, e che varcare un giorno
Io mi pensava, arcani mondi, arcana
Felicità fingendo al viver mio!
Ignaro del mio fato, e quante volte
Questa mia vita dolorosa e nuda
Volentier con la morte avrei cangiato⁵².

Γλυκά αστέρια της Άρκτου, δεν το περίμενα
όπως παλιά εδώ και πάλι να στραφώ να σας κοιτάξω
πάνω απ' τον κήπο του αρχοντικού να λάμπετε μεγάλα,
μαζί σας να συλλογιστώ απ' τα παράθυρα
αυτού του σπιτικού όπου έζησα παιδί,
και τις χαρές μου όλες είδα να σβήνουν.
Ατέλειωτες ιδέες μια φορά, και όνειρα
στη σκέψη μου γεννούσε η θωριά σας
κι η λάμψη των συντρόφων σας.

[...]

Τι σκέψεις ατέλειωτες,
τι όνειρα γλυκά γεμίζανε το νου μου:
εκείνη η θάλασσα η μακρινή, εκείνοι οι κόσμοι οι γαλανοί,
που βλέπω τώρα από εδώ, και που μια μέρα
σκεφτόμουν κόσμους μυστικούς εκεί να ανακαλύψω,
και με το νου μου έβαζα πως θα 'ταν ευτυχία!
δε γνώριζα τη μοίρα μου: πόσες φορές
τη θλιβερή και άχαρη ζωή μου
προθύμως με το θάνατο θα αντάλλασσα.

Η διχοτόμηση του χώρου που παρατηρούμε μέσα στο ποίημα είναι χα-

52. G. Leopardi, *Le ricordanze* [Οι αναμνήσεις], στο *TPTPZ*, σσ. 154-155.

Λεοπάρντι και Καβάφης

ρακτηριστική: *Di quel lontano mar, quei monti azzurri, / Che di qua scopro* [Εκείνη η θάλασσα η μακρινή, εκείνοι οι κόσμοι οι γαλανοί, / που βλέπω τώρα από εδώ]. Αυτή η διχοτόμηση θυμίζει την παλαιότερη που είχαμε συναντήσει στο *Άπειρο* του 1819, μολοντί υπάρχει μία σημαντική διαφορά μεταξύ τους που αποκαλύπτει συγχρόνως και την εξέλιξη της Θεωρίας της ηδονής: ενώ δηλαδή στο *Άπειρο* η διχοτόμηση του χώρου γινόταν σε σχέση με το άγνωστο που δεν έχει ακόμη ανακαλυφθεί, βιωθεί και κατακτηθεί, τώρα, στις *Αναμνήσεις* η διχοτόμηση αυτή γίνεται μέσα από την αναδρομή, και ως εκ τούτου μέσα από το ήδη γνωστό και οικείο, μέσα από αυτό που έχει βιωθεί: δηλαδή μέσω της ανάμνησης. Έτσι η Θεωρία της ηδονής εμπλουτίζεται και πλάι στην προσμονή και στην ελπίδα για το μέλλον που είχε χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν, τώρα έρχεται να προστεθεί η ανάμνηση του παρελθόντος, ως στοιχείο ικανό να απομακρύνει τον άνθρωπο από το παρόν του και την πλήξη του και να τον μεταφέρει πίσω, στο παρελθόν και στην ηδονή.

Επιστρέφοντας και πάλι στον Καβάφη, νομίζω πως σε αυτό το σημείο είναι πολύ εύκολο να εντοπίσουμε κείμενα του Αλεξανδρινού που ακολουθούν την ίδια φιλοσοφική προοπτική. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το *Μία νύχτα*⁵³ [1915] και ο *Δεκέμβρης του 1903*⁵⁴ [1904] από τα οποία εύκολα προκύπτει πως ο τρόπος που ο Καβάφης προσεγγίζει μέσα στην ποίησή του το ζήτημα της μνήμης και της ηδονής παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον λεοπαρδικό. Όπως στον Λεοπάρντι έτσι και στα δύο αυτά καβαφικά ποιήματα η μνήμη αναλαμβάνει έναν καθοριστικό ρόλο: είτε με σκοπό το ξεπέρασμα του κλειστού ταπεινού χώρου (*Η κάμαρη ήταν πτωχική και πρόστυχη*), είτε με σκοπό την ακύρωση των ορίων που θέτει ο κοινωνικός αποκλεισμός στον ποιητή μας (*Κι αν για τον έρωτά μου δεν μπορώ να πω*). Επίσης, η παρεμβολή της ανάμνησης και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται τώρα να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία του ίδιου του ποιήματος, καθίσταται δηλαδή πλέον δομικό στοιχείο του κειμένου. Το ίδιο ακριβώς στοιχείο θα επισημάνει και ο Λεοπάρντι στα *Αναλεκτά* του, αναφερόμενος για ακόμη μία φορά στη Θεωρία της ηδονής:

Quasi tutti i piaceri dell'immaginazione e del sentimento consistono in rimembranza. Che è come dire che stanno nel passato anzi che nel presente⁵⁵.

53. Κ.Π. Καβάφης, *Μια νύχτα*, στο *Τα ποιήματα ό.π.*, σ. 59.

54. Κ.Π. Καβάφης, *Ο Δεκέμβρης του 1903*, στο *Κρυμμένα ό.π.*, σ. 85.

55. Leopardi, *Zibaldone dei pensieri ό.π.*, σ. 4415.

Παρασός NZ (2021)

Σχεδόν όλες οι ηδονές της φαντασίας και του αισθήματος συνίστανται σε μία ανάμνηση. Το οποίο σημαίνει πως βρίσκονται στο παρελθόν και όχι στο παρόν.

Ως προς το δεύτερο μάλιστα καβαφικό ποίημα, το *Δεκέμβρη του 1903*, στους καταληκτικούς στίχους η ηδονή μοιάζει να ταυτίζεται με την ίδια την ποιητική διαδικασία:

οι μέρες του Σεπτέμβρη που ανατέλλουν στα όνειρά μου,
τες λέξεις και τες φράσεις μου πλάττουν και χρωματίζουν
εις όποιο θέμα κι αν περνώ, όποιαν ιδέα κι αν λέγω⁵⁶.

Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό καθώς αποκαλύπτει μία μετατόπιση και των δύο ποιητών όσον αφορά το ζήτημα της ηδονής που, όπως φάνηκε νωρίτερα, συνδέεται άμεσα με το ζήτημα των ορίων και της πλήξης που αυτά επιβάλλουν. Για να βιώσει λοιπόν κανείς εκείνο το καβαφικό «μεθώ ξανά» πρέπει με κάποιο τρόπο να απομακρυνθεί από το «μονήρες σπίτι» και να συντρέξει στην ανάμνηση. Έτσι πλάι στην ελπίδα ή στην επιθυμία, που στο παρελθόν είχαν προβληθεί από τον Λεοπάρντι ως μοναδικά αντίδοτα μέσω της φαντασίας, τώρα έρχεται να προστεθεί και η μνήμη. Συνεπώς, το προηγούμενο σχήμα που αναφερόταν στην ηδονή έρχεται πλέον να εμπλουτιστεί με το δεύτερο (καινούργιο) συστατικό του, τη μνήμη. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία, το νέο σχήμα που προκύπτει είναι το ακόλουθο:

Ηδονή

1. προβολή ως ελπίδα
2. αναγωγή ως ανάμνηση

Κοντολογίς, η ηδονή, που για τον Λεοπάρντι σημαίνει ευτυχία, μπορεί να βιωθεί από τον άνθρωπο είτε μέσω της μνημονικής διαδικασίας, επιστρέφοντας στο παρελθόν, είτε μέσω της ελπίδας ή της επιθυμίας, που προωθείται προς το μέλλον. Μία τέτοια αναγνώριση όμως συνεπάγεται πως ο άνθρωπος αδυνατεί να αισθανθεί ευτυχισμένος μέσα στο παρόν του. Κατά συνέπεια η ευτυχία παρουσιάζεται άπιαστη από τον

56. Καβάφης, *Ο Δεκέμβρης του 1903*, ό.π.

Λεοπάρντι και Καβάφης

ίδιο τον άνθρωπο στο εδώ και στο τώρα. Αυτό ακριβώς το σχήμα αποτυπώνεται και στο καβαφικό *Εκόμισα εις την τέχνη* του 1921:

Εκόμισα εις την Τέχνη

Κάθομαι και ρεμβάζω.
εκόμισα εις την Τέχνη—
πρόσωπα ή γραμμές·
κάτι αβέβαιες μνήμες.
Ξέρει να σχηματίσει
σχεδόν ανεπαισθήτως
συνδυάζουσα εντυπώσεις,

Επιθυμίες κ' αισθήσεις
κάτι μισοειδωμένα
ερώτων ατελών
Ας αφεθώ σ' αυτήν.
Μορφήν της Καλλονής·
τον βίον συμπληρούσα,
συνδυάζουσα τες μέρες⁵⁷.

Όσα ο Καβάφης εκόμισε εις την Τέχνη δεν είναι άλλο παρά «επιθυμίες» (δηλαδή κάτι που προωθείται ως ελπίδα προς το μέλλον) κι «αισθήσεις» (δηλαδή κάτι που έχει ήδη βιωθεί και κατοικεί πλέον μέσα στο παρελθόν, το οποίο για να ανασυρθεί έχει ανάγκη από τη μνήμη). Θεωρώ πως σε αυτό το σημείο η λεοπαρδική ποιητική σχεδόν ταυτίζεται με την καβαφική ως προς το ζήτημα της ηδονής, δημιουργώντας μία σπάνια λογοτεχνική και φιλοσοφική σύμπλευση όπου δύο, πράγματι, μακρινοί χρονικά ποιητές αντιλαμβάνονται με παρόμοιο τρόπο το ίδιο ζήτημα. Μάλιστα αν προσέξουμε τα λεοπαρδικά και καβαφικά κείμενα που αναφέραμε, θα διαπιστώσουμε ότι η ανάκληση του κόσμου του παρελθόντος οδηγεί αναπόφευκτα σε μία περαιτέρω παρατήρηση που συνιστά και τον τελευταίο σταθμό εξέλιξης του μотиβου της ηδονής: αναφέρομαι στη γνωστή για τις λεοπαρδικές σπουδές θεωρία του *mai rii*, του *ποτέ πια*: όσο και αν είναι ευεργετικός ο ρόλος της ανάμνησης στη ζωή ενός ανθρώπου και στην ποιητική διαδικασία, παραμένει πάντοτε ένα σημείο που επιβεβαιώνει το ευρύτερο κοινό ανθρωπολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο στην ουσία διαχρονικά κινείται η ανθρώπινη φύση: την ανικανότητα του ανθρώπου να ανακτήσει τον βιωμένο χώρο και χρόνο, το παρελθόν. Η προβολή της σκέψης του *μη ανατρέψιμου* (*mai rii*, *ποτέ πια*) εγείρει αναπόφευκτα όμως και το ζήτημα του χρόνου το οποίο συνδέεται στενά, όπως ήδη αναφέρθηκε, και με το ζήτημα της ηδονής. Για τον Καβάφη αρκεί να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα, τον *Ήλιο του απογεύματος* του

57. Κ.Π. Καβάφης, *Εκόμισα εις την τέχνη*, στο *Τα ποιήματα*, τόμ. Β' ό.π., σ. 33.

Παρασός NZ (2021)

1919, όπου ο Αλεξανδρινός φαίνεται να χρησιμοποιεί τα ίδια εργαλεία με τον Λεοπάρντι⁵⁸.

Στο συγκεκριμένο ποίημα οι ομοιότητες μεταξύ της ποιητικής μεθόδου που ο Καβάφης ακολουθεί και των *Αναμνήσεων* του Λεοπάρντι είναι σημαίνουσες: όπως συμβαίνει στον Ιταλό ποιητή, έτσι και εδώ, ο χώρος διχοτομείται μέσα από τη διαδικασία της ανάμνησης και της διπλής όρασης. Έτσι η «κάμαρη αυτή» ξαφνικά αποκτά μεγαλύτερες από τις πραγματικές της διαστάσεις, κατορθώνοντας να κλείσει μέσα της τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν:

Κοντά στην πόρτα εδώ ήταν ο καναπές,
κ' εμπρός του ένα τουρκικό χαλί·
σιμά το ράφι με δυο βάζα κίτρινα.
Δεξιά· όχι, αντίκρυ, ένα ντολάπι με καθρέπτη.
Στη μέση το τραπέζι όπου έγγραφε·
κ' η τρεις μεγάλες ψάθινες καρέγλες⁵⁹.

Η υπερβολική για τον Καβάφη χρήση τοπικών επιρρημάτων (εδώ, *σιμά*, *δεξιά*, *όχι*, *αντίκρυ*, *στη μέση*) έχει ένα μοναδικό σκοπό: την αναζωπύρωση της μνήμης η οποία δύναται να επαναφέρει και τη στιγμή της ηδονής:

Πλάι στο παράθυρο ήταν το κρεβάτι
που αγαπηθήκαμε τόσες φορές⁶⁰.

Η ανθρώπινη μνήμη όμως λειτουργεί ως έναν βαθμό αυθαίρετα: δεν μπορούμε να σταματήσουμε την ανάμνηση εκεί που εμείς επιθυμούμε. Ως εκ τούτου, η ανάμνηση του παρελθόντος αποκαλύπτει στην πραγματικότητα την απουσία της ίδιας της ηδονής.

Πλάι στο παράθυρο ήταν το κρεβάτι·
ο ήλιος του απογεύματος τώφθανε ώς τα μισά.
...Απόγευμα η ώρα τέσσερες, είχαμε χωρισθεί
για μια εβδομάδα μόνο ... Αλλοίμονον,
η εβδομάς εκείνη έγινε παντοτινή⁶¹.

58. Κ.Π. Καβάφης, *Ο ήλιος του απογεύματος*, στο *Τα ποιήματα*, τόμ. Β' ό.π., σ. 13.

59. Ό.π. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

60. Ό.π.

61. Ό.π.

Λεοπάρντι και Καβάφης

Ό,τι απομένει πλέον είναι η «παντοινή» απουσία, ή, όπως θα έλεγε και ο Λεοπάρντι, το τίποτα: η δραματική συνειδητοποίηση του παρελθόντος χρόνου και της βιωμένης εμπειρίας που είναι αδύνατον να ανακτηθεί, θέτουν το καίριο ζήτημα του μη αναστρέψιμου, το οποίο συναντάμε και στον Λεοπάρντι, για παράδειγμα στους στίχους των *Αναμνήσεων* όταν γράφει:

[...] Qui non è cosa
Ch'io vegga o senta, onde un'immagin dentro
Non torni, e un dolce rimembrar non sorga.
Dolce per se; ma con dolor sottentra
Il pensier del presente, un van desio
Del passato, ancor tristo, e il dire: io fui⁶².

[...] Τα πάντα, όλα γύρω εδώ
με τη μορφή και τη φωνή τους, εικόνες μέσα μου
γεννούν και μνήμες ανασταίνουν.
Μνήμες γλυκές· μα θλιβερά κι απότομα γυρίζουν
η σκέψη στο παρόν, μια μάταιη
λαχτάρα για το παρελθόν — γεμάτη πόνο — και λες: «Υπήρξα».

Αυτή η φιλοσοφική θέση θα οδηγήσει τον Λεοπάρντι στο συμπέρασμα πως τόσο ο χρόνος όσο και ο χώρος αποτελούν απλές συμβάσεις του ανθρώπου και κατ' επέκταση συνιστούν δύο έννοιες σχετικές. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία όμως η σχέση χώρου-χρόνου — εννοούμενα ως στοιχεία που καθορίζουν το εδώ και το τώρα — στη λεοπαρδική σκέψη αντικαθίστανται πλέον από μία νέα θεωρητική σύνδεση που σχετίζεται με την ίδια την ποίηση: στη θέση της ευεργετικής σημασίας της κίνησης και του ταξιδιού που είδαμε αρχικά στο *Άπειρο* και που επανήλθε χρόνια αργότερα μέσα από τις *Αναμνήσεις*, ο Λεοπάρντι θα τοποθετήσει την ίδια την ποίηση ως αέναη επανάληψη μίας ηδονικής στιγμής, της ανάγνωσης. Έτσι, στην τελευταία φάση εξέλιξης της λεοπαρδικής σκέψης και ποίησης, ο χώρος και ο χρόνος, που οι στίχοι του Λεοπάρντι διάνυσαν, έρχονται να αντικαταστήσουν πλέον το ίδιο το μοτίβο του ταξιδιού: κοντολογίς η ίδια ποίηση μετατρέπεται σε ένα αέναο ταξίδι που μπορεί να προσφέρει στο σύγχρονο άνθρωπο μια στιγμή ηδονής μέσα

62. Leopardi, *Le ricordanze*, ό.π.

Παρορασμός ΝΖ' (2021)

από τη διαδικασία της ανάγνωσης. Μάλιστα η διαδικασία αυτή μπορεί να επαναληφθεί. Γράφει ο Λεοπάρντι το 1828 σχετικά με αυτό το θέμα:

Uno de' maggiori frutti che io mi propongo e spero da' miei versi, è che essi riscaldino la mia vecchiezza col calore della mia gioventù; è di assaporarli in quella età, e provar qualche reliquia de' miei sentimenti passati, messa quivi entro, per conservarla e darle durata, quasi in deposito; è di commuover me stesso in rileggerli, come spesso mi accade⁶³.

Ένας από τους σημαντικότερους καρπούς των στίχων μου, που λογαριάζω και που ελπίζω, είναι να ζεσταίνουν τα γηρατειά μου με τη φλόγα της νιότης μου· να τους γεύομαι σε εκείνη την ηλικία και να δοκιμάζω και πάλι κάποιο απομεινάρι από τα περασμένα μου συναισθήματα, που απέθεσα εκεί μέσα, για να το διατηρήσω και να του δώσω διάρκεια, σχεδόν σαν μια κατάθεση· και να συγκινούμε και πάλι με την ανάγνωσή τους, όπως συχνά μου συμβαίνει.

Μέσα από το ίδιο πρίσμα μπορεί να διαβαστεί και η καθαφική Μελαγχολία του Ιάσονος Κλεάνδρου· ποιητού εν Κομμααγηνή· 595 μ.Χ., του 1921.

Το γήρασμα του σώματος και της μορφής μου
είναι πληγή από φρικτό μαχαίρι.
Δεν έχω εγκαρτέρησι καμιά.
Εις σε προστρέχω Τέχνη της Ποιήσεως,
που κάπως ξέρεις από φάρμακα·
νάρκης του άλγους δοκιμές, εν Φαντασία και Λόγω.

Είναι πληγή από φρικτό μαχαίρι.—
Τα φάρμακά σου φέρε Τέχνη της Ποιήσεως,
που κάμνουνε — για λίγο — να μη νοιώθεται η πληγή⁶⁴.

Αν θέλουμε μάλιστα να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα ως προς το

63. Leopardi, *Zibaldone*, ό.π., σ. 4302.

64. Κ.Π. Καβάφης, *Μελαγχολία του Ιάσονος Κλεάνδρου· ποιητού εν Κομμααγηνή· 595 μ.Χ.*, στο *Τα ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 30.

Λεοπάρντι και Καβάφης

θέμα μας και σχετικά με τους δύο ποιητές μας, νομίζω πως αυτό δεν είναι άλλο παρά η ηρωική αναγνώριση από την πλευρά τους της ίδιας της φθαρτότητας της ανθρωπίνης ύπαρξης, που θα παραμείνει στο τέλος του έργου τους ως μοναδική αλήθεια που μπορεί να διασωθεί για τον αναγνώστη. Στον Λεοπάρντι η ίδια η ποίηση, που μετατρέπεται σε σημείο άφιξης, συμπίπτει πλέον με το σημείο αναχώρησης του ταξιδιού· ως πράξη όμως που έχει τη δυνατότητα να επαναλαμβάνεται ες αεί μέσω της ανάγνωσης, ακυρώνει ολοκληρωτικά και αμετάκλητα τα περιοριστικά όρια που στο παρελθόν χώρος και χρόνος επέβαλλαν, επιβεβαιώνοντας μία διαπίστωση που είχε αποτυπώσει ο Ιταλός ποιητής στα *Ανάλεκτά* του ήδη το μακρινό Γενάρη του 1821⁶⁵: την αδυναμία του ανθρώπου να επανακτήσει πραγματικά την ήδη βιωμένη εμπειρία και ως εκ τούτου να ξεπεράσει το μοναδικό πραγματικό όριο της ζωής του: τη θνητή του φύση. Θεωρώ πως στον Αλεξανδρινό η ίδια θέση προκύπτει από το ρητορικό ερώτημα που ο ποιητής μας θα διατυπώσει σε ένα από τα τελευταία κείμενά του, δηλαδή το *Κατά τες συνταγές αρχαίων ελληνοσύρων μάγων* του 1931. Η απάντηση στη ρητορική ερώτηση που ο Καβάφης θέτει στον αναγνώστη του φαίνεται να είναι μία: κανένα.

«Ποιο απόσταγμα να βρίσκεται από βότανα
γητεύματος», είπ' ένας αισθητής,
«ποιο απόσταγμα κατά τες συνταγές
αρχαίων Ελληνοσύρων μάγων καμωμένο
που για μια μέρα (αν περισσότερο
δεν φθάν' η δύναμής του), ή και για λίγη ώρα
τα είκοσι τρία μου χρόνια να με φέρει
ξανά· τον φίλον μου στα είκοσι δυο του χρόνια
να με φέρει ξανά — την εμορφιά του, την αγάπη του.

»Ποιο απόσταγμα να βρίσκεται κατά τες συνταγές
αρχαίων Ελληνοσύρων μάγων καμωμένο
που, σύμφωνα με την αναδρομή,
και την μικρή μας κάμαρη να επαναφέρει.»⁶⁶.

65. Leopardi, *Zibaldone*, ό.π., σσ. 492-493.

66. Κ.Π. Καβάφης, *Κατά τες συνταγές αρχαίων ελληνοσύρων μάγων*, στο *Τα ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 92.

SUMMARY

Το άρθρο, αφού σχολιάσει αναλυτικά μία σειρά ντοκουμέντων που αποδεικνύουν πως ο Καβάφης γνώριζε και εκτιμούσε το έργο του Λεοπάρντι, παρουσιάζει μία παράλληλη ανάγνωση του έργου τους, παρακολουθώντας τη γέννηση και την εξέλιξη ενός από τα πλέον καιρ-ρια θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν στην ποίησή τους οι δύο ποιητές, τη σχέση δηλαδή του σύγχρονου ανθρώπου με την ηδονή. Η συγκριτική ανάγνωση που παρουσιάζεται φέρνει στο φως μία σειρά συγκλίσεων μεταξύ του φιλοσοφικού και ποιητικού έργου του Λεοπάρντι και της καβαφικής ποίησης που μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για έναν σπάνιο, ανθρωπολογικού στην πραγματικότητα περιεχομένου, φιλοσοφικό και λογοτεχνικό διάλογο.

The article, after commenting in detail on a series of documents that prove that Cavafy knew and appreciated Leopardi's work, presents a parallel reading of their work, following the birth and evolution of one of the most crucial issues addressed in their poetry, that is, the relationship of modern man with pleasure. The comparative reading brings to light a series of convergences between Leopardi's philosophical and poetic work and Cavafy's poetry that allow us to speak of a rare, in fact anthropological, philosophical, and literary dialogue.

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ
ΤΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ

I. Ο Ν. Δούκας και η εποχή του

Αν η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, με πρόταγμα την απόρριψη της αυθεντίας, την αναγνώριση της εμπειρικής βάσης των γνωστικών δυνάμεων της ανθρώπινης νόησης και την οικουμενική πρόσκληση για γνώση (Descartes, Hobbes Spinoza), εξέφραζε τη χειραφέτηση του ευρωπαϊκού πνεύματος από τα δεσμά της μεσαιωνικής κοσμοθεωρίας, έχοντας ενστερνιστεί τελικά ως νέα «θρησκεία της ανθρωπότητας» τα ιδεώδη της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας¹, η απήχηση των ιδεών της στον ελληνικό χώρο προκάλεσε ποικίλες και διαφορετικές αντιδράσεις όσον αφορά τον πνευματικό προσανατολισμό της παιδείας των υπόδουλων Ελλήνων και εκείνων των παροικιών.

Συγκεκριμένα, μολονότι η ελληνική λογιούση αγωνίστηκε πολλές φορές με αυταπάρηση για τον φωτισμό των σκλαβωμένων Ελλήνων μέσα από την ίδρυση σχολείων, τη συγγραφή και έκδοση μεταφρασμένων έργων ή περιοδικών εκδόσεων, η έκρηξη των ιδεών του Διαφωτισμού εκείνη την περίοδο οδήγησε τους εκφραστές της σε αντιπαράθεση. Έτσι, όσοι ενστερνίστηκαν τις κοινωνικές και πολιτικές ιδέες του Διαφωτισμού και τις ανατρεπτικές του αντιλήψεις διαμόρφωσαν μια θετική στάση, ενώ αντίστοιχα αρνητική ή επιφυλακτική εκείνοι που, είτε εξαιτίας της προσκόλλησης στις αντιλήψεις της ελληνικής ορθόδοξης Εκκλησίας είτε εξαιτίας μιας έμφυτης αδυναμίας για αφομοίωση των νέων ιδεών, αντιτάχθηκαν σθεναρά στη διάδοσή τους². Μέρος αυ-

1. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (3η έκδ.) 2000, σ. 13-14. (Διατίθεται επίσης στην ηλεκτρονική δ/ση: http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=106).

2. Βασίλειος Κύρκος, «Φιλοσοφία και παιδεία κατά τον Νεόφυτο Δούκα (1760-1845)», 1^ο Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο «Η λογιούση του ανατολικού Ζαγορίου, Ιωάννινα, 2002, σ. 13-26, εδώ σ. 14.

τής της πνευματικής ή ιδεολογικής διαμάχης ήταν το λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα.

Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα, που υπήρχε ήδη από την Αλεξανδρινή εποχή, αν όχι από την εποχή του Πλάτωνα, αφού «η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο Αθηναίος φιλόσοφος δεν ήταν η ομιλούμενη των απλών ανθρώπων της αγοράς, αλλά μια πιο εξελιγμένη και σύνθετη μορφή», ήταν κυρίως ένα πρόβλημα διμορφίας παρά διγλωσσίας. Στα νεότερα χρόνια, ωστόσο, ως πρόβλημα παιδείας ετέθη ουσιαστικά από την στιγμή που αμφισβητήθηκε στην πράξη η μονοκρατορία της λόγιας γραφής με τα κείμενα του Φραγκίσκου Σκούφου και του Βικέντιου Δαμοδού και την συνακόλουθη αποδοκιμασία τους από τον Ευγένιο Βούλγαρη. Ο Ευγένιος Βούλγαρης, αυτή η εξέχουσα προσωπικότητα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, παρόλο που δεν ήταν ενάντιος στη χρήση μιας απλούστερης γλώσσας στην ποίηση και γενικότερα σε κείμενα που απευθύνονταν στο λαό, ήταν εντούτοις απόλυτα αρνητικός όσον αφορά τη χρήση της στη φιλοσοφία³, δηλαδή την εφαρμογή της «εις τὰ ύψηλά της (...) δώματα»⁴.

Η διαμάχη για το γλωσσικό ζήτημα, που χρονικά χωρίζεται σε δύο φάσεις⁵, ανέδειξε δύο κύριες τάσεις προς την κατεύθυνση της μεταρ-

3. Νεόφυτος Χαριλάου, *Νεόφυτος Δούκας, ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18ου-19ου αιώνα*. Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, Ιωάννινα 1999, σ. 281-282.

4. Αναστάσιος Ε. Μέγας, *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*. Μέρος Β', Αιώνας γλωσσικών συζητήσεων (1750-1926), Αθήνα-Γιάννινα, Εκδόσεις Δωδώνη, 1997, σ. 6: «Δὲν ἦτο τόσον μικρός, ἄσκεπτος καὶ παράλογος ὁ αἰόιδιμος εκείνος διδάσκαλος, ὥστε να μη εκτιμά την ὠφέλειαν τῆς νέας ἡμῶν γλώσσης εἰς βιβλία τοῦ λαοῦ. Ἐν μόνον δεν ἠθέλησε, (...) ν' ἀναβῆ καὶ εἰς τὰ ὑψηλά τῆς Φιλοσοφίας δώματα, διὰ τὴν ὁποίαν ἔκρινεν ἀπαράμιλλον μόνην τὴν τοῦ Πλάτωνος καὶ ἄλλων ἀρχαίων φιλοσόφων γλώσσαν. Αὐτὴ ἡ πρὸς τὸν ἀρχαϊσμόν λατρεία, αὐτὴ ἡ πλάνη, ἡ ὁποία ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἐθάμβωνε τοὺς ὀφθαλμοὺς πολλῶν τοῦ Ἑθνους ἡμῶν λογίων, αὐτὴ ἀληθῶς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ μεγάλου τούτου διδασκάλου τὴν ὀργὴν ἐξήγγειρε καὶ παρέσυρεν αὐτόν εἰς ἐκσυριγμόν τῆς δημοτικῆς ἡμῶν γλώσσης, ἀποδοκιμασίαν αὐτῆς πρὸς τὸ φιλοσοφεῖν».

5. Η πρώτη φάση, που αρχίζει το 1804 με τη δημοσίευση από τον Κοραή της «Επιστολῆς πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου» στην έκδοση των *Αἰθιοπικῶν του Ἡλιοδώρου*, τελειώνει το 1815 με την αναχώρηση του Δούκα από τη Βιέννη και την ανάληψη της σχολάρχιας στην Ελληνική Σχολή του Βουκουρεστίου. Πρωταγωνιστές της διαμάχης είναι εδώ ο Δούκας και ο Κοραής, με εκατέρωθεν συναγωνιστές τους τον Θεσσαλό λόγιο Στέφανο Κομμηνά και τον Ηπειρώτη ἔμπορο Ἀλέξανδρο Βασιλείου». Η δεύτερη φάση, που αρχίζει το 1816, συμπίπτει με την επανέκδοση του *Λόγιου Ερμῆ* και τη δημοσιοποίηση από τον Κοδρικῆ επικριτικῆς απαντητικῆς επιστολῆς πρὸς τους νέους εκδότες, τελειώνει με την ἐναρξὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης το 1821. Σε αὐτὴ τὴ φάση πρωταγωνιστὴς ἦταν ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Κοδρικῆς, βλ. Νεόφυτος Χαριλάου, *Ν. Δούκας, ἕνας μεγάλος δάσκαλος του γένους καὶ λόγιος του 18ου - 19ου αιώνα, ὁ.π.*, σ. 283-284.

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

ρύθμισης της γλώσσας. Από τη μια διαμορφώνεται ένας πυρήνας αρχαϊστών λογίων που διεκδικεί την αναβίωση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, της φιλολογίας και της επιστήμης, με κύριους εκπροσώπους τόσο οπαδούς των νεωτεριστικών ιδεών (Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, Νικόλαος Μαυροκορδάτος), όσο και μεϊζονες λογίους (Ευγένιος Βούλγαρης, Νεόφυτος Δούκας, Στέφανος Κομνητάς, Παναγιώτης Κοδρικιάς). Από την άλλη, μέρος λογίων (Ιώσηπος Μοϊσιόδαξ, Δημήτριος Καταρτζής, Γρηγόριος Κωσταντάς, Δανιήλ Φιλιππίδης, Αθανάσιος Ψαλίδας, Ιωάννης Βηλαράς, Ρήγας Βελεστινλής, Αθανάσιος Χριστόπουλος) θα υποστηρίξει τη μεταρρύθμιση της γλώσσας στη βάση κάποιας προφορικής ποικιλίας ή της λεγόμενης κοινής γλώσσας, απλής-φυσικής, ρωμαϊκής ή αιολοδωρικής, έτσι ώστε να επιτευχθεί η εξάπλωση της παιδείας και η πνευματική ανόρθωση του έθνους. Ανάμεσα στις δυο αυτές τάσεις θα τοποθετηθεί ο Κοραής και οι συμπορευόμενοι με αυτόν. Ο Κοραής με την πρόταση της «μέσης οδού» θα συγκεντρώνει τα πυρά εκατέρωθεν των παρατάξεων, «δημοτικιστών» και αρχαϊστών», καθώς προτείνει μια λύση δημοκρατική ανάμεσα στους «ολιγαρχικούς» και τους «οχλοκρατικούς» όπως τους αποκαλεί, μια λύση που διασφαλίζει την καλώς εννοούμενη «δημοκρατία», όπου όλα τα μέλη του έθνους πρέπει να μετέχουν «με δημοκρατική ισότητα». Με βάση την πρόταση του Κοραή για τη γλώσσα, η οποία περιοριζόταν «στην αποκατάσταση των λαϊκών λέξεων στους αρχικούς όσο γίνεται τύπους (μάτι-ομμάτιον, φάρι-οφάριον, θέλω καταντήσιν κτλ.)», μορφώθηκε η «καθαρεύουσα» των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους. Όμως, ούτε η «λύση» του Κοραή οδήγησε σε πραγματική λύση, καθότι η βάση της ήταν πολύ τεχνητή, γραμματική. Έτσι, όσο περνούσαν τα χρόνια οι λόγιοι του ελευθερωμένου κράτους εγκατέλειπαν ολοένα και πιο πολύ τις μετριοπαθείς αρχές του Κοραή και επέστρεφαν στον αρχαϊσμό⁶.

6. Στη γλωσσική διαμάχη μπήκε ο Κοραής μόλις το 1805, εκθέτοντας τη θεωρία του στον πρόλογο ενός βιβλίου: και ίσχυσε η εμφάνισή του, για να πάρει αμέσως η διαμάχη μια νέα τροπή. Στις δυο μερίδες των «δημοτικιστών» (ή «χυδαϊστών») όπως τους έλεγαν περιφρονητικά) και των «αρχαϊστών», προστίθεται τώρα ο Κοραής με τη «μέση οδό», συγκεντρώνοντας τα πυρά και από τις δύο παρατάξεις. «[...] για βάση τις γραφομένης γλώσσας [ο Κοραής] παίρνει οπωσδήποτε την κοινή, την ομιλουμένη αλλά τα έθνη, λέει, τότε μόνο μπορούν να ονομάζονται φωτισμένα «όταν φέρωσι την γλώσσαν αυτών εις τελειότητα». Και αυτό θα γίνει με τον «καλλωπισμό», τον «κτενισμό και στολισμό της γλώσσης». Σε αντίθεση με τον Σολωμό, σημειώνει ο Πολίτης, τη θεωρία του οποίου αναπτύσσει, ο καλλωπισμός του Κοραή είναι μονάχα γραμματικός και περιορίζεται στην αποκατάσταση των λαϊκών λέξεων στους αρχικούς όσο γίνεται τύπους (μάτι-ομμάτιον, φάρι-οφάριον, θέλω καταντήσιν κ.τλ.). Ωστόσο μένει πάντα η γλώσσα του Κοραή πο-

Μεταξύ των επιφανέστερων λογίων του αρχαϊσμού υπήρξε ο Νεόφυτος Δούκας (1760-1845). Ο Νεόφυτος Δούκας είχε ως θεωρητική αφηγηρία τις απόψεις του Condillac για τη γλώσσα. Έτσι, ζητήματα όπως η καταγωγή της γλώσσας, η μελέτη των λογικών και εμπειρικών στοιχείων της γλώσσας, η αναζήτηση των αρχών που συνδέουν τη γλωσσική λειτουργία με τη γενική γραμματική και εκπορεύονται από το έργο του Condillac, αλλά και εν γένει η ενότητα της γλώσσας με τη σκέψη⁷, θα απασχολήσουν σημαντικά τον Ηπειρώτη λόγιο, ο οποίος θα αναζητήσει τις απαντήσεις του στην σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

Δεν ήταν απλώς η εκπαίδευση και η ίδρυση σχολείων το πρώτο μέλημα για τον Δούκα. Αλλά η γλωσσική παιδεία, τα «γραμματικά» θεωρούσε πως αποτελούσε το σημαντικότερο εφόδιο για κάθε πεπαιδευμένο, καθώς η σπουδή τους είναι πάντοτε συνδεδεμένη με τη φιλοσοφία —την αρχαία ελληνική φιλοσοφία⁸. Η επιμονή, το πάθος, το κριτικό πνεύμα και η στωική διάθεση που επέδειξε, κυρίως ως προς το ζήτημα της γραμματικής διδασκαλίας στα ελληνικά σχολεία, προκάλεσε αφενός βίαιες αντιδράσεις εναντίον του από τη μεριά των δημοτικιστών, που παρά λίγο να του στοιχίσουν τη ζωή του⁹. αφετέρου έθεσε υπό αμφισβήτη-

λύ περισσότερο κοντά στην κοινή, κι εκείνοι που τους χτύπησε περισσότερο και που τον χτύπησαν περισσότερο ήταν οι «μιξοβάρβαροι» αρχαϊστές. Απάνω στην κοραϊκή γλώσσα μορφώθηκε η «καθαρεύουσα» των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους. Αλλά και η «λύση» του Κοραή δεν οδήγησε σε πραγματική λύση. Η βάση της ήταν πολύ τεχνητή, γραμματική κι έξω απ' αυτό, όσο περνούσαν τα χρόνια οι λόγιοι του ελευθερωμένου κράτους εγκατέλειπαν ολοένα και πιο πολύ τις μετριοπαθείς αρχές του Κοραή και επέστρεφαν προς τον αρχαϊσμό». Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (4η έκδ.), Αθήνα 1985, σ. 99 και σ. 100.

7. Ρωζάνη Δ. Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός». Βλ. στην ηλεκτρ. δ/ση <http://users.uoa.gr/~atabaki/Diaphotismos.pdf>, 1-45, σ. 32.

8. Αντιθέτως, ο Κοραής πιστεύει ότι η «Γραμματική» είναι εκείνη που χρειάζεται τη Φιλοσοφία. (*Πρόδρομος Ελληνικής Βιβλιοθήκης*, Παρίσι, 1805, σ. ρμδ': «Μόνη η Γραμματική δεν ήρκεσε έως τώρα να μας ευοδώσει εις τα πρόσω, διότι έλειπεν απ' αυτήν της Φιλοσοφίας η χειραγωγή». Για την αναφορά βλ. Β. Κύρκος, «Φιλοσοφία και παιδεία κατά τον Νεόφυτο Δούκα (1760-1845)», *ό.π.*, σ. 23, σημ. 26.

9. Στη Σχολή του Βουκουρεστίου, όπου δίδασκε ο Ν. Δούκας περίπου δύο χρόνια, μια Κυριακή νωρίς το πρωί καθώς πήγαινε στην Εκκλησία δέχτηκε από κάποιον που τον παραμόνευε ένα ισχυρότατο κτύπημα στο κεφάλι του. Το κτύπημα ήταν δυνατό και το μαγγούρι γεμάτο ρόζους. Ευτυχώς η δολοφονική αυτή απόπειρα απέτυχε, κι αυτό χάρις στο γερό σκαρί του Δούκα και στην σκληρή του κεφαλή πάνω στην οποία έσπασε το ραβδί. Αλλά ο πενήνταπεντάρης Ηπειρώτης χρειάστηκε να νοσηλευτεί, υπέφερε τρία χρόνια από τις συνέπειες του χτυπήματος, και έκτοτε εγκατέλειψε τη διδασκαλία. Την ευθύνη για την επίθεση την απέδωσε στους Φαναριώτες, ιδιαίτερα στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, που ήταν τότε μέγας Ποστέλνικος της Βλαχίας. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα, Εκδ. Ερμής/Νεοελληνικά Μελετήματα/ 7^η έκδ., 1988, σ. 346.

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

ση την πνευματική ηγεμονία και το κύρος του Κοραή. Το γεγονός αυτό υπήρξε η απαρχή μιας μακροχρόνιας αντιδικίας μεταξύ των δύο λογίων, που κράτησε σχεδόν μέχρι και την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Ο κοραϊκός κύκλος, ξεπερνώντας τα όρια της ευπρέπειας και της θεμιτής διαφωνίας, στράφηκε με βιαιότητα εναντίον των απόψεων του Δούκα και, απορρίπτοντας συλλήβδην το έργο του¹⁰, τον κατηγορήσε ως «σχολαστικό» και ως «αντιφιλόσοφο»¹¹, κατηγορίες τις οποίες απέρριψε ο Δούκας με ισχυρά επιχειρήματα¹².

II. Γλώσσα και φιλοσοφία

Το ενδιαφέρον του Δούκα για την πνευματική συμβολή της φιλοσοφίας είναι βαθύ. Τούτο διαπιστώνεται πρώτον από την έκδοση του έργου του Johann Gottlieb Heineccius «*Elementa Philosophiae rationalis et moralis*»¹³, έργο το οποίο εξέδωσε εξ ολοκλήρου με πολύ κόπο και δικά του έξοδα¹⁴. δεύτερον, από την έκδοση των δικών του έργων, όπως το έργο «Τε-

10. Χαριλάου Νεόφυτος, *Νεόφυτος Δούκας, ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18ου-19ου αιώνα*. Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, Ιωάννινα 1999, «Εισαγωγή», σ. XXII, XXIV.

11. Όρος που δημιουργήθηκε κατά μίμηση του γαλλικού νεολογισμού και σήμαινε τους πραγματικούς ή φερόμενους αντιπάλους των νέων ιδεών. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 5.

12. Στην άδικη αυτή κατηγορία, όπως αποδείχτηκε αργότερα, η οποία τον συνόδευε μέχρι το τέλος της ζωής του, ο Δούκας απάντησε με τον διάλογο «*Αντιφιλόσοφος*» (βλ. *Αίσχινου του Σωκρατικού. Διάλογοι τρεις*, εν Βιέννη τής Αύστρίας 1814, σ. 209-238). Το 1813 με βαθύ παράπονο γράφει στον Κοραή: «Ἡγωνίσθη νά ἀναστήσω τόν ἔρωτα τῶν καλῶν Γραμματικῶν καί τήν ἐκ τούτου ὠφέλειαν εἰς τό γένος καί λόγῳ καί ἔργῳ, καί λόγους ἐπί τούτῳ συντάξας, καί συγγραφεῖς ἐκδούς, ὅσον ἡδυνάμην· πλὴν κατά φιλοσοφίας οὐδέν οὐδαμῶς ἐλάλησα, ἢ ἐφρόνησα πώποτε, καί μάλιστα πεπειθῶς, ὅτι καλά γραμματικά καί φιλοσοφία εἰσὶ τῷ ὄντι ἀχώριστα». Βλ. Αριστοφάνης Δ. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας. Ο Ηπειρώτης λόγιος και ιερομόναχος και το εκπαιδευτικό του έργο*. Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαιδεύσεως, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, 2005, σ. 175 και σημ. 76.

13. Το έργο αυτό, το οποίο μετέφρασε στα ελληνικά ο Ρουμάνος γιος του ηγεμόνος της Βλαχίας και έφορος της Σχολής του Βουκουρεστίου Γρηγόριος Brâncoveanu – ελληνιστί Βραγκοβάνος (1785-1854) –, εκδόθηκε το 1808 στη Βιέννη από τον Νεόφυτο Δούκα με τον τίτλο: *Στοιχεία τής Λογικῆς καί Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, ὡν προηγείται Ἱστορία τής Φιλοσοφίας*. Βλ. Νίκος Ψημμένος, *Η Ελληνική φιλοσοφία (1453-1821)*. Τ. Α', Η κυριαρχία του Αριστοτελισμού. Προκορυδαλική και κορυδαλική περίοδος. Αθήνα, Εκδ. Γνώση, 1988, σ. 29, σημ. 51.

14. «Τὸν Αἰνείου (ἐξέδωκα) κατὰ τὴν ἀξίωσιν τοῦ Εὐγενοῦς μεταφραστοῦ οὐκ ὀλίγους κόπους καί εἰς τοῦτο ἀναδεξάμενος», βλ. Ν. Δούκα, *Ἀπάντησις πρὸς Ἄλ. Βασιλείου*, ἐν Βιέννη τῆς Αὐστρίας, 1809, σ. 7, στο Αριστοφάνης Δ. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, ό.π., σ. 177 και σημ. 81.

τρακτύς» (Αίγινα, 1834)¹⁵, διδακτικό εγχειρίδιο των σπουδαστών της Ακαδημίας Βουκουρεστίου στο οποίο περιλαμβάνονται συνοπτικά η Ρητορική, η Λογική, η Μεταφυσική και η Ηθική, και το έργο «Ξυνωρίς ήτοι Φυσική και Μεταφυσική» (Αίγινα, 1834).

Η φιλοσοφία, κατά τον Δούκα, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρχαία ελληνική γλώσσα, η δε Ελλάς η σεβαστή μητέρα και τροφός της¹⁶. Χωρίς την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, την «ίεράν» μάλιστα, «τὴν ἀγαθὴν τῆς ἐλευθερίας τροφὸν καὶ κοσμητρίαν», η παιδεία της γλώσσας, «ἥτις ἐστὶ καὶ μήτηρ τῆς φιλοσοφίας», μένει τυφλή, βάρβαρη και πολλές φορές επικίνδυνη για την ανατροπή της ελευθερίας και την ολοκληρωτική απώλεια του έθνους¹⁷.

Η ελληνική γλώσσα και η φιλοσοφία είναι στη σκέψη του Δούκα μη συγκρίσιμα μεγέθη, τα δε επιτεύγματα του Διαφωτισμού δεν μπορούν καθόλου να τις υποκαταστήσουν. Ο Νεόφυτος Δούκας δεν αγνοούσε βεβαίως την πρόοδο των επιστημών. Ο ίδιος, ζώντας για μεγάλο διάστημα στη Βιέννη, είναι πιθανόν να γνώριζε ξένες γλώσσες¹⁸, ενώ συναναστράφηκε με ανθρώπους της επιστήμης και δίδαξε σε σχολεία τις επιστημονικές κατακτήσεις των νεότερων χρόνων, οι οποίες συμπεριλαμβάνονταν στο πρόγραμμα των μαθημάτων. Ωστόσο, καμία από τις σύγχρονες επιστήμες δεν μπορούσε, κατά τη γνώμη του, να παραβληθεί με τη «φιλοσοφία» και τα «καλά γραμματικά», τα οποία προηγούνται της γνώσης των επιστημών¹⁹. Έτσι,

οὔτε ἡ χημικὴ σου, οὔτε ἡ φυσικὴ σου μὲ τὰ πειράματα οὔτε ἡ ἄλγεβρά σου μὲ τὰ σύμβολα ἀποτελοῦσι τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ’

15. Το έργο αυτό, αν και εκδόθηκε το 1834 στην Αίγινα, γράφτηκε μάλλον το 1817, βλ. Αριστοφάνης Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, ό.π., σ. 178.

16. *Τετρακτύς*, ἐν Αἰγίνῃ, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέα Κορομηλά, 1834, σ. 11 (βλ. στην ηλεκτρονική δ/ση: file:///C:/Users/User/Documents/APΘPA/Π.Σ.Ν. ...pdf). Πρόλογος: «σεβαστὴ μητρὶ καὶ τροφῷ τῆς φιλοσοφίας».

17. Αὐτόθι, σ. γ’.

18. Β. Κύρκος, «Φιλοσοφία και παιδεία κατά τον Νεόφυτο Δούκα», ό.π., σ. 24. Θεωρούμε αυτή την εκδοχή πολύ πιθανή λόγω της μακράς παραμονής του Δούκα στη Βλαχία και στην Αυστρία, παρότι ο Δ. Θερειανός, ο Κερκυραίος βιογράφος του Κοραή, υποστηρίζει το αντίθετο, εφόσον χαρακτηρίζει τον Δούκα ως «αδαή» των ευρωπαϊκών γλωσσών, βλ. Στέφ. Μπέττης, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Δούκας και Κοραής», *Ηπειρωτική Εστία* 19 (1970), 40-53, εδώ σ. 41.

19. *Ἡρωδιανός*, Βιέννη, 1813, σ. η’: «Γραμματικά καλά πρώτον, ἐν οἷς ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία, ἐν οἷς ἡ θεία τέχνη τοῦ ὀρθῶς νοεῖν καὶ γράφειν, ὅπερ τελειοποιεῖ τὸν ἄνθρωπον νοῦν καὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας...». Για την αναφορά βλ. Β. Κύρκος, «Φιλοσοφία και παιδεία κατά τον Νεόφυτο Δούκα», ό.π., σ. 24.

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

αυτά τὰ καλὰ γραμματικὰ καὶ ἡ ἐν τούτοις φιλοσοφία, ἐξ ὧν ἡ θεία τέχνη τοῦ καλῶς λαλεῖν καὶ γράφειν γίνεται τοῖς ἀνθρώποις²⁰.

Πολλές, επίσης, ιδέες του Διαφωτισμού ήταν γνωστές στον Ηπειρώτη ιερομόναχο λόγιο. Ο ίδιος φαίνεται να είχε επηρεαστεί όχι μόνον από τον Ευγένιον Βούλγαρη, αλλά και από τους J. Heineccius και Fr. Soave²¹, όπως επίσης και από τα φιλοσοφικά συστήματα του J. Locke και Chr. Wolff²². Όμως, τη μεγαλύτερη επίδραση στη σκέψη του Ν. Δούκα ασκεί ο Ευγένιος Βούλγαρης. Όπως ο Βούλγαρης²³, έτσι και ο Δούκας με ασίγαστο πάθος υποστηρίζει την αρχαϊζουσα ελληνική. Πλην όμως η χρήση της αυτή, όπως επισημαίνει ο ίδιος, αφορά αποκλειστικά τη φιλοσοφική γλώσσα και όχι την απλή καθομιλουμένη²⁴.

Ο Δούκας είχε πλήρη συνείδηση για τον ρόλο της φιλοσοφίας στην πνευματική ανασυγκρότηση του ατόμου και ευρύτερα στην παιδεία του έθνους. Διατύπωσε ξεκάθαρα τη θέση ότι ο άνθρωπος, έχοντας εκ φύσεως ως πρώτο και έσχατο σκοπό τη φιλοσοφία²⁵, αυτή την «τελεία τέχνη πασῶν τῶν τεχνῶν, καὶ τῶν ἐπιστημῶν», που ηγεμονεύει «ἐπὶ πάντων πρὸς τὴν ἀρετὴν», μπορεί να διασκορπίσει το σκότος της αμαθείας, της ανομίας και της βαρβαρότητας, και να φέρει το φως της πολυμαθείας, της ευνομίας, και του μέτρου²⁶. Ωστόσο, στην αξιολογική κλίμακα ελευθερίας, φιλοσοφίας και γλώσσας, η προτεραιότητα της γλώσσας είναι έκδηλη και πέραν πάσης αμφιβολίας. Λέει ο Δούκας:

20. Αυτόθι.

21. *Τετρακτύς* (Πρόλογος, χωρίς αριθμ.), *ό.π.*, σ. 4: «ἡμεῖς δὲ, ὡς ἔδοξεν, οὕτω χωρῶμεν ἐπὶ τὴν πρόθεσιν, αὐτούς τε τούτους τοὺς περικλειεῖς διδασκάλους Αἰνέκιου, καὶ Ευγένιον, ναὶ μὴν καὶ Σοάυιον ἐν πολλοῖς, καὶ εἴτινας ἄλλους ἡγεμόνας ποιούμενοι τοῦ ὅλου συστήματος. Ἔρωσθε.».

22. Αριστοφάνης Δ. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, *ό.π.*, σ. 184.

23. Ο Βούλγαρης είναι η κυριότερη πηγή του στα τρία πρώτα βιβλία (*Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική*) ενώ στην *Ηθική* κινείται ανεξάρτητα. Βλ. Αριστοφάνης Δ. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, *ό.π.*, σ. 179.

24. *Τετρακτύς*, σ. κγ', σημ. **: «Λέγουσι τινες, ὅτι διαφέρουμαι πρὸς τὸν σοφὸν Κοραῖν, καθὸ ἐκεῖνος μὲν θέλει νὰ γράφωμεν εἰς τὴν νεωτέραν, ἐγὼ δὲ εἰς τὴν ἀρχαίαν· ψεύδονται· καθὸτι ἐγὼ μόνον περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦτο γνωμοδοτῶ· καὶ ἔγραψα καὶ γράφω εἰς τὴν νεωτέραν περισσότερα ἀπὸ ὅλους, καθὼς καὶ ἐκεῖνος δὲν ἐμπόδισε τὴν Ἑλληνικὴν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν.».

25. *Ενωρίς*, ἤτοι *Φυσική καὶ Μεταφυσική*, ἐν Αἰγίνῃ 1834, σ. 232: «σκοπὸς τοίνυν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπὸ τῆς φύσεως τεταγμένος πρῶτος καὶ ὕστατος ἐστὶν ἡ φιλοσοφία.».

26. Ν. Δούκα, *Παραίνεσις Β΄*. Πρὸς τοὺς ἐν Βιέννῃ Ἑλληνας εἰς σύστασιν σχολείου Ἑλληνικοῦ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Γεωργίου Βενδῶτου, ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1810, σ. 23. Για τὴν αναφορὰ βλ. Αρ. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, *ό.π.*, σ. 180.

θειον μὲν ἢ ἐλευθερία καὶ δῶρον τοῦ οὐρανοῦ, ἱερόν δὲ ἢ φιλοσοφία ὡς τελειωτικὸν τοῦ λογικοῦ τούτου ζώου, ἱερώτατον δὲ καὶ θειότατον ἢ μήτηρ ἐκείνων γλῶσσα, ὡς κύριος χαρακτήρ τῆς κατὰ τούτου τοῦ ἔθνους ὑπεροχῆς²⁷.

Ἡ δε ἐπιδίωξις τῆς ακρίβειας – «πρὸς εὐρεσιν τῶν ἀκριβεστέρων καὶ ὠριμωτέρων πρὸς τοῦτο λόγων» – πρέπει νὰ καλλιεργηθεῖ συστηματικά, ὥστε νὰ ανακοποῦν οἱ προλήψεις καὶ νὰ συντελεστεῖ ἡ «πρόοδος καὶ βελτίωσις» τοῦ γένους²⁸. Σὲ ἀντίθεση με τὴ νεοτέρα γλῶσσα, ἡ ἀρχαία εἶναι ἡ μόνη ποῦ ἐνδείκνυται στο φιλοσοφεῖν. Διότι ο φιλοσοφῶν εἰς τὴν νεοτέρα, «τὴν ἐκλελυμένην καὶ ἀσύνδετον, τὴν κακόμενον ταύτην καὶ πλήρη ξένων ἰδιωμάτων», διεκπεραιώνει τὴ σύνδεση τῶν ἐννοιῶν ἀμελῶς καὶ ἐπιπολαίως, ἀσκέτως καὶ ἀσυνδυάστως καὶ ἀκόμη τυχαίως. Ἐτσι, δεδομένου ὅτι στὴν ἀρχαία γλῶσσα ἡ στενὴ ἐννοιολογικὴ σύνδεση αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων δὲν ἀποτελεῖ «ὑπόθεσιν ἀδιάφορον»²⁹, ἡ ἐνάσκησις σὲ αὐτὴν εἶναι ἀκρῶς ἀπαραίτητη γιὰ τὴν εἰσοδο στὴν φιλοσοφία, καθότι ἡ τελευταία εἶναι κατὰ «πολλὰ ἀκανθώδης εἰς τοὺς μὴ προτετελεσμένους ἰκανῶς ἀπὸ πάντων»³⁰. Αὐτὸ τὸ γινώριζαν οἱ ἀρχαῖοι σοφοί, ἀλλὰ καὶ οἱ σύγχρονοι Ἑυρωπαϊοὶ – ὅτι «αὐτὴ μόνη (ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ), εἰς τῆς ὁποίας τὰς ἀγκάλας ἐγεννήθη ἡ φιλοσοφία» εἶναι ἐπαρκῆς «νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ ἀξίως» – καὶ γι' αὐτὸ προσπάθησαν νὰ τὴν εἰσαγάγουν στὴν παράδοση τῆς φιλοσοφίας³¹.

Ἡ αὐστηρὴ, συνδυαστικὴ καὶ ἔλλογη τάξις τῶν ἐννοιῶν κάνει τὴν γλῶσσα ὁμορφὴ καὶ θεραπευτικὴ· τὴν κάνει νὰ ἔχει κάλλος καὶ ἀρμονία. Κατὰ τὸν Δούκα, «τὸ φυσικώτατον τῆς γλώσσης κάλλος» ἐντοπίζεται στὴ σύνδεση ἐννοιῶν καὶ συνδέσμων. Ὡς πρὸς αὐτὸ, ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ διαφέρει τῶν ἄλλων γλωσσῶν, ἐπειδὴ τὰ μόρια, ἐξαιτίας τῆς μεταξὺ τῶν σχέσης ποῦ ὀδηγεῖ τὸ ἓνα νὰ κλίνει πρὸς τὸ ἄλλο, συχνὰ παριστάνουν τὶς ἐννοιες πρὶν τὴν ἀπόδοση τῶν περιόδων, πράγμα ποῦ κάνει τὴν ψυχὴ νὰ ἀναπαύεται³². Τὰ προτερήματά τῆς αὐτὰ ἐξασφαλίζουν τὴν πνευματικὴ ἐνότητα τοῦ ἔθνους, διαμέσου βέβαια τῆς φιλοσοφίας, ἐκείνης ποῦ ἐκφράζεται με τὴ γλῶσσα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέ-

27. Αὐτόθι, σ. λβ'.

28. Αὐτόθι, σ. δ'.

29. Αὐτόθι, σ. ιζ'.

30. Αὐτόθι, σ. ιζ'.

31. Αὐτόθι, σ. ιη'.

32. Αὐτόθι, σ. θ'.

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

λους³³. Αυτή είναι για τον Δούκα η «ἀληθής φιλοσοφία»³⁴, η οποία συνδέεται μεν με τη χριστιανική διδασκαλία, πλην όμως διαχωρίζεται από την ορθόδοξη πίστη και τη θεία αποκάλυψη³⁵.

Με το έργο του *Ξυνωρίς*, ιδιαίτερα με την πρόταξη της *Στοιχειώδους Φιλοσοφίας ἢ Ἀρχολογίας* – έργο που γράφτηκε χωρίς βοηθήματα όταν ο λόγιος περιόδευε την Τρανσυλβανία για την εθνική υπόθεση έχοντας ως εφόδιο μόνον τη φιλοσοφία του Κούμα –, ο Δούκας μπορεί να χαρακτηριστεί αναμφισβήτητα *φιλόσοφος νους*³⁶, παρά τις ενστάσεις ορισμένων ερευνητών³⁷. Στο ίδιο έργο ο Δούκας προβαίνει στον ορισμό της φιλοσοφίας, αφού έχει αρχικά προσδιορίσει τη μέθοδό της. Η βέλτιστη μέθοδος για το φιλοσοφείν είναι εκείνη που βασιζέται στην κρίση. Μεταξύ της δογματικής, της οποίας οι αρχές προκύπτουν από τη θεωρία, και της σκεπτικής, η οποία καμία αλήθεια και γνώση δεν παραδέχεται ως βέβαιη παρά μόνο το μηδέν, η φιλοσοφία μετά κρίσης, λέει ο Δούκας, είναι η προτιμώμενη μέθοδος, καθότι ανιχνεύει «διά βασάνου την αλήθειαν», αποφεύγοντας τόσο την τόλμη και τη δεσποτεία, όσο την δειλία και την αναρχία³⁸. Πιστός στην αριστοτελική διάκριση θεωρίας – πράξης, ο Ηπειρώτης λόγιος διαιρεί ακολούθως τη φιλοσοφία σε θεωρητική και πρακτική³⁹. Η θεωρητική αποσκοπεί στη γνώση των όντων, είναι έμφυτη στον άνθρωπο και έχει ως όργανό της

33. Αυτόθι, «Περί γλώσσης», σ. ζ': «της φιλοσοφίας και γλώσσης του Αριστοτέλους και Πλάτωνος, ότε ουκ έσται πλέον Γραικός και Έλλην, δούλος και ελεύθερος· άλλ' εις ο αυτός εν δυνάμει του λόγου, σύμπαντες Έλληνες, οι αυτοί Αττικοί, οι αυτοί Αθηναίοι».

34. «Η αληθής φιλοσοφία είναι να το ζει τινάς εις πολλούς. Η «vrai philosophie», όπως τη διαφοροποιούν οι Γάλλοι διαφωτιστές από την παραδοσιακή φιλοσοφία που θέλει να δείχνει α-πολιτική, απευθύνεται στα λαϊκά στρώματα προσπαθώντας να δώσει λύσεις στα προβλήματά τους». Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία*, Συμβολή στην έρευνα των πηγών της, Αθήνα/Γιάννινα, Εκδόσεις Δωδώνη, 1982, σ. 28.

35. *Υγιής, υγιαίνουσα, υγιεινή, αληθής κ.α.* ήταν μερικά από τα επίθετα που έλαβε η φιλοσοφία την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Για τη σχέση φιλοσοφίας και χριστιανισμού στον Ν. Δούκα βλ. *Επ.* 3B165 και *Επ.* 3B 258-261. Για την αναφορά βλ. Α. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας, ό.π.*, σ. 179, σημ. 88.

36. Αυτόθι, σ. 189, σημ. 87.

37. Ο Κύρκος, π.χ., θεωρεί το έργο *Τετρακτύς*, «το μόνο έργο, όπως λέει, φιλοσοφίας του Δούκα», ως «συμπλήμμα και συρραφή δανείων χωρίς καμία πρωτοτυπία». Συνεχίζει δε λέγοντας ότι «μ' αυτή την ευκαιρία εξαντλεί και τις γνώσεις του και την οποιαδήποτε σχέση του με τους νεώτερους φιλοσόφους ή γενικά τη νεώτερη φιλοσοφία». Βλ. Βασίλειος Κύρκος, «Φιλοσοφία και παιδεία κατά τον Νεόφυτο Δούκα (1760-1845)», *ό.π.*, σ. 25.

38. *Ξυνωρίς, ό.π.*, σ. 162 § α'.

39. Αυτόθι, σ. 165, § ε. *Πρβ.* *Τετρακτύς*, «Μεταφυσική», Βιβλίον Α', σ. 127: «§ α. «Της φιλοσοφίας το μεν την του αληθούς, το δε την του αγαθού θηρεύει γνώσιν».

τη Λογική⁴⁰, δηλαδή την τέχνη του ορθού συλλογισμού μέσω των εννοιών και των κρίσεων⁴¹. Ο λόγος συνιστά το ουσιωδέστερο γνώρισμα μέσω του οποίου ο άνθρωπος διακρίνεται από τα ζώα και είναι ικανός να υπερβαίνει τα αισθητά, να εφορμά στον εαυτό του και να καταδύεται στο άπειρον. Οι έννοιες του λόγου έχουν ως αντικείμενο το απόλυτο, το ιδανικό, το «κατ' ἐπίνοιαν καθόλου», εκείνο το οποίο ενδόμυχα κατανοούμε, κι ωστόσο είναι αδύνατο να καταλάβουμε διανοητικά⁴². Ο Λόγος, άρα, έτσι όπως τον συλλαμβάνει ο Δούκας, δεν περιορίζεται αυστηρά στη λογική ικανότητα του ανθρώπου⁴³. Ενέχει μια υπερβατική και ακόμη μια ηθική, βιωματική διάσταση. Γράφει ο Δούκας:

ἀλλ' ἡ δαιμόνιος ἐκείνη τοῦ Λόγου φωνή φθέγγεται ἐν ἐμοί ὡς
ἐκ τῶν ἀδύτων-σπεύδε ἠθικῶς καταλαβεῖν τὸ τέρμα, δι' ὃ ἐπλάσθη:

Η φωνή αυτή του Λόγου δεν είναι παρά «ἡ ἔμμεσος φωνή» τον δημιουργού του παντός προς τον ίδιο, η οποία τον προτρέπει να σπεύσει «εἰς τὴν μακαριότητα ἄγουσαν ὡς πρὸς τὸ ἔσχατον ἀγαθόν»⁴⁴. Ωστόσο, η φιλοσοφία που παραμένει μόνον στη σφαίρα της θεωρίας, στο πεδίο των αφηρημένων ιδεών χωρίς πραγματικό έρεισμα στον «καθ' ἡμᾶς κόσμον», δεν είναι ὄντως αληθής⁴⁵. Ο συγκερασμός θεωρίας και πράξης, η «ταύτιση λόγων καὶ ἔργων» είναι αυτό που προσδίδει στη φιλοσοφία τον «αληθινό» της χαρακτήρα⁴⁶. Κατ' αυτόν τον τρόπο αναδύεται το πρακτικό σκέλος της φιλοσοφίας, που έχει να κάνει με την ηθική. Η ηθική, κατά τον Δούκα, είναι η επιστήμη που άγει στο «ἄκρον ἀγαθόν»

40. *Τετρακτύς*, «Περὶ των ενεργειῶν του νοός», ὁ.π. σ. 63, § α'.

41. *Αυτόθι*, ὁ.π., σ. 64, § γ'.

42. *Ξυωρίς*, ὁ.π., σ. 180-181.

43. Με τρεις τρόπους ο Λόγος αναζητεί την αναγκαία αιτία της ύπαρξης: Πρώτον, ως ψυχή (απόλυτος μονάς του νοητικού/ψυχολογική έννοια), που ενεργεί καθ' εαυτήν. Δεύτερον, ως απόλυτο αντικείμενο της νοήσεως (απόλυτος μονάς των αιτιατών φαινομένων, του απολύτου τούτου αθροίσματος ὅσων υπάρχουν στον τόπο και στον χρόνο/κοσμολογική έννοια). Τρίτον, ως προς την αναζήτηση εκείνου που υπέρκειται του νοούντος και του νοουμένου, δηλαδή του Θεού (το απόλυτον του νοεῖν υποκειμένου/θεολογική έννοια). Βλ. *Ξυωρίς*, ὁ.π., σ. 213-214.

44. *Ξυωρίς*, ὁ.π., σ. 182-183.

45. *Αυτόθι*, σ. 328-329: «Καταβήτε, λοιπόν, ὦ ἄνθρωποι, ἀπὸ τῶν ἀφηρημένων ἐπὶ τὰ πράγματα, καὶ ἀπὸ τὰ ὑψηλοτάτης φιλοσοφίας, ἐπὶ τὸν καθ' ἡμᾶς κόσμον, καὶ δεῖτε καὶ διαδεχθῶμεν περὶ αὐτῶν φυσικώτερον· τὸ δὲ βῶαν πολλάκις φιλοσοφία, φιλοσοφία καθάπερ ποτὲ οἱ μαινόμενοι Γάλλοι, *liberté, liberté*, πρὸς ἀπώλειαν τῆς τῶν ἔθνων εὐταξίας, φιλοσοφίαν ἀληθῆ οὐ ποιεῖ».

46. Ν. Δούκας, «Περὶ τῆς λαλουμένης γλώσσης» (*Αισχίνου του Σωκρατικού*, σ. 310-311). Για την αναφορά βλ. Α. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, ὁ.π., σ. 180.

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

και στην ευδαιμονία που ενοικεί σε αυτό. Είναι η οδός της αυτογνωσίας, του «γνώθι σαυτόν», περί του οποίου απεφάνθησαν οι αρχαίοι φιλόσοφοι⁴⁷. Ο Δούκας, ανατρέχοντας στις προτροπές από τα Χρυσά Έπη του Πυθαγόρου⁴⁸, καθιστά σαφές ότι αυτή η οδός δεν είναι η φυσική επανάπαυση στις επιθυμίες, η υποταγή του ηθικού στο φυσικό, όπως την εννοούσαν οι νεότεροι. Αντιθέτως, είναι η οδός της μακαριότητας, δηλαδή η υποταγή του φυσικού στο ηθικό, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η αρμονία και η συμφωνία των δύο μερών, του πρώτου ως υπηρετούντος του δε δευτέρου ως υπηρετουμένου, όπως και η άκρα ησυχία⁴⁹. Αυτή είναι η μέση οδός της φιλοσοφίας, κατά την οποία η πλάνη μεταστρέφεται σε ευσέβεια και εναντιώνεται στη δεισιδαιμονία και την αθεΐα⁵⁰. Είναι η ανηφορική οδός μιας προσπάθειας αφαίρεσης, καθότι αποποιούνται αγαθά, αλλά και μιας συνεχούς επανάληψης, κατά την οποία διορθώνονται πάθη και κλίσεις πριν αυτά αποβούν συνθήεις (ήθη) και ριζώσουν στην ψυχή ως δεύτερη φύση⁵¹. Ω ψυχή, αναφωνεί ο Δούκας σχεδόν εκατό χρόνια πριν τον Νίτσε, γίνε ο εαυτός σου (γενού σεαυτῆς)⁵². Με τη δύναμη της θέλησης, χαλιναγώγησε τη δύναμη εκείνου του μέρους του εαυτού σου που εκδηλώνεται ως «ρόπή τις ἐπὶ τὸδε, ἢ τὸδε τὸ αἰσθητόν» δηλαδή ως ὄρεξις, ώστε να γίνεις ικανή να επιδιώξεις το «ἀγαθόν» και να αποστραφείς το «κακόν»⁵³. Υπερνίκησε τα πάθη της φαντασίας, που εκδηλώνεται «στην παράσταση των μη ὄντων ως ὄντων, σε διάφορα αποκυήματα, στη δημιουργία της ποίησης ή της γλυπτικής, ενώ μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε νοσηρές καταστάσεις, όπως είναι η μωρία, η ευήθεια ή η μανία», και «η οποία προξενεί φρίκη στον άνθρωπο ανα-

47. Τετρακτύς, ό.π., σ. 278.

48. Αυτόθι, σ. 278: «Μὴ δ' ὕπνον μαλακοῖσιν ἐπ' ὄμμασι προσδέξασθαι, πρὶν τῶν ἡμερινῶν ἔργων τρις ἕκαστον ἐπελθεῖν· «πῆι παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἐτελέσθη;»· τί μοι δέον οὐκ ἐτελέσθη;»· ἀρξάμενος δ' ἀπὸ πρώτου ἐπέξειθι καὶ μετέπειτα δειλὰ μὲν ἐκπρήξας ἐπιπλήσσο, χρηστὰ δὲ τέρπου».

49. Ξυνωρίς, ό.π., σ. 182, σημ.*.

50. Τούτο μπορεί να επιτευχθεί από κάθε τάξη εκλεκτούς πολιτικούς ιερείς και διδασκάλους που διαπρέπουν στην αρετή, προκειμένου όλο το έθνος να φιλοσοφεί με ευσέβεια, ακολουθώντας με λόγια και πράξεις τη μέση οδό. Ν. Δούκας, Σοφιστής, σ. 160. Για την αναφορά βλ. Α. Ζαμπακίδης, Νεόφυτος Δούκας, ό.π., σ. 185 και σημ. 107.

51. Τετρακτύς, ό.π., σ. 276: «Ἄλλ' ὦ ψυχῆ, γενού σεαυτῆς, καὶ πείθου τῷ λόγῳ, καὶ τῇ ἀγαθῇ συνειδήσει· καὶ καταμαθοῦσα, οἱ τῶν κακῶν ἐχώρησας, παλινδρόμησον, καὶ σύντεινον σεαυτὴν πρὸς τὸ μέλλον· ὁ θάνατος πάρεστιν ἐπὶ θύραις· ἐγὼ δὲ παραχρῆμα ἀκολουθήσω κελεύοντι· τὰ δὲ ἀγαθὰ, περὶ ἃ τοσοῦτον περιεπτόημαι χρόνον, ταῦτα πάντα καταλείψω ὀπίσω· ἐς δὲ τοῦποιόν κρῖσις προσδοκωμένη, καὶ τῶν βεβαιωμένων ἐξέτασις· καὶ κριτὴς ἀδέκαστος αὐτός ὁ Θεός».

52. Αυτόθι.

53. Αυτόθι, σ. 261.

Παρασός ΝΖ (2021)

καλώντας παρελθόντα ή αναπαριστάνοντας μελλούμενα δεινά, αυξάνει τις παροντικές συμφορές, ενώ οξύνει τους σωματικούς πόνους απονεκρώνοντας το ψυχικό φρόνημα»⁵⁴. Πράξε τα καθήκοντα που σου υπογορεύει ο ορθός λόγος (φυσικός και γραπτός) προς τον εαυτό σου, προς τους θεούς και προς τους άλλους ανθρώπους. Και αφού γίνεις φρόνιμη ως προς τον εαυτό σου, ευσεβής ως προς τον Θεό, επιεικής και δίκαιη ως προς τους άλλους, πράξε και κάτι ακόμη, ακολουθώντας αυτό που ο «ιερός λόγος» προστάζει⁵⁵: βρες το φως εκεί όπου ο λόγος αδυνατεί (τυφλώτη), το οποίο στον Χριστιανό «καθ' ὑπέρτερον δεδωρηται λόγον», το εξ αποκαλύψεως φως, «τὸ ἄνωθεν παρά τοῦ πατρός τῶν φώτων ἡμῖν δωρηθέν, τὸ φωτίζον, τὸ ἀγιάζον, τὸ ὀδηγοῦν ἡμᾶς πρὸς ἡν σκοποῦμεν εὐδαιμονίαν»⁵⁶. Τότε, αφού έχεις συνενώσει αρμονικά τη γνώση και την πράξη, καθότι η γνώση χωρίς πράξη «ἐκπίπτει μάταιος και αργός» η δε πράξη χωρίς λόγο γίνεται «τυφλή και ἀχρεία»⁵⁷, βαθμηδόν θα οδηγηθείς στο «ἔσχατον πάντων τῶν ἀγαθῶν», στον ίδιο τον Θεό⁵⁸.

III. Η αποτίμηση των φιλοσοφικών απόψεων του Ν. Δούκα

Εκ των ανωτέρω διαπιστώνεται ως άκρως απαραίτητη η σύζευξη επιστήμης και αρετής, προκειμένου να έχει στέρεες βάσεις η πνευματική ανασυγκρότηση του ατόμου και ευρύτερα του έθνους. Πιστός στην παρακαταθήκη της πλατωνικής ρήσης «πᾶσά τε ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης και τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, οὐ σοφία φαίνεται»⁵⁹, ο Δούκας με τόλμη και ευθύτητα ερωτά τους συγχρόνους του γλωσσοδιορθωτές:

Πῶς θέλει ἡ φιλοσοφία νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, καὶ πῶς ὁ ἄνθρωπος συγκατασπᾶ τὴν φιλοσοφία εἰς τὰ ἴδια πάθη! ἐκεί-

54. Βλ. Χρήστος Π. Μαραζόπουλος, «Νεόφυτος Δούκας: Συμβολή στην ανασύσταση της φιλοσοφικής σκέψης του», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 38, Ιωάννινα 2004, 345-366, εδῶ σ. 357-358.

55. *Τετρακτύς*, ό.π., σ. 320.

56. Αυτόθι, σ. 320-321.

57. Αυτόθι, σ. 245, § α'.

58. Αυτόθι, Άσ. 246, § ε': «Άκρον δὲ καὶ ἔσχατον πάντων τῶν ἀγαθῶν, οὐχί εὐδαιμονία ἐστίν, ὡς τινες υπετόπασαν, ἀλλ' οὐ τυχόντες, καὶ τῆς εὐδαιμονίας αὐτῆς ἀπολαύομεν ἅμα ἔτι δὲ τοῦτ' οὐκ ἄλλο, ἢ αὐτός ὁ ΘΕΟΣ, ὡς ἐρήσεται κατωτέρω».

59. Πλάτων, *Μενέξενος*, 246 e7-247 a2. *Platonis Opera*, τ. III, Ioannes Burnet, Oxonii e Typographico Clarendostano, 1903¹, 1968: «Κάθε γνώση, όταν χωρίζεται από τη δικαιοσύνη και τις άλλες αρετές, φαίνεται πανουργία και όχι σοφία».

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

νη μὲν περιορίζει αὐτόν εἰς ἀπλότητα, ἀγαθότητα, καὶ ἀλήθεια· ὁ δὲ ἄνθρωπος, ἀνατρέπων ταύτας τὰς ἀρετὰς εἰς πᾶν τουναντίον, ἐκβιάζει κάκεινην διαφόροις τρόποις... Θαυμάζω τῇ ἀληθείᾳ, ὧ ἄνδρες σοφοί, ὅταν ἀφορὰ εἰς τοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους λέγετε καθ' ἑκάστην καὶ εἰς τὰ πράγματα τὰ ὅποια πράττετε ἐναντίον τῶν λόγων⁶⁰.

Ἡ εναρμόνιση γνώσης καὶ ἀρετῆς, λόγων καὶ πράξεων εἶναι ἄρα τὸ ζητούμενο γιὰ τὸν Ἡπειρώτη ιερομόναχο λόγιο. Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα πρέπει ἐπίσης νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ γενικότερη στάση τοῦ Ν. Δούκα: πρῶτον, στο ἐγχειρίδιό τῆς «Ἠθικῆς» του, ὅπου τονίζει ἐλάχιστα τὴ «μυστηριακὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ» τοῦ ἀνθρώπου⁶¹, ἐνῶ υπερθεματίζει τὴν ἠθικὴ ἐκείνη που ἀπορρέει ἀπὸ τὴν προσπάθεια υπερνίκησης τῶν παθῶν καὶ ἐπιζητεῖ τὴν εὐδαιμονία τοῦ «ἄκρου ἀγαθοῦ»· δεύτερον, τὸ γεγονός ὅτι θεωροῦσε ὡς ἀπαρχαιωμένες τὶς παραδοσιακὲς διδακτικὲς μεθόδους ὅπως τὴν ἀνάγνωσις τῶν ψαλτηρίων καὶ τῶν οκτωήχων⁶², ἐνῶ προέκρινε τὴν «διὰ βασιάνου» ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας, μέσω τῆς φιλοσοφίας μετὰ κρίσεως· τέλος, τὸ ὅτι καταδίκασε ἀπερίφραστα τὴ διαφθορὰ (ἐκτροπὰ κλήρου καὶ ἄλλες ἀτασθαλίαι) στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας⁶³, στάση που προκάλεσε τὸν διωγμὸ τοῦ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία καὶ λιβέλλους ἀπὸ ἀκρῶς συντηρητικοὺς ἱερωμένων⁶⁴.

Ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πρίσμα θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἀποτιμήσουμε τὴν προσωπικότητα τοῦ Νεοφύτου Δούκα, τὴ συμβολὴ καὶ τὴ δράση του,

60. Ν. Δούκα, «Περὶ τῆς λαλουμένης γλώσσης», σ. 310-311. Γιὰ τὴν ἀναφορὰ βλ. Χ. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, ὁ.π., σ. 182. Ἡ ἐμφασις δική μας.

61. Βλ. Μ. Α. Φαράντου, *Δογματικὴ καὶ Ἠθικὴ. Εἰσαγωγικά*, Αθήναι 1973, σ. 171 κ. εἰς. Γιὰ τὴν ἀναφορὰ βλ. Αριστοφάνης Δ. Ζαμπακίδης, *Νεόφυτος Δούκας*, ὁ.π., σ. 382.

62. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὁ.π., σ. 345.

63. Βλ. Βασίλειος Κύρκος, «Φιλοσοφία καὶ παιδεία κατὰ τὸν Νεόφυτο Δούκα (1760-1845)», ὁ.π., σ. 16, καὶ σημ. 7.

64. Ὁ διωγμὸς τοῦ Ν. Δούκα ἔχει τὴν ἀπαρχὴν του στὴν ἐποχὴ τῆς δημοσίευσίς τοῦ *Αισχίνης* καὶ τοῦ *Καλογήρου*, πράγμα που προκάλεσε ἀναταραχὴ στοὺς κύκλους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Μεταξὺ τῶν διωκτῶν τοῦ ἦταν ὁ Σαμουὴλ ὁ Ἄνδριος, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε «στοὺς κύκλους τοῦ Ἀθανασίου Παρίου καὶ Δωροθέου Βουλισμά, στὴν ομάδα τῶν ἀκρῶς συντηρητικῶν, που ἐπεδίωκε μὲ ὅλα τὰ μέσα νὰ διασώσει τὴν ὀρθοδόξια καὶ ἐφθανε κάποτε νὰ ἐνεργεῖ καὶ χωρὶς τὴν ἐπιδοκιμασία τῶν ἐπισήμων ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας». Βλ. σχετικὰ Κ. Θ. Δημαράς, «Ἐνας διώκτης τοῦ Νεοφύτου Δούκα: Σαμουὴλ ὁ Ἄνδριος», στο: *Ἀνάτυπον, τ. Αφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη*, Αθήναι 1955, σ. 137, 140 κ. εἰς.

σε μια περίοδο ιδιαίτερα ταραγμένη και κρίσιμη για το ελληνικό έθνος, όπου σχεδόν ανεπιφύλακτα οι εξ εσπερίας ιδέες του Διαφωτισμού ισοδυναμούσαν για μεγάλο μέρος των ελλήνων λογίων με την πρόοδο — κυρίως την πρόοδο των θετικών επιστημών—, ενώ κάθε αναφορά στην κλασική αρχαιότητα και στην γλώσσα που την εκφράζει καταλογιζόταν ως συντηρητισμός, αναχρονισμός ή αρχαϊσμός.

Όμως, τίποτε πιο άγιο στην φιλοσοφία από το να αντιλαμβάνεται κανείς την κοινωνική εξέλιξη γραμμικά, ποσοτικά και μονοδιάστατα αντί δυναμικά, ποιοτικά και πολυδιάστατα. Ο Ν. Δούκας διέθετε, όπως είδαμε, αυτή την οπτική· είχε βαθιά επίγνωση της πραγματικότητας, της ανθρώπινης φύσης και των τάσεων που τη διέπουν, γι' αυτό και επέμενε με πάθος στην κλασική παιδεία, στη σύζευξη γνώσης και αρετής.

Είναι αλήθεια ότι ο Δούκας δεν ήταν φιλόσοφος, με την έννοια ότι δημιούργησε ένα ιδιαίτερο φιλοσοφικό ρεύμα. Είναι επίσης αλήθεια ότι η γνώση του για τους νεότερους φιλοσόφους είναι περιορισμένη και ότι οι φιλοσοφικές του θέσεις καταγράφονται σε εγχειρίδια κυρίως για διδακτικούς σκοπούς⁶⁵. Όμως, υπήρξε αναμφισβήτητος ένας φλογερός αγωνιστής, ένας εμπνευσμένος και ενάρτερος Δάσκαλος⁶⁶, ο οποίος, χωρίς να αγνοεί τις σύγχρονες επιστημονικές εξελίξεις της εποχής του —ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η προσπάθεια ίδρυσης «Ανωτέρου Σχολείου» στο Ζαγόρι, με ιδιαίτερη έμφαση στην εγκύκλιο παιδεία, την ελληνική φιλολογία, τη θεολογία, τη φιλοσοφία, τα μαθηματικά, τη φυσική και τη χη-

65. Ο Κύρκος αναφέρει σχετικά: «Αυτό (η Τετρακτύς) είναι το μόνο έργο φιλοσοφίας του Δούκα. Πρόκειται ουσιαστικά για συμπύλημα και συρραφή δανείων χωρίς καμία πρωτοτυπία. Και μ' αυτή την ευκαιρία εξαντλεί και τις γνώσεις του και την οποιαδήποτε σχέση του με τους νεότερους φιλοσόφους ή γενικά τη νεώτερη φιλοσοφία». Βλ. Βασίλειος Κύρκος, «Φιλοσοφία και παιδεία κατά τον Νεόφυτο Δούκα (1760-1845)», *ό.π.*, σ. 13-26, *εδώ σ.* 25.

66. Το σύνολο σχεδόν των κειμένων, των πηγών, των λογίων της εποχής του και των μελετητών συμφωνούν για το ήθος και την εντιμότητα του Δούκα. Ο Δημαράς π.χ. γράφει: «Δεν είναι εριστικός ο Δούκας ούτε έχει στα γλωσσικά πράγματα την συνείδηση ότι έχει να ανατρέψει μια τάξη, και συνεπώς να πολεμήσει για τον σκοπό αυτό», ενώ λίγο πιο πάνω τον χαρακτηρίζει φτωχό και έντιμο: «επέθανε φτωχός, όπως είχε γεννηθεί ...» και ασύγχριτος «με οποιονδήποτε από τους καλύτερους σε ό,τι στηρίζεται με την ψυχική ποιότητα, με το ήθος, με την θέληση του καλού». Βλ. Κ. Θ. Δημαράς *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό.π.*, σ. 346 και σ. 342-343. Επίσης, ο Δ. Θερεϊανός (*Αδαμάντιος Κοραής*, Β', σ. 271) γράφει σχετικά με τον χαρακτήρα, το ήθος και την πνευματική συγκρότηση του Δούκα: «Ὁ ἐκ τῶν κορυφαίων ἀνταγωνιστῶν Νεόφ. Δούκας ἦτο ἀνήρ ἤγιστα φίλερις καὶ φιλόμαχος εἶχε δὲ φιλοπατρίαν καὶ ἀρετὴν οὐχὶ ἐλάσσονα τοῦ Κοραή». Βλ. εκτενέστερα Στέφ. Μπέττης, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Δούκας και Κοραής», *ό.π.*, σ. 41.

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

μεία⁶⁷—, υποστηρίζει με ασίγηστο πάθος «μια θαρραλέα, επαναστατική, εθνική προσπάθεια, που έχει σκοπό την ανάσταση του γένους», μέσω της εξάπλωσης της παιδείας, στενά συνδεδεμένης με το όραμα του μεγαλείου της αρχαίας Ελλάδος⁶⁸. Με άλλα λόγια, ο αρχαιϊσμός του όχι μόνο δεν ήταν απόρροια ενός αντιδραστικού πνεύματος ή απλώς μια «εφαρμογή των γλωσσικών θεωριών του Διαφωτισμού επάνω στα ελληνικά πράγματα»⁶⁹, αλλά εμπνεόταν από μία ενόραση για την εγγενή και πολυσχιδή αξία της ελληνικής γλώσσας, η οποία έμελε να δικαιωθεί πολλά χρόνια αργότερα, όπως θα δούμε αμέσως, από τις τελευταίες έρευνες.

IV. Ο γλωσσικός «αρχαιϊσμός» του Δούκα υπό την οπτική του παρόντος

Το γεγονός ότι ορισμένοι μελετητές έχουν ήδη επισημάνει την «επαναστατική» ή «προοδευτική» απόχρωση του αρχαιϊσμού του Δούκα⁷⁰, έρχονται να επιβεβαιώσουν οι τελευταίες έρευνες στον χώρο της εκπαίδευσης.

Πράγματι, την εγγενή αξία των αρχαίων ελληνικών ως μιας ζωντανής, και όχι ως μιας ιστορικά νεκρής γλώσσας, που μπορεί να οξύνει τον νου και τις οπτικοανατιληπτικές μας ικανότητες, επιβεβαιώνει η έρευνα του Ανοικτού Ψυχοθεραπευτικού Κέντρου, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον ψυχίατρο Ιωάννη Τσέγκο και τους ψυχολόγους Θαλή Παπαδάκη και Δήμητρα Βεκιάρη⁷¹. Η έρευνα διεξήχθη σε 50 παιδιά, φυσιολογι-

67. Βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Προσπάθειες για την ίδρυση “Πανεπιστημίου” στην επαρχία Ζαγορίου τις παραμονές της ελληνικής επανάστασης (1813-1820)», στο <http://olympias.lib.uoi.gr/jsrui/bitstream/pdf..>, σ. 470 και 471.

68. Σε περισσότερους από πενήντα χιλιάδες τόμους υπολογίζονται τα βιβλία που μοίρασε δωρεάν ο Δούκας από τα μεγάλα κέρδη που αποκόμιζε από τη διδασκαλία του σε φτωχούς μαθητές και δασκάλους. Επίσης, υποτροφίες, τυπογραφία, εκκλησιαστική ανακαίνιση, κατάργηση των προνομίων, ελευθεροτυπία ήταν κάποιες άλλες από τις φροντίδες του, οι οποίες έμελλε να βρεθούν στο στόχαστρο των συντηρητικών, σε μια εποχή όπου ο Γρηγόριος ο Ε΄ θα καταδικάσει επίσημα την συνήθεια που άρχισε να εξαπλώνεται στην Ελλάδα, του βαπτίσματος σε αρχαία ονόματα. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 343 και σ. 344-345.

69. Αυτόθι, σ. 345.

70. Για παράδειγμα ο Δημαράς (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 101) επισημαίνει, αποδίδοντας όμως στις έννοιες της προόδου και της συντήρησης έναν υποκειμενικό χαρακτήρα, ότι η ροπή του Δούκα «προς τον αρχαιϊσμό ... δεν έχει τίποτε στατικό, ή ακόμη, δίνοντας μια ιδιαίτερη απόχρωση στον όρο, τίποτε συντηρητικό: είναι στο είδος της και στη συνείδηση του Δούκα προοδευτική· στη συνείδηση των άλλων, επαναστατική».

71. Ιωάννης Κ. Τσέγκος, Θαλής Ν. Παπαδάκης, Δήμητρα Βεκιάρη, *Η εκδίκηση των τόνων. Η επίδραση των «Αρχαίων Ελληνικών» και του «Μονοτονικού» στην ψυχοεκπαιδευτική εξέλιξη του παιδιού*. Συγκριτική Μελέτη. Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Σειρά Σύγχρονη Ψυχοθεραπεία, 2005.

κά, ηλικίας 6 έως 9 ετών, σε δύο ομάδες 25 παιδιών εκάστη, αμφοτέρων των φύλων, και αφορούσε στη διερεύνηση των αιτιών της δυσμάθειας, με τη διαφορά ότι τα παιδιά της μίας ομάδας παρακολουθούσαν επιπλέον δύο ώρες την εβδομάδα μαθήματα αρχαίων Ελληνικών⁷². Με βάση δύο έγκυρες επιστημονικές δοκιμασίες (τεστ) – τη *Νοητική Δοκιμασία* (W.I.S.C.-III) και την *Ψυχοεκπαιδευτική Δοκιμασία* («ΑΘΗΝΑ») –, τα αποτελέσματα έδειξαν «ότι η ομάδα των «αρχαίων», εν συγκρίσει προς τους «μονοτονικούς», εμφάνισε στο δεύτερο τεστ («ΑΘΗΝΑ») ανοδικές διαφορές, στατιστικώς σημαντικές, στην *Αντιγραφή Σχημάτων*, *Διάκριση Γραφημάτων*, *Μνήμη Σχημάτων* και *Μνήμη Εικόνων*, όπως και στη *Συναρμολόγηση Αντικειμένων* (πρώτο τεστ, W.I.S.C.-III). Τα ευρήματα της έρευνας έδωσαν ισχυρές ενδείξεις ότι η εκμάθηση της ιστορικής ορθογραφίας και των αρχαίων ελληνικών «βελτιώνει την ψυχοπνευματική ανάπτυξη του παιδιού σε ορισμένους καίριους τομείς, όπως είναι οι οπτικοαντιληπτικές ικανότητες και λειτουργίες· δηλαδή τόσο τις οπτικές ικανότητες (οφθαλμικές κινήσεις, διοφθαλμικός έλεγχος), όσο και τις γνωστικές λειτουργίες, όπως είναι η *Αντίληψη* (διακριτική ικανότητα) και η *Μνήμη* (μνημονική συγχράτηση)»⁷³. Αντιθέτως, στην ομάδα των «μονοτονικών» καμία αλλαγή δεν παρατηρήθηκε μετά από διάστημα εννέα μηνών, παρεκτός στη *Μνήμη Εικόνων*, αλλά και αυτή ήταν «πτωτικού χαρακτήρα!!!»⁷⁴.

Εντυπωσιακή ήταν επίσης η επίδραση των αρχαίων ελληνικών στις θετικές επιστήμες. Όπως υποστηρίζει ο Τσέγκος, η σωστή εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών δεν αποσκοπεί στο να προετοιμάσει τα παιδιά να γίνουν φιλόλογοι, αλλά καλλιεργεί και εκπύσει όλες τις νοητικές τους ικανότητες, ώστε να γίνουν ικανά ν' ακολουθήσουν την όποια κλίση τους, ιδιαίτερος αν αυτή στρέφεται προς τις «θετικές» επιστήμες⁷⁵. Οι κομπιουτεροκατασκευαστές, συνεχίζει ο Τσέγκος, καίτοι αλλόγλωσσοι,

72. Στην «Ελληνική Αγωγή», έναν σύλλογο, υπό την διεύθυνση των Άννας Τζιροπούλου-Ευσταθίου και Ειρήνης Μαυροπούλου, (φιλόλογους και συγγραφείς εκπαιδευτικών βιβλίων), όπου διδάσκονται αρχαία ελληνικά σε μικρούς και σε μεγάλους.

73. Αυτόθι, σ. 26-27.

74. Αυτόθι, σ. 27.

75. «Σε μια τέτοια περίπτωση η γλωσσική διδασκαλία θα έπρεπε να είναι οργανικά συναρτημένη με το βασικό κλειδί της αρχαίας γραμματικής. Και το βασικό αυτό κλειδί δεν είναι θεωρητικολογία αλλά πρακτικότερο όργανο. Σ' ένα μακρινό παρελθόν που έφτασε ως τις μέρες μας, με αυτό το κλειδί άνοιγαν όλες τις θύρες της έκφρασης. Έγραφαν καλή «δημοτική» αυτοί που ήξεραν καλά τα αρχαία και συνεπώς την «καθαρεύουσα» (Τάσος Λιγνάδης, «Η Γλώσσα στην Εκπαίδευση», στο *Δημόσιος Διάλογος Για την Γλώσσα*, Αθήνα, Εκδόσεις Δόμος, 1988, σ. 327). Αυτόθι, σ. 31.

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

το αντελήφθησαν αυτό εγκαίρως. Γι' αυτό και μεγάλες εταιρείες, όπως η IBM, όταν χρειάζονται κατασκευαστές πολύπλοκων προγραμμάτων για τους υπολογιστές τους – καθότι αυτοί υπακούουν σε μία γλώσσα με αυστηρή δομή, πειθαρχία και ορθολογισμό όπως η αρχαία ελληνική – , αναζητούν γνώστες της αρχαίας ελληνικής⁷⁶.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ορισμένες μορφές δυσλεξίας, οι οποίες συνδέονται άμεσα με ικανότητες και λειτουργίες αποφασιστικές για την περαιτέρω ψυχοεκπαιδευτική ανάπτυξη των νεαρών ατόμων (γραφή και ανάγνωση), μπορούν να θεραπευτούν με τη χρήση των αρχαίων ελληνικών. Η Αυστραλή πανεπιστημιακή ερευνήτρια Kate Chanock («Help for a dyslexic learner from an unlikely source: the study of Ancient Greek» Literacy 2006), αναφέρει η Ειρήνη Μαυροπούλου, περιγράφει πώς βοήθησε έναν αγγλομαθή δυσλεξικό μέσω των Αρχαίων Ελληνικών, χωρίς να το έχει προσχεδιάσει. «Ο συγκεκριμένος άνδρας της ζήτησε να μάθη Αρχαία Έλληνικά από προσωπικό ενδιαφέρον και κατά την διάρκεια των μαθημάτων (μία ώρα την εβδομάδα για έξι μήνες) παρετήρησε μεγάλη αλλαγή, αν και είχε έντονο πρόβλημα και ήταν ήδη ενήλιξ. Η Chanock του δίδαξε γραφή και ανάγνωση της Έλληνικής, γραμματική και έτυμολογία και τον άσκησε στην μεταγραφή προτάσεων από τα Άγγλικά στα Αρχαία Έλληνικά. Μέσα σε ένα μήνα βελτιώθηκε τόσο ο γραφικός του χαρακτήρας, όσο και η ανάγνωση στα Άγγλικά και εξαφανίστηκε η όπτική διαταραχή που παρουσίαζε (visual disturbance). Η ίδια αποδίδει την αλλαγή στο έλληνικό αλφάβητο και στην δομή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και ζητά την περαιτέρω διερεύνηση του θέματος από την διεθνή επιστημονική κοινότητα, καθώς η ίδια, όπως εξηγεί, δεν είναι ειδική του τομέως»⁷⁷.

Άλλες διεθνείς έρευνες μεγάλης κλίμακας ενίσχυσαν τη θέση ότι η γνώση των αρχαίων γλωσσών (Λατινικά, αρχαία Ελληνικά) συμβάλλει ποικιλοτρόπως στην ψυχοδιανοητική ανάπτυξη των μαθητών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Στην Αγγλία, λόγω χάριν, εξαιρετική επιτυχία σημείωσε το πρόγραμμα «The Iris Project-Greek in schools» (2010/11) που εφαρμόστηκε σε Δημοτικά σχολεία της

76. Αυτόθι.

77. Ειρήνη Μαυροπούλου, «Πώς ή εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών συμβάλλει στην ψυχοδιανοητική ανάπτυξη του παιδιού», απόσπασμα από την διδακτορική διατριβή με τίτλο: *Η επίδραση γνώσης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στην ψυχοδιανοητική ανάπτυξη των παιδιών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης* (Αθήνα 2012), βλ http://fronein.blogspot.com/p/blog-page_24.html.

Παροασός NZ (2021)

Ανατολικής Οξφόρδης σε μαθητές 7-10 ετών και συνεχίζεται σε περισσότερα σχολεία, καθώς παρατηρήθηκε εκπληκτική βελτίωση ακόμη και στο καθημερινό λεξιλόγιο των παιδιών. Η γνώση της αρχαίας ελληνικής, σύμφωνα με τους ερευνητές, «μπορεί να ενισχύσει την ικανότητα εκμάθησως ξένων γλωσσών και να οξύνει την αντιληπτική ικανότητα των παιδιών και τις γλωσσικές τους δεξιότητες». «Τὸ πᾶν εἶναι νὰ κάνης τὴν ἐκμάθησι τῶν κλασικῶν γλωσσῶν εὐχάριστη καὶ ἐλκυστικὴ γιὰ τὰ παιδιὰ μὲ ἕναν τρόπο κατάλληλο γιὰ τὴν ἡλικία τους», εἶπε ἡ υπεύθυνη του προγράμματος L. Robinson.

Αντίστοιχη ἦταν ἡ ἐπιτυχία στα σχολεία τῆς Πρωτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης τῆς μεθόδου ἐκμάθησης τῆς Λατινικῆς Γλώσσας *Minimus* (130.000 ἀντίτυπα), ἡ ὁποία οδήγησε στον σχεδιασμό και ἐνός ἀντιστοίχου κλασικῶν ἐλληνικῶν προγράμματος *Mikromus* (Classical Greek *Mikromus* project) ἀπὸ τὴν JACT. Τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge διατηρεῖ μόνιμο ἐρευνητικὸ Κέντρο CSCP (*The Cambridge School Classics Project*) που διεξάγει ἐρευνες στις κλασικὲς γλώσσες και ἐφαρμόζει σχέδια ἐργασίας σχετικά με τις κλασικὲς σπουδὲς στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση. Σε ἕνα ἐρευνητικὸ τοῦ πρόγραμμα (GRIPS-The Greeks and Romans in Primary schools, 1997/8) που ἐφάρμοσε σε δυο δικά τοῦ σχολεία και σε δέκα ἄλλα Δημοτικὰ τῆς χώρας ἀγροτικῶν και αστικῶν περιοχῶν, διαπιστώθηκε ὅτι οἱ κλασικὲς σπουδὲς που ἐντάσσονταν στο μάθημα τῆς Ἱστορίας βελτίωσαν «τὴν ἀναγνωστικὴν ἰκανότητα, τὴν παραγωγὴν γραπτῶν και προφορικῶν λόγου και τὴν ἐνεργητικὴν συμμετοχὴ τῶν παιδιῶν, ἀκόμα και τῶν παιδιῶν μὲ μαθησιακὲς δυσκολίες». Στὴ βάση αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων σχεδιάστηκε και ἐφαρμόστηκε λίγο ἀργότερα (2000) τὸ πρόγραμμα «The Iliad Project», που ἀπέβλεπε στην προφορικὴ ἀφήγηση τῆς *Ἰλιάδας* τοῦ Ομήρου, γιὰ τους μαθητὲς τῆς Πρωτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης, ἐνῶ ἀναμένονται τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐκμάθησης τῶν Λατινικῶν στη δυσλεξία.

Μια ἄλλη μεγάλη ἐρευνα (τοῦ συγγραφέα Dr Peter Jones και τῆς Jeannie Cohen, ἰδρυτικὰ μέλη τῆς Ἐταιρείας «Friends of Classics») ἀφορούσε τὴν ἐπίδραση τοῦ μαθήματος τῶν Λατινικῶν ἢ τῶν Ἑλληνικῶν στη ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, πολλὰ χρόνια μετὰ το πέρασ τῆς διδασκαλίας. Σε πενταβάθμια κλίμακα (*ἀχρηστο, σχεδὸν ἀχρηστο, ΟΚ, ἀρκετὰ ωφέλιμο, πολὺ ωφέλιμο*) αὐτοὶ που ἀπάντησαν ωφέλιμο ἢ ἀρκετὰ ωφέλιμο γιὰ τὴν ποιότητα τῆς μετέπειτα ζωῆς τους ἦταν τὸ 77% τοῦ δείγματος. Ἐξίσου ἐντυπωσιακὸ ἦταν τὸ ποσοστὸ ὄσων ἀπάντησαν ὅτι ωφελήθηκαν

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

στην επαγγελματική τους ζωή. Οι πιο συχνοί λόγοι που ανέφεραν ήταν: καλύτερη κατανόηση και χρήση της Αγγλικής γλώσσας και άλλων γλωσσών, λεκτική ικανότητα (*verbal sensitivity*), ακρίβεια και σαφήνεια στην επικοινωνία, κατανόηση των ιδεολογικών, πολιτικών και πολιτιστικών θεμελίων του δυτικού κόσμου⁷⁸.

Παρόμοια ήταν τα αποτελέσματα από έρευνες που έγιναν στις Η.Π.Α. σχετικά με την ωφελιμότητα των κλασικών σπουδών. Όλες οι έρευνες κατέδειξαν ότι η διδασκαλία των Λατινικών ή/και Ελληνικών – με τεχνικές των «ζωντανών» γλωσσών – σε όλες τις βαθμίδες, και ιδιαίτερος στην Πρωτοβάθμια, έφερε θετικά αποτελέσματα στην εκμάθηση της μητρικής γλώσσας, στην εκμάθηση άλλων ξένων γλωσσών και στην κριτική σκέψη. Οι δε μαθητές της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης υπερείχαν όχι μόνο στα γλωσσικά τεστ (SAT και ACT) έναντι των συνομηλίκων τους, αλλά και στα Μαθηματικά (κατανόηση εννοιών, επίλυση προβλήματος). Διαπιστώθηκε επίσης η θετική επίδραση του μαθήματος στην αυτοαντίληψη των μαθητών, στην ενεργοποίησή τους (*motivation*) και στην έφεση για μάθηση άλλων ξένων γλωσσών. Τέλος, ιδιαίτερης σημασίας είναι το γεγονός ότι η εκμάθηση των κλασικών γλωσσών – Λατινικά, Ελληνικά – «ώφέλησε πολύ περισσότερο από τήν εκμάθησι μίας όποιασδήποτε άλλης ξένης γλώσσης»⁷⁹.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι ανωτέρω σύγχρονες έρευνες φαίνεται πως δικαιώνουν τον Ν. Δούκα όσον αφορά την αδιάσειστη πεποίθησή του για την πολυσχιδή αξία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ως το μείζον εργαλείο της αληθούς φιλοσοφίας, της κλασικής παιδείας και της επιστημονικής γνώσης. Η αγνόηση αυτής της διαπίστωσης – και επιπλέον το γεγονός ότι τα ελληνικά δεν είναι μια γλώσσα επιφανειακή αλλά μια γλώσσα βάθους με ιστορία αιώνων, «ώστε μπορεί να μεταφέρει», όπως επισημαίνει ο Καργάκος, «μέσα στους αιώνες αυτούσια την υψηλή διάνοια του κλασικού πολιτισμού και ν' αποτελεί(...) τον άριστο εκφραστή όλων των διανοημάτων κι επιστημονικών επιτευγμάτων», πράγμα που αποδεικνύεται από το ότι όλες οι μεταγενέστερες ευρωπαϊκές γλώσσες στηρίζονται σε αρχαιοελληνικές ρίζες ή σ' αυτούσιες ελληνικές, που πολιτογραφήθηκαν σ' αυτές,

78. Αυτόθι.

79. Αυτόθι. Η έμφαση του κειμένου.

ως μόνες ικανές να εκφράσουν με ακρίβεια τα πνευματικά, ηθικά, οικονομικά νοήματα ή τα τεχνικά επιτεύγματα», – μόνον σε «νέου» τύπου ολοκληρωτισμούς μπορεί να οδηγήσει, με τη συνδρομή ασφαλώς των εκάστοτε εγχώριων εκπαιδευτικών πολιτικών που εφαρμόζαν και εφαρμόζουν συστηματικά «μια μέθοδο εξάτμισης της Ελληνικής»⁸⁰.

Σήμερα, σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης όπου κάθε εθνική και γλωσσική ταυτότητα βάλλεται πανταχόθεν – μια εποχή ίσως πολύ δυσκολότερη από εκείνη όπου έζησε ο Ν. Δούκας, καθότι οι σύγχρονες μορφές χειραγώγησης τείνουν να ακυρώσουν κάθε δυνατότητα ανθρώπινης ελευθερίας μέσω προηγμένων τεχνολογικών προγραμμάτων [MGM-ULTRA (= ψυχτρονικός πόλεμος), ραδιονική, Haarp (High frequency Active Auroral Research Project = Υψηλής συχνότητας και ενεργού βορείου Σέλαος Ερευνητικό Πρόγραμμα)⁸¹, Προβολή ολογραμ-

80. Σαράντος Καργάκος, *Αλαλία*. Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, 1985, σ. 218 και σ. 219.

81. Το πρόγραμμα ψυχτρονικού πολέμου MGM-ULTRA έχει δύο μορφές: η μία χρησιμοποιεί τις ασύλληπτες ιδιότητες του εγκεφάλου κατά του αντιπάλου, η δε δεύτερη αποσκοπεί στον επηρεασμό της νοητικής κατάστασης του αντιπάλου, ενόπλων δυνάμεων και άμαχου πληθυσμού. Καθώς τα αποτελέσματά του εξουδετερώνονται από το λευκό φως, θα διεξάγεται κυρίως νύχτα. Η ραδιονική χρησιμοποιεί φωτογραφίες που έχουν την ιδιότητα να συλλαμβάνουν και να κωδικοποιούν το μήκος κύματος του αντικειμένου ή οργανισμού. Η φωτογραφία έχει την κωδική ονομασία «κλειδί» ή «Μάρτυρας» του αντικειμένου. Τα ραδιονικά φαινόμενα που προκαλούνται πάνω στο κλειδί, μπορούν να προκληθούν και πάνω στο αντικείμενο όσο μακριά κι αν είναι. Μια φωτογραφία υποβρυχίου παρέχει τη δυνατότητα εντοπισμού του κάθε στιγμής. Αυτό έχει επιτευχθεί στα «Πειραματικά όπλα» της ΕΣΣΔ (Ρωσίας). Το HAARP, τέλος, σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή του, αποτελεί ένα πειραματικό πρόγραμμα που χρηματοδοτείται από την Αμερικάνικη Πολεμική Αεροπορία και το Ναυτικό έχει ως σκοπό τη μελέτη της ιονόσφαιρας για τη διέγερση και χρήση αυτής ως κεραίας ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων, τη βελτίωση των επικοινωνιών (πχ HF, VHF, επικοινωνίες υποβρυχίων ELF, κτλ) και για επιτήρηση (surveillance). Το HAARP διαθέτει ειδικές εγκαταστάσεις εκπομπής κυμάτων HF (2.8–10 MHz) υψηλής ισχύος (της τάξης των μερικών MW) στη Gakona της Αλάσκα, τα οποία διεγείρουν τα φορτισμένα σωματίδια της ιονόσφαιρας (π.χ. υψηλής ενέργειας ηλεκτρόνια), προκαλώντας την παραγωγή ασθενών κυμάτων VLF, ELF, κτλ. Επισημαίνεται, ότι οι συχνότητες της μπάνας ELF (30–300 Hz) διαπερνούν το έδαφος και τη θαλάσσια μάζα αποκαλύπτοντας γεωλογικά και ωκεανογραφικά χαρακτηριστικά του πλανήτη σε πολύ μεγάλο βάθος (εφαρμογές τομογραφίας). Βλ. <https://el.wikipedia.org/wiki/Haarp>, 03-05-2018. Ωστόσο, οι εφαρμογές του HAARP δεν περιορίζονται μόνον στα ανωτέρω. Σύμφωνα με τον ερευνητή Γεράσιμο Καλογεράκη, το HAARP αποτελεί ένα σύστημα 360 κεραίων ύψους 24 μέτρων συνολικής ισχύος 1,7 gigawatt (συστοιχία IRI) ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας χαμηλών συχνοτήτων ELF, VLF (2,8-10 MHz) με ραντάρ ασύμφωνης σκέδασης διαμέτρου 36 μέτρων και «συσκευές ανίχνευσης, αποστασιόμετρα, λέιζερ, μαγνητόμετρα, αισθητήρες υπερύθρων, αναλυτές φωτεινής ακτινοβολίας χαμηλού επιπέδου από την ατμόσφαιρα». Επίσημος σκοπός του προγράμματος

Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού

μάτων] – ⁸², ίσως οι αξιακές προτεραιότητες της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και φιλοσοφίας, τις οποίες ενσάρκωσε ο Ν. Δούκας με το παράδειγμά του, να είναι σήμερα άκρως απαραίτητες, ώστε να επαναπροσδιοριστεί το νόημα της ζωής και του προορισμού του ανθρώπου.

SUMMARY

This article examines the philosophical aspects of one of the most prominent Greek scholars, Neophytos Doukas. More specifically, at first, the relationship between philosophy and language is to be examined, since the practice of the ancient greek language, due to the strict

είναι η συλλογή νετρίνων (στοιχειωδών σωματίων χωρίς μάζα και φορτίο). Μερικές από τις δυνατότητές του είναι: εντοπίζει κινούμενο αντικείμενο ύψους 1,5 μέτρου και διαμέτρου 10 εκατοστών· ελέγχει το έδαφος σε πολύ μεγάλο βάθος για τον εντοπισμό υπογείων εγκαταστάσεων· δημιουργεί ηλεκτρομαγνητικό παλμό στην ατμόσφαιρα, που εξουδετερώνει τις επικοινωνίες και τα ηλεκτρονικά συστήματα· αντικαθιστά τα συστήματα ραντάρ πέρα από τον ορίζοντα· συλλέγει πληροφορίες για πετρέλαιο, αέρια, μεταλλεύματα· εντοπίζει αεροσκάφη Στελθ και πηλίκους Κρουζ, που δεν εντοπίζονται από τα ραντάρ· λειτουργεί σαν ουράνια ασπίδα καταστροφής πυραύλων· εξουδετερώνει τα ηλεκτρονικά μέσα του εχθρού· καταστρέφει τα ηλεκτρονικά μέσα πλοήγησης αεροσκαφών και πλοίων· ανιχνεύει τις πυρηνικές κεφαλές εν πτήση και ξεχωρίζει τις συμβατικές από τις εικονικές· μπορεί να τροποποιήσει τις κλιματολογικές συνθήκες (πρόγραμμα WISP και RADC), να αποσυνθέσει και να αλλάξει την κατεύθυνση του ηλιακού φωτός και να χειριστεί τις αέρειες μάζες της ατμόσφαιρας· μπορεί να προκαλέσει σεισμούς (πρόγραμμα PRIME ARCUS), πλημμύρες, παλίρροιας, τυφώνες και να ενεργοποιήσει τα ηφαίστεια του πλανήτη, ενέργειες που είναι γνωστές σαν κλιματολογικός πόλεμος. Τέλος, μπορεί να προκαλέσει πλήθος ψυχικών ασθενειών στις ανθρώπινες συνειδήσεις, διότι ενώ αρχικά εξέπεμπε σε μεγάλες συχνότητες (1000-1200 MHZ) για τον αποκαλούμενο πόλεμο των άστρων, «επιλέχθηκε σκόπιμα η συχνότητα των 435 MHZ για τον έλεγχο του νου (MIND CONTROL), αφού το διάστημα των συχνοτήτων από 400-435 MHZ είναι υπεύθυνες για τη λειτουργία της ανθρώπινης συνείδησης». Βλ. Γεράσιμος Καλογεράκης, *Η επιστροφή των θεών. Συμπαντική νομοτέλεια ή θεία βούληση; Θεσσαλονίκη*, Εκδόσεις ΔΙΟΝ (Βιβλία ΨΑΡΑΣ), 2009, σ. 320, 323, 341-346, 348.

82. Η ολογραφία στηρίζεται στην αρχή της συμβολής δύο συμφώνων κυμάτων, του αντικειμένου και του κύματος αναφοράς που σχηματίζουν το ολογράφημα. Το τελευταίο γίνεται με τις ακτίνες λέιζερ, οι οποίες δεν διαχέονται όπως το λευκό φως (Διάχυση λέιζερ προς λευκό φως: 1/300). Οι εικόνες του ολογράμματος προβάλλονται μέσα σε τρισδιάστατες ακτίνες λέιζερ. Εκεί όπου σταματούν οι ακτίνες λέιζερ φαίνεται σαν μια τεράστια κινηματογραφική οθόνη, η οποία μπορεί να κρεμαστεί σε οποιαδήποτε σημείο του ουρανού. «Η μέθοδος αυτή έχει μελετηθεί σε κάθε λεπτομέρεια γιατί παρέχει τη δυνατότητα να προβληθεί ταινία στον ουρανό, με θέμα την Δευτέρα Παρουσία του Χριστού, ή την άφιξη του Αντιχρίστου, ή τον Αρμαγεδώνα, ή έναν συνεχόμενο πόλεμο των άστρων», βλ. Γεράσιμος Καλογεράκης, *Η επιστροφή των θεών*, ό.π. σ. 350.

Παρουασός NZ (2021)

and rational order of its concepts, is for Doukas an indisputable condition for true philosophy. Additionally, philosophy's true character is noticeable in the combination of theory and practice, that is, in ethics. The latter, is, according to Doukas, the science that leads to bliss, and the 'extreme good'. Finally, recent scientific research confirms Doukas's position on the great value of the ancient greek language, for its learning, vastly contributes to the mental development of children, as well as the treatment of certain diseases, such as dyslexia.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡ. ΓΙΑΓΚΟΥ
Αντεπιστέλλον μέλος
του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»

ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ ΩΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΑΘΟΔΗΓΗΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ο μελετητής του ελληνικού πολιτισμού θα διαπιστώσει πολύ εύκολα ότι το ιστορικό γίγνεσθαι του Έλληνα θεμελιώνεται και αναπτύσσεται γύρω από δύο έννοιες. Τη φλογερή αγάπη του για την Ελλάδα και την Ελευθερία της. Ολόκληρη η αρχαία ελληνική γραμματεία είναι διαποτισμένη από τις θελκτικές αυτές έννοιες. Ας ενθυμηθούμε τη μεστή εθνικής υπερηφανείας εκείνη απάντηση των Αθηναίων προς τους Λακεδαιμονίους, οι οποίοι φοβούμενοι μήπως οι Αθηναίοι υποκύψουν στις δελεαστικές προτάσεις του Ξέρξη, έστειλαν πρεσβεία για να τους παρακαλέσουν να μείνουν πιστοί στους κοινούς αγώνες υπέρ της Ελλάδας και της Ελευθερίας της.

...οὔτε χρυσός ἐστι γῆς οὐδαμόθι τοσοῦτος οὔτε χώρα κάλλει καὶ ἀρετῇ μέγα ὑπερφέρουσα, τὰ ἡμεῖς δεξάμενοι ἐθέλοισιν ἂν μηδίσαντες καταδουλώσαι τὴν Ἑλλάδα. [8.144.2]... αὐτίς δὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἐδὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα...¹.

Πιστεύω, ακόμη, ότι είναι γνωστότατη η στοχαστική προτροπή του Περικλή προς τους Αθηναίους: «οὐς νῦν ὑμεῖς ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαι-

1. Ηροδότου Ιστορίαι 8, 144,2. «Γνωρίζετε πολύ καλά ότι «σε κανένα μέρος τη γης δε βρίσκεται τόσος χρυσός, ούτε χώρα τόσο υπέροχη σε ομορφιά και σε αρετή, που θα δεχόμασταν αυτά, ως αντάλλαγμα του μηδισμού μας, για να θελήσουμε να υποδουλώσουμε την Ελλάδα. [8.144.2]... και, επιπρόσθετα ο Ελληνισμός είναι ένας κόσμος που στις φλέβες του κυλά το ίδιο αίμα και που μιλά την ίδια γλώσσα κι έχει κοινά τα λατρευτικά κέντρα των θεών και θυσίες και συνήθειες ίδιες κι απαράλλαχτες...».

μον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐφυχον κρίναντες μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους»².

Βεβαίως, τὸ πάθος τοῦ ελλητισμοῦ γιὰ τὴν ερατεινὴ αὐτὴ ἔννοια τὸ συναντούμε καὶ στὴν ἴδια τὴν ἱστορία του, με τοὺς μεγαλειώδεις ἀγῶνες του γιὰ τὴν περιφρούρηση τῆς Ἐλευθερίας του. Τρανή ἀπόδειξη τοῦ «θνήσκειν ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας τῆς φίλης Πάτρης» εἶναι καὶ οἱ ἱστορικές νίκες ποὺ κατήγαγε ἐναντίον τῆς τότε πανίσχυρης περσικῆς αυτοκρατορίας. Ἡ ἀγάπη του γι' αὐτὴν ἦταν τόσο μεγάλη, ποὺ οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι τῆς ἀνήγειραν καλαίσθητο ναό, ποὺ τον ἀφιέρωσαν στὴν Ἀθηνά – Νίκη. Διαχρονικὸ καὶ ἱστορικὸ σύμβολο ευγνωμοσύνης πρὸς τὴν προστάτιδα Θεά τους, ἡ ὁποία τους χάριζε τὴ Νίκη, ποὺ στὴ συνείδησή τους ἦταν ταυτισμένη με τὴν Ἐλευθερία τους.

Ὁ Ἐλλητισμὸς, ὅμως, στὴ μακρὰ ἱστορικὴ του πορεία, δὲν υπῆρξε πάντοτε ἀντάξιος υπερασπιστῆς τῶν ὑψηλῶν καὶ διαχρονικῶν του ἀξιών. Γι' αὐτὸ καὶ πολλακίς υποδουλώθηκε σε ξένους λαοὺς καὶ σύρθηκε σε δουλείες ἐπώδυνες καὶ τραγικές.

Μία ἀπὸ αὐτές, ἡ τραγικότερη, εἶναι καὶ ἡ μακρὰ δουλεία τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ ὁποία οριοθετεῖται ἀπὸ τὸ 1453 καὶ ἐξικνείται μέχρι τὸ 1821. Στὸ διάστημα αὐτὸ ὁ Ἐλλητισμὸς περιήλθε σε πλήρη σχεδὸν ἀνυπαρξία καὶ ὑπόληψη. Μνησιπῆμων πόνος καὶ οδύνη ἀπερίγραπτη ἐπλανάτο γιὰ τετρακόσια χρόνια πάνω ἀπὸ τὴν ἐλληνίδα Γῆ. Γιὰ τὸν ὑπόδουλο «ραγιά»³, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ κατακτητῆς

Δεν εἶχε ἡ ζῶη γλυκάδες καὶ λουλούδια,
δεν εἶχε ἡ ἀνοιξὴ χαρὲς καὶ τὰ πουλιὰ τραγοῦδια.
Οἱ χρόνοι ἐφευγαν σκοτεινοί...⁴.

Ἀλλὰ, ὅσο μακρὺς καὶ σκοτεινὸς κι ἀν ἦταν τῆς σκλαβιάς ὁ δρόμος, ἡ ἐλπίδα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ πίστη τους γιὰ τὴν πολυπόθητη Λευτεριά, παρέμενε σταθερὴ καὶ βέβαιη. Ἡ Ἑλλάδα

Ἔστεκε στο μισημένο
τὸ ζυγὸ μ' ἀραθυμιά·
τὸ ποδᾶρι εἶχε δεμένο,
ἀλλὰ ἐλεύθερη καρδιά⁵.

2. Θουκυδίδου, β' 43, 4.

3. «Ἡ θέσις τῆς ἐκκλησίας ἐν τῶν τουρκικῶν κράτει». Θεολογία ἰβ. (1934), 107-108.

4. Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, *Ὁ Ἀσπασμὸς πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα*.

5. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λορδ. Μπάιρον*, ποίημα λυρικό, στί-

Οι έννοιες της Ελλάδας και της ελευθερίας

Ο ελευθερωτής των ραγιαδων, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εκφράζει αυτή τη διαχρονική πίστη των Ελλήνων για τη βιωματική ελευθερία τους με ένα πολύ παραστατικό τρόπο:

Το Γένος δεν υποδουλώθηκε ποτέ στους Τούρκους.
Είχε πάντα τον βασιλιά του, τον στρατό του
και τα κάστρα του!
Βασιλιάς του; Ο μαρμαρωμένος Βασιλιάς!
Στρατός του; Οι Αρματολοί και οι Κλέφτες.
Κάστρα του; Η Μάνη και το Σούλι.

Από το 1453 μέχρι το 1821 δεκάδες οι επαναστάσεις για ανάκτηση της πολυπόθητης Λευτεριάς. Η μια αποτυχία διαδεχόταν την άλλη. Αλλά ο ιερός αυτός πόθος που ήταν βαθύτατα ριζωμένος στις ψυχές των Ελλήνων δεν υπήρχε περίπτωση να σιγήσει. Μέχρι που ξημέρωσε στις Άγιες Λαύρας το Μοναστήρι η πολυπόθητη εκείνη ημέρα, οπότε

Στου Γερμανού το μέτωπο
κρυφά γλυκοχαράζει
του Γένους το ξημέρωμα⁶.

Η ενδοσκόπηση στο Άγιο της ψυχής τους βήμα και το χρέος προς την Πατρίδα και την Ελευθερία της, τους οδηγεί σε θυσίες μεγαλειώδεις που «τους αποδείχνει Μάρτυρες» (Σχεδ. Β'4).

Και οι Έλληνες έχυσαν ποτάμια το αίμα τους, για να την επανακτήσουν. Ο κατακτητής σφάζει, ερημώνει πόλεις και χωριά, παραδίδει τα πάντα στη φωτιά.

πέτρα δεν μένει ασάλευτη... κλαρί χωρίς κρεμάλα⁷.

Αλλά το πάθος τους και ο πόθος τους για τη Λευτεριά είναι τόσο πυρωγμένος, ώστε,

Δεν τους βαραίνει ο πόλεμος, αλλ' έγινε πνοή τους⁸.

χος 385, στροφή 97^η.

6. Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, *Ο ανδριάς του αιδίου Γρηγορίου του Ε'*.

7. Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, *Οι τρεις (Διάκος, Πανουριάς, Δυοβουνιώτης)*.

8. Διονυσίου Σολωμού, *Ελεύθεροι πολιορκημένοι*, σχεδ. Γ, 3.

Το ένθεο αγωνιστικό και αυτοθυσιαστικό τους πνεύμα, το οποίο επέδειξαν κατά την περίοδο της Εθνεγερσίας αποτελεί την πιο τρανή απόδειξη για την αγάπη του Έλληνα προς την πατρίδα του και την Ελευθερία της.

Και όντως η επανάσταση του 1821 «ευωδίαζεν αρετήν»⁹.

Και πολύ δικαίως, δόκιμος μελετητής της ιστορίας μας και εκλεκτός αρθρογράφος έγραψε πολύ προσφυώς ότι όποιος «έχει καρδιά καθαρή νιώθει την Ελληνική Επανάσταση, σαν να τραβιέται από κάποιο μαγνήτη, ως είναι και άλλης φυλής άνθρωπος, χωρίς να γνωρίζει καλά – καλά από που βγαίνει αυτή η γλυκύτητα και η κατανοκτική αγάπη (...). Κάποιος μυστικός πλούτος τα χρυσώνει όλα· είναι ο πλούτος του Χριστού»¹⁰.

Τούτον τον επικό Αγώνα για τη Λευτεριά, η Ελλάδα βρήκε και άξιο τέχνο για να τον υμνήσει. Είναι ο Διονύσιος Σολωμός, ο οποίος στη συνείδηση των Ελλήνων αναδείχτηκε ο αιυδός της Ελευθερίας και ο λυράρης της Εθνεγερσίας¹¹. Αναδείχτηκε ο εθνικός μας Ποιητής!

Η Ελευθερία υπήρξε γι' αυτόν μια έντονη βιωματική πορεία της ζωής του, η οποία βάδιζε παράλληλα με τους αγώνες του Ελληνισμού. Την ένιωθε μέσα του ως ένα επιτακτικό χρέος προς την υπόδουλη Ελλάδα, την οποία έπρεπε να μετουσιώσει σ' ένα εθνοπλαστικό και εθνεγερτικό σάλπισμα, που να δονεί και να καθοδηγεί τις καρδιές όλων των Ελλήνων.

Με τα μάτια της ψυχής του την έβλεπε συνεχώς μπροστά του, σαν μια Θεϊκή μορφή, να' χει

«Λάμψιν όλη φλογώδη

χείλος μέτωπο, οφθαλμό»

την έβλεπε να' χει

«Φως στο χέρι, φως στο πόδι,

κι όλα γύρω της να' ναι ΦΩΣ»¹².

Γι' αυτό και ο Σολωμός βρισκόταν συνεχώς σε μια μυστική ενορατική συνομιλία μαζί της.

...ΘΕΑ, δεν ημπορώ ν' ακούσω τη φωνή Σου,

κι' ευθύς εγώ του ελληνικού κόσμου να την χαρίσω; Γ,1, 10.13.

9. Νικολάου Π. Βασιλειάδη, *Για την ελευθερία*, σ. 33.

10. Νικολάου Π. Βασιλειάδη, *Για την ελευθερία*, σ. 33.

11. Ιωάννου Χρ. Γιάγκου, *Ο αιυδός της ελευθερίας και ο λυράρης της εθνεγερσίας*, Πάφος 1999.

12. Διονυσίου Σολωμού, *Υμνος εις την ελευθερία*, στροφή 95^Η.

13. Σπύρος Μυλωνάς, *Δύο κορυφαίοι της εθνικής παλιγγενεσίας*, σ. 151.

Οι έννοιες της Ελλάδας και της ελευθερίας

Και η απάντησή της:

Εγύρισε η παράξενη του κόσμου ταξιδεύτρα,
μού' πε με ΘΕΙΟ χαμόγελο βρεμένο μ' ένα δάκρυ,
κόφ' το νερό στη MANNA του, μπάσ' το στο περιβόλι,
το περιβόλι της ψυχής το μοσχαναθρεμμένο Γ' 10, 14.

Το επικόλυρικό μεγαλόρρημα του Διονυσίου Σολωμού έχει τίτλο: Ύμνος εις την Ελευθερίαν. Αποτελείται συνολικά από 158 τετράστιχες στροφές, στις οποίες ο Σολωμικός λόγος υφάινεται μέσα σ' ένα πνεύμα ρομαντικής διάθεσης και εθνικοθηρησκευτικής έξαρσης.

Κύριος στόχος του ποιητή μας είναι να υμνήσει την Ελευθερία. Θα ανέμενε, ίσως, κάποιος να τιτλοφορήσει το ποίημά του «Ύμνος στην Ελλάδα». Όμως ένας τέτοιος τίτλος, ίσως, θα περιόριζε εννοιολογικά τις υψιπέτιδες ποιητικές πτήσεις του Σολωμού, έστω και αν η έννοια Ελλάδα εμπεριέχει ευρύτερες εννοιολογικές και ποιητικές διαστάσεις καθώς και το «αντιφέγγισμα μιας ηθικής ιδέας...»¹⁵.

Ο μελετητής, βέβαια, ουδόλως δυσκολεύεται να αντιληφθεί ότι στον Ύμνο οι έννοιες ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΑ ταυτίζονται, πράγμα που αποτελεί ένα από τα επιτεύγματα της Σολωμικής Ποίησης!

«Έλλάς και Έλευθερία ακούονται ως σαλπίσματα όμόηχα και συνώνυμα εις την μουσικήν συμφωνίαν τής ποιήσεως του Σολωμού. Έλλάς και Έλευθερία παρουσιάζονται ως ιδέαι επάλληλοι και άδιαχώριστοι. Και ή Έπανάστασις του 1821, την όποιαν ό Σολωμός ύμνησεν, άποτελεί την δραματικωτέραν συμπύκνωσιν και άποκορύφωσιν όλων των έθνικων άγώνων δια την αναζωογόνησιν και άνάστασιν τής Έλευθερίας.

Κατά την έποποιϊαν του 1821 όραματίζεται ή Ποιητής την Έλευθερίαν, βγαλμένην άπ' τὰ κόκκαλα των Έλλήνων τὰ ιερά, να δρασκελίζει την αίματόβρεκτον Έλληνικήν γην και τὸ κάθε τέκνον της να αντιπαλεύει με όρμήν,

«ποῦ ἀκατάπαυστα γυρεύει
ἢ τὴ νίκη ἢ τὴ θανή».

Εἰς τὴν ποίησιν του Σολωμού ή Έλευθερία οδηγεί τὴν μεγάλην ἐθνικήν λιτανείαν του μαρτυρίου και του πόνου ἀλλὰ και τῆς ἐξάρσεως και του μεγαλείου πρὸς τὰς κορυφὰς τῆς Έλληνικῆς καταξίωσης.

14. Ο.π., σ. 155.

15. Ε.Π. Παπανούτσος: Ο σολωμικός ιδεαλισμός του χρέους, Νέα Εστία, σ. 54.

Παρορασμός ΝΖ' (2021)

Ἡ περιγραφή της εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μας. Ἡ ὄψις της εἶναι ἡ ὄψις τοῦ λαοῦ μας καὶ τὸ σπαθὶ της εἶναι τὸ σπαθὶ τοῦ λαοῦ μας... Πνευματικὸν μνημεῖον τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821 ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Ὅλαι αἱ φάσεις τοῦ ἀγῶνος ἐκεῖνου, κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν, συγκινοῦν βαθύτατα τὴν εὐαίσθητον ψυχὴν τοῦ ποιητοῦ καὶ μορφοποιοῦνται εἰς στίχους. Εἰς τὴν ποίησίν του θὰ ἐξαρθοῦν τὰ κλέη τοῦ ἀγῶνος, ἀλλὰ θὰ ἀποτυπωθῆ καὶ τὸ ἐλεγεῖον τῆς ἀτυχίας...

Ὁ Ποιητὴς εἰς ἀδράς γραμμὰς θὰ δώσῃ ἀρχὰς καὶ ἰδεώδη ζωῆς, θὰ συγκεράσῃ τὸν μῦθον μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ θὰ συμβάλλῃ εἰς τὴν διάπλασιν τῆς νέας Ἑλλάδος. Ἀστραπὴ φωτὸς εἶναι ἡ αὐτογνωσία. «Ἄστραψε φῶς καὶ γνώρισε ὁ νιὸς τὸν ἑαυτὸν του...». Καὶ ἡ φωτεινὴ αὐτὴ αὐτογνωσία θὰ εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς νέας ζωῆς τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος»¹⁶.

Ὁ ἱερός ενθουσιασμός του Ποιητῆ καὶ τὸ πάθος του γιὰ τὴ διαχρονικὴ ἔννοια τῆς Ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος τον συνεπαίρουν μὲ ἀποτέλεσμα ὁ ποιητικὸς του λόγος νὰ προσδίδει στὸν Ὑμνον μίαν δροσοβόλα ενθουσιαστικὴν ὁρμὴν, ποὺ σε συναρπάζει καὶ σε ανεβάζει στὶς αἰθέριες πνευματικὲς σφαίρες τῶν ιδεῶν τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Πατρίδας, τῆς Θρησκείας καὶ σου γεννᾷ τὸν πόθον νὰ αγωνίζεσαι συνέχεια γι' αὐτές καὶ νὰ θυσιάζεσαι!

Ὁ ἴδιος ὁ Σολωμὸς αισθάνεται μέσα του πολὺ χαρούμενος γιὰ τὸ ἐπιτευγμὰ του αὐτό. Ὁ κατ' ἐξοχὴ Σολωμικὸς Ἰούλιος Τυπάλδος μαρτυρεῖ:

Ποιὸς ἀκούσε τὸν Ποιητὴ μας νὰ τραγουδάει στίχους τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν... καὶ δύναται νὰ λησμονήσῃ τὴν ἐκφραση τοῦ προσώπου του, τὸ γλυκύτατό του χαμόγελο ὁποῦ προέβαινε εἰς τὰ χεῖλη του;¹⁷.

Τὰ δύο «χαῖρε» μὲ τὰ ὁποῖα τελειώνει ἡ δεύτερη στροφή, ἀνάγουν τὴ σκέψη μας στὸ «χαῖρε κεχαριτωμένη Μαρία» τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ. Καὶ ὅπως ἐκεῖνο τὸ «χαῖρε» υπῆρξε ὁ προάγγελος τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀμαρτίας, τὰ δύο «χαῖρε» τοῦ Σολωμοῦ εὐαγγελίζονται τὴ λύτρωση τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς τουρκικῆς θηριωδίας¹⁸.

16. Ἀπαντα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Ἐκκλησιαστικά – Κοινωνικά, τόμ. Α' σσ. 655-656.

17. Λινὸς Πολίτης, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ σύγχρονοί του*, Νέα Ἐστία 1957, σ. 5.

18. Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ ζωὴ. τὸ νόημα τῆς ἑλληνικῆς*

Οι έννοιες της Ελλάδας και της ελευθερίας

Βεβαίως, και πέραν από τον Ύμνο εις την Ελευθερία, η εξύμνηση των διαχρονικών εννοιών της Ελλάδας και της Ελευθερίας της αποτελούν τον αντικειμενικό στόχο του Διονυσίου Σολωμού και στο «πένταθλο» της ζωής του, στους «Ελεύθερους πολιορκισμένους».

Τώρα πια ο Σολωμός δεν έχει ανάγκη «να συλλάβει ο νους το θέμα και να θερμάνει την καρδιά του». Είναι ολόκληρος, και νους και καρδιά και ψυχή μια πυρφόρα ποιητική λαμπάδα στο επιτακτικό χρέος να υμνήσει τον Αγώνα Εκείνων, οι οποίοι με την προσήλωσή τους στο «ΧΡΕΟΣ» της Πατρίδας και της Ελευθερίας αναδείχθηκαν στη συνείδηση του Ποιητή μας οι «Ελεύθεροι πολιορκισμένοι»¹⁹.

Ο ίδιος θέλει να μας προσφέρει ένα τέλειο ποίημα, που να 'ναι αντάξιο των θυσιών Εκείνων! Θέλει να μας παρουσιάσει την Ελλάδα και την ελευθερία της για την οποίαν αγωνίζονταν οι Έλληνες, ως τις υπέρτατες διαχρονικές και καθοδηγητικές αξίες στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού. Γι' αυτό, προετοιμαζόμενος γράφει:

Εις το ποίημα του ΧΡΕΟΥΣ (έτσι τιτλοφόρησε στην αρχή το ποίημά του) μακρινή πρέπει να είναι η φρικτή αγωνία μέσα εις τη δυστυχία και εις τους πόνους, όπως εκείθεν φανερωθή απείραχτη και αγία η διανοητική και ηθική παράδεισος. Πραγματοποιήσε τούτη την Ιδέα: Όλοι οι ανθρώπινοι δεσμοί – πατρός, αδελφού, γυναικός – ριζωμένοι εις τη γη, και με αυτούς ο ενθουσιασμός της δόξας: τους αρπάζεται η γη, και τοιουτοτρόπως αναγκάζονται να ξεσκεπάσουν ως τα βάθη της την αγιουσύνη της ψυχής τους.

Και παρακάτω:

«Κύτταξε να σχηματίσης βαθμηδόν ωσάν μια αναβάθρα από δυσκολίας, τις οποίες θα υπερβούν εκείνοι οι Μεγάλοι... Όλα αυτά ακόμα μεγαλύτερα είναι και πλέον διάφορα, εις τόσο υψηλότερο στυλοπόδι σταίνουν την Ελευθερία, μεστήν από Χρέος, δηλαδή απ' όσα περιέχει η ηθική, η θρησκεία, η πατρίδα, η πολιτική και άλλα».

Γράφει ακόμη:

ελευθερίας, σ. 13.

19. Ιωάννου Χρ. Γιάγκου, Διονύσιος Σολωμός, ο αοιδός της ελευθερίας και ο λυράρης της εθνεγερσίας, σ. 45.

Παρασός ΝΖ (2021)

Σκέψου βαθιά και σταθερά (μια φορά για πάντα) τη φύση της Ιδέας, πριν πραγματοποιήσης το ποίημα. Ας εργάζεται (το ποίημα) αδιάκοπα για την αληθινή ουσία, αλλά εις τρόπον, ώστε να μη το καταλαβαίνουν ειμή οι νέες οι γυμνασμένοι και βαθείς... «Το ποίημα ας έχη ασώματη ψυχή, η οποία απορρέει από τον Θεό... τέλος επιστρέφει εις τον Θεό...»²⁰.

Μια ματιά στους Στοχασμούς του – γράφει ο Ευάγγελος Παπανούτσος – που συνοδεύουν τα αποσπάσματα των «Ελευθέρων πολιορκημένων» είναι ικανή να πείσει τον καθένα ότι εδώ μιλεί ένας πολύ πάνω από τα κοινά μέτρα στοχαστικός άνθρωπος, με συνείδηση καλλιτεχνική, με άγρυπνο το αίσθημα της ευθύνης.

Και συνεχίζει ο αείμνηστος Παπανούτσος, «Αυτός ακριβώς είναι ο βαθύς ιδεαλισμός του Σολωμού. Πάνω απ' όλα μπαίνει η Ελευθερία, μεστή από το χρέος και ύστερα έρχονται όλα τα άλλα. Ακόμη και η Ελλάδα...»²¹.

Στο έργο αυτό φαίνεται ολοκάθαρα ότι η κατάκτηση της Ελευθερίας είναι ο καρπός όχι μόνο της εσωτερικής ελευθερίας των Πολιορκισμένων αλλά και της αποφασιστικότητας τους για κάθε θυσία! Η πορεία αυτή βέβαια δεν είναι εύκολο άθλημα. Γιατί έξω από το «αλωνάκι» караδοκούν με λύσσα

Αραπιάς άτι, Γάλλου νους, σπαθί Τουρκιάς μολύβι
Πέλαγο μέγα βράζ' ο εχθρός προς το φτωχό καλύβι
Σχεδ. Β' 5.

Οι Μεσολογγίτες και οι Σουλιώτες δεν ήταν απλώς περικυκλωμένοι πανταχόθεν από μύριους πάνοπλους εχθρούς. Ήταν και οι μεγάλοι εσωτερικοί πειρασμοί της έμφυτης αγάπης προς τη ζωή, «...τρέμει η ψυχή και ξαστοχά γλυκά τον εαυτό της». Επίσης είναι και «η ζωή που ανασταίνεται με όλες της τες χαρές, αναβρύζοντας ολούθε, νέα, λαχταριστή... που θέλει να καταβάλει την ανθρώπινη ψυχή...» και που κάνει τους αγωνιστές να νιώθουν πως «όποιος πεθαίνει σήμερα, χίλιες φορές πεθαίνει». Σχεδ. Β.2.

Είναι ακόμα και ο ακατανίκητος πειρασμός της ΠΕΙΝΑΣ!

Όμως, σε αυτό το «Αλωνάκι» θα γραφτεί η μεγαλύτερη εποποιία

20. Ε.Π. Παπανούτσος, *Ο Σολωμικός ιδεαλισμός του χρέους*, Νέα Εστία, Χριστούγεννα του 1957, σ. 53.

21. *Ο.π. π.* σ. 55.

Οι έννοιες της Ελλάδας και της ελευθερίας

της Εθνεγερσίας. Θα την γράψουν Οι ελεύθεροι πολιορκισμένοι, ως χρέος προς την ελευθερία, όσες και οι είναι οι πολεμικές αντιξοότητες και οι καταγίδες που αντιμετωπίζουν, όσοι κι αν είναι οι πειρασμοί της ζωής, της φύσης και της πείνας. Οι ηρωισμοί τους οποίους επέδειξαν είναι τόσο μεγαλειώδεις ώστε να παρωθήσουν τον Ποιητή μας να γράψει την ιστορική και υπέροχη εκείνη έκφραση του θαυμασμού της ψυχής του:

τα μάτια μου δεν είδαν τόπον ενδοξότερον από τούτο το αλωνάκι (Σχεδ. Α' 1)

Και όντως, σε αυτό το «αλωνάκι» γράφτηκαν οι κορυφαίοι ηρωισμοί των Ελλήνων για την ηδυπόθητη Ελευθερία.

«...Και έτσι την τραγούδησε ο Σολωμός στους Ελεύθερους Πολιορκημένους. Όταν η πολιορκία ολοένα και περισσότερο σφίγγει τους πολεμάρχους και ο Τούρκος κάνει πρόταση να παραδοθούν, οι Μεσολογγίτες απαντούν ότι «τα κλειδιά είναι κρεμασμένα στις μπούκες των κανονιών». Κι ακόμα υπογραμμίζουν τούτα τα υπέροχα λόγια:

«Εμείς υπογράψαμε ιδιοχείρως τὸν θάνατόν μας καὶ τοῦτο πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες, πᾶσα ἄλλη διαπραγματεύσις εἶναι μηδὲν δι' ἡμᾶς»²².

Η λαϊκή μούσα θα απαθανάτισει με τον ίδιο συγκινητικό τρόπο την άρνηση του Μεσολογγίου να παραδοθεί:

Κάστρα πολλά προσκύνησαν και δώσαν τα κλειδιά τους
το Μεσολόγγι το κακό, το Μεσολόγγι τ' άξιο
δεν παραδίδει τα κλειδιά, πασά δεν προσκυνάει
κι ας λιγοστεύει το φωμί και ας σώνεται τ' αλεύρι.

Και ο αοιδός της Ελευθερίας αφήνει να ξεχειλίσουν από τα έγκατα της ποιητικής του ψυχής οι γλυκόλαλες μολπές της λύρας του, για να υμνήσει

22. Σπύρος Μυλωνάς, Δύο κορυφαίοι της εθνικής παλιγγενεσίας (Ρήγας Φεραίος-Διονύσιος Σολωμός), Ίδρυμα πνευματικών ερευνών και εκδόσεων, «Ανδρέας Κάλβος», Λευκωσία 1998, σ. 100.

Παρασός ΝΖ (2021)

το ηθικό και πατριδολατρικό μεγαλείο των Πολιορκισμένων, οι οποίοι μετά από ενδοσκόπηση στο «Άγιο βήμα της ψυχής τους» αισθάνονται ότι:

Δεν τους βαραίν' ο πόλεμος, αλλ' έγινε πνοή τους. Σχεδ/μα Γ' 3

και θα μας διερμηνεύσει σε τρεις μονάχα στίχους τα υπερούσια αυτοθυσιαστικά τους βιώματα:

Είν' έτοιμα στην άσπονδη πλημμύρα των αρμάτων
Δρόμο να σχίσουν τα σπαθιά, κι' ελεύθεροι να μείνουν,
Εκείθεν με τους αδελφούς, εδώθε με το Χάρο. Σχεδιάσμα Γ' 13.

Και σχολιάζει ευστοχότατα ο Μπάμπης Κλάρας. «Ο τελευταίος στίχος αποκαλύπτει τον συσχετισμό της Ελευθερίας και του Θανάτου, με νικητή, όχι αυτόν αλλά Εκείνην: Και με τον Χάρο, ακόμα, ο ελεύθερος, ελεύθερος θα μένει. Αυτή είναι η βαθύτερη έννοια της Ηθικής Ελευθερίας, όπως διατυπώνεται από τον Σολωμό»²³.

Η επιτέλεση του Χρέους προς την Ελευθερία από τους Ελεύθερους Πολιορκισμένους υπήρξε το απάνθισμα της διαμορφωθείσας ελεύθερης ψυχής τους. Έτσι

Τὸ Ἄλωνάκι, τὸ Μεσολόγγι γίνεται τὸ σύμβολο τοῦ χώρου τῆς ἀσκήσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, τόπος ὑπερεθνικός, καθὼς καὶ οἱ ἀγωνισταὶ οἱ ἔχοντες ἔντονο ἔθνικὸν χαρακτῆρα, ὑφοῦνται εἰς τὴν σφαῖρα τοῦ πανανθρωπίνου. Οἱ Μεσολογγῖται – Σουλιῶται γίνονται σύμβολα αἰωνίου ψυχικοῦ κραδασμοῦ... Ἡ νίκη των εἶναι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο νίκη τοῦ Ἄνθρώπου, ὡς τὸν ἐδημιούργησε ὁ πολιτισμὸς²⁴.

Το γεγονός ότι, όντως, οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι έγιναν σύμβολα του αιώνιου ψυχικοῦ κραδασμοῦ αποδεικνύεται και από τα σχόλια του γνωστοῦ Γερμανοῦ μισέλληνα Γκέντζ:

Όποια γνώμη κι αν έχει κανείς για τους Έλληνες, κανείς δεν μπορεί να διαβάσει χωρίς ενδιαφέρον, προπάντων χωρίς συμπάθεια, τα αποτελέσματα του ημερολογίου της πολιορκίας, γιατί

23. Μπάμπης Κλάρας, *Η θέση του Σολωμού στο πρόβλημα της ελευθερίας*, Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1957, δ. 93.

24. Νικόλαος Τωμαδάκης, *Διονύσιος Σολωμός*, Βασική βιβλιοθήκη, Αρ. 15, σ.

Οι έννοιες της Ελλάδας και της ελευθερίας

ούτε φίλοι ούτε εχθροί μπορούν να αρνηθούν ότι η υπεράσπιση του Μεσολογγίου, οποιοδήποτε και αν είναι το αποτέλεσμα της, είναι αληθινό έργο Ηρώων²⁵.

Όταν ξέσπασε η Ελληνική επανάσταση, στην Ευρώπη δέσποζε η Ιερά Συμμαχία, η οποία με κάθε τρόπο προσπαθούσε να καταπνίξει τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, όπως και κάθε φιλελεύθερο κίνημα. Ο αρχηγός αυτής, περιβόητος Μέττερνιχ, ο ηγέτης με τη «σιδηρά πυγμή» όπως αποκαλείτο διακήρυττε με την «έπληρμένην όφρυν του». « Fuerant Graeci, non sunt Craeci». (Υπήρχαν Έλληνες, δεν υπάρχουν Έλληνες).

Όμως, πολύ εύστοχα, ακόμα και χθες, 25 Μαρτίου 2021, στους εορτασμούς των 200 ετών από την Εθνεγερσία, ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Μακρόν τόνισε ότι πριν από 200 χρόνια η Ελλάδα ενέπνευσε την Ευρώπη και ειδικά τη Γαλλία. Και υπογράμμισε ότι «υπάρχει ένας αναπόσπαστος δεσμός μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης, που μας κάνει να αισθανόμαστε ως ένας πολιτισμός και αυτός είναι η επιρροή της Αρχαίας Ελλάδας. Αλλά υπάρχει ένας ακόμη ισχυρότερος, εκείνος της προσήλωσης μας στην Ελευθερία».

Συνεπώς, η Εθνεγερσία, του 21 απέδειξε ότι και η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ, παραμένουν εσαεί στη συνείδηση τόσο των Ελλήνων όσο και όλων των λαών του κόσμου που αγωνίζονται γι' αυτές, ως διαχρονικές, χρεωστικές και καθοδηγητικές αξίες.

Αυτές τις ζωογόνες και ψυχοτρόφες έννοιες εξύμνησε η ποιητική μεγαλοφυΐα του εθνικού μας Ποιητή, με τρόπο γλαφυρό, παραστατικό και ενδιάθετο δια μέσου της ποίησής του και μας τις παρουσίασε, όντως, ως αξίες διαχρονικές και καθοδηγητικές στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού.

Σε μας εναπόκειται να τις μετουσιώσουμε από διαχρονικές και καθοδηγητικές σε βιωματικές και να αγωνιζόμαστε γι' αυτές διηνεκώς. Αυτό επιβάλλει το μέγιστο ιστορικό μας Χρέος.

SUMMARY

The concepts of Greece and its Freedom were the ideal values in the life of our national poet Dionysios Solomos. He felt them as a debt to

25. X. Θεοδωρίδου- Α. Λαζάρου, Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων, σ. 252.

Παρθενός ΝΖ (2021)

the enslaved Hellenism, which he had to transform into a poetic epicolyric “call”, which guides the hearts of his suffering people.

That is why Solomos was constantly in a secret insightful conversation with them.

“... Goddess, can I not hear Your voice,
and give it to the Greek people myself? ”

The Poet was able to present us, in an ideal way, the beauty of these ideas in his masterpiece “Hymn in Freedom”, and to complete them in the “pentathlon” of his life, in “The Free Besieged”.

Freedom or death painting of Soula Lipsou Yiangou

Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ: Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Διάγραμμα της μελέτης

Εισαγωγικά.-1.- Η διακυβέρνηση του Ιωάννου Καποδίστρια συνιστά μέρος του Αγώνος.-2.- Η οικτρά κατάσταση του λαού κατά την άφιξη του Καποδίστρια και οι στόχοι της οικονομικής-κοινωνικής πολιτικής.-3.- Η ύπαρξη θεσμών ως προαπαιτούμενον για την αξιοποίηση του ανθρωπίνου κεφαλαίου.-4.- Η ηθική και χριστιανική διαπαιδαγώγηση ως αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη του ανθρωπίνου κεφαλαίου. -5.- Σύνδεση τεχνολογικής προόδου και οικονομίας.- Τελικές Παρατηρήσεις

Εισαγωγικά

Το 146 π.Χ., πρίν από 2.167 χρόνια, η Ελλάδα, ο χώρος, όπου κατοικούμε σήμερα, υπετάχθη στους Ρωμαίους. Έκτοτε έζησε υπό πολλούς κυρίους. Χρειάστηκε να ορίση ο Θεός μίαν ημέρα για να αποφασίσουν οι Έλληνες να ξεσηκωθούν¹, να πολεμήσουν οκτώ και ήμισυ χρόνια, από την 23^{ης}

1. Είναι αναμφισβήτητο γεγονός, όπως προκύπτει από τα δημοτικά τραγούδια, τις παραδόσεις της φυλής, την συνεχή δραστηριότητα των ενόπλων ατάκτων, κλεφτών και αρματολών, τις συνεχείς συστηματικές και μη, εκκλήσεις των Ελλήνων τόσο προς την Δύση όσον και προς τον Βορρά, ότι ο πόθος της ελευθερίας δεν έσβησε ποτέ για τους Έλληνες, που προσεπάθησαν, εκμεταλλευόμενοι τις διάφορες πολεμικές ατυχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παρασυρόμενοι από τους κατά καιρούς εχθρούς της, να ελευθερωθούν. Πβ. Μανούσου Ι. Μανούσακα, Εκκλήσεις (1453-1535) των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος. Λόγος εκφωνηθείς την 25^{ην} Μαρτίου 1963 εις την Μεγάλην Αίθουσαν Τελετών (Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης). Θεσσαλονίκη 1965. Στεφ. Ι. Παπαδοπούλου, Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), τεύχος Α' (1453-1669). Θεσσαλονίκη 1969, σσ.13-31. Απ. Βακαλόπουλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη 1974², σσ. 408-420. Μανούσου Ι. Μανούσακα «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 59(Β') (1984) 196-249. Σπύρου Ιακωβίδη «Εισήγηση για τον εορτασμό της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου 1821», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 79(Β') (2004) 177-178.

Μαρτίου 1821 μέχρι της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1829, να ορίζουν την ύπαρξή τους χωρίς αλυσίδες, χωρίς σαρίκι. Δεν επανεστάτησαν κατά των Οθωμανών για μας, ούτε τους ένοιαζε άλλωστε. Ήθελαν εκείνοι να ζήσουν ελεύθεροι. Είμεθα όμως οι κληρονόμοι της ελευθερίας εκείνης που ύμνησε ο Σολωμός. Με νικηφόρους πολέμους ανέκτησαν και άλλη πατρώα γή. Αλλά έγιναν και συμφορές παραδειγματικές. Ξεριζώθηκε λαός από τα πατρογονικά του χώματα, ακολούθησαν νέοι πόλεμοι, διχόνιες και διχασμοί, ακολούθησε νέα σκλαβιά και σφαγή. Έλαβαν χώρα οι νικηφόροι Βαλκανικοί και η συνέχειά τους με την τραγική κατάληξη την Μικρασιατική Καταστροφή. Ακολούθησε το αξεπέραστο '40, που μόνον με το '21 ταιριάζει. Και το 1948 ευρέθησαν στον εθνικό κορμό τα Δωδεκάνησα².

Στους δύο αιώνες που έχουν παρέλθει από τότε, το '21 μένει απείραχτο, απρόσβληπτο, θρύλος ζωντανός για όλους τους Έλληνες-όπου γής και εάν ευρίσκονται-, και από του έτους 1838 καθιερώθηκε με Βασιλικό Διάταγμα η 25^η Μαρτίου ως διπλή εθνική εορτή, πρώτον, διότι ως ημέρα «λαμπρά καθ' εαυτή» ένεκα του Ευαγγελισμού³, και δεύτερον, διότι την ημέρα αυτή αποτιμάται η κληρονομιά που μας άφησαν ο Υψηλάντης, ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, ο Καποδίστριας.

Η διακυβέρνηση του Καποδίστρια συνιστά μέρος του Αγώνος

Η παρούσα μελέτη αφορά το ενδιαφέρον του Καποδίστρια, τόσο ως διπλωμάτη και κρατικού συμβούλου της Ρωσίας, της ισχυροτέρας δύναμης της εποχής, όσο και ως Κυβερνήτη, για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και ειδικότερον το ανύστακτον ενδιαφέρον του για την αξιοποίηση του ανθρωπίνου κεφαλαίου.

Για το γεγονός, εάν ο Καποδίστριας και η διακυβέρνησή του δεν ανήκουν στην Επανάσταση, ας μας επιτραπεί να υπενθυμίσουμε ολίγα γεγονότα και χρονολογίες που συνδέονται με αυτά. Η καταναυμαγήση στο Ναυαρίνο του τουρκοαιγυπτιακού στόλου, την 8^{ην} Οκτωβρίου 1827, από τον ηνωμένο στόλο των Μεγ. Δυνάμεων, απετέλεσε μέγα και καθοριστικόν γεγονός για την φυλλορροούσα Επανάσταση, και

2. Βασιλείου Χ. Πετράκου «Απονομή του Αριστείου των Γραμμάτων. Προκήρυξη του Αριστείου των Ιστορικών και Κοινωνικών Επιστημών», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 92 (Β') (2017) 115-118, εδώ σελ. 115, του αυτού «Εκθεση απονομής του Αριστείου των Ιστορικών και Κοινωνικών Επιστημών. Προκήρυξη του Αριστείου των Καλών Τεχνών», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 93 (Β') (2018) 9-11, εδώ σελ. 9.

3. Αποστόλου Σ. Γεωργιάδη «Εισήγηση του Προέδρου κατά τον εορτασμό της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου 1821», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 86 (Γ') 85-88, εδώ σελ. 85.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

αφετηρία για την δημιουργία της πολιτικής μας υποστάσεως⁴. Ακολούθησε την 6^η Ιανουαρίου 1828 η άφιξη του Καποδίστρια στο Ναύπλιον επιβαίνων του αγγλικού πλοίου Warspite, συνοδευομένου από την γαλλική φρεγάτα Giunone⁵, μετά από ένα «πολύμηνο ταξίδι και μάλλον...περιπετειώδες»⁶, σε μία πόλη, η οποία εμαίνετο από εμφύλιες έριδες και αδελφοκτόνους σπαραγμούς, όπως περιγράφουν τόσον ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης⁷, όσον και ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος⁸,

4. Όπως έχει ορισθή υπό του νομοδιδασκάλου Νικολάου Νικ. Σαριπόλου – για τον οποίον πβ. το συλλογικόν έργον των Φιλίππου Κ. Βασιλογιάννη, Χρήστου Παπαστυλιανού, Αικατερίνης Α. Παπανικολάου, Νικολάου Παπασπύρου, Νικόλαος Ν. Σαρίπολος. Ο θεμελιωτής της επιστήμης του συνταγματικού δικαίου. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, 2011[Προσωπικότητες της Πολιτικής και της Επιστήμης], στο έργον του Περί πολιτείας και των στοιχείων εν αυτή εν γένει. Αθήναι 1921, τα κράτη δημιουργούνται ευθύς ως συντρέξουν οι εξής βασικοί παράγοντες. Λαός εγκατεστημένος μόνιμα εις χώραν και συγκεκροτημένους εις νομικόν πρόσωπον δια της ίδιας αυτού βουλήσεως. Έτσι, όπως προσφωτισί έχει αναδείξει η Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου «Το Ναύπλιον έδρα της διοικήσεως (Κυβερνήσεως) (1823-1834)», Ναυπλιακά Ανάλεκτα ΙΙΙ(1998) 112-125, το ενιαίον ελληνικόν κράτος ιδρύθη εις την Νέαν Επίδαυρον (Πιάδα) την 1^η Ιανουαρίου 1822 υπό των πληρεξουσίων «παραστατών» του Έθνους που απετέλεσαν την Α' Εθνικήν Συνέλευση, δια της εκδόσεως κατά την ημέρα εκείνη της «Διακηρύξεως περί Πολιτικής Υπάρξεως και Ανεξαρτησίας του Ελληνικού Έθνους». Βλ. το κείμενον αυτής εν Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις, τόμ. Α'. Εν Αθήναις 1971, σελ. 25. Πβ. Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827. Εν Αθήναις 1966, σελ. 86-96, του αυτού, Η Νέα Επίδαυρος (Πιάδα) κοιτίς της νεοελληνικής Πολιτειακής Οργανώσεως (Δεκέμβριος 1821-Ιανουάριος 1822). Η συμβολή του Ιωάννου Καποδίστρια, Εν Αθήναις 1998.

5. Πβ. την Πολιτική Έκθεσιν, συνταχθείσα την 21ην Φεβρουαρίου 1828 από τον Γενικόν Πρόξενον Κερκύρας κόμητα Giovanni Battista Oddi προς τον Γραμματέα του Κράτους του Βατικανού, εν Έγγραφα του Αρχείου Βατικανού περί της Ελληνικής Επαναστάσεως, εκδιδόμενα υπό + Γεωργίου Ζώρα, τόμ. Β'. 1827-1828. Αθήναι: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1986, σσ. 270/271 (ιταλιστί και ελληνιστί) [Ακαδημία Αθηνών. Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, 10].

6. Χρυσάνθου Ηλ. Παπούλια, Πολιτική και πολεμική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Από τον Καποδίστρια μέχρι τον Καραμανλή (1827-1956). Εκατόν τριάντα (130) χρόνια ταραχώδους πολιτικού βίου της Ελλάδος. Αθήνα 2016, σσ.16-18.

7. Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836. Αθήνησιν: τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1846 [φωτομηχανική επανέκδοσις (εκ της πρώτης εκδόσεως). Εισαγωγή-Ευρετήριο-Επιμέλεια Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, Αθήναι 1981], σελ. 211: «Εις τας 6 Ιανουαρίου ήλθε ο Κυβερνήτης εις το Νάπλι, και εστάθηκε μία ημέρα (διατί ήτον κουμάντο ο Θεόδωρος Γρίβας), και επήγε εις την Αίγιαν».

8. Θεόδωρου Ρηγοπούλου, Απομνημονεύματα από των αρχών της Επανάστασεως μέχρι του έτους 1881. Εισαγωγή-Επιμέλεια-Ευρετήριο Αθανασίου Φωτοπούλου. Αθήνα 1979[Δευτέρα έκδοσις, διορθωμένη. Αθήνα: Λαβύρινθος, 2021], σσ. 105-106: «Τέλος αφίχθη ευτυχώς ο κυβερνήτης εις Ναύπλιον την νύκτα της 6 προς 7 Ιανουαρίου 1828 και κατέπαυσαν τα δεινά από την τυραννίαν του Γρίβα, όστις κατέχων το Παλαμήδι διήρπαζε τας περιουσίας των πολιτών, εβασάνιζεν αυτούς,

αλλά κάνει εκτενή λόγο στην από 25 Σεπτεμβρίου 1827 αναλυτική Πολιτική Έκθεσι των συμβάντων στο Ναύπλιο και ο παπικός πρόξενος του Βατικανού στην Κέρκυρα κόμης Giovanni Battista degli Oddi⁹, ένα γεγονός, που αναγκάζει τον Καποδίστρια, μετά από παρέλευση ολίγων ημερών, την 12^η Ιανουαρίου 1828, να εγκατασταθή στην Αίγινα, η οποία είχε οριστεί πρωτεύουσα του Κράτους με την από της 2ας Απριλίου 1827 απόφαση της Γ' εν Τροιζήνι Εθνοσυνελεύσεως.¹⁰

εκανονιοβόλει, εφόνευε, και ως άλλος Προσκραύστης διέπραττεν όσα εις τον νούν τῶν επήρχοντο [...] Τον Γρίβαν εχαρκτήριζεν η ωμότης, η αρπαγή και η θηριωδία, δι' ων ήθελε να επιβληθή και κατασταθή μεγάλος και ισχυρός, ενώ ως στρατιωτικός ουδέν αξιοσημείωτον διεπράξατο κατά των εχθρών εν καιρώ του Αγώνος».

9. Πβ. Έγγραφα του Αρχείου Βατικανού περί της Ελληνικής Επανάστασης, εκδιδόμενα υπό + Γεωργίου Ζώρα, τόμ. Β'. 1827-1828 ...έθ' ανωτ., σσ. 164/165-168/169. Είναι εξόχως ενδιαφέρον, κατά την άποψή μας, να επισημαίνουμε, ότι ο παπικός πρόξενος διακρίνει ιδιοτελείς σκοπούς στην εμφύλια αυτή σύρραξη. Ο Γέρων Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, «δία να προωθήση τα συμφέροντά του και να ενισχύση την εξουσίαν του» συνεμάχησε με την «χήρα εκ Σπετσών, ονόματι Μπουμπουλίνα» και για να ενισχύση «μίαν τοιαύτην συμμαχίαν με την αμαζόνα ταύτην», κατώρθωσε να παντρέψη τον υιόν του Πάνο Κολοκοτρώνη με την θυγατέρα της. Μεταξύ των ανδρών του Κολοκοτρώνη ήταν ένας νέος καπετάνιος, «ωραίος εις την όφιν, ωραίου αναστήματος και πραγματικός Νάρκισσος της Ελλάδος», ο Θεόδωρος Γρίβας, τον οποίον «ερωτεύθη παραφόρως η νεαρά σύζυγος του νεαρού Κολοκοτρώνη και φαίνεται ότι ήρχισε μεταξύ των μουσική ανταπόκρισις». Μετά τον θάνατον του Πάνου, «απεκαλύφθη η σχέσις της χήρας με τον καπετάν Γρίβαν, τν οποίον και ενυμφεύθη μόλις δύο μήνας μετά τον θάνατον του συζύγου». Το γεγονός θεωρήθηκε άκραν προβλητικόν για τον Γέροντα Κολοκοτρώνη και ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Γρίβα και Κολοκοτρώνη, που έλαβε ανεξέλεγκτες διαστάσεις.

10. Η Γ' Εθνική Συνέλευσις, συνελθούσα σε Β' Σύνοδο στην Τροιζήνα, στον Δαμαλά, όπως ελέγετο, εξέδωσε το τελευταίον των Συνταγματικών της περιόδου 1821-1827, το Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος, και μετέβαλε την πολιτειακή μορφή υπό τον τίτλον: Ελληνική Πολιτεία. Με το από της 4^{ης} Μαΐου 1827 ΙΗ' Ψήφισμα της Γ' Εθνοσυνελεύσεως ωρίσθη κατ' επανάληψιν, ότι «Η πόλις του Ναυπλίου διορίζεται Καθέδρα της Κυβερνήσεως και της Βουλής». Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις, τόμ. Α'. Αθήνα 1971, σελ. 651. Στην πόλη του Ναυπλίου μετεκινήθησαν η Βουλή και η τριμελής Αντικυβερνητική Επιτροπή της Ελλάδος, και παρέμειναν εκεί από του Ιουνίου μέχρι της 7^{ης} Αυγούστου 1827, οπότε δια των δεουσών πράξεων των δύο σωμάτων και για λόγους ασφαλείας, ένεκα (των) νέων εσωτερικών ενόπλων ερίδων, μετέβησαν στην Αίγινα-Διακήρυξη της Αντικυβερνητικής Επιτροπής της Ελλάδος της 9^{ης} Αυγούστου 1827 εν Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φ. 53 (24 Αυγούστου 1827), σσ. 209-211-, χωρίς να ορισθή η πόλη της Αιγίνης Καθέδρα της Κυβερνήσεως. Στην Αίγινα παρέμειναν προσωρινώς ο κυβερνητικός αρχές καθ' όλον το 1828 και εκεί ανέλαβε τα καθήκοντά του ο Καποδίστριας. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φ. 4 (14 Ιουνίου 1828), σσ.13-14. Παρέμεινε η Κυβέρνηση στην Αίγινα μέχρι της 6^{ης} Οκτωβρίου 1829, ότε και μετέβη στο Ναύπλιον. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φ. 69 (9 Οκτωβρίου 1829), σελ. 278. Για τα θέματα αυτά, βλ. την λίαν, αναλυτική, εξονυχιστική και εμβριθή ανάλυση της Χαριυλίας Γ. Δημακοπούλου «Το Ναύπλιον έδρα ...», έθ' ανωτ., σσ. 119-120. Για τις εμφύλιες, ένοπλες έριδες στο Ναύπλιο βλ. Αύντιας Τρίχα, Σπυρίδων. Ο άλλος Τρικούπης 1788-1873. Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών (2019). Αθήνα: Πόλις, 2019, σσ. 378-380.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

Στο νησί του Αργοσαρωνικού έτυχε λαμπράς και πάνδημης υποδοχής.

Την Ελλάδα που ευρήκε ο Καποδίστριας έχει περιγράψει¹¹ ο ίδιος στον έναν από τους φονείς του, τον αγωνιστή Γεώργιο Μαυρομιχάλη, δευτερότοκο γυιό του Πετρόμπετη. Ο «Αιγύπτιος σατράπης», σύμφωνα με έκφραση λογίου της Επανάστασεως¹², ως Αφρικανικός Σιμούν¹³, δεν είχε εγκαταλείψει εισέτι την Πελοπόννησο και θα αναγκασθή να αποχωρήσει το επόμενο έτος¹⁴. Την 19^η Απριλίου 1829 παρεδόθη το στρατηγικής σημασίας¹⁵ κάστρο της Ναυπάκτου από τον Αλβανό Φρού-

11. Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836. Αθήνησι: τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1846 [φωτομηχανική επανέκδοσις (εκ της πρώτης εκδόσεως). Εισαγωγή-Ευρετήριον-Επιμέλεια Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου. Αθήναι 1981], σσ. 295-299.

12. Πρόκειται για τον Ιγνάτιο, Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, όπως τον χαρακτηρίζει σε σχετική του επιστολή προς τον Ιωάννη Καποδίστρια (8/20 Μαρτίου 1828). Εμμ. Πρωτοφάλη, επιμ., Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (1766-1822). Π. Αλληλογραφία, Πολιτικά Υπομνήματα, Λόγοι, Σημειώματα περί Ιγνατίου. Εν Αθήναις: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1961 [φωτομηχανική επανέκδοσις 1980], σσ. 295-296 [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. Δ', τχ. ΙΙ].

13. Σύμφωνα με τον εύστοχο υπότιτλον του Ζ' και προτελευταίου τόμου του πολυτόμου και βαρυτίμου, λίαν σημαντικού έργου του Ομοτίμου Καθηγητού της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου (Βόλος 1909-Θεσσαλονίκη 28 Ιουνίου 2000), με τον τίτλον, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829), τόμ. Ζ', Προτελευταίος (1825-1828). Ο Αφρικανικός Σιμούν ή η επιδρομή του Ιμπραΐμ στην Ελλάδα. Θεσσαλονίκη 1986.

14. Πράγματι, η αποχώρηση των δυνάμεων του Ιμπραΐμ θα λάβη χώρα μετά την άφιξη του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος υπό τον στρατάρχη Nicolas-Joseph Maison (19 Δεκεμβρίου 1771-13 Φεβρουαρίου 1840) στην Πελοπόννησο και σε συνδυασμό με τις βλέςεις του βλαή της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή (Καβάλα 1770/1771-Αλεξάνδρεια 2 Αυγούστου 1849) να επεκταθή στην Συρία. Τον Οκτώβριο του 1828 θα λάβη χώρα οριστικώς η αποχώρηση του Ιμπραΐμ. Απ. Ε. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Η', Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 332-350. Στην αποχώρηση του Ιμπραΐμ από την Πελοπόννησο συνετέλεσε κατά τρόπον αποφασιστικόν και η ανεπιτυχής προσπάθειά του να καταλάβη και να υποτάξη την Μάνη. Πβ. Σταύρου Καπετανάκη «Μάνη και Ιμπραΐμ», Λακωνικά Σπουδαί 22(2020) 363-374. Περί των κινήσεων και επιχειρήσεων του Ιμπραΐμ στην Πελοπόννησο βλ. τις περισπούδαστες μελέτες του αοιδίμου ταξιάρχου ε.α. Κων. Α. Κοτσώνη «Απόβαση του Ιμπραΐμ εις Μεθώνη και διεύρυνση του αρχικού προγεφυρώματος», εν Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη 1975), τόμ. Γ', Αθήναι 1976, του αυτού «Η εκστρατεία του Ιμπραΐμ εις Πελοπόννησον (Αγνωστη αιγυπτιακή έκθεσις γεγονότων)», εν Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τόμ. Γ'. Αθήναι 1990, του αυτού «Αιγυπτιακή στρατιά εισβολής στην Πελοπόννησο, συγκρότησις, τακτική, ηγεσία», Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τόμ. Γ'. Αθήναι 2005. Για την σημασία της αποβάσεως ως καταλύτου στην αποδιοργάνωση της Επανάστασεως, βλ. Μ.Β. Σακελλαρίου, Η απόβαση του Ιμπραΐμ στην Πελοπόννησο, καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης. 24 Φεβρουαρίου-23 Μαΐου 1825. Ηράκλειον: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2012.

15. Την στρατηγική σημασία του Κάστρου, η κατάληψη του οποίου θα διεδραμάτιζε

ραχο Κιόρ-Χατζή-Ιμπραήμ-Πασσά στον τοποτηρητή του Κυβερνήτη Αυγουστίνο Καποδίστρια (Κέρκυρα 6 Νοεμβρίου 1778-Αγία Πετρούπολις Μάιος 1857)¹⁶, γεγονός μεγίστης σημασίας, διότι κατά τον Σπυρίδωνα Τρικούπη «εστερέωσε τον αγώνα κατά την Στερεάν Ελλάδα και απήλπισεν όλους κατά την Δυτικήν Τούρκους...»¹⁷. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε ηθικά και ψυχικά στην περιφανή νίκη του Δημητρίου Υψηλάντη (ΚΠολις 1793-Ναύπλιον 16 Αυγούστου 1832)¹⁸, στην Πέτρα, στον δρόμο Θηβών-Λεβαδείας, στις 12 και 13 Σεπτεμβρίου 1829, είκοσι μήνες μετά από την έλευση του Καποδίστρια. Θα ακολουθήσει μέσα στην ίδια χρονιά ο ρωσο-οθωμανικός πόλεμος, ο οποίος θα καταλήξει στην οδυνηρά ήττα των Οθωμανών τον Αύγουστο του 1829, οπότε η Πύλη έντρομη εδέχθη τους όρους των Ρώσων. Εκεί στην Αδριανούπολη, όσον και εάν φανή περιέργον, έλαβε χώρα η τελευταία φάση της Ελληνικής Επανάστασης.¹⁹ Με το άρθρ. 10 της Συνθήκης Αδριανουπόλεως (14 Σεπτεμβρίου 1829)²⁰ καθωρίσθησαν ως όρια του κράτους η γραμμή 'Αρτης/Αμβρακικού-Βόλου/Παγασητικού και το άρθρον αυτό

σημαντικόν πρόσωπον στην εξέλιξη των επιχειρήσεων στην Ρούμελη, επισημαίνει ο Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας, στην από 9/21 Φεβρουαρίου 1824 επιστολήν του προς τον Καποδίστρια-Εμμ. Πρωτοφάλη, επιμ., Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (1766-1822). Π. Αλληλογραφία, Πολιτικά Υπομνήματα ...ένη'ανωτ., σσ. 185-186, και στην από 16/28 Φεβρουαρίου 1824 προς τον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον-Εμμ. Πρωτοφάλη, επιμ., Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (1766-1822). Π. Αλληλογραφία, Πολιτικά Υπομνήματα ...ένη'ανωτ., σελ. 188.

16. Πβ. Γεωργίου Αθανασιάδου-Νόβα «Η μοίρα των αφύχων (Το Κάστρο της Ναυπάκτου)», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 40 (1965) 168-192.

17. Σπυρίδωνος Τρικούπη, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Έκδοσις δευτέρα, επιθωρηθείσα και διορθωθείσα. Αθήναι: Τυπογραφείον της Ελπίδος, 1879-1880 [ανατύπωση Αθήναι: Χρήστος Γιοβάνης, 1968/1978], τόμ. Δ', έκδοση στην οποία και παραπέμπομε.

18. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Δημητρίου Υψηλάντη στον Αυγουστίνο Καποδίστρια «Αν έχετε σκοπόν να κυριεύσητε την Ναύπακτον με έφοδον, δεν σας αρκούην ούτε δέκα χιλιαρχίαι...». Το παράθεμα στον Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα «Η μοίρα των αφύχων...», ένη'ανωτ., σελ. 192. Ο ίδιος ο Υψηλάντης υποστηρίζει, ότι δεν γνωρίζει, εάν η ναυμαχία του Ναυαρίνου και ο ρωσοοθωμανικός πόλεμος «μολονότι ιστορικά γεγονότα ευεργετικά για μας», και μόνον αυτά θα ήσαν ικανά «να μας εξασφαλίσουν την παραχώρηση και της Ρούμελης στην νεοσύσταση ελεύθερη Ελληνική Επικράτεια!».

19. Κων/νου Βαβούσκου «Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και ο Μακεδονικός Ελληνισμός. Το Μουσείον Μακεδονικού Αγώνος εις το Μπουρίνον Κοζάνης», εν Ι.Η. Σφενδόνη, επιμ., Μακεδονικόν Ημερολόγιον (1998-1999) 65-72 [:Κων/νου Βαβούσκου, Μελετήματα. Οΐα τε φύλλα μακεδνής αιγείροιο, τόμ. Β'. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2006, σσ.1237-1242, εδώ σελ. 1236 [Επιστημονικαί Πραγματεΐαι. Σειρά Νομική και Οικονομική, αρ.8]] (έκδοση στην οποία και παραπέμπομε).

20. Περί της συνθήκης αυτής που συνετάραξε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις επιπτώσεις της στην Ευρώπη, βλ. αναλυτικά Ν. Ciachir «The Adrianople Treaty (1829) and it's european implications», Revue des Études Sud-Est Européennes XVII(4) (1979) 605-713.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

υπήρξε, σύμφωνα με τον William Gladstone (Liverpool 29 Δεκεμβρίου 1809-Κάστρο του Χάουαρντεν 19 Μαΐου 1898) «το διεθνές συμβόλαιον της πολιτικής υποστάσεως και αυτοτελείας του Ελληνικού Κράτους»²¹ και αποτελεί σταθμό στην ιστορία των περισσότερων βαλκανικών λαών²². Τέλος, το Πρωτόκολλον του Λονδίνου της 25^{ης} Απριλίου/7^{ης} Μαΐου 1832²³, συναφθέν μεταξύ των Τριών Προστάτιδων Δυνάμεων και της Βαυαρίας, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως «ο αληθινός χάρτης συμμαχίας της Ελλάδος με την πολιτισμένη Ευρώπη»²⁴, αποτελεί τον καταστατικό χάρτη της διεθνούς θέσεως της Ελλάδος μέσα στην Ευρώπη²⁵

21. Λαμβάνεται από Κ. Παπαρρηγόπουλο, ΙΕΕ, τομ. Ζ', Μέρος Β', σελ. 248. Την ιδίαν άποψη, χωρίς βιβλιογραφική τεκμηρίωση, συναντούμε και εις Κων/νον Βαβούσκο, Μελετήματα. Οία τε φύλλα ...έθ' ανωτ., σελ. 1237, του ίδιου «Η πολιτική των Δυνάμεων και η τύχη του Μικρασιατικού Ελληνισμού», εν Κων/νου Βαβούσκου, Μελετήματα. Οία τε φύλλα μακεδνής αϊγείροιο, τόμ. Β'. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2006, σσ. 1128-1145, εδώ σελ. 1129.

22. Απ. Ε. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829), τόμ. Η', τελευταίος (1828-27 Σεπτ.1831). Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του Νεοελληνικού Κράτους. Θεσσαλονίκη: Αθ. Αλτιντζή, 1988, σσ. 498-502.

23. Για το κείμενο του Πρωτοκόλλου πβ. Επαμ. Κυριακίδη, Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού, τόμ. Α'. Αθήναι 1892 [φωτομηχανική ανατύπωση Αθήναι: Γρηγοριάδης, 1972], σσ. 216-219. Διον. Κοκκίνου, Η Ελληνική Επανάσταση, τόμ. 12^{ος}, Αθήναι: Μέλισσα, 1960, σελ. 556. Σπυρ. Μαρκεζίνη, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμ. Α'. Αθήναι: Πάπυρος, 1966, σσ. 366-368. Για το ψήφισμα που εξεδόθη κατά τις εργασίες της Συνελεύσεως βλ. Γεωργίου Λαΐου «Η εκλογή του Όθωνος ως βασιλέως της Ελλάδος και η επικύρωσις αυτής υπό της εν Προνοία Εθνοσυνελεύσεως», Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 19(1967-1971) 167-183, εδώ σσ. 175-177. Παναγ. Ζούβα, Εθνικά Συνελεύσεις των Ελλήνων. Αθήναι 1973, σσ. 79-81.

24. Σύμφωνα με τον Pellion, La Grèce de les Capodistrias pendant l' occupation francaise de 1828 à 1834. Paris 1856, σελ. 366, αναφ. υπό Κων/νου Βακαλοπούλου, Η Περίοδος της Αναρχίας (1831-1833). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1984, σελ. 181. Πρβ. Georg Ludwig von Maurer, Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834. Heidelberg 1835. Ελλ. μτφ. υπό Όλγας Ρομπάκη με τον τίτλον Ο Ελληνικός Λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31^η Ιουλίου 1834. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχολιασμός Τάσου Βουρνά. Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976, σσ. 5-7.

25. Πβ. Ι.Χ. Πουλου «Τα πρώτα σύνορα της νεωτέρας Ελλάδος», Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 18(1965-1966) 3-83. Για τα κείμενα των πρωτοκόλλων που καθορίζουν τα σύνορα της Ελλάδος πβ. Θανάση Χρήστου, Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947), τόμ. Α'. Τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους (1830-1932) –Τα πληρη κείμενα των συνθηκών. Αθήνα: Δημιουργία, 1999, σελ. 164-166, 240-241, 248-250. Όπως αναφέρει ο Καθηγητής της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Θανάσης Χρήστου (Αράχωβα 1964-), τα κείμενα αυτά είναι ειλημμένα από το έργο του Αλεξ. Σούτσου, Συλλογή των εις το εξωτερικόν δημόσιον δίκαιον της Ελλάδος αναγομένων

Παρασός ΝΖ (2021)

και το σπουδαιότερο έγγραφο της πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας της²⁶.

Η οικτρά κατάσταση του λαού κατά την άφιξη του Καποδίστρια και οι στόχοι της οικονομικής-κοινωνικής πολιτικής

Γαλουχημένος μέσα στα ανακτοβούλια και στις διπλωματικές αποστολές ήλθε ουσιαστικά η δικαίωσή του με την εκλογή του ως Κυβερνήτου της Ελλάδος με την απόφαση της Γ' εν Τροιζήνι Εθνοσυνελεύσεως (2 Απριλίου 1827) και ενώ η Επανάσταση²⁷ και ο ένοπλος Αγών δεν είχαν εισέτι ολοκληρωθή. Ένα πρόσθετο στοιχείο, που ταλανίζει την πολιτική και κοινωνική κατάσταση είναι ότι «λείπει η ένωση και δεν δύναται να εκριζωθή ο φθόνος, η διχόνοια και η ζήλεια (l'invidia, la discordia e la gelosia)», επισημαίνει στην Πολιτική του Έκθεση ο παπικός Γενικός Πρόξενος της Κερκύρας προς τον Γραμματέα του Κράτους του Βατικανού κόμης Giovanni Battista degli Oddi την 21^η Ιουλίου 1827, μετά την εκλογή του Καποδίστρια, φαινόμενα τα οποία «επικρατούν εις τας ψυχάς των»²⁸. Πράγματι, το αποκαλούμενο «αγγλικό κόμμα» και μία μερίδα των οπλαρχηγών επιχειρούσαν να εκμεταλλευθούν με κάθε μέσο την

επισήμων εγγραφών, εκπονηθείσα κατ' επιταγήν και δημοσιευθείσα κατ'έγκρισιν του επί του Β. Οίκου και των εξωτερικών σχέσεων υπουργείου. Αθήναι 1858.

26. Χρήστου Π. Μπαλόγλου «Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής της Αντιβασιλείας», Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας [Πρακτικά ΣΤ' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας (Σπέτσες, 2-3 Οκτωβρίου 1999)]. Αθήνα 2001, σσ. 1-40.

27. Με το από της 2ας Απριλίου 1827 Ψήφισμα της Γ' εν Τροιζήνι Εθνοσυνελεύσεως ο Ιωάννης Καποδίστριας εκλέγεται Κυβερνήτης της Ελλάδος -Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 253-254- και με την από της 6ης Απριλίου 1827 επιστολή του Προέδρου της Εθνοσυνελεύσεως Γεωργίου Σισίνη γνωστοποιείται στον Καποδίστρια η εκλογή του -Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σελ.254. Στην συνέχεια, ο Καποδίστριας αποδέχεται την εκλογήν του με την αποστολή δύο επιστολών, αποσταλθειών από το Λονδίνο, ήτοι από 14/26 Αυγούστου 1827-πβ. Correspondance 1, σσ. 195-198. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 257-259 γαλλιστί, σσ. 259-261 ελληνιστί και από 19/31 Αυγούστου 1827-Correspondance 1, σσ. 198-201. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 261-262 γαλλιστί και σσ. 262-263 ελληνιστί. Μεταξύ της προσκλήσεως και της αποδοχής αυτής έχει μεσολαβήσει η Συνθήκη του Λονδίνου της 6^{ης} Ιουλίου 1827 που ωδήγησε στην λύση του Ελληνικού Ζητήματος. Για τα θέματα αυτά πβ. Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829), τόμ. Ζ', Προτελευταίος (1825-1828): Ο Αφρικανικός Σιμούν ή η επιδρομή του Ιμπραήμ στην Ελλάδα. Θεσσαλονίκη: Αθ. Αλτιντζή, 1986, σσ. 701-712. Λένας Διβάνη, Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας. Αθήνα: Καστανιώτης, 2000⁸, σσ. 99-100.

28. Έγγραφο του Αρχείου Βατικανού περί της Ελληνικής Επαναστάσεως ...ένθ' α-νωτ., σσ. 128-129.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

επιτεινόμενη αναρχία, να συγκαλέσουν νέα Συνέλευση και να ακυρώσουν την εκλογή Καποδίστρια. Οι ίδιοι αυτοί κύκλοι διέδιδον, ότι ο Καποδίστριας δεν επρόκειτο να έλθη μετά την υπογραφή της Συνθήκης της 6^{ης} Ιουλίου 1827²⁹. Οι «οπαδοί των ολιγαρχικών Βουλευταί να φωνάξωσι κατά της αντικυβερνητικής επιτροπής επί σκοπώ να την ρίψωσι και να θέσωσι επί κεφαλής των πραγμάτων τον Γεώργιον Κουντουριώτην Ανδρέα Ζαΐμην και Σπ. Τρικούπην», γράφει ο Νικόλαος Σπηλιάδης (Τριπολιτσά 1785-Ναύπλιον 1862), ο οποίος επισημαίνει, ότι «σκοπός των ήτο να εισπηδήσωσιν οι ολιγαρχικοί εις τα πράγματα, οι αγγλόφρονες μάλιστα, και να ενεργήσωσι το σχέδιόν των κατά του Καποδίστρια»³⁰. Ο πολύς Νικόλαος Κασομούλης (Πισοδέρι Φλωρίνης 1795-Στυλίδα Φθιώτιδος 1872) θα συμπληρώση ότι «δεν έπαυεν ότι παραιτήθη, ότι δεν έρχεται, ότι απαντά πολλά δυσκολίας δια τον ερχομόν του»³¹.

Πράγματι, οι δυσκολίες που συνήντησε ο Καποδίστριας με την έλευσή του στην χώρα ήταν πολλές και πολυποίκιλες. Ο ίδιος είχε σπεύσει να χαρακτηρίση την Ελλάδα λίγο μετά την άφιξή του ως «κοιλιάδα των δακρύων και των θρήνων», όταν έλαβε τις από 14/26 Ιανουαρίου 1828 αναφορές των Υπουργών του-Επιτρόπων της Αντικυβερνητικής Επιτροπής που είχε συστήσει η Γ' εν Τροιζήνι Εθνοσυνέλευσις και ασκούσε προσωρινώς την εξουσία μέχρι την έλευση του Καποδίστρια. Ειδικώτερον, ο Γραμματέας επί των Εσωτερικών και της Αστυνομίας Ανδρέας Λόντος (Αίγιον 1786-Αθήνα 24 Σεπτεμβρίου 1846), αναφέρει, μεταξύ των άλλων, στην Έκθεσή του, ότι : «Η εθνική συνέλευσις δεν παρέδωκεν εις την επιτροπήν ειμή τινα μικρά δημόσια εισοδήματα, και ταύτα δε ήσαν φαντασιώδη, επειδή η επιτροπή δεν ηδύνατο ουδέν να συνάξη από τόπον όχι μόνον ανυπότακτον εις αυτήν, αλλά και πολεμίως διακείμενον», ενώ για την δημόσια ασφάλεια ως προαπαιτούμενο για την εύρυθμο λειτουργία της οικονομίας, θα σημειώση «ότι δεν υπάρχει τούτων ουδέν, ούτε εμπορία, ούτε τέχνη, ούτε βιομηχανία. Μηδαμινή δε και η γεωργία, διότι οι χωρικοί δεν σπείρουσι πλέον, μη έχοντες του θερισμού την ασφάλειαν, και αν δε θερίσωσι, μη όντες βέβαιοι να σώσωσι το συγκομι-

29. Νικολάου Σπηλιάδη, Απομνημονεύματα δια να χρησιμεύσωσι εις την νέαν ελληνικήν ιστορίαν 1821-1843, τόμ. Γ', σσ. 412, 432-433 [ανατύπωσις επιμελεία Παναγ. Χριστοπούλου, Αθήναι 1974].

30. Νικολάου Σπηλιάδη, Απομνημονεύματα δια ...ένθ' ανωτ., σσ. 446-447.

31. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833, επιμ. Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμ. Β'. Αθήναι 1940, σελ. 676.

δέν από το αρπακτικόν των πολεμιστών. Αλλ'ουδέ εν ταις πόλεσιν ο έμπορος ασφαλής είναι, τρέμων υπό του φόβου των πειρατών, κρατούντων ανοικτόν όμμα, και προσμενόντων το πλείον εις την πορείαν, όπου ο φόνος, της ληστείας γίνεται παραπέτασμα. Και ο τεχνίτης δε ο δυστυχής έχει την πληρωμήν της εργασίας του αμφίβολον, διότι μόνον το δικαίωμα του ισχυροτέρου επικρατεί, ... και ο πολίτης είναι γυμνός». ³² Ο Γραμματέας επί των Οικονομικών Π. Λοιδωρικής περιγράφει στην Έκθεσή του την ανομία και την απειθαρχία στην είσπραξη των φόρων, εάν και υπογραμμίζει, ότι κύριος πόρος του ταμείου ήταν «το εκ των λειών όφελος, εκ του οποίου ηυπόρησεν η κυβέρνησις και τας εκστρατείας να βαστάση, και εις πολίτας να δώση απαραιτήτους τινάς περιθάλψεις και αποζημιώσεις, και τέλος να επαρκέση και εις τας εξαιτήσεις τας παρά των Δυνάμεων ερχομένας» ³³. Όμως στην ίδια Έκθεση εντοπίζει ο Λοιδωρικής, ότι «αι διηνεκείς διχόνοιαι και απέραντοι συζητήσεις, η εμμενής των στάσεων διαμάχη, και η κατάδηλος του τε μεγάλου ναυάρχου και του στρατηγού Τσώρτς απείθεια» συνετέλεσαν στην παράλυση της κυβερνήσεως ³⁴. Στην Έκθεση του Γραμματέως επί της Δικαιοσύνης και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Μιχαήλ Σούτσου ή Βόδα (ΚΠολις 1784-Αθήνα 1864), επισημαίνεται, ότι : «...εν τῇ Ελλάδι τύχη κακῇ ουδέποτε υπήρξαν δικαστήρια άλλα παρά το εν Σύρω εμπορικόν, το των λειών ενταύθα, συσταθέν παρά της κυβερνήσεως της τρίτης περιόδου, και έν κακουργιοδικείον εν Ναυπλίω κατά το 1826 ιδρυθέν, έπειτα δε καταργηθέν δια ψηφίσματος της εν Τροιζήνι εθνικής συνελεύσεως». ³⁵ Ο Γραμματέας επί των Στρατιωτικών Αλέξανδρος Βλαχόπουλος (Νικόπολις Πρεβέζης 1780-Αθήνα 1865) περιγράφει ανάγλυφα την κατάσταση των φρουρίων και των ενεργών στρατιωτικών σωμάτων και είναι προφανές ότι η κυβέρνηση δεν κατέχει τίποτε υπό τον έλεγχόν της. ³⁶ Ο Γραμματέας επί των Εξωτερικών και του Ναυτικού Γεώργιος Γλαράκης (Χίος 1789-Αθήνα 1855) περιγράφει αναλυτικώς την κατάσταση του στόλου, τόσον του πολεμικού, -επισημαίνοντας ότι «...τα δύο πλοία που υπάρχουν στον Πόρο, η φρεγάτα Ελλάς και η κορβέττα Ύδρα, στερού-

32. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 292-295.

33. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σελ. 299.

34. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σελ. 300.

35. Α.Ι.Κ., τ.Ζ', σσ.301-302.

36. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 292-295.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

νται εξαρτημάτων»³⁷-, όσον και του εμπορικού ναυτικού, όπου του επισημαίνει την τραγική κατάσταση που επικρατεί³⁸.

Την κατάσταση στην Πελοπόννησο περιγράφει στην Πολιτική του Έκθεση ο παπικός Γενικός Πρόξενος της Κερκύρας προς τον Γραμματέα του Κράτους του Βατικανού κόμισ Giovanni Battista degli Oddi την 27^η Σεπτεμβρίου 1828, μετά την έλευση του Καποδίστρια, όταν σημειώνει ότι «ο Μορέας κατήντησε μία έρημος, διότι εκτός της καταστροφής των πόλεων, των κωμών και των χωριών, της προξενηθείσης υπό του Ιμβραήμ πασά, ηρημώθη και πάσα η ύπαιθρος, όπου κατεκόπησαν τα δένδρα και εξεριζώθησαν αι άμπελοι. Δια τον λόγον αυτόν η εύφορος αύτη χώρα δεν θα καταστή δυνατόν να αναλάβη πρό της παρελεύσεως έξι ή επτά ετών»³⁹.

Ο ίδιος ο Καποδίστριας θα γράψη στον στρατηγό Church την 12^η Μαρτίου 1828 που τον ερωτούσε, εάν ήταν δυνατόν να κατέβη η λαϊδή Church στην Ελλάδα ότι «στην κατάσταση αυτή δεν παρακινώ κανένα να κατέβη στην Ελλάδα για τέρψη. Ο ουρανός της αναμφίβολα είναι ωραίος, αλλά η γή είναι άγονη και μυρμηκιάζουν οι πρόσφυγες και οι ζητιάνοι. Και την Αίγινα, και εδώ, και παντού όπου πήγα, κατασκήνωσα χειρότερα από στρατόπεδο. Μόλις μπόρεσα να βρώ ένα κρεβάτι εκστρατείας και τραπέζι για να γράψω»⁴⁰.

Την γενική απόγνωση επέτεινε το φάσμα του λιμού, ιδίως στην Πελοπόννησο, όπου και όσοι από τους κατοίκους είχαν κατορθώσει να σπείρουν δεν κατάφεραν και να θερίσουν, ενώ τα πάντα τα είχαν αφανίσει οι καθημερινές λεηλασίες και επιδρομές του εχθρού και η καθημερινή διάβαση των ελληνικών ατάκτων σωμάτων⁴¹. Την κατάσταση της λιμοκτονίας επισημαίνουν και οι ξένοι παρατηρητές. Έτσι, ο Σκωτικής καταγωγής Άγγλος νομικός και δημοσιογράφος George Finlay (Φόβερσαμ του Kent 21 Δεκεμβρίου 1799-Αθήνα 26 Ιανουαρίου 1875) επισημαίνει στην Ιστορία του, ότι «όλη η Ελλάδα είχε πια ερημωθή και όσα υπέφερε ο αγροτικός πληθυσμός ήταν τόσο τρομερά ώστε κάθε ακριβής περιγραφή ακόμα και από αυτόπτη μάρτυρα θα κινδύνευε

37. A.I.K., τόμ. Ζ', σσ. 296-297.

38. A.I.K., τόμ. Ζ', σσ. 298.

39 Έγγραφο του Αρχείου Βατικανού περί της Ελληνικής Επαναστάσεως ...ένθ' ανωτ., σσ. 398-399.

40. Correspondance 1, σελ. 511.

41 Ιστορικών Αρχείον Διονυσίου Ρώμα, έκδοσις και επιμέλεια Γρηγορίου Καμπούρογλου, τόμ. Β', Αθήναι 1906, σελ. 488, πβ. Μαρίας Δεληβοριά, Ο αγώνας του '21 και η υπονόμησή του ...ένθ' ανωτ., σσ. 527-528.

να κατηγορηθή για υπερβολή. Σε πολλές περιοχές εκατοντάδες πέθαιναν από απόλυτη ασιτία, και χιλιάδες από αρρώστιες που προκαλούσε η ανεπαρκής διατροφή»⁴². Ανάλογη περιγραφή παραδίδει ο Άγγλος πλοίαρχος Hamilton, τον Οκτώβριο του 1827, στις Κιτριές της Μεσσηνιακής Μάνης: «Γυναίκες και παιδιά πέθαιναν κάθε λεπτό από απόλυτη ασιτία, και σπάνια είχε κανείς καλύτερη τροφή από βραστά χόρτα»⁴³. Δεν είναι άνευ αξίας να αναφερθή, ότι στην οργή και στην υπονόμευση της καθόδου και ελεύσεως του Καποδίστρια, κάνει λόγο ο εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός (Ζάκυνθος 8 Απριλίου 1798-Κέρκυρα 9 Φεβρουαρίου 1857) - όπως το αναδεικνύει στο έξοχο, έμπλεω θαυμασμού βιβλίο της φιλόλογος Μαρία Δεληβοριά⁴⁴, - στο Εγκώμιο για τον Ούγο Φώσκολο⁴⁵, όπου με τρόπο καυστικό στηλιτεύει «τα χέρια των πατέρων», τα οποία «έσπειραν την αδικία και τώρα πια η γη δε δίνει άλλη σοδειά. Είδα να χτυπιούνται συμφέροντα, ιδέες και σπαθιά, κι αυτό να μην σταματά ούτε στιγμή, και τους νόμους να αντιμάχονται τα ιδιοτελή συμφέροντα και τα ιδιοτελή συμφέροντα ν' αντιμάχονται τους νόμους, και την αυθαιρεσία των νόμων να γεννά την τυραννία» και με τον τρόπο αυτό να καταργείται η ελευθερία⁴⁶.

Κάτω από τις δυσμενείς αυτές συνθήκες αναλαμβάνει τα ηνία της χώρας ο Καποδίστριας⁴⁷, ο οποίος ικανοποιούσε την βασική ιδιότητα, όντας «εκ των Ελλήνων των εκτός Ελλάδος βιούντων, και σημαντικήν

42. George Finlay, History of Greek Revolution, τόμ. ΣΤ', Oxford 1877, σελ. 437.

43. Νικολάου Δραγούμη, Ιστορικά Αναμνήσεις, επιμ. Άλκη Αγγέλου, τόμ. Α'. Αθήνα, Ερμής, 1973, σελ. 91 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη].

44. Μαρίας Δεληβοριά, Ο αγώνας του '21 και η υπονόμευσή του ...έθ' ανωτ., σσ. 529-531.

45. Διονυσίου Σολωμού, Elogio di Ugo Foscolo, μτφρ. Λίνου και Γ.Ν. Πολίτη, εν Άπαντα, τόμ. Β', σσ.185-207, 325-326. Το Elogio απηγγέλη από τον Σολωμό τον Οκτώβριο του 1827 στην καθολική μητρόπολη της Ζακύνθου, στο μνημόσυνο για τον ποιητή, που είχε αποβιώσει σε ηλικία 51 ετών, την 10^η Σεπτεμβρίου 1827, «εξόριστος» στην Αγγλία.

46. Διονυσίου Σολωμού, Άπαντα, τόμ. Β', σσ. 95,97.

47. Αξίζει να υπενθυμίσωμεν ότι οι λόγοι για τους οποίους ο Καποδίστριας επελέγη ως η καταλληλότερη επιλογή ήταν «γενικά ταυτόσημοι με εκείνους που τον καθιστούσαν ακαταμάχητη επιλογή για την θέση του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας το 1820: Διεθνή αναγνώριση και πανευρωπαϊκό κύρος, αδαμάντινο ήθος, υψηλή καλλιέργεια, δεινότητα στον γραπτό και στον προφορικό λόγο, ευγένεια και απόλυτη αίσθηση της αποστολής του, συνεπικουρούμενη η τελευταία του ιδιότητα από ασύγκριτη στοχοπροσήλωση». Κ. Παπανικολάου «Η Ελλάδα του Καποδίστρια», εν 1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους, τόμ. Δ'. Η διαχείριση του ελληνικού κράτους. Από τον Καποδίστρια στον Όθωνα. Αθήνα, Σκάι, 2010, σελ. 62. Πβ. Νικολ. Τόμπρου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1453-1832). Όψεις και απόψεις, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2020, σελ. 303 [Πηγές και Μελέτες της Ελληνικής Ιστορίας XI].

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

θέσιν εν Ευρώπη κατέχων»⁴⁸. Η πολιτική του σύγκειται από ένα τρίπτυχο: Πρώτον, την αρτιότερη οργάνωση και διεξαγωγή του ενόπλου αγώνος, δεύτερον, την δημιουργία του απαραίτητου θεσμικού πλαισίου, αναγκαίου για την συγκρότηση στοιχειώδους κρατικού μηχανισμού, και τρίτον, την εδραίωση της διεθνούς θέσεως της Ελλάδος και τον καθορισμό των συνόρων του κράτους⁴⁹. Με το τρίπτυχο αυτό των στόχων του ο Καποδίστριας ικανοποιεί τα γνωρίσματα και τις ιδιότητες του πολιτικού, όπως αυτά περιγράφονται και αναλύονται από τον Αριστοτέλη στην *Ρητορική*⁵⁰ και τον Δημοσθένη στον *Περί Στεφάνου*⁵¹ λόγον του. Τις απόψεις που προβάλλει ο Σωκράτης στον διάλογό του με τον Γλαύκο για το ενδιαφέρον που οφείλει να δείχνει ο άρχοντας για δημοσιονομικά ζητήματα, όπως μας παραδίδει ο Ξενοφών στα *Απομνημονεύματα*⁵², ενστερνίζεται και υιοθετεί με την πρακτική που ακολούθησε ο Καποδίστριας.

Για την αξιολόγηση των μέτρων οικονομικής πολιτικής του Κυβερνήτη θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν ορισμένους παράγοντες. Πρώτον, η οικονομικο-πολιτική του δραστηριότητα ασκείται σε μία αναμφίβολα βραχεία περίοδο (6/18 Ιανουαρίου 1828-27 Σεπτεμβρίου/ 9 Οκτωβρίου 1831). Έτσι κυβέρνησε τρία έτη, οκτώ μήνες και είκοσι μία ημέρες, χρόνος μικρότερος από τέσσερα έτη, όσο και η θητεία μιάς σημερινής κυβερνήσεως. Από τους σαράντα πέντε μήνες, μόνον για είκοσι τέσσερις μήνες υπήρχε σταθερή και μόνιμη πρωτεύουσα. Αυτό τονίζεται για να προβληθεί, ότι στο βραχύ αυτό διάστημα ούτε η εφαρμογή είτε η ανέλιξη της οικονομικο-πολιτικής θα ήταν εφικτή, ούτε πολύ περισσότερο η απόδοσή της θα ήταν δυνατή κατά τους πρώτους χρόνους της ενασχέσεώς της. Εύστοχα θέτει, κατά την άποψή μας, τον προβληματισμό αυτόν η ιστορικός Δρ. Αννίτα Πρασά, Διευθύντρια των Γενικών Αρχείων του Κράτους Ν. Μαγνησίας, ότι «οι ερμηνευτές του έργου του αντιμετωπίζουν την καποδιστριακή περίοδο (ακολουθώντας τις συμβατικές τομές της ιστοριογραφίας) ως αυτοτελή, μολονότι στην πραγματικότητα πρό-

48. Κ. Παπαρηγοπούλου, ΙΕΕ, τόμ. Ζ', Μέρος Δεύτερον, σελ. 236.

49. Δ.Χ. Παπανικολάου, Η συμβολή του Ιωάννη Καποδίστρια εις την οργάνωσιν της ελληνικής διοικήσεως, Λόγος Πανηγυρικός, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 16.

50. Αριστοτέλους, *Ρητορική Α'* 4, 1359 b 21-23, όπου ρητώς αναφέρει, ότι οι πολιτικοί άνδρες αγορεύουν «περί πόρων, καὶ πολέμου καὶ ειρήνης, ἐτι δε περί φυλακῆς τῆς χώρας, καὶ τῶν εισαγομένων καὶ ἐξαγομένων, καὶ νομοθεσίας». Πρβ. [Αριστοτέλους], *Ρητορική προς Αλέξανδρον Β'*, 2 1423 a20-26.

51. Δημοσθένους, *Περί Στεφάνου* 309.

52. Ξενοφ., *Απομνημονεύματα Γ* VI 4-7.

κειται για μία ημιτελή περίοδο, με την έννοια ότι ο Καποδίστριας και οι συνεργάτες του δεν πρόλαβαν να ολοκληρώσουν το έργο τους και συνεπώς οι κρίσεις και τα συμπεράσματά μας αναγκαστικά στηρίζονται στις προθέσεις του, στα επιμέρους μέτρα που έλαβε και στην αποσπασματική μορφή του έργου του, και όχι στο αποτέλεσμα»⁵³. Δεύτερον, δεν θα πρέπει να λησμονήται, ότι ο Καποδίστριας ανέλαβε την διακυβέρνηση μιας χώρας μη ανεξάρτητης, τυπικά και ουσιαστικώς χωρίς σύνορα⁵⁴, υποκείμενη στις ποικίλες εξωτερικές επιρροές. Παράλληλα, η οικονομία εστερείτο οργανώσεως, διοικητικού μηχανισμού, οικονομικών θεσμών και στοιχειωδώς καταλλήλου ανθρωπίνου παράγοντος. Πράγματι, η αμάθεια των μαζών και το τεράστιο παθητικό αιώνων δουλείας και διαφθοράς ήταν ένα θεμελιώδες εμπόδιο που αντιμετώπιζε ο Καποδίστριας στην προσπάθεια εδραιώσεως ενός συγχρόνου αστικού κράτους⁵⁵.

Ο μακροχρόνιος πόλεμος είχε κληροδοτήσει μία οξυτάτη οικονομική κρίση, που δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπισθή με προχειρότητα και ημίμετρα. Οι μεγάλες καταστροφές των εχθρών, αλλά κυρίως και οι συνέπειες των δύο εμφυλίων πολέμων, στην επαναστατημένη χώρα κατά την διάρκεια του επταετούς πολέμου, οι λεηλασίες χωριών και πόλεων, οι μετακινήσεις πληθυσμών και η διαβίωσή τους μακριά από τα σπίτια τους είτε επάνω στα βουνά είτε σε άλλους ασφαλείς τόπους, είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των πλουτοπαραγωγικών πηγών. Οι κάτοικοι, οι οποίοι τον προϋπάντησαν⁵⁶ και τον επευφήμησαν⁵⁷ ως τον μόνον σωτήρα⁵⁸, ο οποίος θα τους λύτρωνε τόσο από τους Τουρκοαιγυπτίους, όσο και από τις υπερβασίεις και τις καταπιέσεις των στρατιωτικών αρχηγών⁵⁹, ζητούσαν τώρα περιθάλψη και βοήθεια για την γεωργική

53. Αννίτας Πράσσα «Κατευθύνσεις και προοπτικές της εκπαιδευτικής πολιτικής του πρώτου Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)», εν Γεωργίου Γεωργή, επιμ., Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις, Αθήνα, Καστανιώτης, 2015, σσ. 197-214, εδώ σελ. 197.

54. Για τις συντονισμένες προσπάθειες του Ιωάννη Καποδίστρια προς καθορισμόν ορίων που θα περιελάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού Έθνους πβ. Ανδρέα Κούκου «Η διπλωματική στρατηγική του Ιωάννη Καποδίστρια στο ζήτημα των συνόρων», εν Γεωργίου Γεωργή, επιμ., Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις, Αθήνα, Καστανιώτης, 2015, σσ. 230-250.

55. Βασ. Φίλια, Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση, Αθήνα 1985, σσ. 90-91.

56. Νικ. Κασμούλη, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, τόμ. Γ', Αθήνα 1943, σελ. 10.

57. Νικ. Κασμούλη, Ενθυμήματα στρατιωτικά ...ένθ' αν., τόμ. Β', σελ. 689.

58. Νικ. Κασμούλη, Ενθυμήματα στρατιωτικά ...ένθ' αν., τόμ. Γ', σσ. 7-9.

59. Νικ. Κασμούλη, Ενθυμήματα... τόμ. Β', σελ. 689.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

τους ή και την αστική τους αποκατάσταση. Τα παραγωγικά χέρια κρατούσαν όπλα, τα οποία δύσκολα θα τα άφηναν. Επιπλέον, η μακροχρόνια αβεβαιότητα για το μέλλον δεν ήταν καθόλου ελπιδοφόρα για την βελτίωση της παραγωγής⁶⁰. Η έλλειψη επαρκών υλικών μέσων περιώριζε την δραστηριότητά του και κούραζε βαθμιαία την ψυχή του. Τα οικονομικά του Κράτους στάθηκαν «ζοφερά», σύμφωνα με μία πετυχημένη έκφραση του Καθηγητού της Νομικής Σχολής Αθηνών και τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη (Κέρκυρα 30 Νοεμβρίου 1876-Αθήνα 29 Μαΐου 1935)⁶¹, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως «ο πατήρ της Οικονομικής Ιστορίας εν Ελλάδι»⁶² και υπήρξε εκ των πρώτων συστηματικών μελετητών της οικονομικής πολιτικής του Κυβερνήτου. Το εξομολογείται, άλλωστε, και ο ίδιος ο Καποδίστριας, κατά τον δεύτερο κιόλας μήνα της διακυβερνήσεώς του στην από 2/14 Απριλίου 1828 επιστολήν του προς τον Αυστριακό διπλωμάτη Anton Prokesch-Osten: «Αυτό που με στενοχωρεί είναι η έλλειψη χρημάτων. Είναι αδύνατο να πετύχω χωρίς χρηματικές βοήθειες. Το δοκίμασα κιόλας σαφώς...»⁶³.

Είναι ενδεικτικόν, ότι ο ίδιος αναγνωρίζει σε σχετική του επιστολή⁶⁴, ότι «η Ελλάδα ευρίσκεται εις τον ΙΒ' ή τον ΙΓ' αιώνα». Όντας ο ίδιος φιλελεύθερος, «ο πλέον φιλελεύθερος εκ των νεωτέρων κυβερνητών», πιστεύει «ότι όσον περισσότερον επιθυμεί κανείς να εξασφαλίση εις τους Έλληνας την πραγματικήν και αληθή ύπαρξιν των συνταγματικών διαβεβαιώσεων, τόσον ολιγώτερον κατορθώνει να τους παράσχη νόμους, οι οποίοι να ανταποκρίνονται εις τον σύγχρονον συρμόν». Για τον λόγον αυτόν, όλες οι προσπάθειες τείνουν «εις το να οδηγήσουν την Ελλάδα εις τον παρόντα αιώνα». Η αγωνία του ήταν να θέση «ταχέως» την Ελλάδα «εις την χορείαν των πολιτισμένων εθνών»⁶⁵. Ο Καποδίστριας στόχευε στην δημιουργία εθνικού

60. Απ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...* τόμ. Η', σσ. 273-274.

61. Α.Μ. Ανδρεάδου, *Λόγος περί της δημοσιονομικής πολιτικής του Κυβερνήτου εκφωνηθείς εντολή της συγκλήτου τη 7^η Φεβρουαρίου 1916*. Αθήναι 1917, σελ. 18.

62. Λαζάρου Θ. Χουμανίδη, *Εισαγωγή εις την Οικονομικήν Ιστορίαν*. Αθήναι: Παπαζήσης, 1970, σελ. 18.

63. D.C. Fleming, *John Capodistrias and the Conference of London, 1828-1831*. Thessalonike: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1970, σελ. 178.

64. Ιω. Καποδίστριας προς Μ. Σούτσο Ναύπλιον 9/21 Ιουλίου 1831, εν Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σσ. 182-183 (γαλλιστί) και σσ. 183-184 (ελληνιστί).

65. Α.Ι.Κ., τόμ. Η', σελ. 92. Πρόκειται για την από 6/18 Οκτωβρίου 1830 αποσταλείσα από το Ναύπλιο επιστολή του Καποδίστρια προς τον Α.Μ. Crud στην Γενεύη [Α.Ι.Κ., τόμ. Η', σσ. 89-92. Correspondance, IV, σσ. 150-154].

συγκεντρωτικού κράτους δυτικού τύπου,⁶⁶ απαλλαγμένου από κάθε ξενική εξάρτηση⁶⁷, ένα γεγονός που δεν έγινε δυνατόν να πραγματοποιηθεί κατά την επαναστατική περίοδο, κατά την οποία ο προσανατολισμός προς τις ξένες δυνάμεις ενίσχυε την ξένη επιρροή⁶⁸.

Τρία στοιχεία συνθέτουν τον οραματισμό του Κυβερνήτη⁶⁹ για την πολιτική ωρίμανση και χειραφέτηση του ελληνικού λαού : πρώτον, η εργασία, δεύτερον, η ιδιοκτησία⁷⁰, και τρίτον, η μόρφωση του απλού λαού.

Η ύπαρξη θεσμών ως προαπαιτούμενο
για την αξιοποίηση του ανθρωπίνου κεφαλαίου

Έχει γίνει αποδεκτό από την έρευνα και την σχετική φιλολογία, ότι η ποιότητα διακυβέρνησεως μιας χώρας είναι αντανάκλαση της ποιότητας των θεσμών της. Υγιείς μπορούν να χαρακτηρισθούν οι θεσμοί, που είναι ανοικτοί, αποτελεσματικοί, λογοδοτούν και με τον τρόπον αυτόν συμβάλ-

66. Νίκου Αλιβιζάτου «Ο Καποδίστριας υποστηρικτής της συνταγματικής μοναρχίας», εν Αννίτας Πρασά, επιμ., Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Ιωάννης Καποδίστριας: 170 χρόνια μετά 1827-1997 (Ναύπλιο, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997). Ναύπλιο: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αργολίδας, 1998, σσ. 35-40.

67. Παύλου Πετρίδη «Η εξωτερική πολιτική του Κυβερνήτη και η συμβολή της στην κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας, 1828-1831», εν Παύλου Πετρίδη (εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος, Αθήνα: Γκοβόστης, 1992, σσ. 215-229.

68. John A. Petropoulos, Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), τόμ. Α'. Αθήνα: MIET, 1985, σσ. 117-130, βλ. επίσης τα περισπούδαστα έργα του ιστορικού, φιλολόγου και κριτικού του θεάτρου Αναστασίου (Τάσου) Λιγνάδη (Αθήνα 1926-1989), Το πρώτο δάνειο της Ανεξαρτησίας, διδακτορική διατριβή. Αθήνα 1970 και το έργο του, Η ξενική εξάρτησις κατά την διαδρομήν του νεοελληνικού κράτους, Αθήνα 1975.

69. Σπυρίδωνος Γ. Πλουμίδα «Το όραμα του Ιωάννη Καποδίστρια για το ελληνικό έθνος και την κοινωνία», εν Γεωργίου Γεωργή, επιμ., Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις, Αθήνα, Καστανιώτης, 2015, σσ. 68-87.

70. Όπως εκθέτει ο ίδιος ο Καποδίστριας στο εκτενές από 6/18 Νοεμβρίου 1830 υπόμνημά του με τον τίτλο «Πραγματεία περί της καταστάσεως εν Ελλάδι [Notice sur la situation de la Grèce]», αποσταλέν στον πρίγκιπα Μιχαήλ Σούτσο, στο Παρίσι, - Α.Ι.Κ., τόμ. Ι', σσ. 95-97, 101-103-, στόχος του ήταν να μετατρέψη, «να αναβίβαση» τον ελληνικό λαό από «μάζα ακτημόνων» σε έναν «λαό ιδιοκτητών». Α.Ι. Κ., τόμ. Ι', σελ. 103. Η ατομική περιουσία αναγνωριζόταν ως αναγκαία υπόθεση για την «συνταγματικήν οργάνωσιν της Ελλάδος» και το μοναδικό εχέγγυον «της τάξεως και της σταθερότητος». Α.Ι. Κ., τόμ. Ι', σελ. 103. Με την εργασία, η οποία «πρέπει να είναι ο μοχλός και η βάσις της βαθμιαίας αναγεννήσεως των Ελλήνων» [Α.Ι.Κ., τόμ. Ι', σελ. 103] και την (μικρή) ιδιοκτησία θα δημιουργείτο και θα ενισχύετο η μεσαία τάξη και τοισοτορόπως θα αποδυναμώνόταν και θα περιθωριοποιείτο το πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο της εποχής.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

λουν στο να γίνη και ο δημόσιος τομέας περισσότερο αποδοτικός και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πολιτών. Οι θεσμοί αποτελούν βασικών πυλώνων για την οργάνωση των οικονομικών συναλλαγών και των κοινωνικών σχέσεων των ατόμων⁷¹. Οι θεσμοί διαδραματίζουν σπουδαίο πρόσωπο στην κοινωνία και την οικονομία, όπως έχει αναδείξει παλαιότερα ο Douglas North (Cambridge, Massachusetts 5.11.1920-Benzonia, Michigan 23.11.2015, Nobel 1993), σύμφωνα με τον οποίον οι «θεσμοί είναι οι ανθρώπινως επινοηθέντες περιορισμοί που διαμορφώνουν πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Αποτελούνται από ατύπους περιορισμούς, όπως κυρώσεις, ταμπού, παραδόσεις, κώδικες συμπεριφοράς, και τυπικούς κανόνες, όπως συντάγματα, νόμους, δικαιώματα ιδιοκτησίας»⁷². Δεν είναι τυχαίο, ότι ο Σπυρίδων Τρικούπης (Μεσολόγγι 8 Απριλίου 1788-Αθήνα 12 Φεβρουαρίου 1873),⁷³ σε αντίθεση με τους πλείστους ιστορικούς που εστιάζουν την έλευση του Καποδίστρια στην αθλία οικονομική, διοικητική, στρατιωτική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε και στο γεγονός, ότι ο Ιμπραήμ κατείχε το Μεσολόγγι και εξουσίαζε σημαντικό τμήμα της Πελοποννήσου, προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση και μεγαλύτερη βαρύτητα στο θεσμικό πλαίσιο: στην διάσταση μεταξύ Συντάγματος και Συνθήκης, που είχε υπογραφή την 24^η Ιουνίου/6 Ιουλίου 1827, δηλαδή μετά την εκλογή του Καποδίστρια. Η διάσταση αυτή προέκυπτε από το γεγονός, ότι το Σύνταγμα, βασισμένο στην πλήρη ανεξαρτησία της χώρας, απαγόρευε οποιονδήποτε περιορισμόν της, ενώ η Συνθήκη καθιστούσε την χώρα φόρου υποτελή στον Σουλτάνο⁷⁴.

71. Βασιλείου Ραπάνου «Η ποιότητα διακυβέρνησης και οι επιδόσεις του δημόσιου τομέα. Εισιτήριο Λόγος», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 93 (Γ') (2018) 212-247, εδώ σσ.213-214.

72. Douglas North «Institutions», Journal of Economic Perspectives 5(1)(1991) 97-112, εδώ σελ. 97.

73. Για την προσωπικότητα, το έργο και την εποχή του πλέον μορφωμένου Έλληνα της εποχής του, διαθέτομε, σε όρους πληρότητας, το έργο της Λυντίας Τρίχα, Σπυρίδων. Ο άλλος Τρικούπης 1788-1873, Αθήνα, Πόλις, 2019, πβ. επίσης το αφιερωματικόν τεύχος της Νέας Εστίας, Χριστούγεννα 1973, εκατόν έτη από του θανάτου του. Παναγ. Χριστοπούλου «Σπυρίδων Ιω. Τρικούπης (1788-1873). Ο ρήτωρ, ο λόγιος, ο πολιτικός, ο διπλωμάτης, ο ιστορικός», Τετμήριον Ι. Επιστημονική Επετηρίς Τμήματος Αρχαιολογίας και Βιβλιοθηκονομίας Ιονίου Πανεπιστημίου. Κέρκυρα 1998, σσ. 147-191.

74. Τρύφωνος Ευαγγελίδη, Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου, Κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831), Αθήνα, Π.Ε. Ζανουδάκης, 1894, σσ. 134-135. Σπ. Τρικούπη, Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως, Έκδοσις τρίτη επιθεωρηθείσα και διορθωθείσα υπό αυτού του συγγραφέως, τόμ. Δ'. Αθήνα, τυπογραφείον Ώρα, 1888, σσ. 183-185 [ανατύπωση Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2007, με εισαγωγικό τόμο Βασίλ. Κρεμμυδά].

Παρασός ΝΖ (2021)

Σύμφυτη με την ύπαρξη θεσμών σε μία κοινωνία είναι η ορθή διακυβέρνηση. Σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Παγκοσμίου Τραπεζής, η διακυβέρνηση αποτελεί «την διαδικασία μέσα από την οποία κρατικοί και μη κρατικοί φορείς αλληλεπιδρούν για να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν πολιτικές μέσα σ' ένα πλαίσιο τοπικών και ατύπων κανόνων που διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από την εξουσία»⁷⁵.

Οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και οι άτυποι κοινωνικοί κανόνες συμπεριφοράς εκφράζουν την διαμόρφωση ατομικών και ευρύτερων ομαδικών συμπεριφορών. Η κοινωνική δικτύωση και η κοινωνική συνοχή μιας κοινότητας έχουν άμεση επίπτωση στην ευημερία μιας χώρας. Κοινωνίες με χαμηλό δείκτη εμπιστοσύνης έχουν συνήθως χαμηλά επίπεδα κοινωνικής ευημερίας και αντίστροφα. Εκείνο που προέχει είναι η εμπέδωση κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών, αλλά και μεταξύ κράτους και πολίτη. Όπως τονίζει σύγχρονος ερευνητής : « Αν οι άνθρωποι πιστεύουν ότι η φοροδιαφυγή, η διαφθορά και η κατάχρηση του κράτους προνοίας είναι ευρέως διαδεδομένες, τότε είναι πολύ πιθανόν και οι ίδιοι να οδηγηθούν σε φοροδιαφυγή, να δωροδοκηθούν ή να καταχραστούν τους φορείς του κράτους προνοίας»⁷⁶.

Κατά τον τρόπον αυτόν εκαλείτο ο Καποδίστριας να επιβάλει ένα κλίμα εμπιστοσύνης, να πατάξει την φοροδιαφυγή και την διαφθορά. Πρώτος και πρωταρχικός του σκοπός η ορθή διακυβέρνηση ως αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξη κλίματος εμπιστοσύνης.

Προς τον σκοπόν αυτόν, η αυτοδιάλυση της Εθνοσυνελεύσεως την 17^{ην} Ιανουαρίου 1828⁷⁷, η προκήρυξη εκλογών για εθνοσυνέλευση τον Απρίλιο του ιδίου έτους⁷⁸, κατά την επιθυμίαν του, η συγκέντρωση στο πρόσωπό του της νομοθετικής εξουσίας, η συγκρότηση 27μελούς συμβουλευτικού σώματος, του «Πανελληνίου»,⁷⁹ και ο ορισμός ενός Γραμματέως της Επι-

75. World economic forum, The Global Competitiveness Report 2017-2018, 2017, σελ. 41, αναφ. υπό Βασιλείου Ραπάπου «Η ποιότητα διακυβέρνησης και οι επιδόσεις...», ένθ' ανωτ., σελ. 215.

76. B. Rothstein, Social traps and the problem of Trust. Cambridge: CUP, 2005, σελ. 176.

77. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σ. 307: Ελληνική Πολιτεία. Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος (Αίγινα 17 Ιανουαρίου 1828).

78. Με σχετική διακήρυξη που απευθύνει προς τους Έλληνες την 20^{ην} Ιανουαρίου 1828. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 310-312.

79. Για το ψήφισμα περί συστάσεως Πανελληνίου βλ. Ανδρέα Μάμουκα, Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι του τέλους του 1832, τόμ. Ι', Αθήναι, Ηλ. Χριστοφίδης, 1841, σσ. 39-42, Νικ.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

κρατείας⁸⁰, αποτελούν την τάση, όπως «το πολίτευμα μεταρρυθμισθή επί το μοναρχικότερον και αντί πολυμελούς κυβερνήσεως αναλάβη την των πραγμάτων διεύθυνσιν εις μόνος κυβερνήτης»⁸¹. Την 18^{ην} Ιανουαρίου 1828 οι ογδόντα περίπου βουλευτές, που επιβάρυναν το φτωχό δημόσιο ταμείο με 60 χιλ. γρόσια μηνιαίως, και κατατρίβονταν στις συζητήσεις τους, με τις αντιθέσεις των κομματικών και φατριαστικών συμφερόντων⁸², ψηφίζουν την παραίτησή τους⁸³. Υπέρμαχος της πολιτικής επιλογής του Καποδίστρια, ο Καθηγητής Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος (Σμύρνη 25 Ιανουαρίου 1913-Αθήνα 5 Αυγούστου 2004),⁸⁴ σημειώνει: «[...] άρσιν της οξύτατης αντινομίας μεταξύ της εν τω Συντάγματι δημοκρατικής διαπλάσεως του πολιτεύματος και της εν τη πραγματικότητι καταστάσεως της Χώρας, κατεχομένης τότε υπό του εχθρού κατά μέγιστον μέρος, ως και της θέσεως του λαού, ευρισχομένου εν άκρα εξαθλιώσει και αποδιοργανώσει, εξ ης καταστάσεως της Χώρας και θέσεως του λαού καθίστατο βεβαίως αδύνατος η γνησία, ήτοι μη κατά παρωδιαν, εφαρμογή της εν τῷ Συντάγματι πολιτικής δημοκρατίας»⁸⁵. Μολονότι, πράγματι, σπεύδει ο Κυβερνήτης να το-

Σπηλιάδου, Απομνημονεύματα, τόμ. Δ'. Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας και μετ' αυτόν (2.4.1827-25.1.1833), Μέρος Α' 1827-1831, Εισαγωγή, επιμέλεια Κων/νου Αθ. Διαμάντη, Αθήναι 1970, σσ. 80-81.

80. Η Βουλή των Ελλήνων ψηφίζει την συγκρότηση του 27μελούς Πανελληνίου, αποτελούμενου από τρία Τμήματα, πρώτον, το ασχολούμενο με την Οικονομία, δεύτερον, των Εσωτερικών, και τρίτον, το τμήμα που ασχολείται με θέματα εθνικής αμύνης. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 308-309.

81. Κ. Παπαρρηγοπούλου, ΙΕΕ, τόμ. Ζ', Μέρος Δεύτερον, σελ. 236.

82. Νικ. Σπηλιάδου, Απομνημονεύματα, τόμ. Δ' : Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας και μετ' αυτόν (2.4.1827-25.1.1833) ...έnth'αν., σελ. 79.

83. Ο μόνος εκ των ογδόντα αυτών βουλευτών που ήταν αντίθετος με την διάλυση της Βουλής ήταν ο βουλευτής Ύδρας Δημ. Κριεζής, του οποίου η στάση στηλιτεύεται από τον Γεώργιο Κουντουριώτη (Υδρα 1782, Αθήνα 1858), ο οποίος εξέφρασε την δυσαρέσκειά του για την ενέργεια αυτή του Κριεζή. Αναγνώστη Κοντάκη, Απομνημονεύματα, εν Απομνημονεύματα Αγωνιστών 21, εκδ. Τσουκαλά, τόμ. 11^{ος}.

84. Για την σεμνή αυτή πανεπιστημιακή προσωπικότητα, τον μαχόμενο δικηγόρο και τον για ένα βραχύ χρονικό διάστημα διατελέσαντα Τακτικό Καθηγητή Πολιτικής Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος (Μάρτιο 1979-31 Αυγούστου 1980) στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών (από του 1989 Πάντειον Πανεπιστήμιον Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών) πβ. Βασ. Κρεμμυδά «Οφεις της ιστοριογραφίας μας: Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος (Σμύρνη 1913-Αθήνα 2004)», Τα Ιστορικά, τχ. 42(Ιούνιος 2005) 241-243. Νικ. Βικέτου «Νεκρολογία Αλεξάνδρου Δεσποτοπούλου», Μικρασιατικά Χρονικά 22 (2007) 319-322. Χρήστου Π. Μπαλόγλου «Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος. Πρότυπο ιστορικού και αντιπαράδειγμα στην ψευδοδιανόηση της Μεταπολίτευσης», Νέα Πολιτική, περ. Β' ,τχ. 7ον (Μάρτιος 2014) 85-86.

85. Αλεξ. Ι. Δεσποτοπούλου, Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος, Αθήναι 1954 [ανατύπωση μετά Παραρτήματος, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996].

νίση με ειδική προκήρυξη προς τον λαό⁸⁶ τον σεβασμόν του προς τους νόμους και την συνταγματική παράδοση και ανεξάρτητα από το γεγονός της αθλήου καταστάσεως της χώρας, η πρωτοβουλία του έτεινε να υποδηλώση μίαν απόκλιση από το ακραιφνές δημοκρατικό πνεύμα που είχε, έως τότε επικρατήσει⁸⁷ έστω και εάν, εν ονόματι της εθνικής ομοψυχίας, δοκίμασε να εξισορροπήσει τις ανταγωνιστικές τοπικές επιρροές χρησιμοποιώντας εν μέρει αξιολογικά πολιτικά κριτήρια στην επιλογή των προσώπων που τον περιέβαλαν⁸⁸. Τις απόψεις του περί ενός αρχηγού είχε εκφράσει ο Καποδίστριας στο από της 17^{ης} Ιουλίου Υπόμνημά του προς τον Τσάρο Αλέξανδρο Α⁸⁹, στον οποίον τονίζει την ανάγκη υπάρξεως ενός αρχηγού στην Πελοπόννησο, δεδομένου, ότι «η πληθύς των αρχηγών γεννά πληθύν συμφερόντων και εκείθεν προκύπτει η διάσπασις των γνώμων κι η εξασθένησις της ηθικής και στρατιωτικής δυνάμεως τότε και αι ατυχίαι είναι άφευκτοι»⁹⁰. Αναφορικώς με τον τρόπο διοικήσεως της χώρας, αξίζει να αναφέρουμε, ότι ο Ρώσος αντιπρέσβυς κόμης Μάρκος-Αντώνιος Βούλγαρης αποστέλλει επιστολή προς τον Υπουργό των Εξωτερικών της Ρωσίας Karl Robert von Nesselrode (Λισσαβών 13 Δεκεμβρίου 1780-Αγία Πετρούπολη 23 Μαρτίου 1862) και του επισημαίνει, ότι δεν είναι δυνατόν να διοικηθή η Ελλάδα μετὰ από μακραίωνη δουλεία και την αιματηρότατη επανάσταση, που διέφθειραν αρετές και συνειδήσεις. Μόνον ένας ώριμος πολιτικά λαός με στοιχεία πολιτισμού μπορεί να κυβερνηθή συνταγματικά, γνώρισμα, που δεν χαρακτηρίζουν τον ελληνικό λαό, μετά από αιώνες δουλείας⁹¹.

Σε επίπεδο θεσμών συνέστησε με την από 12/24 Αυγούστου 1830 πράξη του την Πολιτειογραφική Επιτροπή,⁹² με μέλη τον Α. Σούτσο, Ν. Σιλήβεργο και τον Ν. Θεοχάρη⁹³, ως πρόδρομο της σημερινής Εθνικής Στατιστι-

86. Α.Ι.Ζ., τόμ. Ζ', σελ. 307.

87. Κων/νου Σβολοπούλου «Η δημοκρατική αρχή: επιγέννημα της Ελληνικής επανάστασης», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 87 (Β') (2012) 45-54.

88. Κων/νου Σβολοπούλου «Ο Ιωάννης Καποδίστριας μεταξύ απολυταρχίας και φιλελευθερισμού», εν Γεωργίου Γεωργή, επιμ., Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις, Αθήνα, Καστανιώτης, 2015, σσ. 29-45, εδῶ σσ. 30-31.

89. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σσ. 175-180.

90. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 177.

91. Απ. Β. Δασκαλάκη, Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, τόμ. Β', Μέρος δεύτερον (1827-1832). Αθήνα 1967, σσ. 775-783.

92. Ελένης Μπελιά «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδάουρου Λιμηράς κατά το 1828», Λακωνικά Σπουδαί Ε'(Β') (1980)60-117[Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών].

93. Ελένης Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», Μνημοσύνη 7 (1978-1979) 291-319, εδῶ σσ. 294-295.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

κής Υπηρεσίας και η αναγνώριση εκ μέρους του της στατιστικής για την ορθολογική πορεία της πολιτείας⁹⁴ τον φέρει κοντά στους Μερκαντιλιστές, οι οποίοι πρώτοι είχαν αναγνωρίσει την συλλογή στατιστικών στοιχείων ως αναγκαία προϋπόθεση για την άσκηση οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο, ότι ο Καποδίστριας είχε εκλεγεί επίτιμο μέλος της Διεθνούς Στατιστικής Εταιρείας (member titulaire de la Societe de Statistique Universelle)⁹⁵. Προς τον σκοπόν της ορθολογικής και συνεπούς οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, καθόριζε με την υπ' αριθμ. 1774 πράξη του του Απριλίου 1828 προς τους Εκτάκτους Επιτρόπους όπως, πρώτον, να λάβουν αυτοπροσώπως γνώση της κατάστασης των κατοίκων του τμήματός των με την καταμέτρηση των κτηματιών, γεωργών, ποιμένων, εργατών, ναυτών, εμπόρων, προσφύγων, με παρατηρήσεις «περί της ευπορίας ή ενδείας» των, δεύτερον, να πληροφορηθούν για τα χρέη του λαού, τρίτον, να παρατηρήσουν την κατάσταση και τον αριθμό των εκκλησιών και μοναστηρίων, τον αριθμό των ιερέων και μοναχών, τέταρτον, να ειδοποιήσουν για τα υπάρχοντα στο τμήμα τους σχολεία, πέμπτον, να σημειώσουν τα δημόσια κατά τμήμα εισοδήματα, έκτον, να εξακριβώσουν όσα κτήματα ανήκουν εις το Έθνος, την φύσιν, την έκτασιν και την τιμήν τους, και έβδομον, να οργανώσουν στα λιμάνια Αστυνομία Υγείας⁹⁶.

Για να αντιμετωπίση την δεινή δημοσιονομική κατάσταση προέβη στην λήψη ενός μέτρου, ιδιαιτέρως σημαντικού: την πολιτική των οικονομικών. Την σημασία της πολιτικής αυτής είχαν αναγνωρίσει από την αρχαιότητα ήδη οι Ρωμαίοι, όταν υπεστήριζαν ότι «η οικονομία είναι ο μέγιστος των φόρων (Non intelligunt homines quam vectigal sit parsimonia)»⁹⁷ και την εφήρμοσε με ευλάβεια ο Καποδίστριας, τόσο σε ατομικό επίπεδο – με την καταδίκη της πολυτελείας και την αποστρο-

94. Σπυρ. Δημ. Λουκάτου «Το χειρόγραφο: «Συνοπτική στατιστική περιγραφή της επαρχίας Μονεμβασίας κατά χωρία και περιοχές γενομένη κατά τους 1828 κατά μήνα Οκτώβριον» και η αξιολόγησή του», *Λακωνικά Σπουδαί* ΙΣΤ' (2002) 367-406.

95. Ιω. Καποδίστριας προς Μ. Σούτσο Ναύπλιον 6/18 Νοεμβρίου 1830, εν Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σσ. 104-105 (γαλλιστί) και σσ. 105-106 (ελληνιστί), όπου ο Κυβερνήτης ευχαριστεί τον Πρίγκιπα και σημειώνει ότι: «εκράτησα εκ της επιστολής σας το δίπλωμα δια του οποίου η Διεθνής Στατιστική Εταιρεία με ονομάζει επίτιμο μέλος της».

96. Γενική Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελλάδος, έτ. Γ', αριθμ. φυλ. 29, 25 Απριλίου 1828, σσ. 120-125. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σσ. 57-59. *Correspondance* III, σσ. 411-413.

97. Παράθεση από Α.Μ. Ανδρεάδη, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας* (Σχολ. Έτος 1924-1925): *Εθνικά δάνεια και ελληνική δημοσία οικονομία. Μέρος Α': Από της Επαναστάσεως μέχρι της πτωχεύσεως (1821-1893)*. Εν Αθήναις: Τζάκα και Δελαγραμμάτικα, 1925, σελ. 27.

φή του στον τρυφηλό βίο⁹⁸-, όσο και σε εθνικό με την μείωση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων στους απολύτως αναγκαίους, ένα μέτρο που είχε ως αποτέλεσμα την δραστική μείωση των δαπανών της κεντρικής διοικήσεως⁹⁹. Η σύσταση ελεγκτικής υπηρεσίας, κατά τα πρότυπα της αθηναϊκής Δημοκρατίας, προδρόμου του σημερινού Ελεγκτικού Συνεδρίου αποτελεί άλλον ένα θεσμό. Πράγματι, μετά την λήξη των εργασιών της Δ' εν Άρχει Εθνικής Συνελεύσεως (1829), μεταβαίνει ο Καποδίστριας μέσω Πόρου στην Αίγινα, όπου ιδρύει την Λογιστική Επιτροπή (Chambre des comptes et du contrôle)¹⁰⁰, δηλαδή το Λογιστικόν και Ελεγκτικόν Συμβούλιον με αποκλειστικόν σκοπόν τον έλεγχο των δημοσίων υπηρεσιών και τον ορθολογικόν και αποτελεσματικόν έλεγχο της διαχειρίσεως του δημοσίου πλούτου¹⁰¹, καθώς και την προστασία του κράτους από αλόγιστες δαπάνες και καταχρήσεις. Η θέσπιση τελωνειακού δασμολογίου¹⁰², η ίδρυση της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης¹⁰³,

98. Πβ. Γεωργίου Βαλέτα, Τερτσέτη Άπαντα, τόμ. Γ', Αθήναι, Γιοβάνης, 1958, σσ. 241-242. Ο ίδιος ο Καποδίστριας αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του παραιτείται από κάθε αντιμισθία-Νικ. Δραγούμη, Ιστορικά Αναμνήσεις. Μετά Προλόγου Κ. Αμάντου, τόμ. Α'. Αθήναι 1936⁴ [ανατύπωση Αθήνα: Ερμής, 1973], σελ. 86, ενώ ο ίδιος χαρακτηριζόταν από την απλή ενδυμασία και την λιτοδαίτη παρουσίαση. Νικ. Δραγούμη, Ιστορικά Αναμνήσεις ...έθ'αν., σσ. 149-150.

99. Α.Μ. Ανδρεάδη, Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας ...έθ'αν., σελ. 28. Ο Καποδίστριας προβαίνει σε συστάσεις στα μέλη του Πανελληνίου, όπως προβαίνουν κατά την εκπόνηση των σχεδίων σε οικονομίες. Απ. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Η', Η ...έθ'αν. σελ. 156.

100. Θεοδώρου Δεβενέ «Το Λογιστικόν και Ελεγκτικόν Συμβούλιον της Καποδιστριακής Πολιτείας. Η πρώτη ελληνική διοικητική Αρχή με σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας από την Κεντρική Διοίκηση», εν 1821-2021. 10 Επιστημονικά Συνέδρια για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασεως. Πρακτικά Θ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Τα Οικονομικά του Αγώνα. Η επίτευξη και η αναγνώριση της Ελληνικής Ανεξαρτησίας» (Συνοδικόν Μέγαρον Εκκλησίας της Ελλάδος και μέσω διαδικτύου, Αθήνα 16-17 Οκτωβρίου 2020), Αθήνα, εκδ. Αρχονταρίκι, 2021.

101. Γεωργίου Μερικά «Χαιρετισμός κατά την επίδοση Ψηφίσματος της Ακαδημίας Αθηνών για τη συμπλήρωση 150 και πλέον χρόνων από την ίδρυση του Ελεγκτικού Συνεδρίου», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 63 (Β) (1988) 547-548, εδώ σελ. 547, Γεωργίου Βλάχου «Ομιλία κατά την επίδοση Ψηφίσματος της Ακαδημίας Αθηνών για τη συμπλήρωση 150 και πλέον χρόνων από την ίδρυση του Ελεγκτικού Συνεδρίου», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 63 (Β) (1988) 550-554, εδώ σσ. 551-552.

102. Αποστ. Ανδρέου, Η εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδος, 1830-1933, Αθήναι 1933, σσ. 83-84, έθθα και η σχετική βιβλιογραφία.

103. Η ίδρυση Τραπέζης υπήρξε από τα πρώτα μελήματα του Καποδίστρια, πβ., κατ' εκλογήν, Demetrius Loules, The financial and economic policies of President Ioannis Capodistrias 1828-1831, Ioannina 1985, Απ. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Η', ένα έργο που αφιερώνει πολλά για την ανάλυση και αξιολόγηση της οικονομικής πολιτικής του Καποδίστρια σε όλους τους τομείς. Δημητρίου Λουλέ

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

η ίδρυση Προτύπου Αγροκηπίου¹⁰⁴ αποτελούν και συνιστούν τους θεσμούς, απαραίτητους για την οργάνωση του νεότευκτου κράτους και την εμπέδωση κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών και του κράτους. Άλλωστε, ο ίδιος ο Καποδίστριας έχει καθορίσει στην από 13/25 Νοεμβρίου 1830 προς τον Πρίγκιπα Μιχαήλ Σούτσο¹⁰⁵ επιστολήν του¹⁰⁶ τον ρόλο που οφείλει να διαδραματίζει το Κράτος: «Η κατασκευή δημοσίων οικοδομημάτων, μεγάλων οδών και γεφυρών, η επιδιόρθωσις του ρού των ποταμών και γενικώς αι εργασίαι της αρμοδιότητος των δημοσίων έργων» αποτελούν τους στόχους ενός Κράτους, το οποίο οφείλει να εξασφαλίξη συνθήκες ομαλότητας και ασφαλείας, εξασφάλιση στοιχειώδους δημοσίας τάξεως και κοινωνικής ειρήνης. Οι σκέψεις αυτές φέρουν τον Καποδίστρια κοντά στον ηθικό φιλόσοφο, οικονομολόγο και ιστορικό της φιλοσοφίας και αστρονομίας Adam Smith (Kirkaldy Σκωτίας Ιούνιος 1723-Εδιμβούργο 17 Ιουλίου 1790, που κάνει λόγο για τον ρόλο του Κράτους¹⁰⁷. Η ανάπτυξη των συγκοινωνιών η λήψη μέτρων κοινωνικής

«Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής του Ι. Καποδίστρια», εν Παύλου Πετρίδη (Εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια), *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος*. Αθήνα Γκοβόστης, 1992.

104. Χρήστου Π. Μπαλόγλου «Η συμβολή του Γρηγορίου Παλαιολόγου στην οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους», *Μνημοσύνη* 16 (2003-2005) [δημοσ. 2007] 193-208, Χρήστου Π. Μπαλόγλου «Η συμβολή του Γρηγορίου Παλαιολόγου Διευθυντού του Αγροκηπίου Τίρυνθος στην οικονομική ανάπτυξη του Άργους», εν Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αργεΐων Σπουδών «Το Άργος κατά τον 19ον αιώνα» (Άργος, 5-7 Νοεμβρίου 2004), επιμ. Χ.Π. Μπαλόγλου-Γ. Ζάχου. Άργος Σύλλογος Αργείων «Ο Δαναός», 2009, σσ. 177-194.

105. Ο Eynard προτείνει για την θέση του Έλληνα αντιπροσώπου που θα παρακολουθή και θα υπερασπίζεται τα ποικίλα συμφέροντα της Ελλάδος στην Ευρώπη, τον άλλοτε ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσο, ο οποίος αποδέχεται την θέση, την εποχή που κατεβαίνει ο Maison στην Ελλάδα. Σπ. Θεοτόκη, *Αλληλογραφία Ι.Α. Καποδίστρια-Ι.Γ. Εϋνάρδου...σελ. 133-135*. Την 30^η Απριλίου 1828 υποστηρίζει ένθερμα τον Σούτσο ο Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνατίος, συγκινημένος από την φτώχεια του άλλοτε ηγεμόνα της Μολδαβίας, που είχε εγκατασταθή στο Παρίσι- Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Ιγνατίος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828): ΙΙ. Αλληλογραφία, πολιτικά υπομνήματα, λόγοι, σημειώματα περί Ιγνατίου*. Αθήνα 1961, σσ. 302-303-, και κατόπιν για λόγους οικονομίας στην Γενεύη Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Ιγνατίος Μητροπολίτης ...ἐνθ' αν.*, σσ. 317-318.

106. Α.Ι.Κ., τόμ. Ι', σελ. 111.

107. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), Book V, Part III, σσ. 681-692, Edited with an Introduction, Notes, marginal Summary and an enlarged Index by Ed. Cannan. With an Introduction (σσ. v-x) by Max Lerner. (New York: The Modern Library, 1937), έκδοση στην οποία και παραπέμπουε. Eva Pichler «Adam Smith' Beitrag zur Staatsbegründung und zur Finanzwissenschaft», εν Heinz D. Kurz, ed., *Adam Smith (1723-1790)-Ein Werk und seine Wirkungsgeschichte*. Marburg: Metropolis Verlag, 1991², σσ. 259-285.

πολιτικής και προνοίας, όπως η ίδρυση του Ορφανοτροφείου Αιγίνης¹⁰⁸ για την αποκατάσταση των ορφανών και των απόρων¹⁰⁹, συνιστούν το πλαίσιο του ρόλου του κρατικού τομέως για την δημιουργία εξωτερικών θετικών οικονομιών στην οικονομία. Με τα μέτρα αυτά ο Καποδίστριας εμφανίζεται ως πρόδρομος του κράτους προνοίας που απετέλεσε τον στόχο της κευνσιανής πολιτικής.

Υπό το πρίσμα αυτό κινούμενος ο Καποδίστριας έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον ανθρωπινό παράγοντα.

Η ηθική και χριστιανική διαπαιδαγώγηση ως αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη του ανθρωπίνου κεφαλαίου

Εκκινώντας με την πίστη του στον Θεό, την οποία πίστη δεν θα εγκαταλείψει ποτέ, αναγνωρίζοντας ότι η «η τύχη της Ελλάδος είναι έργο της Θείας Προνοίας», υπογραμμίζοντας παράλληλα, ότι «οι άνθρωποι οφείλουν να ευλαβώνται τας Θείας βουλάς της...»¹¹⁰, αποδέχεται στην Εγκύκλιον του , αποσταλείσα το Πάσχα (6/19 Απριλίου) 1819 από την Κέρκυρα προς τους οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου και Στερεάς «ότι πάν ό, τι ήτο κατορθωτόν να γίνη υπέρ αυτών (ενν. των Ελλήνων) άνευ προκλήσεως πολέμου, θα εγίνετο, αλλά προς τούτο έπρεπε αυτοί να οπλισθούν με υπομονήν και καρτερίαν προσπαθούντες εν τω μεταξύ να αναθρέψουν καλώς και εθνικώς τα τέκνα των, επαφιέμενοι ως προς τα λοιπά εις τον χρόνον και την Θεϊαν Πρόνοιαν»¹¹¹. Ο Καποδίστριας

108. Λαζάρου Θ. Χουμανίδη «Περί του υπό του Καποδιστρίου ιδρυθέντος Ορφανοτροφείου Αιγίνης», Παρνασσός ΛΑ' (1989) 310-334.

109. Έντονο, ειλικρινές και συνεχές υπήρξε το ενδιαφέρον του Καποδίστρια για την μόρφωση και αποκατάσταση των Ελληνοπαίδων του εξωτερικού, έχοντας συνεχή επαφή με τους δασκάλους, οι οποίοι ώφειλαν να εμπνέουν στα παιδιά την «πρώιμον συναίσθησιν ότι πατρίδα έχουν ...και υπέρ της πατρίδος οφείλουν ζήν», πβ. Δημ. Σ. Μπαλάνου «Ο Καποδίστριας δια τα ορφανά. Τέσσαρες ανέκδοτοι επιστολαί του», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 19(1944) [δημοσ. 1948] 314-318. Ελένης Ε. Κούκκου «Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη ορφανοπαίδων», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 31 (1956) 445-454. Αννίτας Πράσσα, Ιωάννης Καποδίστριας. Ο αναγνωσμένος «Φοίνιξ» (1776-1831), Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1998, σσ. 110-119.

110. Τούτο προβάλλει στην από της 28^{ης} Μαΐου 1828 αποσταλείσα εκ Πόρου επιστολήν του προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχη Αγαθόγγελο Α' (Αδριανούπολις 1769-1832, πατριαρχ. 26 Σεπτεμβρίου 1826-5 Ιουλίου 1832). Νίκας Πολυχρονόπουλου-Κλαδά, Κόμης Ιωάννης Καποδίστριας Διπλωμάτης και Κυβερνήτης της Ελλάδος και το ιστορικό αρχείο της Ιεράς Μονής Χρυσοποδαριτίσσης Νεζερών (1828-1831), Αθήναι 2020, σελ. 7.

111. Καποδίστρια, Αυτοβιογραφία, σελ. 52.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

ας νουθετεί τους Έλληνες, ότι προτεραιότητά τους πρέπει να είναι η πνευματική τους και ηθική τους αναγέννηση, όπως εργάζεται προς την κατεύθυνση αυτή ο ίδιος μέσω της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης και παράλληλα θεωρεί επικίνδυνες οποιοσδήποτε προσπάθειες μέσω μυστικών εταιρειών. Στο γραπτό κείμενο της Εγκυκλίου, με τον γαλλιστί τίτλον *Observations sur les moyens d' améliorer le sorts des Grecs* και τον αντίστοιχον ελληνιστί Σκέψεις περί του πως ήθελε βελτιωθή των Γραικών η Στάσις, - της οποίας το γαλλικόν κείμενον εξεδόθη από τον ιστορικό Ελευθέριο Πρεβελάκη (Ρέθυμνον 1917-Αθήνα 1991)¹¹² και το μοναδικόν ελληνικόν κείμενον της Εγκυκλίου ανακαλύφθη¹¹³ υπό της αιδιόμου Καθηγητριάς στην Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ Ελένης Κούκκου (Αθήνα ;1919-Μάρτιος 2007)¹¹⁴, η οποία και το εδημοσίευσε μετά των σχετικών σχολίων-, προτάσσει την βασικήν του θέση, ότι θα πρέπει το ελληνικό Έθνος να έχη ως οδηγόν του τας «αρχάς του Ευαγγελίου». Τις κατευθύνσεις αυτές έπρεπε να ακολουθήσουν «οι Γραικοί, οίτινες προσκαλούνται εις την δούλευσιν της Πατρίδος ημών, από την ολοτελή προσήλωσιν και αφιέρωσίν των προς αυτήν». Άλλοι από τους Έλληνες εκοπίαζαν «οι ίδιοι δια την καλύτεραν ανατροφήν των τέκνων των, άλλοι δε βοηθούντες με γενναίας δαπάνας τάς τε εν τη Πατρίδι ημών Σχολεία και τους εν Ευρώπη σπουδάζοντας πτωχούς ομογενείς»¹¹⁵.

Ο Καποδίστριας τονίζει ιδιαίτερα στην Εγκύκλιον του ότι οι Έλληνες είχαν ανάγκη όχι μόνον από την «φιλοσοφικήν ανατροφήν», αλλά και από την «ηθικήν», την οποίαν έπρεπε «η Πατρίς να επιζητή». Σκοπός της ηθικής ανατροφής, ιδίως των Ελληνοπαίδων, είναι αφ' ενός μεν να κάνη γνωστούς εκείνους τους Έλληνες άνδρες «οίτινες είναι άξιοι της ευλαβείας και της εμπιστοσύνης του Έθνους», αφ' ετέρου δε να ασκήση

112. Ελευθέριου Πρεβελάκη «Η Εγκύκλια Επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια της 6/18 Απριλίου 1819», εν Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965), τόμ. Α', Αθήνα 1967, σσ. 298-328, ένθα στην δημοσίευση της επιστολής/του υπομνήματος επισημαίνει τις διαφορές που υπάρχουν στα διάφορα αντίγραφα και επιφέρει ορισμένες διορθώσεις στο κείμενο.

113. Πβ. την εύστοχη εισαγωγική προσλαλιά του Ακαδημαϊκού Ευαγγέλου Μουτσοπούλου, εν Ελένης Ε. Κούκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της εγκυκλίου του Ιωάννου Καποδίστρια, της 6/18 Απριλίου του 1819», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 72 (Α') (1997) 457-480, εδώ σελ. 457 [περίληψις γαλλιστί σσ. 472-473].

114. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της εγκυκλίου του Ιωάννου Καποδίστρια, της 6/18 Απριλίου του 1819», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 72 (Α') (1997) 457-480, ένθα το κείμενον στις σελ. 467-472 αντίγραφο/ έκδοση του χ.φ. και το αυτούσιον χ.φ. στις σελ. 474-480.

115. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 467.

Παρασός ΝΖ (2021)

και να συνηθίση αυτό το Έθνος στο «να σέβηται, ν' ακροάζεται και να πιστεύη τους άνδρας αυτούς»¹¹⁶.

Η απαιδευσία των Ελλήνων –λόγω της μακράς οθωμανικής κυριαρχίας-, υπήρξε η κυριώτερη αιτία για την διάφευση των «πλέον χρηστών ελπίδων» για την αναγέννηση του έθνους. Εφόσον η Ελλάδα ζούσε με «τοσαύτην ένδειαν μέσων» πνευματικών, δεν θα ήταν σε θέση ποτέ να εξέλθη απ' αυτήν την κατάσταση «ή να πλαστοουργήση και να συστήση άλλην καλλιωτέραν». Μονάχα ο λαός που «απέρριψεν επάνωθεν του πρό ολίγον τον ζυγόν», μπορεί να ανοίξη το πνεύμα του «εις ελευθερίους ιδέας και νοήματα», τα οποία πρέπει να εμπνέωνται από την ευαγγελική διδασκαλία. Διαφορετικά, ο πολιτισμός αυτού του λαού «αντί να προβαίνει οπισθοδρομεί».

Ανατρέχοντας στα «συμβάντα περί τα μέσα του αιώνος» επισημαίνει, ότι αν δεν υπήρχε στον ελληνικό λαό «η αμάθεια από το έν μέρος και η κακοήθεια από το άλλο», τότε «οι εγκριτώτεροι άνδρες από τους πατέρας του Έθνους βοηθούμενοι από τις περιστάσεις του καιρού των» θα μπορούσαν να έχουν προσφέρει ασυγκρίτως μεγαλύτερες υπηρεσίες για την «βαθμιαία» βελτίωση της πατρίδος των. Επισημαίνει, περαιτέρω ο Καποδίστριας, ότι «η βελτίωσις αύτη αρχίζει»¹¹⁷ και για τον λόγο αυτόν επιβάλλεται, όπως όλοι οι Έλληνες «να ενώσωμεν εις το μέγα τούτο έργον τους αγώνας των πλέον πεπαιδευμένων και των πλέον συνετών Γραικών»¹¹⁸.

Για τον λόγο αυτόν υπαγορεύει για το συμφέρον του έθνους αφοσίωση προς την Εκκλησία και δια της Εκκλησίας ανάδειξη των κατά τόπους αρχηγών, ταυτισμό της λαϊκής παιδείας με την παιδεία του κλήρου και συνεργασία με την Εκκλησία των νέων που, αφού σπουδάσουν στο εξωτερικό ή ζήσουν εκεί, επιστρέφουν στην πατρίδα τους¹¹⁹.

Ευθύς αμέσως προβαίνει στην καταγραφή παραδειγμάτων ορθοδόξων και ελευθέρων λαών, όπως είναι η «Ρωσία», όπου «ημείς» παρατηρούμε «πως εκ της Εκκλησίας πηγάζουσιν η του Έθνους ευδαιμονία και αι πρόοδοι του πολιτισμού». Παράλληλα, στην «Ελβετίαν, την Αγγλίαν και την Αμερικνήν δυνάμεθα να μάθωμεν με το ελκυστικόν των πα-

116. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», έnth' ανωτ., σελ. 468.

117. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», έnth' ανωτ., σελ. 468.

118. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», έnth' ανωτ., σελ. 449.

119. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», έnth' ανωτ., σελ. 470.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

ραδειγμάτων την επιστήμη και την τέχνη της ελευθερίας»¹²⁰. Για την Γαλλία δεν γίνεται καθόλου λόγος.

Δεν λησμονεί τον παραγωγικόν κλάδον του εμπορίου, στον οποίον οφείλουν να επιδίδωνται οι νέοι, διότι τους δίδει την ευκαιρία να έλθουν σε επαφή με τα προηγμένα έθνη. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους «εις τα μεγάλα αυτά Σχολεία» θα πρέπει να «επαναστρέψωσιν εις την Πατρίδα των και να λάβωσιν υπηρεσίας, είτε εις δημοσίας και κοινάς επιστασίας, είτε έχοντες την εμπιστοσύνην όλων κοινώς». Δυστυχώς, όμως, ο Καποδίστριας επισημαίνει μία διαχρονική, πικρή αλήθεια: «Οι περισσότεροι Γραικοί, όσοι ευφημίσθησαν εις τα ξένα, επαναστρέφοντες εις την Πατρίδα των μένουσιν αργοί και χωρίς επάγγελμα. Βαρυθέντες δε από αηδΐαν, και υπολήψεως στέρησιν, χάνουσι την υπομονήν και πηγαίνουσι να ζήσωσιν εις άλλους τόπους μη δυνάμενοι εις την Πατρίδα των, δι' ό και αναχωρούσιν απ' αυτήν και Αυτή τους υστερείται»¹²¹. Διαχρονική και έως σήμερα η επισήμανση του Καποδίστρια.

Ο Καποδίστριας «διπλωμάτης και συνετός», διαβιών «εις τον στενόν, αλλά και καθαρόν χώρον της συνέσεως», ως προσφυστάτα έχει τονίσει ο αοίδιμος Καθηγητής Γρηγόριος Τσάκωνας (Δημητσάνα 1921- Αθήνα 2004)¹²², παρατηρεί, ότι για να γίνουν εφαρμόσιμες οι φιλελεύθερες ιδέες, πρέπει να συνδυάζονται με την χριστιανικήν καλωσύνη. Πρόθεση του Καποδίστρια είναι να συνδιαλλάξη το γένος, ως φορέα του οικουμενικού ιδεώδους των Ελλήνων, προς το έθνος φορέα του εθνικού ιδεώδους¹²³, έτσι ώστε να εξασφαλισθή η αξιοποίηση και ο συντονισμός των δυνάμεων που καθένα τους διέθετε στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό¹²⁴. Ο Ελληνισμός έπρεπε να αντλήση από τα φώτα της Ευρώπης και από την πολιτική της πείρα, συγχρόνως, όμως έπρεπε να σεβασθή και να αξιοποιήση την δύναμη της εκκλησίας. Η διαφώτιση έπρεπε να γίνη υπό την αιγίδα της. Οι λόγοι είναι θρησκευτικοί και πρακτικοί: η προσήλωση του Καποδίστρια στην ορθοδοξία, ο σεβασμός του προς τους λειτουργούς της και η ανάγκη να ενταχθή

120. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 470.

121. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 471.

122. Δημ. Γρ. Τσάκωνας, Προβλήματα Ελληνικότητας, Αθήνα, τύποις Π. Κλεισιούνης, 1972², σελ. 106.

123. Ελένης Ε. Κούκκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 470

124. Ελευθερίου Πρεβελάκη «Η Εγκύκλια Επιστολή του Ιωάννη...», ένθ' ανωτ., σελ. 315.

η προσπάθεια για τον διαφωτισμό του έθνους μέσα στα πλαίσια ενός θεσμού αναγνωρισμένου, ώστε να αποφευχθεί η αντίδραση του κατακτητή. Το σημείο αυτό το εξηγεί σαφέστερα ο Καποδίστριας στην από 20 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1820 επιστολήν του προς τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη¹²⁵.

Η τοποθέτηση αυτή του Καποδίστρια ενώπιον των προβλημάτων του Ελληνισμού κατά τις παραμονές της Επανάστασης, σε μία μάλιστα εποχή, κατά την οποία οι οπλαρχηγοί διακαώς επιθυμούσαν την ενεργό συμμετοχή του, είναι σύμφωνη και με την γενικότερη πολιτική του τοποθέτηση: την ροπήν του προς την πεφωτισμένη δεσποτεία, η οποία έδιδε στην δυνατότητα αφ' ενός μεν να υπηρετή ευσυνειδήτα και πιστά έναν μονάρχη, ο οποίος και αυτός με την σειράν του είχε δείξει φιλελεύθερες τάσεις, αφ'ετέρου να πιστεύη ειλικρινώς ότι ήταν ένας «καλός δημοκράτης», όπως κατά το παρελθόν διεμήνυε¹²⁶.

Ένα σημαντικό στοιχείο που απορρέει από την Εγκύκλιο είναι ο προγραμματικός στόχος του Καποδίστρια να επιδιωχθεί η δημιουργία ηγητόρων και στελεχών, καθώς και ο πολιτικός χαρακτήρας, ο οποίος προσδίδεται στην αγωγή των νέων¹²⁷.

Η «πολιτική» αυτή προετοιμασία των νέων απέβλεπε φυσικά σε έναν και μόνον σκοπόν, «να αισθανώμεθα βαθέως τας κακουχίας ημών, και την ανάγκην έτι του να ελευθερωθώμεν απ' αυτάς δια παντός»¹²⁸. Αμεσώτερα, αλλά κατά τρόπον γενικόν νοουθετεί τους πατριώτες του ότι ο καθένας μας πρέπει να πράττη το καλό προς τους συμπατριώτες του για χάρη του καλού και μόνον –«η προς τους συμπατριώτας ημών ευεργεσία δια μόνην την αγάπην του λαού»-, με σκοπόν την βελτίωση «της νυν καταστάσεώς των» με την παράλληλη προετοιμασία και προπαρασκευή για τα πλεονεκτήματα «ενός ηθικού και χριστιανι-

125. Η ελληνική μετάφραση της επιστολής εκ της ρωσικής εν εφημ. Νέα Ημέρα (Τεργέστης), αριθμ. 1377(2365), 21 Απριλίου / 4 Μαΐου 1901 και εν Τάχη Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία, 1814-1821, Αθήναι 1926, σσ. 310-313.

126. Ήδη στην από 20 Απριλίου/3 Μαΐου 1814 προς την Ρωξάνδρα Στούρτζα επιστολήν του εκ Ζυρίχης, θα γράψη εμφαντικά ο Καποδίστριας : « Οι Ελβετοί με θεωρούν σύμφωνα με τον χαρακτήρα τους, ως ένα πραγματικό δημοκράτη[...] Γνωρίζεις άλλωστε ότι μονάχα το πρόσωπο του δημοκράτη μπορώ να έχω[...]Μόνο αυτό το πρόσωπο είναι το ιδικό μου», Ελένης Ε. Κούκου, Ιωάννης Καποδίστριας –Ρωξάνη Στούρτζα. Μία ανεκπλήρωτη αγάπη. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1997³, σελ. 141.

127. Ελένης Ε. Κούκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 471.

128. Ελένης Ε. Κούκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 467.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

κού πολιτισμού»¹²⁹, που όμως δεν ορίζεται και προσδιορίζεται ο πολιτικός του φορέας. Τουναντίον, ο ίδιος είναι αρνητικός στην υιοθέτηση οποιουδήποτε πολιτικού σχήματος: «αποφεύγοντες το να στηρίξωμεν τον πολιτισμόν τούτον επάνω εις τας βάσεις ενός αυτοπροαιρέτου, ή εκ των περιστάσεων προερχομένου συστήματος»¹³⁰. Στην περίπτωση αυτή ενδέχεται ο Καποδίστριας να εννοή είτε το «πολυεθνικό κράτος του γένους», προς το οποίο έτεινε το οικουμενικόν ιδεώδες είτε το «πολυκρατικό κράτος του έθνους»¹³¹, προς το οποίο έτεινε το εθνικόν ιδεώδες, αλλά και οποιοδήποτε άλλο πολιτικό σχήμα, όπως π.χ. το ιδιότυπον καθεστώς που δημιούργησαν οι περιστάσεις στα Ιόνια Νησιά μετά τους Ναπολεοντείους πολέμους. Ο Καποδίστριας, με την διπλωματικήν του οξυδέρκεια, θεωρεί πρόωρο να εκδηλωθή και ως διέξοδο ευρίσκει τον χρόνο και την Θεία Πρόνοια, υπογραμμίζοντας ότι οφείλομε να αφήσωμε «το μέγα κατόρθωμα τούτο εις την Θεϊαν Πρόνοιαν»¹³², την οποία συχνά-πυκνά επικαλείται, «οσάκις δεν δύναμαι να εκπληρώσω τα καθήκοντά μου», γράφει προς την Αλεξάνδρα – Edling, «αινώ τον Θεόν εκ βάθους καρδιάς. Τα λοιπά δεν είναι εις την εξουσίαν μου, η δε επίτευξις αυτών ανήκει εις την θείαν Πρόνοιαν. Εν τούτω έγκνεται η βάσις όλης της φιλοσοφίας μου»¹³³.

Την «πρακτική» της χριστιανικής ηθικής υπενθυμίζει ότι πρέπει να διδάξη ο οσποδάρος της Βλαχίας Α. Σούτσος στον λαόν του, παράλληλα με τον σεβασμό του προς τα προνόμια κάθε τάξεως¹³⁴.

Στην από 5/17 Οκτωβρίου 1820 επιστολήν του προς τον Γενικό Πρόξενο της Ρωσσίας στην Κρακοβία Σ. Ζαζέτσκι¹³⁵ παρέχει οδηγίες ως προς τον τρόπον αντιμετώπισεως της αγροτικής επιτροπής, που είχε συσταθή και λειτουργούσε στην Κρακοβία. Ο Καποδίστριας συνιστούσε την τόνωση «της διαθέσεως» των καλλιεργητών και την παράλληλη εξασφάλιση μιας ανέτου και ανεξαρτήτου διαβιώσεως, έτσι

129. Ελένης Ε. Κούγκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 467.

130. Ελένης Ε. Κούγκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 467.

131. Νικολάου Πανταζοπούλου, Ρήγας Βελεστινλής-Η πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού, προάγγελος της Επανάστασεως, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 8, 27-29.

132. Ελένης Ε. Κούγκου «Το ανέκδοτο ελληνικό κείμενο της...», ένθ' ανωτ., σελ. 467.

133. Επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια από 19/31 Ιουλίου 1822, εν εφημ. Νέα Ημέρα (Τεργέστης), αριθμ. 1396.

134. Α.Ι.Κ., τόμ. ΣΤ', σσ. 78-79, Καποδίστριας προς τον ηγεμόνα Α. Σούτσο (3/15 Ιανουαρίου 1820).

135. Α.Ι.Κ., τόμ. ΣΤ', σσ.117-118.

ώστε «να διαμορφώσουν (ελεύθερα) τα ήθη τους» και να ανυψωθούν «πολιτιστικά».

Αξίζει να τονισθή, ότι παλαιότερα, ήδη από του έτους 1811, ευρισκόμενος στην Βιέννη ο Καποδίστριας είχε συντάξει σχετικόν υπόμνημα με τον τίτλον *Mémoire sur l' État actuel des Grecs* (Υπόμνημα περί της σημερινής καταστάσεως των Ελλήνων)¹³⁶, στο οποίο παρουσιάζει στατιστικές «για το μέγεθος του λαού, την κατάστασή του, την απασχόληση και την παιδεία του, καθώς και τις δυνάμεις του κι από ηθική άποψη»¹³⁷, ένα ζήτημα που τον απασχολεί συχνά. Αναγνωρίζοντας ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού λαού «την ηθική του ανωτερότητα, που του χαρίζει η ιδιοφυΐα του»¹³⁸, διακρίνει τον πληθυσμό που διαβίει εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε «τέσσερις τάξεις: η πρώτη περιλαμβάνει τους ιδιοκτήτες και τους ευγενείς, η δεύτερη τον κλήρο και τους επιστήμονες, η τρίτη τους εμπόρους και τους ναυτικούς, η τέταρτη τους εργαζομένους κάθε κατηγορίας και τους ανθρώπους που δεν ξέρουν άλλη τέχνη πέρα από τα άρματα»¹³⁹. Αναλύοντας το πνευματικό επίπεδο, τον χαρακτήρα και την μόρφωση κάθε «τάξεως», υπογραμμίζει ότι οι ευγενείς «είναι μορφωμένοι, ενεργητικοί, λεπτοί σε χαρακτήρα και με πολύ φιλότιμο», αναδεικνύει παράλληλα και τα τρομερά ελαττώματά τους: «είναι κενόδοξοι και ανάμεσά τους ευρίσκονται δολοπλόκοι, ωρισμένοι παλιάνθρωποι και πολλοί αλαζόνες»¹⁴⁰. Σημειώνει, ότι ο κλήρος κατώρθωσε να αφήσει και να εγκαταλείψει τις δεισιδαιμονίες με την μόρφωση και την εκπαίδευση σε σχολές στο Άγιον Όρος, στην Ρωσία και στην Μολδαβία»¹⁴¹.

Στο εκτενές «Υπόμνημα προς τους Έλληνες»¹⁴², συγγραφέν τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο 1822, μετά την καταστροφή της Χίου, με το συγκλονιστικό επαναστατικό περιεχόμενο, χαρακτηριζόμενο ως «εθνικό μανιφέστο»¹⁴³, συγγραφέν μετά από την αναχώρησή του από

136. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σσ. 188-207 (γαλλιστί) και σσ. 208-228.

137. Α.Ι.Κ., τόμ. Ζ', σ. 209.

138. Α.Ι.Κ., τόμ. ΣΤ', σ. 210.

139. Α.Ι.Κ., τόμ. ΣΤ', σ. 210.

140. Α.Ι.Κ., τόμ. ΣΤ', σ. 211.

141. Α.Ι.Κ., τόμ. ΣΤ', σσ. 211-212.

142. Α.Ι.Κ., τόμ. ΣΤ', σσ. 230-243.

143. Ελένης Ε. Κούγκου «Οι αγώνες του Κυβερνήτου Ιωάννου Καποδίστρια για την οριοθέτηση των συνόρων του ελληνικού κράτους και για την απελευθέρωση της Στερεάς Ελλάδος», εν Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ρουμέλης «Για τον Πολιτισμό και την Ανάπτυξη», Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Ρουμελιωτών, σσ. 203-226, εδώ σελ.. 206, σημ. 9. Το σημαντικό αυτό κείμενο απόκειται στο οικογενειακό αρχείο το Κερκυ-

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

την Αγ. Πετρούπολη και εγκατάστασή του στην Γενεύη, ο Καποδίστριας εύχεται, μετά από ένα χρόνο πολεμικών συγκρούσεων, ότι με τις αρετές της ανδρείας, «με φρόνιμον διοίκησιν, με ομόνοιαν, πειθαρχίαν, δικαιοσύνην, και με τα άλλα προτερήματα του χριστιανού, του Έλληνος και του καλού πολίτου, και με την εισαγωγήν μάλιστα των ευρωπαϊκών πολεμικών μέσων», θα είναι σε θέση οι Έλληνες να γίνουν «περιβλεπτοι και ονομαστοί εις όλον τον κόσμον και θέλετε προετοιμάσει δια τα γηράματα και τα τέκνα σας ζωήν ευδαίμονα και μακαρίαν»¹⁴⁴. Για να επιτευχθή αυτό, αυτό τους συμβουλεύει, πρώτον, να οργανώσουν και συγκροτήσουν στρατό σε ευρωπαϊκά πρότυπα,¹⁴⁵ δεύτερον, να οργανώσουν και να συντηρήσουν στόλο¹⁴⁶, τρίτον, να σταλούν σε επικουρία των Σουλιωτών και των Ολυμπίων¹⁴⁷, και τέταρτον, να συμπεριφέρονται φιλικώς προς τους Αλβανούς, φιλανθρωπώς προς τους Τούρκους. Ειδικώτερον, προτρέπει τους συμπατριώτες του, όπως εκδιώξουν τους Τούρκους από την Ελλάδα, «πέραν όμως των Θερμοπυλών και του Ζητουνίου», να μην «μείνη κανείς εις την Κρήτην, Πελοπόννησον, την Εύβοιαν και την εντός των Θερμοπυλών και του αρτινού κόλπου Ελλάδα». Υπογραμμίζει, ότι δεν πρέπει «να τους εξολοθρεύσετε τούτο όχι μόνον είναι απάνθρωπον, αλλά και ασύμφορον»¹⁴⁸. Για την οικονομική διάσταση του πολέμου, υπενθυμίζει, ότι ο «πόλεμος μας δεν είναι πόλεμος πλεονεξίας, αλλά πόλεμος Ιερός υπέρ της υπάρξεως, σωτηρίας και ελευθερίας μας». Συνιστά αιματηρές οικονομίες, και ειδικώτερον, πρώτον, περιορισμό των δαπανών και των χειριδών αναγκαίων αγαθών, όσων πολέμου: «οι πολεμούντες, δια ξηράς και θαλάσσης, στρατιώται [...] και όλοι οι άρχοντες και πολιτικοί, λαϊκοί (κληρικοί) και κοσμικοί οφείλουν να περιορισθούν εις το ολίγον εκείνο όσον χρειάζεται να ζήσουν και αυτοί και αι φαιμέλαι των»¹⁴⁹, δεύτερον, φροντίδα των χηρών και ορφανών από το κοινόν, και τρίτον, καλλιέργεια της γής των μη πολεμιστών. Πράγματι, το «επίλοιπον του γένους να καταγίνεται εις τα ειρηνικά

ραίου Ιωάννου Βαπτιστή Θεοτόκη (Κέρκυρα 1778-1865), όπου το ανέκαλυψε και το εδημοσίευσε πρώτος ο Θεόδ. Μακρός, Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η προκυβερνητική πατριωτική του δράσις, Κέρκυρα 1965, σσ. 245-260.

144. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σσ. 241-242.

145. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σσ. 235-236.

146. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 236.

147. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σσ. 236-237.

148. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 237.

149. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 238.

του έργα, και βαστάζον όσον τῷ χρειάζεται δια να ζήση, το περίσσειμα να εμβαινή εις το Δημόσιον θησαυροφυλάκιον δια να τρέφονται οι πολεμούντες και εργαζόμενοι τα κοινά, και δια να αγοράζονται τα αναγκαία του πολέμου». Υπογραμμίζει ότι δεν είναι «καιρός πλούτου και καλοπαθείας είναι καιρός στενοχωριών και κακοπαθείας»¹⁵⁰. Στο ίδιο υπόμνημα ο Καποδίστριας δίδει έμφαση στην πάταξη του τρυφηλούς, πολυτελούς, επιδεικτικού βίου «Κανένας ανδρείος δεν πρέπει να στολίζεται με άρματα αργυρά και χρυσά»¹⁵¹-, φέροντας ως παράδειγμα λιτοδίαιτου, εναρέτου και αυτάρκους βίου τον Αριστείδη τον δίκαιο, ο οποίος καίτοι «εστάθη είκοσι πέντε θησαυροφύλαξ της Ελλάδος» «απέθανε πτωχός, και δεν είχε παλάτια μήτε δούλους»¹⁵². Αντίστοιχα, ο Επαμεινώνδας «ο τελειότερος των ελληνικών ανδρών» είχε ένα μόνον ένδυμα¹⁵³. Ο Καποδίστριας υπήρξε συνεπής με τις σκέψεις και προτροπές αυτές ως Κυβερνήτης.

Ο Καποδίστριας αλληλογραφεί με δύο διακεκριμένες προσωπικότητες της Ελβετίας, πρώτον, τον φιλόσοφο και παιδαγωγό Philippe-Emmanuel de Fellenberg (1771-1844), και δεύτερον, τον καθηγητή της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης Rudolf-Abraham de Schiferli (1775-1837). Ο πρώτος προπαγάνδιζε την επιστροφή προς τον παραγωγικό συντελεστή φύση, ευρισκόμενος κοντά στην Φυσιοκρατική Σχολή. Ο Καποδίστριας ήδη από του έτους 1815 έγγραφε στον πατέρα του από την Βιέννη, όπου υπηρετεί ως εμπορικός ακόλουθος στην εκεί ρωσική πρεσβεία, ότι «θα προσπαθήσω να γνωρίσουν τα μέσα δια των οποίων θα είναι δυνατόν να εισαχθή παρ' ημίν η εγκαθίδρυσις των πρακτικών γεωργικών σχολείων, τα οποία υπάρχουν εις την Ελβετίαν, και των οποίων έκαμα μίαν επιμελή εξέτασιν»¹⁵⁴. Από την πολύτιμη αυτή αλληλογραφία τους¹⁵⁵ αναδεικνύεται το συνεχές και αδιάπτωτο ενδιαφέρον του Κερκυραίου διπλωμάτη για την Γεωργία και η φροντίδα του για την Εκπαίδευση¹⁵⁶.

150. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 238.

151. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 239.

152. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 241, πβ. Πλούταρχου, Αριστείδης 1₁₋₃.

153. Α.Ι.Κ., τόμ. Στ', σελ. 241.

154. Πολυχρόνη Ενεπεκίδη, Ιωάννης Καποδίστριας. 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του 1809-1820, Αθήνα, Παπαζήσης, 1972, σελ. 195.

155. Ελένης Ε. Κούγκου-Ερασμίας Παυλώφ-Βάλα, Ιωάννης Καποδίστριας: ανέκδοτη αλληλογραφία με τους Philippe-Emmanuel de Fellenberg και Rudolf Abraham de Schiferli, 1814-1827, Κέρκυρα: Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, 1996.

156. Christos P. Baloglou «Capodistrias' interest in agricultural economics and education», Mesogeios 9-10 (2000) 225-228.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

Τις απόψεις του περί γεωργικής εκπαιδεύσεως και περί συνδέσεως τεχνολογικών καινοτομιών και παραγωγής θα προβάλλη και θα προσπαθήση να εφαρμόση ως Κυβερνήτης.

Σύνδεση τεχνολογικής προόδου και οικονομίας

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο Ιωάννης Καποδίστριας κατά το 1829 είναι ποικίλα και περίπλοκα. Προέρχονται ουσιαστικά από την καθυστέρηση των Μεγάλων Δυνάμεων να λάβουν τις οριστικές αποφάσεις, οι οποίες θα καθόριζαν την πολιτική φυσιογνωμία του νέου κράτους και τις δυνατότητές του να αναπτυχθή αυθύπαρκτα¹⁵⁷. Οι προοπτικές, όμως, για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος δεν είναι ιδιαίτερος ενθαρρυντικές, κυρίως μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου, που υπέγραψαν οι Τρεις Δυνάμεις στο Λονδίνο, την 22αν Μαρτίου 1829, ερμήνη των ενδιαφερομένων¹⁵⁸. Τα ευχάριστα νέα που θα έλθουν με την λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων στην Πέτρα της Βοιωτίας (1/13 Σεπτεμβρίου 1829) και την ταυτόχρονη Συνθήκη της Αδριανουπόλεως (14 Σεπτεμβρίου 1829), θα επιτρέψουν στον Καποδίστρια να απευθυνθή σε τρεις προσωπικότητες, ήτοι, πρώτον, τον Γαλλοελβετό φίλον του, τραπεζίτη Eynard, ο οποίος είναι ο κεντρικός φορέας των φιλελληνικών βοηθημάτων της Ευρώπης προς την Ελλάδα,¹⁵⁹ δεύτερον, τον πρίγκιπα Λεοπόλδο του Σαξ-Κοβούργου (Βαυαρία 1790-Βρυξέλλες 10 Δεκεμβρίου 1865), επιλεγέντα βασιλέα του ελληνικού κράτους (1830), αποποιηθέντα και παραιτούμενο στην συνέχεια του ελληνικού Θρόνου και πρώτου Βασιλέως των Βέλγων (26 Ιουνίου 1831-10 Δεκεμβρίου 1865), και τρίτον, τον πρίγκιπα Μιχαήλ Σούτσο (1784-1864). Ο Eynard προτείνει για την θέση του Έλληνος αντιπροσώπου που θα παρακολουθή και θα υπερασπίζεται τα ποικίλα συμφέροντα της Ελλάδος στην Ευρώπη, τον άλλοτε ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσο¹⁶⁰, ο

157. Πβ. Δήμητρας Πικραμένου-Βάρφη «Πρόλογος», εν Α.Ι.Κ., τ. Γ', σσ. θ'-λ'.

158. Σύμφωνα με τους όρους του Πρωτοκόλλου ηπειρωτική μεθόριος ορίσθηκε η προταθείσα γραμμή κόλπου Άρτης-κόλπου Παγασητικού. Στο κράτος περιελαμβάνοντο η Εύβοια, οι Κυκλάδες και τα νησιά περί την Πελοπόννησο. Το νέον κράτος υποχρεούτο να καταβάλη ετήσιον φόρον 1,5 εκατομμ. πιάστρα στον Σουλτάνο, πβ. Λένας Διβάνη, Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας. Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, 2000⁸, σσ. 109-110.

159. Για τον φιλέλληνα Eynard πβ. τον συλλογικόν, επετειακόν τόμον με τον τίτλον Μνήμη Ιωάννη-Γαβριήλ Εϋνάρδου (1775-1863), Αθήνα, ΕΤΕ, 1977.

160. Την προσωπικότητα του Μιχαήλ Σούτσου είχε υποστηρίξει ένθερμα την 30^{ην} Απριλίου 1828 ο Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος, συγκινημένος από την πενία

οποίος αποδέχεται την θέση, την εποχή, κατά την οποία κατέρχεται ο Maison στην Πελοπόννησο¹⁶¹.

Αρωγό στα οικονομικά ζητήματα έχει ο Καποδίστριας τον Γαλλοελβετό φίλον του, τραπεζίτη Eynard, στον οποίον εξομολογείται την αγωνία του για την εξεύρεση πόρων, εκφράζοντας τον μόνιμον φόβον του, όταν πλησιάζει η λήξη εκάστης τριμηνίας, για την καταβολή των αποδοχών για μισθοδοσία, υπογραμμίζοντας παράλληλα την δυσαρέσκεια των κατοίκων των τριών ναυτικών νήσων για την μη καταβολή των πολεμικών αποζημιώσεων και περιγράφει τις προτεραιότητες του για μία ουσιαστική και ισομερή ανάπτυξη του κράτους. Δεν είναι άξιον αποσιωπήσεως, αλλά εξάρσεως, το γεγονός, ότι ο Καποδίστριας, ότι μέσα στις δύσκολες συνθήκες που επικρατούν, αντιμετωπίζει θέματα συγκροτήσεως της οικονομικής υποδομής και της κοινωνικής ζωής και δίδει έμφαση στην γεωργία και στην ναυτιλία. Τονίζει την συμβολή της τεχνικής εκπαίδευσως στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας: οργάνωση του Προτύπου Αγροκηπίου της Τίρυνθος, την δυνατότητα νέων για σπουδές στο εξωτερικό και την μετάκληση στελεχών για να επανδρώσουν τις σχολές¹⁶². Η πρότασή του για μετάβαση των Ελληνοπαίδων στην Δύση για σπουδές και στην εν συνεχεία αξιοποίηση του εργατικού αυτού δυναμικού φέρει τον Καποδίστρια κοντά στον Βησσαρίωνα, ο οποίος σε αντίστοιχο Υπόμνημά του το 1444 προς τον Δεσπότη Κων/νο Παλαιολόγο προτείνει την μετάβαση και αποστολή νέων στην Δύση για την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας¹⁶³.

Ο Eynard, απογοητευμένος από το παρελθόν, του εφιστά την προ-

του άλλοτε ηγεμόνος της Μολδαβίας, που είχε εγκατασταθή αρχικά στο Παρίσι-Εμμαν. Πρωτοφάλη, Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828): Π. Αλληλογραφία, πολιτικά υπομνήματα, λόγοι, σημειώματα περί Ιγνατίου. Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1961 [Ακαδημία Αθηνών. Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τον. Δ', τχ. ΙΙ] [φωτομηχανική ανατύπωσις 1980], σσ. 303-303 και στην συνέχεια για λόγους οικονομίας στην Γενεύη-Εμμαν, Πρωτοφάλη, Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828): Π. Αλληλογραφία ...ένθ' ανωτ., σσ. 317-318.

161. Σπυρ. Μ. Θεοτόκη, Αλληλογραφία Ι.Α. Καποδίστρια-Ι.Γ. Ευνάργου 1826-1831, τεύχη Α'-Β'. Αθήνα Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων, 1929-1930, σσ. 133-135 [Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, αριθμ. 5].

162. Correspondance III, σσ. 485-494 = Α.Ι.Κ., τόμ. Ι', σσ. 13-18: A M(onsieur) le Chevalier Eynard à Paris, Nauplie 20 février/4 mars 1830.

163. Για τα θέματα αυτά πβ. Χρήστου Π. Μπαλόγλου, Βησσαρίωνος Έργα και Ημέραι. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Δόμος, Κ. & Μ. Σταμούλη, 2017, σσ. 68-80 και τώρα Χ.Π. Μπαλόγλου «Ο Βησσαρίων ο Έλλην του Αχιλλέως Κύρου επανεκδιδόμενος. Προλογικό σημείωμα στην αναστατική επανέκδοση του έργου», εν Αχ. Α. Κύρου, Βησσαρίων ο Έλλην, Αθήνα, εκδόσεις Λαβύρινθος, 2021, σσ. Ι-XXXII.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

σοχή στην εκλογή των συνεργατών του : να είναι πρόσωπα με αυστηρή χρηστότητα και αμόλυντη υπόληψη, να έχουν δηλαδή δύο προσόντα που είναι σπάνια-τονίζει-στην Ελλάδα¹⁶⁴. Στην έκκληση που απευθύνει ο Καποδίστριας προς τον Eynard με την από 10/22 Νοεμβρίου 1830 επιστολήν του¹⁶⁵- ομολογουμένως πολύ αρκετά αργά- του ζητεί έναν «administrateur, fort de ses connaissances pratiques dans l' organisation et dans le service des finances. Je ne veux pas un doctrinaire, un économiste politique»¹⁶⁶. Ο Eynard, πράγματι, θα ικανοποιήσει το αίτημα του Καποδίστρια και με την συγκατάθεση του Victor-Francais, 3rd duc de Broglie, θα αποστείλει τον Γάλλο εμπειρικό οικονομολόγο Arthémond de Regny¹⁶⁷, ο οποίος θα αφιχθή στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1831, λίγες ημέρες πριν από την δολοφονία του Κυβερνήτη¹⁶⁸.

Την ίδια εποχή συγγράφει ο Καποδίστριας την εμβριθή Πραγματεία του: Notice sur la situation de la Grèce [:Πραγματεία περί της καταστάσεως εν Ελλάδι]¹⁶⁹, αποσταλείσα προς τον Μιχαήλ Σούτσο την 6/18 Νοεμβρίου 1830. Στο κείμενο αυτό περιγράφει την πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας, αναγνωρίζει την αντιπολίτευση εναντίον του και τις προσπάθειες που ο ίδιος καταβάλλει για την αποσόβηση της στάσεως. Αναφέρεται στην πρόοδο που έχει επιτελεσθή στον εκπαιδευτικό τομέα, επισημαίνει την έλλειψη κεφαλαίων, αλλά δεν λησμονή να αναφερθή στο πρότυπον αγρόκτημα στην Τίρυνθα και στις εργασίες στον χώρο των συγκοινωνιών. Εκείνο, όμως, που προβάλλει είναι ιδιαιτέρως η «εργασία, αυτός πρέπει να είναι ο μοχλός και η βάση της βαθμιαίας αναγεννήσεως των Ελλήνων». Αναγνωρίζει τις αρετές του ελληνικού λαού, ένας «ανήσυχος και ενεργητικός» «από τον οποίον η τουρκική διακυβέρνησις αφήρησε σχεδόν πάσαν περιουσίαν και μετ' αυτής τα στοιχεία της τάξεως και της σταθερότητος»¹⁷⁰. Καταδικάζει τους μορφωμένους Έλληνες, είτε «εκπαιδευθέντες εις την σχολήν του Φαναρίου της Κων-

164. Σπ. Μ. Θεοτόκη, Αλληλογραφία Ι.Α. Καποδίστρια ...ένθ' αν., σελ. 169, 171.

165. Correspondance, τόμ. Δ', σσ. 164-167. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σσ. 106-108.

166. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σελ. 108.

167. Πβ. Const. Vacalopoulos, L' économiste français Arthémond de Regny et son rôle dans l' histoire financière de la Grèce (1831-1841), Thessalonique 1977, σσ. 9-10.

168. Την άφιξη του Regny γνωστοποιεί ο Καποδίστριας ταυτοχρόνως την ίδια ημέρα (14/26 Σεπτεμβρίου 1831) σε δύο επιστολές του, την πρώτη απευθυνθείσα προς τον πρίγκιπα Μ. Σούτσο στο Παρίσι -Correspondance, τόμ. Δ', σσ. 405-415. Α.Ι.Κ., Γ', σσ. 204-210 και την δεύτερη αποσταλείσα προς τον Eynard στην Γενεύη-Correspondance, τόμ.Δ', σσ. 415-417, Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σσ. 210-211.

169. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σελ. 92-97 (γαλλιστί) και σσ. 98-103 (ελληνιστί).

170. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σελ. 103.

σταντινουπόλεως» είτε λαβόντες «μίαν επιπολαίαν μόρφωσιν εις Ευρώπην»¹⁷¹, ερχόμενοι στην Ελλάδα, επιθυμούν να σταδιοδρομήσουν στην χώρα «ουδὸλως επιδοκιμάζουν την πορείαν της Κυβερνήσεως»¹⁷² και οι οποίοι «προτιμούν αντί της εργασίας την λεγομένην περιουσίαν, την οποίαν ελπίζουν να αποκτήσουν δια των δημοσίων θέσεων»¹⁷³. Εκείνο, το οποίον εκφράζει την οικονομική φιλοσοφία του Καποδίστρια είναι η φράση του: «Αι αρχαί αυταί συνοψίζονται εις μίαν και μόνην : «ο ελληνικός λαός, ο οποίος σήμερα αποτελεί μίαν μάζαν προλεταρίων ακτημόνων, να ανέλθη εις την τάξιν ενός λαού ιδιοκτητών [: Porter le peuple grec qui se compose aujourd'hui d' une masse de prolétaires à s' élever au rang d' un peuple propriétaire]»¹⁷⁴. Ασφαλώς, ο όρος «προλετάριοι» χρησιμοποιείται εδώ σε αντιδιαστολή με την έννοια «ιδιοκτήτης» και εκφράζει μία πραγματικότητα. Η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού ευρίσκεται, την εποχή αυτή ακόμη, σε κατάσταση απολύτου ενδείας, αφού στην Ελλάδα συνεχίζουν να επικρατούν συνθήκες που διμορφώθησαν κατά την διάρκεια της Επαναστάσεως.

Εφορμούμενος ο Καποδίστριας από την άποψη που είχε εκφράσει παλαιότερα ο συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας, ότι η τάξη των γεωργών τυγχάνει «η σεβασμιωτέρα τάξις μιας πολιτείας, ο σταθερώτερος πόρος της πολιτικής ευτυχίας...»¹⁷⁵ – μία άποψη που τον φέρνει κοντά στον Ξενοφώντα, οποίος έχει υποστηρίξει, ότι η φροντίδα για την γη είναι συγχρόνως μια πηγή ευχαριστήσεως, προκοπή του οίκου και εξάσκηση του σώματος, αποτελεί βάση για την οικονομία, αλλά ταυτόχρονα ενισχύει την αγάπη για την χώρα, όπου ευρίσκονται οι καλλιεργημένες εκτάσεις, τις οποίες υπερασπίζονται κυρίως οι γεωργοί όντας γυμνασμένοι και σκληραγωγημένοι λόγω της ασχολίας τους με την επίπονη αγροτική δουλειά τους¹⁷⁶, έχοντας πρό οφθαλμών του την οικτρά κατάσταση, στην οποία ευρίσκεται ο σχετικά ευκατάστατος θεωρούμενος γεωργός, ο οποίος με μοναδικά εργαλεία την σκαπάνη και την τσάπα,¹⁷⁷

171. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σελ. 103.

172. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σελ. 103.

173. Ιωάννης Καποδίστριας προς Μ. Σούτσο, 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1830, εν Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σσ. 112-115 (γαλλιστί) και σσ.115-118 (ελληνιστί), εδὼ σελ. 116.

174. Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σελ. 97 (γαλλιστί), σελ. 103 (ελληνιστί).

175. Ανώνυμου του Ελληνογ, Ελληνική Νομαρχία (1809), Αθήναι, Βαγιονάκης, 1989, σελ. 99.

176. Ξενοφώντος Οικονομικός V 1-6.

177. Για την κατάσταση της γεωργίας και των αγροτικών προϊόντων βλ. Friedrich Thiersch, De l' état actuel de la Grèce et des moyens d' arriver à sa Restauration. Leipzig 1833, μτφρ. Α. Σπήλιου. Εισαγωγή- Επιμέλεια Τάσου Βουρνά, τόμ. Β'. Τα

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

διαθέτει ένα ζεύγος βοδιών για την μεταφορά¹⁷⁸, αναγνωρίζει την οικονομική αξία της τεχνικής εκπαίδευσης. Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται η εισαγωγή της καλλιέργειας των γεωμήλων με την βοήθεια του Ιρλανδού γεωπόνου Stevenson, η εισαγωγή νέων τεχνικών μεθόδων για την άρωση των αγρών, η ίδρυση της πρώτης Γεωργικής Σχολής στην Τίρυνθα και προτύπου Αγροκηπίου¹⁷⁹ και η μετάκληση εξειδικευμένων τεχνικών για την διεύθυνση των έργων. Στο πρόσωπο του Γρηγορίου Παλαιολόγου¹⁸⁰ ευρήκε ο Καποδίστριας εκείνον τον μορφωμένο Έλληνα, ο οποίος είναι σπουδασμένος στην Ευρώπη, κατέχει τις απαραίτητες δεξιότητες και εργάζεται για την βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης των Ελλήνων. Του αναθέτει την διεύθυνση του προτύπου Αγροκηπίου.

Οι αντιλήψεις αυτές του Καποδίστρια που αναγνωρίζουν την οικονομική αξία της παιδείας, τον τοποθετούν κοντά στους Εμποροκράτες. Οι συγγραφείς αυτοί θα προτείνουν ότι το κράτος οφείλει να ιδρύσει τεχνικές σχολές και πρότυπα βιοτεχνικά εργαστήρια, τα οποία θα προσφέρουν την δυνατότητα στους νέους να τελειοποιήσουν τις γνώσεις τους στις βιοτεχνικές μεθόδους. Συνιστούν την εξαγορά ξένων βιοτεχνικών μυστικών και την προσέλκυση ικανών αλλοδαπών τεχνιτών στην χώρα.

Τελικές Παρατηρήσεις

Στην ωραία επιστολή του με τον τίτλο «Ad posteros», δηλαδή Προς τους μεταγενεστέρους, ο Πετράρχης γράφει: «amore acerrimo, sed unico et honesto in adolescentia laboravi», με βασάνισε, όταν ήμουν έφηβος, ένας ισχυρότατος έρωτας, αλλά ήταν μοναδικός και αγνός.¹⁸¹

μέσα για την επίτευξη της ανοικοδομήσεως της Ελλάδος, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1972, σελ. 203. Απ. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Η', ...ένθ'ανωτ., σσ. 212-238.

178. Friedrich Thiersch, De l' état actuel de la Grèce et des moyens d' arriver à sa Restauration. Leipzig 1833, μτφρ. Α. Σπήλιου, εισαγωγή-επιμέλεια Τάσου Βουρνά, τόμ. Α'. Η πολιτική κατάσταση και η ειρήνευση της Ελλάδος, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1972, σελ. 203.

179. Πβ.τις επιστολές προς Εϋνάρδο: 19/31 Δεκεμβρίου 1829 [Correspondance III, σσ.430-431 = Α.Ι.Κ., τόμ. Γ' σσ. 5-6]. 25 Δεκεμβρίου 1829/6 Ιανουαρίου 1830 [Correspondance III, σσ. 485-495 = Α.Ι.Κ., τόμ. Γ' σσ. 7-9]. 20 Φεβρουαρίου/ 4 Μαρτίου 1830 [Correspondance III, σσ. 485-494 = Α.Ι.Κ., τόμ. Γ', σσ. 13-18], βλ. Σπ. Λουκάτου «Πρότυπο αγροκήπιο και σχολείο Τίρυνθος στα καποδιστριακά χρόνια», εν Πρακτικά Βου Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών. Αθήνα 1985, σσ. 65-83.

180. Χρήστου Π. Μπαλόγλου «Η συμβολή του Γρηγορίου Παλαιολόγου στην οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους», Μνημοσύνη ΙΕ' (2003-2005) 193-208.

181. Λαμβάνεται υπό Νίκας Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, «Ο Καρδινάλιος Βησσαρί-

Παρασός ΝΖ (2021)

Το ίδιο αίσθημα θα μεταφέρωμε και στην ζωή του Καποδίστρια, αίσθημα ισχυρό, μοναδικό και αγνό που πρέπει να ένοιωσε στην εφηβεία του. Το αίσθημα να δημιουργήσει ένα ισχυρό, αύταρκες κράτος, την αγωνία του αφανισμού του ελληνικού κράτους από τους Οθωμανούς. Την φροντίδα, την προσπάθεια, τον αγώνα, αισθήματα που τον ακολούθησαν μέχρι τέλους. Ο Καποδίστριας ετάχθη στον σκοπόν αυτόν, αφιέρωσε την ζωήν του στον αγώνα για την σωτηρία του έθνους. 'Ηλπιζε στην συνδρομή των Μ. Δυνάμεων και στην αρωγή των πλουσίων ομογενών.

Υπήρξε ο αναμορφωτής και ριζοσπάστης ηγέτης, ο οποίος κυβέρνησε ξεκάθαρα χωρίς κόμμα, χωρίς αυλή, χωρίς ευνοουμένους, ήλθε σε συνολική ρήξη με τις κοινωνικές δομές τη κοινωνίας και εκλήθη να κυβερνήσει και τελικώς εδολοφονήθη από την φαυλοκρατική ολιγαρχία, τον κύριον παράγοντα πολιτικής υπαναπόξεως της νεωτέρας Ελλάδος¹⁸².

Οι θέσεις και οι προτάσεις του Καποδίστρια για την οικονομική ανόρθωση της χώρας διέπονται από την πίστη προς τις λαϊκές και εθνικές δυνάμεις της χώρας, όπως τούτο επιβεβαιώνεται και από την ομολογία του πολιτικού του αντιπάλου Σπυρίδωνος Τρικούπη (Μεσολόγγι 1788-Αθήνα 1873), ο οποίος αντικρούοντας άδικες κατά του Κυβερνήτη κατηγορίες για δήθεν ρωσικούς δεσμούς του και εξυπηρέτηση τάχα των ρωσικών συμφερόντων, ομολογεί και μαρτυρεί ότι «ουδενός Έλληνος καρδία ήτο ελληνικώτερα. Υπέρ της Ελλάδος μετήλθε την ρωσικήν επιρροήν του και όχι υπέρ της Ρωσσίας την ελληνικήν αρχήν του. Αρχηγός Έθνους και όχι αρχηγός δια ρωσικής ή άλλης ξένης επιρροής ουδέ εσωτερικής ραδιουργίας, αλλά δια της αυθορμήτου θελήσεως του Έθνους ουδένα λόγον είχε να ασπασθή ξένης επικρατείας συμφέροντα εις βλάβην της πατρίδος του»¹⁸³.

‘Άλλωστε ας μην λησμονώμεν, ότι η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη που ωδήγησε στην δολοφονία του απετέλεσε μία από τις πρώτες αντιπαραθέσεις του συντηρητισμού της ελληνικής περιφέρειας προς τις

ων ή η ελληνική ακτινοβολία στην Ευρώπη», Εκκλησιαστικός Φάρος ΠΓ’-ΠΔ’ (2012-2013), 215-38, εδω σελ. 215.

182. Μελέτη Ηλ. Μελετοπούλου, Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ο πολιτικός, ο διανοούμενος και η εποχή του. Αθήνα εκδόσεις Καπόν, 2021², σελ. 635. Είναι αξιοσημείωτο, κάτι που είναι σχετικά άγνωστον, ότι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ως αναφέρει ο βιογράφος του, είχε ως πρότυπον τον Καποδίστρια και μάλιστα στο σχέδιον Συντάγματος, που είχε εκπονήσει το Ενωτικόν Κόμμα του Κανελλοπούλου προέβλεπετο θέση Κυβερνήτου.

183. Σπυρ. Τρικούπη. Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ένθ’ ανωτ., [ανατύπωσις Αθήναι Χρήστος Γιοβάνης, 1978], τόμ. Δ’, σελ. 276.

Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια

προσπάθειες εκσυγχρονισμού των Ελλήνων της Διασποράς που είχαν επιστρέψει¹⁸⁴.

Βραχυγραφία

- A.I.K., τ. Α' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. Α', Γενικό Εισαγωγικό Σημείωμα Κ. Δαφνή, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, μεταγραφή-μετάφρασις κειμένων Γ. Πλουμίδης-Αριστείδης Στεργέλης, Κέρκυρα 1976
- A.I.K., τ. Β' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. Β', προλεγόμενα Κ. Δαφνή, μεταγραφή και μετάφραση των εγγράφων Αριστείδη Στεργέλη-Γεωργ. Πλουμίδη, Ευρετήριο Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, Κέρκυρα 1978.
- A.I.K., τ. Γ' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμος Γ', προλεγόμενα Κ. Δαφνή, μεταγραφή-μετάφραση-σημειώσεις-ευρετήριο Παναγ. Μιχαήλαρη, Κέρκυρα, τυπογραφείο «Προμηθεύς», 1980.
- A.I.K., τ. Δ' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. Δ', Γενική επιμέλεια εκδόσεως Κ. Δαφνή, Εισαγωγή-μεταγραφή κειμένων-ευρετήρια-επιμέλεια Michelle Bouvier-Bron, περιλήψεις-μετάφραση Michelle Bouvier-Bron και Bertrand Bouvier, Κέρκυρα, τυπογραφείον «Η Παράδοση», 1984.
- A.I.K., τ. Ε' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. Ε', προλογικό σημείωμα Κ. Δαφνή, Συναγωγή κειμένων-μετάφραση-εισαγωγή-βιβλιογραφία Παύλου Πετρίδη, Κέρκυρα, Εκδοτική Εστία, 1984.
- A.I.K., τ. ΣΤ' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. ΣΤ', Γενική επιμέλεια εκδόσεως Κ. Δαφνή, Συναγωγή κειμένων-μετάφραση-εισαγωγή-βιβλιογραφία Π. Πετρίδης, Κέρκυρα Εκδοτική Εστία, 1985.
- A.I.K., τ. Ζ' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. Ζ', Συναγωγή κειμένων-εισαγωγή-σχόλια Κ. Δαφνή, Κέρκυρα, Εκδοτική Εστία, 1986.
- A.I.K., τ. Η' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμος Η', συναγωγή κειμένων-εισαγωγή-σχόλια Κ. Κωστή, Κέρκυρα, Εκδοτική Εστία, 1987.
- A.I.K., τ. Ι' Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. Ι', πρόλογος-μεταγραφή-ευρετήρια-επιμέλεια Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, μετάφραση Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη και Γιάννα Τσούτσου-Δημοπούλου, Κέρκυρα, τυπογραφείο «Η Παράδοση», 1983.

184. Χαρικλείας Γ. Δημακοπούλου «[Βιβλιοπαρουσίαση]: Αθανάσιος Συροπλάκης, Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης. Ο ηγέτης της Μάνης στην Ελληνική Επανάσταση (εκδ. Μεταίχμιο, 2020), σελ. 2020», εφημ. Εστία, Σάββατο-Κυριακή 9-10 Ιανουαρίου 2021, σελ. 7.

Παρασσός ΝΖ (2021)

Κ. Παπαρρηγοπούλου, Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, Ιστορία του ΙΕΕ Ελληνικού Έθνους, έκδοσις ογδόη εικονογραφημένη μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου. Αθήναι, Ελευθερουδάκη, 1930, ανατύπωσις Νίκια ΑΕ, n.d.

Correspondance Correspondance du comte J. Capodistrias, President de la Grèce. Les Lettres diplomatiques, administratives et particulieres, écrites par lui de 20 Avril 1827 jusqu' au 9 Octobre 1831, recueillies et mises en ordre par les soins de ses frères et publiées par É-A. Bétant, l'un de ses secretaires, Genève, Abraham Cherbuliez et Ce, 1839-1840. Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος, διπλωματικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταχθείσαι φροντίσι των αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε.Α. Bétant, ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π.Δ. Στεφανίτη, Λευκαδίου ιατρού, μεταφρασθείσαι εκ του γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά, 4 τόμοι. Αθήνησι 1841-1843.

ΕΚΠΑ Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, Αθήναι 1837-ΕΤΕ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1841, Καποδίστρια Αυτοβιογραφία.

ΜΙΕΤ Μορφωτικόν Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1966, Α.Ι.Κ., τόμ. Α' σσ. 3-83.

SUMMARY

Capodistrias' development policy: The labour and the human capital

It is well known that Capodistrias (Corfu 1776-Nafplion 1831) tried to improve the place of the Greeks, when he arrived on the 6th/18th January 1828 first in Nafplion and later in the island of Aigina. He introduced several economic measures for the improvement of Greece. It is worth noting that he believed that labour and the human capital especially in the sector of agriculture played an important role for the success of his measures. These ideas explored and declared Capodistrias in several circumstances and more specific in letters to Eynard and other prominent Greeks abroad.

The present article focuses on to analyzing the ideas and proposals for the development of the country.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής Παν/μίου

Πρόεδρος Φ.Σ. Παρνασσός

Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΕΡΜΗΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ 5ΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ

Εισαγωγικά

Με την κωδική ονομασία «Επιχείρηση ΕΡΜΗΣ»¹ (“EINSATZ Merkur”) σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από την Βέρμαχτ ένα καινοτόμο σε σύλληψη και τολμηρό σε εφαρμογή σχέδιο κατάληψης της Κρήτης, ως συνέχεια της κατάληψης της Ελλάδας (επιχείρηση MARITA², βασιζόμενο αποκλειστικά για πρώτη φορά σε αερομεταφερόμενες δυνάμεις. Μια γενική δοκιμή μεταφοράς δι’αέρος στρατιωτικών δυνάμεων είχε προηγηθεί επιτυχώς στο φασιστικό πραξικόπημα των στρατηγών κατά της νόμιμης ισπανικής κυβέρνησης που εκδηλώθηκε στις 17-18 Ιουλίου 1936, οπότε ο Χίτλερ αποφάσισε να συνδράμει τους στασιαστές μεταφέροντας μονάδες από την Β. Αφρική στην Ισπανία με χρήση μεταφορικών αεροσκαφών της Λουφτβάφε και γερμανών πιλότων³. Με χρήση αλεξιπτωτιστών είχε τον Μάιο του 1940 καταλάβει η Βέρμαχτ το θεωρούμενο απόρθητο από ξηράς φρούριο Εμπέν Εμαέλ στο Βέλγιο, επιχείρηση που μπορεί να θεωρηθεί ως προηγούμενο στην από αέρος κατάληψη ενός χώρου.

Σε σύγκριση με τις πρόδρομες αυτές επιχειρήσεις η αεραποβατική

1. Βλ. μεταφρασμένη την εντολή 29 του Φύρερ για την κωδική ονομασία και διεξαγωγή των επιχειρήσεων στην Κρήτη, βλ. παραπάνω.

2. Με την εντολή 20 της 13.12.1940 ο Φύρερ ως ανώτατος διοικητής της Wehrmacht είχε ονομάσει επιχείρηση MARITA την εκστρατεία κατάληψης της Ελλάδας. Ήδη όμως με την εντολή 18 της 12.11.1940 είχε προετοιμάσει το έδαφος της επίθεσης κατά της Ελλάδας, βλ. W. Hubatsch, Hitlers Wrisungen für die Kriegführung 1939-1945, Μόναχο 1965. Για το σχέδιο MARITA σε σύγκριση με το ελληνικό σχέδιο άμυνας ΙΒα, βλ. Δ.Δ. Ν.Δ. Μπινιατίδη, Καλαμάτα 2020.

3. Βλ. Antony Beevor, Ο Ισπανικός εμφύλιος πόλεμος 1936-1939, Αθήνα 2006, εκδ. Γκοβόστη, σ. 116 κ.εξ., ιδίως 139 κ. εξ. Βιωματικότερη η προσέγγιση της πρωταγωνίστριας πολιτικού Ντολόρες Ιμπαρούρι, Απομνημονεύματα, Μέρος δεύτερο, Ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ισπανία, Αθήνα, χ.χ., εκδ. Ανθολογία, σ. 11 κ.εξ.

ενέργεια για την κατάληψη της Κρήτης αποτελεί μεγάλων διαστάσεων εγχείρημα για το οποίο πλήρωσαν οι από αέρος εισβολείς βαρύ τίμημα παρά το γεγονός ότι η άμυνα της νήσου από τους Άγγλους παρουσίαζε σοβαρές επισφάλειες.

Ο Τσώρτσιλ, κύριος πρωταγωνιστής στον αντιναζιστικό αγώνα και θεμελιωτής της συμμαχικής νίκης κατά των δυνάμεων του Άξονα, στα Απομνημονεύματά του⁴ επιρρίπτει την ευθύνη για την πλημμελή αμυντική οργάνωση της Κρήτης στο στρατηγείο Μέσης Ανατολής και ειδικότερα στον Γουένβελ, στην ανεπαρκή οργάνωση του οποίου οφείλονται «οι καταστροφές στην Κυρηναϊκή, στην Κρήτη και στο Μέτωπο της ερήμου».

Ο Τσώρτσιλ προσφέρει μία περιληπτική παρουσίαση των επιχειρήσεων βασιζόμενη προφανώς στα βρετανικά στρατιωτικά αρχεία σε γερμανικές εκθέσεις του 11^{ου} αεροπορικού Σώματος XI Fliegerkorps, του οποίου τη διοίκηση είχε ο στρατηγός της αεροπορίας και παλαίμαχος αεροπόρος του Α΄ ΠΠ Κουρτ Στούντεντ (Kurt Student).

Η πληρέστερη όμως έκθεση των επιχειρήσεων δίνεται στην έκθεση των πολεμικών γεγονότων για την κατάληψη της νήσου από τον Διοικητή της 5^{ης} Ορεινής Μεραρχίας την οποία παραθέτουμε σε δική μας μετάφραση.

Η έκθεση μιλάει για φρικαλεότητες που διαπράχθηκαν από τον ελληνικό πληθυσμό και πιθανόν από Έλληνες στρατιώτες. Για να κάμψουν αυτή την αυθόρμητη και πηγαία παλλαϊκή άμυνα, όπου γυναίκες και παιδιά επέφεραν μεγάλες απώλειες στους αλεξιπτωτιστές στην έκθεση αναφέροντας τα αντίποινα που διέταξε η Μεραρχία, δηλ. ο Ringel, και περιελάμβαναν εκτελέσεις κρητικών σε αναλογία 10 προς 1 αλεξιπτωτιστή, πυρπολήσεις αγροκτημάτων και χωριών από όπου πυροβολήθηκαν Γερμανικά στρατεύματα.

Για τις ευθύνες της συμμαχικής πλευράς η παραδοχή του Τσώρτσιλ είναι καταπέλτης. Συγκριτικά με τους συμμάχους η γενναία αντίσταση του πληθυσμού υπήρξε ως προς το αποτέλεσμα, λαμβανομένου υπόψη του οπλισμού, καταφανώς υπέρτερη. Στο ερώτημα γιατί η αεροκίνητη αυτή απόβαση είχε δυσανάλογες απώλειες. Η έκθεση φαίνεται να αναγνωρίζει λάθη ακριβούς γνώσης των συνθηκών του εδάφους, δηλ. με υπολογισμό του δάσους από ελιές, καθώς και του τρόπου άμυνας, δηλ.

4. Ουίνστον Τσώρτσιλ, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Αθήνα 1990, εκδ. Γκοβόστη, τ. 3, σσ. 195-196.

Η επιχείρηση Ερμής

της νέας μορφής αντίστασης που γνώρισαν οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές, την παλλαϊκή άμυνα.

Αν οι επιτιθέμενοι δεν είχαν σαφή γνώση του εδάφους και της νοτοτροπίας του αμυνομένου πληθυσμού, δεν ισχύει το ίδιο για τους Άγγλους. Ο ίδιος ο Τσώρτσιλ παραδέχεται ότι σε καμία άλλη πολεμική περίοδο η Υπηρεσιών δεν ήταν τόσο πλήρως ενημερωμένη για τις κινήσεις και τα σχέδια του εχθρού,⁵ από την ανάλυση του κώδικα επικοινωνίας μέσω της επιχείρησης Ultra⁶ που είχαν αποκρυπτογραφήσει οι βρετανικές μυστικές υπηρεσίες το Μπλέτσει Πάρκ. Από τις τελευταίες εβδομάδες του Απριλίου, υπογραμμίζει ο Τσώρτσιλ, είχαν οι σύμμαχοι εξασφαλίσει αξιόπιστες πληροφορίες για την επικείμενη επιχείρηση της Βέρμαχτ στην Κρήτη. Παρ'όλα αυτά ο Warell και ο Freyberg, που ήταν και προσωπικός φίλος του Τσώρτσιλ, δεν κατόρθωσαν να εκμεταλλευθούν τις πληροφορίες για να οργανώσουν αποτελεσματικά την άμυνά τους προβάλλοντας ως άλλοθι τη δύσκολη μορφολογία του νησιού, το οποίο διέθετε ένα μόνο οδικό άξονα κατά μήκος εκτεινόμενο στον βορρά, όπου και βρίσκονταν οι κυριότερες πόλεις. Η μορφολογία ήταν δυσμενής παράγοντας για τους επιτιθέμενους, όπως επισημάνθηκε στην πολεμική έκθεση του Ρίνγκελ, και σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί αρνητικά για τους αμυνόμενους. Αντίθετα, το γεγονός ότι δεν εκμεταλλεύθηκαν τα επιτελεία τον παράγοντα αυτόν, που εκμεταλλεύθηκε ο απλός πληθυσμός, είναι μία ακόμη απόδειξη ή της ανεπάρκειάς τους ή της έλλειψης παντελούς ενδιαφέροντος για την υπόθεση.

Ο ίδιος ο Τσώρτσιλ πάλι παραδέχεται την πενιχρή αεροπορική κάλυψη της Κρήτης, αφού στις αρχές Μαΐου η δύναμη της RAF ανερχόταν σε μόλις 36 αεροπλάνα, από τα οποία μόνο τα μισά, δηλ. τα 18 ήταν επιχειρησιακά. Έχοντας επίγνωση από την αποκρυπτογράφιση των σωμάτων την αεροπορική υπεροπλία του εχθρού, έπρεπε τα επιτελεία να ενισχύσουν δραστικά την αεροπορία για να εμποδισθεί η απόλυτη και ακώλυτη κυριαρχία της Luftwaffe στην επιχείρηση. Αντ' αυτού τα επιτελεία διέταξαν στις 19 Μαΐου, παραμονή δηλ. της γερμανικής επίθεσης, τα εναπομείναντα αεροσκάφη να απογειωθούν για την Αίγυπτο.⁷

Η προφανής αυτή εγκατάλειψη της Κύπρου δεν οφείλεται δε προδοσία του ίδιου του Τσώρτσιλ που αποφάσισε να παραδώσει την Κρήτη

5. Τσώρτσιλ, όπ.π., σ. 196.

6. Για την επιχείρηση Ultra και την αποκωδικοποίηση του μυστικού κώδικα Enigma, βλ. R.Lewin, *Ultra goes to War*, Λονδίνο 1978.

7. Τσώρτσιλ, όπ.π., σ. 198.

στους Γερμανούς, όπως πρόσφατα υποστηρίχθηκε από Έλληνα ερευνητή.⁸ Οι προτεραιότητες των στρατιωτικών επιτελείων υπαγόρευαν τον αγώνα κατά του Rommel να προηγηθεί του αγώνα για την Κρήτη και επομένως όλα τα διαθέσιμα βαρέα οπλικά συστήματα συμπεριλαμβανομένης της αεροπορίας έπρεπε να μετακινηθούν στην Αλεξάνδρεια. Ο εφοδιασμός της Κρήτης δυστυχώς κατέληγε στο βυθό της θάλασσας, αφού από τις 27.000 τόνων πολεμοφοδίων που στάλθηκαν στην Κρήτη, έφθασαν μόνο 3.000 κατά τον ίδιο τον Τσώρτσιλ⁹ λόγω του αεροπορικού αποκλεισμού, τον οποίο είχε επιβάλει η Luftwaffe. Έτσι απέμειναν στην Κρήτη μόνο 50 αντιαεροπορικά πυροβόλα με 24 προβολείς για να αντιμετωπίσουν μία μείζονος εκτάσεως αεραποβατική επιχείρηση διασπειρομένη μάλιστα σε 4 στόχους: Μάλεμε, Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, μέσα από 3 επιθετικές ομάδες (Δυτική, Κέντρον, Ανατολική).

Το γερμανικό σχέδιο του Kurt Student ήταν άψογα μελετημένο ώστε να καταλάβει με μία κίνηση όλο το νησί αποβιβάζοντας δυνάμεις στις 4 κύριες πόλεις και στον βόρειο οδικό άξονα που μέχρι σήμερα κυριαρχεί στην κυκλοφορία του νησιού. Η άποψη που κάποιοι διατύπωσαν ότι ήταν λανθασμένος ο στρατηγικός αυτός σχεδιασμός και ότι έπρεπε η απόβαση να επικεντρωθεί στο Μάλεμε και στη συνέχεια να κινηθούν προς το Ηράκλειο, θα απαιτούσε προφανώς περισσότερο χρόνο, αφού θα αντιμετώπιζαν συσπειρωμένες και συγκεντρωμένες τις δυνάμεις αντίστασης και όχι διασπασμένες.

Η άγνοια των χώρων προσγείωσης θα επέφερε σύγχυση στους συμμάχους με την ταυτόχρονη επίθεση σε 4 σημεία, αλλά η γνώση των σχεδίων επίθεσης δεν δικαιολογεί την μη αποτελεσματική αντιμετώπιση των επιτιθέμενων γερμανικών δυνάμεων με δραστηική ενίσχυση της άμυνας της νήσου. Το επιχείρημα που προβλήθηκε εκ των υστέρων ότι το αυτοκρατορικό Γενικό Επιτελείο απέφυγε επιμελώς την ενίσχυση της άμυνας της Κρήτης για να μην προδοθεί η αποκρυπτογράφηση των Μυστικών Υπηρεσιών¹⁰ αποτελεί φτηνή δικαιολογία της πλήρους ανικανότητας της συμμαχικής ηγεσίας ή της πλήρους αδιαφορίας της για την τύχη της Κρήτης. Η φυγή και μόνο του εκστρατευτικού σώματος σε μία «Νέα Δημοκρατία» θα δικαιολογούσε απόλυτα τις βρετανικές ενισχύσεις, τις οποίες οι Γερμανοί θα θεωρούσαν αναγκαία συνέπεια

8. Βλ. σχετικά Η. Φιλιππίδη, ΚΡΗΤΗ 1941, Αθήνα 2007, εκδ. Ιωλκός.

9. Τσώρτσιλ, ό.π., σ. 198.

10. Βλ. Θ. Βερέμη-Γ. Κολιόπουλου, Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα, Αθήνα 2006, εκδ. Καστανιώτη.

Η επιχείρηση Ερμής

της προσπάθειας των υποχωρούντων Άγγλων να μην αιχμαλωτισθούν. Τέτοια επιχειρήματα δεν μπορούν λόγω της επιπολαιότητάς τους να προβάλλονται από σοβαρούς ερευνητές. Η κύρια ευθύνη βαρύνει τον Φράουμπεργκ που ανέμενε την εκδήλωση της κύριας γερμανικής επίθεσης από θαλάσσης. Στην ουσία επρόκειτο για έναν μικρό στολίσκο πλοίων και καϊκιών που επροστατεύοντο στον πλου τους προς τη Σούδα από τη Λουφτβάφφε, η οποία κατέστρεψε μονάδες του βρετανικού στόλου που περιπολούσε στο πέλαγος της μεγαλονήσου. Όταν όμως ήλθε η νύχτα, η Λουφτβάφφε αποσύρθηκε και έτσι ο βρετανικός στόλος επιτέθηκε ακάθεκτος κατά του γερμανικού στολίσκου στις 11.30μμ. με ισχυρή δύναμη 3 βρετανικών καταδρομικών και 4 αντιτορπιλικών. Ο στολίσκος βυθίστηκε συμπαρασύροντας στον υγρό του τάφου εκατοντάδες στρατιώτες της 5^{ης} Ορεινής Μεραρχίας, καθώς και αλεξιπτωτιστές. Αυτή ήταν η μοναδική απόπειρα ναυτικής απόβασης την Γερμανία, την οποία ο Φράουμπεργκ ανοήτως ή ακατανοήτως είχε αναγάγει σε μείζονα στρατιωτική ενέργεια.¹¹ Η αδράνεια¹² των νεοζηλανδικών μονάδων, 1 τάγματος από την πρώτη νύχτα της 20^{ης} Μαΐου και 3 ταξιαρχιών τη δεύτερη μέρα, όπου αποβιβάστηκαν 800 ορεινοί κυνηγοί έκλινε την πλάστιγγα υπέρ των Γερμανών, κυρίως με την αποτυχημένη προσπάθεια ανακατάληψης του Μάλεμε με ελάχιστες δυνάμεις από τις 3 ταξιαρχίες. Τις επόμενες μέρες οι επιτιθέμενοι παρά τις απώλειες τους σταθεροποίησαν τα προγεφυρώματά τους και οι σύμμαχοι αποφάσισαν εκκένωση της μεγαλονήσου.

Οι στρατηγικοί σχεδιασμοί εκατέρωθεν

Ο πραγματικός λόγος αυτής της αδράνειας βρίσκεται στα διπλωματικά έγγραφα του Φόρειν Όφφισ, στα οποία αποτυπώνεται έκδηλα η αδυναμία της Αγγλίας να βοηθήσει την Ελλάδα. Συγκεκριμένα σε σύσκεψη της Ανωτέρας Επιτροπής Κοινών Σχεδίων στην οποία συμμετείχαν και παράγοντες του Φόρειου Όφφισ κατεγράφησαν στις 4 Ιουνίου 1942 σε συζητήσεις για την κατάληψη από τους Συμμάχους της Κρήτης, σε περίπτωση ιταλικών εχθροπραξιών, τα εξής:¹³

Μολονότι οι Έλληνες επανειλημμένα εξήτησαν να τους εμπιστευθού-

11. Τσώρτσιλ, όπ.π., σ. 202.

12. Περίληψη της Μάχης της Κρήτης παραθέτει ο Τσώρτσιλ, όπ.π., σσ. 199-209.

13. Βλ. Ν. Αγγελή (επιμ.), Τα Μυστικά αρχεία του Φόρειν Όφφισ, Αθήνα 1971, εκδ. Πάπυρος, σ. 80.

Παρασός ΝΖ (2021)

με τις προθέσεις μας σχετικά με τη Μεσόγειο μέχρι τώρα δεν τους έχουμε πει τίποτα.

Οι Έλληνες επέδειξαν μεγίστην προθυμιάν συνεργασίας μαζί μας, αλλά η προθυμία τους αυτή βασιζόταν στην πεποίθηση ότι θα είμαστε σε φάση να τους προσφέρουμε ουσιαστική βοήθεια. Εάν θα τους ομολογείτο η έκταση της αδυναμίας μας να τους βοηθήσουμε, η στάση τους πιθανότατα θα υποστεί σημαντική μεταβολή.

Από την άλλη πλευρά, οι Σύμμαχοι θα ήταν υποχρεωμένοι εξαιτίας των συμβατικών υποχρεώσεών τους καταλάβουν την Κρήτη ως τρόπο παροχής βοήθειας προς την Ελλάδα, αν η χώρα αυτή υφίστατο, ιταλική εισβολή.

Η Αγγλία δεν κατέλαβε βέβαια την Κρήτη μετά την ιταλική εισβολή, αλλά παρέσχε βοήθεια κατώτερη αυτή που η Ελλάδα μέσω του στρατηγού Παπάγου¹⁴ ζητούσε. Ο Υπουργός Εξωτερικών λόρδος Χάλιφαξ σε επιστολή του προς τον πρεσβευτή Μάικλ Palairet τόνιζε ότι υπάρχουν δυσχέρειες στην αποστολή πολεμικού υλικού σε ουδέτερες χώρες και επομένως γνωρίζει αν το Υπουργείο Στρατιωτικών ικανοποιήσει το από 30 Ιανουαρίου 1940 αίτημα του αρχηγού ΓΕΣ στρατηγού Παπάγου για παράδοση αντιασφυξιόγων προσωπίδων και αντιαρματικών τυφεκίων.

Στις 23 Αυγούστου 1940 το Φορέιν όφφισ απαντά στον Palairet.¹⁵

Το τηλεγράφημά σας εξετάσθηκε σήμερα το απόγευμα από τους αρχηγούς του Επιτελείου στη σύσκεψή τους. Είχαν, επίσης, ενώπιον τους την εκτίμηση της στρατιωτικής κατάστασης της κοινής Υποεπιτροπής προγραμματισμού.

Οι αρχηγοί του Επιτελείου συμφώνησαν ότι δεν είναι δυνατόν να σταλεί οποιαδήποτε βοήθεια κατά ξηρά ή αέρα στην Ελλάδα σε περίπτωση Ιταλικής επίθεσης.... Η μόνη ειδικής φύσεως διαβεβαίωση, την οποία μπορούμε να δώσουμε είναι ότι οι ναυτικές μας δυνάμεις θα καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για να αποτρέψουν μία ιταλική κατάληψη της Κρήτης.

Αυτό το τηλεγράφημα ανελάμβανε την υποχρέωση ο Palairet να το μεταφέρει στον Μεταξά με την πιο ενθαρρυντική δυνατή μορφή.

Πιο ωμά το Φόρειν Όφφισ σε επείγον τηλεγράφημά του στις 24 Αυ-

14. Ο στρατηγός Παπάγος ήδη με επιστολή του από τις 30 Ιαν. 1940 ζητούσε πολεμικό υλικό, το οποίο οι Βρετανοί ήταν επιφυλακτικοί να παραχωρήσουν σε μία ουδέτερη χώρα. Βλ. Ν. Αγγελή, ό.π., σ. 53.

15. Βλ. Ν. Αγγελή, ό.π., σ. 107.

Η επιχείρηση Ερμής

γούστου 1940, ώρα 3.15 π.μ. μετεβίβασε δια του Palairret την παραπάνω απόφαση.¹⁶ Η εργώδης προσπάθεια του Palairret, ο οποίος διέθετε ευρύτερη στρατηγική αντίληψη από αυτήν των επιτελαρχών, δεν έβρισκε πάντα ευήκοα ώτα στο Φόρειν Όφφισ για την αμυντική ενίσχυση της Ελλάδας. Ήταν φυσικό οι εκκλήσεις του Palairret να ενταθούν μετά την ιταλική επίθεση στην Ελλάδα στις 28 Οκτωβρίου 1940, οπότε ο Μεταξάς και ο Παπάγος ζητούσαν κατεσπευσμένα να καλύψουν τα αμυντικά κενά με κατεπείγουσες εξοπλιστικές παραγγελίες. Τα αρχεία του Φορέιν Όφφισ της περιόδου αυτής που έχουν περιληπτικά δημοσιευθεί στην Ελλάδα¹⁷ περιλαμβάνουν συνεχείς και επίμονες εκκλήσεις και οχλήσεις της Κυβέρνησης προς τη Βρετανική Κυβέρνηση μέσω του Palairret. Συγκεκριμένα:

Με το τηλεγράφημα X5224/31 Οκτ. 1940 το Βρετανικό Υπουργείο Άμυνας προς το Γενικό Επιτελείο της RAF Μέσης Ανατολής ζητά την άμεση αποστολή μιας μοίρας μαχητικών βομβαρδιστικών Bluheim στην Ελλάδα και ιδίως στην Κρήτη.¹⁸

Με το τηλεγράφημα 1023/31 Οκτ. 1940 ο Palairret διαβιβάζει στον Churchill την παράκληση του Μεταξά για την παροχή αεροπορικής βοήθειας στο μέτωπο της Αλβανίας.¹⁹

Με το τηλεγράφημα 84STOW/31 Οκτ. 1940 ο Palairret υποβάλλει στο F.O. κατάλογο επειγουσών αναγκών για στρατιωτικό εξοπλισμό που του έδωσαν οι Ελληνικές στρατιωτικές αρχές.²⁰

Με το τηλεγράφημα της 2 Νοεμ. 1940 η Βρετανική Στρατιωτική αποστολή στην Ελλάδα ενημερώνει το War Office (= W.O.) ότι ο Βασιλέας Γεώργιος ο Β΄ τόνισε πως η Ελλάδα δεν μπορεί να ζήσει με τις καλές προθέσεις της Βρετανίας, αλλά θεωρεί την αεροπορική συνδρομή της στο αλβανικό μέτωπο ως καλύτερη βοήθεια και επιπλέον την παραχώρηση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού αεροσκαφών στην Ελλάδα.²¹

Με το τηλεγράφημα 464/2 Νοεμβρ. 1940 ο Palairret ενημερώνει το F.O. ότι η Ελληνική Κυβέρνηση του παρέδωσε πλήρη κατάλογο αναγκών.²²

16. Βλ. Ν. Αγγελή, ό.π., σ. 113.

17. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών Foreign office 371, τ. Α, Αθήνα 2002, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών.

18. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 46.

19. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 47.

20. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 51.

21. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 60.

22. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 62.

Παρονασός ΝΖ (2021)

Με το άκρως απόρρητο τηλεγράφημα 832/4 Νοεμβρ. 1940 το F.O. ενημερώνει τον Palairet ότι θα σταλούν στην Ελλάδα 2 πυροβολαρχίες και 2 μοίρες Blenheim καθώς και 1 μοίρα Gladiator.²³

Με το τηλεγράφημα 1084/6 Νοεμβρ. 1940 ο Palairet ενημερώνει το F.O. για την παράκληση του Μεταξά για βοήθεια της Βρετανίας στο αίτημά του προς ΗΠΑ για αγορά 60 αεροσκαφών.²⁴

Με το τηλεγράφημα 7/6 Νοεμβρίου 1940 προς το W.O. ο Palairet ζητά την έγκριση μεταφοράς της V Μεραρχίας από την Κρήτη στο αλβανικό μέτωπο.²⁵

Με το τηλεγράφημα 57/6 Νοεμβρ. 1940 ο στρατιωτικός ακόλουθος της Βρετανίας διαβίβαζε αίτημα της Ελληνικής Κυβέρνησης για πολεμικά εφόδια ιδίως αντιαερματικά.²⁶

Με το τηλεγράφημα 1133/14 Νοεμβρ. 1940 ο Palairet τονίζει στο Γ.Ο. την αναγκαιότητα ταχείας ενίσχυσης των βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα, ακόμη και από τη Βρετανία.²⁷

Με το τηλεγράφημα 1145/15 Νοεμβρ. 1940 προς το F.O. ο Palairet ασκεί κριτική στη στρατηγική της Ιταλίας επισημαίνοντας εύστοχα τις αδυναμίες της παρά την ιταλική αεροπορική υπεροχή.²⁸

Με το τηλεγράφημα 1150/15 Νοεμβρ. 1940 προς το F.O. ο Palairet ενημερώνει ότι έχουν αφιχθεί μόνο 2 μοίρες Blenheim. Αργότερα, μετά τις 18 Νοεμβρίου, πληροφορείται ότι θα αφιχθούν 2 μοίρες Gladiator.²⁹

Με το τηλεγράφημα 1154/17 Νοεμβρ. 1940 προς το F.O. ο Palairet υποστηρίζει την έκκληση του Μεταξά για άμεση χορήγηση μαχητικών αεροσκαφών στην Ελλάδα. Ελπίζει επίσης ότι το στρατηγείο Μέσης Ανατολής θα ανταποκριθεί άμεσα στο αίτημα αυτό.³⁰

Με το τηλεγράφημα 930/19 Νοεμβρ. 1940 ο Churchill διαμαρτυρεί στον Μεταξά ότι αποστέλλοντας άμεσα στην Ελλάδα τα μαχητικά Gladiator και Blenheim.³¹

Με το τηλεγράφημα 1077/8 Δεκ. 1940 το F.O. ενημερώνει τον Palairet ότι οι ΗΠΑ θα προσφέρουν 30 μαχητικά αεροσκάφη από την πατρίδα

23. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 69.

24. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 71.

25. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 73.

26. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 76.

27. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 97.

28. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 99.

29. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 101.

30. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 108.

31. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ, Παπαστρατή, όπ.π., σ. 111.

Η επιχείρηση Ερμής

της Βρετανίας. Η Βρετανική Κυβέρνηση προτείνει να δώσει αυτή τα 30 αεροσκάφη για λόγους αμεσότερης παράδοσης και έτσι τα αμερικανικά να παραδοθούν κανονικά στη Βρετανία.³²

Με το τηλεγράφημα 1325/13 Δεκ. 1940 ο Palairret ενημερώνει ότι ο Μεταξάς κάνει νέα έκκληση στις ΗΠΑ για αεροσκάφη.³³

Με το τηλεγράφημα 1388/19 Δεκ. 1940 ο Palairret ενημερώνει το F.O. ότι οι ΗΠΑ πρέπει να αποστείλουν τα αεροσκάφη προηγμένης τεχνολογίας στην Ελλάδα ανεξάρτητα από τα βρετανικά.³⁴

Με το άκρως απόρρητο τηλεγράφημα 358/11 Μαρτίου 1941 προς τον Eden ο Palairret αναφέρει ότι η ικανότητα της Ελλάδας να συνεχίσει τον πόλεμο θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα της βρετανικής αεροπορίας να αντιμετωπίσει τη γερμανική αεροπορία στα πρώτα στάδια της επίθεσης.³⁵

Με το απόρρητο τηλεγράφημα 610/ 2 Απριλίου 1941 ο Palairret διαβιβάζει στον Churchill επείγον αίτημα του Γεωργίου Β΄για άμεση παροχή βοήθειας σε πολεμικό υλικό. Παρατίθεται σχετικός κατάλογος.³⁶

Από την παράθεση των διπλωματικών εγγράφων του Φόρειν Όφφισ συνάγεται ότι η Βρετανία ενδιαφερόταν για τη νίκη της Ελλάδας κατά του Άξονα, αντιμετώπιζε ωστόσο πολύ συγκρατημένα τα αιτήματα της Ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας για άμεση παράδοση πολεμικού υλικού και κυρίως μαχητικών αεροσκαφών, επειδή άμεση προτεραιότητά της ήταν η διασφάλιση της κυριαρχίας της στη Μεσόγειο και η όσο το δυνατόν επιτυχέστερη απαγκίστρωση των δυνάμεών τους.

Από την άλλη πλευρά ο Φύραρ παρακινούσε τον Ντούτσε να καταλάβει την Κρήτη για να αποτρέψει την κατάληψή της από τους Άγγλους και τη μετατροπή της σε βάση αεροπορικών επιδρομών ενάντια στο Πλοέσι κυρίως στις ανατολικές ιταλικές ακτές.

Παραθέτουμε δύο σχετικά διπλωματικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας. Το πρώτο είναι απόσπασμα των πρακτικών από τη συζήτηση μεταξύ Χίτλερ και Μουσσολίνι στις 28 Οκτωβρίου 1940 στη Φλωρεντία, ανήμερα της ιταλικής επίθεσης στην Ελλάδα, που κράτησε ο πρεσβευτής Σμιντ.

32. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 141.

33. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 148.

34. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 157.

35. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 171.

36. Βλ. Μ. Σπηλιωτόπουλου, Πρ. Παπαστρατή, ό.π., σ. 173.

Παρασός ΝΖ (2021)

Σημείωμα του πρεσβευτή Σμιντ (γραφείο ΥΠΕΞ)³⁷

Φλωρεντία 28 Οκτωβρίου 1940

Σημείωμα επί της συνομιλίας μεταξύ του Φύρερ και του Ντούτσε παρουσία του ΥΠΕΞ του Ράιχ και του Ιταλού ΥΠΕΞ στη Φλωρεντία στο παλάτι Βέκκιο στις 28 Οκτωβρίου 1940.

Ο Φύρερ άνοιξε τη συζήτηση με τη δήλωση ότι αυτός ήλθε στη Φλωρεντία για να ενημερώσει τον Ντούτσε για τις συνομιλίες που είχε τις τελευταίες μέρες με τον Λαβάλ, τον Φράνκο και τον Πεταίν και για να συζητήσει μαζί του το ζήτημα της Ελλάδας. Στο τελευταίο σημείο παρατήρησε αυτός ότι η Γερμανία σχετικά με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά της Ελλάδας, ιδιαιτέρως για την προσπάθεια της Κρήτης απέναντι σε μια κατάληψη από τους Άγγλους μπόρεσε να διαθέσει μια Μεραρχία αερομεταφερόμενων στρατευμάτων και μια Μεραρχία αλεξιπτωτιστών, για τις οποίες η Βόρεια Αφρική θα ήταν η κατάλληλη βάση της πτήσης με αλεξίπτωτα.

Το δεύτερο είναι μία επιστολή που έστειλε ο Φύρερ στον Ντούτσε στις 20 Νοεμβρίου 1940, οπότε είχε εκδηλωθεί η νικηφόρα ελληνική αντεπίθεση στο Αλβανικό μέτωπο:

Επιστολή του Φύρερ στον Ντούτσε.³⁸

BIENNH, 20 Νοεμβρίου 1940

Ντούτσε

.....

Όταν σας ζήτησα να με δεχτείτε στη Φλωρεντία, έκανα το ταξίδι με την ελπίδα να μπορέσω να εκθέσω τις σκέψεις μου πριν από την έναρξη της απειλητικής αντιπαράθεσης με την Ελλάδα, για την οποία εγώ μόνο γενικά είχα λάβει γνώση. Ήθελα κυρίως να σας παρακαλέσω ακόμα να αναβάλετε την επιχείρηση, ει δυνατόν μέχρι μία ευνοϊκότερη εποχή, σε όλες τις περιπτώσεις όμως μέχρι τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές.

Σε κάθε περίπτωση όμως ήθελα να σας παρακαλέσω να μην αναλάβετε αυτή την επιχείρηση χωρίς μία προηγούμενη αστραπιαία κατάληψη της Κρήτης και ήθελα να σας φέρω μερικές πρακτικές προτάσεις γι' αυ-

37. Βλ. τη σειρά των εκδιδόμενων διπλωματικών εγγράφων του Γερμανικού ΥΠΕΞ ADAP (: Akten zur deutschen Auswärtigen Politik), Serie D., Φραγκφούρτη 1961, τ. XI, 1, Dok. 246.

38. ADAP. T. XI, 2, Dok. 269.

Η επιχείρηση Ερμής

τόν τον σκοπό για την επιχείρηση, μια γερμανική Μεραρχία αλεξιπτωτιστών και μια άλλη αερομεταφερόμενη Μεραρχία.

Η κατοχή της Κρήτης λόγω του στρατηγικού της σημείου βρισκόταν στο πεδίο αντιπαράθεσης Άξονα και Συμμάχων με τους Άγγλους να θέλουν να ενισχύσουν την παρουσία τους στη Μεσόγειο, αλλά και να ιδρύσουν βάσεις εξορμήσεως για βομβαρδισμό των δυνάμεων της Wehrmacht στα Βαλκάνια και ιδίως στο Πλόεστι, ενώ οι Γερμανοί ήθελαν από κει να συνδράμουν τις δυνάμεις τους στο Βόρειο-αφρικανικό μέτωπο και κυρίως να επιτίθενται στις βρετανικές ναυτικές δυνάμεις σύμφωνα με το σχέδιό τους να εκδιώξουν τους Βρετανούς από τη Μεσόγειο.

Είναι προφανές ότι η ήττα στην Κρήτη ήταν κυρίως ήττα βρετανικών δυνάμεων, την ευθύνη της οποίας ο Τσώρτσιλ επέριψε στην ανικανότητα των στρατιωτικών. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι απέναντι στη νέα τακτικά του αστραπιαίου από αέρος πολέμου που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη στρατιωτική ιστορία, οργανώθηκε αυθόρμητα μια παλλαϊκή άμυνα από ηλικιωμένους και γυναικόπαιδα που απέδειξαν ότι μία πιο οργανωμένη αντίσταση των συμμαχικών δυνάμεων δεν θα επέτρεπε την κατάληψη της Μεγαλονήσου. Ένα τέτοιο αποτέλεσμα θα είχε τεράστιο αντίκτυπο στο αήττητο της Wehrmacht, αφού θα ήτα η πρώτη φορά που θα ηττάτο στο πεδίο της μάχης, όπως είχε ηττηθεί η Luftwaffe στον αέρα της Μάχης 8 μήνες πριν.

Η νίκη των Γερμανών δίκαια έχει χαρακτηριστεί από τον Τσώρτσιλ³⁹ «πύρρεια» λόγω των μεγάλων απωλειών της σε ανθρώπινο δυναμικό, αφού 5.000 περίπου Γερμανοί αλεξιπτωτιστές έχασαν τη ζωή τους, ενώ καταστράφηκαν ολικά ή μερικά 170 μεταγωγικά αεροσκάφη.

Οι συνολικές γερμανικές απώλειες ξεπέρασαν τις 15.000.

Οι αγγλικές απώλειες σύμφωνα με την έγκυρη μαρτυρία του Τσώρτσιλ ανήλθαν σε 13.000 νεκρούς, τραυματίες και αιχμαλώτους συν 2.000 απώλειες του ναυτικού, πέρα από την απώλεια 3 καταδρομικών και 6 αντιτορπιλικών και την προσωρινή αχρήστευση λόγω βλαβών 9 καταδρομικών και αντιτορπιλικών, 2 θωρηκτών και 1 αεροπλανοφόρου.

39. Τσώρτσιλ, όπ.π., σ. 208. Ενδιαφέρον παραμένει το βιβλίο Η Μάχη της Κρήτης, της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 2000. Βλ. επίσης Σ.Γ. Δημητρακόπουλου-Α.Α. Ζαούση, Η Συμμετοχή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, Αθήνα 1998, τ. Β', σ. 111 κ.εξ. Ουσιαστική συμβολή με εκμετάλλευση των γερμανικών πηγών αποτελεί το άρθρο του Δημήτρη Κ. Αποστολόπουλου, Η Μάχη της Κρήτης (Μάιος 1941). Η Γερμανική οπτική.

Από στρατηγικής απόψεως η γερμανική κατάληψη της Κρήτης μείωνε δραστικά τις επιχειρησιακές δυνατότητες του βρετανικού στόλου της Μεσογείου, του οποίου η Κρήτη αποτελούσε ένα σταθερό φρούριο.

Για τη Γερμανία όμως είχε μία σοβαρή και ανεπιθύμητη παρενέργεια στους μεγαλεπήβολους στόχους της επιχείρησης BARBAROSSA. Την γενικά αποδεκτή αυτή άποψη απορρίπτει ο Antony Beeror, ο οποίος ανάλογες επιφυλάξεις διατυπώνει για την αποτελεσματικότητα των Διεθνών Ταξιαρχιών στο βιβλίο του για τον εμφύλιο Ισπανικό πόλεμο. Επειδή παρόμοιες αρνητικές απόψεις για τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη Στάχη της Κρήτης και την επιχείρηση BARBAROSSA ενδεχομένως υποστηρίζουν και άλλοι ερευνητές, παραπέμπουμε σε δύο αμάχητα επιχειρήματα που έχουν υποστηριχθεί από επιφανείς Ναζοαξιωματούχους.

Το πρώτο ανήκει στον ίδιο τον Χίτλερ- επομένως είναι αδιάφυστο και μας το αναφέρει η ηθοποιός και σκηνοθέτης του Γ' Ράιχ Λένι Ρίφενσταλ στο βιβλίο της με τίτλο « Απομνημονεύματα 1902-1945» σ. 346 στην τελευταία συνάντησή της με τον Χίτλερ στο Μπέρχτεσγιάντεν στις 30 Μαρτίου 1944 ο Χίτλερ της είπε: «Η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο αποδείχθηκε καταστροφική για μας. Αν οι Ιταλοί δεν είχαν επιτεθεί στην Ελλάδα και δεν χρειάζονταν τη βοήθειά μας, ο πόλεμος θα είχε πάρει διαφορετική τροπή. Θα είχαμε προλάβει να κατακτήσουμε το Λένινγκραντ και τη Μόσχα πριν μας πιάσει το ρωσικό φύχος».

Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Υπουργός Ξοπλισμών του Γ' Ράιχ Albert Speer, που καταδικάστηκε λόγω της ειλικρινούς μεταμέλειάς του σε 10 ετή κάθειρξη στη δίκη της Νυρεμβέργης. Σε συνέντευξη που παραχώρησε το 1976 στον Έλληνα δημοσιογράφο της Γερμανίας και δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Το Βήμα» το 1976, είπε τα εξής: « Ο Χίτλερ απέδιδε στην Ελλάδα την ήττα στο ανατολικό Μέτωπο στις κρίσιμες πέντε εβδομάδες κατά τον Μάιο του 1941».

Δεν υπάρχει επομένως αμφιβολία για την προσφορά της Ελλάδας στην νίκη κατά του Ναζισμού, αμφιβολία υπάρχει για την μη έμπρακτη αναγνώριση μέχρι σήμερα από μέρους των συμμάχων σε σύγκριση με την Τουρκία, η οποία υποστήριξε έμμεσα την Χιτλερική Γερμανία χωρίς να υποστεί απώλεια ούτε σταγόνας αίματος στην κοινή συμμαχική προσπάθεια για νίκη και ειρήνη.

Για ακριβή γνώση των γερμανικών επιχειρήσεων στη μάχη της Κρήτης παρουσιάζουμε την πιο εμπειρίστατη πολεμική έκθεση, αυτή του Διοικητή της 5^{ης} Ορεινής Μεραρχίας Juling Pingee με τις σχετικές εντολές του Φύρερ, καθώς και το σύμφωνο παράδοσης.

Η επιχείρηση Ερμής

ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΗ

Αρχηγείο του Führer, 25-4-1941
Ο Führer και Ανώτατος Διοικητής
των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων
Αρ. 44581/41 Απόρρ. Θέμ. Δκσης
WFSt/Τμ. 1 (Ι επιχ.)
Απόρρητα θέματα Διοίκησης
Θέματα Προϊσταμένου
Μόνο μέσω Αξιωματικού!
10 Αντίγραφα
3ο Αντίγραφο

Εντολή αρ. 28 για τη διεξαγωγή του πολέμου
(Επιχείρηση Ερμής)

1) Ως βάση για την διεξαγωγή αεροπορικού πολέμου κατά της Αγγλίας πρέπει να προετοιμασθεί η κατάληψη της νήσου Κρήτης (Επιχείρηση Ερμής). Παράλληλα πρέπει να επιδιώκουμε, ώστε όλη η ελληνική ηπειρωτική χώρα συμπεριλαμβανομένης της Πελοποννήσου να είναι στα χέρια των δυνάμεων του Άξονα.

2) Τη Διοίκηση της Επιχείρησης μεταβιβάζω εγώ στην Ανώτατη Δκση Πολεμικής Αεροπορίας η οποία γι' αυτό κινητοποιεί πρωτίστως το αερομεταφερόμενο Σώμα και τους σχηματισμούς της Πολεμ. Αεροπορίας που έχουν παραταχθεί στον χώρο της Μεσογείου.

Στον Στρατό ανατίθεται η αποστολή, σε συνεννόηση με την Ανώτ. Δκση της Πολεμικής Αεροπορίας, να διαθέσει τις κατάλληλες ενισχύσεις για το αερομεταφερόμενο Σώμα συμπεριλαμβανομένου ενός μικτού Τάγματος αρμάτων μάχης στην Ελλάδα, τα οποία μπορούν να μεταφερθούν στην Κρήτη διά θαλάσσης.

Το Πολεμικό Ναυτικό αναλαμβάνει προετοιμασίες για τις συνδέσεις μέσω θαλάσσης, οι οποίες πρέπει να έχουν εξασφαλισθεί με την έναρξη της κατοχής της νήσου. Για την προστασία των συνδέσεων και, για όσο χρόνο είναι αναγκαίο, για την προσαρμογή του χώρου μεταφοράς η Ανώτ. Δκση Πολεμικού Ναυτικού αναλαμβάνει τις απαραίτητες συμφωνίες με το Ιταλικό Πολεμικό Ναυτικό.

3) Για τη συγκέντρωση του αερομεταφερόμενου Σώματος, με την υπαχθείσα στην Ανώτατη Δκση Πολεμικής Αεροπορίας 22η Μεραρ-

Παρασός NZ (2021)

χία, στον από αυτήν καθορισμένο χώρο συγκέντρωσης πρέπει να χρησιμοποιηθούν όλα τα μέσα. Ο αναγκαίος αριθμός φορητών πρέπει να τεθεί στη διάθεση από την Ανώτερη Δκση Στρατού και Πολεμικής Αεροπορίας των επικεφαλής Μεταφορών της Wehrmacht. Οι κινήσεις μεταφοράς δεν πρέπει να επιφέρουν καμία επιβράδυνση στην πορεία της επιχείρησης «Barbarossa».

4) Για την *αντιαεροπορική προστασία* στην Ελλάδα και προς την Κρήτη μπορούν από την Ανώτ. Δκση Πολεμικής Αεροπορίας να πάρουν *αντιαεροπορικές μονάδες* της 12ης Στρατιάς. Για την απόσπασή τους ή την αντικατάστασή τους συνάπτουν τις αναγκαίες συμφωνίες η Ανώτ. Δκση Πολ. Αεροπορίας και η Ανώτ. Δκση Στρατού.

5) Μετά την κατοχή της νήσου, θα πρέπει το αερομεταφερόμενο Σώμα να διατεθεί ολικά ή μερικά για νέα χρήση. Επομένως πρέπει να προβλεφθεί η αντικατάστασή του από δυνάμεις του Στρατού.

Για την εγκατάσταση της άμυνας των ακτών από την Ανώτατη Δκση Πολεμικού Ναυτικού μπορούν σε περίπτωση ανάγκης να κινητοποιηθούν πυροβόλα λάφυρα.

6) Παρακαλώ τους κύριους Διοικητές να μου αναφέρουν σχετικά με τα προγραμματισμένα μέσα, την Ανώτ. Δκση Πολεμικής Αεροπορίας επίσης σχετικά με την αποκλειστική προθεσμία των προετοιμασιών. Την διαταγή για την εκτέλεση επιφυλάσσω στον εαυτό μου.

Αρχηγείο του Führer, 25-4-1941
Ο Führer και Ανώτατος Διοικητής
των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων
OKW/WFST/Abt.L (I Επιχ.)
Αρ. 44717/41 Απόρρ. Θέματα Δκσης
Απόρρητα θέματα Διοίκησης
Θέματα Προϊσταμένου
Μόνο μέσω Αξιωματικού!
25 Αντίγραφα
5ο Αντίγραφο

Εντολή αρ. 29 για τη διεξαγωγή του πολέμου

1) Ο σκοπός της Γερμανικής επιχείρησης στα Νοτιανατολικά να εκδιώξουμε τους Άγγλους από τα Βαλκάνια και να επεκτείνουμε τις βάσεις για την επιχείρηση των γερμανικών αεροπορικών δυνάμεων στην

Η επιχείρηση Ερμής

Ανατολική Μεσόγειο, έχει επιτευχθεί και βελτιώνεται περαιτέρω με την πραγματοποίηση της Επιχείρησης «Ερμής».

Η ασφάλιση του ελληνικού χώρου αντιτίθεται μελλοντικά στους Ιταλούς παραβλεπομένων των παρακάτω εξαιρέσεων, Γερμανικές υπηρεσίες επομένως δεν πρέπει να παρεμβαίνουν σε γενικά ζητήματα ασφάλειας και Διοίκησης της χώρας. Ειδικότερα πρέπει να αποκρουσθεί κάθε επιθυμητή από τους Έλληνες διαμεσολαβητική δραστηριότητα.

Για την προσκομιδή του εφοδιασμού πρέπει να συμφωνήσουμε με τις Ιταλικές Ένοπλες Δυνάμεις για τις οδούς μεταφοράς και την επικάλυψή τους.

2) Για τις Γερμανικές Ένοπλες Δυνάμεις ισχύουν:

Στρατός:

Στην Ελλάδα παραμένουν απλώς και μόνο οι απαραίτητες για την ασφάλιση της βάσης ανεφοδιασμού για την επιχείρηση «Ερμής», δυνάμεις στενά συνδεδεμένες τοπικά και μία Μεραρχία στη Θεσσαλονίκη (βλέπε αριθμό 3) στην οποία επίσης ανατίθεται η ασφάλιση της Λήμνου και κάποια περαιτέρω κατεχόμενα νησιά για να τα διατηρηθούν υπό κατοχή.

Μέχρι το τέλος της Επιχείρησης «Ερμής» πρέπει ωστόσο οι περιοχές που υπηρετούν την πτώση με αλεξίπτωτο συμπεριλαμβανομένων των γι' αυτό προβλεφθεισών νήσων, να παραμείνουν στα γερμανικά χέρια. Όλες οι περιττές μετά από αυτή τη ρύθμιση δυνάμεις πρέπει να αποσυρθούν το ταχύτερο δυνατό.

Η Ιταλική Ανώτερη Διοίκηση θα πληροφορηθεί εκεί ότι οι απαραίτητες συμφωνίες για την γρήγορη παραλαβή της Ελλάδας πρέπει να γίνουν με τον Διοικητή της 12ης Στρατιάς. Αυτός τοποθετεί την έδρα του στη Θεσσαλονίκη ως «Διοικητής των Γερμανικών στρατευμάτων στα Βαλκάνια» όσο διάστημα το επιτρέπει αυτό η κατάσταση (Επιχείρηση «Ερμής»).

Πολεμική αεροπορία:

Το Χ αεροπορικό Σώμα θα διεξάγει τον αεροπορικό πόλεμο επίσης μετά τη μετάθεσή του στην Ελλάδα αυτοτελώς σύμφωνα με τις εντολές της Ανώτατης Δκσης Πολεμικής Αεροπορίας, στην οποία αυτό άμεσα παραμένει υπό τις διαταγές του. Για την υποστήριξη του χώρου των Βαλκανίων έχει δοθεί εντολή συνεργασίας με τη 12η Στρατιά (Διοικητής των Γερμανικών στρατευμάτων στα Βαλκάνια) για τη μάχη στη Βόρειο Αφρική σύμπραξης με το Afrika Korps. Οδηγίες εδαφικού χαρακτήρα, οι οποίες απαιτούν μια ενιαία ρύθμιση στα Βαλκάνια, δίνει η 12η Στρατιά επίσης για το Χ αεροπορικό Σώμα.

Ο οργανισμός πτήσεων εδάφους στην Ελλάδα και στα νησιά είναι

Παρασός ΝΖ (2021)

στη διάθεση της Ανώτ. Δκσης Πολεμικής Αεροπορίας για τη διεξαγωγή αεροπορικού πολέμου στον ανατολικό χώρο της Μεσογείου. Μη αναγκαία αεροδρόμια και εγκαταστάσεις πρέπει να δοθούν στις Ιταλικές Ένοπλες Δυνάμεις.

Μετά την κατάληψη της Κρήτης, η ασφάλισή της κυρίως είναι καθήκον της Ανωτ. Δκσης Πολεμικής Αεροπορίας (Σώμα αεραπόβασης), η οποία προτείνει τον χρόνο για την διάλυση του Σώματος.

Πολεμικό Ναυτικό:

Εκτός από τη Θεσσαλονίκη παραμένει στα χέρια του Γερμανικού Πολεμικού Ναυτικού το λιμάνι της Αθήνας και, όσο διάστημα απαιτείται για τη διεκπεραίωση της παράκτιας κυκλοφορίας, η ακτογραμμή ανάμεσα στα δύο λιμάνια. Η Ανώτατης Δκση Πολεμικού Ναυτικού συνάπτει σχετικά τις αντίστοιχες συμφωνίες με τους Ιταλούς. Επίσης την υπεράσπιση των ακτών της Κρήτης θα αναλάβει αργότερα το γερμανικό Πολεμικό Ναυτικό, αν η Κρήτη παραμείνει στην κατοχή των Γερμανικών δυνάμεων.

Στα εδαφικά ζητήματα ισχύει ο ίδιος κανόνας, όπως στο Χ αεροπορικό Σώμα.

Στη βόρεια ακτή του Αιγαίου πρέπει να βεβαιωθεί η γερμανική επιδρομή πάνω στη βουλγαρική άμυνα των ακτών.

Επιχειρήσεις και θαλάσσιες μεταφορές στο Αιγαίο εκτελεί ο Ναύαρχος Νοτιοανατολικών με τις γι' αυτό χορηγηθείσες σε αυτόν ιταλικές θαλάσσιες πολεμικές δυνάμεις σύμφωνα με τις εντολές της Ανώτ. Δκσης Πολεμικού Ναυτικού.

Στο εξής ο Ναύαρχος Νοτιοανατολικών έχει εντολή συνεργασίας με τις αρμόδιες ιταλικές υπηρεσίες.

3) Για όλα τα στρατιωτικά μέτρα στην περιοχή της Θεσσαλονίκης είναι αρμόδιες μόνο οι Γερμανικές Ένοπλες Δυνάμεις. Η ακριβής οριοθέτηση αυτής της περιοχής πρέπει να προταθεί από την Ανώτ. Δκση Στρατού (Διοικητής των Γερμανικών στρατευμάτων στα Βαλκάνια).

4) Τη διοίκηση των ελληνικών περιοχών των κατακτημένων από Γερμανικά στρατεύματα ρυθμίζει η Ανώτατη Δκση Στρατού σε συνεννόηση με τον πληρεξούσιο του Γερμανικού Ράιχ στην Ελλάδα. Προσέτι, όσο χρόνο είναι δυνατό, πρέπει να εκμεταλλευθούμε την ελληνική διοίκηση και να παραβλέψουμε την παρεμβολή των γερμανικών υπηρεσιών.

5) Ο «Στρατιωτικός Διοικητής Σερβίας» πρέπει να εφοδιασθεί για την εκπλήρωση των επειγουσών οικονομικών εντολών του με όλα τα

Η επιχείρηση Ερμής

αναγκαία και με τα απαιτούμενα στρατεύματα φρούρησης για να μπορεί να εκπληρώνει αυτοτελώς την αποστολή του.

6) Αναμένω αναφορές των κυρίων Διοικητών σχετικά με τα επί τη βάσει αυτής της εντολής δρομολογούμενα μέτρα και με τις συναπτόμενες με τους Ιταλούς συμφωνίες αναμένω.

(υπογρ.) Adolf Hitler

5η Ορεινή Μεραρχία

Σταθμός Δκσεως Μεραρχίας Κνωσσός 4-6-1941

Διοικητής

Συνοπτική

Πολεμική Έκθεση

για την κατάληψη της νήσου Κρήτης από 20/5/1941-2/6/1941

I. Προοίμιο

Μετά από επίπονη και επιβεβαρωμένη από τη ζέστη και τη σκόνη πορεία η Μεραρχία εισήλθε μέχρι τις 10-5-1941 στον υποδειχθέντα χώρο Βόλος-Λαμία-Καμένα-Αταλάντη-Χαλκίδα και νήσος Εύβοια.

Ήδη στις 3-5-1941 ανακοινώθηκε στον Δκτή της Μεραρχίας ότι η 5η Ορειν. Μερ/ία έχει ορισθεί για την Επιχείρηση Κρήτη. Η Μεραρχία υπήχθη στο XI Αεροπορικό Σώμα. Στις 10-5-41 ήταν η κατάσταση τόσο σαφής, ώστε μπορούσε να αρχίσει την προεργασία. Η Μεραρχία βρισκόταν μπροστά στη νέα της αποστολή, να ενεργήσει σαν αεροαποβατικό στράτευμα. Το επιτελείο τοποθετήθηκε στην Αθήνα ως εγγύηση της στενής σύνδεσής της με το XI Αεροπορικό Σώμα. Ακολούθησαν συζητήσεις επί συζητήσεων, οργανωτικές εργασίες, συμπαράταξη των αεροαποβατικών Μονάδων και των στολίσκων με τη βασική αρχή ότι κάθε Μονάδα που μεταφέρεται, τοποθετείται σαν Μονάχα μάχης, έτσι ώστε επίσης σε απώλεια αεροσκαφών ή πλοίων να παραμένει η μαχητική ισχύς των συνδεομένων δυνάμεων. Πυρετώδης εργασία.

Στις 15-5-41 άλλαξε γενικά η οργάνωση της επιχείρησης και τα «αεροαποβατικά στρατεύματα» θα συναντηθούν στα αεροδρόμια. Τα προβλεφθέντα στρατεύματα και ο εφοδιασμός για τους βαρείς και ελαφρείς στολίσκους ήσαν σε ετοιμότητα στις 18-5-41 και στις 19-5-41 στα λιμάνια φόρτωσης.

Ως ημέρα επίθεσης ορίσθηκε με διαταγή η 20-5-41.

Παρασός ΝΖ (2021)

II

Εχθρικές πληροφορίες αναφέρουν ότι η Κρήτη υποστηρίζεται από μια αγγλική Μεραρχία και περαιτέρω από τα ηττημένα στην ηπειρωτική χώρα Νεοζηλανδικά στρατεύματα και ελληνικές μονάδες πάνω σ' ένα άκρως ευνοϊκό για άμυνα έδαφος, όσο μπορεί να κρατηθεί. Ο Churchill επίσης τόνιζε σε ένα λόγο του ότι το Tobruk και η Κρήτη έπρεπε να κρατηθούν με όλα τα μέσα της αυτοκρατορίας. Έπρεπε να προσαρμοσθούμε σ' ένα σκληρό, επίπονο αγώνα, κυρίως έπρεπε να υποθέσουμε ότι ο πληθυσμός της Κρήτης που αγαπάει την ελευθερία προφανώς θα εμπλεκόταν στον αγώνα.

III. Σχέδιο

Το σχέδιο γενικά ήταν να καταλάβουμε τα τρία υπάρχοντα αεροδρόμια με 4 Συντάγματα αλεξιπτωτιστών και με αυτό να δημιουργήσουμε την προϋπόθεση για την απόβαση των ορεινών κυνηγών με σκοπό να κατακτήσουμε το νησί. Επιπλέον έπρεπε ένα Σύνταγμα αλεξιπτωτιστών να εξουδετερώσει την αγγλική στρατιωτική Διοίκηση και οποιαδήποτε αντίμετρα της Ελληνικής Κυβέρνησης στα Χανιά.

Για τον σκοπό αυτό είχαν σχηματισθεί τρεις τομείς: Δυτικός, Μέσος και Ανατολικός.

Στην ενισχυμένη 5η Ορειν. Μεραρχία (χωρίς το 100 Σύντ.Ορ.Κυν.) αποδόθηκε ο Ανατολικός Τομέας, συνεπώς απόβαση στο Ηράκλειο, ενδεχομένως επίσης στο Ρέθυμνο. Αποστολή: Επίθεση προς ανατολάς με κάλυψη προς τα νότια και ασφάλιση προς τα δυτικά προκειμένου να φθάσουμε στην Ιεράπετρα και στα στενά βόρεια από αυτήν και να καταλάβουμε το ανατολικό τμήμα του νησιού.

Η 7η Μερ/ία Αλεξ/στων έπρεπε να επιτεθεί με την ομάδα του Δυτικού και του Μέσου Τομέα και να καταλάβει το υπόλοιπο νησί. Το 100ο Σύντ.Ορειν.Κυν. υπήχθη στην 7η Αερ/μενη Μεραρχία. Χρόνος επίθεσης για την ομάδα του Δυτικού και του Μεσαίου Μετώπου ορίστηκε με δι-αταγή η 20-5-41 ώρα 7.15 και 15.15 για την ομάδα του Ανατολικού Τομέα ενόψει της διαθέσιμης αεροπορικής στενότητας.

IV. Διεξαγωγή

Στις 20-5-41 εξελισσόταν ομαλά σύμφωνα με το πρόγραμμα η πτώση των αλεξιπτωτιστών σε όλα τα σημεία. Η παραταγμένη στον ανατολικό τομέα ακόμη κατά τη διάρκεια του πρωινού αεροπορική αναγνώριση αντιμετώπισε ισχυρή αντιαεροπορική άμυνα σε περιοχή 6-8 χλμ. γύρω από το Ηράκλειο και το αεροδρόμιο.

Η επιχείρηση Ερμής

Το XI Αεροπορικό Σώμα δεν είχε πρόθεση να κάνει κάποια αλλαγή στον πρώτο σκοπό. Ταυτόχρονα τέθηκε σε κίνηση ο ελαφρός στολίσκος για το Μάλιμε (μαζί με άλλα ουσιώδη τμήματα του III Τάγματος του 100ού Σ.Ο.Κ.) και με δική του αεροπορική αναγνώριση στις 10.30 η ώρα παρατηρούσε σε νότια κατεύθυνση κοντά στον Αγ. Γεώργιο.

Μέχρι το απόγευμα της 20-5 ακολουθήθηκε κατά τα φαινόμενα η αποβίβαση σύμφωνα με το πρόγραμμα. Αναφορά όμως για την κατάληψη των αεροδρομίων δεν έχει φθάσει. Η ορισμένη για το πρωί της 21-5-41 εκκίνηση της 1ης αεροποβατικής Μονάδας της Ομάδας Ανατολικού Τομέα παρατάθηκε μισή μέρα μετά από συζήτηση με το Σώμα, επειδή πριν είχε σχεδιασθεί κατανίκηση του εχθρού με αεραγήματα μάχης.

Μέχρι το πρωί της 21-5-41 η κατάσταση όλων των αλεξιπτωτιστών σε όλα τα αεροδρόμια δεν είχε ακόμα αποσαφηνιστεί. Κινήσεις ισχυρών εχθρικών ναυτικών δυνάμεων αναφέρθηκαν γύρω από την Κρήτη. Πριν από το μεσημέρι αποβιβάστηκαν ακόμα κι άλλοι αλεξιπτωτιστές στο Μάλιμε για να αποκτήσουν σταθερά το αεροδρόμιο. Ταυτόχρονα στο Ηράκλειο μια επίθεση επρόκειτο να ξεκαθαρίσει την κατάσταση στο αεροδρόμιο. Στο Μάλιμε ήταν βέβαια το αεροδρόμιο σε δικά μας χέρια, όμως κάτω από ενεργό πυρ του εχθρικού πυροβολικού και των πολυβόλων. Η αναγνώριση έδωσε περιορισμένη δυνατότητα προσγείωσης στην ακτή δυτικά του αεροδρομίου.

Στις 12.00 η ώρα ακολούθησε η διαταγή του XI Αεροπορικού Σώματος ο συνταγματάρχης Utz να προσγειωθεί με ένα Τάγμα στο Μάλιμε και η Δκση της Μεραρχίας να πρέπει να μεταβιβάσει τη διαταγή σε όλες τις επίγειες δυνάμεις του νησιού προκειμένου να καταλάβουν το νησί από τον Δυτικό τομέα προς τον Ανατολικό. Αυτή η διαταγή είχε ως συνέπεια μεγάλες μετατοπίσεις, επειδή το Επιτελείο της Μεραρχίας βρισκόταν στο Δάδιο έτοιμη για επιβίβαση και είχε ασκηθεί με την ανατολική ομάδα. Παρόλα αυτά το Επιτελείο της Μεραρχίας τέθηκε σε ετοιμότητα για να μπορεί να πετάξει. Συνεπεία τεχνικών βλαβών δεν τα κατάφερε. Το Επιτελείο βρισκόταν από 21-5-41 στο Φάληρο έτοιμο για πτήση. Εν τω μεταξύ προσγειώθηκε στο Μάλιμε από τις 21-5-41 το 100 Σ.Ο.Κ. με το Επιτελείο του και το 2ο Τάγμα του 100 Σ.Ο.Κ., μέσα σε εχθρικά πυρά, εν μέρει στο αεροδρόμιο και εν μέρει στην ακτή για τη διέυρυνση και ενίσχυση του προγεφυρώματος, προκειμένου να εγκατασταθούν στο αεροδρόμιο. Μέχρι το απόγευμα της 21-5-41 η κατάσταση είναι η ακόλουθη: Στον ανατολικό τομέα, στο Ηράκλειο, 2 Τάγματα αλεξιπτωτιστών είναι περικυκλωμένα και δεν μπορούν να κάνουν τίπο-

Παρασός NZ (2021)

τα. Στο Ρέθυμνο η κατάσταση ακόμη ασαφής όπως πριν. Η επίθεση της Ομάδας του Κέντρου κατά των Χανίων προφανώς ανεπιτυχής. Το αεροδρόμιο του Μάλεμε ακόμα πάντα κάτω από εχθρικά πυρά πυροβολικού.

Το XI αεροπορικό Σώμα επιστρέφει στον πρωταρχικό του σκοπό, δηλ. ο όγκος της 5ης Ορειν.Μερ/ία να παραταχθεί στο Ηράκλειο, ενώ ο Συνταγματάρχης Utz στον δυτικό Τομέα να καταλάβει το αεροδρόμιο Μάλεμε και τα Χανιά. Τη νύχτα ένας ελαφρός στολίσκος δέχθηκε επίθεση από αγγλικά πολεμικά πλοία και μεγάλο μέρος βυθίστηκε, ενώ ο υπόλοιπος διασκορπίστηκε. Κατάσταση αβέβαιη.

22.5.41 Αφού στις 21.5 το απόγευμα ένα Τάγμα του Συντ. Ορεινών Κυνηγών 100 προσγειώθηκε στο Μάλεμε, μπόρεσαν κάτω από ένα χτύπημα περίπου 20 αεροσκαφών να προσγειωθούν στις 22-5 το 10ο Τάγμα του Συντ. Ορ. Κυν. 100, το 1ο Τάγμα του Συντ. Ορ. Κυν. 85 και το Τάγμα Ορ.Σκαπ. 95. Στο Ρέθυμνο η κατάσταση είναι όπως πριν συγκεχυμένη, στο Ηράκλειο 5 αντιτορπιλικά απέκλεισαν το λιμάνι. Κατάληψη του αεροδρομίου μέχρι τώρα αδύνατη. Ο ελαφρός στολίσκος Ανατολής έχει σταματήσει στη Μήλο. 2 πλοία απωλέστησαν. Φαίνεται ότι όλος ο αγγλικός στόλος της Μεσογείου παρατάχθηκε για την προστασία του νησιού. Το κέντρο βάρους του VIII αεροπ. Σώματος βρίσκεται τώρα στην καταπολέμηση αυτών των ναυτικών εχθρικών μονάδων.

Η προσγείωση στο Μάλεμε συνεχίζεται, αλλά κάτω από το χτύπημα πολλών αεροσκαφών. Στις 13.00 η ώρα αναφέρει ο Ομάδα Χανίων ότι μετά από συγκέντρωση ενισχύσεων σε βαρέα όπλα θα ήταν δυνατό να αναληφθεί επίθεση εναντίον των Χανίων.

Στις 15.00 η ώρα λαμβάνει η Μεραρχία την εντολή να διαβιβάσει άμεσα διαταγή σε όλες τις μονάδες να προσγειωθούν στην Κρήτη και άμεσα στο Μάλεμε. Στις 17.00 η ώρα απογείωση του Επιτελείου της Μεραρχίας από το Φάληρο.

Εντολή μέσω του Στρατηγού Löhr:

Αποστολή 1 η: Ασφάλιση του αεροδρομίου Μάλεμε

Αποστολή 2 η: Κατάληψη του κόλπου της Σούδας

Αποστολή 3η: Ενίσχυση των αλεξιπτωτιστών στο Ρέθυμνο

Αποστολή 4η: Σύνδεση με Ηράκλειο

Αποστολή 5η: Κατάληψη της όλης νήσου

Στη διοίκηση της Μερ/ίας ήταν σαφές ότι όλες αυτές οι εντολές μόνο μετά τη συγκέντρωση του κύριου όγκου της 5ης Ορειν. Μεραρχίας με την προϋπόθεση σκληρών μαχών μπορούσαν να πραγματοποιηθούν.

Η επιχείρηση Ερμής

Η κατάσταση που βρήκαμε μετά την προσγγείωση στην ακτή δυτικά του αεροδρομίου κατά τις 19.00 έδειξε ότι η Ομάδα του Συνταγματάρχη Utz (2 Τάγματα Συντ. Ορ. Κυν. 100, το Ι Τάγμα του Συντ.Ορ.Κυν. 85) και το Τάγμ.Ορ.Κυν. 95 είχαν προετοιμάσει ένα περιβάλλον, το οποίο όφειλε να σταματήσει την επίδραση του εχθρικού πυροβολικού στο αεροδρόμιο. Έπρεπε αμέσως να σχηματισθούν 3 ομάδες μάχης:

α) Ομάδα Ταγματάρχης Schaeette, Τάγμ. Ορ. Σκαπ. 35

Αποστολή: Κάλυψη και προστασία του Μάλεμε προς Δύση και Νότο.

β) Ομάδα Συνταγματάρχη Rancke

Αποστολή: Συγκέντρωση όλων των αλεξιπτωτιστών. Σχηματισμός αξιόμαχων Ταγμάτων υπό τη διοίκηση του Συντ. Ασφαλείας του αεροδρομίου κατά μήκος του παρακτίου δρόμου προς Ανατολάς. Επιθέσεις μόνο με στήριξη της Ομάδας Utz.

γ) Ομάδα του Συνταγματάρχη Utz

Αποστολή: Με ένα Τάγμα προώθηση ασφάλισης προς Ανατολάς με στενή στήριξη της Ομάδας Ramcke, περικύκλωση της εχθρικής παράταξης από Νότο με τα άλλα Τμήματα με σκοπό να κρατήσει το εχθρικό πυροβολικό (περιορισμένη αποστολή).

23-5-41 Η νύχτα πέρασε σχετικά ήσυχη. Το πρωί επεχείρησε ο εχθρός μέσω μιας αντεπίθεσης να αφαιρέσει την απειλητική ασάφεια λόγω της Ομάδας μάχης Utz, όμως εκδιώχθηκε και γρήγορα η γραμμή φθάνει περίπου 7 χλμ. ανατολικά και νότια του Μάλεμε. Το αεροδρόμιο εξασφαλίζεται με αυτό πλήρως.

Μέρα με τη μέρα έφθασαν και τα τμήματα της 5ης Ορ.Μερ/ία ιδιαίτερα το πυροβολικό και τα βαρέα όπλα με σκοπό να πάρουν θέση ανυπερθέτως κοντά στις παραταγμένες Ομάδες. Επίσης το πυροβολικό μπόρεσε τώρα ενιαία να παραταχθεί υπό την αρχηγία του Δκτή του Συντ. Ορ. Πυροβ. 95. Εντατική αναγνώριση διατάχθηκε στον αέρα και το έδαφος. Στο μεταξύ η Ομάδα Schaeette που εκτελούσε την αποστολή της στο Καστέλι ενάντια σε εθελοντές, οι οποίοι εν μέρει πολεμούσαν με γερμανική στολή αλεξιπτωτιστών κυνηγών, ήλθε σε επαφή με τον εχθρό και προχώρησε μπροστά πολύ αργά με απώλειες.

Φοβερές φρικαλεότητες έγιναν γνωστές.. Βρέθηκαν αλεξιπτωτιστές με βγαλμένα μάτια, κομμένα γεννητικά όργανα, φρικτά ακρωτηριασμένοι. Ένας πεισματικός και λυσσαλέος αγώνας, στον οποίο όλα τα πλεονεκτήματα του εδάφους και ο μη υπολογισμός του δάσους από ελιές ευνοούσαν τον εχθρό, ένας αγώνας στον οποίο συμμετείχαν ακόμα παιδιά και γυναίκες.

Παρασός NZ (2021)

Λήφθηκαν σφοδρότατα μέτρα. Αφότου έγιναν γνωστές οι φρικαλεότητες του ελληνικού πληθυσμού και πιθανόν επίσης Ελλήνων στρατιωτών, διέταξε η Μεραρχία για κάθε Γερμανό τραυματία ή νεκρό να εκτελούνται 10 Κρητικοί, να πυρπολούνται αγροκτήματα και χωριά, στα οποία πυροβολήθηκαν γερμανικά στρατεύματα, να εξασφαλισθούν όμηροι σε όλα τα μέρη.

Για ενίσχυση του Ταγμ. Ορ. Σκαπ. 95 ορίστηκε στις 18.00 η ώρα το ελαφρό Τάγμ. 53 (Επιτ. 2 Λόχοι) με εντολή να διεισδύσει στη νότια ακτή στην Παλαιόχωρα και εκεί να ασφαλίσει.

Η 23-5-41 περνάει με τοπικές αψιμαχίες. Τακτοποίηση των αφινομένων ενισχύσεων, συγκέντρωση των διασκορπισμένων αλεξιπτωτιστών-κυνηγών και σχηματισμός αξιόμαχων μονάδων των αλεξιπτωτιστών-κυνηγών. Ο εχθρός (Νεοζηλανδοί) αμυνόταν γενναία και επίμονα με ξύλινες οχυρώσεις σε εξαιρετικά καμουφλαρισμένες θέσεις απέναντι στο Τάγμ. Ορ. Σκαπ. 95 και το ελαφρό Τάγμ. 53 αγωνίζονταν επικρατώντας οπλισμένοι πολίτες.

Η επικοινωνία ασυρμάτου με την Ομάδα Heydrich, που περιλαμβάνει την περιοχή των οδών και δυτικά του Γαλατά, αποκαταστάθηκε και το προϊστάμενο κλιμάκιο έκανε ανακοίνωση σε αυτήν. Η κατάσταση μόνο δύσκολα μπορεί να διευκρινισθεί. Εν γένει η γραμμή έφθασε: δυτικά στον Πλατανιά και στα υψώματα δυτικά του. Συνεχίζονται οι εχθρικές επιθέσεις βομβαρδισμού στο αεροδρόμιο του Μάλεμε χωρίς ουσιαστικά να επιβραδύνουν τις προσγειώσεις.

24-5-41 Η νύχτα πέρασε ήσυχα, αν δεν υπολογισθούν οι αεροπορικές επιθέσεις στο Μάλεμε και στα περίχωρα. Σκοπός για την 25-5-41: κρατώντας σταθερά τις θέσεις, στις οποίες φθάσαμε στον Πλατανιά, να προωθηθούμε με τους αλεξιπτωτιστές-κυνηγούς, στο μέσο και τη δεξιά πτέρυγα εκατέρωθεν του δρόμου Αλικιανού-Χανιών, μέχρι τα υψώματα Γαλατά προκειμένου πρωτίστως να αποκαταστήσουμε οριστική σύνδεση με την Ομάδα Heydrich στη Δύση και ασφάλιση στο Νότο για διέυρυνση του εδάφους που κέρδισαν.

Στην πραγματοποίηση αυτού του σκοπού οδήγησε η αποκατάσταση της σύνδεσης με την Ομάδα Heydrich. Με την προώθηση του μέσου και της δεξιάς πτέρυγας παντού έγινε λυσσαλέος αγώνας που κόστισε πολύ αίμα, συνετρίβει όμως η αντίσταση του εχθρού συστηματικά από την Ομάδα Utz.

Μέχρι εκεί πιάστηκαν συνολικά 650 αιχμάλωτοι (κυρίως Άγγλοι) ο Γαλατάς αναγνωρίστηκε σαν πολύ ισχυρή οχυρή θέση. Μια επίθεση έγι-

Η επιχείρηση Ερμής

νε δυνατή μόνο μετά από μια πλήρη προπαρασκευή πυροβολικού και επίθεση με στούκας.

Η μέρα πέρασε κάτω από σκληρές μάχες με προφανές κέρδος εδάφους και περαιτέρω ενίσχυση των στρατευμάτων μέσω αεροδιακομιδής. Το Καστέλι μετά από επιθέσεις στούκας κυριεύθηκε με έφοδο. Συνελήφθησαν 2 Άγγλοι αξιοί, 20 αλεξιπτωτιστές-κυνηγοί απελευθερώθηκαν, οι εθελοντές απωθήθηκαν με ευρύτατες απώλειες. Οι εκεί αιχμάλωτοι Άγγλοι αναφέρουν — αυτό επιβεβαιώθηκε από αλεξιπτωτιστές-κυνηγούς — ότι μόνο χάρη στη δική τους ενεργητική παρέμβαση οι αλεξιπτωτιστές κυνηγοί δεν φονεύθηκαν και δεν βασανίστηκαν. Το απόγευμα έφθασαν πάνω σ' ένα σκάφος τύπου Φλέτσερ 35 επιζώντες του ελαφρού στολίσκου του 14/Συντ. Ορ. Κυν. 100, μισόγυμνοι αλλά με τα όπλα τους. Σύμφωνα με την αναφορά τους το πλοίο τους βλήθηκε και κάηκε περίπου 15 χλμ. πριν από την ακτή, οι περισσότεροι πνίγηκαν ή πέθαναν, οι υπόλοιποι σώθηκαν στο φουσκωτό σκάφος που τους μετέφερε. Μέχρι αργά το βράδυ αναγνωρίστηκαν με αρκετή ακρίβεια οι θέσεις του εχθρού. Αυτοί βρίσκονταν στη γραμμή 3 χλμ. ανατολικά της Αγ. Μαρίνας-Γαλατά — ύψωμα δυτικά από αυτόν — Αλικιανό (κατεχόμενο από τον εχθρό).

Η Μεραρχία ήταν εντελώς σίγουρη ότι μόνο μια πλατιά περικύκλωση βαθιά στα δυτικά μέσω της οροσειράς θα μπορούσε να οδηγήσει στην επιτυχία τη λύση της δεύτερης αποστολής «κατάληψη του κόλπου της Σούδας» και έφθασε για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού στις ακόλουθες αποφάσεις: Συνέχιση της επίθεσης στις 25-5-41 στα Χανιά σε ανατολική κατεύθυνση με τις ήδη παραταγμένες δυνάμεις, αριστερά ο Συνταγματάρχης Ramecke με τους υπόλοιπους αλεξιπτωτιστές-κυνηγούς (Σύνταγμα SS-και τμήματα που επιτέθηκαν την 21-5-41) στο μέσον η Ομάδα Utz (2 Τάγμα Συντ.Ορ.Κυν. 100), σε σύνδεση μαζί τους η Ομάδα Heydrich (το υπόλοιπο Σύντ. Αλεξ. 3), επιπλέον πρέπει τα Χανιά να αποκλεισθούν από Νότο. Σχηματίστηκε εκ νέου η πτέρυγα περικύκλωσης η Ομάδα Krakau (85 Σύντ.Ορ.Κυν.) με την αποστολή, εκμεταλλευόμενη την οροσειρά να περικυκλώσει τις εχθρικές θέσεις δυτικά των Χανίων, όσο είναι δυνατόν χωρίς επαφή με τον εχθρό και να φθάσει στο δρόμο Χανιά-Ρέθυμνο στην περιοχή ανατολικά της Σούδας και να φράξει το δρόμο υποχώρησης των Άγγλων.

Η νύχτα προς 25-5-41 έφερε τις συνηθισμένες επιθέσεις βομβαρδισμού στο αεροδρόμιο του Μάλεμε και των περιχώρων.

Αργά και προσεκτικά προωθούνταν μπροστά οι εξαντλημένοι ορεινοί

Παρασός NZ (2021)

κυνηγοί και οι αλεξιπτωτιστές κυνηγοί. Η λυσσαλέα εξοργιστική αντίσταση αναβίωνε. Αντιλήψεις, που ακόμα δεν είχαν γίνει γνωστές, αποκτήθηκαν σε σκληρές μάχες, μέτρο-μέτρο παλεύοντας, τον εχθρό, μέχρις ότου τελικά μετά από επανειλημμένες επιθέσεις με στούκας κυριεύθηκε τις βραδινές ώρες το οχυρό Γαλατάς από τον Λόχο Ορεινών Κυνηγών και επίσης κρατήθηκε απέναντι στις νυχτερινές αντεπιθέσεις με τεθωρακισμένα οχήματα. Ο εχθρός προφανώς έλαβε ένα βαρύ πλήγμα. Βαριές απώλειες και από τις δύο πλευρές. Στο ίδιο χρονικό διάστημα η Ομάδα περικύκλωσης Krakau μετακινήθηκε στη νότια πτέρυγα και ταξινομήσε ομάδες για επίθεση στις 26-5-41 με τη δεξιά πτέρυγα κατά του Αλικιανού και από κει να διαπιστώσει κι άλλες εχθρικές θέσεις νότια και νοτιοδυτικά του Αλικιανού.

Το Τάγμα Ορεινών Σκαπανέων 95 έφθασε μετά από μάχες στις θέσεις δυτικά του Καστελίου, το ελαφρό Τάγμα Μοτοσικλετιστών 55, επιτιθέμενο μέσω Κανδάνου, μετά από μάχες με τους εθελοντές αργά το βράδυ στην Παλαιοχώρα. Κατά τη διάρκεια της ημέρας ακολούθησαν 6 επιθέσεις βομβαρδισμού στο αεροδρόμιο του Μάλεμε με κάποια αποτελέσματα.

Στη διάρκεια της ημέρας ακολούθησαν κι άλλες προσγειώσεις στρατευμάτων τα οποία συνέχεια προωθούνταν στις γραμμές μάχης ιδιαίτερα το 1ο Τάγμα του Συντ. Ορεινών Κυνηγών 141 (6η Ορεινή Μεραρχία), το οποίο υπήχθη στην Ομάδα Krakau. Η γραμμή που επιτεύχθηκε μέχρι να πέσει το σκοτάδι: 6 χλμ. ανατολικά των Χανίων-Γαλατά-Υψώματα δυτικά από αυτά — περιοχή Βαρυπέτρου — Βορειοδυτικά του Αλικιανού.

Σκοπός 26-5-41. Συνέχιση της επίθεσης βάσει προγράμματος, όπως διατάχθηκε στις 25-5-41, με περαιτέρω ενίσχυση της δεξιάς πτέρυγας και διάσπαση των θέσεων μετά από επίθεση στούκας στον Αλικιανό και ανατολικά αυτού από τις 08.00 έως 08.50 η ώρα.

26-5-41 Η νύχτα πέρασε σχετικά ήσυχα, αν παραβλέψει κανείς τις συνηθισμένες επιθέσεις βομβαρδισμού στο αεροδρόμιο του Μάλεμε και τα περίχωρα. Φίλοι και εχθροί είναι φανερά εξαντλημένοι. Επίσης στις 26-5-41 συνεχίστηκε η πίεση των Ομάδων μάχης Ramcke, Utz και Heydrich στην κατεύθυνση των Χανίων.

Σύμφωνα με το σχέδιο, μέτρο-μέτρο εξελίσσεται η επίθεση για να αποκοπουν τα Χανιά, ενώ η πτέρυγα περικύκλωσης του Krakau πήρε τον Αλικιανό μετά από επίθεση των Στούκας και παρατάχθηκε στο δρόμο σε διάπυρο καύσιμα, γιατί η οροσειρά έθετε κατά μέρος πλήρως τη θάλασσα. Με υποστήριξη αεροπορικών δυνάμεων μάχης, οι οποίες

Η επιχείρηση Ερμής

δυστυχώς επιβράδυναν την αποβίβαση ενός Ταγμ. Μοτ/στών, για δύο ώρες, χωρίς βασικά να προξενήσουν καμιά απώλεια, η Ομάδα προχώρησε μπροστά καλά κατέστησε και κυρίευσε τα πλησιέστερα οχυρά και έπιασε περίπου 100 αιχμαλώτους και πολυάριθμο υλικό κατεστραμμένο. Μέχρι το βράδυ της 26ης-5 ο εχθρός απωθήθηκε μέχρι τη γραμμή Σημείο 542-Μουρνιές-Κάτω Πλάτανος και περιοχή δυτικά των Χανίων η τοποθεσία Γαλαρία και Περιβόλια καταλήφθηκε. Ο εχθρός αμυνόταν επιτήδεια και εξαίρετα καμουφλαρισμένος, έτσι ώστε στις 26-5-41 οι απώλειες ήταν σημαντικές. Ακόμη δεν μπορούσε να αντιληφθεί κανείς χαλάρωση της αμυντικής δύναμης. Με την πάροδο της μέρας ήλθαν κι άλλα δύο Τάγματα (Συντ.Ορ. Κυν. 14 και Συντ.Ορ.Κυν. 143 της 6ης Μερ.) με ακρομεταφορά για την τρέχουσα ενίσχυση της δεξιάς πτέρυγας επίθεσης υπό τη νέα Ομάδα του Συνταγματάρχη Jais (Δκτή του Συντ.Ορ.Κυν. 141).

Στον δυτικό τομέα ο Ταγματάρχης Schaeette πήρε την ικανοποίηση της συνέχισής του. Η έκκληση και η στροφή στα δρακόντεια αντίμετρα είχαν ήδη κάνει την επίδρασή τους.

Ο σκοπός για τις 27-5-41 ήταν να συνεχίσουν με τον κύριο όγκο την περικύκλωση των Χανίων και του κόλπου της Σούδας και χωρίς καθυστέρηση να αποκτήσουν με ισχυρά τμήματα μέσω Αγ. Μαρίνας (3 χλμ. δυτικά της Σούδας) τη γραμμή Νέον-Χέρδιον-Στύλος-Μεγ. Χωράφια, προκειμένου να ριχτούν στη μάχη για καταδίωξη προς το Ρέθυμνο και να δώσουν χέρι στους εκεί μαχόμενους αλεξιπτωτιστές.

Επειδή δεν ήταν σαφές αν ο εχθρός θα συνέχιζε να υπερασπιζόταν τον κόλπο της Σούδας και αν προείχε όσο το δυνατό πιο γρήγορα να προτιμήσουν τους εγκλωβισμένους αλεξιπτωτιστές στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο, απομένει να αποφασίσει η Μερί/α να προωθηθεί ανατολικά με όσο το δυνατό ισχυρές δυνάμεις δυτικά των Χανίων χωρίς ουσιαστική επαφή με τον εχθρό και χωρίς να λάβει υπ' όψιν την έκταση της μάχης στα Χανιά.

Στην πραγματοποίηση αυτού του σκοπού το Τάγμα Αναγνώρισης παρατάχθηκε ακόμη δυτικότερα μέσω Φουρνιών προς το Νέο Χωριό. Όμως έπρεπε αυτό λόγω του αδιάβατου του εδάφους να γυρίσουν στις 27-5-41 στην Μέσκλα.

Η νύχτα της 27-5-41 πέρασε ήσυχη μέχρι τις επιθέσεις βομβαρδισμού.

Από τα χαράματα οι Ομάδες επίθεσης καθώς επίσης και η νεοσχηματισθείσα Ομάδα Jais παρατάχθηκαν ανάμεσα στα Χανιά και τη Σούδα, μετακινούμενες πλησίον, ενώ τα Στούκας ενεργούσαν στο άκρο των Χανίων.

Παρορασμός NZ (2021)

Μετά από άγριες πεισματικές και αιματηρές μάχες ο εχθρός κατά το μεσημέρι υποχώρησε. Κατά τις 14.00 η ώρα από όλες τις πλευρές γίνεται εισβολή στην πόλη, ενώ η Ομάδα Jais έφθανε στο χώρο ανάμεσα στα Χανιά και τον κόλπο της Σούδας, και προωθείτο προς τη Σούδα. Εδώ λαφυραγωγεί το Σύντ. 30 πυροβόλα και 1 αντιαεροπορική πυροβολαρχία. Στις 17.00 η ώρα παραδίδει ο δήμαρχος την πόλη. Η Ομάδα Utz και Jais στρέφονται αμέσως ανατολικά. Η κατοχή της πόλης και της χερσονήσου του Ακριτοχωριού ανατέθηκε στους αλεξιπτωτιστές κυνηγούς. Στο μεταξύ η Ομάδα περικύκλωσης Krakau κατόρθωσε κάτι τεράστιο προωθούμενη μέσα από απόκρημνες ορεινές περιοχές χωρίς δρόμους και χωρίς νερό, εξουδετερώνοντας γρήγορα την εχθρική αντίσταση, όπου αυτή αναδεικνυόταν, σταμάτησε το βράδυ δυτικά του Στύλου διασπώντας την με έναν λόχο μέχρι τη γέφυρα των Καλυβίων. Συνελήφθησαν εκεί 300 αιχμάλωτοι. Οι αιχμάλωτοι στα Χανιά δεν έχουν ακόμα μετρηθεί. Η αντίσταση των εγγύς ευρισκομένων Άγγλων φαίνεται πως κατέρρευσε. Ηττημένος ο εχθρός υποχώρησε νότια, καταδιωκόμενος από τους προωθούμενους αλεξιπτωτιστές κυνηγούς, ενώ η Ομάδα Krakau φαινόταν να παρουσιάζεται στον Στύλο.

Σκοπός για τις 28-5-41: Καταδίωξη του εχθρού ανατολικά και νοτιοανατολικά. Βοήθεια στο Ρέθυμνο από το Τάγμα Αναγνώρισης Wittmann. Η νύχτα της 28-5-41 πέρασε με τον σχηματισμό του Τάγματος Αναγνώρισης.

Πριν από τις πρωινές ώρες τέθηκε ήδη σε δράση η καταδίωξη με σφοδρότητα, ενώ η Ομάδα περικύκλωσης Krakau μέσα από δυσκολότατο έδαφος, τραβώντας τα βαρέα όπλα με το προσωπικό, προωθείται στη συνέχεια κατά του Στύλου. Η πρώτη αντίσταση στον κόλπο της Σούδας βόρεια των Μεγάλων Χωραφιών κατέρρευσε λόγω της ανυπολόγιστης ενέργειας να περάσουν μέσα από ανατιναγμένους βραχώδεις δρόμους. Εκεί στέκονταν οι οπισθοφυλακές του ευρισκόμενου στον Στύλο εχθρού. Η περικύκλωση του Krakau έφερε αποτέλεσμα. Μετά από μια σφοδρή μάχη και καταστροφή 2 μεσαίων αρμάτων μπόρεσε το Σύντ. Ορ. Κυν. 85 να καταλάβει τον Στύλο από τα δυτικά και το Τάγμα Αναγνώρισης να ανοίξει τον δρόμο. Ένα Τάγμα αιχμαλωτίστηκε, το υπόλοιπο υποχώρησε γρήγορα προς νότο. Η καταδίωξη συνεχιζόταν από το Τάγμα. Αναγνώρισης. Κατά τις 14.00 η ώρα ο εχθρός πήρε θέση προσωρινά στη διασταύρωση 1 χλμ. δυτικά των Χανίων με πολύ ισχυρή οπισθοφυλακή, η οποία επιτέθηκε αμέσως στο Τάγμα Αναγνώρισης. Στο μεταξύ το Σύντ. Ορ. Κυν. 141 και το Σύντ.Ορ.Κυν. 100 προελαύνουν για Χανιά. Το Σύντ.

Η επιχείρηση Ερμής

Ορ. Κυν. 141 έφθασε μέσω Καλυβίων κατά το βράδυ στη Βάμο, καθάρισε με ένα Τάγμα την περιοχή γύρω από το ακρωτήριο Τρόπανο. Το Συντ. Ορ. Κυνηγών 85 συγκεντρώθηκε στον Στύλο και καθάρισε τα υψώματα δυτικά του Στύλου. Ο καλά εγκαταστημένος στους βράχους εχθρός άφησε το Τάγμα Αναγνώρισης να προχωρήσει. Δύο Λόχοι του Συντ.Ορ. Κυν. 85 τάχθηκαν δεξιά και αριστερά του Τάγματος Αναγνώρισης για περικύκλωση. Ο εχθρός έκανε διαφορετικές αντίθετες προωθήσεις με μέσα άρματα. Αργά το βράδυ παρατάχθηκε από τη Βάμο στο πλευρό και τα νώτα του εχθρού ένα Τάγμα του Συντ. Ορ. Κυν. 141. Μέχρι να πέσει το σκοτάδι δεν υπήρχε εκεί καμιά απόφαση για χρήση βίας.

Η νύχτα προς την 29-5-41 πέρασε ήσυχα με τις δραστηριότητες αναγνώρισης και των δύο πλευρών. Από μια μαρτυρία αιχμαλώτων προέκυψε ότι 500 Άγγλοι στις 26-5-41 ήδη είχαν αποβιβασθεί στη Σούδα. Σκοπός για 29-5-41: Με τον κύριο όγκο καταδίωξης προς Ρέθυμνο, 1 Σύνταγμα (Συντ. Ορ. Κυν. 100) τάσσεται για καταδίωξη προς Σφακιά.

29-5-41 Τις πρωινές ώρες ο εχθρός εκκένωσε τη θέση του μπροστά στην απειλή περικύκλωσης από το Συντ. Ορ. Κυν. 141 και υποχώρησε προς Νότο προς Άσκιφα-Σφακιά καταδιωκόμενοι από το Συν. Ορ. Κυν. 100.. Ο κύριος όγκος του Τάγματος Αναγνώρισης προωθήθηκε προς Ρέθυμνο και συνάντησε 4 χλμ. ανατολικά του Ρεθύμνου αργά το απομεσήμερο πάλι ισχυρότερο εχθρό και απελευθέρωσε από πολιορκία ένα Τάγμα Αλεξιπτωτιστών, το οποίο είχε περικυκλωθεί πλήρως ανατολικά της πόλης.

Το Συντ. Ορ. Κυν. 100 προχώρησε προσεκτικά πάνω στη διάβαση προς τη νότια ακτή των Σφακίων. Αποστολή: Αργή βολιδοσκόπηση αν υπάρχει ισχυρή αντίσταση, έπειτα περικύκλωση από τις δύο πλευρές. Το απόγευμα έφθασαν και τα δύο άρματα του ΙΙ Τάγμ./Συντ. Τ/Θ 31 και τέθηκαν αμέσως σε πορεία προς Ρέθυμνο. Μέχρι να πέσει το σκοτάδι δεν πέτυχαν να ανατρέψουν από τις θέσεις του τον καλά εγκατεστημένο εχθρό.

Σκοπός για 30-5-41: Επίθεση στα υψώματα ανατολικά του Ρεθύμνου με επιχείρηση αρμάτων και ισχυρού πυροβολικού, έπειτα από περαιτέρω προώθηση με το Τάγμα Αναγνώρισης προς Ηράκλειο. Καταδίωξη προς το Λουτρό μέσω του Συντ.Ορ.Κυν. 100.

30-5-41 Τα χαράματα άρχισε η δράση του πυροβολικού κατά των εχθρικών θέσεων ανατολικά του Ρεθύμνου. Παρατάχθηκαν τα άρματα και ελαφρές δυνάμεις Μοτοσικλετιστών. Τμήματα του Ορ.Τάγμ. Αναγνώρισης 95, ασφάλισαν προς Νότο κάτω από τα πυρά του πυροβολικού

Παρασός NZ (2021)

στα επιτιθέμενα άρματα και στις ελαφρές δυνάμεις Μοτοσικλετιστών παραδόθηκαν περίπου 1200 Αυστραλοί. Το 2ο Τάγμα Αλεξιπτωτιστών κυνηγών ανατολικά του Ρεθύμνου απελευθερώθηκε, η καταδίωξη προς Ηράκλειο και Ιεράπετρα συνεχίζεται.

Στις 14.00 έφθασε το Τάγμα Αναγνώρισης στο Ηράκλειο. Οι Άγγλοι στις 28-5-41 είχαν εγκαταλείψει το χώρο του Ηρακλείου με πλοία. Η καταδίωξη συνεχίζεται προς τον Άγιο Νικόλαο μετά από επαφή με τους Ιταλούς στο Καλοχώρι η Ιεράπετρα καταλαμβάνεται χωρίς εχθρική επαφή.

Για τις μάχες του Συντ.Ορ.Κυν. 100 στον Αλίκαμπο Ίμβρο και Σφακιά βλέπε παράρτημα.

12 μέρες σφοδρότατων μαχών σε αντιξοότατο ορεινό έδαφος, σε πολύ μεγάλο καύσωνα ενάντια σ' έναν εξαιρετικό σκληρό εχθρό και ενάντια σε απάνθρωπους εθελοντές, ο όλος εξοπλισμός μαζί με τα βαρέα όπλα που έσερναν σε μεγάλη έκταση στα μετόπισθεν δοκίμαζαν τους γενναίους Ορεινούς Κυνηγούς και, υποστηριζόμενοι από τη Luftwaffe, κέρδισαν τη νίκη μέχρι τα Χανιά μαζί με τους Αλεξιπτωτιστές. Έπρεπε να προσφερθούν βαριές θυσίες αίματος. Μεγάλη η πράξη καθένα ξεχωριστά, μεγάλη η επιτυχία.

Αντίγραφο⁴⁰

Πρακτικό Συνθηκολόγησης

1) Τα ευρισκόμενα υπό τις διαταγές μου ελληνικά στρατεύματα καταθέτουν τα όπλα με την 30-9-41 18.00 γερμανική ώρα καλοκαιρινής περιόδου.

2) Οι Έλληνες Αξιωματικοί παραμένουν προσωρινά στο στρατεύμα και θα φροντίζουν στο στρατόπεδο για τάξη και πειθαρχία. Χωρίς ρητή διαταγή του Γερμανού Διοικητή δεν επιτρέπεται να απολυθεί κανένας στρατιώτης.

3) Διαταγές και οδηγίες του Γερμανού Διοικητή θα τηρούνται απαρεγκλίτως.

4) Ο Διοικητής Στρατηγός θα υποβάλει στον Γερμανό Διοικητή σε συντομότατη προθεσμία μια έκθεση για αποθήκες (τόπους) και δυνάμεις των Ελληνικών στρατευμάτων.

5) Ως αξιωματικό-σύνδεσμο στον Γερμανό Διοικητή ορίζω τον Λοχαγό κύριο Δόννη Απόστολο.

40. Το πρακτικό από ελληνικής πλευράς υπέγραψε ο υποστράτηγος Λιναρδάκης.

Η επιχείρηση Ερμής

6) Ο Διοικητής Στρατηγός θα δώσει εντολή στα ελληνικά στρατεύματα του ανατολικού τμήματος του νησιού να συνδεθούν με τα εκεί αποβιβασθέντα ιταλικά στρατεύματα με σκοπό τον τερματισμό των εχθροπραξιών.

Ηράκλειον, 30 Μαΐου 1941

Επικυρωθέν:

Υπογρ.: Bräuer

Υπογρ.:

Συνταγματάρχης

Διοικητής Στρατηγός

Για την ορθότητα του απογράφου:

Ηράκλειον, 30 Μαΐου 1941

Rau

Λοχαγός και Υπασπ.-Συντ/τος

Παρασός ΝΖ (2021)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
 ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

1. Die unter dem Namen "Εκπαίδευση" bekannt gemachten Kurse werden
 ab dem 1. September 1941 in der Weise durchgeführt, dass die
 Teilnehmer nicht mehr als 10 Stunden pro Woche an der
 Schule teilnehmen.

2. Die Teilnehmer müssen in jedem Fall die vorgeschriebene
 Schulzeit von 10 Stunden pro Woche einhalten. Die
 Teilnehmer, die diese Anforderung nicht erfüllen, werden
 von der Teilnahme an den Kursen ausgeschlossen.

3. Die Teilnehmer müssen die vorgeschriebene Schulzeit
 von 10 Stunden pro Woche einhalten.

4. Die Teilnehmer müssen die vorgeschriebene Schulzeit
 von 10 Stunden pro Woche einhalten. Die Teilnehmer,
 die diese Anforderung nicht erfüllen, werden von der
 Teilnahme an den Kursen ausgeschlossen.

5. Die Teilnehmer müssen die vorgeschriebene Schulzeit
 von 10 Stunden pro Woche einhalten.

6. Die Teilnehmer müssen die vorgeschriebene Schulzeit
 von 10 Stunden pro Woche einhalten.

Iraklion, den 30. Mai 1941.

Berechtigter: Oberst
 Oberst
 Oberst

Gen.: Oberst
 Oberst

Für die Richtigkeit der Abschrift:
 Iraklion, den 30. Mai 1941.

[Handwritten Signature]

Oberst

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Καθηγητής Λαογραφίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας

Η ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ ΙΚΑΡΙΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Β΄ ΤΟΥ ΚΑΠΟΥΡΑΛΗ (1900-1903)

Μετά την κοίμηση του Μητροπολίτη Σάμου και Ικαρίας Γαβριήλ Β΄ του Κατσαρού (1855 - 1900), διάδοχός του εξελέγη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ο επίσης Σάμιος Αθανάσιος Καπουράλης¹, που είχε γεννηθεί στον Πύργο της Σάμου το 1849, από τον Αντώνιο και την Αργυρώ Καπουράλη. Ο πατέρας του, αγωνιστής της επανάστασης του 1821, μετά τον θάνατο της συζύγου του εκάρη μοναχός στη μονή Μεγάλης Παναγίας με αποτέλεσμα ο Αθανάσιος να ακολουθήσει τον συγχωριανό του παπά Λαδιά και να βρεθεί στη Σμύρνη, όπου εκείνος υπηρετούσε. Εκεί έμεινε ως υπηρέτης με μια αγγλική οικογένεια, κοντά στο Μητροπολιτικό Ναό της αγίας Φωτεινής².

Καθώς άρχισε να ψάλλει τις Κυριακές, η φωνή του εντυπώσιασε τους εκκλησιαστικούς παράγοντες της πόλης, και σύντομα ετέθη υπό την προστασία του Μητροπολίτη Σμύρνης Βασιλείου, και προσελήφθη στον Μητροπολιτικό Ναό ως βοηθός του εκκλησιάρχη, παραλλήλως δε άρχισε να σπουδάζει εκκλησιαστική βυζαντινή μουσική, με δάσκαλο τον πρωτοψάλτη Σμύρνης Νικόλαο Γεωργίου, αλλά και να φοιτά στο σχολείο. Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Βασίλειος τον χειροτόνησε διάκονο, ενώ συνέχιζε τις σπουδές του στην Ευαγγελική Σχολή, μετά δεν την ολοκλήρωσή τους συνέχισε στο Λύκειο Καρβούνη της Αθήνας, όπου μετέβη, και στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρακολουθώντας ταυτοχρόνως και τις παραδόσεις της Θεολογικής Σχολής. Παραλλήλως δε προσελήφθη, λόγω της καλλιφωνίας του, ως διάκονος στο παρεκκλήσιο των Ανακτόρων³.

1. Πρόκειται για τον Μητροπολίτη Σάμου Αθανάσιο Β΄, δεδομένου ότι ο επίσης Σάμιος Αθανάσιος Α΄ αρχιεράτευσε στη Σάμο περί το 1630, βλ. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σάμος 1967, σ. 100 αρ. 17.

2. Κ.Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, Σάμος χ. χρ., σ. 67.

3. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 69.

Εγκατέλειψε όμως τις σπουδές του και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου προσελήφθη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ως Αρχιδιάκονος, θέση που δεν κράτησε για πολύ, επειδή έφυγε αρχικά για την Ανατολική Ρωμυλία, και κατόπιν για την Μακεδονία, για να καταλήξει το 1885 στην Καστοριά, όπου χειροτονήθηκε πρεσβύτερος και προχειρίστηκε σε Αρχιμανδρίτη από τον Μητροπολίτη Καστορίας Κύριλλο, που στη συνέχεια τον όρισε γραμματέα και πρωτοσύγχελο της Ιεράς Μητροπόλεως Καστορίας⁴. Εκεί ο Αθανάσιος ανέπτυξε το διπλό, εκκλησιαστικό φιλανθρωπικό και εθνικό έργο του, σε περιόδους μάλιστα κρίσιμες και αγωνιστικές για τον Ελληνισμό της Δυτικής Μακεδονίας, ο οποίος αντιμετώπιζε προβλήματα και από την βουλγαρική προπαγάνδα, αλλά και από τους ρουμανίζοντες της περιοχής.

Μετά την σύλληψη, τη δίκη και την αθώωσή του από το οθωμανικό Στρατοδικείο Μοναστηρίου, ο Αθανάσιος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνάντησε τον Μητροπολίτη Καστορίας Κύριλλο, και τον ακολούθησε στην εκτόπισή του στη Λήμνο. Όταν το 1890 ο Κύριλλος εξελέγη Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως, ο Αθανάσιος εξελέγη και χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Λήμνου, σε ηλικία 41 ετών⁵, επί των ημερών του Οικουμενικού Πατριάρχη Διονυσίου Ε' (1887 - 1891)⁶. Στη Λήμνο ανέπτυξε ιδιαίτερη δράση σχετικά με την ίδρυση εκπαιδευτηρίων, με τη συνεργασία και τη βοήθεια μάλιστα ενός επιφανούς ομογενή της Αιγύπτου, του Τζων Αντωνιάδη, πεθερού του Ηγεμόνα της Σάμου Παύλου Μουσούρου. Μάλιστα η φιλανθρωπική και φιλογενής δράση του είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργήσει χρέη, για τα οποία θα γίνει λόγος και παρακάτω⁷.

Το 1895, μετά την αντικατάσταση του Οικουμενικού Πατριάρχη Νεόφυτου Η' (1891 - 1894) από τον Πατριάρχη Άνθιμο Ζ' (1895 -

4. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 70.

5. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 71.

6. Μαν. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης, 36 - 1884. Έκδοσις Δευτέρα επηξημένη και βελτιωμένη βάσει των ιδιοχείρων σημειωμάτων του συγγραφέως. Ανασύνταξις κεμμένου, Φιλολογική επιμέλεια - πίνακες, ευρετήρια υπό Νικολάου Λυκ. Φοροπούλου, Αθήνα 1996, σ. 777.*

7. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 72-74. Για την περίοδο της αρχιερατείας του στην Λήμνο βλ. επίσης Θ. Παλαμηδά-Ευθυμιάδου, *Η Ιερά Μητρόπολις Λήμνου κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας (1800 - 1912) κατά τους κώδικες της Ιεράς Μητροπόλεως Λήμνου*, Αλεξανδρούπολη 2007 (διδ. διατρ.: ΑΠΘ), σ. 82 κ.εξ. Η ίδια, «Εκκλησιαστική ιστορία Λήμνου», στον τόμο Γ. Κωνσταντέλλης (επιμ.), *Λήμνος. Εκκλησιαστική κληρονομιά 1*, Αθήνα 2010, σ. 52, 65-70.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β' στη Σάμο (1900-1903)

1897)⁸ ο Αθανάσιος, αν και ο ίδιος δεν το επιθυμούσε λόγω της προηγούμενης δράσης του εκεί που του είχε προξενήσει προβλήματα με ορισμένους παράγοντες της περιοχής, εξελέγη Μητροπολίτης Καστορίας. Στη νέα Μητρόπολή του επιδόθηκε στην οργανωμένη αντιμετώπιση της δράσης των Βουλγάρων, με τη συνεργασία των τοπικών οθωμανικών αρχών, έχοντας θεαματικά αποτελέσματα⁹.

Κατά την διάρκεια της αρχιερατείας του στη Λήμνο και στην Καστοριά, ο Αθανάσιος αναδείχθηκε καλός ποιμενάρχης, με εκκλησιαστική και εθνική δράση. Υπήρξε ιδιαιτέρως φιλόanthρωπος και ελεήμων, ήταν καλός γνώστης της εκκλησιαστικής βυζαντινής μουσικής, καλλιφωνος και ιεροπρεπής λειτουργός¹⁰. Μάλιστα τονισμένα από τον Αθανάσιο μουσικά μαθήματα, χερουβικά, δοξολογίες, δοξαστικά και καλλιφωνικούς ειρμούς εξέδωσε ο μαθητής του Εμμανουήλ Βαμβουδάκης, περίφημος επίσης Σάμιος μουσικοδιδάσκαλος και ιεροφάτης¹¹. Επόμενο λοιπόν ήταν η φήμη του να έχει φτάσει και στη Σάμο, οι παράγοντες του δημόσιου βίου αλλά και ο λαός της οποίας ζήτησαν από το Πατριαρχείο την εκλογή του στην χηρεύουσα Μητρόπολη Σάμου και Ικαρίας, αμέσως μετά την κοίμηση του Μητροπολίτη Γαβριήλ Β', τα μεσάνυχτα της 31ης Αυγούστου, και ενώ είχε ήδη μπει η Παρασκευή 1η Σεπτεμβρίου 1900¹².

Έτσι ο Αθανάσιος Καπουράλης εξελέγη τον Σεπτέμβριο του 1900 Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας, ως Αθανάσιος Β', έδωσε το Μέγα Μήνυμα στις 11 Νοεμβρίου 1900, επί της πατριαρχίας Κωνσταντίνου Ε' (1897-1901)¹³ και η εκλογή και κατάστασή του αναγγέλθηκε επισήμως

8. Μαν. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες... ό.π., σ. 777*.

9. Πρβλ. Δ. Τσιανιλίδης, *Η Ζίχνη κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 64. Τρ. Θεοδωρίδης, «Η Ιερά Μητρόπολις Ζιχνών και οι Μητροπολίται της», *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1953), σ. 168. Επίσκοπος Σπυριδών Κυβερτός, *Μητροπολίτης Ζιχνών και Νευροκοπίου, Η κατά τον Μακεδονικό Αγώνα τοπική ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Ζιχνών και Νευροκοπίου. Όλοι οι ήρωες που αγωνίστηκαν*, Νέα Ζίχνη 1996, σ. 149.

10. Γ. Κ. Αγγελινάρας, «Αθανάσιος Καπουράλης», *Ιεροφατικά Νέα* 18: 204 (Σεπτέμβριος 1981) [= *Απόπλους* 13: 26-27 (2002), σ. 247 κ.εξ.].

11. Γεώργιος Κ. Αγγελινάρας, «Εμμανουήλ Βαμβουδάκης», *Ελλάς* 678 (11 Απριλίου 1959), σ. 4. Ο ίδιος, «Εμμανουήλ Βαμβουδάκης, ο ηγεμονικός», *Ιεροφατικά Νέα* 16: 186 (Ιανουάριος 1980). Ο ίδιος, «Εμμανουήλ Βαμβουδάκης», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 7: 26-27 (1981), σ. 102 κ.εξ. Ο ίδιος, «Οι επιδόσεις και οι δραστηριότητες των αποδήμων Σαμίων ιεροφατών και μουσικοδιδασκάλων», *Μεταμόρφωσις* 3: 2, τχ. 14 (Φεβρουάριος 1997), σ. 20 κ.εξ.

12. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 77.

13. Μαν. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες... ό.π., σ. 777*.

στον Ηγεμόνα της Σάμου από το Πατριαρχείο¹⁴. Έφτασε στη Σάμο το πρωί της Κυριακής 3 Δεκεμβρίου 1900. Στο πλοίο με το οποίο κατέπλευσε στο νησί τον καλωσόρισαν οι Βουλευτές, ο Γραμματέας της Βουλής των Σαμίων, και ο Αρχηγός της Ηγεμονικής Χωροφυλακής, ενώ τα σέβη του Ηγεμόνα της Σάμου Μιχαήλ Γρηγοριάδη μετέφερε ο Διευθυντής του Ηγεμονικού Γραφείου¹⁵. Κατόπιν ακολούθησε η τελετή της ενθρόνισης, στον Μητροπολιτικό Ναό του αγίου Νικολάου, κατά την οποία τον προσφώνησαν ο καθηγητής του Πυθαγορείου Γυμνασίου Σάμου Χριστοφόρος Κνήτης — μετέπειτα Μητροπολίτης Σταυρουπόλεως, Σερρών και Βιζύης — ενώ το μεσημέρι της ίδιας μέρας επισκέφθηκε τον Ηγεμόνα και τη Βουλή¹⁶.

Παρά το γεγονός ότι την εκλογή και ενθρόνιση στη Σάμο του Αθανασίου είχαν συνοδεύσει αγαθές ελπίδες του ποιμνίου του, η αρχιερατεία του υπήρξε σύντομη, καθώς τα ξημερώματα της 10ης Φεβρουαρίου 1903, ενώ κατέβαινε την εσωτερική σκάλα του Μητροπολιτικού Μεγάλου, έπεσε, με αποτέλεσμα να χτυπήσει στο κεφάλι και να εκπνεύσει ακαριαία, σε ηλικία 55 ετών¹⁷.

Η κηδεία του έγινε στον Μητροπολιτικό Ναό του αγίου Νικολάου Λιμένος Βαθέος, και κατόπιν η σορός του, καθήμενη επί θρόνου, μεταφέρθηκε στο χωριό του, τον Πύργο, και ενταφιάστηκε στον περίβολο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το ότι το φορείο στο οποίο είχε τοποθετηθεί ο θρόνος με το νεκρό ιεράρχη ακολούθησε τη διαδρομή Βαθύ — Μυτιληνοί — Χώρα — Κουμαραδαίοι — Πύργος, και ότι το μετέφεραν στα χέρια διαδοχικά ομάδες ανδρών των χωριών αυτών, από τα όριά τους ως τα όρια του επόμενου χωριού, οι οποίοι προσφέρθηκαν εθελοντικά για τη μεταφορά μέσα από την περιοχή του χωριού τους¹⁸.

Τον διαδέχθηκε ο Σάμιος Αρχιμανδρίτης Κωνσταντίνος Βοντζαλίδης, από το Καρλόβασι, ο οποίος εξελέγη Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας τον Φεβρουάριο του 1903¹⁹, χειροτονήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και

14. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 151^α: 11 Νοεμβρίου 1900. Η εκλογή του είχε αναγγελθεί ωρίτερα, βλ. Πατριαρχικό Αρχιεπιστολικάριο, Κώδιξ ΠΙΑ, σ. 65 - Σεπτέμβριος 1900.

15. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 78.

16. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 79.

17. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 88-89.

18. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι Κληρικοί*, ό.π., σ. 79.

19. Πατριαρχικό Αρχιεπιστολικάριο, Κώδιξ ΠΙΑ, σ. 108, με το άγγελμα της εκλογής του αρχιμανδρίτη Κωνσταντίνου Βοντζαλίδη ως Μητροπολίτη Σάμου και Ικαρίας, μετά τον αδόκητο θάνατο του προκατόχου του Αθανασίου, Φεβρουάριος 1903.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β΄ στη Σάμο (1900-1903)

εθρονίστηκε στη Σάμο στις 29 Μαρτίου 1903²⁰, κατά την δεύτερη πατριαρχία του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ (1901 - 1912)²¹ συνεχίζοντας τη σειρά των Σαμίων αρχιερέων²², που το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά κανόνα απέστειλε στη Σάμο κατά τη διάρκεια της ηγεμονικής περιόδου της ιστορίας του νησιού²³.

Οι αναφορές στα πεπραγμένα της αρχιερατείας του Αθανασίου είναι ελάχιστες, λόγω του περιορισμένου χρόνου που αυτή διήρκεσε. Την έλλειψη αυτή της σχετικής βιβλιογραφία θα δοκιμάσουμε να αναπληρώσουμε στη μελέτη που ακολουθεί, στην οποία θα εξεταστεί η περίοδος της αρχιερατείας του Αθανασίου στη Σάμο, με βάση πληροφορίες που διασώζονται κυρίως σε σαμιακές αρχιερατικές πηγές, με βάση δηλαδή όσα μας πληροφορούν τα έγγραφα του Ηγεμονικού Διοικητικού Γραφείου [:ΗΔΓ], και ειδικότερα οι αρχιερατικές σειρές 5/1 (εκκλησιαστικά) και 11/1 (μοναστηριακά), τα οποία σώζονται στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Σάμου²⁴.

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την κοίμηση του προκατόχου του Μητροπολίτη Γαβριήλ Β΄ ως την ενθρόνισή του στη Σάμο, στις αρχές Δεκεμβρίου 1900, η εκκλησιαστική ζωή συνεχίστηκε κανονικά, με ιδιαίτερη φροντίδα για τα έργα επισκευής, ανακαίνισης και ανέγερσης ναών, που είχαν ήδη ξεκινήσει, αλλά και με μέριμνα για την καλλιέργεια της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής. Είναι απολύτως χαρακτηριστικό ότι στα μέσα Νοεμβρίου 1900 διορίστηκε ο ιεροδιάκονος Στυλιανός Αλεξάνδρου στην ενορία της Αγίας Τριάδος Παγώνδα, με καθήκον να διδάσκει την εκκλησιαστική μουσική στους μαθητές της Δημοτικής Σχολής του χωριού²⁵.

20. Ιω. Βακιρτζής, *Ιστορία της Ηγεμονίας της Σάμου, 1834 – 1912*, Αθήνα 2005, σ. 447, 487.

21. Μαν. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες ...* ό.π., σ. 777.

22. Βλ. σχετικά Μαν. Γιαννούτσος, «Σάμιοι Μητροπολίτες και Επίσκοποι», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 5 (2019-2020), σ. 37 κ.εξ.

23. Εξάιρεση αποτέλεσε η εκλογή του Γρηγορίου Γ΄ (1843 - 1855), η αρχιερατεία του οποίου στη Σάμο, όπως με άλλη ευκαιρία έχουμε αναπτύξει, υπήρξε ατυχής.

24. Ευχαριστώ θερμά το προσωπικό των ΓΑΚ, την προϊστάμενη κα Αγγελική Χατζημυχάλη, τον πρ. προϊστάμενο κ. Χρ. Λάνδρο και την κα Όλγα Φακάρου, για την αμέριστη βοήθειά τους κατά την μελέτη του υλικού που παρουσιάζεται εδώ, τον Ιανουάριο του 2014.

25. ΗΔΓ, 5 / 5, 1900, αρ. 194: 11 Νοεμβρίου. Βλ. σχετικά με την καλλιέργεια της βυζαντινής μουσικής στο νησί Γ. Κ. Αγγελινάρας, *Έκφρασις της φαλτικής τέχνης*, Αθήνα 2009. Ο ίδιος, «Η φαλτική παράδοση της Σάμου» *Σαμιακή Επιθεώρηση* 33-34 (1987), σ. 46 κ.εξ. Ο ίδιος, «Η διδασκαλία της εκκλησιαστικής βυζαντινής μουσικής στην πόλη της Σάμου από το 1875 μέχρι σήμερα», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 69 κ.εξ.

Παρόμοιες κανονικότητες συναντούμε στις πηγές και μετά την ανάληψη της εκκλησιαστικής διοίκησης από τον Μητροπολίτη Αθανάσιο Β΄. Μπορεί οι τοπικές αντιπαραθέσεις στους ναούς να συνεχίζονταν, όπως δείχνει για παράδειγμα καταγγελία εναντίον του Δημάρχου Κουμειίκων για ανάρμοστη συμπεριφορά εντός του ναού, επειδή παρατήρησε κάποιον που καθόταν σε ξένο στασίδι να πάει στο δικό του²⁶, και η καταγγελία εναντίον του πρωθυερέα του Μαραθοκάμπου Δημητρίου Πετρίδη επειδή είχε αρνηθεί να τελέσει το μνημόσυνο του Διαμαντή Κώνστα με τον οποίο είχε εχθρικές σχέσεις, με αποτέλεσμα να συμπλακεί με τους συγγενείς του στο καφενείο²⁷, τα εν εξελίξει όμως ζητήματα της τοπικής Εκκλησίας συνεχίστηκαν και προωθήθηκαν.

Συστάθηκε επιτροπή για την διαχείριση των χρημάτων που είχαν προέλθει από το λαχείο υπέρ της επισκευής του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, στο Τηγάι²⁸. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο παραπονήθηκε στον Ηγεμόνα για παρατυπίες κατά την διαδικασία ενοικίασης των κτημάτων της μονής Πάτμου στη Σάμο²⁹, ένα ζήτημα που αποτέλεσε διαχρονικά θέμα τριβής και συζήτησης, σε όλη τη διάρκεια της ηγεμονικής περιόδου της ιστορίας του νησιού, για να λάβει την απάντηση ότι όλα όσα έγιναν ήταν προς το συμφέρον της μονής, και ότι ο ενοικιαστής Ιπποκράτης Κωστάκης, που μη γνωρίζοντας την δυνατότητα ακύρωσης της σύμβασης προχώρησε σε επενδύσεις στα κτήματα στο Ηραϊόν, έπρεπε να εκβληθεί με αγωγή, και αν γινόταν αυτό να αποζημιωθεί για όσα είχε ξοδέψει³⁰. Για το θέμα μάλιστα χρειάστηκε να γίνει και επίσημη με-

26. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 7: 15 Ιανουαρίου.

27. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 24: 10 Μαρτίου.

28. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 11: 20 Ιανουαρίου. Για τις επισκευές του ναού κατά την ηγεμονική περίοδο βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ιστορικά του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Πυθαγορείου», *Το Τηγάι* 22 (2016), σ. 362-368.

29. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 22β: 25 Ιανουαρίου. ΗΔΓ, 11 / 1, 1901, αρ. 8^ς: 12 Σεπτεμβρίου. Για τα μετόχια αυτά βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Εξωγενείς παράγοντες για τη μελέτη της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς των κατοίκων της Σάμου. Η περίπτωση των πατμιακών μετοχίων», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 15 (1994), σ. 309-346. Ο ίδιος, «Οι σχέσεις Σάμου και Πάτμου (16^{ος} - 19^{ος} αι.). Από την ιστορική πραγματικότητα στην παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά», *Πρακτικά ΙΘ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1999*, σ. 81-102. Ο ίδιος, *Η μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο και η Σάμος. Οικονομικές επαφές και πνευματικές παρακαταθήκες*, Αθήνα 2004. Ο ίδιος, «Πατμιακά μετόχια της Σάμου», *Πρακτικά ΚΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2004*, σ. 75-110. Al. Stefanidou, *Mazene des Theologos - Klosters auf Patmos. Darstellung ihrer Lebensweise und ihrer wirtschaftlichen Lage nebst einer Beschreibung ihrer Kirchen in spat- und nachbyzantinischer Zeit*, Rhodos 2004, σ. 16.

30. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 22^ς, 22: 10, 15 Μαρτίου. Πατριαρχικό Αρχιεπιστολίκιο, Κώδιξ Α73, σ. 24-25, αρ. πρωτ. 507 - 25 Ιανουαρίου 1901.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β' στη Σάμο (1900-1903)

τάφραση στα ελληνικά των σουλτανικών φερμανιών που καθόριζαν την ύπαρξη και τα προνόμια των πατριακίων μετοχίων της Σάμου³¹.

Την ίδια χρονιά, το 1901, ο Ηγεμόνας Μιχαήλ Γρηγοριάδης ενημέρωσε τον Αθανάσιο ότι, προκειμένης πατριαρχικής εκλογής, είχε με διάταγμα του διορίσει τον διευθυντή του Ηγεμονικού Γραφείου Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνο Στεφανίδη ως αντιπρόσωπό του, στη θέση που *ex officio* είχε ο Ηγεμόνας της Σάμου στην Γενική Εκλογική Συνέλευση η οποία εξέλεγε τον εκάστοτε Οικουμενικό Πατριάρχη, με εντολή να ψηφίσει, κατά τις οδηγίες που θα λάμβανε, τον καλύτερο από τους υποψηφίους³².

Ο Αθανάσιος επίσης συνυπέγραψε για την χρησιμοποίηση 993 γροσίων που ανήκαν στην διαλυθείσα «Αδελφότητα του αποστόλου Θωμά», για την πλακόστρωση του γυναικωνίτη του ναού στα Κοντέικα³³. Η θρησκευτική αυτή αδελφότητα είχε συστηθεί στον Δήμο Κοντεϊκών στις 20 Απριλίου 1897, επ' ονόματι του αποστόλου Θωμά και του αγίου Τρύφωνος, με ταμιά τον Αγγελή παπά Γεωργίου και γραμματέα τον Ιωάννη Θ. Αποστόλου, και διατηρήθηκε ως τα τέλη Ιουνίου 1898, οπότε και διαλύθηκε³⁴.

Από σχετική αναφορά του Αστυνόμου Χώρας γνωρίζουμε ότι ο Αθανάσιος στις 5 Ιουλίου 1901 συγκάλεσε ιερατική σύναξη στη μονή Μεγάλης Παναγίας, στην οποία πήραν μέρος περί τους 100 ιερείς, και από την οποία απείχε ο ηγούμενος της μονής Τιμίου Σταυρού. Κατά τη διάρκεια της σύναξης ο Αθανάσιος νουθέτησε τους ιερείς, τους είπε τη γνώμη του για το αναμενόμενο νομοσχέδιο σχετικά με τη μισθοδοσία του σαμιακού κλήρου, για το οποίο είχε ενημερωθεί από την ηγεμονική διοίκηση, και

31. ΗΔΓ, 11 / 1, 1901, αρ. 80 – 81: 12 Σεπτεμβρίου.

32. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 55: 29 Απριλίου. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 56: 29 Απριλίου. Μάλιστα, το Πατριαρχείο απευθύνθηκε προς τον Ηγεμόνα της Σάμου, με απάντηση του τοποτηρητή του πατριαρχικού θρόνου στα συγχαρητήρια που απέστειλε ο Ηγεμόνας και με ενημέρωση για τις λεπτομέρειες της εκλογικής διαδικασίας σχετικά με την ανάδειξη νέου Πατριάρχη, Πατριαρχικό Αρχιεπιστολάκιον, Κώδιξ Α'73, σ. 114-115, αρ. πρωτ. 2172 - 20 Απριλίου 1901.

33. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 118: 28 Ιουνίου. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Εκκλησιαστική ιστορική και λαϊκή παράδοση στα Κοντέικα της Σάμου», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 4 (2017-2018), σ. 163-168.

34. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 118^α: 27 Μαΐου. Για τις θρησκευτικές αδελφότητες στην ηγεμονική Σάμο βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Θρησκευτικές αδελφότητες στην Ηγεμονική Σάμο. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής διάστασης της σαμιακής λαϊκής θρησκευτικότητας», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 3 (2015-2016), σ. 143 – 154. Ο ίδιος, «Θρησκευτικές αδελφότητες της Ηγεμονίας της Σάμου (1834 - 1912)», στον τόμο *Μυριώνυμον εύχος τω Σεβασμιωτάτω Μητροπολίτη Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας κ. Παντελεήμονι επί τω χρυσώ Ιωβηλαίω Ιερωσύνης (1969 - 2019) και τω αργυρώ Ιωβηλαίω Αρχιερωσύνης (1994 - 2019)* 3, Βέροια 2019, σ. 69-78.

πληροφορήθηκε για τα εισοδήματα ενός εκάστου. Μετά την ολοκλήρωση της σύναξης μετέβη στο χωριό του, τον Πύργο, όπου κατέλυσε³⁵.

Τον Φεβρουάριο του 1901, ο Αθανάσιος τέλεσε στη Σάμο επίσημο μνημόσυνο για την βασίλισσα της Αγγλίας Βικτώρια, κάτι που έπραξε και ο Μητροπολίτης Δράμας Φιλόθεος. Αυτό αναγγέλθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, που ζήτησε εξηγήσεις από τους δυο ιεράρχες, δεδομένου ότι η Βικτώρια ήταν Αγγλικανή, και μάλιστα ως εκ της θέσεώς της και κατά τα κρατούντα στη Μεγάλη Βρεταννία αρχηγός της Αγγλικανικής Εκκλησίας³⁶. Οι δύο ιεράρχες υπέβαλλαν γραπτές εξηγήσεις και το Πατριαρχείο ανταπάντησε, υπογραμμίζοντας το άτοπο της ενέργειας³⁷.

Την επόμενη χρονιά, το 1902, ο Αθανάσιος εισηγήθηκε την απόρριψη του αιτήματος του Δήμου Τηγαίου να χτιστεί εκεί νέος ενοριακός ναός, δεδομένου ότι υπήρχε ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος³⁸. Ενδεικτική για την συμμετοχή του Μητροπολίτη Σάμου στις δημόσιες τελετές της Ηγεμονίας, είναι μια ειδοποίηση που στάλθηκε στον Αθανάσιο, με την αναγγελία ότι την Κυριακή 7 Απριλίου θα γινόταν στην κεντρική πλατεία του Λιμένος Βαθέος η δημόσια ανάγνωση του αυτοκρατορικού φερμανίου για τον διορισμό ως Ηγεμόνος της Σάμου του Αλέξανδρου Μαυρογένη³⁹. Επρόκειτο για μια από τις σημαντικότερες στιγμές του δημόσιου τελετουργικού της ηγεμονικής Σάμου, από την οποία βεβαίως δεν μπορούσε να απουσιάζει ο Μητροπολίτης του τόπου⁴⁰.

Την ίδια χρονιά η Σάμος εξακολουθούσε να μην έχει εξοφλήσει το χρέος από τις νενομισμένες ετήσιες εισφορές της στο Εθνικό Ταμείο, κάτι που ο Ηγεμόνας Αλέξανδρος Μαυρογέννης απέδιδε στην δυστυχία που είχε πλήξει το νησί λόγω της φυλλοξήρας, η οποία έφερε οικονομική συμφορά στους αμπελοκαλλιεργητές⁴¹. Επίσης, με το νόμο της Ηγεμονίας 1043 εγκρίθηκε η έκδοση λαχείου, τα έσοδα του οποίου θα ενίσχυαν την ανέγερση του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στην Καστανιά⁴² και

35. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 133: 12 Ιουλίου.

36. Πατριαρχικό Αρχιεπιστολόγιο, Κώδιξ Α73, σ. 34, αρ. πρωτ. 736 - 5 Φεβρουαρίου 1901.

37. Πατριαρχικό Αρχιεπιστολόγιο, Κώδιξ Α73, σ. 79, αρ. πρωτ. 1240 - 13 Μαρτίου 1901.

38. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 20: 2 Φεβρουαρίου.

39. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 25: 6 Απριλίου.

40. Πρβλ. Χρ. Λάνδρος, «Δημόσιες θρησκευτικές τελετές της Ηγεμονικής Διοίκησης Σάμου, 1834 - 1912», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ευκαρπίας Αντίδοσις. Τιμητικό αφιέρωμα στην εικοσαετία (1995 - 2015) Θεοφίλους αρχιερατείας του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σάμου, Ικαρίας και Κορσεών κ.κ. Ευσεβίου*, Αθήνα 2015, σ. 453-482.

41. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 33: 8 Απριλίου.

42. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 145: 23 Ιουλίου. Για τους ναούς της Καστανιάς βλ. Μ.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β' στη Σάμο (1900-1903)

έκδοση λαχείου για τη συνέχιση της ανέγερσης του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου, στο Μεσαίο Καρλόβασι⁴³, ενώ την ίδια χρονιά η διοίκηση αποφάσισε ότι οι ταμίες των ενοριακών ναών που είχαν στα χέρια τους περισεύματα από χρήσεις προηγούμενων ετών, έπρεπε να στείλουν τα χρήματα στο Γενικό Ταμείο της Ηγεμονίας, όπως προέβλεπε ο σχετικός νόμος, ή αν δεν μπορούσαν, να τα τόκιζαν σε αξιόχρεα πρόσωπα, ώστε να υπάρχει ασφάλεια στη διαχείρισή τους⁴⁴.

Το 1902, με μέριμνα του Αθανασίου, διορίστηκαν ως ιεροκήρυκες της Ηγεμονίας της Σάμου οι Νικόλαος Γουβατζής και Ιωάννης Βαλασκαντζής⁴⁵, ώστε να περιοδεύουν κηρύττοντας τα χωριά της Σάμου, συντελώντας στην ψυχική ωφέλεια και την πνευματική εξύψωση των κατοίκων του νησιού. Ο πρώτος εξ αυτών ωστόσο παραιτήθηκε από τα καθήκοντά του στο τέλος της χρονιάς, για να μεταβεί στην αλλοδαπή⁴⁶. Την ίδια χρονιά, με έγκριση του Μητροπολίτη, αποφασίστηκε τα λαχεία υπέρ της ανεγέρσεως του ναού του αγίου Νικολάου στο Κοκκάρι να κυκλοφορούν και να πωλούνται ελεύθερα σε όλη την οθωμανική αυτοκρατορία, διαφορετικά δεν θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί επαρκώς το μεγάλο αυτό οικοδομικό έργο⁴⁷.

Ενδεικτική των προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο Αθανάσιος στη Σάμο, είναι η περίπτωση της χειροτονίας του Κυριάκου Κονταξή στους Κουμαραδαίους. Ορισμένοι κάτοικοι και ο Δήμαρχος του χωριού τον είχαν προτείνει για να χειροτονηθεί ιερέας, άλλοι όμως κάτοικοι του ίδιου χωριού υπέβαλλαν στον Αθανάσιο αναφορά, με την οποία τον απέτρεπαν από την χειροτονία επειδή ήταν αγράμματος, και επειδή είχε κατά το παρελθόν συλληφθεί επί αυτοφόρω από τον αγροφύλακα να «ασελγεί μετά των άλλων νεανίων παρά φύσει»⁴⁸. Στην καταγγελία απάντησε ο Κονταξής με δική του αναφορά προς τον Ηγεμόνα, στην οποία υποστήριζε ότι η κατηγορία πως «ασέλησε επί τινός παιδός» είχε χαλκευθεί για να ακυρωθεί η χειροτονία του, και ζητούσε αντίγραφο της αναφοράς, ώστε να ενεργήσει τα νόμιμα εναντίον των συκοφαντών του⁴⁹. Δεν είναι γνωστή η έκβαση της υπόθεσης, από μόνη της όμως είναι ενδεικτική για το κλίμα

Γ. Βαρβούνης, «Ναοδομικά της Καστανιάς Σάμου», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 5 (2019-2020), σ. 141-148.

43. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 146: 23 Ιουλίου.

44. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 123: 20 Ιουνίου.

45. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 174: 3 Σεπτεμβρίου, με την έγκριση της σχετικής πίστωσης και ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 174γ: 30 Σεπτεμβρίου, με τους δорισμούς τους.

46. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 230: 30 Δεκεμβρίου.

47. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 197ζ: 2 Σεπτεμβρίου.

48. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 207α: 28 Σεπτεμβρίου.

49. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 215: 15 Σεπτεμβρίου.

των αλληλοκατηγοριών, το οποίο ο Αθανάσιος είχε συχνά να αντιμετωπίσει στην εκτέλεση των αρχιερατικών καθηκόντων του.

Το 1902 ξέσπασε διαμάχη σχετικά με τις χειροτονίες ιερέων στο Νέο Καρλόβασι, καθώς οι εκεί ιερείς υποστήριζαν ότι επαρκούσαν, και δεν ήταν αναγκαία η χειροτονία και τρίτου ιερέα, την οποία σχεδίαζε ο Μητροπολίτης Αθανάσιος. Για τον λόγο αυτό αναφέρθηκαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, με γράμμα τους, το οποίο διαβιβάστηκε στον Αθανάσιο, ο οποίος απάντησε με το από 19 Μαρτίου γράμμα του για το ίδιο ζήτημα, ώστε τελικά το Πατριαρχείο να αναγκαστεί να λάβει θέση υπέρ των απόψεων του Μητροπολίτη⁵⁰.

Το 1903 ο Αθανάσιος συντέλεσε ώστε να επιστραφεί στο ναό της Παναγίας του Κύκκου, στους Μυτιληνούς, κτήμα που είχε καταληφθεί αυθαιρέτως από περίοικο, καθώς ο ναός ανήκε στην τοπική Εκκλησία και όχι στη μονή του Κύκκου της Κύπρου, της οποίας, αντιθέτως από την κρατούσα σχετική άποψη, δεν υπήρξε ποτέ μετόχι⁵¹. Επίσης φρόντισε να επιστραφούν στο ναό του Ταξιάρχη Μιχαήλ στους Σπαθαραίους χρήματα που παρακρατούσε ο π. Ιωάννης Καραβοκυρός, προερχόμενα από παλαιότερη ενοικίαση των στασιδίων του ναού⁵².

Κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του, ο Αθανάσιος φρόντισε για την έκδοση άδειας των οθωμανικών αρχών και για ορισμένα έργα που θα γίνονταν σε ναούς της Ικαρίας. Συγκεκριμένα επί των ημερών του εκδόθηκαν φερμάνι για ανοικοδόμηση και επέκταση του ναού στο χωριό Χριστός της Ικαρίας⁵³, φερμάνι για την ανέγερση ναού του αγίου Νικολάου στην Ικαρία⁵⁴, καθώς και υπουργικό «ιστηλάμιον» για την ανέγερση ναού στο Καραβόσταμο Ικαρίας⁵⁵. Τα έγγραφα αυτά φανερώνουν την ποιμαντική

50. Πατριαρχικό Αρχιεποφυλάκιο, Κώδιξ Α'74, σ. 272, αρ. πρωτ. 2364 - 2 Ιουλίου 1902.

51. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 3: 3 Ιανουαρίου. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η κυπριακή μονή της Παναγίας του Κύκκου και η Σάμος», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 27 (2006), σ. 187-197. Ο ίδιος, «Σχέσεις Σάμου και Κύπρου (τέλη 18^{ου} - 19^{ου} αι.): η συμβολή της μονής της Παναγίας του Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 12 (2018-2019), σ. 351-364.

52. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 5: 4 Ιανουαρίου. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η καθημερινή ζωή του 19^{ου} αιώνα στα μικρασιατικά παράλια και τη Σάμο από το ανέκδοτο ημερολόγιο του Ιω. Καραβοκυρού», *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 70-92.

53. Πατριαρχικό Αρχιεποφυλάκιο, Κώδιξ Α'73, σ. 156, αρ. πρωτ. 2752 - 12 Ιουνίου 1901.

54. Πατριαρχικό Αρχιεποφυλάκιο, Κώδιξ Α'73, σ. 199, αρ. πρωτ. 2844 - 23 Ιουλίου 1901.

55. Πατριαρχικό Αρχιεποφυλάκιο, Κώδιξ Α'73, σ. 404, αρ. πρωτ. 7117 - 12 Νοεμβρίου 1901.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β΄ στη Σάμο (1900-1903)

του μέριμνα και για το δεύτερο νησί της επαρχίας του, στο οποίο πραγματοποίησε και σχετικές περιοδείες. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τον Οκτώβριο του 1902, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ απαντώντας στις ονομαστήριες ευχές που του είχε στείλει ο Αθανάσιος, του έστειλε και συγχαρητήρια για τη διάσωσή του από θαλάσσιο κίνδυνο, κατά την επιστροφή του από την Ικαρία, κάτι που είναι απολύτως ενδεικτικό για τις δυσκολίες και τους κινδύνους που ο Αθανάσιος αντιμετώπιζε κατά την εκτέλεση της αρχιερατικής διακονίας του⁵⁶.

Στις αρχές της ίδιας χρονιάς ο Αθανάσιος είχε συμφωνήσει για την περιαγωγή στα χωριά του νησιού κυτίου υπέρ του Παναγίου Τάφου, την οποία ο Ηγεμόνας Αλέξανδρος Μαυρογένης συνέστησε στους Δημάρχους της Σάμου⁵⁷, ενημερώνοντας τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων σχετικά, αλλά και φροντίζοντας για τον έλεγχο των εισπράξεων⁵⁸. Πρόκειται για μια ακόμη πτυχή των στενών σχέσεων της Σάμου με το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, το Ιερό Κοινό του Παναγίου Τάφου και την Αγιοταφίτικη Αδελφότητα, για τις οποίες πολλά έχουν ήδη γραφεί⁵⁹.

Δεν πρόλαβε όμως να προβεί σε περισσότερες διοικητικές και πνευματικές πράξεις, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, τα ξημερώματα της 10ης Φεβρουαρίου 1903 βρήκε αιφνίδιο θάνατο από δυστύχημα, που στέρησε τόσο την τοπική Εκκλησία της Σάμου, όσο και την ιεραρχία της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας από αρχιερέα δραστήριο, με εκκλησιαστικό και εθνικό όραμα και έργο.

Τον Αθανάσιο, κατά τη σύντομη αρχιερατεία του, απασχόλησε έντονα το ζήτημα της διανομής της περιουσίας του προκατόχου του Γαβριήλ Β΄, ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, τους συγγενείς του και το σαμιακό δημόσιο. Σύμφωνα με την καταμέτρηση της χρηματικής πε-

56. Πατριαρχικό Αρχιεποφυλάκιο, Κώδιξ Α'75, σ. 36 - 29 Οκτωβρίου 1902.

57. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 16: 23 Ιανουαρίου.

58. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 18, 18^α: 25 Ιανουαρίου.

59. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και η Σάμος», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 1 (2011-2012). *Έπαινος Σιωνίτιδος Εκκλησίας. Αφιέρωμα τιμής στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων*, σ. 15-16. Ο ίδιος, «Σάμιοι Αρχιερείς στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων», στον τόμο Στρ. Φιλιππότης (επιμ.), *Ημερολόγιο του Αρχιεπελάγου* 11 (2009), Αθήνα 2009, σ. 197-204. Ο ίδιος, «Σάμιοι Αγιοταφίτες (19^{ος} - 20^{ός} αι.)», στον τόμο Στρ. Φιλιππότης (επιμ.), *Ημερολόγιο του Αρχιεπελάγου* 12 (2010), Αθήνα 2010, σ. 201-208. Ο ίδιος, «Ο Σάμιος Πατριάρχης Ιεροσολύμων Κύριλλος Β΄, οι Σάμιοι Αγιοταφίτες, το Πατριαρχικό Σκευοφυλάκιο και το μετόχι του Παναγίου Τάφου στην Αθήνα», στο Σ. Γ. Φιλιππότης (επιμ.), *Αθηναϊκό Ημερολόγιο* 22 (2011), σ. 116-122. Ο ίδιος, «Η Ηγεμονία της Σάμου και το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 2 (2013-2014): *Είκοσι χρόνια θεοφιλούς αρχιερατικής διακονίας του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σάμου και Ικαρίας κ. Ευσεβίου*, σ. 182-187.

Παρασός ΝΖ (2021)

ριουσίας του Γαβριήλ, που έγινε στις αρχές Οκτωβρίου 1900, ο μακαριστός ιεράρχης, πλην των άλλων, κατείχε νομίσματα χρυσά και αργυρά και 25 λαχειοφόρες ομολογίες των Σιδηροδρόμων Ανατολικής Ρωμυλίας, των οποίων το συνολικό ύψος ανερχόταν σε 617.539 και 12,4 / 40 γρόσια, πέραν των αμφίων, των ομολογιών και των παλαιών χρυσών νομισμάτων που κατείχε⁶⁰. Η λεπτομερής σχετική καταγραφή των χρημάτων που βρέθηκαν στην Μητρόπολη μετά την κοίμησή του, και κατατέθηκαν προσωρινώς και μέχρι της διανομής της περιουσίας του στο Γενικό Ταμείο⁶¹, δείχνει ότι επρόκειτο για σημαντική περιουσία, η οποία ήταν φυσικό να προκαλέσει έριδες σχετικά με τη διανομή της.

Το 1901 το Οικουμενικό Πατριαρχείο έγραψε στον Ηγεμόνα της Σάμου διεκδικώντας το μερίδιό του από την κληρονομιά του Γαβριήλ, με τον ισχυρισμό ότι έπρεπε να γίνει αναδιανομή, καθώς η δημοπρασία των αρχιερατικών ειδών του στο Πατριαρχείο δεν απέδωσε τα αναμενόμενα⁶². Ο Ηγεμόνας διαβίβασε τα πατριαρχικά αιτήματα στη Βουλή, η οποία επίσης έγραψε τις απόψεις της στον Ηγεμόνα, υποστηρίζοντας τα δίκαια και τα συμφέροντα του σαμιακού δημοσίου στην υπόθεση⁶³.

Στο μεταξύ οι κληρονόμοι του Γαβριήλ, κατά σάρκα συγγενείς του, κινήθηκαν με έγγραφα προς την ηγεμονική διοίκηση⁶⁴, τα οποία ο Ηγεμόνας διαβίβασε προς την Γενική Συνέλευση του 1902, για να ληφθεί σχετική απόφαση. Τελικά η οικονομική διαφορά μεταξύ των κληρονόμων του Μητροπολίτη Γαβριήλ, του σαμιακού δημοσίου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, λύθηκε την ίδια χρονιά με το νόμο 1142 (5 Ιουνίου 1902) της Ηγεμονίας της Σάμου⁶⁵. Με τον νόμο αυτό επικυρώθηκε η σχετική συμφωνία, κατά την οποία το Γενικό Ταμείο της Ηγεμονίας θα έδινε στο Πατριαρχείο 86.000 γρόσια και το σαμιακό δημόσιο θα έδινε στο Πατριαρχείο άλλα 14.000 γρόσια, ώστε να συμπληρωθεί το ποσό των 100.000 γροσίων, που θα αποτελούσαν το μερίδιο του Οικουμενικού Θρόνου. Από τα υπόλοιπα υπάρχοντα του Γαβριήλ καλύφθηκαν τα 7.000 γρόσια της κηδείας του, που επιβάρυναν εξ ημισείας τις μερίδες των συγγενών του και του σαμιακού δημοσίου, με την ίδια δε αναλογία

60. ΗΔΓ, 5 / 5, 1900, αρ. 179: 4 Οκτωβρίου.

61. ΗΔΓ, 5 / 5, 1900, αρ. 171^α: 1 Οκτωβρίου.

62. ΗΔΓ, 5 / 5, 1900, αρ. 23, 23β: 3 Μαρτίου, 3 Ιανουαρίου.

63. ΗΔΓ, 5 / 5, 1900, αρ. 23^α: 10 Μαρτίου.

64. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 72: 3 Απριλίου.

65. Γερ. Σβορώνος, *Σαμιακή Νομοθεσία περιέχουσα τα προνόμια της Ηγεμονίας Σάμου και άπαντας τους εν ισχύι νόμους αυτής*, εν Σάμω 1903, σ. 892. ΗΔΓ, 5 / 5, 1905, αρ. 78γ: 5 Ιουνίου 1902.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β' στη Σάμο (1900-1903)

και από τους ίδιους πόρους διατέθηκαν και 4.000 γρόσια για την κατασκευή του επιτύμβιου μνημείου του.

Έτσι, με βάση την συμφωνία αυτή, η οποία επιτεύχθηκε με μεσολάβηση της Βουλής των Σαμίων, αφού οι κληρονόμοι είχαν παραπονεθεί για υποτίμηση της αξίας των αμφίων του, κατά τη δημοπρασία των περιουσιακών του στοιχείων στα Πατριαρχεία⁶⁶, το Οικουμενικό Πατριαρχείο έλαβε πέραν των μετρητών και τα άμφια του Γαβριήλ, των οποίων η αξία κατά την εκτίμηση που έγινε στη Σάμο ανερχόταν σε 116.106 γρόσια, κατά δε την πλειοδοσία που έγινε στην Κωνσταντινούπολη ήταν 16.000 γρόσια. Μάλιστα, για την διανομή και την παραλαβή των αμφίων του Γαβριήλ από τους κληρονόμους του, το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε ορίσει ως έξαρχο τον Μεγάλο Σύγκελλο ιερομόναχο Νικόδημο⁶⁷, ο οποίος ανέλαβε και την μεταφορά του μεριδίου του Πατριαρχείου από τη Σάμο στην Κωνσταντινούπολη⁶⁸.

Συνολικά λοιπόν η μερίδα του Πατριαρχείου ανήλθε ονομαστικά σε 283.104 γρόσια, στην πραγματικότητα όμως το Πατριαρχείο έλαβε 182.998 γρόσια, το σαμιακό δημόσιο 211.500 γρόσια και τα υπόλοιπα τα πήραν οι συγγενείς του, παραιτούμενοι από κάθε μελλοντική απαίτησή τους έναντι των άλλων πλευρών. Μάλιστα, τον τελικό διακανονισμό της συμφωνίας των τριών πλευρών, Πατριαρχείου, κληρονόμων και σαμιακού δημοσίου, από πλευράς του Οικουμενικού Θρόνου διαπραγματεύθηκε ο Επίσκοπος Ξανθουπόλεως Ιωάννης, ο οποίος είχε αποσταλεί στη Σάμο από την Πάτμο όπου διέμενε με εντολή του Πατριαρχείου⁶⁹, και που πρότεινε και τον τελικό συμβιβασμό, όπως παραδέχθηκε σε γράμμα του προς το Πατριαρχείο ο Ηγεμόνας Αλέξανδρος Μαυρογέννης, το 1902⁷⁰.

Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλληλογραφούσε διαρκώς με τον Μητροπολίτη Αθανάσιο, για τις λεπτομέρειες και τις εξελίξεις της υπόθεσης: στις αρχές του 1901, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενημέρωσε τον Ηγεμόνα της Σάμου Μιχαήλ Γρηγοριάδη, για την αποστολή εξουχίας σχετικά με την περιουσία του αιιδίμου Μητροπολίτου Σάμου Γαβριήλ⁷¹. Το Πατριαρχείο ζήτησε από τον Σάμου Αθανάσιο να προσπαθήσει συμβιβαστικώς ή δικαστικώς να κερδίσει υπέρ του Πατρι-

66. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (1902), σ. 214-215.

67. ΗΔΓ, 5 / 5, 1900, αρ. 219: 15 Δεκεμβρίου.

68. ΗΔΓ, 5 / 5, 1900, αρ. 151β: 12 Σεπτεμβρίου.

69. ΗΔΓ, 5 / 5, 1901, αρ. 151γ: 11 Σεπτεμβρίου.

70. ΗΔΓ, 5 / 5, 1902, αρ. 33: 8 Απριλίου.

71. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 4-5, αρ. πρωτ. 44 - 9 Ιανουαρίου 1901.

Παρασός ΝΖ (2021)

αρχείου το 1/3 της περιουσίας του αιιδίμου Μητροπολίτη Σάμου Γαβριήλ⁷², και ανήγγειλε στον Ηγεμόνα της Σάμου Μιχαήλ Γρηγοριάδη, την αποστολή ως εξάρχου του Επισκόπου Ξανθουπόλεως Ιωάννη, όπως προαναφέρθηκε, ώστε να ενεργήσει υπέρ των συμφερόντων του⁷³, συστήνοντάς τον ταυτοχρόνως προς τον Σάμου Αθανάσιο, με την είδηση ότι είχε αποσταλεί για να ενεργήσει εξαρχικώς σχετικά με την περιουσία της μονής Πάτμου και την περιουσία του αιιδίμου Μητροπολίτη Σάμου Γαβριήλ⁷⁴.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο έγραψε προς τον Σάμου Αθανάσιο, σχετικά με την περιουσία του αιιδίμου προκατόχου του Γαβριήλ⁷⁵ και προς τον Ξανθουπόλεως Ιωάννη, για να ενεργήσει ώστε να εξασφαλίσει την περιουσία του Μητροπολίτη Σάμου Γαβριήλ⁷⁶. Προς τον Αθανάσιο έγραψε το Πατριαρχείο επίσης σχετικά με τις 1.040 λίρες, στις οποίες εκτιμήθηκε η περιουσία του προκατόχου του Γαβριήλ⁷⁷.

Μετά την πρώτη απόφαση για διανομή της περιουσίας του Γαβριήλ, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' απευθύνθηκε στον Ηγεμόνα της Σάμου Μιχαήλ Γρηγοριάδη, πληροφορώντας τον ότι η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία ακύρωσε τον συμβιβασμό για την διανομή της περιουσίας του Μητροπολίτη Σάμου Γαβριήλ, που είχε γίνει από τον προηγούμενο εξάρχο της Νικόδημο, και ζητώντας την εκ νέου διανομή της⁷⁸, απόφαση για την οποία ενημέρωσε επίσης και τον Αθανάσιο⁷⁹, αλλά και τον Ξανθουπόλεως Ιωάννη⁸⁰.

Στα τέλη του 1901 το Πατριαρχείο ενημέρωσε και πάλι τους Σάμου Αθανάσιο και Ξανθουπόλεως Ιωάννη, για τον επελθόντα συμβιβασμό με τους εκπροσώπους του σαμιακού δημοσίου, σχετικά με την περιου-

72. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 330, αρ. πρωτ. 4350 - 8 Αυγούστου 1901.

73. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 285, αρ. πρωτ. 5323 - 11 Σεπτεμβρίου 1901.

74. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 285, αρ. πρωτ. 5323 - 11 Σεπτεμβρίου 1901.

75. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 327, αρ. πρωτ. 5898 - 29 Σεπτεμβρίου 1901.

76. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 327, αρ. πρωτ. 5897 - 29 Σεπτεμβρίου 1901.

77. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 339, αρ. πρωτ. 5898 - 3 Οκτωβρίου 1901.

78. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 364, αρ. πρωτ. 6036 - 17 Οκτωβρίου 1901.

79. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 365, αρ. πρωτ. 6036 - 17 Οκτωβρίου 1901.

80. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 365, αρ. πρωτ. 6036 - 17 Οκτωβρίου 1901.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β΄ στη Σάμο (1900-1903)

σία του αιιδίδιμου Μητροπολίτη Σάμου Γαβριήλ⁸¹. Στη συνέχεια το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενημέρωσε τον Αθανάσιο, σχετικά με ορισμένες αντιρρήσεις βουλευτών της Ηγεμονίας γύρω από τον συμβιβασμό που είχε συμφωνηθεί για την περιουσία του Γαβριήλ⁸², ζήτημα για το οποίο ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ επικοινωνήσε και με τους ίδιους τους βουλευτές της Ηγεμονίας της Σάμου, που διατύπωσαν αντιρρήσεις για την εκ νέου διανομή της περιουσίας του μακαριστού Μητροπολίτη⁸³.

Όταν ο Ηγεμόνας Μιχαήλ Γρηγοριάδης αντικαταστάθηκε, ο Πατριάρχης έγραψε προς το νέο Ηγεμόνα Αλέξανδρο Μαυρογένη, με συγχαρητήρια για την ανάληψη της Ηγεμονίας και ενημέρωση για το ζήτημα της περιουσίας του Γαβριήλ⁸⁴. Λίγο αργότερα, το Πατριαρχείο επικοινωνήσε και με τον πολιτικό αρχηγό του νησιού Θεμιστοκλή Σοφούλη, διαβιβάζοντάς του συγχαρητήρια για τη νίκη του στις εκλογές της Σάμου, και διατυπώνοντας την προσδοκία ότι δεν θα επέτρεπε να αδικηθεί η Εκκλησία στο ζήτημα της διανομής της περιουσίας του Γαβριήλ, από την πολιτική που θα ακολουθούσε στο ζήτημα⁸⁵. Και πράγματι, οι πατριαρχικές προσδοκίες δεν διαψεύστηκαν: στις αρχές Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ απέστειλε επιστολή προς τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, με απάντηση στην από 5 Ιουλίου 1902 επιστολή του, και με ευχαριστίες για την αποστολή 100.000 γροσίων προερχομένων από τον διακανονισμό της διανομής της περιουσίας του Γαβριήλ⁸⁶, καθώς το ζήτημα είχε πλέον οριστικά διακανονιστεί, όπως και προηγουμένως είδαμε.

Αλλά και για τα μοναστήρια της Σάμου ο Αθανάσιος επέδειξε πρόνοια. Μετά την κοίμηση του Μητροπολίτη Γαβριήλ Β΄, με απόφαση του Ηγεμόνα της Σάμου Μιχαήλ Γρηγοριάδη τη θέση του στην επιτροπή των μονών της Ηγεμονίας είχε πάρει ο Αρχιερατικός Επίτροπος π. Κωνσταντίνος Καραχριστοδούλου⁸⁷. Και μάλιστα από τη θέση αυτή

81. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α73, σ. 459, αρ. πρωτ. 7480 - 12 Δεκεμβρίου 1901.

82. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α74, σ. 38-39, αρ. πρωτ. 584 - 1 Φεβρουαρίου 1902.

83. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α74, σ. 39, αρ. πρωτ. 584 - 1 Φεβρουαρίου 1902.

84. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α74, σ. 100, αρ. πρωτ. 1810 - 11 Μαρτίου 1902.

85. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α74, σ. 142, αρ. πρωτ. 2386 - 2 Απριλίου 1902.

86. Πατριαρχικό Αρχιεπιφυλάκιο, Κώδιξ Α74, σ. 326-327, αρ. πρωτ. 4752 - 8 Αυγούστου 1902.

87. ΗΔΓ, 11 / 1, 1900, αρ. 19: 21 Σεπτεμβρίου.

είχε συναινέσει στην απομάκρυνση του απείθαρχου μοναχού Μελέτιου Μπιλιμπά, ο οποίος παρά τις σχετικές συμβουλές του Ηγεμόνα συνέχιζε να παραβιάζει με απείθεια και ανυποταξία τα άρθρα 8–10 του «Κανονισμού των Μονών» από τη μονή Ζωοδόχου Πηγής σε εκείνη του Προφήτη Ηλία, για σωφρονισμό⁸⁸.

Με την ενθρόνισή του, ο Αθανάσιος έγινε μέλος της επιτροπής των μονών και ανέλαβε την προεδρία της, κατά τα προβλεπόμενα από τη σχετική σαμιακή νομοθεσία. Από τη θέση αυτή φρόντισε να διοριστεί εφημέριος των φυλακών της Ηγεμονίας ο π. Ανδρέας Λυγωμένος, με μισθό που θα πληρωνόταν από το ταμείο της μονής Ζωοδόχου Πηγής⁸⁹, για την ποιμαντική μέριμνα των φυλακισμένων.

Υπό την ιδιότητά του αυτή επίσης εγκατέστησε τον Αρχιμανδρίτη Μελέτιο Βελακούλη ως ηγούμενο της μονής Ζωοδόχου Πηγής, στη θέση του επιστάτη του μοναστηριού ιερομόναχου Δωρόθεου Δαδίνου⁹⁰. Επίσης συνηγόρησε για τον διορισμό των Παρ. Βρώτσου και Κων. Αγγελινάρα ως επιτρόπων της γυναικείας μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου, στον Μαραθόκαμπο⁹¹. Το ίδιο συνέβη και με την υπόθεση της αμοιβαίας μεταθέσεως των ηγουμένων της μονής Μεγάλης Παναγίας Κυρίλλου Αυτιά και της μονής Παναγίας του Βροντά Δανιήλ Καμινάρη, οι οποίοι πήραν ο ένας τη θέση του άλλου, αλλαγή που έγινε με το ηγεμονικό διάταγμα αρ. 173, με στόχο την καλλίτερη διευθέτηση των φλεγόντων ζητημάτων που οι δύο αυτές μονές αντιμετώπιζαν⁹².

Την επόμενη χρονιά, 1902, ο Αθανάσιος συμφώνησε με την απόλυση από την ηγουμενία της μονής Αγίας Ζώνης του ιερομονάχου Γρηγορίου Φιαμέγκου, και την αντικατάστασή του από τον διάκονο της Μητροπόλεως Ιερόθεο παπά Αντωνίου⁹³. Ο απολυθείς ηγούμενος όμως, νιώθοντας αδικημένος, αναφέρθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο κοινοποίησε την αναφορά του ηγουμένου Γρηγορίου στον Μητροπολίτη και ζήτησε σχετικές εξηγήσεις, μετά την παροχή των οποίων το ζήτημα έληξε, δείχνοντας όμως πόσο δύσκολη ήταν συχνά η άσκηση των ποιμαντορικών καθηκόντων του στη Σάμο⁹⁴.

88. ΗΔΓ, 11 / 1, 1900, αρ. 20: 22 Σεπτεμβρίου. ΗΔΓ, 11 / 1, 1900, αρ. 24: 11 Οκτωβρίου.

89. ΗΔΓ, 11 / 1, 1901, αρ. 3^α: 27 Ιανουαρίου.

90. ΗΔΓ, 11 / 1, 1901, αρ. 11: 7 Απριλίου.

91. ΗΔΓ, 11 / 1, 1901, αρ. 13: 22 Μαΐου.

92. ΗΔΓ, 11 / 1, 1901, αρ. 14: 3 Ιουνίου.

93. ΗΔΓ, 11 / 1, 1902, αρ. 24: 5 Ιουλίου.

94. Πατριαρχικό Αρχιεπιστολόγιο, Κώδιξ Α74, σ. 338, αρ. πρωτ. 4968 - 17 Αυγούστου 1902.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β' στη Σάμο (1900-1903)

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν, την ίδια χρονιά, η γλαφυρή αίτηση του Ιωάννου Γεωργιάδου, που ζήτησε να του επιτραπεί να εγκαταβιώσει είτε στη μονή Μεγάλης Παναγίας, είτε στη μονή Προφήτου Ηλιού⁹⁵, καθώς και η αίτηση του προηγούμενου της μονής Ζωοδόχου Πηγής Δωροθέου Δαδίνου, που ζήτησε να επανέλθει στην ηγουμενία του μοναστηριού του, εξηγώντας τους ακριβείς λόγους της άδικης απόλυσής του από το ηγουμενικό αξίωμα, στο οποίο είχε διοριστεί για πρώτη φορά από τον Ηγεμόνα της Σάμου Κωνσταντίνο Βαϊάννη, διαδεχόμενος τον ιερέα Δημήτριο Καμηνάρη⁹⁶. Εν προκειμένω το ενδιαφέρον βρίσκεται στην παράθεση πληροφοριών για τη ζωή στα μοναστήρια της Ηγεμονίας, για τον τρόπο και τους όρους διοίκησής τους, και για τις συνθήκες που καθόριζαν την εναλλαγή στο ηγουμενικό αξίωμα.

Όπως και προηγουμένως αναφέρθηκε, η ηγεμονική διοίκηση αποδέχθηκε το αίτημα των κατοίκων του Πύργου, της γενέτειρας του Αθανασίου, για να ταφεί εκεί το λείψάνο του, μετά την αδόκητη εκδημία του. Στη σχετική απόφαση μάλιστα προβλεπόταν ότι έπρεπε με επίβλεψη ιατρών να ληφθούν όλα τα απαραίτητα υγειονομικά μέτρα, και κυρίως να φραγούν καλά με βαμβάκι οι φυσικοί πόροι του νεκρού σώματος, ώστε να αποφευχθούν περιπτώσεις μόλυνσεων⁹⁷. Επίσης εγκρίθηκε κονδύλι 1.795 20/40 γροσίων για τα έξοδα της κηδείας του Αθανασίου, η οποία έγινε δημοσία δαπάνη, με έξοδα του σαμιακού δημοσίου⁹⁸.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Αθανάσιος ήδη από την εποχή που ήταν Μητροπολίτης Λήμνου και μετά Καστορίας αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα. Στις αρχές του 1901 το Οικουμενικό Πατριαρχείο του ζήτησε την καθυστερούμενη επιχορήγηση από την Μητρόπολη Λήμνου και τις οφειλές του από την εκεί αρχιερατεία του⁹⁹. Στα μέσα της ίδιας χρονιάς, το Πατριαρχείο απευθύνθηκε στους Μητροπολίτες Σάμου Αθανάσιο και Μογλενών Ιωαννίκιο, ζητώντας εξηγήσεις σχετικά με μία καταγγελία που είχε γίνει, σύμφωνα με την οποία κατά την παραμονή του Αθανασίου στην Μητρόπολη Καστορίας είχαν συλληχθεί συνδρομές χωρίς τις νόμιμες διαδικασίες¹⁰⁰. Επίσης, τον Οκτώβριο του 1902 το Οικου-

95. ΗΔΓ, 11 / 1, 1902, αρ. 35, 36: 24 και 30 Οκτωβρίου.

96. ΗΔΓ, 11 / 1, 1902, αρ. 44^α, 44^β: 20 Νοεμβρίου, 8 Ιανουαρίου 1900.

97. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 23: 10 Φεβρουαρίου.

98. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 35: 21 Φεβρουαρίου.

99. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'73, σ. 6, αρ. πρωτ. 133 - 9 Ιανουαρίου 1901.

100. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'73, σ. 155, αρ. πρωτ. 27195 - 5 Ιουνίου 1901.

μενικό Πατριαρχείο του διαβίβασε αναφορά της Κατ. Μιχαηλίδου για την καθυστέρηση επιστροφής χρέους του Μητροπολίτη προς αυτήν, ζητώντας εξηγήσεις για το ζήτημα¹⁰¹.

Δεν ήταν όμως μόνο τα ζητήματα της διαχείρισης των Μητροπόλεων που είχε ποιμάνει και τα προσωπικά του χρέη, ήταν και οι οφειλές της Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας προς τον Οικουμενικό Θρόνο: τον Οκτώβριο του 1901 το Πατριαρχείο υπενθύμιζε στο Αθανάσιο την οφειλή της Μητροπόλεως του σχετικά με την εισπραξη 4.568 γροσίων υπέρ του Εθνικού Ταμείου και της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης αλλά και την οφειλή 250 γροσίων ακόμη, από χρήσεις παλαιότερων ετών¹⁰². Το ίδιο έγινε και την επόμενη χρονιά, 1902, οπότε το Πατριαρχείο εγγράφως υπενθύμιζε προς τον Σάμου Αθανάσιο την οφειλή 1.500 γροσίων της Μητρόπολης Σάμου προς το Εθνικό Ταμείο¹⁰³. Για το ίδιο ζήτημα των οφειλών αυτών το Πατριαρχείο αναγκάστηκε να απευθυνθεί και προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Αλέξανδρο Μαυρογένη, υπενθυμίζοντας την καθυστέρηση των εισφορών της Σάμου προς το Πατριαρχικό Ταμείο, των ετών 1900 και 1901¹⁰⁴, όπως είχε κάνει και με τον προκάτοχο Ηγεμόνα Μιχαήλ Γρηγοριάδη, ώστε να προνοήσει ώστε να σταλούν τα καθυστερούμενα της Σάμου προς το Εθνικό Ταμείο¹⁰⁵.

Ο Αθανάσιος, στα τέλη του 1902 απέστειλε μέρος του χρέους της επαρχίας του στον Οικουμενικό Θρόνο, καθώς σχετικό πατριαρχικό γράμμα τον ενημέρωσε για την παραλαβή 5.000 γροσίων για την Σχολή της Χάλκης και 1.500 γροσίων για την πατριαρχική επιχορήγηση, με την σημείωση ότι αναμένεται η εξόφληση του συνόλου του χρέους¹⁰⁶. Την ίδια χρονιά, το Πατριαρχείο ζήτησε από τον έξαρχο του στη Σάμο, Επίσκοπο Ξανθουπόλεως Ιωάννη, που είχε σταλεί στο νησί για τη διευθέτηση του προβλήματος που είχε προκύψει σχετικά με τη διανομή της περιουσίας του προκατόχου του Αθα-

101. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'75, σ. 33, αρ. πρωτ. 7201 - 25 Οκτωβρίου 1902.

102. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'73, σ. 362, αρ. πρωτ. 6119 - 16 Οκτωβρίου 1901.

103. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'74, σ. 187, αρ. πρωτ. 3174 - 7 Μαΐου 1902.

104. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'75, σ. 31, αρ. πρωτ. 7508-23 Οκτωβρίου 1902.

105. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'73, σ. 287, αρ. πρωτ. 5526 - 11 Σεπτεμβρίου 1901.

106. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α'75, σ. 43, αρ. πρωτ. 7424 - 1 Νοεμβρίου 1902.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β' στη Σάμο (1900-1903)

νασίου, του Μητροπολίτη Γαβριήλ, να μεριμνήσει για την αποστολή στην Κωνσταντινούπολη 5.040 γροσίων, τα οποία ο Αθανάσιος είχε προσφέρει στο Εθνικό Ταμείο, έναντι του χρέους του νησιού προς το Πατριαρχείο¹⁰⁷.

Δεν πρόλαβε όμως λόγω της αιφνίδιας κοίμησής του να στείλει άλλα χρήματα, αφήνοντας την υπόθεση της εξόφλησης του χρέους της επαρχίας του στα χέρια του διαδόχου του στον αρχιερατικό θρόνο της Σάμου.

Τα χρέη που είχε δημιουργήσει ο Αθανάσιος κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του στη Λήμνο και στην Καστοριά, και τα οποία ήταν γνωστά στην ηγεμονική διοίκηση, αλλά και τα χρέη της Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, συντέλεσαν ώστε η Βουλή των Σαμίων, την επομένη κιόλας του θανάτου του, να προτείνει στον Ηγεμόνα να αποποιηθεί η Ηγεμονία το μερίδιο που της αναλογούσε από την περιουσία του, αφού ήταν βεβαρυσμένη από τόσα χρέη, ώστε το παθητικό να είναι κατά πολύ υπέρτερο του ενεργητικού¹⁰⁸.

Ωστόσο, παρά την πρόβλεψη αυτή, τα σχετικά προβλήματα σύντομα εμφανίστηκαν: τον Μάρτιο του 1903, ο διάδοχος του Αθανασίου Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Κωνσταντίνος Βοντζαλίδης ζήτησε από την ηγεμονική διοίκηση να καλύψει την οφειλή του Αθανασίου προς το περιοδικό του Οικουμενικού Πατριαρχείου *Εκκλησιαστική Αλήθεια*. Είχε προηγηθεί σχετική επιστολή, εκ μέρους της διευθύνουσας επιτροπής του περιοδικού, που είχε στείλει ο Μητροπολίτης Βοδενών Νικόδημος προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'¹⁰⁹.

Ο Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Αθανάσιος Β' ο Καπουράλης, λόγω του αδοκίμου θανάτου του, δεν πρόλαβε να δώσει ουσιαστικά δείγματα γραφής σχετικά με το ύφος, τους στόχους και την ποιότητα της αρχιερατικής διακονίας του στη Σάμο. Ανέλαβε την διοίκηση της τοπικής Εκκλησίας μετά από την μακρόχρονη αρχιερατεία του Μητροπολίτη Γαβριήλ Β', οι συγκρούσεις του οποίου με την ηγεμονική εξουσία επικεντρώνονταν σε ζητήματα οικονομικής φύσεως ο οποίος όμως δεν είχε διστάσει επίσης να συγκρουσθεί με εκπροσώπους τόσο εκκλησιαστικών όσο και πολιτικών αρχών, για τα δίκαια της επαρχίας του.

107. Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο, Κώδιξ Α74, σ. 8, αρ. πρωτ. 273 - 11 Ιανουαρίου 1902.

108. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 24: 11 Φεβρουαρίου.

109. ΗΔΓ, 5 / 5, 1903, αρ. 41: 18 Μαρτίου. Η συνημμένη επιστολή χρονολογείται στις 11 Μαρτίου. Βλ. Μαν. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες...* ό.π., σ. 777.

Παρουασός ΝΖ (2021)

Ενεργητικός, αυθόρμητος, παρορμητικός και ατρόμητος από τη φύση του, ο Αθανάσιος δεν ενδιαφερόταν για τον προσπορισμό χρημάτων, όπως δείχνει και η κατάσταση της περιουσίας του αλλά και τα χρέη, που κατέλειπε μετά τον θάνατό του. Από την άλλη πλευρά, τα χρόνια που αρχιεράτευσε στη Σάμο, δεν βρέθηκε αντιμέτωπος με κοινωνικά και εθνικά ζητήματα, καθώς συνέβη με τον διάδοχό του Μητροπολίτη Κωνσταντίνο Βοντζαλίδη, άρα δεν είχε την ευκαιρία να αναπτύξει εθναρχικό έργο, όπως έκανε εκείνος¹¹⁰. Μπορούμε από την δράση του στην Καστοριά να εικάσουμε τις πιθανές αντιδράσεις του, ωστόσο η ιστορία δεν γράφεται με υποθέσεις.

Ο Αθανάσιος εκοιμήθη στο αποκορύφωμα της δράσης του, μόλις είχε αρχίσει να προσφέρει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, της οποίας είχε εκλεγεί ποιμενάρχης. Η ιστορία λοιπόν τον αδίχησε, ώστε η αρχιερατεία του στη Σάμο να φαίνεται ως παρένθεση και διάλειμμα ανάμεσα στις αρχιερατικές διακονίες δύο σπουδαίων ιεραρχών, του Γαβριήλ Β΄ και του Κωνσταντίνου. Από τη ζωή και τη δράση του όμως μπορούμε να εικάσουμε ότι εντελώς διαφορετική θα ήταν η εικόνα που έχουμε, αν το νήμα της ζωής του δεν είχε κοπεί τόσο άκαιρα και βίαια, αν ο Κύριος δεν τον είχε καλέσει κοντά του πρόωρα και βιαστικά.

SUMMARY

The short Pastoral Service of the Metropolitan of Samos and Ikaria Athanasios II Kapouralis (1900 - 1903).

After the death of the Metropolitan of Samos and Ikaria Gabriel II Katsaros (1855 - 1900), his successor was elected by the Ecumenical Patriarchate the also Samian Athanasios Kapouralis, who was born in the village of Pyrgos, at Samos in 1849. In this study, on the one hand, we provide o biography of Athanasios, who was first elected Metropolitan of Lemnos and then of Kastoria, and on the other hand importance is given to the deeds of his short priesthood in Samos, where he served as Bishop and Metropolitan from 1900 to 1903, when he died due to an accident. References to the deeds of Athanasios's Pas-

110. Βλ. Μ. Γ. Βαρθούνης, *Η συμβολή της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην ένωση της Σάμου με την Μητέρα Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

Η αρχιερατεία του Αθανασίου Β' στη Σάμο (1900-1903)

toral Service are few, due to the limited time it lasted. This lack of relevant bibliography is attempted to be supplemented by the present study, which will examine the period of Athanasios's high priesthood in Samos, based on information preserved mainly in Samian archival sources, ie based on what the documents of the Hegemonic Administrative Office inform us.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Δρ Φιλολογίας

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗ

Πολλοί είναι οί ποιηταί τοῦ Ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ οἱ ὅποιοι ἀπεβίωσαν εἰς ἡλικίαν κάτω τῶν τριάντα ἐτῶν, χωρίς νά προλάβουν νά μᾶς χαρίσουν ἕνα συγκροτημένον ἔργον καί μόνον κάποια μεμονωμένα ποιήματά των διασώζονται σέ παλαιά καί δυσπρόσιτα πιά περιοδικά ἤ σέ «Παρνασσούς» τοῦ Ἰοῦ αἰῶνος ἤ συγχρόνους ἀνθολογίας. Ἐνδεικτικά καί μόνον ἀναφέρω τόν Ἰωσήφ Ραφόπουλον εἰς τήν Σμύρνην, τοῦς Καλαμογδάρτας εἰς τήν Πάτραν καί τόν Δημήτριον Σ. Βυζάντιον εἰς τάς Ἀθήνας. Εἰς τήν χορείαν αὐτῶν τῶν ποιητῶν ἐντάσσεται καί ὁ Δημοσθένης Βαλαβάνης.

Ὁ Γ.Θ. Ζώρας¹ εἰς ἕνα τυπικόν βιογραφικόν διά τόν ποιητήν μᾶς πληροφορεῖ ὅτι:

Γεννήθηκε ἐν Καρυταίνῃ τῆς Πελοποννήσου τό 1829 καί ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τό 1854. Παραμείνας εἰς μικράν ἡλικίαν ὀρφανός ἐκ πατρός μετέβη πλησίον ἐνός θεοῦ του εἰς Ναύπλιον, ἐκεῖθεν δέ μετά τό πέρας τῶν Γυμνασιακῶν του σπουδῶν, ἦλθεν εἰς τάς Ἀθήνας ὅπου ἐνεγράφη εἰς τήν Ἰατρικήν Σχολήν, ἐργαζόμενος παραπλευρώς κατὰ τάς νυκτερινάς ὥρας εἰς διάφορα καφενεῖα καί ἐστιατόρια διά νά προσπορίζεται τά πρὸς τό ζῆν. Ἀργότερον διωρίσθη οικονομικός ὑπάλληλος. Παραλλήλως πρὸς τάς σπουδάς του καί τήν ἐργασίαν του ἠσχολεῖτο καί μέ τήν ποίησιν δημοσιεύοντας βουκολικά ἤ λυρικά ποιήματα εἰς τάς συγχρόνους [του] ἐφημερίδας καί περιοδικά. Πάντα ταῦτα ὑπέσκαψαν τήν ὑγείαν τοῦ ποιητοῦ, ὅστις προσβληθεῖς ὑπό καλπαζούσης φυματιώσεως ἀπέθανεν μόλις 24 ἐτῶν.

Εἰς τό ἀνωτέρω βιογραφικόν θά πρέπει νά διευκρινίσωμεν δύο τινα. Τό πρῶτον εἶναι ἡ ἀμφισβήτησις τοῦ ἔτους γεννήσεως τοῦ Βαλαβάνη. Οἱ

1. Γ.Θ. Ζώρα «Ἑλληνικός Ρομαντισμός καί Φαναριῶται», ἐκδοσις «Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν – Φιλολογική Σχολή», Ἀθῆναι 1968, σ. 348.

Παρνασσός ΝΖ (2021)

Παναγιώτης Μουλᾶς², Κ.Α. Τρυπάνης³, Λίνος Πολίτης⁴, Mario Vitti⁵ και Δημ. Γρ. Τσάκωνας⁶ δέχονται ως ἔτος γεννήσεώς του τό 1824. Ἡ Μαρία Δ. Μιράσγεζη⁷ τό 1826, ἐνῶ ὁ Γιάννης Κορδάτος⁸ τό 1830. Τό δεύτερον ἔχει σχέσιν μέ τήν αἰτίαν τῆς ἀσθενείας του. Ὁ Ἡλίας Σιμόπουλος⁹ ἐπ' αὐτοῦ σημειώνει:

Γιά νά ἐξασφαλίση τό ψωμί του καί τά δίδαστρα δούλευε μέρα-νύχτα λαντζέρης καί σερβιτόρος σέ διάφορα καπηλειά καί καφενεῖα. Δέν ἤξερε τί θά πῆ ξεκούραση. Ὅμως ἡ σκληρή δουλειά, ἡ κακή διατροφή καί ἡ ἐξαντλητική μελέτη ὑπέσκαψαν τήν ὑγεία του.

Τό αὐτό ὑποστηρίζει καί ἡ Μαρία Μιράσγεζη¹⁰. Καί προφανῶς δέν ἔχουν ἄδικον. Ὅμως ὑπάρχει καί μία ἄλλη παράμετρος σχέσιν ἔχουσα μέ τήν ψυχολογίαν τοῦ Δημοσθένους Βαλαβάνη, ὁ ὁποῖος, ὅπως γράφη ὁ Μιχάλης Περάνθης¹¹, ἦταν τύπος κλειστός, υπερήφανος καί εὐαίσθητος. Μέ ἀποτέλεσμα ἐνῶ «εὐρίσκετο περί τό τέλος τῶν σπουδῶν αὐτοῦ, ὅτε ἐν μέρει μέν πιεζόμενος ὑπό σπουδαίων ὑλικῶν ἀναγκῶν, ἐν μέρει δέ ἐμποδιζόμενος ὑπό ἀκράτου φιλοτιμίας νά ἐξηγηθῆ εἰς τούς φίλους του κατεδίκασεν, ὡς εἶπεῖν, ἑαυτόν εἰς ἠθικὴν ἀποκαρέτησιν»¹². Τήν ἄποψιν αὐτήν συμμερίζεται καί ὁ «Παρνασσός» τῆς «Ἀμάθειας»¹³, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι: «Ἡ

2. Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, «Ἡ Νεοελληνική Λογοτεχνία», Ἀθήνα 2005, σελίς 134.

3. Κ.Α. Τρυπάνη, «Ἑλληνική Ποίηση», ἐκδόσεις «Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας», Ἀθήναι (ἀχρονολόγητον), σ. 335.

4. Λίνου Πολίτη, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «ΜΙΕΤ», Ἀθήνα 1980, Γ' ἐκδοση, σ. 177.

5. Mario Vitti, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «Ὀδυσσεύς», Ἀθήνα 1978, σ. 194.

6. Δημ. Γρ. Τσάκωνας, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «Σόφορον», Ἀθήνα 1992, Β' ἐκδοση, τόμ. 2, σ. 290.

7. Μαρία Δ. Μιράσγεζη, «Νεοελληνική Λογοτεχνία», Ἀθήνα 1982, δεύτερος τόμος, σ. 30.

8. Γιάννη Κορδάτου, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «Ἐπικαιρότητα», Ἀθήνα 1983, τόμ. Α', σσ. 269-270.

9. Ἡλίας Σιμόπουλου, «Ἐπαφές καί προσεγγίσεις», ἐκδόσεις «Θουκυδίδης», Ἀθήνα 1981, σ. 17.

10. Μαρία Δ. Μιράσγεζη, αὐτόθι.

11. Μιχάλη Περάνθη, «Ἀθολογία», ἐκδόσεις «Ἑλληνικά Γράμματα», Ἀθήνα (ἀχρονολόγητον), τόμος δεύτερος, σ. 315.

12. Π. Ματαράγκα, «Παρνασσός», ἦτοι ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιημάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος», ἐν Ἀθήναις 1880, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Νικολάου Ρουσοπούλου, σ. 107.

13. «Ἀμάθεια», «Παρνασσός», ἦτοι ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιημάτων τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ποιητῶν», τυπογραφεῖον «Ἀμαλθείας», ἐν Σμύρνη 1894, τόμος πρῶτος, σ. 95.

Περί του Δημοσθένους Βαλαβάνη

φιλοτιμία αὐτοῦ ἀπέτρεπεν αὐτόν τοῦ νά ἐκθέσῃ τήν θέσιν του εἰς τούς φίλους του». Ἔτσι «αὐτοκαταδικάστηκεν στόν ὑποσιτισμόν, πού τόν ὠδήγησε στήν φυματίωση καί στόν θάνατο»¹⁴. Καί εἶναι, κατά τόν Κ.Θ. Δημαρᾶ¹⁵, ὁ θάνατός του ἓνα εἶδος ἠθικῆς αὐτοκτονίας, σάν μιὰ παραίτηση ἀπό τήν ζωή, μιὰ αὐτοεγκατάλειψη.

Ὁ θάνατος τοῦ ποιητοῦ, 11 Μαΐου 1854, ἐπέρασεν ἀπαρατήρητος, ἀφοῦ ἐπεσκιάσθη ἀπό τά δραματικά γεγονότα τοῦ μηνός αὐτοῦ¹⁶. Πράγματι, τόν Μάϊον τοῦ 1854 οἱ Ἀγγλογάλλοι κατέλαβον τόν Πειραιᾶ διὰ νά διατηρήσουν τήν οὐδετερότητα τῆς Ἑλλάδος κατά τόν Κριμαϊκόν πόλεμον, ἀφοῦ ἡ χώρα μας εἶχε ταχθεῖ ἐμπράκτως ὑπέρ τῆς ὀμοδόξου Ρωσσίας¹⁷. Ἐνῶ «μόνον ὁ Γεώργιος Παράσχος, λέγεται, τόν ἀπεχαιρέτησε μέ φωνή γεμάτη λιγμούς καί ἔβαλε πένθος πάνω στό μανίκι τῆς φέρμελης καί κρέπι μαῦρο στό φέσι του. Ὅμως τά λόγια του δέν διεσώθησαν. Δέν γνωρίζουμε νά εἰπώθησαν ἢ νά γράφτηκαν ἄλλες νεκρολογίες» θά μᾶς πληροφορήσῃ ὁ Ἡλίας Σιμόπουλος¹⁸.

Τό ἴδιον πυκνόν μυστήριον τό ὁποῖον καλύπτει τό ἔτος γεννήσεως τοῦ Δημοσθένους Βαλαβάνη καλύπτει καί τήν ἐργογραφίαν του. Ὁ Δ. Βαλαβάνης δέν ἐξέδωσε ποτέ ποιητικὴν συλλογὴν «ἄν καί τό 1884 εἶχεν ἀναγγεληθεῖ ἡ ἔκδοσις τῶν «Ἀπάντων» του μέ κείμενα τῶν Γεωργίου Παράσχου καί Σοφοκλῆ Καρυῶδη. Ἐνῶ τό 1923 ὁ Γεώργιος Σκῶκος εἰς τήν «Ἀνθολογίαν» του βεβαιώνει ὅτι εἶχε δεῖ χειρόγραφη συλλογὴ τῶν «Σωζομένων» εἰς χεῖρας τοῦ ἀνηπιοῦ του Γεωργίου Βαλαβάνη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποβιώσει προσφάτως Γεγονός, τό ὁποῖον σημαίνει ὅτι τά ποιήματά του ἐσώζοντο μέχρι τό 1920» μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς¹⁹. Ἀντιθέτως, κατά τόν Γ.Θ. Ζώραν²⁰ τά δημοσιευθέντα ποιήματά του δέν ἀνευρέθησαν ὅλα, οὔτε κατάλοιπα χειρογράφων του διεσώθησαν.

Οἱ περισσότεροι ἐξ ὧσων ἠσχολήθησαν μέ τόν Βαλαβάνην ἐπιμένουν εἰς τήν ὀλιγογραφίαν του, χωρίς νά προσδιορίζουν ἀριθμόν ποιημάτων. Μετα-

14. Μιχαήλ Περάνθη, αὐτόθι.

15. Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Σύμμικτα Α΄», ἐκδόσεις «Σπουδαστήριο Νέου Ἑλληνισμοῦ», Ἀθήνα 2000, σ. 174. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἀλέξης Πολίτης.

16. Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Σύμμικτα Α΄», αὐτόθι.

17. Νίκου Γ. Σβορώνου, «Ἐπισκόπησις Νεοελληνικῆς Ἱστορίας», ἐκδόσεις «Θεμέλιο», Ἀθήνα 1981, στ' ἐκδοσις, σ. 86.

18. Ἡλίας Σιμόπουλος, «Βαλαβάνης Δημοσθένης», ἐν «Μεγάλῃ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «Χάρη Πάτση», Ἀθήνα 1995, τόμος πέμπτος, σ. 166.

19. Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Σύμμικτα Α΄», σ. 174.

20. Γ.Θ. Ζώρας, αὐτόθι.

ξύ αὐτῶν ὁ Π.Δ. Μαστροδημήτρης²¹, ὁ Φαίδων καὶ ἡ Γλυκερία Μπουμπουλίδου²², Mario Vitti²³, ὁ Λίνος Πολίτης²⁴, ὁ Γιάννης Κορδάτος²⁵, ὁ Ἀδαμάντιος Δ. Παπαδήμας²⁶ καὶ ὁ Δημ. Γ. Τσάκωνας²⁷. Μόνον ὁ Ἀλέξης Πολίτης²⁸ κάνει λόγον διὰ δώδεκα ποιήματα τοῦ Δ. Βαλαβάνη, χωρὶς ὅμως νά τά ἀναφέρει. Σήμερον προσγράφονται εἰς τόν Δ. Βαλαβάνη τά ἐξῆς ποιήματα: «Ἐκείνη», «Εἰς Λεύκωμα κυρίας», «Ὁ τάφος τοῦ κλέπτου», «Τό ὄνειρόν μου», «Μελαγχολικά Σκέψεις», «Τετράστιχα» καὶ «Μιά μου ἀπόκρισις». Τό δέ προσγραφόμενον εἰς αὐτόν «Ἐλεγείον εἰς τόν θάνατον νεοσύμφου» ὅλοι οἱ ἐρευνηταί συμφωνοῦν ὅτι δέν εἶναι δικόν του.

Ἀπό τήν ὑπόλοιπον συγγραφικήν δραστηριότητα τοῦ Δ. Βαλαβάνη δέν σώζεται σχεδόν τίποτε. Ὁ Φαίδων καὶ ἡ Γλυκερία Μπουμπουλίδου²⁹ ἰσχυρίζονται ὅτι ἠσχολήθη μέ τήν κριτική. Σίγουρα, ὅμως ἔγραφε πεζόν. Πρόκειται διὰ τό διήγημα «Δύο νύκτες», τό ὁποῖον ἐδημοσιεύθη τήν 15 Ἰανουαρίου 1854 εἰς τό περιοδικόν «Εὐτέρπη», γραφέν κατά μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου, εἰς τήν Καλαμάταν τό προηγούμενον ἔτος³⁰. Τέλος συνέγραψε καὶ θεατρικόν ἔργον. Ἐνῶ ὁ Γ.Θ. Ζώρας³¹ σημειώνη ὅτι ἔγραψε κωμωδίαν, ἡ ὁποία ἔμεινεν ἀνέκδοτος, ἰστοσελίδες τινεσ³² ἀναφέρουν ὅτι συνέγραψε τήν τραγωδίαν «Ὁ θάνατος τοῦ Παπαφλέσσα», τῆς ὁποίας διασώζεται μόνον ὁ τίτλος.

Ἡ κριτική ἐστάθη ἰδιαιτέρως εὐμενής διὰ τόν Δημοσθένη Βαλαβάνη, παρά τό ἐλάχιστον σωζόμενον ἔργον του. Παρόλον ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς³³ οὐδεμίαν μνειάν κάνει περί αὐτοῦ, εἶναι προφανές ὅτι κατά τόν ΙΘ' αἰῶνα ἡ ποίησις του ἐξετιμᾶτο. Ὁ «Παρνασσός» τῆς

21. Π.Δ. Μαστροδημήτηρ, «Εἰσαγωγή στή Νεοελληνική Φιλολογία», ἐκδόσεις «Δόμος», Ἀθήνα 1999, Ε' ἔκδοσις, σ. 143.

22. Φαίδωνος καὶ Γλυκερίας Μπουμπουλίδου, «Ἡ νεώτερα Ἑλληνική Λογοτεχνία», ἐν «Ἐπετηρίς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν», Ἀθήνα 1984, τόμος τρίτος, σ. 250.

23. Ἡλία Βουτιερίδη, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «Δημ. Ν. Παπαδήμα», Ἀθήνα 1976, Τρίτη ἔκδοσις, σ. 304.

24. Mario Vitti, αὐτόθι, Λίνου Πολίτη, αὐτόθι.

25. Γιάννη Κορδάτου, αὐτόθι.

26. Ἀδαμαντίου Δ. Παπαδήμα, «Νέα Ἑλληνική Γραμματολογία», Ἀθήνα 1948, σ. 201.

27. Δημ. Γρ. Τσάκωνας, αὐτόθι.

28. Ἀλέξη Πολίτη, «Ἡ ρομαντική λογοτεχνία στό Ἑθνικὸ κράτος», «Πανεπιστημιακὴς Ἐκδόσεις Κρήτης», Ἡράκλειο 2017, σ. 165.

29. Ὡς σημείωσις 22 καὶ παραπομπή αὐτῆς 2.

30. Ἡλία Σιμόπουλου, «Ἐπαφές καὶ προσεγγίσεις», σ. 26.

31. Γ.Θ. Ζώρας, αὐτόθι.

32. www.ekebi.gr.trontoffice – Σάν σήμερα.gr. – Olympia gr. – e. didascalialia.blogspot.com

33. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, «Περίληψις Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας», ἐν Ἀθήναις (ἀχρονολόγητον), ἐκδότης Γουλιέλμος Μπάρτ.

Περί του Δημοσθένους Βαλαβάνη

«Άμαλθείας»³⁴ άποτιμᾶ κατά τόν πλέον λυρικόν τρόπον τήν ποιήσιν του: «Ὁ Δημοσθένης Βαλαβάνης συγκαταλέγεται ἐν τῇ πλειάδι τῶν ποιητῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, οἵτινες ἐπιτυχῶς ἀνακρούσαντες τήν λύραν των, μετά σειράν ἀλλεπαλλήλων συγκινήσεων προώρως ἐγκατέλειψεν τήν ζωήν «ὡς χαρίεντα ἴα, προώρως ἀποκοπέντα», κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ κ. Τιμολ. Ἀμπελᾶ ...«Οὕτω δέ τό 1854 μετά ὀλίγας χαριστάτας πτήσεις ἐξέπνευσε καί ὁ πτωχός οὗτος ἀοιδός πενης μέν εἰς πλοῦτον καί ὑγείαν, ἀλλά Κροῖσος εἰς ἐμπνεύσεις καί αἰσθήματα». Χαρακτηριστικός δέ εἶναι καί ὁ πρόλογος πού φέρει ὡς ὑπογραφήν τά ἀρχικά Γ. Χ.Ζ. (προφανῶς τοῦ ποιητοῦ Γεωργίου Ζαλοκώστα) ὅταν τό ποίημα «Τό ὄνειρόν μου» ἐδημοσιεύθη εἰς τό περιοδικόν «Μνημοσύνη»³⁵: «Τό «Ὅνειρον» τοῦ φίλου Δ. Βαλαβάνη καταχωροῦμεν μετά χαρᾶς, διότι καί γλῶσσαν ἔχει καθαρώς δημοτικήν καί φαντασίαν»³⁶.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν τῆς Λογοτεχνίας μας ὁ Π. Δ. Μαστροδημήτρης³⁷ σημειώνει:

Πέθανε πολύ νέος χωρίς νά προλάβῃ νά δώσῃ παρά ἐλάχιστα μόνον ἐλεγειακά ποιήματα γραφέντα στήν καθαρεύουσα ἀλλά καί στήν δημοτική γλῶσσα.

Ὁ Ἄριστος Καμπάνης³⁸ ἀποφαίνεται : «Λίγους καί συμπαθητικούς στίχους σέ δημοτική καί καθαρεύουσα ἔγραψε κι ὁ Δ. Βαλαβάνης». Ἐνῶ ὁ Κ. Α. Τρυπάνης³⁹ τόν θεωρεῖ: «Ἴσως τόν καλλίτερο ποιητή τῆς παλιᾶς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν». Ὁ Γιάννης Κορδάτος⁴⁰ συνοψίζει:

Ἄλλος ποιητής μέ μεγαλύτερα ποιητικά προσόντα εἶναι ὁ Δημοσθένης Βαλαβάνης... Ἀπό τά λίγα ποιήματά του, καί κυρίως αὐτά πού ἔγραψε στή δημοτική, βγαίνει πῶς ἂν δέν ἀρρώστανε καί ζοῦσε ἡ ποιητική του παραγωγή θά ἦταν σημαντική.

34. Ὡς σημείωσις (13).

35. Τεύχος Β', 1852.

36. Χρ. Ἐμ. Ἀγγελομάτη, «Ἑλληνικά Ρομαντικά Χρόνια» ἐκδόσεις «Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας», Ἀθήνα (ἀχρονολόγητον), σελίδες 135-136.

37. Ὡς σημείωσις (21).

38. Ἄριστου Καμπάνη, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «Δ. Καραβία», Ἀθήνα 1971, ἐκδοσις Ε', σ. 185.

39. Ὡς σημείωσις (3).

40. Ὡς σημείωσις (8).

Ὁ Ἀδαμάντιος Δ. Παπαδήμας⁴¹ ἐπιμένει καί αὐτός: «Ὁ Βαλαβάνης εἶχε ζυγώσει στὸν οὐσιαστικό λυρισμό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν «Τάφο τοῦ Κλέφτη» καί θὰ εἶχε πιό σταθερὴ ἐξέλιξη ἂν ὁ θάνατος δέν τὸν ἔπαιρνε στὰ τριάντα τοῦ χρόνια». Ὁ Ἡλίας Βουτιερίδης⁴² θεωρεῖ ὅτι: «Μά τὰ λίγα αὐτὰ ποιήματά του πείθουν πῶς ἦταν ὁ πιό ποιητής, ὁ πιό γνήσιος λυρικός ἀπὸ ὅσους φανήκανε στὰ χρόνια τοῦ ρομαντισμοῦ. Ὁ ρομαντισμός του εἶναι φυσικός, ἔχει ἀληθινὸ πάθος καί βαθύ αἶσθημα. Μὲ τὰ λίγα ποιήματά του μπορεῖ νὰ σταθῆ δίπλα στὸν Δ. Παπαρηγόπουλο καί τὸν Ἀχ. Παράσχο». Ὁ Mario Vitti⁴³ συμπεραίνει: «Ἡ ἀπλότητα τῶν αἰσθημάτων, ἡπιων καί μελαγχολικῶν, καταλήγει σέ προσωπικὲς συγκεκριμένες ἐκφράσεις, πού καταφέρνουν νὰ ἀγγίζουν τὸν ἀναγνώστη!» Ὁ Παναγιώτης Μουλᾶς⁴⁴ τοποθετεῖται ὡς ἀκολουθῶν: «Ἄφησε λιγοστὸ ἔργο διασκορπισμένο σέ περιοδικὰ καί ἀνθολογίες, στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡ γλωσσικὴ ἀκρίβεια καί ἡ δημιουργικὴ πνοὴ μιᾶς ἀξιόλογης ποιητικῆς φυσιογνωμίας». Ὁ Δημ. Γρ. Τσάκωνας⁴⁵ γίνεται περισσότερο ἀναλυτικός:

...πετυχαίνει μιὰν ιδιότυπον σύνθεση ρομαντισμοῦ καί πελοποννησιακῆς ὑπαίθρου. Στὴν ἀρχικὴ ποιητικὴ δημιουργία του ἀναγνωρίζονται τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ ρομαντισμοῦ τῆς ἐποχῆς του: ἡ ἐξύμνηση τῆς ἰδανικῆς μορφῆς τῆς γυναικείας ὑπαρξῆς, τῆς αἰθερόπλαστης κι ὄνειρεμένης, πού τυλίγεται ὅμως ἀπὸ τὸν πέπλο τῆς μελαγχολίας· ἡ ἀπαισιόδοξη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος συναντᾷ τίς ἀντιξοότητες προτοῦ κἂν προλάβῃ νὰ νιώσῃ τὸν κόσμο τῆς ὁμορφιάς καί τῆς εὐτυχίας· ὁ πενθισμός ὅπως ἐκδηλώνεται κατὰ τὸν θνητὸν στὸ κοιμητήρι γιὰ τὴν ἀπώλεια προσφιλῶν, πού ἀφήνουν δυστυχέστερους τοὺς ἐπιζῶντες στὴν κοινωνία· κι ἀκόμη διαπιστώνεται ἡ τραγικὴ ματαιότητα τῶν ἐγκοσμίων, καθὼς τὸ πεπρωμένο κατευθύνει τὴν παρουσία τῶν ἀνθρώπων στὴ γῆ.

Καί λίγο πιό κάτω:

Τὸ ποιητικὸ ἔργο του, ὅμως, ἐνῶ εἶναι χυμένο στὰ καλούπια τῆς

41. Ὡς σημείωσις (26).

42. Ὡς σημείωσις (23).

43. Ὡς σημείωσις (5).

44. Ὡς σημείωσις (2).

45. Ὡς σημείωσις (6) σελίδες 290-291.

Περί του Δημοσθένους Βαλαβάνη

καθαρεύουσας μεταπίπτει σέ ήρωϊκώτερους τόνους όταν χρησιμοποιοῦν τήν δημοτική γιά νά ύμνήσῃ τόν «Τάφο τοῦ Κλέφτη» καί γενικώτερα τή ζωή τῆς πελοποννησιακῆς ύπαιθρου...

Ἡ Μαρία Δ. Μιράσγεζη⁴⁶ τοποθετεῖται εὔστοχα ὡς ἀκολούθως:

«Εἶναι ἀρκετά δύσκολο νά κρίνῃ κανεῖς ἕνα ποιητή πού πέθανε στά 26 του χρόνια... Διαβάζοντας ὅμως τά ποιήματα τοῦ Βαλαβάνη καί ὁ πιό στενόκαρδος κριτικός — ἐπηρεασμένος ἀπό τά ἐλαττώματα τῆς ρομαντικῆς σχολῆς — δέν μπορεῖ παρά νά ὁμολογήσῃ πώς ξεχωρίζει σημαντικά ἀπό τούς ἄλλους. Ὁ Βαλαβάνης ἐκφράζει ὅ,τι αἰσθάνεται, δέν ψεύδεται, δέν ἀναστενάζει ἐπίπλαστα, ἀλλά ντύνει μέ μιὰ κομψή καθαρεύουσα καί μιὰ καλή τεχνική τόν βαθύ πόνο, τόν λιγμό καί τό πικρό δάκρυ.

Ἡ καθαρεύουσα φυσικά σκεπάζει τήν φωνήν τῆς καρδιάς του μ' ἕνα στρῶμα φύχους, γι' αὐτό καί σέ ὅσα ποιήματα ἔγραψε στή δημοτική εἶναι καλλίτερος καί φυσικώτερος.

Ὁ Βαλαβάνης εἶναι κοντά στή φύση καί κάποτε μᾶς πλησιάζει στόν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἤ στήν ἀτμόσφαιρα τῆς κλέφτικης ποίησης, ὅπως στόν «Τάφο τοῦ Κλέφτη» μέ τήν περιγραφή τῶν τελευταίων στιγμῶν του. Ὁ Βαλαβάνης στάθηκε θῦμα τῆς ἐποχῆς του. Ἄν ἔφευγε ἀπ' τό κλίμα τοῦ ρομαντισμοῦ καί τήν γλωσσική ἀδιαλλαξία κι ὁ θάνατος δέν τοῦ ἔκοβε τόσο πρόωρα τό νῆμα τῆς ζωῆς του, θά εἶχε νά μᾶς δώσῃ κάτι ἀξιόλογο μέ τήν ποίησή του. Τά λίγα του ποιητικά μποροῦν νά μᾶς πείσουν γι' αὐτό».

Ὁ Φαίδων καί ἡ Γλυκερία Μπουμπουλίδου⁴⁷ θεωροῦν ὅτι: «Χαρακτηρίζεται ἀπ' ὅλα τά γνωρίσματα τοῦ ρομαντισμοῦ τῶν χρόνων του· προχωρεῖ ὅμως μέ τρόπο πρωτοποριακό καί τά ποιήματά του, εἴτε πού ἔχουν γραφεῖ σέ καθαρεύουσα εἴτε κυριώτατα σέ ἀδρή δημοτική, μέ τήν ὁποῖαν καί ἐκφράζεται ὁ θαυμασμός του γιά τήν ήρωϊκήν ζωή τῶν κλεφτῶν διακρίνονται γιά τήν εὐγένεια καί τήν ἀριτιότητά τους, δέν ἦταν ὅμως πεπρωμένον νά ὀλοκληρωθοῦν». Ὁ Λίνος Πολίτης⁴⁸ ὀρθῶς ἐντοπίζει ὅτι: «Ὁ Δημοσθένης Βαλαβάνης εἶναι ὁ πρῶτος ποιητής πού προέρχεται ἀπό τόν χῶρο τῆς ἐλευθέρης

46. Ὡς σημείωσις (7).

47. Ὡς σημείωσις (22).

48. Ὡς σημείωσις (4).

Ἑλλάδος⁴⁹... Μέσα ἀπό τὰ λιγοστά του ποιήματα, σκόρπια σέ περιοδικά καί ἀνθολογίες τῆς ἐποχῆς, διακρίνεται ὡστόσο μιὰ ποιητική φυσιογνωμία ἀπό τίς πιό ἀξιοπρόσεκτες». Ἐνῶ ὁ ἴδιος εἰς τὰ «Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας»⁵⁰ ἐπισημαίνει διὰ τὴν γλῶσσάν του: «Γράφει μιὰ δημοτική μάλιστα θερμή, ὄχι ψυχρὰ λειασμένη, μέ ὅλη τὴν τραχύτερη χάρη τῆς, ἀντλημένη ἀπό τίς καθαρῶτερες πηγές· προέρχεται ἄλλωστε ὁ Βαλαβάνης ἀπό τὴν ὕπαιθρο καί ὄχι ἀπό μεγάλο κοσμοπολίτικο κέντρο (Πόλη, Σμύρνη, Ἀθήνα). Ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς⁵¹ παρατηρεῖ:

Ἀπό τοὺς πρόωρα χαμένους ποιητές ὁ πιό σημαντικός εἶναι ὁ Δημοσθένης Βαλαβάνης. Ἄφησε λίγο ἔργο· ἐλάχιστα ποιήματα ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά στὴν καθαρεύουσα, λίγη πεζογραφία. Οἱ στίχοι του πού παρουσιάζονται πρὶν τὴν ἀκμὴ τοῦ ρομαντισμοῦ, πρὶν τὴν ὑπερβολὴ τοῦ ρομαντικοῦ πάθους, ἔχουν ἀξιόλογη συγκρότηση, ἔμπνευση εὐγενική καί συγκροτημένη, γλωσσικὴ ἀκριβεία καί διαύγεια στίς εἰκόνες. Ὁ ἔλεγειακὸς τόνος ὅσο κι ἂν ἔχη τὴν τάση νὰ κατεβῆ πρὸς τὴν ρητορεία δέν φθάνει ποτέ σέ στόμφο, κοινοτυπία ἢ ἀκυρολεξία. Ὅταν χειρίζεται τὴν δημοτικὴ στίς ἀρετές του αὐτὲς προστίθεται γλωσσικὸ αἰσθητήριο μοναδικό γιὰ τὴν ἐποχὴ του στὴν Ἀθήνα καί ἱκανότητα γλωσσοπλαστικὴ πού φανερώνει τὸν γεννημένο ποιητὴ καί συνάμα τὸν συνεχιστὴ τῆς γλωσσοπλαστικῆς λαϊκῆς παράδοσης. Ὁ σύνδεσμος μέ τὴν λαϊκὴ δημιουργικὴ πνοὴ φανερώνεται ἐπίσης καί στὸν παλμό πού συνέχει κάποτε τὸν δεκαπεντασῦλλαβό του· λόγιος ἀλλὰ κρατημένος ἀπὸ τὴν παράδοση.

Καί στά «Σύμμικτα, Α'»⁵²:

Ὁ Δημ. Βαλαβάνης καί ὁ Ἡλίας Καλαμογδάρτης⁵³ ἄφησαν ἔργο

49. Πράγματι ὅλοι οἱ σύγχρονοὶ του ποιητές ἐγεννήθησαν εἴτε εἰς τὰ Ἑπτάνησα εἴτε εἰς τὴν Ἠπειρον. Ἐνῶ ὁ Ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς ξεκινᾷ μέ ποιητές, οἱ ὁποῖοι ἐγεννήθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καί τὴν Σμύρνην.

50. Λίνου Πολίτη, «Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας», ἐκδόσεις «Κωνσταντινίδη», Θεσσαλονίκη (ἀχρονολόγητον), δεύτηρη σειρὰ, σ. 123.

51. Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδόσεις «Ἰκαρος», Ἀθήνα 1985, ἔβδομη ἔκδοσις, σσ. 301-302.

52. Αὐτόθι, σ. 173.

53. Ἄν ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς γνωρίζει καλῶς τὸ ποιητικὸν ἔργον τῶν Καλαμογδαρτῶν, πιθανόν νὰ ἔχουν βᾶσιν οἱ αἰτιάσεις τῶν ἀπογόνων τῆς ἐκ Πατρῶν οἰκογενείας ὅτι τὸ τετράδιον τῶν ποιήσεων τῶν ἀπωλέσθη εἰς χεῖράς του. Ἄν καί ὁ υἱὸς του λέει ὅτι δέν εὐρέθη εἰς τὰ κατάλοιπά του.

Περί του Δημοσθένους Βαλαβάνη

ποιητικά άψογο, ζηλευτό... Ὁ Βαλαβάνης εἶτε καθαρεύουσα γράφει, εἶτε δημοτική, νοιώθουμε ἀμέσως διαβάζοντας τὰ ποιήματά του, ὅτι βρισκόμαστε ἐμπρός σε ἕναν ἀληθινό καλλιτέχνη τοῦ λόγου. Ἡ γλῶσσά του εἶναι πάντα ἀβρῆ, ἐπιμελημένη χωρίς ἐκζητήσεις, ποιητική χωρίς μαλθακότητα· παρόμοιες καί οἱ εἰκόνές του ἔχουν ἔκτακτη, σπάνια ἐνάργεια, δέν ξενίζουν ποτέ, καί ποτέ δέν ἐκτρέπονται στήν ἀλληγορία. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού κατεξοχήν μᾶς ξενίζει, σέ μίαν ἐποχήν ἀναζητήσεων, ὅπως ἦταν τὰ χρόνια τοῦ 1850, εἶναι ὁ πλοῦτος τοῦ λεξιλογίου του.

Ἀπό τούς ὑπόλοιπους κριτικούς τοῦ ποιητοῦ ὁ Κωστής Παλαμᾶς⁵⁴ μετά μίαν ἀνάλυσιν ἐκάστου ποιήματος τοῦ Βαλαβάνη θεωρεῖ ὅτι:

Ὁ Βαλαβάνης εἰσάγει καί μυεῖ. Πρωτομάστορας. Δίνει τόν τόνο καθῶς λέμε. Καί στήν τεχνική τοῦ στίχου του βρῖσκεται ἀκόμα ἡ συγκροτημένη, καλόρρυθμη δεξιωσύνη τῆς στροφῆς καί τοῦ στίχου τοῦ Ζαλοκώστα, ὅμως εὐωδιασμένη ἀπό τό λεπτό καί βαρῦ ἄρωμα τοῦ ρομαντικοῦ πόνου, πού δέν τό ξέρει ὁ Ζαλοκώστας....

Καί πιό κάτω:

Ὁ Βαλαβάνης ἐκαλλιέργησε, παράπλευρα στό Ζαλοκώστα καί τήν δημοτική. Ἡ γλῶσσά του τρεμοσαλεύει σάν τό δροσόφυλλο ἀπό μίαν ἀνάλαφρη πνοή καί ἡ ρομαντική μελαγχολία, ἡ μεγάλοχαρη πάντα σέ κάθε τόπο καί σέ κάθε καιρό, φτάνει νά διατυπῶνεται ἀπό τόν ποιητή, πού γνωρίζει τήν δουλειά του, ἡ μελαγχολία χάρη ἄς ἔχη τῆς γλῶσσας τῆ ζωῆ, ζωντανεῦει κι αὐτή...

Ὁ Ἀλέξης Πολίτης⁵⁵ ἐπισημαίνει:

Ὅπως ἡ μορφή ἔτσι καί ἡ θεματική του εἶναι ἡ συνηθισμένη· ἰδανικοί καί ἀτελέσφοροι ἔρωτες, ἡ χαρά τῆς φύσης, ἡ σκιά τοῦ θανάτου. Ὡστόσο κάποια εὐγένεια, ἕνας συγκρατημένος πόνος ἔκφρασης, ἡ προσεκτική ἐπεξεργασία τοῦ λόγου τόν ἀναβιβάζουν

54. Κωστή Παλαμᾶ, «Ἕνας παραμερισμένος ποιητής», ἐν «Νέα Ἑστία», τεῦχος 379.

55. Ὡς σημείωσις (28).

Παρασός NZ (2021)

πάνω από τήν μέση στάθμη. Ἄς προσθέσουμε δέ καί τήν δημοτική κάποιων ποιημάτων του.

Ὁ δέ Μιχάλης Περάνθης⁵⁶ γράφει:

Ἡ ἐκλεπτισμένη ποιότητα τῶν λίγων του στίχων διατηρήθηκε στήν μνήμη τῶν φίλων τῆς ποίησης, καί μέσω τῶν ἀνθολογιῶν, συντηρεῖ ἀκόμη τήν ἀξιόλογη προσφορά του, ταυτισμένη μέ μιὰ νεότητα πικραμένη, πού χάθηκε ἄδικα... Ἵπῃξε μιὰ σπάνια καί εἰλικρινῆς φωνή. Ὁ στίχος του ἀπηχεῖ τό ρομαντικό κλίμα, πού τόν ἐπηρέασε ὄχι ἀπό ἀντανάκλαση, ὅσον ἐξ αἰτίας τῶν σκληρῶν ὄρων, πού ἐβασάνισαν τήν εὐαισθησία του. Καί πάλιν οἱ ἀπελπισμένες του νότες ἔχουν τήν ἥπια θλίψη μιᾶς ὀδύνης ὑποκειμενικῆς εὐγενικά καί διακριτικά λυπημένης.

Ὁ Βαλαβάνης μπόρεσε ν' ἀντιπαρέλθῃ τόν καθαρολόγο στόμφο καί τήν πομπόδη θρηνωδία τῆς ἐποχῆς καί νά μεταπλάσῃ τήν ἐλεγεία τῆς ψυχῆς του μέ λυρικά μέσα, νά κρατήσῃ ἀπό τήν ἀναπόφευκτη νοσηρότητα ὅ,τι ἐπήγαζε ἀπό γνήσιες περιοχές τῆς ιδιосуγκρασίας του καί νά τραγουδήσῃ μέ βαθιά συγκίνηση, ἀνόθευτο αἶσθημα καί ἐκλεπτισμένη ποιητική θέαση.

Τέλος ὁ Ἡλίας Σιμόπουλος⁵⁷, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τήν θεματική τοῦ θανάτου τοῦ Δημοσθένους Βαλαβάνη εἰς τόν πρόωρον θάνατον τῶν γονέων του κρίνει:

Εἶναι σπάνιο νά συναντήσουμε ἕνα τόσο ὑψηλό ποιητικό ἀνάστημα σέ μιὰ τόσο χαμηλά ἀντιποιητική ἐποχή. Ποιητή πού σέ τόσοις λίγους στίχους νά μᾶς δώσῃ μιὰ τόσο πυκνή καί ἀνεπανάληπτη ποίηση. Μιά ποίηση πού νά καλύπτῃ ὅλες τίς βαθμίδες, μιᾶς ἀπίθανης κλίμακας, ἀπό τήν πιό ἀδρῆ ἀντρική ἔκφραση ὡς τήν πιό ἐλκυστική γυναικεία τρυφερότητα... Ὁ Βαλαβάνης ὑπῆρξε ποιητής ἀληθινός, θά παραμείνῃ στήν Ἱστορία τῆς ποίησής μας ὄχι μόνο σάν ἕνας πρωτοπόρος, ἀλλά περισσότερο σάν ὁ πρῶτος γνήσιος ρομαντικός ποιητής... Ἀπό τά πρῶτά του ποιήματα τά γραμμένα στήν καθαρεύουσα, δέν ἀπολείπουν οὔτε τά ἐκφραστικά εὐρήματα, οὔτε ἡ λυρική πνοή,

56. Ὡς σημείωσις (11).

57. Ὡς σημείωσις (9), σσ. 17-24.

Περί του Δημοσθένους Βαλαβάνη

ούτε ο συγκινησιακός κραδασμός. Αντίθετα θά πρέπει νά τοποθετηθοῦν στίς πιό εὐτυχησμένες στιγμές τῆς καθαρόλογης ρομαντικῆς ποίησης, δίπλα στά καλλίτερα τοῦ Ραγκαβῆ, τοῦ Βερναρδάκη, τοῦ Παπαρρηγόπουλου καί τοῦ Βασιλειάδη. Σημαντικώτερα εἶναι βέβαια ὅσα ἔγραψε στήν δημοτική... Ἡ ποίησή του ἄψογη τεχνικά διαχέεται ἀπό ἕναν ἄφταστον καί πηγαῖο λυρισμό, ἔτσι πού καί μέ τά σημερινά ἀκόμη κριτήρια μπορεῖ νά θεωρηθῆ ὀλοκληρωμένη. Σάν τέτοια ἀκούγεται σάν μιὰ κραυγή πόνου, πού ἀναβλύζει γυμνή ἀπό τά βάθη τῆς ὑπαρξίης». Καί συμπληρώνει ἀλλοῦ⁵⁸: «Ἡ ποιητική του γλῶσσα ἄψογη, εὐρωστη, καθαρή, πολλά θά εἶχε νά διδάξῃ σέ πολλούς σύγχρονους νεοέλληνες ποιητές.

Κατά τήν γνώμην τοῦ γράφοντος⁵⁹ δέ:

Πλησιάζοντας τό λιγοστό ἔργο τοῦ Βαλαβάνη ἔχουμε νά παρατηρήσουμε ἀρχικά μιὰ εὐγένεια ψυχῆς καί μιὰ αἰσθαντικότητα, πού ἐντυπωσιάζει καθώς οἱ χαμηλοί τόνοι τῆς ποίησής του δέν παρουσιάζουν τήν συνηθισμένη κατά τήν ἐποχὴν ἐκείνην ἐκζητήσιν, ἀλλ' ἀντιθέτως εἶναι προϊόντα γνήσιας ποιητικῆς σύλλειψης. Ἡ ὑπάρχουσα ἀπαισιοδοξία δέν εἶναι ἀποτέλεσμα νοσηρῆς σκέψης ἀλλά πηγαία καί βιωματική. Ὁ σπαραγμός πού διατρέχει τήν ποίηση τοῦ Βαλαβάνη εἶναι αὐθεντικός καί ὁ λυρισμός του γνήσιος. Τά ποιήματά του ἔχουν ἄρτια τεχνική, σέ παραδοσιακή φόρμα, ἐνῶ γράφει σέ καθαρεύουσα καί δημοτική.

Ὁ Δημοσθένης Βαλαβάνης πέθανε νωρίς. Ἡ φθίσις τοῦ ἔκοψε τό νῆμα τῆς ζωῆς εἰς τήν πιό δημιουργικήν στιγμὴν τῆς ζωῆς του καί οἱ συγγενεῖς του κατά περιέργον καί ἀνεξήγητον τρόπον ἐξηφάνισαν τό σῶμα τοῦ ἔργου του. Μέ ἀποτέλεσμα νά μὴ ἔχωμε πλήρη εἰκόνα αὐτοῦ. Ὅμως καί τά ὀλίγα ποιήματά του, τά ὅποια διεσώθησαν εἶναι ἱκανά νά τοῦ χαρίσουν ἄφθιτην δόξαν καί αἰωνίαν ὑστεροφημίαν.

Πρὶν ἢ κλείσω τήν παροῦσαν ἐργασίαν θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω ἐνθέρμως τόν στοχαστὴν καί ἐξαίρετον ποιητὴν κ. Σωκράτην Μελισσαράτον διὰ τήν συνδρομὴν του εἰς τήν ἠλεκτρονικὴν βιβλιογραφίαν αὐτοῦ τοῦ κειμένου.

58. Ὡς σημείωσις (18), σσ. 163-164.

59. Γιώργου Πετρόπουλου, «Οἱ ρομαντικοὶ τοῦ 19' αἰώνα», ἐκδόσεις «Νέα Θέσις», Ἀθῆναι 1992, σ. 98.

SUMMARY

A propos de Démosthène Valavanis

Démosthène Valavanis est né en 1829 et mort en 1854. Il a vécu une vie difficile pleine de privations à la suite de laquelle il est mort de la tuberculose peu de temps avant d'obtenir son diplôme de médecine. En même temps il s'est intéressé à la littérature. La plupart de sa poésie a été perdue. Seulement six de ses poèmes ont été sauvés, un roman intitulé " Les deux nuits " et une tragédie intitulée " La mort de Papaflessa " qui a été perdue. Il a été considéré comme l'un des meilleurs poètes romantiques grecs bien que peu de ses poèmes aient survécu. Son oeuvre a été bien accueillie.

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Η Ποίηση είναι η τέχνη που μπορεί να αποδώσει με μία μόνο λέξη περισσότερα του ενός νοήματα. Είναι το είδος του Λόγου που συνυφάνει το Υπαρκτό – Φυσικό με το Ιδεαλιστικό – Φιλοσοφικό στοιχείο! Είναι ο Λόγος που με τη δομή του εκφράζει, τόσο τα αισθητά, όσο και τη φιλοσοφική αντίληψη για τα ορατά και τα ιδεατά. Ο ποιητικός Λόγος χωρίς φιλοσοφικό στοχασμό είναι λόγος ελλιπής, γιατί δεν μπορεί να εκφράσει εκφάνσεις της ζωής πέραν μιας στεγνής αναφοράς υπαρκτών πραγμάτων και εικόνων.

Στο παρελθόν εδραιώθηκαν θρησκείες, αξίες ζωής, πολιτικά συστήματα, τέχνες κ.α. με τη στοχαστική φιλοσοφική Ποίηση.

Κατά τη βιβλιογραφία, στη φιλοσοφική ποιητική σκέψη του Ορφέα π.χ. στηρίχτηκαν θρησκευτικές αντιλήψεις και δόγματα!

Στο βιβλίο του ο Ed. Schure (Εδουάρδος Συρέ 1841-1929), «Μεγάλοι μύστες», γράφει:

Στο πρόσωπο του Ορφέα (1200-1250 π.Χ.) βλέπουμε τον μεγάλο Μύστη της Ελλάδας, τον πρόγονο της ποίησης και της μουσικής των δύο αυτών εκδηλώσεων της αιώνιας αλήθειας. [...]

Ο Ορφέας υπήρξε το εμψυχωτικό πνεύμα της Ιερής Ελλάδας, εκείνος που αφύπνησε τη θεία ψυχή...¹.

Κατά την άποψη τού γράφοντος αλλά και πολλών άλλων, από την Εποχή που ο άνθρωπος άρθρωσε λόγο συγκροτημένο, αυτός ο λόγος ήταν λόγος με ποιητικό αλλά και φιλοσοφικό χρώμα και είναι πλείστα τα παραδείγματα...

Στα «Κείμενα των Πυραμίδων», (2705-2213 π.Χ), που είναι γραμμένα στους τοίχους δέκα πυραμίδων της νεκρόπολης της Σακκάρα στην Αίγυπτο, αντιλαμβανόμαστε, πώς ο άνθρωπος έβλεπε ποιητικά και φιλοσοφικά τη θέση του μέσα στον Κόσμο από αρχαιοτάτων χρό-

Παρονασσός NZ' (2021)

νων. Χαρακτηριστικός είναι ο στίχος: «Το σώμα μου στη γη, η ψυχή μου στον ουρανό...»².

Στο «Βιβλίο των Νεκρών», το οποίο περιέχει αρχαία αιγυπτιακά κείμενα γραμμένα σε σαρκοφάγους και αργότερα σε παπύρους που θάβονταν μαζί με τους νεκρούς, εκφράζεται η ίδια αντίληψη, όπως στον ποιητικό φιλοσοφικό στίχο: «Δικό μου είναι το χθες, γνωρίζω το αύριο...»³

Ο Ηράκλειτος, (536-475 π.Χ.) ένας από τους μεγαλύτερους, αν όχι ο μεγαλύτερος από τους Προσωκρατικούς Φυσικούς Φιλοσόφους, στο απόσπασμα 30 ποιητικά και φιλοσοφικά γράφει:

Κόσμον τόνδε [τόν αυτόν απάντων,]
ούτε τις Θεών
ούτε ανθρώπων εποίησεν,
αλλ' ἦν αεί και ἔστιν και ἔσται,
πύρ αείζων⁴

Αυτόν τον κόσμο [που είναι ένα στην ολότητά του]
δεν τον έπλασε κανένας θεός ή άνθρωπος
παρά υπήρχε πάντα, υπάρχει και θα υπάρχει,
μια αιώνια ζωντανή φωτιά. [...]

Επίσης η φιλοσοφική σκέψη του Εμπεδοκλή, (περίπου 495-430 π.Χ.) εκφράζεται Ποιητικά:

Παύρον δ' εν ζωήσι βίου
μέρος αθρήσαντες
ωκύμοροι καπνοίο δίκην
αρθέντες απέπταν
αυτό μόνον πεισθέντες,
ότω προσέκυρσεν έκαστος
πάντος' ελαυνόμενοι" τό δ' όλον εύχεται ευρείν;
ούτως ούτ' επιδερκτά
τάδ' ανδράσιν ούτ' επακουστά
ούτε νόω περιληπτά.σύ δ' ούν,
επει ώδ' ελιάσθης, πεύσειαι"
ου πλείον γε βροτείη μήτις όρωρεν⁵

Ποίηση και φιλοσοφία

... ένα τόσο δα κομμάτι της ζωής
βλέπουν οι άνθρωποι όσο ζουν,
κι ύστερα γοργοθάνατοι πετούν σαν καπνός
σίγουροι μόνο γι' αυτό που σύντυχε ο καθένας τους
καθώς πλανιούνται εδώ και κει.
Ποιος τάχα καυχιέται πως βρήκε το όλον;
Αυτά δε γίνεται έτσι να τα δουν οι άνθρωποι,
μήτε να τ' ακούσουν, μήτε με το νου να τ' αδράξουν...

Στα αποσπάσματα που αναφέρθηκαν ο Φιλοσοφικός Ποιητικός Λόγος είναι ανθρώπων με απελευθερωμένο νου που αναζητούν αλήθειες για τον ορατό και Ιδεατό Κόσμο και φαίνεται ότι οι ιδέες της Στοχαστικής Ποίησης είναι ιδέες φιλοσοφικές, οι οποίες συμβάλλουν και στην επέκταση και εδραίωση των εκάστοτε φιλοσοφικών ιδεών.

Στην Αρχαιότητα γράφτηκαν φιλοσοφικοί ύμνοι, όπως: ο «Ύμνος στην Αρετή»⁶ του Αριστοτέλη και ο «Ύμνος στο Δία»⁷ του Κλεάνθη, του Στωικού φιλοσόφου, δύο ύμνοι από τους καλύτερους που έχουν γραφτεί.

Ποιητές στοχαστές υπήρχαν σ' όλες τις Εποχές, όπως οι Προσωκρατικοί Φυσικοί Φιλόσοφοι Εμπεδοκλής (493-433 π.Χ. περίπου), Ηράκλειτος (536-475 π.Χ.), Αναξαγόρας (500-428 π.Χ.), Μέλισσος (470-430 π.Χ. περ.), Αναξιμένης, οι τρεις κορυφαιοί ποιητές της αρχαίας τραγωδίας, ο Αισχύλος (525-456 π.Χ.), ο Σοφοκλής (496-406 π.Χ.), ο Ευριπίδης (480-406 π.Χ.), ο μεγάλος λυρικός ποιητής Πίνδαρος (522-448 π.Χ.) και άλλοι.

Στα Βυζαντινά χρόνια μεταξύ άλλων έχουμε την εξαιρετη Φιλοσοφική Ύμνογραφία από το Ρωμανό το Μελωδό (600 περίπου μ.Χ.), ενώ στην Εποχή της Αναγέννησης ο Μαρσίλιο Φιτσίνο (1433-1499) και ο Τζιορντάνο Μπρούνο (1548-1600), έγραψαν φιλοσοφία και φιλοσοφική ποίηση, όπως έκανε αργότερα και ο Γκαίτε (1749-1832), ο Μπωντλαίρ (1821-1867) και άλλοι.

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) στο έργο του «Περί Ποιητικής» (απόσπ. 1451b 5-6) εξυφώνει το είδος της Ποίησης με Φιλοσοφικό στοχασμό στην υψηλότερη βαθμίδα του Λόγου σε σχέση με την Ιστορία!

Γράφει ο Αριστοτέλης:

Φιλοσοφώτερον και σπουδαιότερον ποίησις ιστορίας εστί. Η μεν

Παρνασσός ΝΖ' (2021)

γαρ ποιήσις μάλλον τα καθόλου, η δε ιστορία τα καθ' ἕκαστον λέγειν⁸.

Η Ποίηση είναι πιο φιλοσοφική και πιο σπουδαία από την Ιστορία, επειδή η ποίηση μιλάει περισσότερο για το όλον, ενώ η ιστορία για το συγκεκριμένο.

Στα Νεότερα Χρόνια ο Γκαίτε (1749-1832) ως φιλόσοφος και ποιητής με ένα μόνο στίχο του ταυτίζει τον άνθρωπο Φυσικά και Πνευματικά με τον Κόσμο! «Φως, περισσότερο φως!» αναφωνεί, εννοώντας το Νοητό Πνευματικό Φως!

Ο Υπερρεαλισμός των Νεοτέρων Εποχών, όπως γνωρίζουμε, έθεσε σχεδόν όλα τα προβλήματα... το πρόβλημα της Φύσης, το πρόβλημα ελευθερίας του πνεύματος, το Οντολογικό πρόβλημα, το πρόβλημα της ανθρώπινης μοίρας, το θρησκευτικό πρόβλημα και των αισθημάτων, θέματα που απασχολούν τον άνθρωπο από αρχαιοτάτων χρόνων.

Ο άνθρωπος στη στάση του προς τη ζωή και γενικά σε όλα τα ανωτέρω που αναφέρθηκαν επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό, καθώς επίσης και από λογοτεχνικές συμβατικότητες και ψυχολογικές αλλαγές ως προς τον τρόπο που βλέπει τον Κόσμο!

Ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943), δημιουργός της «Νέας Αθηναϊκής Σχολής», σε αρκετά ποιήματά του εκφράζεται και φιλοσοφικά επηρεασμένος ίσως από τον Εμπεδοκλή και τον Ηράκλειτο αλλά και από άλλους Προσωκρατικούς Φιλοσόφους που η γραφή τους ήταν Ποιητική και Φιλοσοφική.

Αυτό το στοιχείο διακρίνουμε σε ένα απόσπασμα από το ποίημά του «Πατρίδες»:

Πατρίδες! Αέρας, γη, νερό, φωτιά! Στοιχεία αχάλαστα, και αρχή και τέλος των πλασμάτων, σα θα περάσω στη γαλήνη των μνημάτων, θα σας ξανάβρω, πρώτη και στερνή ευτυχία!⁹.

Αρκετοί Νεοέλληνες ποιητές διακρίνονται για τον Ποιητικό Φιλοσοφικό στοχασμό τους. Ενδεικτικά αναφέρονται ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857, ο Κωνσταντίνος Καβάφης (1863-1933), ο Άγγελος Σικελιανός (1884-1951), ο Γιώργος Σεφέρης (1900-1971), ο Οδυσσέας Ελύτης (1911-1996), ο Νικηφόρος Βρεττάκος (1912-1991).

Ποίηση και φιλοσοφία

Ο Οδυσσεάς Ελύτης (1911-1996), στο έργο του «Μαρία Νεφέλη» γράφει:

Αλλού είναι ο θάνατος.
Κεραυνός οιακίζει.
Εσείς άνθρωποι θα χαθείτε
το χτένι μες στο χέρι σας θ' ακινητήσει ένα πρωί στον αέρα
κι ο καθρέφτης θα δείξει την υποδόρια υφή
των ιστών όπου ο χρόνος
όπως έντομο σε απελπισία παγιδευτήκε...¹⁰

Στο μικρό αυτό απόσπασμα με το δεύτερο στίχο «Κεραυνός οιακίζει» είναι φανερό ότι ο έντονος Φιλοσοφικός στοχασμός του Ελύτη διανθίζεται ακόμα και με Ποιητική-Φιλοσοφική έκφραση του Ηράκλειτου από το απόσπασμα 64. «τα δε πάντα οιακίζει Κεραυνός.» - τα πάντα τα κατευθύνει ο κεραυνός¹¹.

Όσο υπάρχουν ποιητές με δημιουργική φαντασία, η Ποίηση μπορεί να είναι συνυφασμένη και με Στοχαστική-Φιλοσοφική σκέψη που θα αγκαλιάζει, τόσο τα υπαρκτά, όσο και τα Ιδεατά! Η συνεύρεση Ποίησης και Φιλοσοφίας είναι δυνατόν να ταξιδέψει τον άνθρωπο, μέσα από τις μεταβαλλόμενες στάσεις ζωής, προς την ανεύρεση μιας άλλης Αλήθειας, της Συμπαντικής.

Οι ποιητές στοχαστές είναι σε κάποια πλεονεκτική θέση με βάση τις Ιδέες που χρησιμοποιούν. Εδώ όμως μπορεί να τεθεί το ερώτημα, αν η Ποίηση είναι καλύτερη, γιατί είναι Στοχαστική ή Φιλοσοφική; Αυτό βέβαια εναπόκειται στη φιλοσοφική κοσμοθεωρία τού κάθε ποιητή, αλλά θα κριθεί και αν περιέχει κάποια φιλοσοφική πρωτοτυπία ως προς τις Ιδέες!

Η αναγκαιότητα των καιρών και η αέναη αναζήτηση του ανθρώπου για νέα στάση ζωής πρέπει να οδηγούν τους δημιουργούς σε νέους δρόμους γραφής. Οι ποιητές είχαν και έχουν το προβάδισμα, με όποιο σύστημα σκέψης και έμπνευσης ακολουθούν.

Ο δημιουργικός συγκερασμός Ποίησης και Φιλοσοφίας δύναται να αποδώσει ένα αναπόσπαστο σύνολο εμπειρικών γνώσεων και ενός Ιδεαλιστικού κόσμου αισθημάτων, συναισθημάτων και Πνευματικών-Φιλοσοφικών ενατενίσεων, γιατί ο Ποιητικός-Φιλοσοφικός λόγος οδηγεί προς στη Γνώση μιας Καθολικής Κοσμικής Αλήθειας!

Παρονασός ΝΖ (2021)

Σημειώσεις

Ed. Schure, Γάλλος φιλόσοφος, ποιητής και συγγραφέας.

1. Ed. Schure, «Μεγάλοι μύστες», σελ. 220, 224, εκδ. Ιαμβλιχός, Αθήνα 2001.

2 & 3. Andrew S. Thomas, «Εξερευνήσεις στα Σύνορα του Σύμπαντος», σελ. 66, έκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, (αχρονολ.)

4. Ηράκλειτος, G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, «Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι», σελ. 205, απόσπ. 30, το απόσπ. περισώζει ο Κλήμης ο Αλεξανδρινός «Στρωμ.» V, 104, 1: εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθν. Τράπεζας 2001.

5. Εμπεδοκλής, Απ. 2. (D / K) Σέξτος, Προς μαθηματικούς V11, 123 (στ. 3-9), «Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι», σελ. 292, μτφρ. (K / R), εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθν. Τράπεζας.

6 & 7. Αριστοτέλης & Κλεάνθης ο Στωικός, «Αρχαίοι συγγραφείς, Ανθολογία αρχαίων ελληνικών ύμνων», σελ. 123, 221, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2005.

8. Αριστοτέλης, 384-322 π.Χ., «Περί Ποιητικής» [1451b 5-6], έκδ. Κάκτος, σελ. 40, Αθήνα 1995.

9. Κ. Παλαμάς, «Ανθολογία Κωστής Παλαμάς», σελ. 96, εκδ. Κέδρος 2018.

10. Οδυσσεάς Ελύτης, Άπαντα σελ. 382, «Μαρία Νεφέλη», εκδ. Ίκαρος, στ' έκδ. 2002.

11. Ηράκλειτος, «Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι», απόσπ. 64, σελ. 205, Ιππόλυτος, Έλ. IX, 10, 6: εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2001.

SUMMARY

Topic: Poetry and philosophy

As long as there are poets with creative imagination, Poetry can be interwoven with Reflective - Philosophical thought that will embrace, not only the existent, but also the ideal! The encounter between Poetry and Philosophy allows man to travel through the changing stages of life, towards the discovery of another Truth, that of the Universal.

Ποίηση και φιλοσοφία

The creative blend of Poetry and Philosophy is capable of yielding an integral mass of empirical knowledge, feelings and emotions of an Idealistic world and Spiritual - Philosophical contemplation, because Poetical - Philosophical words lead to the Awareness of a Universal Secular Truth!

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΤΗΣ ΛΕΞΗΣ «ΕΑΡ» ΣΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΘΡΗΝΟ

Ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος εἶναι ποιητική σύνθεση, ἐγκώμια πού ἔχουν ὑπόθεση τὸν θάνατο καὶ τὴν ταφή τοῦ Κυρίου καὶ φάλλονται τὸ βράδυ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς πρὶν ἀπὸ τοὺς Αἴνους. Εἶναι εἶδος ποιητικῶν ἀντιφώνων (σὲ τρεῖς στάσεις καὶ συνδέονται ἀναπόσπαστα μὲ τοὺς φαλμοὺς τοῦ Ἀμώμου (ριή΄ ψαλ μός). Ἡ πρώτη στάση ἀρχίζει μὲ τό:

Ἡ Ζωὴ ἐν τάφῳ κατετέθη Χριστέ.

Ἡ δεύτερη μὲ τό:

Ἄξιόν ἐστιν μεγαλύνειν σε τὸν Ζωοδότῃν.

Ἡ τρίτη:

Αἱ γενεαὶ πᾶσαι ὕμνον τῇ ταφῇ σου
προσφέρουσι, Χριστέ μου.

Ἐπειδὴ τὸ Πάσχα (λέξη ἐβραϊκὴ πού σημαίνει τὸ πέρασμα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν θάνατο στὴ ζωὴ), χρονικὰ συμπίπτει μὲ τὴν ἀνοιξη, ἡ λέξη «ἔαρ», στὸν στίχο «ὦ γλυκύ μου ἔαρ», συνάπτεται μὲ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ χρόνου καὶ ἔτσι προσλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς. Ὅμως, ἐδῶ θὰ προτείνουμε τὴν ὀρθὴ προσέγγιση στὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενον τῆς λέξης «ἔαρ», ὅπως αὐτὴ νοεῖται ἐκ τοῦ βιώματος τοῦ θρήνου.

Τὸ πρόβλημα τῆς σύνθεσης τῶν Ἐγκωμίων καθὼς καὶ τῶν συγγραφέων τοὺς δὲν ἔχει ἐπιλυθεῖ εἰσέτι. Κατὰ τὸν ἀοίδιμο Παναγιώτη Ν. Τρεμπέλα, συντάκτης τῶν Ἐγκωμίων ὑπῆρξε, πιθανῶς, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης (825), ἡγούμενος τῆς περιώνυμης μονῆς τοῦ Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἐὰν, ἀπὸ ἐνσυναίσθησης, οἱ ἄνθρωποι συμμετέχουν σὲ μικρὸ ἢ σὲ

μεγάλο βαθμό στον πόνο για την έκδημία συνανθρώπου τους, πολύ δὲ περισσότερο γνωστοῦ ἢ οἰκείου προσώπου, ἐκφραζόμενοι εἴτε σιωπηρὰ (καὶ αὐτὸ ἔχει μεγάλη συναισθηματικὴ πλησμονή) εἴτε μὲ τὸν συνήθη φραστικὸ τρόπο καὶ τὰ δύο αὐτὰ δὲν ἀφήνουν τὸ ἀποτύπωμά τους μέσα στὸν χρόνο. Ὅταν, ὅμως, ἡ ἐνσυναίσθηση αὐτὴ παράγει τὸ ψυχοσυναισθηματικὸ μέστωμα ἐνὸς ποιητῆ, τότε οἱ στίχοι σμιλεύουν, σταματοῦν τὸν χρόνο, τὸν ἐπισυνάπτουν μὲ τὸ γεγονός, καὶ τότε ἰλαρότητα, χαρὰ καὶ εὐφροσύνη ἀναβλύζει ἀπὸ τὴν καρδιά του, ἂν πρόκειται γιὰ τὸ εὐχάριστο γεγονός τῆς γέννησης, εἴτε, ἀντίθετα, βαθῆς ψυχικὸς πόνος, συντριβὴ καὶ ὀδύνη γιὰ τὸ γεγονός τοῦ θανάτου. Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ γεγονός θὰ μιλήσουμε.

Καὶ βέβαια, δογματικά, γιὰ τὴ θεία φύση τοῦ Ἰησοῦ θάνατος δὲν νοεῖται, μιᾶς καὶ γι' αὐτόν θὰ γίνῃ λόγος. Ὁ ὕμνογράφος, θέλοντας νὰ ἐκφράσῃ τὸν συναισθηματικὸ κόσμο τῆς ἔνσαρκης Θεοτόκου Μητέρας, τὸν ἀποτυπώνει μὲ τοὺς στίχους του μὲ ὁμόλογο τρόπο, κατὰ τὴν ἀνθρώπινη συνήθεια.

Θαυμάζει κανεὶς τοὺς ὕμνογράφους γιὰ τὴν εὐσέβεια, θεοσέβεια, τὸν ἐγκρατὴ λογισμό καὶ σκέψη, οἱ ὅποιοι μέσα στὴ κατανοητικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ὀρθοδοξίας κλίνουν τὸ γόνυ τους καὶ ἀναπέμπουν θυμιάματα μὲ τοὺς στίχους τους σὲ στιγμὲς εὐχαριστιακῆς προσευχῆς γιὰ τὴ Θεία Πρόνοια καὶ τὴ Θεία Οἰκονομία. Ἐκφράζουν τὸ χαρμόσυνο γεγονός μὲ ἀνάλογα συναισθήματα διὰ τὸν σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου Ἰῶν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς «πρὸ πάντων τῶν αἰώνων» καὶ ἐνανθρωπήσαντα «διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν», «ἴσον τῷ Πατρὶ κατὰ τὴ θεότητα καὶ ἐλάττονα τοῦ Πατρὸς κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, τέλειον Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον», κατὰ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιο καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Χριστολογικὸ ὄρο τῆς 4ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου στὴ Χαλκηδὸνα (451). Μέσα σ' αὐτὴ τὴν κατάυξη φῶς ἰλαρὸ καταυγάζει τὸ πνεῦμά τους.

Οἱ ὕμνογράφοι μὲ τὴ δική τους ἐνσυναίσθηση, προσεγγίζουν τὰ συναισθήματα τῆς Παρθένου Μαρίας ἐρμηνεύοντάς τα μὲ τὰ δικά τους ἀνθρώπινα μέτρα καὶ μεταγγίζοντας αὐτὴ τὴ συγκίνηση σὲ κάθε ἀνθρώπινη ψυχῇ.

Τὸ μυστήριον αὐτὸ ποῦ εὐαγγελίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ στὴν Παρθένον Μαρίαν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς τῆς Παναγίας. Ὁ ἄγγελος, ὅμως, τὴν καθησυχάζει λέγοντας: «ὅτι οὐκ ἀδυνατήσῃ παρὰ τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα» (Λουκ. α'37). Στὸ ὑπερφυῆς αὐτὸ γεγονός ἀναφέρεται ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος: «ὄντως ὑπὲρ νοῦν ἡ πνευματικὴ

Ερμηνευτική προσέγγιση της λέξης «Εαρ»

σύλληψις, ὑπὲρ λόγον ἢ παράδοξος κήσις καὶ ὑπὲρ διήγησιν ὁ σωτήριος τόκος». Ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς (580-662), ἀναφερόμενος στὴν ἐνανθρώπηση, λέει ὅτι ἦταν στὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας προαιωνίως. Αὐτὸ τὸ σχέδιο, μὲ τὴ Θεία Χάριν ὑπηρέτησε ἡ Θεοτόκος.

Ἡ Παρθένος, Μητέρα ἤδη, ἀσπόρως, συνειδητοποιεῖ τὴ Θεία Οἰκονομία μὲ τὴν ἀπάντησή της στὸν ἄγγελο: «Ἴδου ἡ δούλη Κυρίου, γένοιτό μοι κατὰ τὸ ῥήμά σου» (Λουκ. α' 38). Συνάντηση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς ἀσπόρου σαρκώσεως ἀπὸ τὴ Θεοτόκο Μητέρα του. Ἡ Παναγία ὑπηρετοῦσα τὸ σχέδιον τῆς Θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀναδειχτήκε «ἡ κλιμαξ ἡ ἐπουράνιος δι' ἧς κατέβη ὁ Θεός». (Ἀπὸ τὴν Ὑμνολογία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου).

Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος, τὸ κτίσμα τοῦ θεοῦ, ἐξώκειλε μὲ τὴν ἁμαρτωλότητα, τὴν πτώση του, ἔπαψε νὰ ἀναθρώσκει στὰ οὐράνια, ἀποκόπηκε καὶ συνυφάνθηκε μὲ τὰ γήινα καὶ μὲ τὴ φθαρτότητα. Ὅμως, ὁ Πατέρας Θεός, προκειμένου νὰ ἀνορθώσει τὸν πεπτωκότα ἄνθρωπο, διὰ τῆς Θείας Οἰκονομίας ἔστειλε τὸν ἐνανθρωπήσαντα Υἱόν του, ὥστε νὰ τὸν ὀδηγήσει στὴ σωτηρία. Δίδαξε ὁ Ἰησοῦς, πρόσφερε τὸν ἄρτο ζωῆς σὲ ὅλους, καὶ ὅσοι μὲ πίστη, μὲ μετάνοια ἄγγιξαν τὸ πνεῦμα τῆς περιχώρησης, ἀξιώθηκαν τῆς ἐνθέωσης, γιὰτὶ ἀσπάσθησαν καὶ φιλοξένησαν στὸ εἶναι τους ἀφειδώλευτα τὸν ἐνανθρωπήσαντα Χριστό. Εἶναι ὁ ἴδιος, ποῦ ἀπὸ τὴν ἀγνωμοσύνη τῶν ἀνθρώπων, χωρὶς ἔχνος μνησικακίας θὰ διερωτηθεῖ ἀπλά: «Λαός μου, τί ἐποίησά σοι καὶ τί μοι ἀνταπέδωκας;». Καὶ ὅταν τὸ ἔργο τῆς Θείας Οἰκονομίας θὰ ὀλοκληρωθεῖ διὰ τῆς Σταυρώσεως ἀπὸ τοὺς ἀγνώμονες συνανθρώπους του, θὰ ἐκφράσει ἀπὸ τὸν Σταυρὸ ἐκεῖνη τὴ μοναδικὴ καὶ οὐράνια παράκληση: «Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι». (Λουκ. 23,34).

Ὅσο ἀπερινόητο διὰ τὰ ἀνθρώπινα δεδομένα εἶναι τὸ γεγονός τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ Θείου Λόγου διὰ τῆς ἀσπόρου σύλληψεως, ἄλλο τόσο ἀπερινόητο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πατέρας θὰ θυσιάσει τὸν μονογενῆ Υἱόν του γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Καὶ βέβαια, διὰ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου, τὸ ἔργο τῆς Θείας Οἰκονομίας πεπλήρωται: «ἤλευθέρωσε γὰρ ἡμᾶς ὁ τοῦ Σωτῆρος θάνατος. Ἐσβεσεν αὐτόν, ὑπ' αὐτοῦ κατεχόμενος. Ἐσκόλευσε τὸν ἄδην ὁ κατελθὼν εἰς τὸν ἄδην... Ἀνέστη Χριστὸς καὶ νεκρὸς οὐδεὶς ἐπὶ μνήματος. Χριστὸς γὰρ ἐγερθεὶς ἐκ νεκρῶν, ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων ἐγένετο». (Κατηχητικὸς Λόγος Ἰωάννου Χρυσοστόμου).

Ὅταν ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, στὴν τελικὴ γιὰ τὰ ἀνθρώπι-

Παρασός NZ (2021)

να δεδομένα πράξη, εκείνη του θανάτου, «ἐαυτὸν ἀνερέγκας» (θυσίασας τὸν ἑαυτὸν του, κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο στὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή, Εβρ. 27), τὸν ἀνθρώπινο πόνο ἐρμηνεύει ὁ ὕμνογράφος. Πῶς ἦταν δυνατὸν αὐτὸς νὰ ἀγνοήσει τὸν μητρικὸ πόνο; Ἐκρέει ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς του πλησμονὴ συναισθημάτων, ποὺ ἀπηχοῦν τὸν μητρικὸ πόνο γιὰ τὴν πρόσκαιρη, ἔστω, ἐκδημία τοῦ Ἰοῦ καὶ Θεοῦ τῆς, μὲ στίχους μοναδικῆς συγκινησιακῆς σύλληψης, ἠδύτητας, μητρικῆς στοργῆς καὶ ὀδύνης!

«᾿Ω γλυκὺ μου ἔαρ, γλυκύτατόν μου τέκνον».

Μέσα μου νιώθω το χρέος νὰ ἐρμηνεύσω αὐτὸ τὸν δίσημο ὄρο «ἔαρ».

Τὸ οὐσιαστικὸ ἔαρ, στὸν στίχο «γλυκὺ μου ἔαρ», προσλαμβάνεται, συνήθως, μὲ ἕτερο τοῦ ἐμπρέποντος περιεχόμενο, δηλαδὴ νοεῖται ὡς ἡ μία ἀπὸ τὶς τέσσερις ἐποχὲς τοῦ ἔτους, ἡ Ἄνοιξη.

Ὅμως, στὴν ἐκκλησιαστικὴ μας ὕμνολογία τῆς ἀγίας Ἑβδομάδας, στὴν ὁποία ἡ διέπουσα ἔννοια εἶναι τὰ Πάθη, ἡ λέξις «ἔαρ», κατὰ τὸν λεξικογράφο Ἡσύχιου τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα σημαίνει ψυχὴ, αἷμα. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία προσλαμβάνει καὶ στὸν λεξικογράφο Σούδα, 10ος αἰῶνας μ.Χ., ὅπως καὶ στὰ περίφημα λεξικά Δημητράκου καὶ Liddell-Scott.

Ἄς δοῦμε, λοιπόν, ποῖο εἶναι τὸ ἀκριβὲς σημασιολογικὸ περιεχόμενο τῆς λέξεως ἔαρ στὸν συγκεκριμένο στίχο «γλυκὺ μου ἔαρ».

Ἡ συναισθηματικὴ φόρτιση τῆς Μητέρας, ἐν προκειμένῳ τῆς Παρθένου Μαρίας, ἄσπιλης βεβαίως, ἀλλὰ μὲ τὶς ἀνθρώπινες ιδιότητες, ἄρα καὶ τὸν ἴδιο συναισθηματικὸ πόνο, ἔχει μιὰ ὁμολογία μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση λειτουργία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο ἔκφρασής της. Καί, βέβαια, ἡ ἴδια ἔχει προΐδεασθεῖ γιὰ τὴ Θεία Οἰκονομία, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἀπάθεια τὸ μητρικὸ φίλτρο. Κάθε μητέρα εἶναι διαλυμένη συναισθηματικὰ μπροστὰ στὴ θεὰ τοῦ νεκροῦ παιδιοῦ της. Ὅμολογία εἶναι καὶ ἡ συναισθηματικὴ φόρτιση καὶ τῆς Θεοτόκου Μητέρας. Καὶ ἐπειδὴ, ὁ ὕμνογράφος θέλει νὰ ἀποτυπώσει τὰ μύχια αἰσθήματα καὶ τὰ συναισθήματα τῆς γυναικειᾶς φύσης, καταδύεται σ' αὐτὴ μὲ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο ἐκφράζοντάς τα μὲ θαυμάσιους στίχους:

Σήμερον σὲ θεωροῦσα, ἡ ἄμεμπτος Παρθένος,
ἐν Σταυρῷ Λόγε ἀναρτώμενον,

Ερμηνευτική προσέγγιση της λέξης «Έαρ»

ὄδυρομένη μητρῶα σπλάγχνα,
ἐτέρωτο τὴν καρδίαν πικρῶς,
καὶ στενάζουσα ὄδυνηρῶς ἐκ βάθους ψυχῆς,
παρειᾶς σὺν θριξὶ καταξάινουσα, κατετρύχετο·
διὸ καὶ τὸ στήθος τύπτουσα, ἀνέκραγε γοερῶς·
Οἴμοι θεῖον Τέκνον! οἴμοι τὸ φῶς τοῦ Κόσμου!
τί ἔδυσ ἐξ ὀφθαλμῶν μου, ὁ Ἄμνός τοῦ Θεοῦ;

Ἐξεικονίζει στὴ φαντασία μας τὴ μορφή τῆς Μάνας νὰ εἶναι ἐγκλωβισμένη στὴ στενωπὸ τοῦ συναισθήματος τῆς ὀδύνης ποὺ οἱ στιγμὲς αὐτὲς τὸ περιχαρᾶκῶνουν. Ὑπάρχει, ἐπομένως, μία ἐνσφύνηση συναισθηματικῆ, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι διασταλτὸ τὸ συναίσθημα, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ διεύρυνσή του, γιατί τότε θὰ ὑπάρξει διάπλεγμα μὲ ἄλλο συναισθηματικὸ περιεχόμενο, ὅποτε ἀκυρώνεται ἡ λειτουργία τοῦ ἐμπρέποντος συναισθήματος, ὅπως ἔτσι τὸ προσλαμβάνει ὁ ὕμνογράφος κατὰ τὴ δεοντολογικὴ ἀξία.

Ἡ διασταλτικὴ ἐρμηνεία τῆς λέξης ἔαρ, νοουμένης ὡς ἀνοιξης θὰ ὀδηγοῦσε σὲ συναισθηματικὴ σύγκρουση, γιατί τότε θὰ εἶχαμε συνύπαρξη ἰλαρότητας καὶ τραγικότητος τὴν ἴδια στιγμῆ. Διότι ἡ ἀνοιξη ἔχει τὴν αἰθρία, τὸ φῶς, τὸ ἰλαρό, συμβεβηκότα ἀντιδιαμετρικὰ καὶ ἀναντίστοιχα μὲ τὴν ψυχολογία τῆς Μάνας μπροστὰ στὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου. Γιατὶ τὸ κυρίαρχο τώρα εἶναι ἡ θλίψη καὶ ἡ ὀδύνη.

Ἐπομένως, ἐὰν γιὰ τοὺς ἐκτεθέντες λόγους ἀποτρέπεται ἡ δυνατότητα ὑπαρξης τοῦ συναισθήματος τῆς ἰλαρότητας, τὸ ὁποῖο θὰ συναρτᾶτο μὲ τὴν ἐαρινὴ ἐποχῆ, κατὰ συνεπαγωγὴ ὀδηγούμαστε στὴν ἀποδοχὴ τοῦ σημασιολογικοῦ περιεχομένου, γιὰ τὴ λέξη ἔαρ, οἰκείου μὲ τὸ ἐμπρέπον τῆς στιγμῆς συναισθημα τῆς Μητέρας Θεοτόκου, δηλαδή, ψυχῆ, αἶμα, σπλάγχνο, (κατὰ τὸν Ἀρτεμίδωρο τὸν Δαλδιανό, 160 μ.Χ, οἱ παῖδες σπλάγχνα λέγονται), ὅποτε ὁ δεῦτερος στίχος ἔρχεται νὰ τὰ ἀποσαφηνίσει μὲ τὴ λέξη τέκνον. Οἱ στίχοι εἶναι: «Ἔω γλυκύ μου ἔαρ, γλυκύτατόν μου τέκνον». Δὲν ἐκβιάζεται, ἐπομένως, ἄλλη ἐρμηνεία, παρὰ γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ φυσικὴ νοηματικὴ ἀκολουθία.

Ὁ μητρικὸς πόνος διαχέεται στὴ σχετικὴ ὕμνογραφία μέσω τῆς ὁποίας μὲ πόνου φάλλουν καὶ οἱ πιστοὶ τὰ Ἐγκώμια, κατὰ τὴ νύκτα τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Ὁ πόνος τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία θρηνεῖ τὸν Ἐσταυρωμένον Ἰησοῦ, τὸ Τέκνον τῆς, ὅπως καὶ κάθε μάνας ὁ πόνος, ἐξανθεῖ, εἶναι φυσικὸς καὶ ἀνθρώπινος.

Παρασός NZ (2021)

Τούτος ὁ πόνος ἐκφράζεται λυρικότατα καὶ παραστατικότατα καὶ ἐπαναλαμβάνεται στὸ Σταυροθεοτοκίον τῶν ἑξαποστειλαρίων κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου στοὺς πιὸ κάτω στίχους:

Ἐν τῷ Σταυρῷ παρεστῶσα, ἢ σὲ ἀσπύρωσ τεκοῦσα, καὶ θρηνω-
δοῦσα ἐβόα. Οἶμοι! γλυκύτατον τέκνον, πῶς ἔδυσ ἐξ ὀφθαλμῶν
μου, πῶς ἐν νεκροῖς ἐλογίσθη;

Ἡ παραλληλότητα τοῦ ἴδιου ἀνθρώπινου πόνου ἀποτυπώνεται καὶ στὸ κοντάκιον «Εἰς τὴν θυσίαν Ἀβραάμ» τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ὅπου ὁ ποιητὴς παρουσιάζει στὸ προσκῆνιο τὸν γέροντα πατέρα καὶ τὴ μητέρα τοῦ Ἰσαὰκ νὰ θρηνοῦν μὲ τις λέξεις σπλάγχχνον, τέκνον: «Οἶμοι, σπλάγχχνον Ἰσαάκ», (Οἶκος ε', στίχ.5), «οἶμοι τέκνον Ἰσαάκ», (Οἶκος θ', στίχ.4), «ὦ σπλάγχχνον ἐμόν», (Οἶκος, ια', στίχ. 1-2), κ.ά.

Συνεπῶς, μὲ βάση ὅλες τις πιὸ πάνω ἐπισημάνσεις καὶ παραπομπές μας, πιστεύουμε ὅτι προσδώσαμε στὴν λέξη ἔαρ τὴν ἐμπρέπουσα ἐρμηνευτικὴ ὀρθότητα, ἢ ὁποία ἐναρμονίζεται πλήρως μὲ τὴ συναισθηματικὴ λειτουργία τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου καὶ τοῦ ὀδυνηροῦ πόνου τῆς Παναγίας Μητρός Του.

INTERPRETATIVE APPROACH OF THE WORD “SPRING” IN THE EPITAPH MOURNING

The word “spring” in the verse: “Oh my sweet spring, my sweetest child” symbolizes the “soul”, the “blood” and the powerful “feeling of love” for the reasons developed in the present study. We gave to the word “spring” the meaning that reflects, in our own point of view, which is based on resources, the emotional functioning of the Lord’s sufferings and the unbearable pain of His Mother.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΠΑΝΟΜΗΤΡΟΣ

Αν. Καθηγητής Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΚΑΙ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ*

Ο Αλιμούσιος ιστορικός Θουκυδίδης (περ. 460-περ. 399 π.Χ.)¹ είναι ο εισηγητής του κλάδου της Στρατηγικής στον Δυτικό κόσμο². Στο έργο του για τον Πελοποννησιακό πόλεμο απαντά πλήθος έγκυρων αναλύσεων και εννοιών, οι οποίες συγκροτούν ολοκληρωμένη θεωρία Στρατηγικής³ και αφορούν σε όλα τα οικεία επίπεδα (υψηλής στρατηγικής, στρατιωτικής στρατηγικής, επιχειρησιακό, τακτικό)⁴.

Η Στρατηγική εν γένει εντάσσεται στις Διεθνείς Σχέσεις⁵ και επιγραμματικά μπορεί να ορισθεί με το τρίπτυχο: σκοποί - μέσα - αντίπαλος, ενώ περιφραστικά μπορεί να περιγραφεί ως η επιδίωξη ενός κράτους ή ενός διεθνούς δρώντος για την επίτευξη μακροπρόθεσμων πολιτικών σκοπών με την χρήση όλων των διαθέσιμων μέσων (διπλωματικών, οικονομικών, στρατιωτικών και άλλων) σε κατάσταση πραγματικής ή ενδεχόμενης σύγκρουσης⁶.

Όσον αφορά στην ιεράρχηση των στρατηγικών επιπέδων, η Υψηλή Στρατηγική, δηλ. το ανώτερο επίπεδο, είναι συνώνυμη με την Πολιτική του κράτους και διαθέτει ένα ευρύ φάσμα μέσων, ενώ το αμέσως

* Το παρόν κείμενο αποτελεί εμπλουτισμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στην συζήτηση στοργυλής τραπέζης με θέμα: “Διπολισμός, ιμπεριαλισμός, μονοκρατορία. Τότε και σήμερα.” που έλαβε χώρα στις 19 Μαρτίου 2010 στην θεατρική σκηνή του Δήμου Αλίμου “Κάρολος Κουν” στο πλαίσιο του Δ’ Διεθνούς Συμποσίου για τον Θουκυδίδη, που διοργάνωσε ο εν λόγω Δήμος.

1. Για την επιστημονική ιστοριογραφία του Θουκυδίδα βλ. Κωνσταντινόπουλος (2013), 21 κ.ε.

2. Πλατιάς (1999), 11 κ.ε.· Κολιόπουλος (2008), 57· Platias-Koliopoulos (2006), 11 κ.ε. Στην Ανατολή απαντά περί το 400 π.Χ. το έργο του Σουν Τσου, Τέχνη του Πολέμου - βλ. Κολιόπουλος (2008), 73 κ.ε.

3. Πλατιάς (1999), 79· Platias-Koliopoulos (2006), 16.

4. Κολιόπουλος (2008), 57.

5. Πλατιάς (1999), 11 κ.ε.· Μακρής (2007), 437 κ.ε.

6. Πλατιάς (1999), 81, βλ. γενικά για την Στρατηγική και την εξέλιξη των οικείων όρων Liddell Hart (1963) και Luttwak (1987).

επόμενο προς τα κάτω επίπεδο είναι η Στρατιωτική Στρατηγική, που κάνει χρήση του συνόλου των διαθέσιμων στρατιωτικών μέσων, και ακολουθούν, μεταξύ άλλων, το επιχειρησιακό και το τακτικό επίπεδο, που αφορούν σε διεξαγωγή εκστρατείας και επί μέρους μάχης αντίστοιχα⁷.

Η δεύτερη έννοια, που μας αφορά κατά το θέμα και συνδέεται άμεσα με την Στρατηγική είναι ο Ιμπεριαλισμός⁸, όπως απαντά στο έργο του Θουκυδίδη. Ο αθηναϊκός επεκτατισμός μετέβαλε την κατάσταση διπολισμού Σπάρτης-Αθήνας, που εγκαινίασαν οι Περσικοί πόλεμοι, και επέτυχε την ύψιστη μορφή πολιτικής ελευθερίας για την πόλη⁹, την ηγεμονία¹⁰. Ο όρος *ἀρχή*, η κυριαρχία επί των συμμαχικών πόλεων και εν γένει επί του ελληνικού διακρατικού συστήματος, αποτυπώνει το φαινόμενο του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, που κατά τον Περικλή ομοιάζει με τυραννική διοίκηση (2,63,1 *ὡς τυραννίδα ἔχετε*), ενώ κατά τον Κλέωνα είναι πράγματι τυραννία, που διατηρείται με την ισχύ (3,37,2 *τυραννίδα ἔχετε... ἂν ἰσχύι... περιγένησθε*). Επάνω στο μεγάλο αυτό πολιτικό φαινόμενο βασίζεται η ενότητα του έργου του Θουκυδίδη¹¹ και γι' αυτό θα εστιάσουμε στην στρατηγική, που εφάρμοσε η Αθήνα, για να αναλάβει και να εδραιώσει την ηγεμονία της.

Το τρίτο στοιχείο του θέματος μας είναι η διαχρονικότητα των αναλύσεων και της σκέψης του Θουκυδίδη, όσον αφορά ιδίως στην στρατηγική που παράγει και υπηρετεί τον ιμπεριαλισμό. Το γεγονός της χρήσης μέχρι και σήμερα του ερμηνευτικού σχήματος με τα τρία επίπεδα ανάλυσης της στρατηγικής των κρατών, που πρώτος συγκρότησε ο ιστορικός¹², προϋδεάζει εξ αρχής για καταφατική απάντηση στο ζήτημα αυτό.

Η στρατηγική συμπεριφορά, σήμερα, δυνάμει με ηγεμονικές

7. Κολιόπουλος (2008), 44 κ.ε.

8. Romilly (2000), 25 κ.ε. Ο όρος ιμπεριαλισμός σημαίνει γενικά (*lato sensu*) τον επεκτατισμό· υπάρχει όμως και *stricto sensu* ορισμός, κατά τον οποίο ο ιμπεριαλισμός είναι ένα σύστημα κυριαρχίας, που συγκροτείται από ένα αυτοκρατορικό-μητροπολιτικό κέντρο και την υποτελή περιφέρεια – βλ. Said (1994).

9. Στην μαρξιστική θεωρία των αρχών του 20ου αι. ο όρος δηλώνει την ανώτερη μορφή του καπιταλισμού, που αναπτύχθηκε μετά την αποικιοκρατία – βλ. Gilmar-tin (2009), 115 κ.ε.

9. Romilly (2000), 113 κ.ε.

10. Watson (2006), 115 κ.ε.

11. Romilly (2000), 83.

12. Κοντογιώργης (2006), 415.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

αξιώσεις αλλά και, αντίστροφα, χωρών που αμύνονται απέναντι σε τέτοιου είδους αξιώσεις, όπως η χώρα μας, θα μας απασχολήσει επίσης, κατά περίπτωση, με βάση το εν λόγω θουκυδίδειο σχήμα ανάλυσης¹³.

Τα τρία επίπεδα ανάλυσης της Στρατηγικής

Για την κατανόηση και ερμηνεία των στρατηγικών των διεθνών δρώντων στο πεδίο της Ύψηλης Στρατηγικής ο Θουκυδίδης παρέχει το εν λόγω ερμηνευτικό σχήμα, που διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα:

- 1) των προσώπων εντός του κράτους
- 2) των ομάδων εντός του κράτους και
- 3) του κράτους εντός του διεθνούς συστήματος¹⁴. Τα δύο πρώτα επίπεδα αφορούν στο εσωτερικό πολιτικό περιβάλλον του κράτους, ενώ το τρίτο στο εξωτερικό.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την πλήρη κατανόηση της υπόστασης και λειτουργίας της πόλης-κράτους στο έργο του ιστορικού αποτελεί η σαφής γνώση της αντίληψης για το πόλεως σώμα ή πολιτικό σώμα (body politic). Τον 5ο αι. π.Χ. οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τις πόλεις σαν πραγματικά πρόσωπα¹⁵. Η ανθρώπινη φύση κυβερνά πολλές φορές τις πολιτείες, αφού το σώμα της κάθε πόλης-κράτους συντίθεται από ανθρώπους (άνδρες γάρ πόλις 7,77,7) και επομένως διαθέτει τις ίδιες εγγενείς τάσεις με αυτούς. Η ανθρώπινη αυτή φύση, που στοιχεί προς το φυσικό δίκαιο, προβάλλεται ως αιτία του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού (1,76,2-3· 5,105). Ειδικότερα ο ιμπεριαλισμός μπορεί να θεωρηθεί ως πράξη επιβολής ενός φυσικού σώματος επί ενός άλλου, καθώς κατά το θουκυδίδειο κείμενο το σύνολο των ανθρώπων και των πολιτειών έχουν έμφυτη την τάση για αδικία (3,45,3)¹⁶.

Η ιδιαίτερη αυτή αντίληψη για την φύση της πολιτικής κοινότητας μπορεί να γίνει κατανοητή σήμερα μέσω της αντίστοιχης σύγχρονης μας

13. Το εν λόγω ερμηνευτικό σχήμα διατηρεί διαχρονικά την εγκυρότητά του και αποτελεί συστατικό στοιχείο της θουκυδίδειας παράδοσης στις στρατηγικές σπουδές, βλ. Lebow-Strauss (1991), 10· Lebow (1991), 126 κ.ε.· Τσιριγώτης (2010), 23 κ.ε. Βλ. και Πλατιάς (1999), 63 κ.ε., που έχει τα εξής τρία επίπεδα ανάλυσης: το συστημικό, το κρατικό και το ατομικό.

14. Τσιριγώτης (2010), 26 κ.ε.

15. Romilly (2000), 94. Βλ. επίσης Brock (2013), 69 κ.ε.· Kallet (1999), 229· Jouanna (2012), 21 κ.ε.

16. Πβ. επίσης 3,84 και 4,61,5. Βλ. σχετικά και Πλατιάς (1999), 59.

Παρασός NZ (2021)

θεωρίας του λειτουργισμού στην Κοινωνιολογία¹⁷ και στην Ψυχολογία¹⁸ ή της ψυχολογιοποίησης στην Κοινωνική Ψυχολογία¹⁹.

1. Τα πρόσωπα εντός του κράτους

Στο επίπεδο αυτό εξετάζεται η σημασία του ηγέτη καθώς και του κάθε πολίτη ατομικά, όσον αφορά στην συμβολή του στην στρατηγική του κράτους.

Ο ηγέτης είναι ο πολιτικός παραγοντας που καθορίζει στην Αθήνα την κρατική στρατηγική και προωθεί μέσω της πολιτικής διαδικασίας της *εὐβουλίας* (1,78,4· 3,42,1 κ.α.) την λήψη όλων των στρατηγικών αποφάσεων.

Προκειμένου να επιτευχθεί η *εὐβουλία* στην ηγεμονεύουσα πόλη, ο ηγέτης επιβάλλεται να διαθέτει ορισμένες θεμελιώδεις αρετές ή χαρακτηριστικά: να αντιλαμβάνεται σαφώς την κατάσταση και το τι πρέπει να γίνει (*γνῶναι τὰ δέοντα*), να εξηγεί αυτά που αντιλαμβάνεται στους πολίτες (*καὶ ἐρμηνεύσαι ταῦτα*)²⁰, να είναι *φιλόπολις*²¹, δηλ. *φιλόπατρις*, και *ανιδιοτελής* (*χρημάτων κρείσσων*) (2,60,5-6).

Ειδικότερα ο ηγέτης, στο πλαίσιο του *γνῶναι τὰ δέοντα*, πρέπει να έχει σαφή γνώση της τεχνολογίας της δύναμης, που παράγει την ηγεμονία, δηλ. το ιδεολογικό τρίπτυχο: αυτοκρατορία – ασφάλεια – επέκταση (*ἀρχή – ἀσφάλεια – δύναμις*), που αντιστοιχεί στο υλικό τρίπτυχο: *χρήματα – τείχη – πλοία*²².

Απαραίτητο δομικό στοιχείο, για να λειτουργήσει ο εν λόγω μηχανισμός της ηγεμονίας, είναι μια ηγεσία, που εγγυάται την ανάληψη λογικών και σταθμισμένων κινδύνων και συνεπώς την δυναμική επέκταση του συστήματος: τέτοια ακριβώς ήταν η ηγεσία του Περικλή και υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να ερμηνευθεί η περίφημη διατύπωση, που αφορά στην τότε διακυβέρνηση της πόλης: *ἐγίγνετό τε λόγω μὲν δημοκρατία. ἔργω δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή* (2,65,9).

Η τυχόν ἔλλειψη πολιτικού ηγέτη με ρυθμιστικό ή μετριαστικό ρόλο

17. Hughes-Kroehler (2007), 81 κ.ε.

18. Βοσνιάδου (2001), 26 κ.ε.

19. Παπαστάμου (1989), 40 κ.ε.

20. Τα δύο πρώτα χαρακτηριστικά (*γνῶναι τὰ δέοντα* και *ἐρμηνεύσαι ταῦτα*) θεωρούνται πρωταρχικής σημασίας και σήμερα και απαντούν στην σχετική διεθνή βιβλιογραφία με τους όρους *sense making* και *sense giving* αντίστοιχα.

21. Πβ. την έννοια *ἐραστής τῆς πόλεως* (2,43,1).

22. Ober (2011), 149 κ.ε.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

οδηγεί, κατά το θουκυδίδειο κείμενο, αναπόφευκτα στην ανάληψη μη σταθμισμένων και παράλογων κινδύνων, στην καταστροφή ανθρώπινου δυναμικού και πόρων, λόγω υπερεπέκτασης²³, αλλά και στην αποδυνάμωση της Αθήνας στο εξωτερικό, ιδίως με την απώλεια της εύνοιας του δήμου των συμμαχικών και των άλλων ελληνικών πόλεων, που σημαίνει την απώλεια της όποιας εξωτερικής νομιμοποίησης της ηγεμονίας.

Περιπτώσεις υπερεπέκτασης και απώλειας της νομιμοποίησης απαντούν πολλές στην σύγχρονη μας εποχή, όπως η Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή, ο πόλεμος των ΗΠΑ στο Βιετνάμ και της Σοβιετικής Ένωσης στο Αφγανιστάν.

Το ρυθμιστικό ή μετριαστικό αυτό ηγετικό χαρακτηριστικό (μετρίως ἐξηγείτο 2,65,5) στον Θουκυδίδη είναι σαφώς στρατηγικής σημασίας, εφόσον η υπέρβαση των ενστίκτων της ανθρώπινης φύσης, τα οποία κυριαρχούσαν στην συμπεριφορά του δήμου, και αφορούσαν σε άμεση ικανοποίηση και μόνο²⁴, ήταν ο μόνος δρόμος για να δοθεί στην πόλη ορθολογική στρατηγική προοπτική.

Επιπρόσθετα ο ηγέτης κράτους με ηγεμονικές αξιώσεις απαιτείται να διαθέτει διορατικότητα και προβλεπτικότητα (πρόνοια 2,65,6), αρετή που ο Θουκυδίδης θαυμάζει τόσο στον Θεμιστοκλή όσο και στον Περικλή, ώστε η στρατηγική του να προλαμβάνει τις διεθνείς εξελίξεις και να διατηρεί την πρωτοβουλία των κινήσεων.

Όσον αφορά στην πολιτική πραγματικότητα της πόλης, ο ηγέτης οφείλει να διατηρεί την ενότητα του πολιτικού σώματος και όχι να γίνεται αιτία αυτό να διασπάται με την έκρηξη στάσεων και την εκδήλωση διχαστικών φαινομένων, όπως συνέβη στην περίπτωση του Αλκιβιάδη πριν και κατά την διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας. Η αποφυγή διχασμού²⁵ δεν καταξιώνει μόνο τον ηγέτη αλλά προσφέρει και εσωτερική νομιμοποίηση στην εκάστοτε στρατηγική της πόλης-κράτους.

Ηγέτες ηγεμονικών δυνάμεων του 20ου αιώνα, όπως ο Ρούζβελτ των ΗΠΑ, ο Τσώρτσιλ της Βρετανίας ή ο Ντε Γκωλ της Γαλλίας, που διέθεταν την πλειονότητα τουλάχιστον των ανωτέρω αναφερθέντων θουκυδίδειων ηγετικών χαρακτηριστικών, πρωταγωνίστησαν στον

23. Για την υπερεπέκταση ή υπερεξάπλωση και την αποφυγή της από τον Περικλή βλ. Πλατιάς (1999), 99.

24. Romilly (1995), 153.

25. Τσακμάκης (2011), 175 κ.ε.

Παρασός NZ (2021)

Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο και καθόρισαν τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου.

Στην Ελλάδα της νεότερης και σύγχρονης εποχής, αντιθέτως, αρκετές φορές οι ηγέτες και οι ηγεσίες έδρασαν διχαστικά με πιο ενδεικτικό ιστορικό παράδειγμα τον εθνικό διχασμό μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών του 1915, που κατέληξε στην Μικρασιατική καταστροφή²⁶ και όχι μόνο.

Από διαφορετική θέση συνεισφέρει στην στρατηγική του κράτους ο απλός πολίτης, ο οποίος επιβάλλεται να συνειδητοποιήσει ότι αποτελεί ένα μόνο μέλος του συνόλου, κατά την αντίληψη περί του σώματος της πόλης, και γι' αυτό ο Περικλής, θεωρεί ότι, όταν η πόλη είναι σε ακμή (πόλιν ὀρθουμένην), τότε ακόμη και τα επί μέρους μέλη του πολιτικού σώματος, που δεν είναι σε καλή κατάσταση, σώζονται, ενώ σε αντίθετη περίπτωση, όταν δηλ. η πόλη δυστυχεί (διαφθειρομένης τῆς πατρίδος), ακόμη και οι οικονομικά δυνατοί πολίτες τελικά καταστρέφονται (2,60,2 κ.ε.).

Ο πολίτης, κατά την αθηναϊκή δημοκρατική αγωγή²⁷, οφείλει να είναι έραστής τῆς πόλεως (2,43,1) ώστε να εμφορείται από ευγενή και ανιδιοτελή συναισθήματα προς την πατρίδα, όπως αφοσίωση και κατά συνέπεια γενναιότητα για την υπεράσπισή της, η οποία εγγυάται την ελευθερία και οδηγεί στην ευδαιμονία κατά το σχήμα: τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐφυχον (2,43,4). Η δημοκρατική ηγεσία προωθούσε και καταξίωνε έτσι στην συνείδηση του πολίτη την πατριωτική ιδεολογία²⁸, που αποτελούσε την κινητήριο δύναμη της ηγεμονίας.

Ο μέσος αθηναίος πολίτης, αλλά και αυτός που ανήκε στα λαϊκά στρώματα, αισθανόταν υπερηφάνεια με την ηγεμονία και την ιμπεριαλιστική δύναμη της Αθήνας και πρόθυμα συμμετείχε και συνέβαλλε στην κοινή υπόθεση, δηλ. στην εκπλήρωση του πολιτικού σκοπού της πόλης, καθώς μάλιστα απολάμβανε τα σχετικά προνόμια.

Ανάλογη υπερηφάνεια και αίσθηση υπεροχής δημιουργήθηκε, παρά το εντελώς διαφορετικό πολίτευμα σε σχέση με την Αθήνα, στην νεότερη και σύγχρονη εποχή στους Βρετανούς υπηκόους από τον 17ο αιώνα μέχρι τουλάχιστον και τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, αλλά και στους Αμερικανούς και Σοβιετικούς πολίτες κατά την διάρκεια αλλά και μετά

26. Τσιριγώτης (2010), 47 κ.ε.

27. Κωνσταντινόπουλος (2006), 89 κ.ε.

28. Κωνσταντινόπουλος (2006), 92.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

τον εν λόγω πόλεμο, καθώς είχαν την αίσθηση της ενεργού συμμετοχής και συμβολής στην ηγεμονία και στο μεγαλείο της χώρας τους. Επίσης ιδεολογία πολίτη αναπύχθηκε και στις ΗΠΑ και στην τότε Σοβιετική Ένωση, φιλελεύθερη και σοσιαλιστική, αντίστοιχα, για την επίτευξη των πολιτικών στόχων των ηγεμονικών αυτών κρατών.

2. Οι ομάδες εντός του κράτους

Στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, που αφορά στις ομάδες εντός της πόλης-κράτους της Αθήνας, σημειώνουμε την ύπαρξη αρκετών ομαδοποιήσεων πολιτών, οι οποίες ορίζονταν από το εισόδημα και τον τύπο στρατιωτικής υπηρεσίας μέχρι τις πολιτικές προτιμήσεις και την μόρφωση.

Στην Αθήνα της περιόδου δημοκρατίας η ομάδα των κατ' επάγγελμα πολιτικών είναι ιδιαίτερα ολιγάριθμη, διότι όλοι οι πολίτες, ως *πόλεως σῶμα*, μετέχουν στην κυβέρνηση²⁹.

Στρατηγική σημασία για την ανάπτυξη της ηγεμονίας είχε η πνευματική τάξη³⁰, που είχε δημιουργηθεί μέσα στο δημοκρατικό περιβάλλον της πόλης υπό την ηγεσία του Περικλή και περιελάμβανε φιλοσόφους, όπως τον Αναξαγόρα, ποιητές, όπως τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη, αρχιτέκτονες και καλλιτέχνες, όπως τον Φειδία, σοφιστές, όπως τον Πρωταγόρα, πολεοδόμους, όπως τον Ιππόδαμο, ανθρώπους της θρησκείας, όπως τον Λάμπωνα, ιστορικούς συγγραφείς, όπως τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, πολιτικούς και διπλωμάτες, όπως τον Καλλία, αλλά και σημαντικούς μέτοικους, όπως τον Κέφαλο, πατέρα του ρήτορα Λυσία³¹.

Η πνευματική αυτή τάξη, που επέτυχε να αναδείξει την Αθήνα σε *Ἑλλάδος παιδείουσι* (2,41,1), προφανώς παρείχε τεκμηρίωση για τον στρατηγικό σχεδιασμό της Αθήνας και αξιολογούσε τα όποια αποτελέσματα της ηγεμονικής πολιτικής της πόλης κατά την περίοδο διακυβέρνησης. Ας σημειωθεί εδώ η πρακτική της Βρετανίας, ιδιαίτερα τον 19ο και 20ο αιώνα, να αντλεί κρατικά στελέχη από τα καλύτερα πανεπιστήμια που διέθετε, ιδίως από την Οξφόρδη και το Καίμπριτζ, αλλά και η πολιτική παράδοση αξιοποίησης ακαδημαϊκών ως

29. Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1275a22-23 *Πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενί τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως και ἀρχῆς*.

30. Zagorin (2006), 121.

31. Βλ. σχετικά Πλούταρχος, *Περικλής*.

κυβερνητικών συμβούλων, και όχι μόνο, από την κυβέρνηση των ΗΠΑ σε σχετικά ευρεία κλίμακα, γεγονός που συνιστά εν δυνάμει πνευματική άρχουσα τάξη.

Μια άλλη, πολύ ευρύτερη πληθυσμιακά, ομάδα, που έχει μεγάλη πολιτική σημασία και αποδεικνύεται έννοια-κλειδί σε στρατηγικό επίπεδο, είναι η μέση τάξη (τά μέσα των πολιτών 3,82,8· μέσος πολίτης 6,54,2), που απαρτίζεται από οπλίτες και στην οποία κατά τον Θουκυδίδη οφείλει να βασίζεται το μετριοπαθές πολίτευμα, το οποίο θεωρεί ως το καλύτερο δυνατό πολίτευμα για την Αθήνα (8,97,2), εφόσον δεν υπάρχει ηγέτης-ρυθμιστής του δημοκρατικού πολιτεύματος με τις ηγετικές ικανότητες του Περικλή³².

Η εν λόγω μέση τάξη της Αθήνας προσδιορίζεται εισοδηματικά, αφού ευρίσκεται σε στενή συνάφεια με τους ζευγίτες ή διακοσιομέδιμνους, αλλά και ιδεολογικά, αφού βασίζεται στο σύνολο των ιδεών και των αξιών του οπλίτη, που αφορούν στην υπεράσπιση της πόλης και την πολιτική και θρησκευτική της παράδοση³³.

Η οπλιτική πολιτική ιδεολογία, που περιλαμβάνει τις οικείες πνευματικές αξίες, καθώς και ο αυτάρκης τρόπος ζωής, κρίνονται ως ο καλύτερος οδηγός για την έξοδο της πόλης από την κρίση, στην οποία περιήλθε μετά την Σικελική εκστρατεία και καταστροφή. Η σωφροσύνη των οπλιτών λειτουργεί μετριαστικά, διαφυλάσσει την ενότητα του σώματος της πόλεως, αποτρέπει την στάσιν και τον διχασμό, καθώς και την ανάληψη μη σταθμισμένων και παράλογων κινδύνων από την πόλη και κατά συνέπεια προλαμβάνει την καταστροφική υπερεπέκταση.

Ο ιστορικός είναι ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα περί της θεμελιώδους σημασίας της μέσης τάξης για το πολίτευμα και ο Αριστοτέλης αργότερα υιοθετεί, αναπτύσσει και διαδίδει την αντίληψη αυτή³⁴, που έχει επηρεάσει τόσο πολύ όλη την μεταγενέστερή του πολιτική σκέψη. Ενδεικτικά σημειώνουμε την κατά το παρελθόν διαρκή αναφορά στην μέση τάξη των ΗΠΑ από τους αμερικανούς προέδρους, με

32. Πανομήτρος (2009), 47 κ.ε.

33. Για τα χαρακτηριστικά της μέσης τάξης βλ. Hanson (1999), 179 κ.ε. Για τις ταξικές συμμαχίες των οπλιτών της Αθήνας βλ. Hanson (1996), 289 κ.ε.

34. Ο Αριστοτέλης διακρίνει σαφώς την μέση τάξη: *Πολιτικά*, 1295b38 *Ἐν ἀπάσαις δὴ ταῖς πόλεσιν ἔστι τρία μέρη τῆς πόλεως, οἱ μὲν εὐποροὶ σφόδρα, οἱ δὲ ἄποροὶ σφόδρα, οἱ δὲ τρίτοι οἱ μέσοι τούτων*. Θεωρεί ότι άριστο είναι το πολίτευμα, στο οποίο κυριαρχεί η μέση τάξη και ότι η εν λόγω τάξη έχει μεσολαβητικό ρόλο και εγγυάται την σταθερότητα του πολιτεύματος, διότι είναι η μόνη άστασίαστος (*Πολιτικά*, 1295b35 κ.ε.).

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

πρώτη επίσημη αναφορά εκείνη του προέδρου Λίνκολν το 1861³⁵, ως το κοινωνικό στρώμα που προσδιορίζει τις πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό του κράτους. Στην Βρετανία επίσης το 1926 η μεσαία τάξη κλήθηκε να αποδείξει την σπουδαιότητά της, αναλαμβάνοντας οργανωμένα την τροφοδοσία της αγοράς, την λειτουργία των συγκοινωνιακών μέσων και την διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, που είχαν διαταραχθεί από την απεργία διαρκείας της εργατικής τάξης.

Τέλος, η μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα της Αθήνας ήσαν οι θήτες, που δεν διέθεταν αξιολογία περιουσία ή εισόδημα, και εν πολλοίς ταυτίζονται με τον *ὄμιλον* ή τον *ὄγλο* στο θουκυδίδειο κείμενο (2,65,4). Η εν λόγω ομάδα συνδέεται με τις επιθυμίες (6,24,2 κ.ε.) και κατά την αντίληψη του πολιτικού σώματος, αντιστοιχεί στο τρίτο μέρος της ψυχής της πόλης, το επιθυμητικό, ενώ η μέση τάξη των οπλιτών στο θυμοειδές και η πνευματική τάξη στο λογιστικό³⁶. Οι επιθυμίες των μαζών, κατά τον Θουκυδίδη, αξιολογούνται ως παράγοντας δυνητικά καταστρεπτικός για την πόλη (2,65) και γι' αυτό επιβάλλεται να περνούν μέσα από το φίλτρο του μετριασμού και του εξορθολογισμού, όπως είδαμε προηγουμένως.

Από τα ανωτέρω συμπεραίνουμε, λοιπόν, τεκμηριωμένα, ότι στρατηγικής σημασίας είναι και στην εποχή μας το ζήτημα της σχέσης της πολιτικής τάξης, δηλ. των πολιτικών εκπροσώπων μας, με την πνευματική τάξη και την μεσαία τάξη, το οποίο έχει τεθεί ήδη από τον Αλιμούσιο ιστορικό.

Τρεις αρχές στρατηγικής στο εσωτερικό πολιτικό περιβάλλον

Συνοψίζοντας και για τα δύο επίπεδα ανάλυσης, πρόσωπων και ομάδων, που αφορούν στο εσωτερικό πολιτικό περιβάλλον του κράτους, διακρίνουμε τρεις αρχές της υψηλής στρατηγικής του Θουκυδίδη στην εσωτερική πολιτική σκηνή:

35. Η χρήση του όρου “μεσαία τάξη” γενικεύτηκε στις ΗΠΑ από την γνωστή φράση του προέδρου Α. Λίνκολν: *Aren't we all (middle class)?* το 1861. Ο εν λόγω όρος επέτυχε να δώσει ενότητα σε ένα ανομοιογενές έθνος, στο οποίο δεν υφίσταντο περιορισμοί καταγωγής για την ατομική επιτυχία των πολιτών, ιδίως μετά τη λήξη του εμφυλίου και την προώθηση της ενοποίησης της χώρας.

36. Βλ. την *Πολιτεία* του Πλάτωνος (4ο βιβλίο), όπου τα τρία μέρη της ψυχής (λογιστικόν, θυμοειδές, επιθυμητικόν) αντιστοιχούν στις τρεις πλατωνικές τάξεις: άρχοντες, φύλακες, δημιουργοί. βλ. και Πανομήτρος (2014), 596 κ.ε.

Παρασός ΝΖ (2021)

- α) την διατήρηση της ενότητας του πολιτικού σώματος και, κατά συνέπεια, την αποφυγή στάσεων,
- β) την δημιουργία πατριωτικής ιδεολογίας πολίτη και
- γ) την λειτουργία πνευματικής άρχουσας τάξης, και όχι μόνο οικονομικής, με πατριωτικά χαρακτηριστικά, που εκ των πραγμάτων επηρεάζει την τάξη των πολιτικών.

Οι συνέπειες της ανυπαρξίας ή της ελλιπούς ανάπτυξης των τριών ανωτέρω αρχών φαίνονται σε ιστορικά παραδείγματα, όπως η Δημοκρατία της Βαϊμάρης (1918-1933), που δεν ενέπνευσε στους Γερμανούς εμπιστοσύνη στο δημοκρατικό πολίτευμα και αίσθημα αποδοχής του νέου διεθνούς status quo. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εκμετάλλευση από τον Χίτλερ της επιθυμίας των μαζών για ρεβάνς, δηλ. επανάληψη της πολεμικής σύγκρουσης για αντιστροφή των δυσμενών για την Γερμανία τετελεσμένων του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου.

Απόλυτα συναφές είναι και το παράδειγμα της κατάρρευσης του λεγόμενου “υπαρκτού Σοσιαλισμού” στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στην αρχή της δεκαετίας του '90, η οποία συντάρραξε το διεθνές σύστημα.

Οι ανωτέρω θουκουδίδειες αρχές, που εφαρμόζονται στο εσωτερικό του κράτους και αφορούν στην ενότητα του πολιτικού σώματος, στην πατριωτική ιδεολογία του πολίτη και στην πνευματική άρχουσα τάξη, μπορούν να εκπληρώσουν το στρατηγικό αίτημα της ποιότητας, που είναι ικανό να αντισταθμίσει ή να εξισορροπήσει την τυχόν ποσοτική υπεροχή του ανταγωνιστή ή αντιπάλου στο διεθνές περιβάλλον, ιδίως σε περιπτώσεις, όπως αυτή των ελληνοτουρκικών σχέσεων³⁷.

3. Το κράτος εντός του διεθνούς συστήματος

Ο Θουκυδίδης ενέταξε την ιμπεριαλιστική στρατηγική της Αθήνας μέσα στο διεθνές σύστημα, το οποίο πρώτος ανέλυσε, όσον αφορά στην δομή και στις σχέσεις, από την οπτική του πολιτικού ρεαλισμού³⁸. Διέκρινε σαφώς, μεταξύ άλλων, το στοιχείο της “αναρχίας” που χαρακτηρίζει την διεθνή κοινωνία των κρατών, καθώς δεν υπάρχει διεθνής ρυθμιστής ή κυβερνήτης, την κυριαρχία του διακρατικού ανταγωνισμού, την αναζήτηση ασφάλειας, την προτεραιότητα του εθνικού συμφέροντος,

37. Για τα ελληνοτουρκικά βλ. Κονδύλης (1997), 381 κ.ε.· Λαζαρίδης (1997), 51 κ.ε.

38. Πλατιάς (1999), 15 κ.ε.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

την επιδίωξη στρατιωτικής και οικονομικής ισχύος, την αναγκαιότητα εξισορρόπησης της ισχύος του αντιπάλου και της διατήρησης της ισορροπίας δυνάμεων, καθώς και την ετεροβαρή σχέση του δικαίου με την επιβίωση ή το συμφέρον του κράτους³⁹.

Ο Μ. Wight, που στο δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα διευκρίνησε και προσδιόρισε τα τρία ρεύματα σκέψης της διεθνούς θεωρίας: ρεαλιστικό, ρασιοναλιστικό και επαναστατικό⁴⁰, αναγνωρίζει το επίτευγμα του Θουκυδίδη στην θεωρία των Διεθνών Σχέσεων⁴¹ και προτείνει ως απαραίτητη την μελέτη του έργου του⁴².

Ο ιστορικός θεωρείται, και είναι πράγματι, ο πρώτος εκπρόσωπος της ρεαλιστικής ανάλυσης⁴³. μπορούμε όμως να διακρίνουμε στοιχεία και των άλλων δύο ρευμάτων σκέψης: ρασιοναλιστικά, όπως την αποδοχή από τους αθηναίους πρέσβεις στην Σπάρτη το 432 π.Χ. του γενικού κανόνα της διαιτησίας και της δίκης⁴⁴ εν γένει, καθώς και της μετριοπάθειας, που λαμβάνει υπ' όψιν το γενικό συμφέρον (1,72 κ.ε.), και τα επιχειρήματα περί δικαίου των Μηλίων στον διάλογο τους με τους Αθηναίους⁴⁵ (5,84 κ.ε.), αλλά και επαναστατικά, όπως την ανάπτυξη θεωρίας από την πνευματική και πολιτική τάξη της Αθήνας για την αλλαγή της διεθνούς κατάστασης, την δημιουργία νέου τύπου πολίτη στην Αθήνα, και την εσχατολογική επιδίωξη της ευτυχίας (2,36 κ.ε.). Ως εκ τούτου απαιτείται περαιτέρω έρευνα στο μέλλον για τον συστηματικό εντοπισμό των εν λόγω στοιχείων.

Εξετάζουμε κατωτέρω επί μέρους παραμέτρους της στρατηγικής του κράτους μέσα στο διεθνές περιβάλλον, κατά τον Θουκυδίδη, εστιάζοντας πάντοτε στον ηγεμονισμό της Αθήνας, και ειδικότερα: 1) τους πολιτικούς σκοπούς, 2) την περίκλεια Realpolitik και την Machtpolitik των δημαγωγών, 3) την στρατηγική της εκμηδένισης και την στρατηγική της εξουθένωσης και 4) αρχές της εξωτερικής πολιτικής.

39. Πλατιάς (1999), 18 κ.ε.

40. Wight (1998), 9 κ.ε. Εν συντομία, οι ρεαλιστές επιδιώκουν την υπεράσπιση του εθνικού συμφέροντος σε ένα αναρχούμενο διεθνές σύστημα και την με κάθε τρόπο πρόσκτηση ισχύος, οι ρασιοναλιστές την διεθνή συνεργασία, την οικονομική αλληλεξάρτηση των κρατών και την τήρηση του διεθνούς δικαίου και οι επαναστατικοί την αλλαγή του συστήματος με κάθε μέσο με βάση την ιδεολογία τους.

41. Wight (1998), xxvi.

42. Wight (1998), 329.

43. Gilpin (2004), 166.

44. Πανομήτρος (2014), 583.

45. Wight (1998), 164.

3.1. Πολιτικοί σκοποί του κράτους

Κεντρικός πολιτικός σκοπός της πόλης-κράτους της Αθήνας από την εποχή του Θεμιστοκλή (από την δεύτερη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ.), και ιδίως μετά τους Περσικούς πολέμους, ήταν η αλλαγή του status quo, της διαρχίας⁴⁶, δηλ. της από κοινού με την Σπάρτη ηγεσίας, και η ανάληψη της ηγεμονίας στο ελληνικό διακρατικό σύστημα. Η αλλαγή αυτή επετεύχθη με την μετατροπή των συμμάχων σε υπηκόους φόρου υποτελείς (1,99,3· 2,13,2 κ.ε.) και με την εφαρμογή της τεχνολογίας της δύναμης, που είδαμε ανωτέρω (χρήματα - τείχη - πλοία).

Κατά την ύστερη περίοδο της ηγεσίας του Περικλή, που ορίζεται από την τριακονταετή συνθήκη ειρήνης (446/5 π.Χ.)⁴⁷ και διαρκεί μέχρι τον θάνατό του το 429 π.Χ., τρίτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου, ο κύριος πολιτικός σκοπός ήταν η διατήρηση του νέου status quo, που ήταν πλέον προς όφελος της πόλης, αφού συνέχιζε να λειτουργεί ευνοϊκά η τεχνολογία της δύναμης για την παγίωση της αθηναϊκής ηγεμονίας, με το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι προφύλασσε την πόλη από την έκθεση σε αστάθμητους παράγοντες και κινδύνους και επέτρεπε την διαδικασία της διαιτησίας για την επίλυση των διακρατικών διαφορών.

Η διατήρηση του status quo, δηλ. της υφιστάμενης κατάστασης πολιτικής κυριαρχίας, εφόσον αυτό είναι ευνοϊκό για το κράτος, όπως στην περίπτωση της Αθήνας του Περικλή, προϋποθέτει την αποθάρρυνση αναθεωρητικών δυνάμεων, που επεδίωκαν την αλλαγή του, όπως της Σπάρτης. Τον ρόλο της αναθεωρητικής δύναμης σήμερα στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής έχει η νεοοθωμανική Τουρκία και η διατήρηση του status quo απαιτεί στρατηγικές ενέργειες εξιορρόπησης από τους γείτονές της, και ιδίως από την χώρα μας.

Άλλος βασικός πολιτικός σκοπός της Αθήνας ήταν η αυτάρκεια του κράτους μέσα στο διεθνές περιβάλλον και σε πόλεμο και σε ειρήνη, όπως διδάσκει ο Περικλής στον Έπιτάφιο λόγο⁴⁸: *τὴν πόλιν τοῖς πᾶσι παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην* 2,36,3.

Στην εποχή μας ο εν λόγω σκοπός της αυτάρκειας του κράτους, όσον αφορά εν γένει στην παραγωγή αναγκαίων αγαθών, οφείλει να είναι

46. Watson (2006), 115 κ.ε.

47. Κωνσταντινόπουλος (2006), 53.

48. Κωνσταντινόπουλος (2006), 92.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

πρώτη προτεραιότητα. Ειδικότερα στον στρατιωτικό τομέα η αυτάρκεια εξασφαλίζεται κατά κύριο λόγο με την ενίσχυση της εγχώριας αμυντικής έρευνας και βιομηχανίας και λιγότερο με αγορές έτοιμου πολεμικού υλικού, ώστε να μειώνεται ή και να ελαχιστοποιείται η εξάρτηση από ξένες προμήθειες.

Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την μεγιστοποίηση της ισχύος των Ενόπλων Δυνάμεων, η οποία στο πλαίσιο της ισορροπίας δυνάμεων, υποστηρίζει καθοριστικά την διαπραγματευτική ικανότητα της χώρας.

Απαραίτητη προϋπόθεση επομένως για την άσκηση επιτυχούς εξωτερικής πολιτικής είναι η ισχυρή αμυντική αποτρεπτική δύναμη της χώρας, που αποτελεί το άθροισμα σύγχρονων Ενόπλων Δυνάμεων και σύγχρονης αμυντικής βιομηχανίας.

Τέτοιους πολιτικούς σκοπούς εκπλήρωσαν επιτυχημένα στην νεότερη και σύγχρονη εποχή, μεταξύ άλλων, η Βρετανία και οι ΗΠΑ.

Η επίτευξη της αυτάρκειας όμως ειδικότερα από τις ηγεμονικές δυνάμεις τον 21ο αιώνα, ακόμη και από τις ΗΠΑ, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης με την ανάδυση της Κίνας, της Ρωσίας και άλλων δυνάμεων και την αποκέντρωση της υλικής παραγωγής και των πόρων, αποτελεί ένα στρατηγικό ζητούμενο.

3.2. Η περίκλεια Realpolitik και η Machtpolitik των δημαγωγών

Ο Θουκυδίδης, παρουσιάζοντας τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, εστιάζει την ανάλυσή του στην ύστερη φάση του, λίγο πριν από τον πόλεμο και κατά την διάρκειά του, αντιπαραθέτοντας, ιδίως μέσω των λόγων⁴⁹ των πρωταγωνιστών Αθηναίων αλλά και των αντιπάλων τους, την ήττα και την σκληρή εκδοχή του.

Ο Περικλής αντιλαμβάνεται την αθηναϊκή άρχη ως εξέλιξη της Δηλιακής Συμμαχίας, που αποδέχεται αρχές δικαίου, σύμφωνα με την διαδικασία της δίκης⁵⁰, και επιχειρεί να αντλήσει νομιμοποίηση από την συμβολή της Αθήνας στην σωτηρία της Ελλάδας στους Περσικούς πολέμους και στην συναίνεση των συμμάχων στον σχηματισμό της συμμαχίας· αναγνωρίζει επίσης ότι η μετάβαση από την Αθηναϊκή συμμαχία στην Αθηναϊκή ηγεμονία έγινε λόγω δέους, τιμής και ωφελίας, δηλ. λόγω φόβου, φιλοδοξίας και συμφέροντος, και λαμβάνει υπ' όψιν

49. Για τις δημηγορίες ως το κατ' εξοχήν πεδίο των λογικών αναλύσεων και της διαλεκτικής στο έργο του Θουκυδίδη βλ. Romilly (1988), 18 κ.ε.

50. Πανομήτρος (2014), 579 κ.ε.

Παρασός ΝΖ (2021)

στην άσκηση της κυριαρχίας την έννοια του μέτρου, της μετριοπάθειας, της επιείκειας και της γενναιοδωρίας⁵¹.

Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της στρατηγικής του Περικλή και των διαδόχων του (Κλέωνα, Αλκιβιάδη κ.α.) στην αντίληψη περί ηγεμονίας είναι ότι αυτοί αντιλαμβάνονται την ίδια άρχή ως καταπιεστική διοίκηση επί των συμμάχων, πολλές φορές με καταχρηστική άσκηση ισχύος⁵², και ως επεκτατισμό μέσω νέων κατακτήσεων, υπολογίζοντας πολύ κοντόφθαλμα το συμφέρον (ώφελίαν) της πόλης. Έτσι η εξωτερική πολιτική της Αθήνας ολισθαίνει από την ρεαλιστική πολιτική του Περικλή στην πολιτική της ισχύος των διαδόχων του δημαγωγών⁵³.

Η Machtpolitik προωθείται από ηγέτες που εκφράζουν το πολιτικό σώμα, όταν αυτό κυριαρχείται από το επιθυμητικό χωρίς ορθολογιστικό έλεγχο, δηλ. από την ανθρώπινη φύση, που υπαγορεύει την επιβολή του δυνατότερου επί του ασθενέστερου και βρίσκει νομιμοποίηση στον φυσικό νόμο, που διατυπώνεται μάλιστα από τους Αθηναίους δύο φορές (1,76,2-3· 5,105).

Η ανάλυση της αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής του 5ου αι. π.Χ. μέσα από τον λόγο των Αθηναίων πρέσβων στην Σπάρτη (432 π.Χ.) στο 1ο βιβλίο, τους λόγους του Κλέωνα και του Διοδότου για το θέμα της αποστασίας των Μυτιληναίων (427 π.Χ.) στο 3ο βιβλίο και τον διάλογο Αθηναίων και Μηλίων κατά την πολιορκία της Μήλου (416 π.Χ.) στο 5ο βιβλίο της θουκυδίδειας συγγραφής, αποδεικνύει την προϊούσα διολίσθηση της αθηναϊκής πολιτικής από την σώφρονα και μετριοπαθή πρακτική της περίκλειας περιόδου (Realpolitik) σε μια ωμή και κυνική εξωτερική πολιτική (Machtpolitik).

Η εν λόγω διολίσθηση οδήγησε στην Σικελική εκστρατεία και καταστροφή και στην τελική ήττα το 404 π.Χ., λόγω διχόνοιας, υπερεπέκτασης και απονομιμοποίησης, επαληθεύοντας έτσι την πολιτική διαίσθηση του Περικλή, που είχε δηλώσει λίγο πριν από την έναρξη του πολέμου ότι περισσότερο φοβάται τα λάθη των Αθηναίων παρά την στρατηγική των εχθρών (1,144,1 μάλλον γάρ πεφόβημαι τὰς οικείας ήμων άμαρτίας ή τὰς τῶν έναντίων διανοίας).

51. Κωνσταντινόπουλος (2009), 27 κ.ε.

52. Βλ. το νέο δόγμα, που ο Κλέων, βιαιότατος τῶν πολιτῶν (3,36,6), που υπαγόρευσε το ὡμὸν βούλευμα (3,36,4) της εξόντωσης των Μυτιληναίων, διακηρύσσει: ἂν ἰσχύι... περιγένησθε (3,37,2).

53. Liddell Hart (1963), 13.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

Η διολίσθηση αυτή στην ιδεολογία της ισχύος, όπως έχει διαπιστωθεί, δεν είναι απόρροια σχετικών θεωρητικών συζητήσεων των σοφιστικών κύκλων της εποχής, αλλά της επικράτησης μιας πρακτικής που βασιζόταν στο φυσικό δίκαιο, την οποία με την σειρά της παρέλαβε και θεωρητικοποίησε η ακραία πτέρυγα της Σοφιστικής⁵⁴.

Ο Θουκυδίδης, ανατέμνοντας και αναδεικνύοντας την πολιτική αυτή της ισχύος, ιδίως στον διάλογο των Μηλίων, εμμέσως πλην σαφώς την αποδοκιμάζει μέσω της στενής αντιπαράθεσης των γεγονότων της Μήλου με την Σικελική εκστρατεία⁵⁵ και ως εκ τούτου αποκαλύπτει ότι ο τρόπος σκέψης του διαφέρει ουσιωδώς από τον Μακιαβελικό τρόπο σκέψης, που ως ακραία εκδοχή του ρεαλισμού πρεσβεύει ότι ο σκοπός δικαιώνει τα μέσα⁵⁶.

Ακραία ρεαλιστική, δηλ. μακιαβελική, πολιτική στην εποχή μας υιοθετεί η Τουρκία με την με κάθε μέσο προσπάθειά της για ανατροπή του διεθνώς, αναγνωρισμένου status quo, με εκφοβιστικές μεθόδους απειλής πολέμου (casus belli), με την συνέχιση της παράνομης κατοχής μέρους της Κύπρου και με την μη αναγνώριση στην πράξη των διεθνών συνθηκών.

Στις αρχές του 21ου αιώνα οι νεοσυντηρητικοί στις ΗΠΑ, που ασκούσαν σημαντική επιρροή στην αμερικανική στρατηγική σκέψη, χρησιμοποιούσαν συχνά το κείμενο του Θουκυδίδη, προκειμένου να τεκμηριώσουν μία αμερικανική επεκτατική πολιτική ανάλογη με εκείνη του Περικλή⁵⁷.

Επίσης σήμερα οι θεωρητικές αναζητήσεις και συζητήσεις για τον στρατηγικό ρόλο των ΗΠΑ, ιδίως μετά τις σχετικά πρόσφατες αποτυχίες της ηγεμονικής πολιτικής σε Ιράκ και Αφγανιστάν⁵⁸, που είναι αποτέλεσμα στρατιωτικής υπερεξάπλωσης⁵⁹, απηχούν το δίλημμα που απασχολεί τους παράγοντες χάραξης της στρατηγικής των ΗΠΑ στον 21ο αιώνα⁶⁰: ήπια ισχύς ή σκληρή ισχύς, ηγεσία με συναίνεση των συμμάχων ή ηγεμονία επί ενός διεθνούς συστήματος με υποτελείς δυνάμεις;

54. Κωνσταντινόπουλος (2009), 42.

55. Kallet (1999), 224.

56. Κωνσταντινόπουλος (2009), 43.

57. Hanson (2007), 27, 584.

58. Παπασωτηρίου (2008), 96 κ.ε.

59. Παπασωτηρίου (2008), 102.

60. Kissinger (2002)· Brzezinski (2005).

Παρασός ΝΖ (2021)

3.3. Στρατηγική της εκμηδένισης και στρατηγική της εξουθένωσης

Με αφορμή την εξέταση της πορείας του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού αναλύονται από τον Θουκυδίδη για πρώτη φορά τα αρχέτυπα της στρατηγικής της εκμηδένισης και της στρατηγικής της εξουθένωσης⁶¹. Η πρώτη στοχεύει στην καταστροφή της στρατιωτικής ισχύος του αντιπάλου μέσω μιας αποφασιστικής πολεμικής σύγκρουσης, ενώ η δεύτερη στην ποικίλα μέσα (στρατιωτικά, διπλωματικά, οικονομικά κ.α.) πρόκληση φθοράς στην οικονομική κυρίως βάση του αντιπάλου και στην τελική εξάντλησή του.

Κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Αθήνα συνέχισε την ιμπεριαλιστική της πολιτική, αξιοποιώντας το ευνοϊκό για αυτήν νέο status quo και εφαρμόζοντας κυρίως την στρατηγική της εξουθένωσης, προκειμένου να πείσει την Σπάρτη ότι δεν είναι δυνατόν να νικήσει και έτσι να παραιτηθεί από την προσπάθειά της, ενώ η Σπάρτη επέμεινε στην στρατηγική της εκμηδένισης για να ανακόψει με παρεμποδιστικό πόλεμο⁶² την περαιτέρω άνοδο της ηγεμονικής ισχύος της Αθήνας ή ακόμη και να καταστρέψει την εν λόγω ισχύ.

Ο Βρετανικός τρόπος πολέμου από τον 17ο αιώνα κ.ε. είναι μια στρατηγική εξουθένωσης, αντίστοιχη αυτής του Περικλή, που είχε ως κυριότερα χαρακτηριστικά τον αποκλεισμό λιμανιών, τις μακρινές ναυτικές επιχειρήσεις και την οικονομική βοήθεια σε συμμάχους⁶³.

Στον Ψυχρό πόλεμο επίσης επικράτησε η στρατηγική της εξουθένωσης, καθώς με την επικράτηση του διπολισμού ΗΠΑ-Σοβιετικής Ένωσης και την δημιουργία των πυρηνικών οπλοστασίων η διαφαινόμενη αμοιβαία καταστροφή των αντιπάλων έθεσε στο περιθώριο την στρατηγική της εκμηδένισης.⁶⁴

Παράδειγμα εκμηδένισης απεναντίας είναι οι εκστρατείες του Ναπολέοντα στο τέλος του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου, που αναλύθηκαν θεωρητικά με ιδιαίτερη διεισδυτικότητα και εμβρίθεια από τον Κλαούζεβιτς⁶⁵. Η παράδοση της εν λόγω στρατηγικής διήρκεσε μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, κατά τον οποίον επεκτάθηκε η πολεμική σύγκρουση, ώστε να πλήξει όχι μόνο τις ένοπλες δυνάμεις, αλλά το σύνολο του υλικού και ηθικού δυναμικού της χώρας του

61. Πλατιάς (1999), 191 κ.ε.· Κολιόπουλος (2008), 59 κ.ε.

62. Κολιόπουλος (2008), 42 κ.ε.

63. Πλατιάς (1999), 195.

64. Πλατιάς (1999), 196.

65. Κονδύλης (1997), 64 κ.ε.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

αντιπάλου, καταλήγοντας σε ολοκληρωτικό πόλεμο⁶⁶, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της Ιαπωνίας.

Σήμερα έχει εύλογα υποστηριχθεί ότι επικρατεί η αντίληψη του μετα-ηρωικού πολέμου (post-heroic warfare), που δίδει έμφαση στην επίτευξη των πολιτικών σκοπών με την μεγαλύτερη δυνατή οικονομία δυνάμεων και την ελαχιστοποίηση των απωλειών, καθώς ο ηρωισμός στα πεδία των μαχών δεν βρίσκεται πλέον στο επίκεντρο⁶⁷.

Ο νέος τύπος πολέμου αξιοποιεί στο έπακρο τον συνδυασμό απαραίτητων στοιχείων της άμεσης προσέγγισης και της στρατηγικής της εξουθένωσης, όπου πρωτεύουσα θέση έχουν οι επαναστατικές εξελίξεις στην στρατιωτική τεχνολογία και ιδίως ο Κυβερνοπόλεμος, που υπόσχεται την με ηλεκτρονικά μέσα εξουδετέρωση ή εκμηδένιση των τεχνολογικών δυνατοτήτων του αντιπάλου και την επίτευξη καίριου στρατηγικού πλήγματος στο κέντρο βάρους της ισχύος του.

3.4. Αρχές της εξωτερικής πολιτικής

Στο επίπεδο της υψηλής στρατηγικής του κράτους απαντά στο έργο του Θουκυδίδη μια σειρά από γενικές αρχές εξωτερικής πολιτικής, οι οποίες λειτούργησαν ως νόμοι του διεθνούς συστήματος στην περίπτωση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού ή χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα δράσης στο διεθνές περιβάλλον από τους Αθηναίους αλλά και από τους αντιπάλους τους⁶⁸.

Οι εν λόγω αρχές, που ισχύουν μέχρι σήμερα και αφορούν στην διατήρηση του status quo ή και στην βελτίωση, κατά περίπτωση, της θέσης του διεθνούς δρώντος, είναι οι εξής:

66. Για την μετατροπή του πολέμου εκμηδένισης σε ολοκληρωτικό πόλεμο βλ. Κονδύλης (1997), 159 κ.ε.

67. Luttwak (1995).

68. Στο επίπεδο της Στρατιωτικής Στρατηγικής εντάσσονται κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, οι εξής τέσσερις αρχές: α) Η αρχή του ισοδυνάμου πλήγματος ή τετελεσμένου, όπως στην περίπτωση της απάντησης των Αθηναίων στην λεηλασία της αττικής γης με την λεηλασία των παραλίων της Πελοποννήσου· β) η αρχή της μη επέκτασης της πολεμικής σύγκρουσης σε νέα μέτωπα, που αποτελεί περίκλιμα υποθήκη (*ἀρχὴν μὴ ἐπικτᾶσθαι*) και η παραβίασή της οδηγεί στην υπερέκταση ή υπερεξάπλωση, όπως έδειξε η κατάληξη της Σικελικής εκστρατείας· γ) η αρχή της διατήρησης της πρωτοβουλίας των κινήσεων, όπως στην περίπτωση της εκστρατείας του Βρασιίδα στην Χαλκιδική ή του επιτειχισμού της Δεκέλειας από τους Σπαρτιάτες· και δ) η αρχή της υιοθέτησης των επιτυχημένων εχθρικών μεθόδων, που οδηγεί σε ανατροπή της επικρατούσας σχέσης ισχύος, όπως στην περίπτωση της ναυπήγησης σπαρτιατικού στόλου για εξισορρόπηση της ναυτικής ισχύος της Αθήνας, που αποδείχθηκε κρίσιμη για την έκβαση του πολέμου.

α) Η αρχή της ισορροπίας δυνάμεων, την οποία ανέλυσε για πρώτη φορά ο Θουκυδίδης.

Ο ιστορικός εντόπισε ορθά ως αιτία του Πελοποννησιακού πολέμου το δίλημμα ασφαλείας (security dilemma)⁶⁹, που προκλήθηκε από την άνιση κατανομή ισχύος, δηλ. η άνοδος της ηγεμονικής ισχύος της Αθήνας, προκάλεσε ανασφάλεια και φόβο στους Σπαρτιάτες και τους ώθησε στην πολεμική σύγκρουση (1,23,6).

Η όποια ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων επιφέρει πόλεμο ή κάποια σχέση πολιτικής εξάρτησης μεταξύ κρατών. Σε εξαρτημένη σχέση προσπάθησε να εξαναγκάσει η Αθήνα τα γειτονικά Μέγαρα μέσω κυρίως του Μεγαρικού ψήφισματος⁷⁰ αλλά απέτυχε λόγω της διαρκούς αντίδρασης της Σπάρτης⁷¹.

Στον 20ο αιώνα χαρακτηριστικό παράδειγμα εξαρτημένης σχέσης μεταξύ κρατών είναι εκείνη μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Φινλανδίας μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου. Ο όρος φινλανδοποίηση περιγράφει την κατάσταση στενής πολιτικής εξάρτησης, στην οποία περιήλθε η Φινλανδία μέχρι το 1991.

Μία άλλη εκδοχή της φινλανδοποίησης στην Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Μέση Ανατολή είναι ο νεοοθωμανισμός, που επιδιώκει την πολιτική εξάρτηση των γειτονικών της Τουρκίας κρατών, που άλλοτε εντάσσονταν ως επαρχίες στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Στην περίπτωση της ισορροπίας δυνάμεων στις σχέσεις της χώρας μας με την Τουρκία είναι αναγκαία η αναβάθμιση και η υπεροχή στην διάσταση της ποιότητας, για να εξισορροπηθούν τα όποια ποσοτικά μεγέθη της γείτονος και συμμάχου μας στο NATO.

Το φαινόμενο της ανατροπής της ισορροπίας στο διεθνές σύστημα στον 21ο αιώνα με την άνοδο της οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος της Κίνας, που αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ και οδηγεί σε σύγκρουση τα δύο αυτά κράτη, απασχολεί τις σύγχρονες διεθνολογικές και στρατηγικές σπουδές και ονομάστηκε εύλογα και εύστοχα ως “η παγίδα του Θουκυδίδη” (Thucydides’ trap)⁷².

69. Platias-Koliopoulos (2006), 65, σημ. 22.

70. Για το Μεγαρικό ψήφισμα βλ. Zagorin (2006), 106 κ.ε.

71. Η συμμαχία με τα Μέγαρα είχε στρατηγική σημασία για την Σπάρτη, βλ. Κολιόπουλος (2001), 143 και 195 κ.ε., βλ. και την αποτελεσματική υπεράσπιση των Μεγάρων από τον Βρασίδα (4,70,1 κ.ε.).

72. Allison (2017).

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

β) Η αρχή των ευρύτερων συμμαχιών, η οποία προκύπτει ως συνέπεια της προηγούμενης αρχής της ισορροπίας των δυνάμεων.

Ένα κράτος, για να εξισορροπήσει την ισχύ ενός άλλου, που έχει επεκτατικές βλέψεις, οφείλει να επιδιώξει την σύναψη συμμαχιών. Οι Κερκυραίοι προκειμένου να εξισορροπήσουν την ισχύ της Κορίνθου, που ετοιμαζόταν για πόλεμο εναντίον τους, έστειλαν πρεσβεία στην Αθήνα για την σύναψη συμμαχίας (1,31,1 κ.ε.), ώστε να τεθούν υπό την προστασία του αθηναϊκού συνασπισμού⁷³.

Ο Συρακούσιος πολιτικός Ερμοκράτης, όταν πληροφορήθηκε την έναρξη της εκστρατείας των Αθηναίων στην Σικελία, διέκρινε την νομοτελειακή ανάγκη για ευρύτερες συμμαχίες για εξισορρόπηση της αθηναϊκής ισχύος (6,33,1 κ.ε.)⁷⁴.

Η Αθήνα είχε ως σταθερή επιδίωξη την συμμαχία με το Άργος, για να εξισορροπεί την ισχύ της Σπάρτης στην Πελοπόννησο, πράγμα που επέτυχε για μικρό διάστημα μόνο, μέχρι την πρώτη μάχη της Μαντινείας (418 π.Χ.), κατά την οποία οι Σπαρτιάτες νίκησαν τους Αργείους. Επίσης τόσο η Αθήνα όσο και η Σπάρτη επεδίωξαν στρατηγική συμμαχία με τους Πέρσες, ώστε να επικρατήσουν στον πόλεμο⁷⁵.

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο η ίδρυση του NATO (το 1949) ήταν μια πράξη εξισορρόπησης της ισχύος της Σοβιετικής Ένωσης σε ένα διπολικό διεθνές σύστημα. Οι Σοβιετικοί λίγα χρόνια αργότερα (το 1955), με αφορμή την προσχώρηση στο NATO της τότε Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, απάντησαν με την σύσταση του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

Η Ελλάδα έγινε μέλος του NATO τον τέταρτο χρόνο από την ίδρυσή του και έτσι συνασπίστηκε με ισχυρούς συμμάχους καθ' όλη την διάρκεια του Ψυχρού πολέμου, εξισορροπώντας συγχρόνως και την ισχύ της Τουρκίας, που έγινε την ίδια εποχή μέλος της ίδιας συμμαχίας.

Σήμερα μία βαλκανική συμμαχία, κατά το ιστορικό προηγούμενο του 1912, ή μία συμμαχία και με δυνάμεις της ευρύτερης γεωστρατηγικής περιοχής θα αποκαθιστούσε το ισοζύγιο ισχύος με την προς ανατολάς γειτονική μας χώρα και θα αποθάρρυνε τις νεοοθωμανικές επεκτατικές βλέψεις.

73. Πλατιάς (1999), 51.

74. Πλατιάς (1999), 56.

75. Πλατιάς (1999), 54 κ.ε.

γ) Η αρχή της διασφάλισης ή διεκδίκησης των νομίμων δικαιωμάτων, η οποία αφορά κατ' ουσίαν στην υπεράσπιση της ακεραιότητας του κράτους.

Ο Συρακούσιος Ερμοκράτης, αναφερόμενος στον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό ως εκδήλωση της ανθρώπινης φύσης, σημειώνει ότι δεν κατηγορεί αυτούς που θέλουν να εξουσιάζουν αλλά αυτούς που είναι πρόθυμοι να υποτάσσονται (4,61,5).

Η διεκδίκηση αυτή των δικαιωμάτων μπορεί να γίνει με δύο τουλάχιστον τρόπους κατά το θουκυδίδειο κείμενο. Ο πρώτος τρόπος είναι μέσω της διαδικασίας της δίκης και ο δεύτερος με την ανένδοτη στάση.

Η διαδικασία της δίκης σημαίνει: 1) την διατύπωση δίκαιης και νόμιμης θέσης 2) την εξέταση του status quo και 3) την ανάθεση της υπόθεσης σε διαιτησία κοινώς αποδεκτού τρίτου μέρους⁷⁶.

Η δίκη απαντά στην πρεσβεία των Αθηναίων στην Σπάρτη το 432 π.Χ. (1,78,4)⁷⁷, όπου οι Αθηναίοι, σύμφωνα με την περίκλεια Realpolitik, δέχονταν την διαδικασία αυτή για την διασφάλιση των δικαιωμάτων τους αλλά και την επίλυση της διαφοράς τους με τους Σπαρτιάτες.

Την ίδια διαδικασία ακολούθησαν και οι Σπαρτιάτες με τους Αργείους το 418 π.Χ., με βάση συνθήκη, την οποία παραθέτει σε δωρική διάλεκτο ο Θουκυδίδης και η οποία δίδει μια αρκετά λεπτομερειακή περιγραφή της δίκης⁷⁸.

Μια ανάλογη διαδικασία σήμερα είναι η προσφυγή στο διεθνές δικαστήριο της Χάγης, που αποτελεί όργανο του ΟΗΕ. Η απόφαση σχετικά με τυχόν προσφυγή της χώρας μας για θέματα υφαλοκρηπίδας στην εν λόγω διαιτησία θα πρέπει να έχει κριτήριο την υφιστάμενη ισορροπία δυνάμεων με την Τουρκία, διότι, όπως διδάσκει ο Θουκυδίδης, *δίκαια ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται* (= το δίκαιο αποφασίζεται εκεί, όπου υπάρχει ἴση δύναμη 5,89). Εάν η Ελλάδα δεν έχει εξισορροπήσει την τουρκική ισχύ, τότε η διαιτησία μπορεί να αποβεί βλαπτική για τα νόμιμα εθνικά συμφέροντα⁷⁹, και, με δεδομένο αυτό το γεγονός, επιβάλλεται να προτιμηθεί η ανένδοτη στάση.

Η ανένδοτη στάση στην διεκδίκηση των νομίμων δικαιωμάτων σημαίνει την εμμονή στην νομιμότητα και την αποφυγή βλαπτικού συμβιβασμού

76. Watson (2006), 107 κ.ε.

77. Πανομήτρος (2014), 578, σημ. 6.

78. Πανομήτρος (2014), 579, σημ. 6.

79. Βλ. και Λαζαρίδης (1997), 103 κ.ε.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

ή υποχώρησης σε συνδυασμό συνήθως με κατάλληλες συμμαχίες και εξισορροπήσεις. Αντίθετή της είναι η στάση του κατευνασμού.

Βασική παράμετρος της περίκλειας στρατηγικής πριν από τον πόλεμο, που υπερασπιζόταν το ευνοϊκό status quo, ήταν η απόρριψη του κατευνασμού. Ο Περικλής πίστευε ότι, με δεδομένη την εχθρική στάση των Σπαρτιατών, οποιαδήποτε μονομερής παραχώρηση της Αθήνας προς την Σπάρτη όχι μόνο δεν θα εξευμένιζε τους Σπαρτιάτες, αλλά και θα υπονόμειε το καθεστώς ισοτιμίας και το γόητρο της πόλης. Εάν η Αθήνα υποχωρούσε σε κάτι, οι Σπαρτιάτες θα έθεταν και νέες απαιτήσεις. Και η μικρή και η μεγάλη απαίτηση, κατά το κείμενο, οδηγούν στην υποταγή (1,140 κ.ε.)⁸⁰.

Έτσι οι δύο κίνδυνοι του κατευνασμού είναι ότι α) συνήθως προκαλεί νέες απαιτήσεις από τον αντίπαλο και β) αποτελεί ένδειξη αδυναμίας της ηγεμονικής δύναμης, που θέτει σε κίνδυνο την θέση της, ιδίως από τους συμμάχους της⁸¹.

Ακόμη και μικρές δυνάμεις του ελληνικού διακρατικού συστήματος υιοθέτησαν την ανένδοτη στάση, όπως η Μήλος, της οποίας οι εκπρόσωποι παρέμειναν σταθεροί μέχρι τέλους στην θέση τους για σεβασμό των τότε αρχών του διεθνούς δικαίου και της δίκης⁸².

Στην νεότερη ελληνική ιστορία ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης με την ανένδοτη στάση που τήρησε προς την Ύψηλή πύλη, δηλ. την οθωμανική εξουσία, καθ' όλη την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1828) συνέβαλε τα μέγιστα στην επιτυχία της και στην ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους.

Ο κατευνασμός είναι επιτυχημένος, όταν οι δυνάμεις που εμπλέκονται είναι συγγενείς πολιτισμικά και μοιράζονται παρόμοιες πολιτικές αξίες ή όταν με αυτόν κλείνουν δευτερεύοντα μέτωπα, που η διατήρησή τους έχει μεγάλο κόστος. Έτσι η Βρετανία εφάρμοσε τον κατευνασμό προς τους Αμερικανούς για τον πρώτο λόγο και προς Γάλλους, Ρώσους και Ιάπωνες για τον δεύτερο λόγο πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, ιδίως σε διαφορές που προέκυψαν στις αποικίες⁸³.

Διαφορετικά ο κατευνασμός έχει αρνητικά αποτελέσματα. Κλασική περίπτωση αποτυχημένου κατευνασμού είναι η υπογραφή της Συμφωνίας του Μονάχου (1938) από τον τότε πρωθυπουργό της

80. Πλατιάς (1999), 97.

81. Πλατιάς (1999), 99.

82. Πανομήτρος (2014), 588.

83. Gilpin (2004), 325.

Παρασός NZ (2021)

Βρετανίας Τσάμπερλαιν, που ενεργοποίησε και τους δύο, κατά το θουκυδίδειο κείμενο, κινδύνους, δηλ. και την πρόκληση περαιτέρω απαιτήσεων εκ μέρους του Χίτλερ και την υπονόμευση της ηγετικής θέσης και του γοήτρου της Βρετανίας.

Όταν η αρχή της ανένδοτης στάσης ακολουθείται από μία χώρα, που αντιμετωπίζει επεκτατικές αξιώσεις άλλης δύναμης, αποτρέπεται κατά κανόνα η εν λόγω επεκτατική δύναμη, ιδίως όταν έχουν γίνει οι κατάλληλες ενέργειες εξισορρόπησης. Αυτό έχει πεδίο εφαρμογής ιδιαίτερα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

δ) Η αρχή της νομιμοποίησης της εξωτερικής πολιτικής στο εσωτερικό και στο εξωτερικό.

Οι στρατηγικές αποφάσεις, τις οποίες λαμβάνει και εφαρμόζει η εκάστοτε κυβέρνηση, θα πρέπει να έχουν νομιμοποίηση στην συνείδηση των πολιτών αλλά και στην διεθνή κοινωνία προκειμένου να υλοποιηθούν επιτυχώς. Η περίκλεια πολιτική επέτύγχανε την νομιμοποίηση της με την προώθηση της αθηναϊκής πατριωτικής ιδεολογίας στο εσωτερικό⁸⁴ και με τον προσεταιρισμό της δημοκρατικής παράταξης των συμμαχικών αλλά και άλλων πόλεων στο εξωτερικό (3,47,2 κ.ε.).

Οι Σπαρτιάτες, από την άλλη πλευρά, με την φήμη που απέκτησαν ως ελευθερωτές της Ελλάδας, λόγω της απόκρουσης της τυραννίας του Πέρση βασιλιά, κυρίως στην μάχη των Πλαταιών, αλλά και λόγω της διαρκούς αντίθεσής τους προς τα τυραννικά καθεστώτα των ελληνικών πόλεων, στράφηκαν εναντίον της ηγεμονικής Αθήνας, που ασκούσε και αυτή μια μορφή τυραννίας στους συμμάχους της, προκειμένου να τους απελευθερώσουν (2,8,4). Αυτή η φήμη του ελευθερωτή ήταν μία ισχυρή εξωτερική νομιμοποίηση για την πολιτική των Σπαρτιατών⁸⁵.

Στην σύγχρονη εποχή το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για την καθοριστική σημασία της νομιμοποίησης είναι ο πόλεμος των ΗΠΑ στο Βιετνάμ, καθώς η απώλεια της εσωτερικής και εξωτερικής νομιμοποίησης οδήγησε σε παράλυση την αμερικανική υψηλή στρατηγική⁸⁶. Αντίστοιχα προβλήματα νομιμοποίησης, που οδήγησαν τελικά σε αποτυχία, αντιμετώπισε η αμερικανική επέμβαση στο Ιράκ, αλλά και στο Αφγανιστάν⁸⁷. Η εμπειρία αυτή της κατ' εξοχήν

84. Πλατιάς (1999), 113 κ.ε.

85. Κολιόπουλος (2001), 198.

86. Πλατιάς (1999), 112.

87. Πβ. Παπασωτηρίου (2008), 190 κ.ε.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

ηγεμονικής δύναμης της εποχής μας καταδεικνύει ότι πέρα από την ισχύ, οικονομική, στρατιωτική και άλλη, προϋπόθεση για την επιτυχία της στρατηγικής αποτελούν στο εσωτερικό και το εξωτερικό οι νομιμοποιητικοί παράγοντες.

Το σύνολο των ανωτέρω θουκυδίδειων αρχών δείχνει ακόμη και σήμερα τον δρόμο της επιβίωσης του κράτους και του έθνους στο διεθνές περιβάλλον του 21ου αιώνα παρά την ύπαρξη διεθνών ρυθμιστικών οργανισμών, όπως του ΟΗΕ, που δεν έχει αποδείξει την επάρκειά του στην αντιμετώπιση και επίλυση διεθνών κρίσεων, που χρονίζουν, μεταξύ των οποίων είναι και το Κυπριακό⁸⁸.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, ο Θουκυδίδης, με τον διδακτισμό που τον διακρίνει, αναλύει ως κύριο θέμα του έργου του τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό και την στρατηγική, που τον παράγει και τον υπηρετεί, προκειμένου να προσφέρει στον αναγνώστη του την κατανόηση του νομοτελειακού και διαχρονικού πυρήνα του ιμπεριαλιστικού φαινομένου. Η ανάλυση του διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα: των προσώπων εντός του κράτους, των ομάδων εντός του κράτους και του κράτους εντός του διεθνούς συστήματος.

Προϋπόθεση για την κατανόηση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού είναι η σαφής γνώση της αντίληψης του 5ου αιώνα π.Χ. σχετικά με το σώμα της πόλεως (body politic), που θεωρείται ότι έχει τις ίδιες εγγενείς τάσεις με το ανθρώπινο σώμα, και ιδίως την τάση προς κυριαρχία. Σύγχρονες μας αντίστοιχες θεωρίες, όπως ο λειτουργισμός ή η ψυχολογιοποίηση στις Κοινωνικές επιστήμες μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση της εν λόγω αντίληψης.

Στο πρώτο επίπεδο ανάλυσης, των προσώπων, παρατηρούμε ότι απαιτείται η ανάδειξη ηγετών, που προωθούν την διαδικασία της εϋβουλίας στην λήψη στρατηγικών αποφάσεων και διαθέτουν ικανότητα αντίληψης της κατάστασης και του πρακτέου καθώς και εξήγησης αυτών στους πολίτες μαζί με φιλοπατρία και ανιδιοτέλεια.

Ο ηγέτης οφείλει να είναι γνώστης της τεχνολογίας της δύναμης, που στην περίπτωση της Αθήνας συνοψίζεται στο τρίπτυχο: χρήματα – τείχη – πλοία, και να έχει ρυθμιστικό ή μετριαστικό ρόλο, ώστε να

88. Βλ. και Λαζαρίδης (1997), 102.

Παρασός ΝΖ (2021)

αναλαμβάνονται λογικοί και σταθμισμένοι στρατηγικοί κίνδυνοι για την αποφυγή υπερεπέκτασης και απονομιμοποίησης. Απαραίτητη για τον ηγέτη, επίσης, είναι η ικανότητα στρατηγικής πρόβλεψης και διατήρησης της ενότητας του πολιτικού σώματος, για λόγους πρωτοβουλίας κινήσεων και νομιμοποίησης, αντίστοιχα.

Ο απλός πολίτης, που και αυτός συνεισφέρει στην στρατηγική του κράτους, επιβάλλεται να συνειδητοποιήσει την οργανική και σωτήρια σύνδεση του με το σώμα της πόλεως και ως έραστής της πόλεως να επιδείξει γενναιότητα για την υπεράσπισή της, που εγγυάται την ελευθερία και οδηγεί στην ευδαιμονία.

Ο αθηναίος πολίτης, όπως και ο υπήκοος ή ο πολίτης όλων των ηγεμονικών κρατών μέχρι σήμερα, αισθανόταν υπερηφάνεια για την ηγεμονία, που του παρείχε μάλιστα και σχετικά προνόμια.

Στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, των ομάδων, σημειώνουμε ότι η ομάδα των κατ' επάγγελμα πολιτικών στην Αθήνα ήταν ολιγάριθμη την εποχή του Θουκυδίδη, ενώ στρατηγική σημασία για την ανάπτυξη της ηγεμονίας είχε η πνευματική τάξη, που είχε αναδείξει την πόλη σε Έλλάδος παιδευσιν.

Μια ευρύτερη πληθυσμιακά ομάδα με μεγάλη πολιτική σημασία είναι η μέση τάξη της Αθήνας, που προσδιορίζεται εισοδηματικά, αφού αφορά κυρίως στους ζευγίτες ή διακοσιομέδιμνους, αλλά και ιδεολογικά, αφού αφορά στο σύνολο των ιδεών και αξιών του οπλίτη, και η οποία δρα μετριαστικά ή ρυθμιστικά εντός του πολιτικού σώματος. Η αυτάρκεια και η σωφροσύνη των οπλιτών, ιδίως μετά την καταστροφή στην Σικελία, διαφυλάσσουν την ενότητα του σώματος της πόλεως και προλαμβάνουν τυχόν μελλοντική υπερεπέκταση.

Η σημασία της εν λόγω τάξης για την πόλη και το πολίτευμα αναγνωρίζεται έπειτα και από τον Αριστοτέλη, αλλά και από τους μεταγενέστερους εν γένει ως την σύγχρονή μας εποχή.

Οι μάζες κατά τον Θουκυδίδη λόγω των επιθυμιών, από τις οποίες διακατέχονται, επιβάλλεται να παιδαγωγούνται πολιτικά και οι επιθυμίες τους να υφίστανται μετριασμό και εξορθολογισμό, ενώ στρατηγικής σημασίας είναι διαχρονικά η σχέση της τάξης των πολιτικών με την πνευματική τάξη και την μεσαία τάξη της κοινότητας.

Τρεις αρχές στρατηγικής, που αφορούν αντίστοιχα στην διατήρηση της ενότητας του πολιτικού σώματος, την δημιουργία πατριωτικής ιδεολογίας του πολίτη και την λειτουργία πνευματικής άρχουσας τάξης, μπορούν να εκπληρώσουν το στρατηγικό αίτημα της ποιότητας,

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

που είναι ικανό να εξισοροπήσει τυχόν ποσοτική υπεροχή του αντιπάλου.

Στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης, του κράτους, ο Θουκυδίδης, ο πρώτος που ερμηνεύει με ρεαλιστικούς όρους την ιμπεριαλιστική στρατηγική της Αθήνας στο διεθνές πολιτικό περιβάλλον, μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις εξής βασικές παραμέτρους της εν λόγω στρατηγικής: 1) τους πολιτικούς σκοπούς, 2) την περίκλεια Realpolitik και την Machtpolitik των δημαγωγών 3) την στρατηγική της εκμηδένισης και την στρατηγική της εξουθένωσης και 4) αρχές της εξωτερικής πολιτικής.

Κεντρικός πολιτικός σκοπός της ιμπεριαλιστικής Αθήνας από την εποχή των περσικών πολέμων ήταν η αλλαγή του status quo, της διαρχίας, δηλ. της από κοινού με την Σπάρτη ηγεσίας, και η ανάληψη της ηγεμονίας στο ελληνικό διακρατικό σύστημα, ενώ κατά την ύστερη περίοδο της ηγεσίας του Περικλή, ο κύριος σκοπός ήταν η διατήρηση του νέου status quo, που λειτουργούσε προς όφελος της ηγεμονίας.

Άλλος βασικός πολιτικός σκοπός της Αθήνας ήταν η αυτάρκεια του κράτους και σε πόλεμο και σε ειρήνη, που είναι μέχρι σήμερα στρατηγικό ζητούμενο των διεθνών δρώντων.

Ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός στην ύστερη φάση του, λίγο πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο και κατά την διάρκειά του, εμφάνισε διαδοχικά την ήπια και την σκληρή εκδοχή του, την περίκλεια Realpolitik και την Machtpolitik των δημαγωγών,

Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της πολιτικής του Περικλή και των διαδόχων του (Κλέωνα, Αλκιβιάδη κ.α.) στην αντίληψη περί ηγεμονίας είναι ότι, ενώ εκείνος αποδέχεται αρχές δικαίου, όπως την *δίκην*, επιδιώκει νομιμοποίηση και επιδεικνύει μετριοπάθεια και επιείκεια, αυτοί αντιλαμβάνονται την αθηναϊκή *ἀρχή* ως καταπιεστική διοίκηση επί των συμμάχων, πολλές φορές με καταχρηστική άσκηση ισχύος, και ως επεκτατισμό μέσω νέων κατακτήσεων, υπολογίζοντας πολύ κοντόφθαλμα το συμφέρον (*ὠφελίαν*) της πόλης.

Η πορεία της διολίσθησης αυτής από τον περίκλειο ρεαλισμό στην πολιτική της ισχύος αναλύεται μέσα από τον λόγο των Αθηναίων πρέσβων στην Σπάρτη (432 π.Χ.) στο 1ο βιβλίο, τους λόγους του Κλέωνα και του Διοδότου για το θέμα της αποστασίας των Μυτιληναίων (427 π.Χ.) στο 3ο βιβλίο και τον διάλογο Αθηναίων και Μηλίων κατά την πολιορκία της Μήλου (416 π.Χ.) στο 5ο βιβλίο της θουκυδίδειας συγγραφής.

Η *Machtpolitik* οδήγησε στην καταστροφή στην Σικελία και στην τελική ήττα το 404 π.Χ., λόγω διχόνοιας, υπερεπέκτασης και απονομιμοποίησης, καθιστώντας επίκαιρη έτσι την πολιτική εκτίμηση του Περικλή ότι περισσότερο φοβάται τα λάθη των Αθηναίων παρά την στρατηγική των εχθρών (1,144,1).

Η διολίσθηση αυτή στην ιδεολογία της ισχύος, συνιστά την επικράτηση μιας πρακτικής του φυσικού δικαίου, την οποία θεωρητικοποίησε η ακραία πτέρυγα της Σοφιστικής και την οποία ο Θουκυδίδης, εμμέσως πλην σαφώς, αποδοκιμάζει και γι' αυτό η σκέψη του διαφέρει ουσιωδώς από τον Μακιαβελισμό, την ακραία εκδοχή του ρεαλισμού.

Ο Θουκυδίδης παρέχει εν προκειμένω την βάση για την σύγχρονη συζήτηση, που αφορά στο δίλημμα των ηγεμονικών δυνάμεων: ηγεσία με συναίνεση των συμμάχων ή ηγεμονία επί ενός συστήματος υποτελών κρατών;

Στο πλαίσιο της εξέτασης της πορείας του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού αναλύονται από τον Θουκυδίδη για πρώτη φορά τα αρχέτυπα της στρατηγικής της εκμηδένισης και της στρατηγικής της εξουθένωσης. Η πρώτη στοχεύει στην νίκη μέσω αποφασιστικής πολεμικής σύγκρουσης, ενώ η δεύτερη στην με ποικίλα μέσα οικονομική εξάντλησή του αντιπάλου.

Κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Αθήνα συνέχισε την ιμπεριαλιστική της πολιτική, αξιοποιώντας το ευνοϊκό για αυτήν νέο *status quo* και εφαρμόζοντας κυρίως την στρατηγική της εξουθένωσης, προκειμένου να αποθαρρύνει την αναθεωρητική Σπάρτη, ενώ η Σπάρτη επέμεινε στην στρατηγική της εκμηδένισης, για να ανακόψει με παρεμποδιστικό πόλεμο ή και να καταστρέψει την αθηναϊκή ισχύ.

Στο θουκυδίδειο κείμενο απαντούν οι εξής τέσσερις βασικές αρχές της εξωτερικής πολιτικής:

α) Η αρχή της ισορροπίας δυνάμεων, την οποία ανέλυσε για πρώτη φορά ο Θουκυδίδης, εντοπίζοντας ορθά ως αιτία του Πελοποννησιακού πολέμου το δίλημμα ασφαλείας, που προκάλεσε η άνοδος της ηγεμονικής ισχύος της Αθήνας. Η όποια ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων επιφέρει πόλεμο ή κάποια σχέση πολιτικής εξάρτησης μεταξύ κρατών.

β) Η αρχή των ευρύτερων συμμαχιών, που προκύπτει ως συνέπεια της προηγούμενης αρχής της ισορροπίας των δυνάμεων. Η εξισορρόπηση της ισχύος του αντιπάλου απαιτεί την σύναψη κατάλληλων συμμαχιών.

γ) Η αρχή της διασφάλισης ή διεκδίκησης των νομίμων δικαιωμάτων, που αφορά κατ' ουσίαν στην υπεράσπιση της ακεραιότητας του κράτους. Χαρακτηριστική είναι η κρίση του Συρακούσιου Ερμοκράτη, που

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

σημειώνει ότι δεν κατηγορεί αυτούς που θέλουν να εξουσιάζουν, δηλ. τους ιμπεριαλιστές, αλλά αυτούς που είναι πρόθυμοι να υποτάσσονται (4,61,5). Η διεκδίκηση αυτή των δικαιωμάτων μπορεί να γίνει με δύο τουλάχιστον τρόπους κατά το θουκυδίδειο κείμενο: 1) με την *δίκη* και 2) με την *ανένδοτη στάση*. Το αντίθετο της *ανένδοτης στάσης* είναι ο *κατευνασμός*, που συνήθως προκαλεί νέες απαιτήσεις και αποτελεί ένδειξη αδυναμίας.

δ) Η αρχή της νομιμοποίησης της εξωτερικής πολιτικής στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Κατά το θουκυδίδειο κείμενο η περίκλεια πολιτική επετύγχανε την νομιμοποίηση της με την προώθηση της αθηναϊκής πατριωτικής ιδεολογίας στην πόλη και με τον προσεταιρισμό της δημοκρατικής παράταξης των συμμαχικών αλλά και άλλων πόλεων, ενώ οι Σπαρτιάτες, από την άλλη πλευρά, αντλούσαν ισχυρή εξωτερική νομιμοποίηση από την φήμη, που απέκτησαν ως ελευθερωτές της Ελλάδας από την τυραννία.

Οι ανωτέρω θουκυδίδειες αρχές κρινονται απαραίτητες για την επιβίωση του κράτους και του έθνους στο διεθνές περιβάλλον του 21ου αιώνα παρά την παρουσία διεθνών ρυθμιστικών οργανισμών, όπως του ΟΗΕ. Επίσης και τα τρία επίπεδα ανάλυσης εν γένει παρέχουν επαρκείς κατευθύνσεις για την εξισορρόπηση κρατών με επεκτατικές και αναθεωρητικές αξιώσεις, όπως η γειτονική μας Τουρκία.

Η ανάλυση της στρατηγικής του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού αλλά και των αντιπάλων του από τον Θουκυδίδη, παρά την τεράστια μεταβολή και εξέλιξη των υλικών και τεχνολογικών συνθηκών, εξακολουθεί ως σήμερα να προσφέρει μια βαθύτερη κατανόηση της ανθρώπινης φύσης, που διέπει την λειτουργία των κρατών και του διεθνούς συστήματος.

Ικανός αριθμός περιπτώσεων με παραδειγματική ισχύ, κυρίως από την νεότερη και σύγχρονή μας εποχή, που παρατέθηκε ανωτέρω, επιβεβαιώνει την εγκυρότητα, την διαχρονική αξία και την επικαιρότητα της θουκυδίδειας ανάλυσης.

Τέλος, διαπιστώνουμε ότι σήμερα μια παγκόσμια νεοφιλελεύθερη οικονομική και ιδεολογική τάξη, ο ιμπεριαλισμός της αγοράς, όχι κατ' ανάγκην πνευματικά επαρκής, επηρεάζει έντονα τους κατά τόπους πολιτισμούς προς την κατεύθυνση μιας παγκόσμιας ομογενοποίησης. Η απόκριση των επί μέρους πολιτισμών, και ειδικότερα του διαχρονικού ελληνικού πολιτισμού, στην εν λόγω επήρεια και πρόκληση είναι ένα κρίσιμο πρόβλημα, το οποίο όμως υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τις οποίες έχει ήδη θέσει από τον 5ο αιώνα π.Χ. ο κορυφαίος ιστορικός

Παρασός ΝΖ (2021)

της αρχαιότητας και τις οποίες αδρομερώς σκιαγραφήσαμε ανωτέρω, μπορεί να επιλυθεί ικανοποιητικά για την χώρα μας και όχι μόνο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allison, Graham (2017), *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?*, Boston - New York.
- Βοσνιάδου, Στέλλα (2001), *Εισαγωγή στην Ψυχολογία, Τόμος Α' (Βιολογικές, Αναπτυξιακές και Συμπεριφορικές Προσεγγίσεις - Γνωστική Ανάπτυξη)*, Αθήνα.
- Brock, Roger (2013), *Greek Political Imagery from Homer to Aristotle*, London-New York.
- Brzezinski, Zbigniew (2005), *Η Επιλογή, Παγκόσμια κυριαρχία ή παγκόσμια ηγεσία*, μτφρ.: Δ. Βούβαλη, Αθήνα.
- Gilmartin, Mary (2009), "Colonialism/Imperialism", in *Key Concepts in Political Geography*, Gallaher, C., Dahlman, C. et al. (eds.), 115–123.
- Gilpin, Robert (2004), *Πόλεμος και αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική*, μτφρ.: Κ. Κολιόπουλος, Αθήνα.
- Hanson, V.D. (1996), "Hoplites into Democrats, The Changing Ideology of Athenian Infantry", *Dēmokratia, A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton, 289-312.
- Hanson, V.D. (1999), *The Other Greeks*, 2nd edition, London.
- Hanson, V.D. (2007), *Πελοποννησιακός Πόλεμος*, μτφρ.: Α. Φιλιππάτος, Αθήνα.
- Hughes, M. - Kroehler, C.J. (2007), *Κοινωνιολογία, Οι βασικές έννοιες*, μτφρ.: Θ. Χρηστίδης, Αθήνα.
- Jouanna, Jacques (2012), *Greek Medicine from Hippocrates to Galen, Selected Papers*, transl.: N. Allies, Leiden-Boston.
- Kallet, Lisa (1999), "The Diseased Body Politic, Athenian Public Finance, and the Massacre at Mykalessos (Thucydides 7,27-29)", *AJP* (120/2), 223-244.
- Kissinger, Henry (2002), *ΗΠΑ: Αυτοκρατορία ή Ηγετική Δύναμη, Για μια Διπλωματία του 21ου Αιώνα*, μτφρ.: Α. Φιλιππάτος, Αθήνα.
- Κολιόπουλος, Κ. (2001), *Η υψηλή στρατηγική της αρχαίας Σπάρτης (750-192 π.Χ.)*, Αθήνα.
- Κολιόπουλος, Κ. (2008), *Η Στρατηγική Σκέψη, Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1997), *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα.
- Κοντογιώργης, Γεώργιος (2006), *Το Ελληνικό Κοσμοσύστημα*, τόμ. Α', Αθήνα.

Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη

- Κωνσταντινόπουλος, Β.Α. (2006), *Περικλέους Επιτάφιος, Κριτική και Ερμηνευτική Έκδοση*, Επιστημονικές Εκδόσεις ΣΣΕ, Βάρη.
- Κωνσταντινόπουλος, Β.Α. (2009), “Η ιδεολογία της αθηναϊκής ηγεμονίας, Από την Realpolitik στην Machtpolitik”, *Η ιδεολογία στο χρόνο*, επιμ.: Δ. Μαγριπλής, Θεσσαλονίκη, 21-43.
- Κωνσταντινόπουλος, Β.Α. (2013), *Αρχαία Ελληνική Ιστοριογραφία, Συγκριτική προσέγγιση των τριών ιστορικών της Κλασικής περιόδου*, Αθήνα.
- Λαζαρίδης, Χρυσάνθος (1997), *Αναζητώντας Στρατηγική στην Εξωτερική μας Πολιτική*, Αθήνα.
- Lebow, R.N. (1991), “Thucydides, Power Transition Theory and the Causes of War” *Hegemonic Rivalry, From Thucydides to Nuclear Age*, R. N. Lebow, B. Strauss (eds), Boulder, 125-165.
- Lebow, R.N. - Strauss, B. (1991), “Thucydides and International Relations: Introduction”, *Hegemonic Rivalry, From Thucydides to Nuclear Age*, R. N. Lebow, B. Strauss (eds), Boulder, 1-19.
- Liddell Hart, B.H. (1963), *Η Έμμεσος Στρατηγική, (Απόδοσις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μερίμνη ΓΕΣ)* Αθήνα.
- Luttwak, Edward (1987), *Strategy, The Logic of War and Peace*, Cambridge, Massachusetts/ London.
- Luttwak, Edward (1995), “Toward Post-Heroic Warfare”, *Foreign Affairs* (74/3), 109-122.
- Μακρής, Σ. (2007), *Πολιτικό Σύστημα και Διεθνείς Σχέσεις, Η ελληνική περίπτωση μέσα από τη συγκριτική προοπτική*, Αθήνα.
- Ober, J. (2011), “Ο Θουκυδίδης και η ανακάλυψη της πολιτικής επιστήμης”, *Τριάντα Δύο Μελέτες για τον Θουκυδίδη*, επιμ.: Α. Ρεγκάκος - Χ. Τσαγγάλης, Θεσσαλονίκη.
- Πανομήτρος, Δ. (2009), “Το μετριοπαθές πολίτευμα και η μέση τάξη στην πολιτική ιδεολογία του Θουκυδίδη”, *Η ιδεολογία στο χρόνο*, επιμ.: Δ. Μαγριπλής, Θεσσαλονίκη, 45-66.
- Πανομήτρος, Δ. (2014), “Το δίκαιο του ισχυρού και η νομιμοποίησή του στις διακρατικές σχέσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας κατά τον Θουκυδίδη”, *Πεπραγμένα της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής Ερεύνης: Αιτιολόγηση, Νομιμοποίηση και Δίκαιο*, Αθήνα, 577-603.
- Παπασωτηρίου, Χαράλαμπος (2008), *Η Διεθνής Πολιτική στον 21ο αιώνα*, Αθήνα.
- Πλατιάς, Α. (1999), *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, Αθήνα.
- Platias, A. - Koliopoulos, C. (2006), *Thucydides on Strategy, Athenian and Spartan Grand Strategies in the Peloponnesian War and their Relevance Today*, Athens.

Παρουασός NZ (2021)

- Romilly, J., de (1988), *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, μτφρ.: Ε. Κακριδή, MIET, Αθήνα.
- Romilly, J., de (1995), *Ο Νόμος στην ελληνική σκέψη, Από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, μτφρ.: Μ. Αθανασίου και Κ. Μηλιαρέση, Αθήνα.
- Romilly, J., de (2000), *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός*, μτφρ.: Λ. Στεφάνου, Αθήνα.
- Said, Edward (1994), *Culture and Imperialism*, New York.
- Τσακμάκης, Αντώνης (2011), “Ηγέτες, πλήθη και η δύναμη της δημόσιας εικόνας: Η πολιτική επικοινωνία στον Θουκυδίδη”, *Τριάντα Δύο Μελέτες για τον Θουκυδίδη*, επιμ.: Α. Ρεγκάκος-Χ. Τσαγγάλης, Θεσσαλονίκη, 163-190.
- Τσιριγώτης, Σ. (2010), *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα.
- Watson, A. (2006), *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας, Μια συγκριτική ιστορική ανάλυση*, μτφρ.: Η. Στροϊκού, Αθήνα.
- Wight, Martin (1998), *Διεθνής θεωρία, Τα Τρία Ρεύματα Σκέψης*, μτφρ.: Η. Στροϊκού, Αθήνα.
- Zagorin, P. (2006), *Θουκυδίδης, Μια πλήρης Εισαγωγή*, μτφρ.: Κ. Κολιόπουλος, Αθήνα.

SUMMARY

Strategy and imperialism in Thucydides and the timelessness of the historian's thought.

In this paper I examine the strategy of the Athenian imperialism, since that particular imperialism is the main theme of Thucydides' work. I also consider the timelessness of the historian's relevant analysis. In specific, I use the Thucydidean three level strategic analysis: individuals within the state, groups within the state, and the state within the international system. The first level of analysis concerns both the leader and the ordinary citizen. The second level of analysis includes the group of politicians, the group of intellectuals, the middle class and the mass (the *dēmos*). The third level of analysis concerns: a) Athenian political ends, b) Periclean Realpolitik and Machtpolitik of the demagogues, c) the strategy of annihilation and the strategy of exhaustion and d) principles of foreign policy. A sufficient number of examples, mainly from the modern and the contemporary era, confirms the validity, timelessness and relevance of Thucydidean analysis.

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

Ω! της νιότης θαλερά
του νου και της καρδιάς
κλωνάρια,
αστέρια ολόφωτα
μες στα πυκνά σκοτάδια.
Παρνασιδών σαλπίσματα
πνευματικά.
Ο λόγος ξάφνου σήμαντρο
εις των Μουσών το κάλεσμα,
αγλάισμα πνευματικό
μες στο κλεινό το άστυ,
στέγη εσύ πνευματική
και της ορφάνιας στέγη.
Κρουνοί απ' του μυαλού
και της καρδιάς τη βρυσομάνα,
της Αττικής αρδέψανε τη γη
πλούσια να καρπίσει
της ύστερης γενιάς
πνευματική τροφή.
Λουσμένος μες στο φως,
δώρο εσύ των Μουσών
με αμάραντο στεφάνι
ανέγγιχτο απ' τον χρόνο.
Ω! της νιότης θαλερά
του νου και της καρδιάς
κλωνάρια.

Βιβλιοκρισίες

Κωσταντίνος Σπ. Στάικος, *Το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια. Το Όραμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου για ένα Καθολικό Πνευματικό Κέντρο*, εκδόσεις Άτων, Αθήνα 2020.

Ο κ. Κ. Σπ. Στάικος, αρχιτέκτων και συγγραφέας, είναι ειδικός στην ιστορία του βιβλίου και των βιβλιοθηκών, τόσο ως προς την ιστορία τους όσο και ως προς την υλοποίησή τους, εφόσον έχει αναλάβει τον σχεδιασμό και την επίβλεψη εργασιών για σημαντικές βιβλιοθήκες, έχει συγγράψει μεγαλόπνοα έργα (ορισμένα μεταφρασμένα και σε σπάνιες γλώσσες) σχετικά με την πορεία των βιβλιοθηκών ανά τους αιώνες ή την εξέλιξη του βιβλίου (χειρόγραφου ή έντυπου) και των ανθρώπων τους διαχρονικά. Κάθε φορά οργανώνει το κείμενό του ξεκάθαρα και σταθερά, σαν αρχιτέκτονας, και ως ιστορικός του βιβλίου προσφέρει μέσα από το οργανωμένο κείμενο πολύτιμη γνώση που ο αναγνώστης εισπράττει και καλείται να επεξεργαστεί.

Ο τίτλος του παρόντος έργου, *Το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια*, αποδίδει το κύριο θέμα του έργου, το οποίο όμως δεν είναι και το μόνο, όπως θα διαπιστώσουμε και όπως άλλωστε αναφέρει ο συγγραφέας στην πρώτη παράγραφο του σημειώματός του προς τους αναγνώστες.

Το περιεχόμενο λοιπόν του βιβλίου είναι πολύ πλούσιο, αλλά το πρώτο που ξαφνιάζει ευχάριστα τον αναγνώστη είναι η αισθητική του. Το εξώφυλλο και η φόδρα κοσμούνται με χαρακτηριστικά του 17ου και 16ου αιώνα αντιστοιχώς. Η κάθε σελίδα αποκαλύπτει την αγάπη για την τυπογραφική καλαισθησία, με τον ήπιο χρωματισμό στο εξωτερικό περιθώριο της σελίδας τόσο στις 56 σελίδες με λατινική αρίθμηση που περιλαμβάνουν ό,τι δεν είναι το κύριο σώμα του βιβλίου καθώς και τα εισαγωγικά όσο και στις 399 σελίδες που περιλαμβάνουν τα 14 κεφάλ-

λαιο του βιβλίου. Ακολουθούν οι σελίδες των σημειώσεων με πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό και χρήσιμο σχολιασμό και το πόνημα συμπληρώνουν μέχρι τη σελίδα 506 οι βραχυγραφίες, η βιβλιογραφία και δύο ευρετήρια (ονομάτων και θεμάτων αφενός, τόπων αφετέρου). Οι τίτλοι και οι συχνοί υπότιτλοι, καθώς και το μέγεθος και ο τύπος της γραμματοσειράς δίνουν μια αίσθηση σιγουριάς στην ανάγνωση, που οδηγεί στην κατανόηση του περιεχομένου. Η εικονογράφηση του βιβλίου είναι εξαιρετική: 326 εικόνες, με πολύ καλή σχετική πληροφόρηση. Λιτή πολυτέλεια χαρακτηρίζει την αισθητική του όλου έργου, στην οποία θα επανέλθουμε για άλλους λόγους στο τέλος.

Παρ' όλο που σημαίνουν και σημαινόμενο δεν μπορεί παρά να συνταιριάζονται, αν ο αναγνώστης θελήσει να επικεντρωθεί στη γραφή, αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για έργο με χαρακτήρα ακρίβειας, ήτοι σαφήνειας και ορθότητας αφενός, προσήνειας προς τον αναγνώστη αφετέρου. Όπως κάθε βιβλίο του Κ. Στάικου, περιέχει, εν είδει προλεγομένων ή εισαγωγικού κειμένου, ένα κείμενο «Προς τους αναγνώστες»: δεν πρόκειται για κάποιου είδους αναφορά στο περιεχόμενο του έργου αυτό τον ρόλο παίζει περίπου η πολυσέλιδη εισαγωγή του (xxvii-lvi). Το κείμενο «Προς τους αναγνώστες» (ix-xvi) είναι στην ουσία η εξήγηση του υπότιτλου του έργου: *Το όραμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου για ένα Καθολικό Πνευματικό Κέντρο*. Για να είναι κατανοητό το όραμα, η γραφή μεταδίδει στον αναγνώστη τον βάσιμο και τεκμηριωμένο θαυμασμό του συγγραφέα για τον Αλέξανδρο και το έργο του: το κυριότερο έργο του σπουδαίου στρατηλάτη είναι η παρακαταθήκη που αφήνει στην οικουμένη και το όραμα της οικουμενικότητας. Η Αλεξάνδρεια, αποθετήριο αυτής της παρακαταθήκης που παραλαμβάνει και εξελίσσει τη λάμψη της κλασικής Αθήνας, αναδεικνύει στο Μουσείο της πώς και πόσο ο ελληνικός πολιτισμός φαίνεται, μέσω της προσωπικότητας του ιδρυτή της πόλης, να εμπλούτισε, εμπλουτιζόμενος και ο ίδιος, πολιτιστικά και να οργάνωσε για όλη την οικουμένη τη συνέχεια της εξέλιξης στα γράμματα, στις επιστήμες και στις τέχνες. Έτσι, οι επτά σελίδες «Προς τους Αναγνώστες» βοηθούν τον αναγνώστη να εννοήσει τη δομή του έργου.

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η σημασία του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ένα κεφάλαιο του βιβλίου αναφέρεται στις σχέσεις των Αιγυπτίων με τους Μινωίτες και τους Μυκηναίους, ενώ το επόμενο αναλύει τι συνδέει Έλληνες ιστορικούς και λαούς της Ανατολής. Πολύ συχνή είναι η αναφορά στην έννοια του «βιβλίου», όπως οριζόταν εκείνη την εποχή, καθώς και

Βιβλιοκρισίες

στα έργα που κυκλοφορούσαν πριν από τον Αλέξανδρο, με πολύτιμες και σπάνιες λεπτομέρειες, ειπωμένες με απλότητα. Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην πορεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου προς ανατολάς. Εδώ ιδιαίτερα αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης πόσο ξεκάθαρα είναι οργανωμένα τα περιεχόμενα του βιβλίου, ώστε μπορούν να θεωρηθούν ως ένα πραγματικό οργανόγραμμα του κάθε κεφαλαίου. Έτσι, προς το τέλος του γ' κεφαλαίου, αναφέρεται στο «Επιμύθιο» (100) ότι «*Η επιγραμματική έκθεση της κατακτητικής πορείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου σκοπό έχει να επισημάνει και να τονίσει όχι μόνο τη στρατιωτική του ιδιοφυΐα, αλλά κυρίως τη συμπεριφορά και τον σεβασμό του ακόμη και προς τους άσπονδους εχθρούς του*». Έτσι εισάγεται κατά λογική ακολουθία το δ' κεφάλαιο, που αναφέρεται στα αρχεία της Περσίας και την Αβέστα, ήτοι τη γραπτή παρακαταθήκη των Περσών και τη λειτουργία των αρχείων στο κρατικό μηχανισμό των Περσών. Εδώ διαβλέπω ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα, που είναι οι σχέσεις ανάμεσα σε τρεις λαούς, τους Έλληνες, τους Πέρσες και τους Άραβες. Από τον 7ο αιώνα και μετά η ιστορία των σχέσεων αυτών μπορεί να διακριθεί σε δύο τουλάχιστον φάσεις, την εποχή πριν και την εποχή μετά την εξάπλωση του Ισλάμ. Η επιθετική στάση της Περσίας που προσπαθεί να προωθηθεί προς δυσμάς δημιουργεί εχθρούς στην περιοχή, και οι αραβικές φυλές βρίσκονται άλλοτε αντιμέτωπες και άλλοτε συμμαχούν με τους Πέρσες. Τον καιρό που ο Μωάμεθ ξεκινάει να διδάσκει, οι Πέρσες επιτίθενται υπό τον Χοσρόη Β', καταλαμβάνουν την Ιερουσαλήμ, λεηλατούν συστηματικά τα ιερά κειμήλια και καταστρέφουν τα μνημεία, φτάνοντας μέχρι την αρπαγή και τη μεταφορά στην Κτησιφώντα του Τίμιου Σταυρού. Η συνέχεια είναι γνωστή: περί το 628 τελειώνει η πρώτη και μοναδική πραγματική σταυροφορία, όταν ο Ηράκλειος επαναφέρει (το 630) τον Σταυρό του Χριστού στην Ιερουσαλήμ. Το γεγονός της λεηλασίας απηχείται στο κήρυγμα του Μωάμεθ ως εξής: *Νικήθηκαν οι Ρωμιοί. Σε μια γη πολύ κοντινή. Αλλά αυτοί και μετά την ήττα τους (αυτή) σύντομα θα ξανανικήσουν, σε λίγα χρόνια όμως* (Κοράνιο, σούρα 30, Οι Ρωμιοί, εδάφια 2-4). Η επιθετικότητα των Περσών εκείνα τα χρόνια ήταν ανησυχητική και για τους Άραβες. Αργότερα, όταν οι Πέρσες κατελήφθησαν από τους Άραβες και σταδιακά εξισλαμίστηκαν, ο σχολιασμός των συγκεκριμένων εδαφίων του Κορανίου έδωσε άλλη διάσταση στο γεγονός (πρβλ. το έργο της Ν.-Μ. Ελ-Σέιχ, *Το Βυζάντιο όπως το είδαν οι Άραβες*, μτφρ. Ν. Κελερμένος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2013). Προέκυψε όμως κι ένα άλλο ζήτημα όταν η Περσία εξισλαμίστηκε. Συν

τω χρόνω, στις τάξεις των εξισλαμισμένων Περσών γεννήθηκε το ιδεολογικό ρεύμα της *σουουμπίγια* (κίνημα των λαών), σύμφωνα με το οποίο, εφόσον οι Πέρσες είχαν αρχαιότερο πολιτισμό από τους Άραβες και μετά τον εξισλαμισμό τους ανήκαν πλέον στην *ούμα* (κοινότητα) ως μουσουλμάνοι, μπορούσαν να διεκδικούν την ανωτερότητα έναντι των (κατακτητών, ειρήσθω εν παρόδω) Αράβων, δεδομένου ο πολιτισμός τους ήταν αρχαιότερος. Τότε, γύρω στον 9ο αιώνα, η προπαγάνδα εναντίον του (εχθρού των Περσών) Αλεξάνδρου ήρθε ξανά στην επιφάνεια: σύμφωνα με αυτή την απόκρυφη περσική παράδοση (βλ. 110–111), ο Αλέξανδρος κατέστρεψε τα γραπτά της Αβέστα, αφού πρώτα τα είχε μεταφράσει στα ελληνικά (έτσι η προπαγάνδα υπονοεί ότι η ελληνική σοφία σφετερίστηκε την περσική σοφία). Οι Άραβες θα συνεχίσουν στη Βαγδάτη να μεταφράζουν τα ελληνικά κείμενα στα αραβικά, όπως έκαναν πριν από αυτούς οι Σύροι χριστιανοί, και θα δημιουργηθεί το λεγόμενο μεταφραστικό κίνημα, που κατά κάποιον τρόπο απαντά έμμεσα και στους Πέρσες περί της ανωτερότητάς τους: εφόσον οι Άραβες μεταφράζουν τώρα κυρίως την ελληνική σοφία, συμπεριλαμβάνουν τα πάντα, ακόμη και την περσική σοφία, σύμφωνα με την προαναφερθείσα παράδοση. Το «σόφισμα» αυτό αναδεικνύει την οικουμενικότητα της προοπτικής του Αλέξανδρου: ο Έλληνας στρατηλάτης δεν αποζητά την καθιέρωση του «ίδιου» ως μόνου πολιτισμικού αγαθού, αποζητά την ίδια τη γνώση. Με αυτή την έννοια, η καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας ως μέσου επικοινωνίας και έκφρασης είναι η πραγμάτωση ενός μεγαλείου που εμπνέει ο περίφημος δάσκαλος Αριστοτέλης στον περίφημο μαθητή του.

Το 5ο κεφάλαιο, «Περί του Μουσείου της Αλεξάνδρειας» (119–140), ακολουθεί οργανικά. Ας σημειωθεί εδώ πως το βιβλίο είναι οργανωμένο έτσι ώστε να οδηγεί φυσικά τω τρόπω τον αναγνώστη, ενώ συγχρόως υποδεικνύεται η ακολουθία των κεφαλαίων: στο τέλος του καθενός υπάρχει ως κατακλείδα η ένδειξη: «Προς το (επόμενο κατά σειρά) κεφάλαιο». Το κεφάλαιο λοιπόν αυτό αναφέρεται στην ίδρυση του Μουσείου και τα πρόσωπα που ενέργησαν ή έδρασαν με οποιονδήποτε τρόπο ώστε να δημιουργηθεί η Βιβλιοθήκη. Είναι σημαντικό να καταλάβει ο αναγνώστης ότι για την κορυφαία αυτή πρωτοβουλία καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι προσωπικότητες που συντάχθηκαν διαδοχικά με την προσπάθεια αυτή, καθόσον κάθε βιβλιοθήκη ήταν τότε υπόθεση μοναδική. Η σύσταση της Βιβλιοθήκης ήταν αποτέλεσμα των ερευνητικών δραστηριοτήτων των συγκεκριμένων προσωπικοτήτων που κάλυψαν ταυτόχρονα και την οργάνωσή της με τη μελέτη και αποθησαύριση της ελληνικής

Βιβλιοκρισίες

πρωτίστως γνώσης και της ελληνόφωνης λογοτεχνίας, φιλοσοφίας και επιστήμης. Έτσι, το επόμενο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Η προσφορά του Καλλίμαχου στα ελληνικά γράμματα».

Χάρη στους Πίνακες, ο Καλλίμαχος αποκαλύπτει τις αρχές της βιβλιοθηκονομίας που πρυτάνευσαν στην οργάνωση και την ταξινόμηση του πλούτου της βιβλιοθήκης και ταυτόχρονα τη σχέση του Αλέξανδρου με τη γνώση. Είναι εντυπωσιακό αυτό που αναφέρει ο Στάικος (153): *Η αρχαιότερη αναφορά στους Πίνακες απαντά στη Σούδα. Πίνακες των εν πάση παιδεία διαλαμφάντων και ων συνέγραψαν. Την ίδια εποχή με τη Σούδα, τον 10ο αιώνα μ.Χ., δημιουργείται κι ένα άλλο έργο με την ίδια θεματολογία (περί των εν πάση παιδεία διαλαμφάντων και περι ων συνέγραψαν) πλην όμως το έργο είναι αραβικό: πρόκειται για το Φιχρίστ, τίτλος που σημαίνει ακριβώς: Πίνακας, κατάλογος (δεν έχει προς το παρόν μελετηθεί η σχέση των δύο αυτών έργων (του ελληνικού και του αραβικού) και η υπογράφουσα έχει την πρόθεση να το επιχειρήσει). Μάλιστα το Φιχρίστ αναφέρεται στον “Πίνακα” των έργων του Γαληνού. Χρησιμοποιείται στο αραβικό κείμενο ο μεταγραμματισμός της λέξης “Πίναξ”, ενώ μέχρι τώρα δεν έχει γίνει κατανοητή αυτή η αναφορά, ούτε έχει αλλού γίνει μνεία περί αυτού. Στην αγγλική μετάφραση του Φιχρίστ από τον Dodge (*The Fihrist of al-Nadim: A Tenth-century Survey of Muslim Culture*, trans. By Bayard Dodge. New York: Columbia Univ. Press 1970) η μετάφραση του αραβικού μεταγραμματισμού παραπέμπει σε τελείως άλλη λέξη, σαν να λέμε οι άνθρωποι τότε ήταν πιο κοντά από όσο φανταζόμαστε εμείς σήμερα. Ο δρόμος των βιβλίων είναι τελικώς πολύπλοκος και συναρπαστικός, ακολουθεί ίχνη πιο πολλά από ό,τι ο δρόμος του μεταξιού, κι ας είναι άυλα τα ίχνη αυτά, κι ο συνειρμός έγινε χάρη στον σύγχρονο ειδικό του βιβλίου, τον Κώστα Στάικο, που μας αποκαλύπτει ένα ακόμη ίχνος. Μέσα από τις σελίδες του έργου του, ο αναγνώστης συνειδητοποιεί ότι η οργάνωση της Βιβλιοθήκης είναι τέτοια που κάνει τη Βιβλιοθήκη να λειτουργεί ως Μουσείο και το Μουσείο ως Βιβλιοθήκη, και αυτή ακριβώς η σχέση καθιστά καίρια τη θεραπεία της φιλολογικής τέχνης και υπαγορεύει τη φιλολογική αποκατάσταση των κειμένων (σελ. 159). Η αναζήτηση χειρογράφων, η ενδελεχής αντιβολή τους, η επιτυχής (ή ανεπιτυχής) διόρθωσή τους και τελικώς η έκδοση ενός κειμένου είναι ζητήματα που απασχόλησαν ανά τους αιώνες κάποιους λίγους λογίους ανά τον κόσμο και αναδύθηκαν συστηματικά εκ νέου στην επιφάνεια πριν από τη γνωστή μας (δυτική) Αναγέννηση: στον Οίκο της Σοφίας (που στην ουσία σήμαινε «βιβλιοθήκη» στα περσικά της επο-*

χής, όπως αναφέρει ο Γούτας (Δ. Γούτας, *Η Αρχαία Ελληνική Σκέψη στον Αραβικό Πολιτισμό*, εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2001) γινόταν ότι περίπου και στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, η οποία ήταν το πρότυπο για τον Οίκο της Σοφίας της Βαγδάτης (M.-G. Balty-Guesdon, «Le Bayt al-hikma de Baghdad», *Arabica* 39/2 (1992), 131-150). Η φιλολογία έπαιζε πρωταρχικό ρόλο στην Αλεξάνδρεια, όπου η διεπιστημονικότητα λειτουργούσε και παρήγε έργο, και το ίδιο ίσχυε στη Βαγδάτη από τον 9ο περίπου αιώνα, με πυρήνα τις μεταφράσεις ελληνικών έργων. Ο Οίκος της Σοφίας, σε σταδιακή πτώση μετά τον 12ο αιώνα, κατέρρευσε το 1258, κατά την άλωση της Βαγδάτης από τους Μογγόλους. Όσον αφορά τη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, που ενέπνευσε τόσο κόσμο και δικαίως θεωρήθηκε μυθικό πολιτιστικό επίτευγμα ανά τους αιώνες, υπήρξε άραγε τέλος και ποιο ήταν αυτό; Τρία κεφάλαια αναφέρονται στις τρεις περιπτώσεις καταστροφής της Βιβλιοθήκης κατά τη ρωμαϊκή, τη βυζαντινή και πρωτοϊσλαμική εποχή. Θαυμάζει κανείς εδώ τη νηφαλιότητα του συγγραφέα που εξηγεί τι έχει γραφεί σχετικά και φαίνεται να παίρνει θέση μόνον έμμεσα, μετά από την ενδελεχή μελέτη του ζητήματος. Είναι μια μεγάλη επιτυχία να γράφει κανείς ειρηνικά.

Το έργο τελειώνει όπως θα περίμενε κανείς να τελειώνει το βιβλίο περί του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης των Πτολεμαίων κάποιου που ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως αρχιτέκτων δημιουργώντας βιβλιοθήκες: αφού παρουσίασε τη βιβλιοθήκη ως άυλο πολιτιστικό θησαυρό, ο Στάικος τελειώνει ως αρχιτέκτων με το κεφάλαιο «Χωροταξία και Αρχιτεκτονική» του τόπου όπου λειτούργησε «το καθολικό πνευματικό κέντρο». Η πλουσιότατη εικονογράφηση αυτού του κεφαλαίου, με χάρτες, σύγχρονους και παλαιούς, και πολλά άλλα σχεδιάσματα γύρω και μέσα από τη Βιβλιοθήκη, φέρει και την προσωπική σφραγίδα, εφόσον παρατίθενται αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις φιλοτεχνημένες από τον ίδιο τον συγγραφέα. Κι ενώ το έργο είναι συνειδητά ουδέτερο, η κάθε σελίδα του, για να μην πω η κάθε αράδα, αφήνει να διαφανεί η αγάπη του Κώστα Στάικου για το θέμα του.

Δύο στοιχεία καθιστούν το βιβλίο αυτό πολύτιμο δώρο του συγγραφέα προς τον αναγνώστη: αφενός η εξαιρετικά καθαρή γραφή και η άψογη αισθητική του και αφετέρου επιτρέψτε μου να αναφερθώ εδώ σε κάτι που γενικώς θεωρείται ότι δεν είναι θέμα βιβλιοπαρουσίασης ή βιβλιοκριτικής, αλλά στην πραγματικότητα είναι! Ένα μεστό ως προς το περιεχόμενο και καλαίσθητο ως προς τη μορφή βιβλίο είναι δέλεαρ για τον αναγνώστη, ιδίως όταν είναι ελκυστική και η τιμή του. Είναι θέμα πολιτιστικής πολιτικής και προσφοράς.

Βιβλιοκρισίες

Επέλεξα να γράψω αυτές τις γραμμές στις 25 Μαρτίου 2021, στον εορτασμό των 200 χρόνων από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης στην πατρίδα μας. Κι αν η λέξη «πατρίδα» παραπέμπει σε ένα κοινό γένος, τι ωραιότερο γι' αυτό το γένος από ένα βιβλίο που μας αποκαλύπτει ένα τρόπο να σκεφτόμαστε το παρελθόν και να οραματιζόμαστε το μέλλον όχι ως ομάδα ξέχωρη, αλλά ως άνθρωποι που μοιραζόμαστε τη γνώση, άρα και την ειρήνη, με τον κάθε συνάνθρωπο.

Ελένη Κονδύλη

Γεράσιμος Γ. Ζώρας, *Ιταλία τον τραγουδιστή γεννάς*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2015

La nuova pubblicazione del professor Gerasimos Zoras è una di quelle laboriose imprese letterarie che possono prodursi solo con la convergenza di numerose e svariate doti delle quali egli ci ha dato così tante numerose dimostrazioni nel corso della sua carriera: la professionalità dell'infaticabile ricercatore, la genuina passione dell'italianista di razza, la varietà e ininterrotta crescita degli interessi culturali.

Il libro, che raccoglie scritti e interventi dell'Autore nell'arco di vari anni, è in primo luogo una preziosa fonte di informazione e uno strumento di lavoro per tutti coloro interessati alla storia dei rapporti culturali italo-greci. Storia che in queste pagine ci viene filtrata attraverso i prismi vividi ed originali di personalità quanto mai rappresentative dei due Paesi, del calibro di Palamas, Kavafis, Kazantzakis, Kanellopoulos da una parte e Foscolo, D'Annunzio, Pirandello, Marinetti dall'altro. E chi mai potrebbe illuminarci, ad esempio, sull'amicizia, per molti versi sorprendente, tra Palamas e Marinetti, di uno Zoras, che oltre ad occupare la carica di Preside della Dipartimento di italianistica all'Università di Atene, è anche membro del Consiglio direttivo della Fondazione Palamas? Chi potrebbe parlarci dell'autentico amore di d'Annunzio per la Grecia meglio del Vicepresidente della rinomata Accademia Letteraria Parnassos dove il grande poeta aveva pronunciato la sua «Orazione agli Ateniesi»? Il resoconto della visita di Marinetti ad Atene nel gennaio del 1933 e il suo «Manifesto per la gioventù della Grecia», il primo viaggio in Grecia di d'Annunzio nel 1895 (al cui passaggio ad Atene Palamas dedicò un sonetto in lingua francese), il *Decamerone*, il San Francesco, la traduzione

Παρουασός NZ (2021)

della *Divina Commedia* da Kazantzakis, il dialogo poetico Solomos-Foscolo, l'accostamento Kavafis-Ungaretti-Marinetti sono altrettante perle che solo un grande amore e un'altrettanto grande erudizione, come quella del professor Zoras, potevano salvare dall'oblio, unitamente ad una coorte di poeti e scrittori minori ormai del tutto sconosciuti al grosso pubblico.

Un'antologia di questo genere merita di essere assunta quale testo formativo per gli studenti greci che frequentano corsi avanzati di italiano e meriterebbe di essere tradotta in italiano a beneficio di quegli studiosi italiani interessati all'intreccio dei nostri due filoni letterari in epoca moderna. Ma a mio parere il pregio, il valore di questa iniziativa editoriale va oltre lo specifico e pur elevato interesse accademico. Essa assume un significato più alto e profondo alla luce dell'attuale momento di crisi non solo economica ma anche e soprattutto di valori e di sensibilità culturale che colpisce in particolar modo l'Europa mediterranea. Non si può ormai più negare che il pratico fallimento di una Unione Europea degna di questo nome è dovuta anche ad un divario tra la componente continentale e quella mediterranea, conseguenza a sua volta della preminenza delle considerazioni economico-commerciali rispetto a quelle politico-culturali. Vi è una incresciosa tendenza di certi membri "nordici" dell'Unione a guardare a quelli "meridionali" come maldestri eredi e custodi di un passato glorioso ma ormai sepolto e superato. Ben venga quindi ogni sforzo volto a ricordare che il nucleo portante della civiltà europea, quello che nonostante tutto ancora poggia saldamente sull'umanesimo di matrice greco-romana, si è perpetuato fino all'epoca contemporanea e continua ad ispirare un significativo numero di intellettuali in Italia e Grecia, che alimentano la passione per gli studi classici e con essa la resistenza alla deriva materialista e mercantilista in atto.

Michelangelo Jacobucci

Ex Ambasciatore d'Italia in Grecia

Βιβλιοκρισίες

Ελευθερία Κ. Κερά, *Ο έρωτας στους μαγικούς παπύρους*, Αθήνα 2020, εκδ. Ηρόδοτος, σσ. 330

Η μονογραφία *Ο Έρωτας στους Μαγικούς Παπύρους*, η οποία ανήκει στη σειρά *Dissertationes Papyrologicae II* (Edenda curat Amphiloichios Parathomas), αποτελεί την αναθεωρημένη μορφή της διδακτορικής διατριβής της φιλόλογου Ελευθερίας Κ. Κερά, η οποία υπηρετεί στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση εδώ και δεκαπέντε έτη. Η διατριβή εγκρίθηκε ομόφωνα με βαθμό «Άριστα» από το Τμήμα Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η μαγεία στον ελληνορωμαϊκό κόσμο είναι ένα θέμα ευρύτερου ενδιαφέροντος. Μια από τις πιο σημαντικές κατηγορίες αρχαίας μαγείας σχετίζεται με την ερωτική επιθυμία. Από κοινού άνδρες και γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν την ερωτική μαγεία, προκειμένου να έλξουν τους ποθητούς συντρόφους. Στόχος του βιβλίου είναι να δοθεί μια σφαιρική εικόνα των ερωτικών μαγικών πρακτικών και της συνδεδεμένης με αυτές σεξουαλικότητας, όπως καταγράφονται στους Μαγικούς Παπύρους (εφεξής ΜΠ) ερωτικής θεματικής.

Σε πρώτο επίπεδο η συγγραφέας, ακολουθώντας μια συγκριτική ερμηνευτική προσέγγιση των ερωτικών κειμένων των ΜΠ με επιλεγμένα κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, αλλά και με άλλα μαγικά κείμενα (κατάδεσμοι από την Αίγυπτο και την Ελλάδα, Βερναρδάκειος Μαγικός Κώδικας), αναδεικνύει την διακειμενικότητά τους, τεκμηριώνοντας εύστοχα τη δομική ομοιομορφία που χαρακτηρίζει αυτά τα κείμενα. Επιπλέον, ερευνώνται ενδελεχώς χωρία των κειμένων τα οποία αποκαλύπτουν τις σκέψεις και τα συναισθήματα των εμπλεκόμενων ατόμων που κινούνται στην ατραπό της ερωτικής μαγείας. Με ύφος πυκνό επιχειρείται σύγκριση μεταξύ λογοτεχνικών κειμένων με στοιχεία ερωτικής μαγείας, που στοχεύουν στη δημιουργία δραματικής ατμόσφαιρας και βρίσκονται σε απόσταση από την πραγματικότητα, και κειμένων των ΜΠ των οποίων η χρήση συνδεόταν με πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων.

Σε δεύτερο επίπεδο αναζητάται η κοινωνική διάσταση της σεξουαλικότητας. Η συγγραφέας θέτει ως πυρήνα της έρευνας το τρίγωνο μάγος – θύτης – θύμα και προσεγγίζει τα ερωτικά ξόρκια των ΜΠ από μία άλλη οπτική, θέτοντας εύστοχα ερωτήματα για την κοινωνική θέση αυτών των προσώπων, για τα συμπτώματα του ερωτικού πάθους, για τις σκέψεις όσων καταφεύγουν στην ερωτική μαγεία, για τα κοινωνικά πρότυπα που

ωθούν κυρίως το ανδρικό φύλο στη χρήση αυτών των θελκτηρίων, για τη θέση της γυναίκας-θύματος στην Αίγυπτο των ΜΠ και πώς αυτή καθορίζει το ρόλο της γυναίκας – θύματος απέναντι στα ερωτικά ξόρκια.

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Μαγεία και Μάγοι» γίνεται μια ευ-σύνοπτη αναφορά στους συγκεκριμένους όρους με σταχυολογημένα κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, δίνοντας έμφαση στη μαγική δύναμη των μαγικών λόγων (*vores magicae*) που εντάσσονται στο πλαίσιο των σχετικών τελετουργιών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Εισαγωγή στου Μαγικούς Παπύρους» η συγγραφέας, με μια συνοπτική παρουσίαση και με ύφος λιτό, παρουσιάζει αφενός τα χαρακτηριστικά των ΜΠ και αφετέρου την εκδοτική ιστορία αυτών των κειμένων με ακριβείς βιβλιογραφικές αναφορές.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια ερμηνευτική προσέγγιση του ερωτικού στοιχείου στους ΜΠ. Σε ένα πρώτο επίπεδο τα ερωτικά ξόρκια αναλύονται ανάλογα με το είδος τους (ξόρκια αγωγής, ξόρκια με τη χρήση της φωτιάς, ξόρκια συνδεδεμένα με το λύχνο, αγωγές διαβολής, διάκοποι, χαριτήσια, γενικά ερωτικά ξόρκια), εντοπίζονται τα χαρακτηριστικά δομής και περιεχόμενου δίνοντας στον αναγνώστη την ευκαιρία να αποκτήσει μια σφαιρική θεώρηση του θέματος. Επιπλέον, στο υποκεφάλαιο για τη γλώσσα των ΜΠ η συγγραφέας τοποθετείται με έναν ενδιαφέροντα τρόπο. Συγκεκριμένα ταξινομεί τα μαγικά ερωτικά λόγια σε μοτίβα (το μοτίβο της επικοινωνίας με τη θεότητα, το μοτίβο των βασανιστηρίων και της παράδοσης του θύματος) και αναζητά τον καταλυτικό τους ρόλο στην τέλεση των μαγικών πράξεων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο ερευνάται η ταυτότητα του μάγου – δημιουργού των ερωτικών παγιδεύσεων με εύστοχες αναφορές χωρίων, εστιάζοντας στη συγγραφική δεινότητά του η οποία διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος του ερωτικού ξορκίου. Επίσης, στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Το ζεύγος θύτης – θύμα» αναδεικνύονται τα κίνητρα του θύτη στο πλαίσιο των κοινωνικών προτύπων και γίνεται μία απόπειρα ερμηνείας της ψυχολογίας του με αξιόλογες βιβλιογραφικές αναφορές και πίνακες αντίστοιχων χωρίων. Ομοίως, στο ίδιο επίπεδο με άξονα τους ΜΠ και με αναφορές στους καταδέσμους (*Defixionum Tabellae*) διατυπώνεται μία εικασία για το κοινωνικό πλαίσιο δράσης των εμπλεκόμενων γυναικών στην ερωτική μαγεία της Ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου, στην ανωνυμία των θυμάτων, στην οικογενειακή κατάσταση, στην καταγωγή, στον διαφορετικό τρόπο χρήσης της ερωτικής μαγείας που ενίοτε χρησιμοποιούσαν (φυλαχτά).

Στο τέταρτο κεφάλαιο κυριαρχεί το θέμα της θεϊκής αρωγής *in eroticis*

Βιβλιοκρισίες

που επιζητά ο μάγος μέσω μιας προσεκτικής αρετολογίας που συνοδεύει τις επικλήσεις στις μαγικές πρακτικές. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται αναφορά στον Έρωτα (σσ. 119-122), στην Αφροδίτη (σσ. 122-124), στη Σελήνη (σσ. 126-128), στον Ήλιο (σσ. 128-132), στην Εκάτη (σσ. 132-137), στον Ερμή (σσ. 137-143) και στον Τυφώνα (σσ. 143-146). Η συγγραφέας, εντοπίζοντας τα κοινά μοτίβα των θεϊκών επικλήσεων, διαπιστώνει ότι πίσω από το αυστηρό τυπικό της αρετολογίας λανθάνει το κίνητρο του μάγου που δεν είναι τίποτα άλλο από την ανάγκη του να ενδυναμωθεί και να ενισχύσει την αξιοπιστία του ερωτικού ξορκίου το οποίο καλείται να δημιουργήσει.

Στο πέμπτο και έκτο κεφάλαιο η συγγραφέας σταχυολογεί κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας με ερωτική μαγεία (2ο *Ειδύλλιο* του Θεοκρίτου, 3ο και 4ο βιβλίο των *Άργοναυτικών* του Απολλωνίου, *Αίθιοπικά* του Ηλιοδώρου, *Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα*) και άλλα μαγικά κείμενα (Καταδέσμους από την Αίγυπτο, την Ελλάδα και τον Βερναρδάκειο Μαγικό Κώδικα). Διερευνά τη δράση του Έρωτα ως απειλητικού θεού στη λογοτεχνία σε αντιστοιχία με χωρία από τα ερωτικά ξόρκια των ΜΠ με κεντρικό ερώτημα αν ο μάγος έχει μια αόριστη γενική γνώση της λογοτεχνικής παράδοσης, η οποία επηρεάζει τα ερωτικά κείμενα των ΜΠ που επιλέγει, ή αν πρόκειται για τυχαίες αντιστοιχίες.

Στο τέλος το βιβλίο περιλαμβάνει τα εξής Παραρτήματα: 1. Η εκφραστική σκευή των Μαγικών Παπύρων, 2. Επικαλούμενοι θεοί και δαίμονες, 3. Ευρητήριο Μαγικών Παπύρων, τα οποία λειτουργούν βοηθητικά για τον εντοπισμό όρων, θεϊκών ονομάτων και κειμένων.

Εν κατακλείδι, πρόκειται για ένα καλογραμμένο και χρήσιμο βιβλίο ειδικά λόγω των πληροφοριών για το θέμα της ερωτικής μαγείας των ΜΠ, όπως αυτό αναδεικνύεται με έναν πρωτότυπο τρόπο. Η συγκριτική προσέγγιση με άλλα κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας ανάλογης θεματικής, φωτίζει τα ερωτικά ξόρκια. Αξίζει να επισημανθεί ότι γίνεται μια επιστημονική προσέγγιση του θέματος της κοινωνικής διάστασης της σεξουαλικότητας, όσο αυτό επιτρέπεται από τα κείμενα, εγείροντας θέματα για περαιτέρω διερεύνηση. Η συγγραφέας διαβάζει προσεκτικά τις πηγές, τηρεί μια ισοροπημένη στάση και λαμβάνει θέση σε μείζονα ερωτήματα. Επιπροσθέτως, ένα πλεονέκτημα της συγκεκριμένης μελέτης είναι ότι κομίζει στοιχεία για τον μάγο – δημιουργό των ερωτικών ξορκίων των ΜΠ ο οποίος παρουσιάζεται γαλουχημένος με την αιγυπτιακή σοφία, γνωρίζει την πρακτική μαγεία χωρίς όμως να

Παρασός ΝΖ (2021)

φαίνεται ότι φιλοσοφεί. Η μονογραφία συγκαταλέγεται στη χορεία της βιβλιογραφίας για θέματα ερωτικής μαγείας στους ΜΠ. Αναδεικνύει νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις και δύναται να ελκύσει το ενδιαφέρον παπυρολόγων και κλασικιστών που θέλουν να μελετήσουν την ερωτική μαγεία των ΜΠ υπό το πρίσμα μιας διαχειμενικής προσέγγισης. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης οδηγεί στην άποψη ότι, αν στο χώρο της ερωτικής μαγείας και ειδικότερα στο θέμα των ερωτικών παγιδεύσεων μπορούν να διατυπωθούν κάποιες εικασίες αναφορικά με τις μαγικές πρακτικές και την κοινωνική διάσταση της σεξουαλικότητας μέσω του τρίπτυχου μάγος – θύτης – θύμα, αυτό το οφείλουμε στους ΜΠ.

Ελένη Τσιτσιανοπούλου

Ε.ΔΙ.Π. Τμήματος Φιλολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης και Χρήστος Κόλλιας, *Εθνική Άμυνα και Εθνικά χρέη. 200 χρόνια ελληνικής οικονομίας. Αθήνα: Gutenberg, 2021, 298 σσ.*

Οι συγγραφείς του βιβλίου, πανεπιστημιακοί δάσκαλοι και ερευνητές στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με μακρά θητεία, ερευνούν την εξέλιξη του δημοσίου χρέους της χώρας μας σε συνδυασμό με τις δαπάνες για την εθνική άμυνα. Το έργο, εκδοθέν επί αρίστου χάρτου σε καλαίσθητη έκδοση από τον ευφήμως γνωστόν, βραβευθέντα υπό της Ακαδημίας Αθηνών, εκδοτικό οίκο Gutenberg, συνιστά συνεισφορά στον εορτασμό του ιωβηλαίου της συμπληρώσεως των διακοσίων ετών από της εκρήξεως της Ελληνικής Επανάστασεως.

Από τον αναλυτικό δισέλιδο Πίνακα Περιεχομένων (σελ. 7-8) εμφανίζεται η δαφίλεια του μόχθου των συγγραφέων. Η μελέτη αποτελείται από την Εισαγωγή (σελ. 9-19), πέντε κύρια κεφάλαια, ένα κεφάλαιο συμπερασμάτων ως έκτο κεφάλαιο και Βιβλιογραφία. Απουσιάζει ένα ευρετήριο ονομάτων και τοπωνυμίων, το οποίο θα έκανε την έκδοση περισσότερο χρηστική.

Στους δύο αιώνες που παρήλθον από της εκρήξεως της Ελληνικής Επανάστασεως πρωτεύον υπήρξε το πρόβλημα της χρηματοδοτήσεως των στρατιωτικών δαπανών για την ανάληψη των αναγκαίων ενεργειών για την επέκταση του ελληνικού κράτους και την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, διατυπωθείσης υπό του πρωθυπουργού Ιωάννου

Βιβλιοκρισίες

Κωλέττη την 11^η Ιανουαρίου 1844 από του βήματος της Βουλής και οριστικώς καταστραφείσης στα ρείθρα του Σαγγαρίου ποταμού με την Μικρασιατική Καταστροφή, τον Σεπτέμβριο του 1922. Υπό την οπτική αυτή της σχέσεως δημοσίου χρέους και στρατιωτικών δαπανών η ανά χειράς μελέτη αποτελεί μία πρωτοτυπία. Πέραν των ερευνητικών εργασιών και βιβλίων που πραγματεύονται την ιστορία του δανεισμού και την εξέλιξη του δημοσίου χρέους στην χώρα μας και παραθέτουν οι συγγραφείς στις σελίδες 14-15 της Εισαγωγής¹, οι συγγραφείς προβαίνουν σε μία εμπεριστατωμένη ανάλυση της διαχρονικής πορείας και εξελίξεως χρέους-στρατιωτικών δαπανών.

Στην Εισαγωγή οι συγγραφείς θέτουν τους στόχους της μελέτης. Αναφερόμενοι στον λόρδο Βύρωνα και στον ομώνυμο συνοικισμό των Αθηνών, ας μας επιτραπή να προσθέσωμε, ότι ο συνοικισμός ονομάσθηκε το 1924 ένεκα της συμπληρώσεως αιώνος από του θανάτου του φιλέλληνος ποιητού.

Έπονται τα πέντε ανισομεγέθη κεφάλαια του βιβλίου, έκαστο των οποίων διακρίνεται σε ανισομεγέθεις ενότητες. Ιδού οι τίτλοι των κεφαλαίων: Κεφάλαιο πρώτο : Η ελληνική οικονομία: Μία σύντομη αφήγηση (σελ. 21-77), διακρινόμενο σε έξι ενότητες, Κεφάλαιο δεύτερο: Το κόστος της εθνικής άμυνας (σελ. 78-117), το οποίο χωρίζεται σε τέσσερεις ενότητες, Κεφάλαιο τρίτο: Πόλεμοι, στρατιωτικές δαπάνες και πτωχεύσεις (σελ. 118-194), όπου σε επτά ενότητες περιγράφεται η ιστορική, διαχρονική εξέλιξη των στρατιωτικών δαπανών και του δημοσίου χρέους αφ' ενός και πτωχεύσεων αφ' ετέρου, Κεφάλαιο τέταρτο: Αμυντικές δαπάνες και δημόσιο χρέος στη μεταπολεμική Ελλάδα (σελ. 195-247), όπου σε τέσσερεις ενότητες αναλύεται η σχέση αμυντικών δαπανών και χρέους από του τέλους του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι της κρίσεως του 2010. Κεφάλαιο πέμπτο : Οικονομία και εθνική άμυνα (σελ. 248-273), όπου σε τέσσερεις ενότητες προβάλλεται και κατάλληλα αναδεικνύεται η συμβολή του δημοσίου τομέως στην εξασφάλιση των στρατιωτικών δαπανών. Ακολουθεί το έκτο Κε-

1. Αξιαί μνείας είναι, κατά σειράν δημοσιεύσεως, πρώτον, η βραβευθείσα υπό της Ακαδημίας Αθηνών μελέτη του Π. Β. Δερτιλή, *Το Δημόσιον Χρέος της Ελλάδος*. Αθήναι : Αφοί Σάκκουλα, 1960, η μονογραφία του αοιδίμου Ομοτίμου Καθηγητού Κλαυδίου Μπανταλούκα, *Η προπολεμική εξέλιξις του δημοσίου χρέους της Ελλάδος*. Πειραιεύς : Γραφείον Δημοσιευμάτων της Α. Β. Σχολής Πειραιώς, 1961, τρίτον, η θεμελιακή διδακτορική διατριβή του ιστορικού, κριτικού του θεάτρου και δημοσιογράφου Αναστασίου (Τάσου) Λιγνάδη, *Το πρώτο δάνειο της Ανεξαρτησίας*. Αθήναι 1970 και του αυτού, *Η ξενική εξάρτησις κατά την διαδρομήν του νεοελληνικού κράτους*. Αθήναι 1975.

φάλαιο (σελ. 277-283), το οποίο ανακεφαλαιώνει τα πορίσματα της ερεύνης και έπεται μία άρτια συντεθείσα βιβλιογραφία, διακρινόμενη σε ελληνόγλωσση και ξένη (σελ. 285-298).

Στην χρήση του ρήτορος Δημοσθένους και στο δίλημμα «θεωρικά» ή «στρατιωτικά», που θέτει ο ρήτορας στους τρεις Ολυνθιακούς, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν χωρία εκ των τριών λόγων χωρίς την δέουσα βιβλιογραφική παραπομπή. Έτσι, το διάσημο χωρίο του Δημοσθένους «»δεῖ δε χρημάτων καὶ ἄνευ τούτων οὐδὲν ἔστι γενέσθαι τῶν δεόντων»(σελ. 248) και το αμέσως επόμενο «ἔστι δὴ λοιπόν, οἶμαι, πάντας εἰσφέρειν, ἄν πολλῶν δέη, πολλὰ, ἄν ολίγων, ολίγα» (σελ. 256, σημ. 291) είναι ειλημμένα από Δημοσθένους *Ολυνθιακός Α' 20*. Τα δύο επόμενα χωρία που παραθέτουν οι συγγραφείς σε μετάφραση (σελ. 257, σημ. 292 και 293 «εἰ δέ τις ἡμῖν ἔχει καὶ τὰ θεωρικά ἔαν καὶ πόρους ετέρους λέγειν στρατιωτικούς, οὐχ οὗτος κρείττων; » και αμέσως στην συνέχεια επισημαίνει ο Δημοσθένης «ἀλλὰ θαυμάζω, εἴ τῷ ποτ' ἀνθρώπων ἢ γέγον' ἢ γενήσεται, ἄν τὰ παρόντ' ἀναλώση πρὸς ἅ μὴ δεῖ, τῶν ἀπόντων εὐπορῆσαι πρὸς ἅ δεῖ») είναι ειλημμένα από Δημοσθένους *Ολυνθιακός Γ' 19*. Τέλος, το συμπέρασμα του Δημοσθένους, στην σελ. 258, σημ. 294 , που παραπέμπουν οι συγγραφείς «τὰ δε πράγματα πολλάκις οὐχ οὕτω πέφυκεν» είναι ειλημμένο από Δημοσθένους *Ολυνθιακός Γ' 19-20*. Ας μας επιτραπή, τέλος, να προσθέσωμεν, έστω και καθ' υπέρβαση, ότι την διαχρονικότητα των Ολυνθιακών και Φιλιππικών λόγων, που προβάλλουν οι συγγραφείς, επικαλέσθηκε ο πολὺς Βησσαρίων, όταν οι Οθωμανοὶ εἶχαν καταλάβει την Εὐβοία και απειλούσαν και αυτή την Ευρώπη, οπότε εξέδωσε σε ιδιαίτερο φυλλάδιο τον Α' Ολυνθιακό και όταν οι στρατιές του Ναπολέοντος Βοναπάρτου επλημμύρισαν την Αυστρία ο Niebuhr εδημοσίευσε στο Αμβούργο το 1805 επεξεργασία του Α' Φιλιππικού².

Η έκδοση του έργου τιμά την ελληνική οικονομική φιλολογία.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

2. Πβ. Ιω. Καλιτσουνάκι «Η πολιτική του βασιλέως Φιλίππου και οι ρήτορες Δημοσθένης και Αισχίνης», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 22 (1947) [δημοσ. 1950] 47-70, εδώ σελ. 64.

Πίνακας περιεχομένων

Antonia Kakavelaki The notion of consciousness or self-awareness according to the late Neo-platonic philosophers	7
Κωνσταντίνος Σ. Τσίπρας Το ἐγκώμιον και το παίγνιον στην αρχαία ελληνική επι- δεικτική ρητορική	21
Ιωάννης Πολέμης Λινάρδου Τελλαμπόρτα, ερωτήματα και αποκρισεις ξένου και αληθείας: προβλήματα αφήγησης, πηγών και απο- κατάστασης του κειμένου	55
Δήμητρα Ι. Μονιού Μία χαμένη Επιγραφή για τους Καντακουζηνούς στον Μυ- στρά: Ερμηνευτικά και χρονολογικά ζητήματα	93
Γεράσιμος Ζώρας Δαντικές αναγνώσεις του Βασίλη Βασιλικού	113
Ιάκωβος Θήρας Καραμολέγκος Ο Έντμουντ Μπερκ, το υψηλό και το ωραίο	129
Χρήστος Μπιντούδης Λεοπάρντι και Καβάφης. Για μια κοινή θεωρία της ηδονής	149

Παρασός ΝΖ (2021)

Πολυξένη Ζινδριλή Όψεις του φιλοσοφικού στοχασμού του Νεόφυτου Δούκα	189
Ιωάννης Χρ. Γιάγκου Οι έννοιες της Ελλάδας και της ελευθερίας στην ποίηση του Σολωμού ως διαχρονικές και καθοδηγητικές αξίες στην ιστορική πορεία του ελληνισμού	211
Χρήστος Π. Μπαλόγλου Η αναπτυξιακή πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια: Η εργασία και το ανθρώπινο κεφάλαιο	223
Βασίλειος Λ. Κωνσταντινόπουλος Η επιχείρηση Ερμής με βάση την πολεμική έκθεση της 5ης Ορεινής Μεραρχίας	263
Μ.Γ. Βαρβούνης Η σύντομη αρχιερατεία του μητροπολίτη Σάμου και Ικα- ρίας Αθανασίου Β. του Καπουράλη (1900-1903)	293
Γιώργος Πετρόπουλος Περί του Δημοσθένους Βαλαβάνη	315
Σωκράτης Γερ. Μελισσαράτος Ποίηση και φιλοσοφία	327
Σταύρος Χ. Σταύρου Ερμηνευτική προσέγγιση της λέξης «έαρ» στον επιτάφιο θρήνο	335
Δημήτριος Κ. Πανομήτρος Στρατηγική και ιμπεριαλισμός στον Θουκυδίδη και η δια- χρονικότητα της σκέψης του ιστορικού	341
Βιβλιοκρισίες	373
Ελένη Κονδύλη Κωσταντίνος Σπ. Στάικος, <i>Το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη</i>	

Πίνακας περιεχομένων

<i>των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια. Το Όραμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου για ένα Καθολικό Πνευματικό Κέντρο, εκδόσεις Άτων, Αθήνα 2020</i>	375
Michelangelo Jacobucci Γεράσιμος Γ. Ζώρας, <i>Ιταλία τον τραγουδιστή γεννάς, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2015</i>	381
Ελένη Τσιτσιανοπούλου Ελευθερία Κ. Κερά, <i>Ο έρωτας στους μαγικούς παπύρους, Αθήνα 2020, εκδ. Ηρόδοτος</i>	383
Χρήστος Π. Μπαλόγλου Μιχαήλ Ζουμπουλάκης και Χρήστος Κόλλιας, <i>Εθνική Άμυνα και Εθνικά χρέη. 200 χρόνια ελληνικής οικονομίας. Αθήνα 2021</i>	386
Πίνακας περιεχομένων	389
Εκδόσεις Φ.Σ. Παρνασσός	397

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Φ.Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

1. Ἀριστείδη Στεργελλῆ: Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ., Ἀθῆναι 1970.
2. Μαρίας Μαντούβαλου: Τὰ ἐν Ἑλλάδι πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 1862 καὶ τὰ ἐν τῷ Παρνασσῷ κατάλοιπα τοῦ Δ. Βούλγαρη, Ἀθῆναι 1971.
3. Ἐπαμεινώνδου Βρανοπούλου: Ἑλληνιστικὴ Χαλκίς, Ἀθῆναι 1972.
4. S. Salaville – E. Dallegio: Karamanlidika, III, Athènes 1974.
5. Ἐπαμεινώνδου Βρανοπούλου: Ἡ κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἀθῆναι 1974.
6. Χρίστου Θεοδωράτου: Βιογραφία Ἡλία Ζερβοῦ Ἰακωβάτου, Ἀθῆναι 1974.
7. Δεσμός. Ἀφιέρωμα στὸν Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο, Ἀθῆναι 1975.
8. Γραμματικῆς Ἀμπατζόγλου-Θεμέλη: Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, Ἀθῆναι 1976. (Ἐξηγτηλήθη).
9. Fr. Lasserre – N. Livadaraa: Etymologicum Magnum Genuinum..., vol. I, Ἀθῆναι 1992.
10. Γερασίμου Ζώρα: Οἱ λογοτέχνες τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς στὸν Φ. Σ. Παρνασσός, Ἀθῆναι 1993.

Παρασσός NZ (2021)

11. Ἀχιλλέως Λαζάρου: Βαλκάνια καὶ Βλάχοι, Ἀθήναι 1993.
12. Βίλχελμ Μύλλερ – Βασίλη Φρατζίσκου: Ἡ ώραία μυλωνοῦ, Ἀθήναι 1994.
13. Achille Lazarou: Valaques de Grèce et Union Européenne, Athènes 1995.
14. Διονυσίου Καλαμάκη: Ἀνθολόγιον ἐκ τῶν ἔργων Αὐγουστίνου Ἴππῶνος ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Κυδῶνη, Ἀθήναι 1996. (Ἐξηγτηλήθη).
15. Elias Tempelis: The School of Ammonios, Son of Hermias, on Knowledge of the Divine, Athens 1998.
16. Πρακτικὰ ΙΑ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασσικῶν Σπουδῶν τῆς FIEC, Ἀθήναι 2001 (τόμος I), 2002 (τόμος II), 2003 (τόμος III).
17. Κ. Μητσάκη, Νεοελληνικὰ Ὑστερόγραφα, Ἀθήναι 2003.
18. Ἰωάννη Μαρκαντώνη – Βασιλείου Κωνσταντινοπούλου, Δομὴ καὶ λειτουργία τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν, Ἀθήναι 2008.
19. Δήμητρας Ἴ. Μονιοῦ, Οἱ Ἀσματικοὶ Κανόνες στὸ Βυζάντιο. Τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος – Ἐπιλογὴ ἀνεκδότων κειμένων, Ἀθήνα 2014.
20. Ηλία Γκρή, Φιλέλληνες Ποιητές για το Εικοσιένα, Αθήνα 2021.
21. Βασ. Κωνσταντινόπουλου: Το παρασκήνιο του ελληνο-ιταλικού πολέμου μέσα από επίλεκτα γερμανικά διπλωματικά έγγραφα. Η κλιμακούμενη ιταλική επιθετικότητα – οι συνομιλίες και η αλληλογραφία Φύρερ-Ντούτσε – οι κρίσεις των Γερμανών για τον ιταλικό στρατό και την ήττα, Αθήνα 2021.

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

*Παρνασσός NZ' (2021). Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπα-
ραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με Didot,
Ocras και Symbol. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC
(Αθήνα), σε χαρτί Book paper ivory (bouffantivoire) ειδικής παραγω-
γής. Για λογαριασμό του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και των
εκδόσεων Ηρόδοτος. Βασίλειος Λ. Κωνσταντινόπουλος, πρόεδρος.
Γεράσιμος Γ. Ζώρας, διευθυντής και επιστημονικός επιμελητής. Δη-
μήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 544. Αθήνα, γ' τε-
τράμηνο 2021. (Made and printed in Greece.)*

